

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

II. KÖTET 1—4. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1952

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

SZABOLCSI BENCE, WALDAPFEL JÓZSEF, ZSIRAI MIKLÓS

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS:

WALDAPFEL JÓZSEF
osztálytitkár

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

NAGY PÉTER

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., NÁDOR-U. 12

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY-UTCA 21

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica

Acta Orientalia.

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya közös folyóirata az

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol és francia nyelven (az *Acta Antiqua*-ban latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven, vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségének küldendők meg. Az *Acta Linguistica* szerkesztősége: Budapest V., Váci-utca 11, az *Acta Orientalia* és az *Acta Antiqua* szerkesztősége: Budapest, V., Alkotmány-u 21.

A közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 forint, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőkhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet 4 füzetből áll) belföldi címre 20 forint, külföldi címre 30 forint. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21, Magyar Nemzeti Bank egyszámú száma: 04-878-111-48), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VIII., Rákóczi-út 5. Magyar Nemzeti Bank egyszámú száma: 45-700-057-50-032) útján eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

II. KÖTET

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NAGYGYŰLÉSE
1951.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1952

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
SZABOLCSI BENCE, WALDAPFEL JÓZSEF, ZSIRAI MIKLÓS

A SZERKESZTÉSÉRT PELELŐS:
WALDAPFEL JÓZSEF

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
NAGY PÉTER

Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21.) Felelős: Mestyán János

Akadémiai nyomda, Gerlőczy-utca 2. — 16842/52 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

TARTALOMJEGYZÉK

NYILVÁNOS OSZTÁLYÜLÉS	5
Zsirai Miklós: A magyar nyelvtudomány helyzete és feladatai I. V. Sztálin útmutatásai alapján	7
Kodály Zoltán: Magyar táncok 1729-ből	17
Waldapfel József: Irodalomtörténetírásunk helyzete és feladatai	23
IRODALOMTÖRTÉNETI KONGRESSZUS	41
Klaniczay Tibor: Eredmények és feladatok a régi magyar irodalom kutatásában	43
Hozzászólások:	
Turóczy-Trostler József:	69
Trencsényi-Waldapfel Imre	90
Révész Imre	92
Ortutay Gyula	92
Bán Imre	93
Agyal Endre	93
Klaniczay Tibor	95
Barta János: Eredmények és feladatok a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmának kutatásában	99
Hozzászólások:	
Tolnai Gábor	113
Hegedüs Géza	114
Halász Előd	116
Turóczy-Trostler József	117
Barta János	118
Bóka László: Eredmények és feladatok az utolsó század irodalmának kutatásában...	121
Hozzászólások:	
Juhász Géza	157
Kardos László	162
Horváth Károly	166
Keszi Imre	169
Kövési Józsefné	172
Turóczy-Trostler József	173
Nagy Miklós	173
Waldapfel József	174
A VILÁGIRODALMI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁG ÜLÉSE:	
Trencsényi-Waldapfel Imre elnöki megnyitója	177
Lukács György: Heine mint nemzeti költő	179
Hozzászólások:	
Gáspár Endre	225
Turóczy-Trostler József	229
Lukács György	236
VITAÜLÉS MADÁCH IMRÉRŐL	
Lukács György elnöki megnyitója	239
Waldapfel József: Madách Imre	240
Hozzászólások:	
Bolgár Elek	261
Valkó Iván Péter	271
Horváth Károly	272
Barta János	276
Waldapfel József	277

VITAÜLÉS MIKSZÁTH KÁLMÁNROL

<i>Király István</i> : Mikszáth Kálmán	279
Hozzászólások:	
<i>Sötér István</i>	295
<i>Rubinyi Mózes</i>	302
<i>Kardos Pál</i>	304
<i>Méreiné Juhász Margit</i>	306
<i>Kis Csaba</i>	307
<i>Waldapfel József</i>	308

A NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁG VITAÜLÉSEI

<i>Németh Gyula</i> : A kevert nyelvrendszer kérdéséhez	313
---	-----

Hozzászólások:	
<i>Ligeti Lajos</i>	332
<i>Telegdi Zsigmond</i>	338
<i>Tamás Lajos</i>	343
<i>Gáldi László</i>	344
<i>Bárcki Géza</i> : Török jövevényszavaink legrégebbi rétegének kérdéséhez	347

Hozzászólások:	
<i>Sz. Kispál Magdolna</i>	359
<i>Lakó György</i>	363
<i>Moór Elemér</i>	369
<i>Kniezsa István</i> : A honfoglalás előtti szlávok nyelve a Dunántúlon	373

Hozzászólások:	
<i>Hadrovics László</i>	390
<i>Angyal Endre</i>	394
<i>Gáldi László</i>	394
<i>Moór Elemér</i>	395
<i>Kniezsa István</i>	396

NYELVMŰVELŐ ANKÉT

<i>Kodály Zoltán</i> elnöki megnyitója	401
<i>Lőrincze Lajos</i> : A nyelvművelés elvi kérdései	402

Hozzászólások:	
<i>Bárcki Géza</i>	420
<i>Rázsó Imre</i>	426
<i>Mészöly Gedeon</i>	427
<i>Karinthy Ferenc</i>	430
<i>Angyal Endre</i>	434
<i>Deme László</i>	434
<i>Kovalovszky Miklós</i>	437
<i>Fábián Pál</i>	438
<i>Németh Géza</i>	440
<i>Soltész Katalin</i>	441
<i>Lőrincze Lajos</i>	442
<i>Kodály Zoltán</i>	448

A KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁG VITAÜLÉSE

<i>Moravcsik Gyula</i> : A klasszika-filológiai kutatás helyzete és feladatai	453
---	-----

Hozzászólások:	
<i>Harmatta János</i>	477
<i>Gyóni Mátyás</i>	478
<i>Borzák István</i>	481
<i>Iffy Horváth János</i>	483
<i>Ritoók Zsigmond</i>	485
<i>Szabó Árpád</i>	486
<i>Tolnai Gábor</i>	489
<i>Trencsényi-Waldapfel Imre</i> : Bellerophontes	491

Hozzászólások:	
<i>Marót Károly</i>	534
<i>Ortutay Gyula</i>	545

NYILVÁNOS ÖSZTÁLYÜLÉS

1951 december 10.

ZSIRAI MIKLÓS

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY HELYZETE ÉS FELADATAI I. V. SZTÁLIN ÚTMUTATÁSAI ALAPJÁN

Kis híján másfél év telt el azóta, hogy Sztálinnak a Marr-vita során tett s »Marxizmus és nyelvtudomány« címen összefoglalt nyelvtudományi nyilatkozatai megjelentek. Ismeretes, hogy ezek a tanulmányyszerű nyilatkozatok nemcsak egy konkrét vitakérdést döntöttek el, nemcsak a marxizmus hibájából zsákutcába tévedt szovjet nyelvtudományt segítették ki a szabad fejlődés verőfényére, hanem Sztálin számos egyéb nyilatkozatához, művéhez hasonlóan az egész haladás útmutatójává, világítótornyává váltak. A Szovjetunióban úgy fogadták, ahogy a történelmi fordulatot jelentő eseményeket illik fogadni: mindenki iparkodott megismerkedni az új igazságokkal, minden érdekelt tudományos társaság, minden közoktatásügyi hatóság gondos elemzés tárgyává tette őket, hogy szaktudományi munkájában és a gyakorlati életben értékesítse a tanulságokat. Értesüléseink hézagosságai ellenére is világosan látjuk, hogy a sztálini tanítások felszabadító és helyes irányba lendítő hatása éppúgy érvényesül a tudományos alkotómunka minden területén — főleg természetesen a társadalmi tudományokban, mint a szakkáder-képzés pedagógiájában vagy az iskolai nevelés tantervében. Találón állapította meg *Kaftanov* felsőoktatásügyi miniszter, hogy »Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkái a szó szoros értelmében a szovjet nép minden rétegében óriási visszhangot keltettek: a nép joggal megköveteli, hogy tudósai válaszoljanak a kérdésekre, megköveteli a tudomány új eredményeit.«

Mit tettünk vajjon mi? *Meddig* jutottunk e másfél év alatt, és *mit kell tennünk a jövőben*, ha csakugyan megismertük, megszívleltük Sztálin útmutatásait?

Ezekre a kérdésekre már mások is, korábban is igyekeztek válaszolni. Külön is hadd emeljem ki Pais Dezső tagtársunk júniusi beszámolóját, mely a sztálini cikkek megjelenésének első évfordulója alkalmából rendezett akadémiai ünnepi ülésen hangzott el és mindnyájunkra olyan mély hatást tett.

Először azt láttuk, hogy Sztálin tanítását rendkívüli érdeklődéssel, büszke örömmel fogadta közönségünk. A lebilincselő formában írt szöveget mohó szemmel habzsolta a napi munkájára siető egyszerű újságolvasó, kivált persze a társadalom-tudomány beavatottja; a valamilyen vonatkozásban érdekelt

szakfolyóirataink sietősen közölték a nevezetes cikk fordítását, vagy vezető helyen méltatták a megnyilatkozás legfontosabb tételeit, eredményeit, jelentőségét. A legközelebről érintett tudományos társaságok, közművelődési egyesületek és tanintézetek nem érték természetesen be az ünneplés külsőségeivel, hanem mindjárt a lelkiismeretes tanulmányozás, szemináriumszerű feldolgozás, konkretizálás, gyakorlati alkalmazás, az alkotómunkában való értékesítés feladataihoz láttak. A Magyar Nyelvtudományi Társaság évi közgyűlésének és debreceni vándorgyűlésének központi kérdésévé tette Sztálin megállapításait a nyelvtudomány alapvető kérdéseiről; 1950 ősze óta sürgősen rendszeresített és máris népszerűvé vált külön egyetemi kollégiumok vezetik be haladni kívánó ifjúságunkat a marxizmus klasszikusainak a nyelvről szóló tanításába; az Akadémiánk alapításának 125. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi hét keretében az I. és II. osztály közös vitaülést szentelt Sztálin nyelvtudományi munkáinak és a belőlük nyelvtudományunkra háruló tanulságok, kötelességek kérdésének; megjelenésük első évfordulóján ugyancsak a M. Tud. Akadémia ünnepi ülésben méltatta Sztálin nyelvtudományi cikkeinek jelentőségét és társadalomtudományaink fejlődésére tett hatását; az Akadémia Magyar Nyelvtudományi Intézete egy olyan szakmai-ideológiai tanfolyamot szervezett, amelynek minden előadása Sztálin egyes tételeinek tüzetes kifejtésére, gyakorlati alkalmazására vállalkozott. A nagy gonddal, lelkes becsvágygal készült előadások és a hozzájuk fűződő élénk eszmecserek nyilvánvalóan jótékony hatással voltak és lesznek az Intézet fontos rendeltetésű munkájára és ezen keresztül az egész magyar nyelvtudomány sorsára.

A sztálini hőstett ujjongó ünneplése magában még nem varázsolhatta rózsássá, sőt még kielégítővé se nyelvtudományunk helyzetét. Bár a tisztító-tűzben elpárolgott a marxizmus talmi nimbusza, fennhéjázó arakcejevjeink is siettek megjuhászodni, nem szabad elfelejtenünk, hogy a veszedelmet nem mi magunk hárítottuk el a fejünk fölül s nem is az volt a felszabadítás józan értelme, hogy most már rehabilitáltan nyugodt biztonságban folytathatjuk régiszabású, szellemű, módszerű munkánkat. Sztálin azonban szabatosan rámutatott a marxizmushoz hasonló régi és új ragályok ellen immunizáló szérumra, jövőnk egyetlen biztosítékára, mindnyájunk elemi kötelességére, s ez »a marxizmus meghonosítása a nyelvtudományban«.

Tettünk-e ilyen irányban lépéseket és milyen eredménnyel? Tenni tettünk, de Engels bölcs szava szerint »más dolog a dialektika alapgondolatát elismerni és más a valóságban a vizsgálat minden területén részletesen alkalmazni«. Bizony nekünk még hosszú évek tudatos önfegyelmezésére van szükségünk, hogy polgári iskolázottságunk és korábbi szaktudományi gyakorlatunk reflexeiről leszokva, a dialektikus materializmust igazán vérünkbe tudjuk váltani. Ahogy Fogarasi tagtársunk már tavaly megmondotta: »egy ilyen nagy feladat természetesen nem oldható meg sem egy nagygyűlésen, sem akár egy-két év munkájával. Megoldása, megvalósítása tudományos életünknek egy egész

periódusára fog kiterjedni». Am a kezdeti negatívumoknak világos tudatában is bizvást állíthatjuk, hogy itt is, ott is felcsillannak a javulás jelei, s az utolsó másfél év magyar nyelvtudományi termelése mind az élet igényeihez való alkalmazkodás, mind a marxista elméleti követelményekhez való hű ragaszkodás szempontjából örvendetesen javulóban van.

Csináljunk kissé részletesebb számadást.

Tavaly ilyenkor tájt jelent meg a megújhodott Akadémia egyik legelső kiadványaként *A magyar helyesírás szabályai*. Igaz ugyan, hogy ez a mű lényegileg az 1922. évi kompromisszumon alapszik, de szabályzat-részében is, szótárában is elárulja az új idők szellemének, szükségleteinek fölismerését és szolgálni akarását: az elvi tudnivalók fogalmazása közérthetőbb, tagolása célszerűbb és áttekinthetőbb, mert a helyesírási albizottság szemé előtt a használó közönség minden rétegének az érdeke lebegett; a szótári rész meg száz-számra közli azokat az új szavakat, kifejezéseket, amelyek szocialista életformálódásunk természetes velejárói. Népi tapasztalat szerint »hamar mű hammas szokott lenni«; mi tagadás: ez az akadémiai kiadvány is »hammas«, de az élet parancsoló sürgetésével kell magyaroznunk a *hamariságot* is, a hamarisággal kapcsolatos *hammasságot* is. Tisztán látja a helyzetet maga a Helyesírási Bizottság is, amely magát a nyomdászok, írók, újságírók, a Közoktatásügyi Minisztérium képviselőivel kiegészítve és minden építő kritikát latravetve, dolgozik egy következetesebb, jobb kiadás előkészítésén. Kívánatos, hogy munkatervét semmi se zavarja meg, s ígérete szerint a jövő iskolaévet már a szabályzat új kiadásával kezdhessük.

Helyénvaló lesz ezzel kapcsolatosan megemlítenem, hogy a Sztálin cikkek-től előidézett hangulat- és szemléletváltozás hullámai más oldalról és más mondanivalóval is eljutottak iskoláinkig, amelyekben pedig a marrizmus romboló légkörében olyan kevés történt az anyanyelv megismerése, megbecsülése, a nyelvi kultúra fejlesztése érdekében. Joggal várható, hogy a gimnáziumok I—IV. osztálya számára most készült Benkő Lóránd—Kálmán Béla-féle *Magyar nyelvtan* megindítja a várvavárt gyógyulás folyamatát.

A szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány még nem jutott odáig, hogy csőtül onthassa az új szellemben végzett kutató munkája kész eredményeit. Talán feltűnő, de könnyen megmagyarázható ez a látszólagos pangás. Az idősebb, úgynevezett élvonalbeli szakembereink többsége a marrizmus erőszakoskodásai elleni önvédelem idején a legjobb esetben az íróasztal fiókjának ha dolgozott, a Sztálin előidézte fordulat másfél esztendejét pedig számottevő részben a marxizmus elméletében, tudományos kutató módszerében való elengedhetetlen tájékozódás, az önképzés, felkészülés kötötte le. Még világosabban látjuk a magyarázó okok szövevényét, ha azt a jól ismert tényt sem hallgatjuk el, hogy az új élet számtalan új kötelességet, különféle teendőket, elfoglaltságot hárított rájuk, és így idejüknek csak egy kis töredéke maradt kutató munkára. Várjuk meg tehát türelemmel most készülő műveik sorát.

Folyóirataink kérdésére majd később térek ki. Itt csak annyit hadd jegyezzek meg, hogy nyelvtudományunk dolgozói saját hibájukon kívül, objektív nehézség miatt estek el a folyamatos tanulásukat, haladásukat bizonyító kisebb cikkek, részleteredmények közzétételének lehetőségétől.

Az imént vázolt okokból átmenetinek tekintendő időszak önálló formában megjelent nagyobb lélekzetű alkotásai közül kettőre szeretném felhívni a figyelmet. Az egyik a Lőrincze—Benkő-féle *Magyar nyelvjárási bibliográfia*, a másik Bárcki Géza könyve, *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. A *Magyar nyelvjárási bibliográfia* a címéből is kitetsző szerényigényűsége ellenére is, rendkívül hasznos, nélkülözhetetlen segédeszköze lesz a magyar nyelvjárások korszerű kutatásának: elérhetővé, használhatóvá tette, megmentette az elkallódástól az egész magyar nyelvterületen 1817—1949-ig feljegyzett töménytelen tájszót, földrajzi, személy- és állattulajdonnevet, amely elszörtan nyelvészeti, néprajzi és egyéb folyóiratainkban, különféle sorozatokban, tudományos munkákban, önálló kiadványokban jelent meg. Ez a munka nem öncélú, éppenséggel nem pályázik tudományos babérokra, de akik megélenkült magyar nyelvjárás-kutató munkájukban hozzájafordulnak eligazításért, hálásan gondolnak a rengeteg idejüket és energiájukat megtakarító áldozatos segítségre.

Bárcki Géza munkája jóval több mint egyszerű szabványos nyelvemlék-feldolgozás: a Tihanyi alapítólevélben található magyar adatok mintaszerű nyelvtörténeti (hang-, szó- és mondattani) vizsgálatán kívül bőven foglalkozik helyesírástörténeti kérdésekkel, a hely- és személynévadás problematikájával, a XI. századi magyar nyelvjárási jelenségekkel, mindig tekintetbe véve, megerősítve, vagy kiigazítva a részletkérdésekre vonatkozó igen gazdag szakirodalom korábbi eredményeit. Kétségtelen, hogy aki a jövőben valamilyen magyar nyelvtörténeti, különösen pedig hang- és jelöléstörténeti, valamint szótani kérdéssel kíván tüzetesen foglalkozni, nem hagyhatja felhasználatlanul ennek a monográfiának bőséges anyagát és megállapításait. Az is előrelátható, hogy Bárcki nemcsak a nyelvemlékeket feldolgozó nyelvészeknek mutat követendő példát, hanem azt a sztálini útmutatást is a lelkükre köti, hogy a nyelvi tényeket csak teljes környezeti vonatkozásaikban, történeti összefüggésükben lehet, kell értelmeznünk, okvetlenül felhasználva az érintkező tudományágak kutatási eredményeit is. — Módszerbeli erényei és példamutató kezdeményezései alapján Bárcki munkája tekinthető az utolsó másfél évbéli magyar nyelvtörténeti irodalom legértékesebb gyarapodásának.

Finnugor összehasonlító nyelvészetünk, ha a folyóiratokban kiadott vagy megjelenőben levő becses tanulmányokat figyelmen kívül hagyjuk, látszat szerint még nemigen vonta le a sztálini cikkek súlyos következtetéseit, hisz az 1951-ben megjelent három kötet: a chanti hősénekek, a Beke-féle cseremisiz (mari) és a Fokos-féle zürjén (komi) gyűjtemény — csak egyszerű szövegközlemény. A távolabb állók megítélése szerint ezeknek a munkáknak annyi közülük van a nyelvészethez, a finnugor összehasonlító nyelvészethez, mint egy oszét

vagy ukrán népmesegyűjteménynek az összehasonlító indoeurópai nyelvészethez. Készségesen elismerem, hogy valóban helytelen és megokoltan kifogásolható az anyagpublikálásoknak efféle egyoldalú túltengése, de ne felejtjük el, hogy a finnugor nyelvészethez égető szüksége van megbízható nyelvi anyagforrásokra, aztán a Reguly hagyatékában fennmaradt chanti hősének egy már rég kihalt nyelvjárás egyedüli emlékei, tehát voltaképpen nyelvemlékek, a mari és a komi szövegek pedig a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtti elnyomottság és a mai egységes nemzeti művelődés sodrában föloldódó nyelvi szétforgácsoltság tanulságos képét tükrözik vissza. Meg vagyunk győződve, hogy Akadémiánk hasznos szolgálatot tett azzal, hogy az említett szövegeket szakszerű értékesítés céljából a nyelvészek, folklóristák, néprajzosok és művelődéstörténet-kutatók kezére juttatta. Hozzátehetjük mindehhez még azt is, hogy az összehasonlító finnugor nyelvészeti említett művelői egyéb fejtegető szakmai munkával is odaadón foglalkoznak, s foglalkozásuk magyar vonatkozású nyelvészeti eredményei már a közel jövőben várhatók. Remélhetőleg ezek az eredmények kézzelfoghatóan bebizonyítják majd, hogy a marxizmus magvai finnugor területen sem hullottak kősziklára. Sztálin elmélete biztosította a tudomány számára a szárnyakat, a levegőt jelentő szakismeretekről a kutatónak magának kell, mégpedig jó előre kell, gondoskodnia.

A finnugor példa is sejteti, de egyéb munkaterületek tényei is bizonyítják, mennyire torzképet kapunk a magyar nyelvtudomány jelenlegi helyzetéről, ha beszámolónkban kizárólag a legutóbbi önállóan megjelent művekre vagy akár szakfolyóirataink feszülő tettvágyára, tudományos társasági előadásaink bőségére szorítkozunk. Sztálin útmutatása alapján többhelyütt is folyamatban vannak olyan egyéni és kollektív munkálatok, amelyeknek gyümölcsei csak jövőre vagy évek múlva juthatnak a közösség asztalára. Ehelyütt külön is rá kell mutatnunk a M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Intézetére, amely a kezdeti tapasztalatlanság és tervszerűtlenség gátlásait, megcsuszamlásait leküzdve Németh Gyula akadémiai osztályelnök vezetése alatt szigorú következetességgel halad fontosabbnál fontosabb tudományos tervei megvalósítása felé. Itt készül az úgynevezett Értelmező Szótár, amely a magyar szókincsnek gondosan kiválogatott törzsanyagát (kb. 55 000 címszót) kívánja jelentés, értelmi árnyalat, stílári érték, hangulati velejáró és társadalmi vonatkozások szempontjából értelmezni, útbaigazítást nyújtva egyúttal a továbbképzésre, a vonatkozásokban, hagyományos szókapcsolatokban való használat kérdésében is. Ha a munkálatok a mostani tervek szerint haladhatnak és 1954-ben meg is jelenhetnek a szótár, a tavasszal kiadott próbafüzet lelkes fogadtatásából ítélve olyan munkával gazdagszik irodalmunk, amely nyelvészeinknek is díszükre válik, nyelvi kultúránk istápolásában, föllendítésében is nélkülözhetetlennek bizonyul. — Itt a Nyelvtudományi Intézetben készül az eddig sajnálattal, sőt restelkedve nélkülözött Nyelvatlasz, egy tudományos igényű magyar nyelvtan, köznyelvi és nyelvjárási kísérleti fonetikai munkák, földrajzi és személyi névgyűjtemények,

nyelvtörténeti szótár, nyelvtörténeti adattár, történeti személynévszótár, stb.; rövidesen itt indul meg az Akadémiai Nagyszótár évtizedek hangyaszorgalmával gyűjtött hatalmas cédulatömegének rendezése, kiegészítése, feldolgozása; itt folyik Lakó György, akadémiai tagtársunk vezetésével a Finnugor Etimológiai Szótár szép iramban haladó előkészületi munkája; itt készülnek különféle szlavisztikai, romanisztikai, orientalista kiadványok, gyűjtemények, monográfiák stb., stb. Ha mindehhez még hozzáadjuk a vidéki központok termékeit, pl. a Debrecenben az Egyetemi Magyar Nyelvtudományi Intézetben, Bárczi Géza vezetésével folyó Tájszótár gyűjtőmunkálatait, a Pedagógiai Főiskolák magyar nyelvészeti kezdeményezéseit és végül tapasztalt szakkutatóink akadémiai megbízásból készülő munkáit és a Fekete Lajosok, a Knieszsa Istvánok, a Ligeti Lajosok, a Németh Gyulák, a Pais Dezsők stb. egyéni vállalkozásait, mintha minden reményünk meglenne arra, hogy a következő évek mennyiségi és minőségi termelése fölényesen igazolja azokat, akik demokráciánk nagyvonalú támogatására és Sztálin nyelvtudományi cikkeinek ösztönző hatására utalva tudományunk hatalmas felvirágzását jósolták meg.

Hogy azonban könnyelmű derültség, vakis elbizakodottság gyanútlan áldozataivá ne essünk, bátor józansággal fel kell derítenünk nyelvtudományunk mai helyzetének kényes pontjait, gyengeségeit, esetleges gennyes göceit. Fel kell derítenünk, ha vannak, ki kell tataroznunk, meg kell erősítenünk, ártalmatlanná kell tennünk — ha tudjuk.

Megítélésem szerint főleg *ideológiai fejlődésünk vérszegénysége, nyelvművelő mozgalmunk megtorpanása, szakfolyóirataink kiadási ügyének idült válsága, iskolai nyelvoktatásunk fogyatéksága, egyetemi szakképzésünk szegényletes eredménytelensége és nyelvész-utánpótlásunk nyugtalanító távlata okozhat legtöbb gondot.*

Az első pontra, az elméleti alapvetés megszilárdítására, az ideológiai előfeltételek biztosítására már tettem néhány helyzetmagyarázó megjegyzést. Tagadhatatlan, hogy a néphez hű, a demokrácia érdekeit meggyőződésből szolgálni kívánó haladószellemű nyelvészeink lépésről-lépésre előbbre jutnak a marxizmus-leninizmus tudományos világnézetének megismerésében, elsajátításában és a dialektikus módszer alkalmazásában. Mai friss tanulmányaik — főleg a folyóiratokban közölt kisebb terjedelmű cikkeikre, értékeléseikre, tervezéseikre gondolok — már sokkal fejlettebbek és kezdeményezőbb töltésűek, mint tavalyelőtti munkáik, amelyekben inkább csak erőltetett korszerűsítő, heneve cicoma-kellékként ható szólások árulták el, hogy megváltozott körülmények a világ és ők is szívesen, önként fejlődni kívánnak. A marxizmust azonban olyan mély szakadék választja el a régi polgári korszak világnézetétől, munkamódszerétől, hogy még azoknak az életében, szemléletében, kutatómódszerében is keresetlenül felismerhetők bizonyos csökevények, reflex-elemek, koncepciógátlások, akik érdektelenül, tiszta meggyőződésből küzdötték át magukat a szakadék innenső oldalára. Ne próbáljunk Engels türelmi vigaszával mentegedőzni, ne fitogtassuk Pospelov udvarias dicséretét se, aki tavalyi nagy-

gyűlési vitaülésünkről szólóban oly túlzó elismeréssel emlegetett bennünket, sőt tehermentesítés céljából azzal a kemény megrovással se takarózzunk, amelyben Grekov, Vinogradov és Csikobava a sztálini nyelvtudományi cikkek megjelenésének első évfordulója alkalmából tartott akadémiai ülésen a szovjet történészek, filozófusok és nyelvészek elméleti fogyatékoságait sorolta fel. Ne áltassuk magunkat, ne keressünk kibúvót! Ha még Moszkvában is a marxizmus klasszikusainak, főleg pedig Sztálin tanításának elmélyedő tanulmányozásától várják a további javulást, mi sokszorosan jobban rászorulunk erre az önképző kúrára. Biztosak lehetünk, a kívánatos hatás nem marad el: a marxizmus kitágítja távlatainkat, fölfrissíti témaválasztásunk körét és gyakorlati tanulságokkal gazdagítja eredményeinket.

Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy ötéves tervünk csak akkor tudja elérni elsődleges célját, tehát a termelés fokozását, a mezőgazdaság szocialista átszervezését, az életszínvonal felemelését, ha jelentékenyen sikerül a munkástömegek általános művelődését előmozdítanunk. Mivel ennek a művelődési forradalomnak nélkülözhetetlen kelléke, eszköze, fegyvere a nyelv, elsőrendű szocialista feladatunk az eszköz kezelhetőségéről, a fegyver tisztaságáról, a nyelvi kultúra fejlesztéséről gondoskodnunk. Nemcsak a nyelvészek vallják ezt, hanem az írók, költők, újságírók, sőt a munkásság tömegei is megmozdultak, követelve a nyelv szakszerű istápolásának biztosítását. A központi irányító kényes szerepét Akadémiánk vállalta magára, s a sztálini nyelvtudományi cikkek megjelenése utáni hónapokban vérmes reményekre jogosító lendülettel megindultak a szervezkedés, a céltudatosító hangulatkeltés előkészületi munkái. Bizalommal figyeltük a mozgalom kiterjedését és az előcsatározások felrázó villámlásait, bravúros telibetalálatait. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében fürge munkaközösség tömörült egybe, megalakult a Nyelvművelő Bizottság is... Komolyabb tettekre azonban máig sem került sor, sőt az a megokolt érzésünk, hogy a mozgalom még igazi kibontakozása előtt megtorpant. Valami hiba csúszhatott terveinkbe: lehet, hogy túlságosan egyoldalú szempontok szerint alakult meg a vezérkar, valószínűleg nem lett volna szabad az irányelvek tisztázását későbbre halasztani, talán helytelen volt a Bizottság főfeladatát a Műszaki Értelmező Szótár anyagának egybegyűjtésében megjelölni. Akármilyen volt a hiba, sürgősen fel kell derítenünk és ki kell javítanunk, mert újabban megint érezni kezdjük Révai elvtárs bosszúságának ingerét: »Sokszor valamiféle különleges kiagyalt és elrontott nyelven beszélünk a néppel. Kialakulóban van nálunk valami különleges pártnyelv, helyesebben, bürokrata tolvajnyelv, ami szintelen és szagtalan, nyakatekert és élettelen és ami eltaszítja tőlünk a tömegeket.« Tudjuk, hogy a Nyelvtudományi Intézet derék munkaközössége ma is becsülettel serénykedik: tagjai előadásokat tartanak, cikkeket írnak, fölvilágosítást adnak, anyaggyűjtést végeznek, alkalmi vitaüléseket rendeznek stb., de mindez nem elegendő. Ha csakugyan az általános kulturális forradalom érdekeit akarjuk szolgálni, nem szabad beérnünk bizonyos

néprétegek, foglalkozási ágak, találonra kiválasztott gyáriüzemek, egyes nyomda-vállalatok, vagy tudományos disciplinák tiszteletreméltó nyelvi belügyének, szóhasználati problematikájának megvizsgálásával. A nyelv éppúgy közös a társadalom minden tagja számára, mint az ivóvíz vagy a levegő, s fertőző járványok idején sem a szobám ablakának bezárásával, sem ivópoharam fertőtlenítésével nem tudok eredményesen védekezni. Az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának új haditervet kell kidolgoznia, a harcosokat minden frontszakaszon mozgósítania, nevelnie kell, fűgőbb ütemet kell diktálnia és leleményesebb taktikát kell követnie. Használjunk fel minden önként kínálkozó alkalmat, pl. a most szerdán tartandó nyelvművelő ankétot is, a nyelvtudományi folyóiratokon kívül próbáljunk behatolni a napilapokba, a rádióba, a film-irodalomba, az iskolába, üléseinkre, értekezleteinkre stb. Ha már a sztálini cikkek nyújtotta kedvező alkalmat elszalasztottuk, a Nyelvtudományi Bizottság előadója, Lőrincze Lajos könyvének (*A nyelvművelés elvi kérdései*) megjelenésekor indítsunk jól átgondolt, új offenzívát.

A nyelvészethez hasonló tudományágak nem annyira önálló művekben, mint inkább a szakfolyóiratokban élnek, fejlődnek, hatnak. Ezekben szokott napvilágot látni a becses adalékok, részmegállapítások, gyűjtő forgácsok, sugalmazó ötletek, kezdeményező gondolatok, az önálló megjelenésre nem számító cikkek, értekezések, tanulmányok tömege; ezek hivatottak a szomszéd tudományágakkal, a külső nagyvilággal való állandó kapcsolat biztosítására, a külföldi szakirodalom hasznosítható eredményeinek nyilvántartására, valamint fiatal szakkaderek toborzására, útnak indítására, gyakorlati kiképzésére is. Amennyire örvendetes gyarapodást jelent e téren az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának *Közleményei*, valamint két idegen nyelvű folyóiratunk: az *Acta Linguistica* és az *Acta Orientalia*, annyira elszomorító látvány nagymultú, világszerte ismert és becsült nyelvtudományi folyóirataink, a *Nyelvtudományi Közlemények*, a *Nyelvőr* és a *Magyar Nyelv* rémregénybe illő harca a létért. Terjedelmük, rendszeres megjelentetésük és hathatós terjesztésük idegörlő huzavonáját a szerkesztők és külön e célból alakított Magyar Nyelvtudományi Társaság-i békéltető bizottságok minden fáradozása ellenére sem sikerült megnyugtatóan rendezni. Panaszainkkal a Közoktatásügyi Minisztériumhoz fordultunk és történeti felelőségünk tudatában most az Akadémiát is kérve-kérjük, vizsgálja meg az ügyet és kemény kézzel, ha szükséges: a legdrasztikusabb beavatkozással teremtsen rendet.

Itt tartva hadd vegyem fel nyelvtudományi folyóirataink rendeltetésszerű szerepmegosztásának, mai műszóval profilírozásának megoldandó és valószínűleg könnyen meg is oldható kérdését. Az *Acta Orientalia* már címével is elárulja jellegét; az *Acta Linguistica* a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkeinket közli valamelyik világnyelven: oroszul, németül, angolul, franciául; legrégebbi folyóiratunk, a *Nyelvtudományi Közlemények* a finnugor, az uráli, az altaji tanulmányok mellett az általános nyelvészet, a magyar vonatkozású

modern nyelvészet és a fonetika szakigényeiben sáfárokodik, voltaképpen tehát csak a két egyformán magyar nyelvvel foglalkozó folyóirat, a *Magyar Nyelvőr* és a *Magyar Nyelv* közt támadhat vetélkedés, esetleg határsúrlódás. Ha hagyományaihoz híven a nagyérdemű *Nyelvőr* ismét a nyelvi kultúra, a nyelv művelés és a nyelvtanítás kérdésére központosítja figyelmét, legjobban szerkesztett nyelvtudományi folyóiratunk, a *Magyar Nyelv* pedig a maga törte úton haladva nyelvünk történeti fejlődésének homályait iparkodik tisztázni és minden érdeklődővel megismertetni, akkor mindkét lapunk fontos tudományos és műveltségterjesztő hivatást tölt be. Magától értetődik, hogy az ilyen értelmű programmkörülhatárolást nem szabad gépiesen venni és szöges drótkerítésnek értelmezni.

Tudományos kutatómunkánk, tervszerinti előrehaladásunk kerékkötői közül az általános iskolai és a középiskolai anyanyelv-oktatás sivárságát, a főiskolai és egyetemi nyelvész képzés csóddal fenyegető leromlottságát, végül a tudósnevelés nehézségeit tartom a legveszélyesebbnek. Főösleges szószaporítás lenne a bajok szerves összetartozását, egy áramkörbe kapcsolódottságát részletesen bizonyítgatnom. Magától értetődik, ha az iskola vétkesen elhanyagolja általános műveltségadásra vonatkozó kötelezettségét és anyanyelvi vonatkozásban hiányosan képzett, félre nevelt, érzéketlenséggel vagy éppen előítéletekkel, ellenszenvvel megmérgezett ifjakat küld a főiskolára, egyetemre: a főiskola és az egyetem a továbbfejlesztésre, magasabb nyelvészeti szakismeretek átadására, gyakorlati alkalmazására szánt csekélyke tantervi idejét az iskolai hozomány elemi hiányosságainak pótlására kénytelen fordítani, ennek a szerepeltolódásnak pedig az a természetes következménye, hogy a főiskola, egyetem szakmailag gyenge képzettségű, szinte botcsinálta nevelőrajokat szabadít az iskolára. Ezek a nevelők az iskolában sem állhatják meg helyüket: nem szívesen, rosszul tanítanak, megnyomorítják a gondjaikra bízott tanuló-nemzedékek egész sorát. Féltség munkájuk gyatraságát megsínyli az egész dolgozó társadalom, amely pedig minden tagjától tökéletes felkészültséget követel, megsínyli a továbbképzés ügye, amely egyre táguló hézagok pótlására, foltozására kénytelen vállalkozni. Ez a szomorú pedagógiai circulus vitiosus csak gyökeres központi beavatkozással szüntethető meg.

Az egyetemi szaktanulmányok meddőségétől elvászthatatlan a nyelvész-utánképzés problémája: hiába gondoskodik népi demokratikus államunk nagyvonalú céltudatossággal és óriási áldozatok hozásával a művelődési szint emeléséről, a szaktudományok fejlesztéséről, ha súlyos szakkáder-gondok jelentkeznek. A magyar nyelvtudomány munkafrontja még úgy ahogy meg tud birkózni jelenlegi tervfeladataival, de aggódva gondolunk a holnap és a holnapután rohamosan növekvő teendőire. A tudósnevelés útja hosszú évek türelmes, rendszeres munkáján keresztül vezet, s bizony mai iskolai nyelvi-oktatásunk, főiskolai, egyetemi szakképzésünk nem igen teszi lehetővé, hogy tömegesen jelentkezzenek és kibontakozhassanak az alkotó munkára alkalmas friss tehetségek. Már szinte lámpával keressük az ilyen lappangó ígéretek, mert azt

hisszük, ha felfedezzük, helyes irányban elindítjuk és féltő gonddal állandóan szemmel tartjuk őket, az aspirantura intézménye minden bizonnyal célhoz, a magasrendű szakképzettség révébe segíti őket. A nyomorúság enyhítéséért bizony még a sztálini megnyilatkozások óta is szívós közelharcokat kell vívunk. Hiába hívta fel a Párt nyomatékosan a figyelmet a nyelvtudomány jelentőségére, az anyanyelv megismerésének és szeretetének szükségességére, hiába állt mögénk rendelkező szavával a Köznevelési Minisztérium, hiába hozott az Akadémia nyelv- és irodalomtudományi osztálya 1950. dec. 2-i ülésén ilyen határozatot: »Az osztály kéri az elnökséget, tegyen meg mindent, hogy a nyelvtudomány a tanárképzésben a tudományos kádernevelés érdekében is nagyobb helyet kapjon«, hiába készülünk ebben az ügyben országos méretű nyelvész-pedagógus konferenciára, legutóbbi szakvizsgáink elsomorító tapasztalatai és egyes nyelvészet-ellenesen fanatizált adminisztrációs kiskirályok sanda basáskodásai bizonyítják, milyen nehéz borúból derűbe emelkedni.

Ezzel be is fejezem beszámolómat a magyar nyelvtudomány helyzetéről és feladatairól. A kisebb jelentőségű események, mozzanatok adatszerűségeit szándékosan mellőzve, főleg az elvi kérdéseket, az óhajtott fejlődés föltételeit, irányvonalait, eddigi eredményeit és továbbjutásunk mai akadályait próbáltam tőlem telhetőleg kellőképpen kidomborítani. Szóltam a kulturális forradalom ügyét szolgáló kezdeményezéseinkről és magasabb igényű szaktudományi fáradozásainkról, kollektív munkálatainkról és egyéni alkotásainkról, önálló kiadványainkról és folyóiratainkról, szerény eredményeinkről és szembeszökő hibáinkról. Végső megállapításom abban csúcsosodik ki, hogy *Sztálin nyelvtudományi cikkei a magyar nyelvtudományt is helyes hivatástudatra ébresztették, célhoz vezető jó irányba lendítették s e segítség eredménye : munkánk minden kezdeti fogyatkozásai ellenére is mennyiségileg, minőségileg javulóban van. Jövők alakulása mostmár attól függ, mennyire sikerül a marxista materializmus elméletét és a dialektika módszerét elsajátítanunk, konkrét tudományos kutatásainkban alkalmaznunk és ily módon az élet követelményeit kielégítenünk.*

Gondoljunk ezúttal is hálával Sztálin elvtárs történeti nevezetességű megnyilatkozására, amely a nyelvtudományt is kiszabadította a kuruzslók karjai közül és igazság-osztó példájával megmutatta a határtalan fejlődés útját.

Ezen az úton járnunk hazafias kötelesség és biztos siker.

KODÁLY ZOLTÁN

MAGYAR TÁNCOK 1729-BŐL

Ez a száraz, közömbös cím megdobbantja a szívét mindenkinek, aki csak kissé tájékozott zenei emlékeink keltéről. Aki tudja, hogy a Stark-féle soproni virginál-könyvtől, 1689-től az 1780-as évekig, kerekén 100 esztendeig semmiféle adatunk nincs a magyar tánc zenéjéről, sőt egyáltalán alig valami zenéről, egyszeriben megérti, milyen értékes minden adat, mely egy század homályába bármi csekély fényt vet.

Nemcsak zenei szempontból. Mert nem ismerjük, nem érthetjük egészen egy kor történetét, ha zenéjéből semmit sem ismerünk. A 18. század legalaposabb leírása hiányos, míg nincs meg hozzá a zene. Mert van az emberi érzés- és gondolatvilágnak egy rétege, amit csak a zene tud kifejezni és semmi más. Ezért olyan becses a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárának legújabb szerzeménye, melyet most itt bemutatunk.

Már a szép bőrkötés kérdőjelet tétet velünk az évszám mellé. Ilyen kötés 1729-ben nem igen készült már, hacsak nem valami korától elmaradt, provinciális helyen. Az 1600-as évek végéről ismerünk hasonlókat. Lehetett a könyv régi, s később írhattak bele. A kötés ugyanis kétségkívül e beírás előtt készült. Ezt abból látjuk, hogy az írás mindenütt sértetlen, sehol sincs levágva belőle, ami utólagos kötésnél elkerülhetetlen, különösen, ha mint itt is, margó alig van, s az írás takarékos, minden helyet kihasznál.

Nézzük, mit vall koráról a tartalom. Első lapján ezt olvassuk ;

*Instrumenten schlagen ist eine schöne Kunst,
übst du dich nicht so ist umbsonst.*

Ao 1729

Eleneora Susanna Lanyi de

Alatta a két keresztnév megismételve archaikus díszes írással, ezúttal Elenora, de a vezetéknevre már nem tellett a rajzoló türelméből, az ugyanúgy van írva, mint először.

E néven kívül semmi más adat, helynév vagy évszám nincs a könyvben. Csak sejthetjük, hogy valamelyik német műveltségű felvidéki városunkban készülhetett.

Erre mutat tartalma. Van benne 20 lengyel tánc, 22 menuett, 3 induló, 2 címnélküli darab, 51 »Saltus« közelebbi megjelölés nélkül, 18 dal, német szövegkezdettel, 12 aria, szöveg nélkül, 9 trombitadarab, 2 Steyrisch, végül 6 »Saltus Hung.« Összesen 145 darab. Két szóló, két sorba írva, dallam és basszus, itt-ott egy-egy záróakkord, vagy a balkézben egy harmadik szóló. A basszus kezdetleges, nem vall iskolázott zenészre, kvint és oktávparhuzam nem ritka.

Nem látszik másolatnak, mert ha valamit elhibázott, áthúzta és újra írta. Nyilván egy zene- és tánc kedvelő lány számára írták össze fokozatosan, lapszámozása nincs.

Az első 65 szám egy kéz írása. A vonalrendszert a nyitott könyv mindkét lapján keresztül húzta, kézzel, ötágú tollal, a kótát is folytatólag írta végig a két lapon.

A 66. számmal más kéz kezdődik, vonalzótolla jobb, a vonalak szabályosabbak, a kótát laponként írja, írása nem oly világos, mint az első kézé, hibája is több. De valamivel több rendszeresség mutatkozik, mint az első részben. Ott Saltus Pol(onus), Menuett, Marsch, Aria, szöveges dal, Tromp(eten) St(ück) tarka változatosságban követik egymást. Közte 24. sz. alatt találjuk az első S(altus) Hung(aricus)-t.

A 66. sz.-al egy hangnemben írt táncok sorozata kezdődik betűrendben. Ez már inkább lehet valamely nyomtatott gyűjtemény másolata. Saltus ex A(66—71), Saltus ex B(72—80), Saltus ex C(81—90), Saltus ex D(91—100). Saltus ex F(101—111). Később még Saltus ex Dis(144), Saltus ex B. Pol. 145.

A többi magyar tánc is együtt van; 112—114, és 117—118. sz. a. Csak két »Steyrisch« van közük ékelve; 115—116. sz., melyek azonban nem nagyon különböznek a magyaroktól.

A 129. sz.-tól megint más vonalozás; az alsó vonalköz jóval keskenyebb. Az utolsó beírt lap vonalozása egyenetlen, nyilván egyenként meghúzott vonalak. Erre mutat az utolsó két üres levél megkezdett vonalozása; nagyon egyenetlen öt vonal, utána csak kettő, az utolsó lapon három, elkenve. Felül: Violino 1 mo.

Látnivaló, valami mély betekintést a kor magyar zenéjébe e pár kis darabtól nem remélhetünk.

Még kevésbé tekinthetjük saját, évszámjelezte koruk jellemzőinek. Mert mindjárt kimondhatjuk: sokkal közelebb állnak a 17., mint a 18. század stílusához, sőt a 17. századból ismerünk fejlettebb, formában és tartalomban gazdagabb darabot eleget.

Így tehát azt kell hinnünk, hogy e darabok vagy még a 17. sz.-ban keletkeztek (néhányik még 16. századi is lehetne!), de használatban maradtak a 18.-ig, vagy ha akkor keletkeztek — amit nehéz volna bizonyítani —, egy archaikus, provinciális, elmaradt stílusréteget képviselnek.

Korukhoz való viszonyukról talán tisztul a képünk, ha majd valaki vizsgálat alá veszi a kötet lengyel és német anyagát. Ott nagy az összehasonlítható anyag, s talán e réven lehetséges lesz a pontosabb kormeghatározás.

Azon csodálkozhatunk, hogy a kötetnek csak 4 százaléka magyar, mert a felvidéki városok a török hódoltság másfél százada alatt megteltek a délről menekült magyarsággal, s azt hihetnők, a magyar tánc több teret foglalt el társas életükben. De nem nagyobb a magyar elem százaléka más gyűjteményekben sem. (Vietorisz: 8 százalék, Stark: 7 százalék.)

A felvidéki városok köztudomás szerint meglehetősen ellenszenvvel fogadták be a menekült magyarokat. Talán ennek fokmérője az alacsony százalék? Nem tudjuk, de örülnünk kell, hogy ennyit is feljegyeztek. És nem tudjuk, ha volna is magyar kéztől eredő gyűjteményünk, több volna-e benne a magyar elem. Legalább amint Orczy Lőrincz leírja az előkelő magyar társaság szórakozásait, a »menuett, anglia, stájer, furlána, lengyel« mellett említésre sem kerül a magyar tánc... (*Egy ifjúhoz.* 1762.) Amade is inkább afféléket játszhatott hegedűjén vagy »flautája-furugláján«, mint magyart. Még a 19. sz. elejéről fennmaradt néhány hasonló jellegű kéziratos kolligátum szintén idegen táncokkal van tele, a magyar jó, ha tizedrészét teszi. Írott magyar táncok nagy hiányának egyik oka az is lehet, hogy leírásukra nem volt szükség, hisz fő előadók, a cigányok sohasem használták kótát.

Tüzetesebb vizsgálatra szorul, van-e valami frazeológiai rokonság kötetünk magyar és idegen táncai közt. Így a 87. sz. utótagja, a 88. sz. elejé' hasonló a 113. sz.-hoz.

A két Steyrisch egyikének változata a Türkischer Eulenspiegel-ben mint magyar tánc szerepel. Általában sok itt még a tisztázni való; a magyar és lengyel táncok is sokban érintkeznek.

Ezúttal azt kerestük, van-e valami kapcsolat e hat Saltus Hung. és a néphagyomány közt. Az a meglepetés ért, hogy kettőnek az élő hagyományban, egynek pedig 18. századvégi kéziratainkban találjuk mását.

Előbb a másikat mutatjuk be, ezeknek ma élő kapcsolatát nem ismerünk. 114. formája a 16. századi Ungarescha. Ugyanez a formája a 116. sz. Steyrisch-nek. Ennek változata a Stark-féle a virginálkönyvben és a Türkischer Eulenspiegel-ben (1688.). Ugyancsak Ungarescha a formája a 112-nek, (megismételt zárósorral). Összehasonlításul következék itt az »Eulenspiegel« két tánca.

A 118. sz.-ot A₃A féle szerkezete kapcsolja mai népzeneink sok darabjához. Rokon szerkezet a 115. sz. Steyrisch és Stark egyik darabja (Szabolcsi : A XVII. sz. világi dallamai. 45. l.) Utóbbi itt közöljük.

A 113. sz. nem egyéb, mint a Káldy óta közismert »Ó te csudálatos német« Forrása Arany János kézírata (7. sz.). Onnan adta ki Bartalus (II. 118. sz. 1875.). De javított rajta. Kötetünk Arany ritmusát igazolja. Valóban Arany jól ismerte, többször használja is a népdalunkban előforduló $\frac{3}{4}$ -et, semmi okunk föltételezni, hogy ebben a dalban nem használta volna, ha annak tudja. Az ismételt Adoniscusnak megfelelő sor későbbi fejlemény lehet, bár már a 112-ben is előfordul.

A 24. sz. egy ma élő népdallal pontosan egyezik. (»Az Árgyilus kis madár«) Ennek is van egy bővültebb, fejlettebb alakja, a 2. rész ismétlése kétféle záróhanggal (L. A magyar népzene tára I. Gyermejjátékok 1003. sz. jegyzet). Végül a 117. változatait Bartha D.: »A XVIII. sz. magyar dallamai« 142. száma alatt találjuk.

(A 24. sz. fényképét I. I. mellékletünkön, a 111—114. sz. táncokat a II., a 115—117. sz-ot a III., a 118. sz-ot a IV. mellékleten.)

Nincs abban semmi csodálatos, hogy egy ma élő népdal 1700-as kéziratban fölismerhető. Tudjuk, vannak dallamaink közt bizonyíthatóan 1500 évnél régebbiek. De írásos feljegyzésünk oly kevés, hogy aranyb a kell foglaljunk minden kótafejet.

És itt merül fel a kérdés, vajjon továbbra is ölbetett kézzel várjunk, míg a szerencsés véletlen újabb leletekkel örvendeztet meg, vagy tehetünk-e valamit rendszeres felkutatásukra. Egy példát említhetek. Egy Debrecenben tartott előadásomban, vagy 25 éve, felmutattam egy akkor felbukkant 1820 körüli kéziratot kötetet, kézről-kézre adtam a hallgatóság közt, hogy láttak-e valaha hasonlót. És csakugyan volt, aki emlékezett hasonlóra, elő is került egy zenetanár hagyatékából több hasonló kéziratot kötet, melyeket a Nemzeti Múzeumba juttattam.

Ezzel a módszerrel talán érdemes még kísérletezni egyes vidéki városunkban. De könyvtáraink sincsenek még rendszeresen átkutatva ebből a szempontból. A vidéki múzeumok is programmba vehetnék kéziratok felkutatását, kiszállásaik alkalmával bizonyára találnának.

Végül a múzeumi törvény kiegészítése kötelezhetné a magánosokat, akiknek birtokában régi kézirat van, hogy azt fényképezés céljából illetékes szakterületnek bemutassák, tulajdonjoguk teljes épségbentartásával. Ezzel véget vetnének annak az állapotnak, hogy a tudomány haladását magánkézben rejtegetett adatok akadályozzák. Élénken emlékszünk még, Balassi kritikai kiadását mily soká hátráltatta a kézirat tulajdonosának makacs elzárkozása. Régebben Amadé leveleit rejtegette a tulajdonos a tudomány elől. (L. Négyesy Amadé-kiadását.)

Végül még egy szót a néphagyomány és a történeti anyag összefüggéséről. Már régebben rámutattam (Néprajz és zenetörténet 1933.), hogy nálunk e kettő szorosabban összetartozik, mint másutt, ahol bőven vannak az írott emlékek s ahol a néphagyománytól független, többé-kevésbé eltávolodó, magánakvaló magasabb zeneirodalom fejlődött. Nálunk ilyen sohasem volt, a néphagyomány gyakran kiegészíti, pótolja az írott emlékek hiányait, ezért magyar zenetörténész nem boldogul a folklore teljes ismerete nélkül.

A magyar zenetudomány két pillére : a történeti anyag és a néphagyomány kutatása, kell, hogy együtt fejlődjék, egyforma magasra nőjön, különben a fölé építendő tetőzet ferdén áll. Érezték ezt zenetudományunk úttörői; Mátray, Bartalus, miután az írott emlékekkel sokat foglalkoztak, szükségét érezték

a népdalgyűjtésnek. Csak későn fogtak bele és nem jutottak nagyon mélyre, pedig ez lett volna az előbbre való. Írások könyvtárak mélyén, épületek a föld alatt inkább megmaradnak, az élő hagyomány naponta pusztul. Annak kutatása sürgősebb minden könyvtári munkánál és ásatásnál.

Zenetudományunk minden eddigi kezdeménye a Tudományos Akadémiához fűződik. Most, hogy a 120 éve elhatározott népzene-kiadás megindultával és a Zenetudományi Bizottság megalakulásával az Akadémia újra felvette az elejtett fonalat, minden remény megvan, hogy ez az egész nemzet életére oly messzehatóan fontos tudomány új virágzásnak indul.

Mert tudomány és művészet nem lehet el egymás nélkül. A művész, ha nem részese az élő hagyománynak, szárazra vetett hal. De a történeti múlt eredményeit sem nélkülözheti. Teljes értékű magyar művészet csak a teljes magyar múlt talaján fejlődhetik, anélkül mindig hiányozni fog belőle valami. Ennyiben a zene tudósai is segítik a zeneművészet építését, még ha személyükben nem is művészek. Az igazi fejlődés az lesz majd, ha a tudósok olyan jól végzik a maguk dolgát, hogy a művészek csak művészek lehetnek, s nem kénytelenek egyúttal tudósok is lenni, mint költőink Csokonaitól Aranyig, hogy a zenéről ne is beszéljünk.

Ezzel a zenetudomány kiemelkedik szakmai öncélúságából, így válik a nemzeti kultúra egyik fontos hajtóerejévé, a tisztult magyar öntudat, a magyar jövő formálójává.

WALDAPFEL JÓZSEF

IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁSUNK HELYZETE ÉS FELADATAI

A magyar irodalomtörténet művelői a Magyar Tudományos Akadémia mostani nagygyűlésének keretében tartják első kongresszusukat. Ennek a kongresszusnak egy ülése világirodalmi kérdésekkel foglalkozik, kettő egy-egy nagy magyar író körüli problémákkal, a többi vitaülés a magyar irodalom fejlődésének három nagy szakaszára osztva fogja konkrét részletekbe menően felmérni eddigi teljesítményeinket, hibáinkat és feladatainkat. Éppen ezért az én teendőm csak az, hogy néhány főszempontra mutassak rá, amelyek helyzetünk tudatosításában segíthetnek, amelyek kutatási tervünk készítésében is vezettek. Sztálin szerint a tervek elkészítése csak kezdete a tervezésnek. Mennyivel inkább így van ez nálunk, akik csak most próbálkozunk a polgári tudomány anarchiájának felszámolásával, akik nemrég még úgy fogtunk tudományos tervek készítéséhez, hogy összeírtuk, ki miről hajlandó dolgozni. Terveink széleskörű nyilvános megvitatása feltétlenül nagy segítség lehet már a terv kijavításához, konkrétabb formulázásához is.

Mikor tudományunk fejlődését akarjuk értékelni, tervünk célkitűzéseit tudatosítani, lenyűgöző erővel tolnak tudatunkba azok a feladatunk súlyosságát megvilágító, s ugyanakkor munkára lelkesítő nagyszerű szavak, amelyeket Sztálin a szovjet tudósokhoz intézett. Azt a tudományt élte, »amely nem határolja el magát a néptől, nem tartja magát távol a néptől, hanem kész szolgálni a népet, kész átadni a népnek a tudomány minden vívmányát, amely a népet szolgálja nem kényszerből, hanem önként, szívesen«, azt a tudományt, »amely a tudomány öreg művelői és fiatal művelői közti szövetség érteimét, jelentőségét, mindenható erejét felfogja, amely a tudomány valamennyi kapuját önként és készséggel tárja ki országunk fiatal tudományos erői előtt és lehetőséget ad nekik arra, hogy meghódítsák a tudomány legmagasabb csúcsait, amely elismeri, hogy a jövő a tudomány fiatalságáé« és végül azt a tudományt, »amelynek művelői, noha a tudományban kialakult hagyományok erejét és jelentőségét átértik és tudományuk érdekében hozzáértően ki is használják, mégsem akarnak hagyományok rabjává lenni«, azt a tudományt, »amelynek megvan a bátorsága arra, hogy a régi hagyományokat, normákat, szabályokat, összetörje, ha elavulnak, ha a haladás fékezőivé válnak, s új hagyományokat, új normákat, új szabályokat tud teremteni.«

A népet szolgáló tudomány : mit jelent ez a mi területünkön? Mennyire tudtuk eddig és akarjuk ezután népünk szolgálatába állítani, a kulturális forradalom szükségleteinek kielégítésére, dolgozó népünk és ifjúságunk nevelésére, a szocializmus építését támogató új magyar irodalom és művészet fejlődésének segítésére fordítani minden erőnket?

Beszámolóm csak a kutatás kérdéseivel foglalkozhatik. De meg kell említenem azt a hatalmas érdeklődést, amely pl. az Irodalomtörténeti Társaságtól szervezett üzemi, falusi és egyéb népművelő előadások iránt megnyilvánult, azt, hogy két hónap alatt több mint hatszáz előadást tartottak előadóink. Mutatja ez azt is, milyen fontos, hogy kutatómunkánk helyes irányban haladjon. Ennek is le kell vonnunk a tanulságait, mikor a kutatásnak a nép szolgálata szándékából folyó feladatairól beszélünk.

A múltban kitűnő kutatók foglalkoztak hosszú időn át olyan részletes feladatokkal, amelyek legfőbb érdeke az volt, hogy más nem foglalkozott velük ; a legfőbb kérdések új átgondolása helyett harmad- vagy tizedrangú kuriózumok tisztázásával vesződtünk nem egyszer. Ez a hiba még nem tűnt el egészen. Bizonyítja ezt folyóirataink tartalma is, az, hogy aránytalanul kis részben foglalkoznak a legnagyobb írók és alkotások átfogó elvi jellegű elemzésével vagy az irodalmi harcok egy-egy korra vonatkozólag központi jelentőségű kérdéseivel. Legképzettebb irodalomtörténészeink közül néhányan csak mellékesen foglalkoznak azokkal a feladatokkal amelyek legsürgetőbben merednek eléink s amelyek megoldásában rájuk is számítanunk kell.

Azt hiszem, a hibák és hiányosságok ellenére beszélhetünk haladásról, mindenekelőtt abban, hogy munkánk középpontjába került a nagy magyar klasszikusok örökségének gondozása, elemzése, értékelése, mindannak, ami bennük szocialista kultúránk fejlődése szempontjából értékes, megértetése és népszerűsítése a művészet új, hatalmas közönségének, minden szépre éhes dolgozó népünknek körében. A közelmúltban tudományunkban is, a magyar kultúrpolitika egyes területein is éppen haladó hagyományaink lebecsülésében, fel nem használásában, vagy nyílt megtagadásában mutatkoztak súlyos hibák. Mint minden téren, ebben is a Szovjetunió példája, a szovjet nép nagy vezetőinek, Leninnek és Sztálinnak tanítása volt a legfőbb segítőnk és iránymutatónk hibáink kijavításához. Révai elvtárs ismételten rámutatott arra, hogy köztünk járt szovjet emberek felhívták a figyelmet nemzeti klasszikusaink elhanyagolására.

Sztálin nyelvtudományi munkái ismét nyomatékosan felidéztek a proletkult és RAPP káros tevékenységének emlékét a nyelvtudomány terén mutatkozó jelenségekkel kapcsolatban. Ez a figyelmeztetés a Szovjetunió tudosaiban is újra elevenebbé tette az irodalmi örökség szerepének problémáját, amelynek tisztázásával a proletkult felszámolásának idején azon az elvi alapon foglalkoztak, amelyet maga Lenin dolgozott ki. Ismeretes az is, hogy Lenin kedvenc költője

Puskin volt, akit a mensevik vulgarizátorok a feudális kizsákmányolók szószólójának akartak feltüntetni, az is, hogy Sztálin a Nagy Honvédő Háborúban az orosz író megsemmisítésével fenyegetőző náci banditák agyarkodására válaszul büszkén mutatott rá Lenin és Gorkij mellett a nemesi és polgári korszak legnagyobb íróira és költőire, tudósaira és hadvezéreire, mint a szovjet nép örök büszkeségére. Az imperialistáknak a szocialista népek életére és szabad, boldog fejlődésére törő ármánykodása idején békeharcunk erősítése, népünk hazaszeretetének növelése érdekében százszorosan fontos, hogy a szocialista embert, szocialista jövőnket elénk táró nagyszerű szovjet irodalom mellett nemzeti hagyományaink legértékesebb részét egész népünk féltett és nagyrabecsült kincsévé tegyük. A Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusán Rákosi Mátyás, Farkas Mihály és Révai József egyaránt nyomatékosan mutattak rá e kérdés fontosságára, e téren elkövetett mulasztásokra.

A szocialista kultúrröfordalom szerepét a klasszikusok halhatatlanságában hadd jellemezzem Leninnek azzal az ünnepélyes és szenvedélyes jövendölésével, amelyet Tolsztoj halálakor írt le: »Tolsztojt, a művészt Oroszországban is csak elenyésző kisebbség ismeri. Hogy nagy alkotásait valóban mindenki tulajdonává tegyük, harcra van szükség, harcra az olyan társadalmi rend ellen, amely milliőkat és tízmilliókat sötétségre, elnyomásra, kényszermunkára és nyomorra ítél, szocialista forradalomra van szükség.«

A Bolsevik Párt Lenin és Sztálin vezetésével győzelemre vitte a szocialista forradalom ügyét és az ennek nyomán meginduló kulturális forradalom a szovjet nép sokmillió tömegeinek drága kincsévé tette az orosz irodalomnak és a többi szovjet nép irodalmának klasszikusait, sőt a világirodalom legnagyobb haladó íróit, köztük a mi Petőfinket is.

Klasszikus örökségünk gondozása és népszerűsítése terén a felszabadulás óta olyan sok történt, mint az egész addigi korszakban együttvéve sem. Akadémiánk és irodalomtörténetészeink a legutóbbi években derekasan kivették részüket ebből a munkából, és elmondhatjuk, hogy klasszikusaink kiadása az a terület, amelyen aránylag a legtöbb eredményre tekinthetünk vissza. Néhány jellemző adat meg fogja világítani annak a fordulatnak jelentőségét, amely ezen a téren éppen Akadémiánk újjáalakulása óta történt.¹

Idestova 40 éve lesz annak, hogy a Kisfaludy Társaság elhatározta egy klasszikusaink összes műveit és más történelmileg érdekes szövegeket magába fogláló nagy Nemzeti Könyvtár kiadását. 1914-ben a sorozat hat, meglehetősen különböző értékű kötettel meg is indult. Közbejött a háború és azóta a nemzeti jelszavakkal a magyar nemzet élete ellen törő Horthy-klikk negyedszázados uralma idején nem került sor e kiadások folytatására, pedig a tervet közben a Magyar Tudományos Akadémia, az egész kapitalista világ leggazdagabb

¹ V. ö. *Anyag- és adatszolgáltatás* 1951. július: »A klasszikusok művei a nép tulajdonába mennek át.«

akadémiája örökölte. Persze, az Akadémia akkori urait néhány lelkes irodalomtörténész buzgólkodásával szemben egészen más érdekelte, mint a nemzeti kultúra legnagyobb értékeinek, a nép legjobb törekvéseit, legszebb álmait megszólaltató haladó irodalomnak megmentése és gondozása.

Akadémiánknak a Magyar Dolgozók Pártja kezdeményezésére történt újjáalakulása után az elnökség kimondta, hogy a magyar klasszikusok tudományos kiadásának elkészítését akadémiai feladatnak tekinti. Így indult meg egy évvel ezelőtt kritikai kiadásaink sorozata és az első évben Petőfi új kritikai kiadásának három kötete, Arany Összes művei első kritikai kiadásának egy kötete és Balassi Bálint Összes műveinek gyűjteménye jelent meg, a napokban készül el az Arany-kiadás II. kötete, és rövidesen követik a megkezdettek folytatásán kívül Bacsányi, Csokonai, Vörösmarty, Ady, Juhász Gyula és József Attila Összes művei. Más tudományos szövegkiadásaink közül csak Sárosy *Arany Trombitájának*, a szabadságharc e nevezetes, sokáig üldözött verses krónikájának kiadására utalok, legközelebb sajtó alá kerülő kiadványaink közül pedig Arany János *népköltési gyűjtésére* és Pálóczi Horváth Ádám *Ó- és Új ötöd-félszáz énekére*.

Csaknem az Akadémia kritikai kiadásaival egyidőben, pontosabban néhány héttel előbb indult meg klasszikusaink válogatott műveinek bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátott sorozata az Irodalomtörténeti Társaság szerkesztésében és a Szépirodalmi Könyvkiadó kiadásában. Ebben a sorozatban eddig Csokonai, Kölcsey, Vörösmarty, Vajda János, Juhász Gyula és Tóth Árpád válogatott művei, továbbá *A falu jegyzője* és Móricz Zsigmond válogatott novellái jelentek meg.

Joggal tűnik fel a szövegkiadások és a monográfiák vagy összefoglaló művek megjelentetésének aránytalansága, sőt ez utóbbiak teljes hiánya. Ez az aránytalanság az első időben bizonyos mértékig szükségszerű volt, nemcsak azért, mert további munkánkhoz szükség van megbízható szöveg- és forráskiadványokra, hanem azért is, mert ez az a terület, amelyen aránylag több és kevésbé elfoglalt kutatóra támaszkodhattunk, ez az a feladat, amelynek végrehajtásába leginkább be tudtuk vonni azokat a régi filológus szakembereket, akik a marxista-leninista értékelésben még nem tudnak résztvenni, de akik egy részéről remélhető, hogy e feladatok teljesítése közben közelebb kerülnek a marxista-leninista tudományhoz.

De ha ez az aránytalanság egy ideig több okból természetes is, ennek is hamarosan meg kell szűnnie, hamarosan meg kell indulnia a marxista-leninista monográfiák és összefoglaló munkák sorának. Az első lépések már itt is megtörténtek. Azok közül a munkák közül, amelyek anyaguknál fogva figyelmet érdemelnek és a később elvégzendő marxista elemzést is segíteni fogják, említést érdemel Gálos Rezsőnek legutóbb megjelent Bessenyei életrajza. A legközelebbi napokban megjelenik Akadémiánk kiadásában Horváth János Kossuth-díjas akadémikusnak hézagpótló *Rendszeres Magyar Verstana*. Befejezés előtt áll

Sóter István Eötvös-, Király István Mikszáth-monografiája, készül Klaniczay Tibor Zrinyi- és Komlós Aladár Vajda-monografiája.

A legsürgetőbb igény népünk legkülönbözőbb köreiből, valamint a népművelés és a közoktatás kultúrforradalmunk szükségleteit figyelő szerveinek részéről egy új, marxista-leninista irodalomtörténeti kézikönyv türelmetlen várásában jelentkezik. Hadd említsem meg, hogy a napokban indul meg és 1952 folyamán befejeződik egy az egyetemi oktatás céljait szolgáló nagyobb arányú szöveggyűjtemény kiadása, az írókra és a közölt szövegekre vonatkozó legfontosabb adatokkal és jegyzetekkel. Az összefoglaló irodalomtörténet befejezését az erők jelenlegi ismerete alapján csak a második ötéves terv elejére ígérhetjük, de egyes fejezetei és legalább egy kötete mostani tervünk végrehajtása során elkészülnek.

A kézikönyv előkészítésének kell megszabnia az ötéves terv végéig elvégzendő részletkutatások, szöveg- és forráskiadások többségének tárgyát is. Azok közül a feladatok közül, amelyek körében a részletkutatások és monografiák hiánya a legfájdalmasabban érezhető és amelyek legsürgetőbben követelik munkánk megjavítását, különösen fontosnak tartom Petőfi költői fejlődésének új megvilágítását. Egyik legsúlyosabb mulasztásunknak tartom a Petőfi-irodalom csaknem teljes hiányát Révai és Horváth elvtárs centenáriumi előadásai óta. Nyilvánvaló, hogy ennek oka nem a Petőfiért való lelkesedés hiánya, mégis ebből a szempontból is káros hatása lehet annak, hogy nem beszélünk róla eleget, bár mindig hangoztatjuk, hogy egész irodalmi multunkból ő a legfőbb példaképünk. E mulasztás főoka, azt hiszem, azzal kapcsolatos, hogy Petőfi történelmi helyét Révai elvtárs tanulmányai végérvényesen megállapították, mi viszont irodalomtörténetírásunk egyik legfőbb általános fogyatékosága, a művészi eszközök elemzésének elhanyagolása folytán úgy éreztük, hogy vannak sürgősebb feladatok, mint az egész alakjában legkevésbé problematikus, legkövetkezetesebben forradalmár költőnk egész pályájának új megvilágítása. Ezen a hiányon a legközelebbi időben segíteni kell. Ebben a munkában is sokat segíthet a szovjet tudomány, ezért is vettük fel már legközelebbi tervünkbe Blagoj *Puskin művészi útja* c. Sztálin-díjas művének fordítását, noha az eredetinek is csak az első kötete jelent még meg.

A Petőfi-kutatás terén való elmaradásunk káros hatása, sajnos, még a kritikai szövegkiadás minőségében is megmutatkozik. Az első köteteket kénytelenek voltunk az egyes művek történetét megvilágító jegyzetek nélkül közrebocsátani, hogy a több évvel ezelőtt az akadémiai tervtől függetlenül előkészített kiadás megjelenése tovább ne halasztódjék. Úgy határoztunk, hogy a történeti és magyarázó jegyzeteket két év múlva megjelenő külön kötetben fogjuk adni. Úgy látszik, a kiadásba — éppen a Petőfi-irodalom teljes feldolgozásának elhanyagolása miatt — elég nagyszámú hiba is becsúszott. Birálatával az Irodalomtörténeti Bizottság legközelebbi ülése fog foglalkozni. A Petőfi-kutatás egy fontos mellékágának, a Petőfi világhíre történetére vonatkozó kutatásnak

állásáról e munkálat vezetője, Turóczi-Trostler tagtársunk osztályunk legutóbbi ülésén számolt be.

Egy másik terület, ahol különösen rosszul állunk, az imperializmus korának irodalma, elsősorban az Ady utáni irodalom. Itt nemcsak a legnagyobbak művészetének részletes elemzése hiányzik, minthogy itt is többnyire beértük Révai József Ady- és Horváth Márton József Attila-tanulmányával. Sok esetben nincs tisztázva egyes írók helye, a két kultúra lenini elve szempontjából való hovatarozása sem. Nyilvánvaló, hogy az imperializmus korának polgári irodalma nem lesz olyan mértékben része szocialista kultúránknak, mint XIX. századi klasszikusaink. De az a bizonytalanság, amely széles körökben pl. Babits, Kosztolányi és Karinthy Frigyes megítélése körül uralkodik, nem hagyható meg. Ami az imperializmus korának reakciós, dekadens, népellenes kultúrájához tartozik, azzal nyíltan le kell számolni, már csak azért is, mert mindaddig, amíg ez nem történik meg, fel-felbukkanhatnak olyan törekvések, amelyek ehhez való visszatérés kísérletével zavarják szocialista irodalmunk fejlődését. Másfelől az is hiba, hogy egyes írókról szinte nem merünk beszélni, noha érezzük, hogy korlátaik és ingadozásaik ellenére nem tartoztak mindenestől a népellenes másik kultúrához.

Irodalmi fejlődésünk szempontjából is, népünk érdeklődésének kielégítése végett is fontos volna néhány olyan írónk egész pályájának megvilágítása, akik különböző irányból jöttek, de több, vagy kevesebb határozottsággal megtalálták az utat, amely lehetővé teszi részvételüket a szocialista kultúra építésében.

A mult új értékelése felé azoknak a harcoknak fényénél indultunk el, amelyek az új, szocialista magyar irodalom megteremtéséért, a formalizmus, az elefántcsont-tornyos dekadens irányzatok felszámolásáért, pártos realista irodalom megteremtéséért folytak. Irodalomtörténetírásunk helyes fejlődésének elmaradhatatlan feltétele, hogy fokozódó mértékben a jelen problémáin tájékozódjék, hogy ne szakadjon el az élettől. Ez a veszedelem sokszor fenyeget, és ennek is legjobb orvossága volna, ha időnként minden irodalomtörténész hozzászólna a mai irodalom egyes jelenségeihez is, élő íróról is írna tanulmányt, új könyvről bírálatot. Jogos igénye íróinknak, hogy azok, akik legnagyobb íróművészeinkkel foglalkoznak, részt vegyenek az ő megítélésükben, esztétikai tudásukkal segítsék az ő fejlődésüket is. Ebben a vonatkozásban legtöbbünket komoly mulasztás terheli. De azt hiszem, a kérdés lényegének félreértése, vagy félremagyarázása az, ha egy irodalomtörténész munkáját csak aszerint értékelik, hány cikke szól mai írókról, és nem aszerint, mennyire irányul figyelme a mult kutatásában is a jelen szükségleteire.

Félremagyarázták Fagyevnek a kritika színvonalának emelését célzó és a világ leggazdagabb irodalmának, a szovjet irodalomnak tárgyalását számonkérő szavait azok, akik azt mondták, hogy irodalomtörténészekre nincs szükség, hogy a magyar irodalomtörténészek szűnjenek meg irodalomtörténészek lenni. Éppen Fagyjev szállt szembe egyes szovjet íróknak és kritikusoknak a klasszikus

irodalom legkiválóbb kutatói ellen emelt hasonló vádjával. »Le kell lepleznünk, — mondta — és ki kell nevetnünk azokat a tudatlan írókat, akik bár azokból a tudásfoszlányokból élnek, amelyeket irodalomtörténészeinktől kölcsönöznek, ugyanakkor melleleg becsmérelni merik irodalomtudományunkat.« (Az *irodalom-elmélet és kritika feladatai*. A szocialista realizmus problémái. 1948. 46. l. oroszul.)

Ha a feladataink fontossága, népünk jogos és egyre türelmetlenebb igényei és teljesítményeink közti aránytalanság okait vizsgáljuk, semmiesetre sem háríthatjuk el a felelősséget magunkról, munkánk tervszerűtlenségéről, marxista-leninista képzettségünk fogyatékoságáról. De rá kell mutatnunk, egy olyan objektív okra is, amely nélkül ezek a hibáink és a kutató káderekben való nyomasztó hiány sem küszöbölhető ki, és ez az irodalomkutatás központi szervének hiánya. Nemcsak arról van szó, hogy mindeddig egyetlen olyan irodalomtörténész sem volt, akinek főfeladata a tudományos kutatás, hogy mindnyájan nem is kevés más feladatunk mellett szakítunk néha időt kutatásra és írásra, hogy amit oktatómunkánk előkészítése során tisztáznunk sikerült, annak irodalmi formába való öntésére alig gondolhatunk, pedig bizonyára a magunk munkái hitelesebben és tökéletesebben tennék közkinccsé kutatásaink eredményét, mint ahogy ez az előadásainkról készült jegyzeteken át immár rendszeresen történik. Ennél sokkal súlyosabb hiba, hogy sok értékes kádert, köztük a népből jövő s már marxista-leninista szellemben nevelkedett legtehetségesebb fiatalokat sem lehetett eddig a tudományos kutatás terén foglalkoztatni.

A kérdésnek ezen a káderpolitikai részén kívül az egész kutatómunka megszervezése és irányítása sem lehetséges kutatóintézet nélkül. Az irodalomtörténeti kutatás közvetlen irányítása eddig a Magyar Irodalomtörténeti Társaságra volt bízva, de a társasági forma egyes tagadhatatlan eredmények ellenére sem bizonyult alkalmasnak a munka tervszerűségének biztosítására. A Társaságnak meg kell maradnia, mint előadások és széleskörű nyilvános viták szervezőjének, de a kutató munka kollektív szervezésére halaszthatatlanul szükség van az irodalomtörténeti kutatóintézet felállítására. Erre biztat a Szovjetunió és az egyes Szovjetköztársaságok, sőt már csaknem valamennyi népi demokratikus ország példája is.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tudvalevőleg két nagy irodalomtudományi intézete van, a Gorkijról elnevezett moszkvai Világirodalmi Intézet és a leningrádi Orosz Irodalmi Intézet, a Puskin-Ház. Mindkettőnek szervezetéből és munkájából sokat kell tanulnunk. Tervünk szerint a magyar irodalmi kutatóintézet idővel magába foglalná a Petőfi-házat és éppúgy Petőfi nevét viselné, mint Puskinét és Gorkijét az orosz, Sevcsenkoét az ukrán, Kupaláét a bjelorusz, Nizámiét az azerbajdzsáni, Rusztavéliét a grúz irodalmi intézetek. A kazak, az örmény, az üzbegek, a lett, a litván és az észti akadémiának is van irodalmi kutatóintézete. Ami a népi demokratikus országokat illeti, eddigi tudásunk szerint is van már irodalmi kutatóintézete Lengyelországnak, Csehszlovákiának, Romániának, Bulgáriának, Kínának. Lengyelországban

három évvel az új akadémia szervezése előtt megkezdte már működését az irodalmi kutatóintézet (Instytut Badań Literackich), amely szervezi és összefogja az ország valamennyi irodalomtörténészét. A szovjet intézeteken kívül a népi demokratikus szomszéd államok kutatóintézetei bizonyára szintén sok tanulsággal fognak szolgálni munkánk megindításában, hiszen helyzetünk nehézségei is sokban hasonlítanak egymáshoz, irodalmi multunknak is sok rokon problémája van.

Örömmel jelenthetem, hogy a kutatóintézet felállítására vonatkozó javaslatunkat, amely tervünk szerves része és egyben megvalósításának feltétele, az Akadémia elnöksége elfogadta és az intézet felállításáról szóló határozatot tegnap a nagygyűlést megnyitó ünnepi ülésen az Akadémia főtitkára nyilvánosságra hozta. Abban, hogy az irodalmi kutatóintézettől sokat várhatunk munkánk megjavításában, tervszerűbbé tételében, produktívitasában, ideológiai fejlődésünkben és nem utolsó sorban a kádernevelés szempontjából, hogy az intézet a kutatás anyagi lehetőségeit is nagy mértékben megnöveli, aligha lehet kételkedni. Megerősít ebben az eddig felállított kutatóintézetek, így osztályunk vonalán a Nyelvtudományi Intézet, de kiváltképp a Történettudományi Intézet példája, amely máris komoly eredményeket mutathat fel, és amelynek létezése nagy mértékben hozzájárult annak az előnynek növeléséhez, amelyben a magyar történetírás az irodalomtörténetíráshoz képest van. Hogy az első időben nagy nehézségekkel kell majd megküzdenünk, mind a vezetés megoldásában, mind a munkatársak megválasztásában és a munka szervezésében, az bizonyos. De a munka megkezdésével tovább várni már súlyos mulasztás volna. Számítunk minden irodalomtörténész segítségére, hogy Pártunk, kormányunk, Akadémiánk gondoskodását népünk érdekében minél értékesebb és eredményesebb munkával hálálhassuk meg.

*

Hogyan állunk a kádernevelés terén s különösen a tudomány öregjeinek és fiataljainak viszonya tekintetében? Az egyetemen a legújabb időkig be kellett érniük a pedagógus-képzés megjavításával, minden erőt erre kellett összpontosítanunk és arra alig kínálkozott lehetőség, hogy a hallgatók egész tömegével való egyéni foglalkozás igénye mellett elegendő gondot fordíthassunk tudományos káderképzésre. Az Akadémia ösztöndíjakat bocsátott rendelkezésre, hogy az erre alkalmas fiatalok könnyebben végezhesék tanulmányaikat s ugyanakkor segítsenek olyan feladatok megoldásában, amelyeket kutatóintézet hijján az egyetemi intézetekben kellett elvégeztetni és amelyek egyszersmind megfelelő vezetés esetén az ő fejlődésüket is elősegítik. Bevontuk őket részletkutatásokkal, kiadványok előkészítésével foglalkozó munkacsoportokba, az Irodalomtörténeti Társaságnak egyes korszakok problémáit megvitató munkaközösségeibe, adtunk nekik feladatokat egyes kiadványok anyagának összegyűjtése, sajtó alá rendezése, jegyzeteinek elkészítése körül, de azt a szándé-

kunkat, hogy a legjobb fiataloknak eközben elvi irányítást, az általános képzésen túlmenő tudományos nevelést adjunk, alig tudtuk megvalósítani. A ránk súlyosodó feladatok sorában a tudományos káderképzés csaknem mindig a legmosztohábbul járt. Vonatkozik ez a tanszékek fiatal munkatársainak továbbképzésére is. Mindez túlterhelésünkön kívül arra is mutat, hogy munkánk megszervezésében nem vontuk le eléggé azokat a tanulságokat, amelyek Sztálinnak a tudomány öregei és fiataljai együttműködésére vonatkozó szavaiból következnek, és hogy nem tudtunk különbséget tenni olyan feladatok között, amelyeket nekünk kell végezni, és olyanok közt, amelyeket más is elvégezhet.

Megnehezítette az alapos, elmélyedő tudományos káderképzést a bölcsész-kari oktatás eddigi rendszere is. Csak ebben az évben tértünk rá, szovjet példára, az egyszakos tanárképzés rendszerére. Még a kezdet nehézségeivel küzdünk, de bizonyos, hogy az új rendszer lehetővé fogja tenni az alaposabb, elmélyedőbb tudományos képzést, már az egyetemi évek alatt is.

Az elmúlt évnek a tudományos káderképzés szempontjából legnagyobb vívmánya az aspiranturának ugyancsak szovjet mintára történt bevezetése, Márciusban négy, novemberben újabb négy fiatal tudóst választottunk ki arra, hogy 3 éven át főfeladatuk a magyar irodalomtörténet terén való továbbképzésük és első nagyobb tudományos munkájuk megírása legyen. Olyan eredménye ez a Magyar Népköztársaság kultúrpolitikájának, amelyről a régi Magyarországon álmodni sem lehetett. Az említett számokkal mindkét esetben túlléptük a magyar irodalomtörténet köréből eredetileg előirányzott kereteket, noha, kivált a második alkalommal egészen szigorú mértéket alkalmaztunk. Ez arra mutat, hogy az egyetemről kikerülő fiatalok közül egyre több jó tudományos káderre számíthatunk s így a Horthy-korszak bűnös mulasztásai folytán a mi területünkön különösen súlyos káderhiányt rövidesen pótolni tudjuk. Hadd említsem még meg, hogy míg az első alkalommal csak a budapesti egyetem nappali tagozatának végzett hallgatói közül választhattunk, a most újonnan felvett aspiránsok közül egy Debrecenben, egy pedig a budapesti egyetem esti tagozatán végzett, s hogy amíg a tavaly kiszemeltek közül 2, ha egyéni munkára sokkal kevesebb lehetőséget adó körülmények között is, de azelőtt is tudományos munkahelyen dolgozott s valamennyien Pesten működtek, az új aspiránsok közül 3 vidéki tanár, 1 nem irodalmi vonalon dolgozó kiadóvállalati lektor volt eddig. A vidéki jelöltek előretörése azért is örvendetes, mert egész tudománypolitikánkban és szakunk területén sem sikerült mindeddig teljesen felszámolni a vidékkel való kapcsolat hiányosságait, a vidéki egyetemek és vidéki kutatók elszigeteltségének átkos örökségét. Sajnos, a szegedi egyetemen végzetek közül még pályázó sem jelentkezett. Az esti tagozatról bevált jelölt sikere azért örvendetes, mert mutatja, hogy az egész napi munka után sokkalta nehezebb körülmények közt tanuló dolgozók köréből is várhatunk a tudományos utánpótlás számára is alkalmas kitűnő erőket.

A tudomány öregjeinek és fiataljainak viszonyáról beszéltünk az imént. Nem hallgathatok el néhány szót arról, hogy milyen támogatást kapunk mi, akik a marxizmus-leninizmusban ugyancsak kezdők vagyunk, a Párttól és a marxizmus-leninizmus magyar mestereitől. Bizonyos, hogy rengeteget. Az ideológiai fejlődésünket biztosító különleges oktatási formáról más összefüggésben még szólnom kell. Most csak azt akarom kiemelni, hogy egész munkásságunknak irányt szabott az, hogy a magyar irodalomról marxista módon elsősorban Révai elvtárs Kölcsey-, Petőfi- és Ady-tanulmánya nyomán kezdtünk gondolkodni, hogy őt próbáltuk követni néhány más író elemzésében. Szinte minden megszólalása, hogy csak a legutóbbiakról szóljak, akár a Pártkongresszuson, akár az Írókongresszuson, akár a színházi, vagy építészeti konferencián hangzott el, fontos elvi tanulságokat adott irodalomtörténeti munkánk megjavításához is. De úgy érzem, hiányzanék valami beszámolómból, ha nem említeném meg, milyen nagy szükségünk volna közvetlen segítségére, bírálatára és tanácsaira. Révai elvtárs a mi osztályunk, a nyelv- és irodalomtudományi osztály tagja; milyen sokat tanulhatnánk, mennyivel több lelkesedéssel folytatnánk munkánkat, ha néha-néha közvetlenül is éreznénk, hogy rajtunk tartja szemét.

Nem hallgathatom el azt sem, hogy ritka alkalmakat kivéve nélkülöznünk kell Lukács elvtárs közvetlen segítségét is, akitől Révai és Horváth elvtársakon kívül legtöbbet tanultunk, akitől még nagyon sokat tanulhatunk, aki elnöke a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak és ebben a minőségében munkánkat sok kitűnő szemponttal előrelendítő programmal indította meg a Társaság új életét, de az első heteken túl sem a Társaság, sem újjáalakulásunk óta osztályunk életében nem vesz részt olyan mértékben, ahogy az a sok tanulság, amit tőle várhatunk, kívánatosná tenné.

Nagy hálával tartozunk Krajevcszkij elvtársnak, a szovjet irodalomtudomány küldöttének, aki rengeteg elfoglaltsága közben mindig készséggel áll rendelkezésünkre a szovjet tudomány gazdag tapasztalataiból merített tanácsaival és állandóan részt vesz osztályunk több bizottságának munkájában, valamint aspiránsaink nevelésében is.

*

Elérkeztünk a harmadik nagy kérdéscsoporthoz: hogyan állunk tudományunk értékes hagyományainak felhasználása és a káros hagyományok megsemmisítése terén, megszabadultunk-e az elavult hagyományok rabságából, beszélhetünk-e már arról, hogy igazán új, marxista-leninista tudományt művelünk és mit kell tennünk, hogy a még meglévő káros törekvéseket és tévedéseket felszámoljuk?

Tudományunk multjának ismerete, eredményeinek felhasználása terén is vannak komoly mulasztásaink, amelyekre erősebben csak Sztálin nyelvtudományi cikkeinek egyes tanulságai ébresztettek. »Amikor N. J. Marrt és különösen, tanítványait hallgatjuk, azt gondolhatnók, hogy N. J. Marrig semmiféle

nyelvtudomány sem létezett és hogy a nyelvtudomány N. J. Marr 'új tanának' megjelenésével kezdődött. Marx és Engels ezen a téren sokkal szerényebbek: ők azt tartották, hogy az ő dialektikus materializmusuk a tudományok — a többi között a filozófia — fejlődésének, az előző korokban megtett fejlődésének terméke. (Marxizmus és nyelvtudomány. 1950. 32. l.) Ha az egész mult ilyen megtagadásáról irodalomtudományunkban nem is kell beszélni, kétségtelen, hogy nem támaszkodtunk eléggé a korábbi magyar irodalomtörténetírás eredményeire, nem beszéltünk érdemeiről. Minthogy nem végeztük el tudományunk multja eredményeinek felmérését, éppen azért nem vehettük fel elég tervszerűen a harcot azokkal a téves és káros irányokkal sem, amelyek főleg a felszabadulás előtti utolsó évtizedekben, az imperializmus rothadt levegőjében hatalmasodtak el. Tervünknek egyik külön fő pontja a magyar irodalomtörténetírás és kritika történetének megírása. Hadd utaljak most csak néhány olyan körülményre, amelynek tudatosítása egész további munkánk szempontjából fontos.

A magyar irodalomtörténetírás a német hódító politika, a gyarmatosítás elleni harcban született és fejlődött. Most 240 éve, a szégyenletes szatmári béke évében jelent meg az első írói lexikon (Czwittinger: *Specimen Hungariae literatae*). Ennek bevallott célja, hogy a magyar nemzet barbárságát hangoztató és ezzel elnyomását igazolni akaró nézetek ellen vegye fel a harcot. Később is ismételten ez a hazafias szándék adott lendületet az irodalomtörténeti kutatás fejlődésének. Ezzel szemben az imperializmus korának egyik legelterjedtebb kutatási iránya, az összehasonlító irodalomtörténeti iskola főága azt akarta bizonyítani, hogy az egész magyar irodalmi fejlődés a bécsi kultúrának függvénye és ezt a hazug elméletet ki akarta terjeszteni olyan korokra is, amelyekben a magyar kultúra kétségtelenül fejlettebb volt nemcsak az osztrák, hanem az egész német kultúránál. Azt hiszem, annak, hogy milyen erős az idegen hódító törekvések szolgálatában álló hazaáruló kozmopolitizmus veszélye az összehasonlító irodalomtörténeti kutatás területén, világszerte kevés jellemzőbb bizonyítékát lehet találni a Heinrich-, Petz-, Bleyer-féle iskola garázdálkodásánál.

Ugyanakkor, amikor ezt kiemelem, szükségesnek tartom, hogy rámutassak arra is: nem értek egyet azokkal, akik minden összehasonlítást hibáztatnak, a marxizmussal ellentétesnek tartanak. Sztálin a Szovjetunió történetéről szóló tankönyv tervének Kirov és Zsdánov társaságában írt bírálatában (*Megjegyzések »A Szovjetunió története« című tankönyvtervezethez. Társadalmi Szemle 1947. 452. l.*) megróttá, hogy egy szó sincs benne a nyugati haladó eszmék szerepéről az orosz forradalmi mozgalmakban. Nem a haladó törekvések nemzetközi összefüggésének letagadása a célunk, mikor az összehasonlító irodalomtörténet kozmopolitizmus ellen harcolunk. Az ellen tiltakozunk, hogy irodalmunk nagy alkotásait nem a nemzeti társadalmi fejlődés viszonyaiból magyarázzák, nem a társadalmi harcok tükrének tekintik, hanem mindenfelől összeszedett hatások és motívumok szövedékének. Mi is büszkék vagyunk arra a visszhangra, amelyet Bacsányi és társai adtak a »francia forradalom hívó szavára«, (Révai) fontosnak tartjuk

a francia forradalom történetének és eszméinek tanulmányozását Petőfi fejlődésében is, nem tudjuk elképzelni az újabb magyar irodalom történetét anélkül, hogy a marxizmus eszméinek hatásáról ne beszéljünk. És vajjon van-e olyan író, kritikus vagy irodalomtörténész, aki irodalmunk mai fejlődéséről beszélni tudna a világ leghaladóbb, legszebb, leggazdagabb irodalma, a szovjet irodalom jótékony hatásának, helyesebben tudatos tanulmányozásának vizsgálata nélkül?

Az összehasonlító kutatás terén is van a magyar irodalomtörténetírásnak még pótolnivalója: annak kutatása, mi a szerepe a klasszikus orosz irodalomnak 19. és 20. századi irodalmunk haladó törekvéseiben. Nincs benne semmi csodálatos, hogy ezt a kérdést a múltban elhanyagolták. A haladó orosz irodalom felé fordulás a 19. század második felének magyar íróinál egyszerre volt ellenhatás a hivatalos német orientációra és a nyugati irodalom kezdődő általános dekadenciájára, keresése a Petőfivel rokon forradalmi demokratikus gondolkodás új lehetőségeinek és a művészi realizmusnak. Hiszen a 48-as forradalmak bukása után egész Európában bekövetkezett az irodalom hanyatlása, csak Oroszországban fejlődött ki egy nagy virágzó demokratikus irodalom és a 48 eszméit a fojtogató viszonyok közt feledni nem akaró magyar írók új biztatást leginkább az orosz irodalomból kaphattak. Persze nem arról van szó, hogy most más irányból jövő hatásokat fogunk kutatni, mint eddig, egyébként azonban továbbra is legyen külön összehasonlító irodalomtörténetírás. Ezeknek a kutatásoknak is annak a megvilágításából kell kiindulniok, milyen magyar viszonyok voltak azok, amelyekben íróink az orosz irodalom felé fordultak segítségért, mi volt az a magyar viszonyokban, aminek megértéséhez segítséget, aminek megváltoztatására reményt adott a világ leghaladóbb irodalma; a marxista-leninista kutatásnak nem főszempontja az összehasonlító vizsgálat, de fontos részletkérdéseket világíthat meg.

A kozmopolita jellegű, az imperialista nyugat gyarmatosító törekvéseit kiszolgáló összehasonlító kutatáson kívül a burzsoá irodalomtörténetírás legkülönfélébb reakciós irányzatai jelentkeztek nálunk is, különösen az ellenforradalmi korszakban. Jellemző fejlődésen ment át a már eredetileg is reakciós, mert a változó mozzanatokkal szemben a fejlődést megkötő mozzanatokat hangsúlyozó milieu-elmélet. Ebből kiindulva Beöthy Zsolt még csak általában beszélt a társadalmi fejlődéstől és osztályszempontoktól független örök nemzeti vonásokról és a volgai ősmagyar lovast állította oda a magyar irodalmi fejlődés szimbolumául. Horthy-korszakbeli epigonja már úgy határozta meg a magyar irodalom fősajátságait, hogy lényege a faji jelleg és az úri felfogás és szimboluma a ló. Világos, hogy pl. Petőfinek, Móricz Zsigmondnak vagy József Attilának az így értett magyar irodalomban nem lehet helye. Ez a népellenes másik kultúra irodalomszemlélete.

A szélső nacionalista irodalomszemlélet egy másik véglete a falu osztálytagozódását elkenő egységes paraszti jelleget tette meg a magyar irodalom

örök vonásának és ezt a szemléletet összekötötte valami őskeleti primitívség idealizálásával, sokszor legnagyobb klasszikusaink lebecsülésével. Ez a jelenség tudvalevőleg művészetünk ma is eleven veszedelmeként került szóba legutóbb az első magyar zenei plénumon.

A halálra ítélt burzsoázia félelme a társadalom haladó erőtől megnyilvánult azokban a szélsőségesen individualista és irracionalista törekvésekben, melyek mindent az egyéni lelkialkatból akartak magyarázni s tagadták az irodalom és művészet megismerő, valóságot visszatükröző szerepét, tagadtak minden fejlődést, az irodalmi alkotásoknak a társadalmi harcokkal való összefüggését. Legnagyobb klasszikusainkat igyekeztek elszakítani a magyar nép felszabadító harcainak történetétől, hogy új küzdelmekre mozgósító, lelkesítő hatásukat megakadályozzák. Ezek a törekvések sokszor egyesültek az irodalom eszmei tartalmát általában elhanyagoló formalista törekvésekkel. A másik oldalon ott álltak a szellemtörténeti hóbortnak nálunk különösen terméketlennek bizonyult kísérletei, amelyek az elvont eszmék világát tüntették fel egyedül létezőnek s tagadták minden összefüggését az anyagi léttel, vagy a történelem egyedüli mozgatójának tekintették. Ez az irány, korábbi elszigetelt kísérletek után, nálunk kifejezetten az ellenforradalom jegyében tűzte ki zászlaját, kifejezetten a »bolshevik métely« ellen akart harcolni, de folyóiratában, a Minervában sokszor kacagtató körülményességgel kerülgeti a marxizmusnak még említését is.

Mindezek az irányok eltűntek ugyan a népi hatalom megszilárdulása óta, de nyomaik sokszor kísértének még munkánkban s a belőlük folyó téves nézetek veszedelmét csak akkor háríthatjuk el, ha nyíltan felvesszük velük a harcot, ha az egész mult irodalomtörténetírásnak kritikai átvizsgálása során tudatosítjuk reakciós jellegüket és leszámolunk velük.

Marxista szándékú irodalomtörténeti munkákban elég gyakran találkozzunk még különféle idealisztikus maradványokkal, másrészt a társadalmi szempont olyan vulgáris értelmezésével, amely nem egyszer közeli rokonságban van a milieu-elmélettel és a polgári szociológiával. Hadd mutassak rá különösen arra a már Révai elvtárstól említett álmarxista törekvésre, amely merev osztálykategóriák szerint próbálja elkülöníteni, megmagyarázni és értékelni az irodalmi jelenségeket. A szovjet irodalomtudomány történetében ennek az iránynak leghírhedtebb képviselője Pereverzev volt, az ő munkáit nálunk szerencsére nem ismerik. De a nagyérdemű Plehanov tévedései nálunk is kísértének. Tudjuk, hogy Sztálin a Nagy Honvédő Háború idején Lenin mellett említette az orosz marxizmus megalapítóját, mint a nagy orosz nemzet egyik legnagyobb büszkeségét. Plehanov munkáiból, ha szilárd marxista-leninista alapon állunk, mi is sokat tanulhatunk, de nem szabad elfelejtenünk, hogy politikai tévedései szoros kapcsolatban voltak elméleti tévedéseivel, hogy ezeknek a tévedéseknek irodalmi nézeteiben is megvolt a megfelelője. A magyar irodalomtörténetírás számára is rendkívül tanulságos, ha összevetjük pl. Plehanov Tolsztoj-értékelését.

különösen korai alakjában, a marxista irodalomtudománynak mindeddig legnagyobb remekművével, Leninnek Tolsztojról szóló tanulmányaival.

Azt hiszem, nem fölösleges megemlítenem, hogy láttam olyan egyetemi jegyzetet, amelynek elméleti-módszertani bevezetése teljesen Plehanovra támaszkodik, Lenint még véletlenül sem említi, és nyilván nem véletlen, hogy ugyanez az egyébként nagy tudású előadó képviselte egyidőben legerősebben azt a törekvést, amely legnagyobb költőink egyikét-másikat azzal próbálta elintézni, hogy nemes volt.

Tudományunk minden művelője nyelvészeinkkel együtt ujjongott Sztálin nyelv tudományi munkáinak nagyszerű következtetéseiben, de bizonyos, hogy mi irodalomtörténészek el vagyunk maradva számunkra legfontosabb tanulságaik széleskörű megvitatásában. Az Irodalomtudományi Dokumentációs Központ legutóbbi kiadványában közzétettük annak a vitának egész eddig publikált anyagát, amely a Szovjetunió Tudományos Akadémiája irodalmi intézeteinek rendezésében folyt le ez év májusában, s folytatjuk az idevágó cikkek, előadások és viták közzétételét a dokumentációs Értesítőben is, az Irodalomtörténetben is. A tanulságoknak a magyar irodalom sajátos fejlődésére való alkalmazása és nagy nyilvánosság előtt való megvitatása még nagyrészt hátra van. Még korántsem tudatosítottuk teljesen azt a sokoldalú, a mi munkánk hiányait is megvilágító iránymutatást, amelyet Sztálin e munkái jelentenek. Az irodalmi nyelv kutatása terén egy fiatal irodalomtörténésznek Vörösmarty nyelvére vonatkozó kísérletén kívül még jóformán semmi sem történt, sem nyelvészek, sem irodalomtörténészek részéről. Pedig mindkét tudomány munkásaira vár annak megvilágítása, milyen nyelvi anyaggal dolgoztak íróink, másrészt, mivel járultak hozzá legnagyobb költőink a magyar nyelv fejlődéséhez.

De bármennyire fontos a mi számunkra is az irodalmi nyelv vizsgálata, azt hiszem, nagyon szűken fognánk fel Sztálin munkáinak hatalmas jelentőségét irodalomtudományunk szempontjából, hogyha azt a következtetést vonnánk le belőle, hogy most már irodalomtörténészeink főfeladata az irodalmi nyelv vizsgálata, s ezért, amint egyik kiváló nyelvészünk kívánta, szerezzünk mindennek előtt alapos nyelvészeti képzettséget. Persze ez is nagyon hasznos volna. Mégsem tudunk egyetérteni ezzel a véleménnyel.

Csak néhány olyan tanulságra mutathatók most rá, amelyet ugyancsak le kell vonnunk magán a nyelvvel való foglalkozás kötelességén kívül és azokon kívül, amelyek minden tudományra és főleg minden társadalmi tudományra oly nagy jelentőségűek, alap és felépítmény viszonyának, a felépítmény rendeltetésének, aktív szerepének minden eddiginél mélyebb és teljesebb megvilágításán kívül. A nyelv felépítmény voltáról, osztályjellegéről szóló¹ legendák szétzúzása után nagyon fontos tudatosítani éppen nyelvészet és irodalomtudomány tárgyának összetartozásuk mellett teljesen eltérő jellegét, azt, hogy az irodalmi alkotások anyaga, a művészi kifejezés eszköze a nyelv, de az irodalom-

tudomány számára még a nyelv is mást jelent, mint a nyelvész számára, hogy az irodalom művészileg megformált nyelve mindig osztályideológia kifejező eszköze, a felépítmény aktív hatásának feltétele.

Sztálin munkái nyomtatékos figyelmeztetés számunkra, hogy tudatosítsuk magunkban a mi tudományunk tárgyának sajátos feladatát, tehát egyrészt azt, ami az irodalom felépítményjellegéből, osztályjellegéből folyik, másrészt azt, ami minden más felépítményszerű jelenségtől megkülönbözteti: a többi művészetekkel együtt a képek, a típusalkotás szerepét a művészi megismerésben, valamint azt, ami minden más művészettől megkülönbözteti, a nyelv szerepét a művészi formában. Ezzel az utolsó kérdéssel kapcsolatban költészet és zene bizonyos összefüggései is meg fognak világosodni. Ezeket a szempontokat mi még sokkal inkább elhanyagoltuk, mint a szovjet tudomány. A művészi szempontnak csaknem teljes mellőzése marxista-leninista irodalomtörténetírásunk első szárnypróbálgatásaiban csaknem szükségszerű volt. De az a képtelen helyzet következett belőle, hogy költőink eszmei mondanivalójának elemzése alig különbözött egy filozófus, vagy politikus jellemzésétől másban, mint legfeljebb az idézetek természetében.

Általában le kell vonnunk azt a tanulságot, hogy szaktudományunk elvi, elméleti kérdéseivel sokkal többet kell foglalkoznunk ahhoz, is, hogy részletkutatásokat jól végezhessünk.

De mindenekelőtt és mindenkifölött a marxizmus-leninizmusnak egész mélységében, egészen széles összefüggésben való tanulmányozásra kell ösztönöznie Sztálin nyelvtudományi munkáinak. Az a csodálatos világosság, éleslátás, a mindenki számára meggyőző igazság ereje, amely benne mindenkit lenyűgözött, a marxizmus-leninizmus zseniális képviselőjének éleslátása.

A világ minden nagy és szép gondjának hordozója, a 800 milliós béketábor vezére, a végletekig kiéleződött nemzetközi helyzetben időt szakított arra, hogy nyilatkozzék egy tőle sohasem művelt szaktudomány legégetőbb kérdéseiről és ezzel egyszeriben világosságot teremtett a legsúlyosabb problémák homályában. Azt hiszem, azok közül, akik szinte újabb felszabadulásnak érezték ezeket a nyilatkozatokat, sokan nem tudatosították magukban eléggé, hogy Sztálin igazsága a marxizmus-leninizmus igazsága, hogy Sztálinban a marxizmus-leninizmus legnagyobb élő mestere, Lenin munkájának folytatója, továbbfejlesztője mutatott utat nekik is. A tudománynak óriása Sztálin, de azért lehet az, mert a legmélyebben él benne, egész összefüggésében, a marxizmus-leninizmus elmélete.

Nem egyszer hallunk némelyektől olyan nyilatkozatokat, hogy ők szeretnék marxista tudományt csinálni, de mondjuk meg, hogyan alkalmazzák pl. a dialektikát egyik, vagy másik speciális kérdésben. Ugyanakkor elfecsérelt időnek érzik azt az ideológiai tanulást, amelyet a Párt és a kormány tudományos fejlődésük segítésére lehetővé tett. Persze sok esetben megtalálhatjuk a közvetlen útmutatást is a szovjet szakirodalomban, de az igazi marxista-leninista

tudomány útja csak azok számára nyílik meg, akik a marxizmus-leninizmust olyan mélyen értik meg, hogy önállóan tudják alkalmazni. A marxizmus azért az egyedüli tudományos elmélet, mert a gyakorlatért, a világ megváltoztatásáért jött létre, az életért és nem az élettől elszakadva született és fejlődött, azért, mert a forradalmi harcokban, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a szocializmus megteremtése, a nagy honvédő és felszabadító háború, a kommunizmus építése világtörténelmi győzelmeiben nyerte és nyeri napról-napra igazolását s mindezek tapasztalatain fejlődik tovább. Ezt az elméletet nem lehet megéretni, módszerét nem lehet elsajátítani egyes speciális kérdésekre leszűkített érdeklődéssel.

Ez az értelme mindnyájunk számára Sztálin közismert szavainak, amelyeket a marxizmus-leninizmus tanulmányozásának minden tudomány számára való jelentőségéről mondott: »Van egy tudományág, amelynek ismerete feltétlenül kötelező minden tudományág bolsevikjai számára, ez a marxista-leninista társadalomtudomány, a társadalmi fejlődés törvényeiről, a proletárforradalom fejlődéstörvényeiről, a szocialista építés fejlődéstörvényeiről, a kommunizmus győzelméről szóló tudomány... A leninista nem lehet csupán kedvelt tudományágának specialistája, hanem egyúttal politikusnak és közéleti embernek is kell lennie, élénken kell érdeklődnie hazájának sorsa iránt, ismernie kell a társadalmi fejlődés törvényeit, tudnia kell alkalmazni ezeket a törvényeket és arra kell törekednie, hogy az ország politikai vezetésében aktív része legyen. Természetesen a bolsevik szakemberek számára ez további megterhelés lesz. Ez azonban olyan megterhelés, amely bőségesen meghozza a maga gyümölcsét.«
(*Beszámoló a XVIII. Pártkongresszuson. A leninizmus kérdései.* 5. kiadás. 1951. 742—743. 1.)

Igen, meghozza a maga gyümölcsét szaktudományi munkánkban is, a szélesebb összefüggések megértése, a dialektika lényegének megértése, a dialektikus materializmus világnézetének, elmélet és gyakorlat elválaszthatatlan egységének átélése, minden tudományos feladat mélyebb és tisztább látása által.

Mi mindnyájan, akik magyar irodalomtörténeti kutatással és a magyar irodalomtörténet tanításával foglalkozunk, a felszabadulás nagy élményén át, a nagy szocialista forradalomból született Szovjetunió diadalmas erejének és a szovjet emberek szocialista humanizmusának megismerésén át jutottunk el a marxizmus-leninizmus igazságának elismeréséig, politikai fejlődésünk vitt el az egyedüli tudományos világnézet elfogadásáig. E tudomány nagyságához, mélységéhez s mindattól való gyökeres különbségéhez, sőt többnyire ellentétéhez képest, amit mi addig tudhattunk, nagyon rövid ideje alkalmazhatjuk a dialektikus materializmus szemléletét és módszerét, a nagy Lenin és Sztálin szempontjait, a szovjet tudomány tapasztalatait a konkrét magyar fejlődés vizsgálatára. Amikor még alig kezdtünk tanulni, máris tanítanunk kellett, hogy segítsünk megszabadítani ifjúságunkat a legreakciósabb irodalomtanítás mételyétől.

Régi tudáskészletünket fel kellett használni anélkül, hogy kellő alaposággal átvizsgálhattuk volna. Fontos alkalmak arra is kényszerítettek, hogy a nyomtatott szó nyilvánosságával rögzítsük meg eléggé ki nem forrott, meg nem érlelt gondolatainkat, és még annyira sem volt szilárd marxista-leninista tudásunk, hogy meg tudtuk volna ítélni, milyen messze van a marxista-leninista irodalomtörténetírástól az, amit közrebocsátottunk. Hibáink tudatosítása alapfeltétele annak, hogy továbbhaladhassunk.

Azt hiszem, az elmondottak világosabbá tehetik azt is, miért nem tartom a legnagyobb hibának, hogy eddig keveset produkáltunk, hogy monográfiák vagy éppen összefoglaló irodalomtörténetek közt nem lehet válogatni. De nagy hiba volna, ha tovább kellene halasztanunk népünk jogos várakozásának kielégítését, ha akár elfoglaltságunkra, akár a tisztázatlan elvi kérdések sokaságára hivatkozva nem fognánk hozzá sürgősen e feladatok megoldásához. Pártunk, kormányunk gondoskodása folytán Akadémiánk sokat fog tehetni, azoknak a szervezeti és anyagi feltételeknek megteremtésére, amelyek a munka eredményességét biztosíthatják, gondoskodni fogunk a fiatal káderek neveléséről és a tudományos kutatómunka területén való foglalkoztatásáról. Hogyha egyelőre még szűkebb körben is, rendkívül fontos lépés a minisztertanács legutóbbi határozata a tudományos munka zavartalanságának biztosításáról. Nekünk egy a kötelességünk, minden erőnk megfeszítésével, népünk legjobbjainak hősi teljesítményeihez méltó forradalmi lelkesedéssel dolgozni és közben szünetlenül fokozni marxista-leninista tudásunkat, munkánk eszmei tudatosságát, tanulni a szovjet tudomány nagyszerű eredményeiből. Ne felejtjük el, hogy mi irodalomtörténészek is felelősek vagyunk népünk szocialista fejlődéséért, irodalmunk egészséges fejlődéséért, hazánk biztonságáért és szabadságáért, a magyar nép életének szépségéért és boldogságáért.

Kongresszusunk célja, hogy hibáink kimutatása, nézeteink tisztázása által hozzájáruljon feladataink minél helyesebb, minél konkrétabb megfogalmazásához, hogy seregszemléje legyen irodalomtörténészeink egész táborának és egyszersmind mozgósítsa is erőnket az irodalmi kutatás tervének megvalósítására.

Ezekben a vitákban is tartsuk szüntelenül szem előtt Sztálin nyelvtudományi munkáinak azt a tanulságát, hogy »semmilyen tudomány sem fejlődhet és érhet el sikereket a vélemények harca, a kritika szabadsága nélkül«. Hassa át vitáinkat a bolsevik kritika és önkritika szelleme, legyünk élesek, ahol elvi szempontból szükség van rá, és legyünk szigorúak saját magunkkal szemben, ahol személyes szempontok vezetnének.

IRODALOMTÖRTÉNETI KONGRESSZUS

RENDEZTÉK AZ IRODALOMTÖRTÉNETI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGOK
ÉS A
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

1951 december 11—14.

VITAÜLÉSEK A MAGYAR IRODALOM EGYES KORSZAKAINAK PROBLÉMÁIRÓL

I.

KLANICZAY TIBOR

EREDMÉNYEK ÉS FELADATOK A RÉGI MAGYAR IRODALOM KUTATÁSÁBAN

1. Irodalomtörténeti kutatásunk legfőbb feladata haladó hagyományaink feltárása és népünkkel való megismertetése, irodalmunk agitatív, nevelő erejének felhasználása a szocializmus építéséért, a békéért vívott harcunkban. Néhány évvel ezelőtt igen határozottan jelentkezett az a kétely, hogy vajjon a felvilágosodást megelőző irodalmunk — egy-két nagy író kivételével — alkalmas-e arra, hogy mai feladataink megoldásánál, mai harcainkban segítséget nyújtson? Vajjon nemcsak egyes a jelentől elszakadt és a múltba menekülő filológusok magánügye-e az öt-hat évszázaddal ezelőtti kódexek, vagy a három-négy évszázaddal ezelőti névtelen énekszerzők kérdéseinek tudományos vizsgálata? Hiszen tőlünk időben távoleső korszakokról van szó és magától értetődő, ezek mondanivalója is távolabb áll tőlünk, mint a múlt századé. Irodalmunk igazi nagy fellendülése, legnagyobb íróink fellépése a XIX. és XX. századra esett, a régi magyar irodalom területén viszont csak két nagy klasszikus írónk van: Balassi és Zrinyi. Fokozta a bizalmatlanságot az is, hogy a felszabadulás előtti irodalomtörténetírás bizonyos mértékig elzárkózott a jelenkor irodalmának tanulmányozása elől és szívesebben foglalkozott a régi századok egyes valóban érdektelen problémáival.

Az utóbbi két-három év eseményei azonban megmutatták, hogy a régi magyar irodalom rendszeres, beható feldolgozása nemcsak nem politikai hiba, hanem újjászületett irodalomtörténetírásunk fontos kötelessége. A régi magyar irodalom számos alkotása múzeumi érdekességből élő hagyománnyá válhat, ha dolgozó népünk közkincsévé tesszük. A humanizmus és a reformáció haladó irodalmi termékei, a török és német hódítók ellen harcoló vitézek hazafias versei, a régi magyar szerelmi költészet remekei komoly művészi értéket képviselnek és haladó mondanivalójuknak, hazafias tartalmuknak nagy nevelő ereje van. Az az érdeklődés, amellyel az egyetemi hallgatók a régi magyar irodalom kitűnő alkotásait tanulmányozzák, a kiadóvállalatok törekvése népszerű kiadványok megjelentetésére régi irodalmunk anyagából, az Irodalomtörténeti Társaság által szervezett népszerűsítő előadások és mindenekelőtt az Akadémia jelentős támogatása az ilyen tárgyú kutatómunkához azt mutatják, hogy a korábbi elutasító hangulat már nagyrészt eltűnt. Irodalmunk kibon-

takozását ma már egyre kevesebben tekintik — nyolc évszázad sivársága után — a XVIII. század termékének.

A régi magyar irodalom kutatásának fokozódó megbecsülése elsősorban a Párt útmutatásainak köszönhető. Pártunk vezetői mikor haladó irodalmi hagyományaink jelentőségére rámutattak, fokozottan kiemelték XIX. és XX. századi klasszikusainkat, de sohasem rekesztették ki haladó hagyományaink sorából a régi irodalom alkotásait. Farkas Mihály az MDP II. kongresszusán tartott hozzászólásában hangsúlyozottan kiemelte Zrínyi Miklós írásainak jelentőségét hazafias nevelésünk szempontjából. Révai József a csehszlovák-magyar kulturális egyezmény aláírásakor tartott beszédében a huszitizmus, a humanizmus és a reformáció haladó jellegére mutatott rá. A Zrínyi és Misztótfalusi jubileumok megünneplése, Pártunk lapjának megemlékezése Balassi Bálint műveinek kritikai kiadásáról ráirányította a figyelmet a régi irodalom nagy alakjaira. A szovjet irodalomtudomány példája is arra tanít, hogy a feudális kor haladó irodalmi alkotásait meg kell becsülnünk.

Multunk legjobb hagyományai életető és erőt adó forrásai haladásba vetett hitünknek, szocialista hazafiságunknak. »E hagyományok azt hirdetik — mondotta Rákosi Mátyás — hogy hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze.« A történeti tudományok művelőinek legfontosabb feladata, hogy tudományunk anyagával megerősítsék népünkben ennek a nagy igazságnak a tudatát. A régi magyar irodalom valóságos kincsesbányát jelent ebből a szempontból. Kutatóira ezért igen komoly és felelősségteljes munka vár. Régi íróink közkinccsé válása, haladó, hazafias műveiknek a szocialista nevelés szolgálatába állítása elsősorban az ezzel a területtel foglalkozó irodalomtörténészek munkájától függ. Ennek tudatában kell áttekintenünk a kutatás eddigi eredményeit.

2. Kongresszusunk feladata a felszabadulás utáni, sőt leginkább az utolsó két-három év irodalomtörténeti eredményeinek a felmérése. Röviden vissza kell azonban pillantanunk a korábbi kutatásokra, hogy lássuk, mire támaszkodhatott megújuló irodalomtörténetírásunk.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság újjáalakuló közgyűlésén, 1948. őszén Lukács György a magyar irodalomtörténetírás revízióját nevezte meg a Társaság és a kutatók főfeladatánaként. Az utóbbi három év munkája ebben a szellemben folyt. Revideálnunk kellett a marxizmus-leninizmus szellemében több évtized irodalomtörténeti munkásságát, újra kellett értékelnünk az egész régi magyar irodalmat. Ebben a munkában sok pozitív előzményre is támaszkodhattunk. Az utolsó hatvan-hetven év kutatói hallatlan mennyiségű anyagot halmoztak fel kiadványaikban. A régi magyar irodalom átértékelését az — igaz, hogy sokszor igen pontatlan — szövegkiadások sokasága, az egyes írók életrajzai és a számtalan életrajzi adatpublikáció, valamint a hasznos filológiai részlettanulmányok nélkül csak igen sokára lehetne elvégezni.

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy csak az adatok összegyűjtése terén találhattunk értéket a felszabadulás előtti szakirodalomban. Annak ellenére, hogy szemléletét egészében nem fogadjuk el és részleteiben is számos helyen túlhaladottnak tartjuk — a régi irodalomtörténetírás egyik legpozitívabb teljesítményének kell tekintenünk Horváth János vállalkozását, a régi magyar irodalom szintézisének a megírására. A középkori irodalomról szóló köteteiben elsőnek kísérelte meg, hogy irodalmunk legrégebb századairól fejlődésrajzot adjon és egységes rendszerbe foglalja a kor irodalmára vonatkozó ismereteket és adatokat. De számos más tudósunk egyes műveiben is találunk helyes-irányba mutató szempontokat.

A szempontjaiban is értékeset adó tanulmányok száma azonban kétség-telenül elenyésző a régi magyar irodalom fejlődését, értékelését meghamisító szellemtörténeti, klerikális feldolgozásokkal, vagy a minden távlatot nélkülöző filológiai szörszálliasogatásokkal szemben. Egészében véve a mult irodalomtörténetírásától a régi magyar irodalom meghamisított képét kaptuk örökül. Egy feudális-klerikális irodalom tűnik élénk, ha a polgári irodalomtörténészek munkáit olvassuk : elsikkad teljesen a nép szerepe, az antifeudális mozgalmaknak, mint irodalmi fejlődésünk motorjának a jelentősége. De nemcsak az értékelés, az elvi szemlélet terén kell revideálni a korábbi eredményeket. A filológiai kutatás, a szövegkiadások ügye, bármennyire is előrehaladott volt, igen sok kívánnivalót hagyott maga után. Különösen legfontosabb haladó irodalmi alkotásaink terén voltak feltűnő mulasztások. Hogy csak egyet említsek : a kuruc verseknek nemcsak elvi tudományos feldolgozását, hanem alapvető filológiai problémáinak a felderítését is szinte teljességgel elhanyagolták.

Ha tehát a régebbi irodalomtörténetírás számunkra nélkülözhetetlen eredményeket, nyersanyagot, és itt-ott a helyes értékelés egyes szempontjait is nyújtotta számunkra, ugyanakkor még sokkal inkább a nyitva álló kérdések a megcáfolandó téves, sőt ellenséges nézetek és értékelések, az évtizedek óta megoldásra váró feladatok tömkelegét hagyta ránk.

A felszabadulást közvetlenül követő évek munkássága nagyjából a polgári irodalomtörténetírás folytatása volt. A terjedelmét tekintve legnagyobb munka Berg Pálnak *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*¹ c. könyve pl. a felszabadulás előtt éppígy készült volna el. Berg igen sok anyagot hordott össze és ezt rendszerezte is, de anélkül, hogy észrevette volna a fokozódó angol hatások okát : t. i., hogy a feudalizmussal szemben álló erdélyi és keletmagyarországi polgári és népi erők, az angol polgári forradalom eszméiben találták meg a számukra megfelelő ideológiát. A felszabadulástól a fordulat évéig eltelt időszak, reprezentatív irodalomtörténeti gyűjteménye, a Horváth János emlékkönyv² is többnyire csak filológiai részletproblémákkal foglalkozik — igaz,

¹ *Az Országos Széchenyi Könyvtár kiadványai.* XXI. Budapest, 1946.

² *Magyar Századok.* Budapest, 1948.

hogy egyes tanulmányok, mint pl. Németh Gyuláé, vagy ifj. Horváth Jánosé fontos filológiai kérdéseket tisztáznak, illetve tűznek napirendre. A kötet régi irodalmi dolgozatai közül talán Mezei Lászlónak István király verses históriájáról és Esze Tamásnak A szegénylegény énekéről szóló dolgozatai a legkiemelkedőbbek, mert annak ellenére, hogy kutatásaik elvi tanulságait nem szélesítik ki, a tárgyalt művek társadalmi összefüggéseinek a vizsgálatával a marxizmus-leninizmus módszeréhez közelednek. Kutatásunk elmaradottságára jellemző, hogy a Horváth-émlékkönyv tíz régi tárgyú tanulmánya közül csak egyetlen egy, a Gerézdi Rabáné lép fel azzal az igénnyel, hogy elvi kérdést tisztázzon: irodalmi nyelvünk kialakulásának kérdését. Ez a tanulmány azonban — egyes nem lebecsülendő eredményei mellett — lényegében a polgári szociologizálás vonalán marad, és a problémát nem oldja meg.

3. A fordulat irodalomtörténetírásunkban a fordulat évében következett be. Népi demokráciánk fejlődése, a munkásosztálynak a Párt vezetésével vívott harcai teremtették meg a lehetőséget a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, majd a Magyar Tudományos Akadémia újjáalakítására. Lehetővé vált az Irodalomtörténetnek, a Társaság folyóiratának a rendszeres megjelenése, valamint nagyobb munkák közzététele is. Pártunk és államunk a tudósoknak juttatott jelentős anyagi támogatással biztosította a lehetőséget a tudományos alkotómunkára, amely már az Akadémia irányításával tervszerűen indulhatott meg. Kutatóink egyre inkább elmélyítették ideológiai ismereteiket, és — ha ez még nem is tekinthető általános jelenségnek — kezdtek megismerkedni a szovjet irodalomtudomány iránytmutató eredményeivel. Irodalomtörténetírásunkban ezért általános fellendülés kezdődött, megindulhatott a magyar irodalom tervszerű újjáértékelése, egyre fokozottabban kezdett érvényesülni irodalmi tanulmányainkban a marxizmus-leninizmus.

Mindezek a körülmények a régi magyar irodalomtörténetírás területén is éreztetni kezdték áldásos hatásukat. Több mint harminc régi irodalmi vonatkozású kötet, tanulmány, kisebb közlemény jelent meg az utóbbi három évben. Ezek témaválasztásában tervszerűséget tapasztalunk olyan értelemben, hogy nagy többségük régi irodalmunk legfontosabb íróival, illetve legjelentősebb korszakaival foglalkozik; Balassi Bálint és Zrínyi Miklós, valamint a parasztháborúk és a Hunyadiak százada, a reformáció korszaka és végül a kuruc szabadságharcok kora álltak irodalomtörténészeink érdeklődésének középpontjában. Ennek a nagyjából tervszerű témaválasztásnak köszönhető, hogy a régi magyar irodalom fejlődését már többé-kevésbé át tudjuk tekinteni. Vizsgáljuk meg milyen eredmények születtek az egyes említett területeken és mik a kutatás további feladatai.

A Balassi Bálint költészetével foglalkozó kutatás jelentős — és évtizedek óta vajudó — problémája megoldást nyert: létrejött összes verseinek és leveleinek kritikai kiadása Eckhardt Sándor szerkesztésében.³ A kiadás nemcsak tisztázta

³ *Balassi Bálint összes művei*. I. Budapest, 1951. Akad. kiadó.

a Balassi versek egyes variánsainak egymáshoz való viszonyát, nemcsak megállapította a versek helyes szövegét, hanem a nagy költő több eddig ismeretlen levelét is közkinccsé tette. A kiadás hatalmas kritikai apparátusa — ha helyenként talán a túlzó részletezés hibájába is esik — a Balassi filológia komoly gazdagodásának tekinthető. A kritikai kiadáson kívül Eckhardt Sándor két kisebb adatközlő publikációja és Jeney Ferencnek az első Balassi-kiadás történetére vonatkozó kisebb közleménye tartoznak még az utóbbi évek Balassi-irodalmához.⁴ Kiegészíthetjük még a képet a készülõ Rimay kritikai kiadással, amely szintén gyarapítani fogja Balassira vonatkozó ismereteinket. Mikor örömmel állapítjuk meg, hogy jelentõsek a Balassi-kutatás eredményei a kritikai kiadás megjelenése révén, nem szabad elfelejtenünk, hogy egyetlen összefoglaló, elvi tanulmány sem készült Balassiról. Hiányzik még a marxista-leninista irodalomtörténetírásunk által megalkotott Balassi-kép, pedig a kritikai kiadás nagymértékben megkönnyíti Balassi munkásságának mûvészi és tudományos értékelését. Ezt a súlyos mulasztást legkésõbb 1954-1e, elsõ klasszikus költõnk születésének négyszázéves évfordulójára egy reprezentatív tanulmánykötettel kellene pótolnunk. Javasolom, hogy egy ilyen kötet kerüljön be az Akadémia tervébe.

A Zrinyi Miklóstra vonatkozó kutatások helyzete — az eddig megjelent publikációkat tekintve — látszólag rosszabbul áll. Zrinyi Miklós leveleinek, Markó árpád szerkesztésében megjelent gyûjteménye tekinthetõ az egyetlen komoly eredménynek.⁵ Az itt összegyûjtött levelek elõször teszik majd lehetővé Zrinyi mûvészi publicisztikájának a feldolgozását és rendkívül sok értékes ismerettel gyarapítják Zrinyi politikai pályájával kapcsolatos tudásunkat, ami irodalmi munkásságának megítéléséhez elengedhetetlen. Kár, hogy a kötet hemzseg a bántó sajtóhibáktól. Markó kiadványán kívül mindössze Angyal Endrének a *Szigeti Veszedelem* nyelvérõl szóló cikke és egy-két népszerűsítõ brosurá, amit megemlíthetünk.⁶ Ha azonban hozzászámítjuk, hogy még ebben az évben megjelenik Zrinyi válogatott mûveinek 25 éves kötete a Magyar Klasszikusok sorozatában, bevezetéssel, valamint Vargyas Lajosnak Zrinyi verselésérõl szóló tanulmánya, a jövõ évben pedig elkészül egy nagyobb monográfia Zrinyi egész munkásságáról, akkor a Zrinyire vonatkozó kutatások állása kedvezõnek mondható.

4. Ami régi irodalmunk egyes haladó korszakainak vizsgálatát illeti, a parasztháborúk és a központosított monarchia korának ; a XV. századnak és a XVI. század legelejének irodalmát kell idõben elsõként említenünk. A magyar-

⁴ Eckhardt S.: *B. B. ismeretlen levele*. It. 1949. 1. szám. — Eckhardt S.: *Uralkodók harca a fogoly B. B.-ért*. It. 1950. 2. szám. — Jeney Ferenc: *Az elsõ B. kiadás történetéhez*. It. 1951. 3. szám.

⁵ *Zrinyi Miklós levelei*. Budapest, 1950. Akad. kiadó.

⁶ Angyal E.: *A 300 éves Szigeti Veszedelem* Nyr. 1951. — Klaniczay T.: *Zrinyi Miklós* Budapest, 1949. (»Tanulj jobban« füzetek.) — Kardos T.: *Vezérfonal városi elõadók számára, »A költõ Z. M.« c. elõadáshoz*. Bp., 1951. Irod. tört. Társ. kiad.

országi huszitizmus és humanizmus irodalma esik erre az időszakra. Geréb László szöveggyűjteménye a magyar parasztháborúk irodalmáról, Gerézdi Rabán Janus Pannoniusról szóló összefoglaló tanulmányának első része, Vargyas Lajosnak a magyar nyelvű László-ének eredetiségét bebizonyító tanulmánya és az Irodalomtörténeti Társaság régi irodalmi munkaközösségében a magyar humanizmus értékeléséről rendezett vita közzétett anyaga képezi az erre a területre eső kutatások eddigi eredményeit.⁷ Hozzá kell azonban ehhez számítanunk Kardos Tibornak csaknem készen lévő nagy tanulmányát a magyar huszita irodalomról, melyből a Geréb-féle *Magyar parasztháborúk irodalma* c. kötetéről írt ismertetésében,⁸ valamint egy munkaközösségi vitaulésen tartott felolvasásában már ízelítőt adott, valamint Gerézdi Janus Pannonius tanulmányának ugyancsak a közeljövőben befejezésre kerülő második részét. Mindezt összevéve megállapíthatjuk, hogy kutatóink és a Társaság régi irodalmi munkaközössége komoly figyelmet szentelt ennek a korszaknak. Az eddigi munkák és eredmények azt mutatják, hogy ez nem volt hiábavaló. A magyar husziták irodalmi tevékenysége és ezzel kapcsolatban a magyar nyelvű irodalom megindulása ma már bevonult a középiskolai és egyetemi oktatásba és sikerült immár végérvényesen megdönteni a polgári irodalomtörténetírásnak azt a hamisítását, hogy a magyar nyelvű irodalom az egyház terméke. Világosan áll mindenki előtt, hogy a magyar nyelvű irodalom megteremtése éppen ellenkezőleg, az egyházzellenes, antifeudális mozgalmaknak köszönhető. Fontos volt a humanizmus kérdésének a napirendre tűzése is. A magyar humanista irodalommal kapcsolatban a régi magyar irodalommal szemben jelentkező általános bizalmatlanság fokozottan érvényesült és még ma sem tűnt el teljesen.

Mivel a Horthy-korszakban a fasiszta Olaszországgal való kapcsolatok fejlesztése érdekében a humanista irodalom kutatása erősen fellendült, sokakban, — akik a kérdéssel alaposabban nem foglalkoztak, — az a benyomás alakult ki, hogy a magyar humanizmussal való foglalkozás valamiféle reakciós dolog, vagy legjobb esetben a jelentől való menekülés, polgári, sznob magatartás. Különösen sokat ártott ebből a szempontból Huszti József Janus Pannonius monográfiája, mely a nagy haladó és hazafias költőt valamiféle kozmopolita és a társadalom kérdései iránt közömbös figurává hamisította, vagyis — Gerézdi Rabán helyes megfogalmazásával — »Janus Pannoniust a klebersbergi kurzus pedagógiai vonakodás idomította.«⁹

A Horthy-korszak tudománya által létrehozott humanizmus-kép — ezalatt persze nem értem az elmúlt évtizedek valamennyi humanizmus kutatóját —

⁷ *A magyar parasztháborúk irodalma.* Összeállította: Geréb L. A bevezetőt írta: . Székely Gy. Budapest, 1950. — Gerézdi R.: *Janus Pannonius* I. It. 1950. 1. szám. — Vargyas L.: *A legrégebb eredetű magyar vers.* It. 1950. 3. szám. — *Vita a magyar humanizmusról.* (Gerézdi—Sallay.) It. 1950. 3. szám.

⁸ It. 1950. 2. szám.

⁹ It. 1950. 1. szám. 14—15. l.

annyira átment a köztudatba, hogy még egy olyan kitűnő tudós, mint Molnár Erik is gyökértelennek nevezte a humanizmust *A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig* c. munkájában. »A humanista ideológia — írja — megmaradt annak, ami volt, a hazai talajban gyökértelen, idegen, kozmopolita szellemi áramlatnak.«¹⁰ Irodalomtörténészeink közül is többen ezt a véleményt képviselték, és helytelenítették a humanizmus kérdéseire irányuló kutatás előtérbehelyezését, de egyikük sem vállalkozott arra, hogy ezt írásban is kifejtse.

Bár Horváth János *Az irodalmi műveltség megoszlásáról* szóló, másfél évtizeddel ezelőtt megjelent munkájában már bebizonyította, hogy a humanizmus szerves és elválaszthatatlan része, alapvetően fontos tényezője irodalmunk fejlődésének, és bár az Előadói irodának Molnár Erik könyvére gyakorolt bírálata is kifogásolta a humanizmusnak fent idézett negatív értékelését,¹¹ mégis szükséges ezzel a kérdéssel ismét foglalkoznunk. A Társaság régi magyar munkaközössége által rendezett vita, valamint Gerézdi Rabán Janus Pannonius tanulmánya szintén komoly érvekkel és tényekkel mutatott rá a magyar humanizmus haladó jellegére, a Hunyadiak centralizációs és honvédő politikájában vitt jelentős szerepére. Ennek ellenére, a magyar humanizmus és annak legnagyobb költője Janus Pannonius iránt a bizalmatlanság továbbra is fennáll. Kézzelfogható jele ennek, hogy habár Janus verseinek csak elavult és nagyrészt rossz fordításai vannak, s ezek is alig hozzáférhetők, mégsem jelent meg egyetlen Janus kötet sem, sőt könyvkiadóink részéről nincs is tervbevéve ilyenféle kiadvány létrehozása. Úgy képzelik, hogy Janus Pannonius csak a szakembereket érdekli, versei csak tudományos kuriózumok. Pedig az egyetemen mást tapasztalunk. Az utóbbi években az egyetemen tanuló munkás és paraszt fiatalok között Janus költészete rendkívül népszerű és a letűnt rendszer kultúrpolitikája maradványának tartják — jogosan — hogy a középiskolákban egyáltalán nem, vagy pedig csak alig tanítják haladó művészi alkotásait. Azért szerették meg Janus verseit, mert mondanivalója aktuális, mert a mához is szól, mert tanulhatunk belőle.

Tanulhatunk verseiből szilárd, tántoríthatatlan állásfoglalást az új mellett. Annak a kornak a dicséretét zengi Janus a verseiben, melyet Engels így jellemezett: »Oly kor volt ez, amelynek óriásokra volt szüksége és óriásokat is nemzett, a gondolkodás, szenvedély és jellem, a sokoldalúság és tudás óriásait.«¹² Szenvedélyesen hirdeti, hogy bármilyen dicsőséges is a múlt, a csodált ókor: az új korszak vívmányai felülmúlják azt. »A jelent ékesszavú ajkad cserbe ne hagyja!« figyelmezteti a költőket. Azt a jelent, melyben egymást érik a természet-

¹⁰ Id. mű (Budapest, 1949.) 305. l.

¹¹ *Társadalmi Szemle*. 1950 május. 392. l.

¹² *A természet dialektikája*. Budapest, 1950. 10. l.

¹³ *Janus Pannonius költeményei*. (Hegedűs István ford.) Budapest, 1938. 53. l.

tudomány felfedezései, a technika vívmányai. Ezekből Janus Pannoniusz szinte látónoki módon megsejti az emberiség nagyszerű jövőjét, a természet meghódítására való képességét. »Az ember lelke hová nem tört! Leigázza az ész a világot!«¹⁴ — így kiált fel a technika vívmányai láttán. Arról a korról énekelt és annak a kornak a megéneklésére buzdított, melyben — Engels szavaival — »az araboktól átvett és az újonnan felfedezett görög filozófiából táplálkozó derűs szabadongondolkodás egyre mélyebben gyökeret vert és előkészítette a XVIII. század materializmusát.«¹⁵ És Janus éppen egyik kiemelkedő képviselője ennek a szabadgondolkodásnak. Először csípkelődő gúnnyal, majd félreérthetetlen állásfoglalással támadja az egyházat, sőt a vallást is. Galeotához írt epigrammájában arra int, hogy kövessük az antik bölcszet »ki nem hitt istenekben«, mert — figyelmezteti barátját — »hívő ember költő nem lehet.«¹⁶ A világ, a természet, az ember, az élet, a haladás szeretete árad verseinek a soraiból. Miért kellene tehát ezt a költőt elrejtteni népünk elől?

Ellenkezőleg a költői hivatás tudatos megválasztásának példájául kell őt állítanunk. Mert nemcsak egyértelműen állást foglal a jelen, az új, a haladás mellett. Nemcsak azt követeli a költőtől, hogy szálljon szembe a múlt maradiságával és hirdesse az új világ dicséretét, hanem azt is feladatul tűzte maga elé, hogy a haza költője legyen.

Guarinoról szóló panegyricusában emléket állít mesterének és megmagyarázza, hogy mit köszönhet neki Ferrara. Janus szerint a humanista feladata »a vadonba lakó népet kivezetni, műveltség áldását feltárva finommá tenni az életet.«¹⁷ Guarino ezt tette és ezért városa a kultúra virágzásának színhelye lett, ahol nincs háború, »hol csata nem zúg, csak ha leírva, csakis ha a könyvben.«¹⁸ A humanista munkásságának az eredménye a béke, hirdeti Janus Pannoniusz. És mikor arról ír, hogy Guarino tanításait ő viszi majd elsőnek a Duna mellé, akkor ezt nemcsak úgy kell értenünk, hogy a humanista költészetet akarja meghonosítani Magyarországon, hanem, hogy hirdetni akarja azokat az eszméket, melyekből a béke áldása árad. Nem az a lényeges itt, hogy Janus és a többi humanista tévedett, amikor azt hitte, hogy a békét eszmével lehet megvalósítani: ez korunk tévedése és korlátja volt. Az a fontos ebben, hogy Janus az első magyar költő, aki tudatosan a béke énekese akar lenni! de aki azt is tudja, hogy mit jelent a béke szolgálata a töröktől fenyegetett Magyarországon. Mikor célul tűzi ki, hogy Guarino művét Magyarországon véghezvigye, világosan látja, hogy ehhez más utat kell választania, mint az olasz humanistának. A béke szolgálatát így értelmezi:

¹⁴ *Magyar költő magyarul.* (Berczeli A. Károly ford.) Szeged 1934. 53. l.

¹⁵ *A természet dialektikája.* Budapest, 1950. 10. l.

¹⁶ *J. P.: Itdliai évek.* (Geréb L. ford.) Budapest, 1943. 22—23.

¹⁷ Hegedűs fordításai. 31. l.

¹⁸ U. o. 30. l.

*Eljön még az idő, mikor érett férjkoromban
Bátran a harci mezőt zengem s a csaták zivatarját:
Nagy Hunyadit hogy a vad törökök közt szerte miként dült
És mély árkokat is hullákkal tölte színültig,¹⁹*

Látja és tudja, hogy a törökkel élethalál harcot vivó Magyarországon úgy szolgálja a békét, ha a honvédő harcra lelkesíti. Nem gyökértelen kozmopolita az ilyen költő, hanem a patriotizmus első kimagasló, művészi énekese a magyar irodalomban.

Sokszor szokták emlegetni, hogy Janus nem jól érezte magát Magyarországon; »visszasírta a barbár Duna mellől az olasz környezetet.«²⁰ Ez a vád sem állja meg a helyét. Ő volt az első, aki szeretettel és ragaszkodással tudott énekelni a magyar tájról, a magyar városról, szülőföldjéről, ahol »szelíden szeli át a kövér szántókat a Dráva.«²¹ Igaz, hogy a magyar földet sokszor »barbár«-nak nevezte. A barbár nála műveletlen, feudálist jelentett. Magyarország valóban ilyen volt, ő éppen ezt a barbár földet akarta feltörni az új kultúra, a költészet ekéjével. És az is igaz, hogy gyakran fel-feltört benne a nosztalgia az itáliai művelt humanista, városi környezet iránt, ahol ünnepelt költő volt, ahol a humanisták már letörölték »azt a homályt, mely a durva szívekre, agyakra borult rá.«²² De ennél a nosztalgiánál sokkal erősebb volt egy másik érzés. Ha fájdalmasan kellett is éreznie, hogy egyedül van hazájában, ugyanakkor ez büszkeséggel, öntudattal töltötte el. Mert ez a művelt ember számára keserves emberi sors azt jelentette, hogy ő az első, aki igazi költészetet teremt Magyarországon. Ez a büszke hivatástudat, melyet olyan szépen megfogalmazott több versében, állandóan ellensúlyozza a haladásban élenjáró Itália utáni vágyakozását. Ezért tud megmaradni ezen a »barbár« földön, »pannonföld északi hús rögein«. Egyik gyönyörű allegoriájában a télben csodaként kivirágzott mandulafához hasonlítja magát, mely csodaszép rügyeket hajt, de áldozatul esik a zúzmarának, a fagyos földnek: nem tudja bevárni a tavaszt. Érezte Janus Pannonius, hogy ő korai előhírnöke a tavasznak, a magyar költészet tavaszának.

Úgy gondolom, indokolt rámutatni arra, hogy mulasztás történt Janus Pannonius költészetével kapcsolatban. Tudományunknak nem válik dízére, hogy 1784-ben jelent meg Janus verseinek utolsó kiadása, és az is hiányos. Több, mint másfél évszázad után igazán elérkezett már az idő, hogy egy teljes tudományos kiadás létrejöjjön. De még ennél is sürgősebb, hogy legjobb verseinek válogatott kiadását, jó műfordításokban, megnövekedett igényű és a magyar irodalom régi alkotásai iránt is érdeklődő olvasóközönségünk kezébe

¹⁹ U. o. 36—37. l.

²⁰ Molnár Erik id. mű. 305. l.

²¹ Hegedüs fordításai. 32. l.

²² U. o. 25. l.

adjuk. Nem először vetődik fel ez a terv. Kardos Tibor már több év óta sürgeti egy ilyen népszerű kiadás közrebocsájtását. Ideje, hogy végre megvalósuljon.

A magyar humanista irodalommal szembeni bizalmatlanság másik oka a humanizmus latinnyelvűségével kapcsolatban merült fel különböző vitákon és megbeszéléseken. Ezzel együtt azonban szélesebb összefüggésben is fel kell vetni a latinnyelvűség kérdését. A múlt század kutatóinak nagyrészt az volt a felfogása, hogy latinnyelvű alkotásaink, tehát a krónikák, a humanisták művei stb. nem tartoznak a magyar irodalom keretébe. Ezt az álláspontot már a polgári tudomány is túlhaladta, most mintha mégis újra jelentkezne. Az a benyomásom, hogy ez az idegenkedés latinnyelvű irodalmunkkal szemben Sztálin nyelvtudományi cikkeinek helytelen értelezméséből fakad. »Az emberek, az egyes társadalmi csoportok, az osztályok — írja Sztálin — ... igyekeznek a nyelvet a saját érdekükben felhasználni, rákényszeríteni saját szótárukat saját különleges műszavaikat, különleges kifejezéseiket. Különösen kitűnnek e tekintetben a néptől elszakadt és a népet gyűlölő vagyonos osztályok szűk vezetőrétegei: a nemesi arisztokrácia, a burzsoázia felső rétegei. »Osztály«-dialektusok, zsargonok, szalon-nyelvek» jönnek létre.«²³ Vajjon ilyennek tekinthető-e a Magyarországon évszázadokon keresztül használt latin nyelv? Nyilvánvalóan nem, hiszen míg a dialektusok és zsargonok alapvető szókincsüket és nyelvtani szerkezetüket a nemzeti nyelvektől kölcsönzik, addig a latin önálló nyelv. Később Sztálin az angol hűbérúrak »jelentéktelen felső rétege« által beszélt francia nyelv kérdését érinti és ezt a nyelvhasználatot »különcködés«-nek nevezi.²⁴ Vajjon ilyen különcködés volt nálunk a latin nyelv használata? A XIX. század elején valóban ilyesmiről volt szó. A latin nyelv ekkor a megyei nemesség ilyen fejlődésellenes, és hazafiatlan »különcködése«, akárcsak a francia és német nyelv használata az arisztokrácia körében. De a középkorban nem erről volt szó!

A latin ekkor nem különcködés, hanem az írásbeliség nyelve, hosszú ideig egyedüli nyelve Magyarországon. Az írásbeliséget a kialakuló osztálytársadalom, az állam és az egyház nem nélkülözhetette. Az írásbeliségnek a kialakuló feudális társadalomban fontos társadalmi funkciója volt az osztályrend, az állam megerősítésében és védelmében. Ugyanez volt a szerepe első írásban rögzített irodalmi alkotásainknak, a legendáknak és krónikáknak is. Mivel ezek latin nyelven készültek, ebből az következik, hogy nálunk a latinnyelvű művek töltötték be kezdetben azt a funkciót, amely az írott irodalomra vár minden feudális társadalomban. A magyar középkor irodalmát ezért a magyarnyelvű íratlan folklór és a latinnyelvű irodalom kettősége jellemzi. Amilyen hiba volt pl. Horváth János részéről a folklór alkotásokat egyszerűen kirekeszteni az irodalomtörténetből, épp olyan hiba lenne a kor írott alkotásait latin nyelve miatt idegen testként kezelni.

²³ *A szovjet nyelvtudomány kérdései.* Budapest, 1950. 230. l.

²⁴ U. o. 233. l.

Mindez természetesen semmit sem von le annak a harcnak értékéből és jelentőségéből, melyet népünk az írásbeliség, az irodalom magyar nyelvűvé tételéért folytatott. A Mária siralom, a Jókai kódex, a huszita biblia, a László-ének, a Jagello-kori kódexirodalom a magyar nyelv győzelméért vívott harc egyes állomásait jelentik, melyet végül a reformáció irodalma zár le. A XIV. és XV. században nyomon kísérhetjük azt a folyamatot, amint a magyar nyelv egyre alkalmasabbá válik az irodalmi kifejezésre, a fejlett irodalmi ábrázolásra. De ez a folyamat csak Mohács után fejeződik be. Pesti Gábor és Sylvester János képezik a határkövet: ők jönnek rá elsőnek arra, hogy a magyar nyelv alkalmas az antik irodalom, sőt az antik versmérték tolmácsolására is. Sylvester mondja ki elsőnek, hogy a magyar nyelvnek éppúgy megvan a rendszere, mint a latinnak, semmivel sem fogyatékosabb annál. Ettől kezdve már valóban nincs létjogosultsága a latinnyelvű irodalomnak. A reformáció korától kezdve gyakorlatilag már kívül esnek irodalmunk fejlődésének a vonalán a latinnyelvű költői művek. Ekkor már alig marad irodalmi funkciója a latin nyelvnek, mert már a magyar is meg tud felelni mindazoknak a követelményeknek, melyeket a kor magyar társadalma az irodalommal szemben támaszt.

A reformáció előtt azonban más a helyzet. A haladó népi és polgári törekvések ugyan már a XIV. századtól kezdve magyar nyelven jelentkeztek az irodalom területén, de ekkor a feudális osztálynak, illetőleg egyes csoportjainak is volt haladó mondanivalója. A feudális osztálynak pedig fejlettebb irodalomra volt szüksége, mint amilyen a XV. században a magyar nyelven létrejöhetett. Hiszen a feudálisok egy csoportja Hunyadi János és Mátyás király vezetésével a népi tömegekre is támaszkodva éppen ekkor tesz heroikus kísérletet az ország függetlenségének védelmére, a központosított monarchia létrehozása érdekében. Gigantikus feladat volt ez az elmaradott Magyarországon, végrehajtásához európai színvonalú irodalomra is szükség volt. Ilyet csak latinul lehetett akkor produkálni. A Hunyadiak humanistái csak latin nyelven írhattak a nagy nemzeti cél szolgálatában. Latinnyelvű irodalmunk ezért éppen a humanizmus XV. századi alkotásaiban nemzeti funkciót tölt be. Hogyan lehetne ezt kirekeszteni a magyar irodalomból?

A reformáció meghozta a magyar nyelv győzelmét a szorosabban vett irodalmi használatban. A latin nyelv létjogosultsága azonban még korántsem tűnt el teljesen. A XVI. századtól kezdve a latinnyelvű költői alkotásokat már irodalmunk periférikus jelenségeinek kell tekintenünk, de a tudomány területén még változatlanul a latin nyelv marad egy ideig az uralkodó, mert odáig még nem terjedt a magyar nyelv fejlődése, hogy alkalmas legyen a politikai elmélet, a fejlett tudományos és művészi igényű történetírás és általában a tudományos kérdések kifejezésére. Ezért a XVI. századi humanista történetírás és politikai elmélet termékei; Zsámboki, Forgách, Istvánffy és mások munkái latin nyelvűk ellenére is szerves részei még kultúránk és irodalmunk fejlődésének. Zrínyi Miklós és Apáczai Cseri János teszik a tudomány nyelvét magyarrá.

Zrínyi, latin szavaknak, kifejezéseknek a magyar nyelvbe való beleillesztésével megteremti a magyar nyelvű politikai és katonai elméletirodalmat, Apáczai merész új szó és fogalomalkotások segítségével igyekszik magyar nyelven filozófiáról, természettudományokról értekezni. Ettől kezdve veszt el fokozatosan a latin nyelv, mint a magyarországi tudományos nyelv is, az értelmét és funkcióját és válik a XVIII. század végére egyes, a néptől idegen rétegek különködésévé, vagy kizárólag az egyházi reakció fegyverévé.

Nincsen tehát ok arra, hogy tartózkodóan közeledjünk latinnyelvű irodalmunkhoz, amíg annak pozitív társadalmi, nemzeti funkciói voltak. A humanisták művei, mint a hazai latin irodalom legkiválóbb alkotásai pedig különösen érdemesek arra, hogy behatóan tanulmányozzuk.

Az elmúlt években értünk el eredményeket a magyar humanizmus marxista-leninista értékelésében, de ez korántsem elegendő. Az Irodalomtörténeti Társaság humanizmus-vitája csak bizonyos fő elvi szempontokat tisztázott, az egyes humanista írók feldolgozása, marxista újjáértékelése terén Gerézi Rabán egyelőre még csonka Janus-tanulmánya az egyetlen, amit felmutathatunk, de Janus itáliai munkásságának egészében helyes politikai és ideológiai értelmezése mellett ez is adós maradt munkásságának behatóbb művészi elemzésével. Különösen sürgős feladat volna a Jagello-kor humanista irodalmának a feldolgozása, mert ezen a területen a régebbi kutatók is sokkal kevesebbet hagytak reánk. De mikor erről a korszakról beszélünk, természetesen nem szabad csak a humanista irodalomra gondolnunk. Hisz ez a korszak egyben a magyar nyelvű irodalom kifejlődésének a kora is. És ennek a folyamatnak a vizsgálata terén — különösen a Jagello-kori magyarnyelvű kódexirodalom esetében — szintén sok a tennivaló. Bár a kor uralkodó irodalma a latinnyelvű humanista irodalom, az ezalatt kicsirázó magyarnyelvű alkotások a jövő előhírnökei.

5. Most rátérek a régi magyar irodalom következő nagy haladó korszakának, a reformáció korának a problémáira. Ezen a fontos területen sajnos, kevés termésről számolhatunk be. Pesti Gábor meséinek hasonmás kiadása, Horváth Jánosnak a virágénekekről, Stoll Bélának Heltai Dialogusáról, Angyal Endrének Szkhárosi Horvát nyelvéről szóló dolgozata és Eckhardt Sándor közlése Szegedy Lőrinc leveleiből minden, amit felmutathatunk²⁵. Részben ezzel a korszakkal foglalkozik még Eckhardt Sándornak *Parasztors a régi magyar költészetben* c. tanulmánya is.²⁶ A helyzet gyökeres megváltozását mindenekelőtt Horváth Jánosnak évtizedes munkával összeállított és már készen álló nagy monográfiájának a megjelenésétől várhatjuk. Horváth János könyve a XVI. századi igen sokrétű és gazdag irodalmi termésünk rendszere-

²⁵ *Ezópús fabulái*. Budapest, 1950. — Horváth J.: *Hír három virágénekről*. MNy. 1949. — Stoll B.: *Heltai Gáspár könyve a pazarlás ellen*. It. 1951. 1. szám. — Angyal E.: *Szkhárosi Horvát nyelve*. Nyr. 1951. — Eckhardt S.: *Szegedy Lőrinc levelei* MNy. 1951.

²⁶ It. 1951. 2. szám.

zésével, feldolgozásával és új eredményeivel nagy lendületet adna a reformáció korának irodalmára irányuló kutatásnak. Reméljük, hogy a könyv megjelenésére a közeljövőben sor kerül.

Ez azonban távolról sem jelenti azt, mintha nem lennének további fontos feladataink. Komoly hiányosság, hogy nem került sor a reformációval kapcsolatos irodalmi termés elvi kérdéseinek megvitatására. XVI. századi irodalmunk eddigi értékelését és beállítását felül kell vizsgálnunk Engels útmutatásai alapján. Engels a Német parasztháborúról szóló munkájában és számos más műveiben a reformáció kérdéseinek zseniális elemzését adta. Bebizonyította, hogy a reformáció lényegében a feltörekvő polgárság és a hanyatló feudalizmus első nagy ütközete, amikor a »német parasztháború már jóslatszerűen rávilágított a jövő osztályharcaira, mikor nemcsak a fellázadt parasztok jelentek meg a színen — ez már nem volt újság — hanem mögöttük a kialakuló proletáriátus is, vörös zászlókkal kezében, ajkán a vagyonközösség követelésével.«²⁷ Nálunk erről még természetesen nem volt szó. De nálunk is kimutatható a reformációnak egy opportunizmusba hajló, majd a feudalizmussal való szövetkezés, a nyílt árulás útjára lépő polgári vonala és egy egyre jobban radikalizálódó népi irányzata. A reformáció irodalmát ezért csak az osztályharc XVI. századi bonyolult körülményeinek a figyelembevételével vizsgálhatjuk helyesen, csak így érthetjük meg összefüggéseit. Sajnos, Engels útmutatásainak az alkalmazására a reformáció irodalmával kapcsolatban eddig csak középiskolai tankönyvekben és egyetemi jegyzetekben történt kísérlet.

Nem vetette még fel irodalomtörténetírásunk azt a kérdést sem, hogy a reformáció nálunk a török és a német hódítások következtében nemcsak nagy szociális mozgalom, hanem az ország függetlenségének megvédésére, egységének helyreállítására irányuló kísérlet is. Amikor a végsőkig elnyomott tiszántúli parasztság az antitrinitárius igehírdetők chiliasztikus tanításaitól is fellelkesítve fegyvert fogtak Karácsony György vezetésével a feudalizmus és a vele szövetkezett debreceni gazdag tőzsérek ellen, első feladatuknak a törökkel való leszámolást tekintették. A külső hódítók és a belső elnyomók elleni harc szerves egységbe fonódott és ezt tükrözi a reformáció irodalma is. Szkhárosi Horvát, Heltai, Bornemisza nemcsak harcos antifeudális írók, hanem hazánk függetlenségének a hírdetői is. A reformáció irodalmának újraértékelésénél ezért nyomtétóan figyelembe kell vennünk, hogy a hazafias szempontok — az említett történelmi körülmények miatt — nálunk fokozottabban előtérben állottak. A magyar reformátorok nemcsak azért támadták szenvedélyesen a rabló feudális urakat, mert azok az áruteremelés és a pénzgazdálkodás terjedésének következtében a kizsákmányolás új, raffinált, a népet végső nyomorba döntő módszereit vezették be, és mert az általuk előidézett anarchia a polgári fejlődést gátolta, hanem azért is, mert világosan látták, hogy őket terheli a felelősség az

²⁷ A természet dialektikája. Budapest, 1950. 9. 1.

ország háromrészre szakadása, a török hódítás sikere miatt. A fősvenységet, vagyis az urak kapzsiságát, önző vagyongyűjtését ostorozva mondja Szkhárosi Horvát: -

*Jó Magyarországot nagy szegyenbe hozád,
Az sok pártolókkal mindaddig dúlatád,
Mígnem Buda várát pogán kézbe adád.²⁸*

A reformáció költője tehát világosan látja az összefüggést a feudálisok vagyongyűjtésének az ebből eredő frakcióharcok, anarchia és a török foglalásai között.

A hazafias tendenciák még fokozottabban érvényesülnek a reformáció korának egy olyan irodalmi műfajában, amely egyébként nem viseli magán a reformáció vallási jellegének bélyegét: a történelmi énekekben, az énekmondók műveiben. A reformáció kérdésében való állásfoglalás ebben a korban az osztályharc kérdése volt. Látszólag különös ezért, hogy egy olyan rokonszenves író-típus, mint az énekmondó, szemmeláthatólag kerül a színvallást a vallási mezben jelentkező társadalmi harcok kérdésében. Igen sokat vitatkoztak már azon, hogy Tinódi protestáns volt-e vagy sem, a kérdést ilyenformán nem is lehet eldönteni, mert ő arra törekszik, hogy egyik félhez se kösse magát. Hogyan lehet, hogy éppen egy Tinódi, aki szinte egész költői munkásságát, a haza védelmének szentelte, aki a végvári vitézeket az áldozatkész, hősi harcra lelkesítette, ilyen »pártatlan« álláspontot foglal el az osztályharc kérdésében. Van olyan vélemény, amely ezt feudális kapcsolataival, nemességre emelkedésével magyarázza. Én azt hiszem, nem erről van szó.

Kutatásunk még nem vette figyelembe Szkhárosi Horvát egy igen fontos kijelentését. *Az istenek irgalmasságáról* c. versében, az urakat ostorozva többek között ezt mondja:

*Nem mondhatjátok, hogy nem tudátok Isten akaratját,
Mert mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltják,²⁹*

Mire gondolt itt Szkhárosi? Isten akaratán sohasem holmi elvont, kegyes vallásos elképzelést, hanem antifeudális, harci programját értette. Ebből viszont az következik, hogy ő a pap, vagyis prédikátor szövetségeseinek tartja agitatori munkájában a deákat, és hegedőst, vagyis az énekmondókat. Azokat az énekmondókat tehát, akik rendkívül tartózkodóak a reformációval kapcsolatos kérdésekben. De nézzük meg azt is, hogyan nyilatkozik erről a kérdéstről az énekmondó. Tinódi a Szitnya, Léva, Csábrág és Murány elfoglalásáról szóló énekének az elején az urak szemére veti, hogy:

Sem prédikálással, sem énökkel gondoltok,³⁰

A prédikációra és az énekekre kellene tehát figyelniük az uraknak Tinódi szerint és ezek értelmében cselekedni. Ének alatt ő nyilván nem vallási dicséretre, hanem a saját műveire, illetőleg az ahhoz hasonló történelmi énekekre gondol.

²⁸ RMKT. II., 194. 1.

²⁹ RMKT. II., 207. 1.

³⁰ RMKT. III., 208. 1.

Ebből viszont az következik, hogy Tinódi az énekmondó pedig a prédikátorokat tekinti szövetségesének. Ez a körülmény arra figyelmeztet, hogy meg kell vizsgálnunk alaposan a kor két haladó írócsoportja a prédikátorok és az énekmondók közötti kapcsolatot. Egy ilyen vizsgálat feltevésem szerint arra az eredményre vezetne, hogy mindketten ugyanannak a nagy társadalmi és nemzeti mozgalomnak az irodalmi harcosai. A haza és a nép érdekeit képviselik a prédikátorok is (természetesen ezeken mindig csak a megalkuvásba nem süllyedt protestáns írókat értem, a Bornemiszákat, Sztáraiakat és nem a Meliusokat) és az énekmondók is. Csak bizonyos munkamegosztás érvényesül közöttük. A prédikátor-íróknál a társadalmi harc, a belső ellenség, a feudalizmus és a katolikus egyház elleni harc a központi kérdés, és a függetlenség ügye pedig mintegy ennek során vetődik fel; az énekmondóknál viszont éppen fordítva áll a helyzet: ők a külső ellenség, az idegen hódítók elleni fegyveres ellenállás agitátorai elsősorban és ezen keresztül jutnak el a feduális anarchia bírálatához. Életmódjukban, kenyéradóiknak való kiszolgáltatottságukban arra is magyarázatot találhatunk, hogy az énekmondók — noha a reformátorokkal azonos eszméket hirdettek, — mégsem vallottak színt a vallási kérdésben. Ők a népet és polgárokat, nemeseket és főúrat, közkatonákat és parancsnokokat egyaránt a haza védelmének nagy ügye mellé akarták állítani.

XVI. századi irodalmunkban így alapvető egységet ismertünk fel. Egy nagy népi mozgalom a hordozója a kor valamennyi haladó irodalmi alkotásának, akár reformációs eszméket hirdetnek, akár vonakodnak abban állástfoglalni. Ebből következik, hogy a reformáció korának legkülönbözőbb fajta műveiben hasonló formai elemeket, hasonló stílust ismerhetünk fel, ebből következik, hogy alapvető azonosságot mutat — Szabolcsi Bence kutatásai szerint — a kor legkülönbözőbb énekeinek dallamkészlete.³¹ Nézetem szerint XVI. századi irodalmunk vizsgálatánál ebből az alapvető egységből kell kiindulnunk. Fel kell derítenünk, hogy a legkülönbözőbb elemekből: vagyis humanista hagyományokból; a szerzetesi, különösen ferences irodalomból; a régi századokra visszanyúló énekmondó hagyományból; a korábbi eretnekmozgalmak vívmányaiból; a külföldi irodalomnak a könyvnyomtatás folytán egyre nagyobb számban hozzánk eljutó termékeinek ösztönzéséből; a biblia — és különösen az ószövetség — történeteinek, nyelvének, képeinek felhasználásából; és végül, s ez a legfontosabb, a népköltészet kincseiből hogyan jött létre, hogyan ötvöződik össze immár magyarnyelvű nemzeti irodalmunk a XVI. század derekán. Nagyszerű és hálás feladat ennek a kornak a vizsgálata. Tanúja lehetünk annak, hogy abban az országban, melyet urai tönkretettek, melynek népét a legkegyetlenebbül elnyomták, melynek függetlenségét elherdálták, hogyan tesz kísérletet a nép és a néphez, hazához hű írók tábora az ország megmentésére. Az elnyomatásnak, az önálló magyar állam

³¹ V. ö. Szabolcsi B.: *A XVI. századi magyar históriás énekek és zenéjük*. ITK. 1931.

bukásának e századában magasra emelik a kultúra, az irodalom zászlaját. Győzelemre juttatják a magyar nyelvet az irodalomban, hogy ettől kezdve évszázadokon keresztül irodalmunk a függetlenségi harcok, a haladó mozgalmak és a forradalmak ösztönzője legyen. Ezek a vonások természetesen a reformáció korának irodalmát fölé emelik egész korábbi irodalmunknak, beleértve a humanizmust is.

Rendkívül sok előzményből bonyolult módon jött létre ez a XVI. századi irodalom, de a kutatásnak nem szabad szem elől téveszteni a legfontosabb mozzanatot: a nép szerepét, a népköltészet hatását. A középkorban a magyar folklór és a latinnyelvű irodalom élesen elhatárolódott. Legfeljebb egyes krónikákba tudtak belelopódzni elveszett ősi énekeink egyes részletei, motívumai — egyébként az írástudók lenézték a népet költészetével együtt. A reformáció azonban mintha felrántotta volna azt a zsilipet, amely eddig elzárva tartotta az irodalmat a népköltészettől. A nép irodalmi tevékenységének, költői alkotásainak hallatlan gazdagsága most valósággal beárad, beözönlik a magyar nyelvűvé lett irodalom területére. Egymásután születnek az új műfajok, a dráma, a mese, a históriás ének, a regényes elbeszélés, a szerelmi ének és így tovább: mind olyan műfajok ezek, melyeket a nép költészete már többé-kevésbé ismerhetett. Egy Szkhárosi Horvát, Bornemisza művei valóságos kincsbányái a folklórnak. Folklóristák és irodalomtörténészek közös munkájára van szükség, hogy a XVI. századi irodalmunk népi gyökereit kimutassuk és feldolgozzuk. Van tehát feladat bőven a reformáció korának irodalomtörténeti kutatása terén. A legfontosabb elvi kérdések közül csak egyesekre akartam itt a figyelmet felhívni. Rá szeretnék azonban mutatni még néhány fontos és sürgős feladatra.

Hála a *Régi Magyar Költők Tárá*-nak és a Heinrich-féle *Régi Magyar Könyvtár*-nak a reformáció korának irodalma túlnyomó többségében könnyen hozzáférhető a tudományos kutatás számára. Van azonban a szövegkiadások terén két igen érzékeny hiány. Nincs még újabb kiadása Heltai *Dialógus*-ának és Bornemisza *Ördögi kísértetei*-nek. Nem tekinthető véletlennek, hogy a polgári irodalomkutatás éppen ezt a két művet felejtette el közzétenni, mert mind a kettő a reformáció leghaladóbb irodalmi termékei közé tartozik, mind a kettő írójuknak a nép iránti rokonszenvéről és a feudális osztály iránti gyűlöletéről tesz tanúságot. Az egyik hiány tudományos tervünk során rövidesen megoldódik, mert Heltai *Dialógus*-ának hasonmás kiadása már sajtó alatt van. Fontos volna azonban az *Ördögi kísértetek*-et is rövidesen újra közzétenni. Nemcsak azért, mert mindössze egyetlen egy teljes példánya ismeretes és ha azt akármilyen baj érné, örökre elveszett, hanem mert régi irodalmunk egyik legérdekesebb, legizgalmasabb alkotása. Sajnos, az *Ördögi kísértetek*-et többnyire a polgári irodalomtörténetírás beállításában ismerik és — mivel nem sokan jutnak hozzá, hogy az egyetlen példányt elolvassák — még irodalomtörténészek között is az a hiedelem él, hogy az elsősorban holmi babonagyűjtemény,

pletykasorozat és botránykrónika. Persze ilyen elemek is vannak benne, de a könyv lényege egészen más: a feudalizmus izzóhangú vádirata az *Ördögi kísértetek*. Ezt tudatosan elhallgatta a polgári irodalomtörténetírás és éppen ezért tartózkodott közrebocsátásától. Hogy eddig háttérbe szorította a kutatás Bornemiszának ezt a legharcosabb művét, ez érthető, hiszen megjelenése napjától kezdve valamennyi felekezet papjai és minden rendbeli urak és hatalmasok dühe és felháborodása zúdult az íróra. Bírótság és börtön, üldöztetés és bűdosás, halálos veszedelem és otthontalanság jutott osztályrészül Bornemiszának, amiért művét megírta és kiadta. Úgy érzem elérkezett az ideje, hogy igazságot szolgáltatassunk ennek a bátor és kitűnő írónak és megbecsülést művének.

Az említett szövegkiadásokon kívül különösen feltűnő hiányossága a kutatásnak Szkhárosi Horvát András költészetének mellőzése. Szilády Áron 1880-ban adta ki a *Régi Magyar Költők Tára* II. kötetében Szkhárosi Horvát verseit jegyzetekkel és magyarázatokkal. Ettől kezdve több mint hatvan éven keresztül senki sem figyelt fel Szkhárosi verseire, legalább is ennek nem voltak látható jelei. Egyetlen tanulmány sem jelent meg róla. Horváth János tett róla végül néhány verstani megjegyzést 1941-ben, majd 1947-ben egy nyúlfarknyi cikkecske magyarázatot szolgáltatott egyik versszakához.³² Ez a Szkhárosi Horvát szakirodalom 1951-ig. Idén végre két tanulmány is foglalkozott vele. Eckhardt Sándor a parasztsors ábrázolásával kapcsolatban tért ki műveire, Angyal Endre pedig nyelvről írt egy rövid cikket. Ezek azonban még korántsem pótolják a hiányt. A legsürgősebb feladatok egyike költészetének alapos, rendszeres feldolgozása. Szkhárosi Horvát a reformáció legharcosabb költője, világos ítélőképességű, kitűnően megfigyelő író, aki az egyházat és az uralkodó osztályt a nép szemszögéből, a realizmust megközelítve tudta ábrázolni. Habár mindez még egyetlen tanulmányban sincs részletesen kifejtve, Szkhárosi Horvát harcos haladó volta ma már közismert. De nem közismert művészi nagysága. Pedig Zrínyi, Balassi és Janus Pannonius után ő a régi századok legjelentősebb költője. Sőt, ha a latin nyelven író humanista költőt, nem számítjuk, ő az első, aki a magyar költészetben komoly művészi színvonalú lírát teremtett. Képei, hasonlatai, ábrázolásmódja, a finom irónia és szenvedélyes gyűlölet hangjának váltakozása, a korabeli parasztok, vagy szerzetesek életének egy-egy kis jelenetben való mesteri bemutatása, gazdagon, szélesen áradó, hömpölygő nyelve és ugyanakkor egy-egy versszakának robbanásig feszülő tömörsége, kitűnő ritmusa és mindehhez páratlan eszmei tisztánlátása korának viszonyai között rendkívüli költővé emelik. Ő az első, aki hitelesen és költőien ábrázolni tudja a dolgozó nép életét, embertelen kizsákmányoltságát. Irodalomtörténeti feldolgozása ezért elodázhatatlan feladat, hiszen a kutatómunka vele kapcsolatban éppen csak hogy elindult, de még a legalapvetőbb filológiai kérdések sincsenek tisztázva.

³² Horváth J.: *Gyöngyösi és Arany sormetszete*. MNY. 1941. — Sárosi B.: *Jegyzet Szkhárosi Horvát egyik versszakához*. EPhK. 1947.

6. Nézzük most meg a régi magyar irodalomnak az utóbbi évek kutatómunkája során is előtérbe helyezett harmadik nagy haladó korszakának, a XVII. század-végi és a XVIII. század-eleji szabadságharcok időszakának problémáit. Irodalmi határokkal megjelölve: a Zrinyitől Rákóczi bukásáig terjedő korszakról van szó. A kutatás központi kérdése itt az ú. n. kuruc költészet ügye. Ezt a fogalmat Thaly Kálmán alkotta, aki felfedezte és kiadta a kuruc versek egy részét megtoldva azt saját szerzeményeivel. Azóta a kuruc költészet mint irodalomtörténetünk egyik fejezete ismeretes, amellyel irodalomtörténetírásunk azonban nem sokat tudott kezdeni. A magyar irodalom fejlődésének rendjébe nem tudták beleilleszteni, mert nem ismerték ezeknek a verseknek a társadalmi gyökerét, mondanivalójuk lényegét, irodalmi előzményeit, a kor egyéb irodalmi műveihez való viszonyát stb. A kuruc költészet, mint valami csodálatos, elszigetelt tünemény élt az irodalomtörténetekben. Mikor pedig kiderültek Thaly hamisításai, negatív irányú lett a kutatás: kizárólag a versek hitelességének kérdésével foglalkoztak, de nem fordítottak gondot a hitelesnek bizonyult versek vizsgálatára. A Horthy-korszaknak különben sem volt érdeke a kuruc versekben megfogalmazott igazságok feszegetése. A kuruc költészet kutatása terén ezért komoly tudományos munka csak a felszabadulás után indulhatott meg.

Négy tanulmány jelent meg a kuruc költészet köréből az utóbbi évek folyamán, mind a négy Esze Tamás munkája.³³ Neki köszönhetjük, hogy haladó irodalmi hagyományainknak ezen az egyik legfontosabb részén már kezdünk tisztán látni. Esze Tamás három tanulmányban egy-egy kuruc verset tárgyal és azok társadalmi-politikai hátterének megvilágításával nemcsak ezeket a verseket tudja kronológiailag lokalizálni és mondanivalójuk értelmét megfejtetni, hanem fényt derít a kuruc költészet egyes alapvető kérdéseire. »A Szegénylegény éneke« és a »Két szegénylegény beszélgetése« c. versekről szóló történeti elemzés arra irányította a figyelmet, hogy a kuruc versek nemcsak a németellenes hazafias mozgalomnak, hanem a nép antifeudális törekvéseinek a szószólói is. Esze Tamás tanulmányai során egyszeriben szertefoszlott a kuruc költészet és egyben a kuruckor Thaly-féle romantikus elképzelése, és a figyelmet a drága ruhákban pompázó kuruc generálisok világáról a szegénylegények nehéz sorsára, az ő áldozatkész, hősiek harcukra és az ő költészetükre irányította.

Negyedik, ebben az évben megjelent tanulmányában már rendszerezni próbálja a kuruc költészet problémáit. A kuruc költészet általános, elvi kérdéseinek a tisztázása különösen azért vált rendkívül sürgőssé, mert az Akadémia tervbe vette a kuruc költészet kritikai kiadásának elkészítését. Ennek érdekében kellett

³³ *A Szegénylegény éneke.* Magyar Századok. Bp. 1948. — *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése.* It. 1949. 2. szám. — *Őszi harmat után.* It. 1950. 2. szám. — *A kuruc költészet problémái.* It. 1951. 1. szám.

felvetni a kuruc költészet meghatározásának, időbeli és tematikai határainak, előzményeinek, szerzőinek, a folklórhoz való viszonyának valamint a hitelességének a kérdését. Ezek a problémák — mint erre maga a szerző is rámutat, a kutatás mai állása szerint még nem oldhatók meg. Egyedül a hitelesség kérdésével tud Esze Tamás egyszersmindenkorra végezni és végérvényesen igazolni a Thaly-féle kuruc balladák hamis voltát.

A leglényegesebb kérdésre, arra, hogy mi is tulajdonképpen a kuruc költészet, nem ad a tanulmány végleges választ. A sorok mögül érezni lehet azonban, hogy a kuruc költészet fogalmával van baj. Amikor a kutató elé az a feladat kerül, hogy tudományos lelkiismeretességgel állapítsa meg, hogy mi kuruc vers és mi nem : megoldhatatlan nehézségekbe ütközik. Kuruc verseknek nyilvánvalóan csak azokat a költeményeket tekinthetjük, melyekről megállapítható, hogy kurucok írták. A legtöbb korabeli vers szerzőjét azonban nem ismerjük, ha egyiknek-másiknak a nevét meg is őrizték a versfők : életüket homály takarja. Ily módon csak azokat a verseket foglalhatjuk össze kuruc költészet címen, melyek a kuruc szabadságharcok eszméit tolmácsolják, vagyis németellenes, labancellenes tartalmúak.

Felvethető azonban a kérdés, hogy miért nem lehet kuruc költeménynek tekinteni a kor minden hazafias énekét. A köztudat szerint a kuruc mozgalmak megindulásától, vagyis kb. 1670-től kezdve minden hazafi kuruc volt és következésképpen minden hazafias költemény kuruc vers. Ez többé-kevésbé igaz a Rákóczi szabadságharc idején, de egyáltalában nem igaz a XVII. század második felében lejátszódó kuruc mozgalmak korában. A nemzetnek ekkor még egy másik külső ellensége is van : a török. Az évszázados török hódítók ellen bátran harcoló végvári vitézek, akiknek pedig a XVII. század második felében gazdag és magas művészi színvonalú költészete van, akkor is hazafiak, ha éppen abban az időben verik a törököt, amikor Thököly török segítséggel támadja a labancot. A korabeli végvári vitézek énekeiben nincsen szó németellenességről és bár egyes törökellenes katonaénekekben emlegetett vitézekről, mint Kisfaludy Lászlóról, Oláh Gerőről tudjuk, hogy később kurucokká lettek, ez a jelenség korántsem általános. Itt van például Kovács György esete. Ez a végvári vitéz Fülek várában szolgált, ahol Koháry István, a hírhedt labanc főúr volt a parancsnok. Mivel Koháry szilárdan a császár mellett foglalt állást, a kurucok többször megtámadták, s végül Füleket el is foglalták, még pedig török segítséggel. Vajjon csodálkozhatunk azon, hogy Kovács György, aki állandóan a török ellen harcolt, szembeszállt a törökkel szövetségben támadó kuruc magyarokkal is? Halálát is éppen a kurucokkal való egyik összecsapásnál lelte. Az élettől való búcsúzásáról egy meghatóan szép ének keletkezett, mely magát a haldokló vitézt beszélgeti.³⁴ Kovács elmondja a versben, hogy a hazát védte a törökkel szemben és most mégis magyar fegyvertől kell elpusztulnia. Egy hazáját szerető,

³⁴ *Kuruc költészet* (szerk. Erdélyi Pál). Bp. 1903. 104—6. 1.

bátor katonának a szavai csendülnek ki az énekből. Megdöbbenve, értetlenül veszi tudomásul a történeteket. Vajjon hazafiatlan, labanc versnek kellene tartanunk Kovács György énekét? Forma szerint igen, mert kurucok kezétől, mint a kurucok ellensége esett el. Ez azonban nyilvánvalóan helytelen megítélés volna, egy szép értékes hazafias versről van szó! A XVII. század utolsó éveiben keletkezett vitézi versekre, tehát nem terjeszthetjük ki a kuruc költészet fogalmát, mert nincsen arra biztosítékunk, hogy a versek szerzői idővel kurucok lettek-e vagy sem.

A korabeli magyar katonák egyébként is hol a kurucok seregeiben harcoltak a német ellen, hol pedig a császár seregében a török ellen. Nehéz eldönteni, hogy ki mikor tekintendő kurucnak és mikor nem, s éppen ezért azokat a hazafias énekeket, melyek nem tartalmazzak kimondottan kuruc motívumokat, nem foglalhatjuk a kuruc költészet keretébe. Lehet, hogy ezt egyesek szörszálhasogatásnak tekintik, mondván, hogy a kor minden becsületes magyarja előbb-utóbb mégis csak kuruccá lett, a császári seregben való vendégszereplések átmeneti jelenségnek tekinthetők, s Kovács György is feltehetőleg csatlakozott volna idővel a kurucokhoz, ha nem hal meg. Ha így fogjuk fel a kérdést, akkor a katonáékekek beleférnének a kuruc költészet fogalmába. Liphay András énekei azonban arra, figyelmeztetnek, hogy ezzel veszélyes útra lépünk. Erdélyi Pál a Kuruc költészet c. kötetében bocsátotta közre Liphay két énekét, melyet 1703-ban Strasszбургban, francia fogságban írt.³⁵ A honvággyról, a rabság keserűségeiről elmélkedő szép hazafias vers mind a kettő. Stílusuk, hangjuk egészen a kuruc költeményekhez hasonlók, a szerző még a németeket is szidja az egyikben. Ennek alapján azt gondolhatnók, hogy ez a Liphay Thököly volt kuruca lehetett, akit később besoroztak a császári hadseregbe és a franciák ellen küldtek: utóbb pedig talán hazaszökve Rákóczi vitéze lett, amint azt számos katona, sőt tiszt meg is tette. Ha nem ismernénk Liphaynak a naplóját, akkor bátran kuruc költőnek tartanánk őt, versei pedig, mint a kuruc költészet szép alkotásai szerepelhetnének az irodalomtörténetekben. Naplójából viszont az derül ki, hogy világlátésben labanc volt, harcolt Thököly ellen, majd később a strasszburgi fogságból szabadulva Rákóczi ellen. Ez a példa azt hiszem indokoltá teszi az óvatosságot a kuruc költészet fogalmának kiterjesztésében.

De nézzük meg ezt a kérdést egy másik oldalról. A kurucnak tekinthető költemények jó részét prédikátorok, tanítók, nótáriusok, deákok írják. Panaszos énekekben számolnak be a német katonaság pusztításairól, az erőszakos rekatolizálásról. De ugyanazok a városok, melyek a német zsoldosok kegyetlenkedéseitől, fosztogatásaitól szenvedtek, máskor a török, vagy a tatár rablók prédájává lettek. Ilyenkor a tatár pusztításairól keletkezik panaszos ének a verselgető prédikátor tollán. Ugyanazok az emberek és köztük a versírók egyszer a némettől, egyszer a töröktől szenvednek; egyik alkalommal német rab-

³⁵ 159—163. és 166—168. l.

ságban sínylődnék, máskor a váradi török tömlöcében ülnek. Mind a két ellenségtől szabadulni akarnak, legfeljebb a sorrendben van különbség köztük: melyiktől szabaduljanak előbb. Verseik ezért egyszer kuruc versek, máskor nem. De vajjon helyes dolog éles határvonalat húzni lényegében azonos mondani-valójú énekeik között?

Különleges helyet foglal el Thököly szabadságharca idején Erdély, ahol több kitűnő költemény keletkezett. Itt van pl. az *Imago veritatis*³⁶ című nagyszerű satíra, amelyben egy világosan látó erdélyi nemes szót emel a jobbágyság kifosztása ellen és Mátyás erős, független Magyarországa után sóvárog. A költemény hangja, stílusa, képei a vele egykorú kuruc nemesi versekhez teszik hasonlónvá; tartalmi rokonságot is találunk. Valószínű, hogy ha az *Imago veritatis* szerzője a Felvidéken él, akkor Thököly tisztje lett volna, de Erdélyben a jobbágyságtól való félelem folytán a nemesség túlnyomórésze nem rokonszenvezett a kurucokkal és így lehet, hogy költőnk éppen Thököly ellen harcolt Zernyestnél. Mindenesetre nem iktathatjuk az ilyen típusú erdélyi verseket a kuruc versek soraiba.

Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a versek egy részének igen sok variánsa volt, idővel egészen átalakultak és így kuruc verssé lettek olyanok is, melyeknek eredetileg semmi közük sem volt a kurucsághoz. Az *őszai harmat után* kezdetű ének valószínűleg a XVII. század első felében keletkezett: később kuruc bújosódallá vált. A töröktől megölt Rákóczi László énekét a XVIII. században Rákóczi Ferenc bécsújhelyi fogságára vonatkoztatták. Sőt arra is van példa, hogy nyíltan ellenséges, labanc vers későbbi változatai kuruc hangulatot tolmácsolnak. A Szepessy Pálról szóló labanc gúnydal egyes strófáit több, mint egy évszázadig énekelte a nép: a kuruc vezért gúnyoló sorokat saját elesettségének kifejezésére használta fel. Kuruc költészet ez, vagy sem? Bajos volna eldönteni. Mit szóljunk az olyan versekről, mint a *Cantio flebilis*, amely gyűlölettel beszél a németek tokaji kegyetlenkedéseiről, de ugyanakkor megátkozza a kuruc felkelők vezetőit is, amiért kísérletükkel alkalmat adtak a német bosszújára.

Elképzelhető, hogy ha a politikai, hazafias, vitézi verseknél is ilyen nehézségekbe ütközik a kuruc költészet elhatárolása, a kuruc költészet termékei közé való besorolás jogosságának az eldöntése, akkor teljesen kilátástalan, hogy pl. a nagyszámú szerelmes énekről eldöntsük, hogy a kuruc költészethez tartoznak-e vagy sem. A kuruc költészet kutatója mindezek folytán megoldhatatlan problémákba ütközik. Érezték ezt már a korábbi kutatók is. Thaly a labanc énekeket is felvette a gyűjteményébe, Erdélyi Pál pedig úgy igyekezett segíteni magán, hogy a kor egész népszerű énekanyagára kiterjesztette a kuruc költészet fogalmát. A fenti példák mutatják, hogy ez a megoldás elfogadhatatlan. Más utat kell választanunk: minden előzetes illuziótól függetlenül kell meg-

³⁶ Báró Apor Péter verses művei és levelezése (szerk. Szádeczky Lajos). Bp. 1903. I. kötet, függelék.

vizsgálunk a kor énekanyagát és megállapítanunk annak természetes tagozódását.

Egy ilyen vizsgálat körülbelül azt eredményezné, hogy az énekanyag egy része határozottan folklór jellegű: közösségi mondanivalót tolmácsol, a közösség által kialakított formákban. Érvényes rájuk Gorkij meghatározása: a dolgozó nép költészete. Virágénekek és mulatozó nóták, vitézi énekek és bújos dalok tarka együttese tartozik ide. A versek egy másik csoportja határozottan nemesi jellegű. Olyan nemesi szerzők alkotásai, akik szenvedélyes gyűlölettel tiltakoznak a Habsburgok és a klérus galád tettei ellen, de adott esetben, mint *Az világról szabott ének* mutatja, a kuruc jobbagyok ellen uszítanak. Külön csoportot alkot a prédikátorok protestáns színezetű hazafias panasz-költészete. Megint más stílusa van a végvári vitézek énekanyagának, amely végül a szegénylegény költészetbe torkollik. A szegénylegény-költők külön típust képviselnek, de munkásságuk sokszor összeolvad a népköltészettel.

A felsorolt csoportok mindegyikében található kuruc versek és nem kuruc versek egyaránt. A kapcsolatok azonban sokkal erősebbek egy-egy csoport kuruc és nem kuruc tendenciájú énekei között, mint pl. egy kuruc nemesi és egy kuruc szegénylegény vers között. Éppen ezért téves dolog megközelítőleg is egységes »költészetnek« tekinteni a különböző eredetű kuruc versek heterogén együttesét. A »kuruc költészet« tulajdonképp nem más, mint természetes összefüggésükből egy nem irodalomtörténeti szempont, hanem Thaly romantikus nacionalista hőskultusza alapján kiragadott énekek gyűjteménye. Azért tűnt a kuruc költészet olyan titokzatos világnak, mert nem lehet tudományosan indokolni összetartozását. Nem kell félnünk attól, hogy lemondjunk erről a Thaly teremtette illuzióról, a magyar irodalomtörténet »Kuruc költészet« c. fejezetéről. Nem szegényebbek leszünk ezáltal, hanem gazdagabbak. A megfoghatatlan kuruc költészet helyére egy sokrétű, páratlanul gazdag költői termés lép: a Zrinyitől Rákóczi bukásáig terjedő félévszázad nemzeti és szociális mozgalmainak nagyszerű művészi alkotásai. Egymástól elválaszthatatlanul és összebonyolódva jelentkezik itt a török és a német elleni függetlenségi harc, a hazaáruló főúrak és a klérus gyűlölete nemesek és parasztok részéről, valamint a jobbagság harca az egész nemesség ellen szociális felemelkedéséért. A kor költészete híven tükrözi ezeket a küzdelmeket és aktív szerepet vállalt bennük. Ha így egységben szemléljük a Zrinyitől a szatmári békéig terjedő énekanyagot, akkor látjuk igazán, hogy miként jelennek meg egyelőre szórványosan, majd egyre növekvő számban, végül — Rákóczi idején — uralkodó jelenségként a kuruc motívumú versek a költészet legkülönbözőbb területein. Ez az irodalmi folyamat azt tükrözi, hogy a nép sok külső és belső ellenség között már a XVII. század közepétől fogva perspektívájában a német a legnagyobb ellenség és ez egyre inkább nyilvánvalóvá válik a kor magyarjai előtt.

A kuruc versek látszólagos gyökértelensége, önmagukbanállása nyomban megszűnik, ha visszahelyezzük őket saját környezetükbe. Így fog majd kidom-

borodni ezeknek a kuruc verseknek az igazi jelentősége is: misztifikált különlegességek helyett költészetünk egyik virágkorának, egy hallatlanul gazdag és sokszínű költészetnek legfénylőbb gyöngyszemeivé válnak.

Nézetem szerint ezért nem kuruc költésze-tről, hanem a Zrinyitől Rákócziig terjedő kor költészetéről kell ezentúl beszélnünk. És nem a kuruc versek kritikai kiadását kell megteremtenünk, hanem folytatva a Régi Magyar Költők Tárát ki kellene adni a kor egész költői termésének kritikai korpuszát. A további eredményes kutatás előfeltételét csak egy ilyen kiadás képezi. Természetesen a kizárólagosan kuruc tematikájú versekből összeállított antológiák kiadása továbbra is helyes és feltétlenül szükséges, hiszen ezek a versek hazafias tartalmukkal és művészi értékeikkel nagy nevelőerőt képviselnek, — de a kérdés tudományos feldolgozásához ez nem elegendő.

A kuruc költészetnek, mint irodalomtörténeti kategóriának a kérdése természetesen a további viták során fog majd végleg eldőlni. Nekem csak az volt a szándékom, hogy ezt a vitát elindítsam.

Ennek, a régi irodalmunkban kétségkívül különleges jelentőségű korszaknak a vizsgálatánál természetesen nem szabad csak a költészetre gondolnunk. Nem szabad megfeledkeznünk a szabadságharc vezéré-ről, aki nemcsak zseniális hadvezér, hanem kitűnő író is. Népi demokráciánk már eddig is megbecsülte Rákóczi Ferenc írói munkásságát, mert legfontosabb műve, az *Emlékiratok* idén már másodszor jelent meg a felszabadulás óta.³⁷ Nagy mulasztás azonban, hogy Rákóczi írói munkássága még nincs feldolgozva. Az *Emlékiratok* eddigi kiadásaival sem szabadna megelégednünk: kívánatos volna, hogy a szabadságharc megindulásának 250 éves jubileumára, 1953-ra elkészüljön az *Emlékiratok* új bilingvis kritikai kiadása, mert a jelenleg használt eredeti szöveg megbízhatóságához szó fér.

7. Sorra vettem eddig régi irodalmunk három nagy haladó korszakának problémáját. Kutatásunk az utóbbi években elsősorban ezeket a korszakokat és két nagy írónkat Balassit és Zrinyit helyezte előtérbe és szükséges, hogy a kutatómunkának ez a helyes súlypontozása továbbra is megmaradjon. Ez persze nem jelentheti azt, hogy a többi korszak mellőzhető, mert sajnos, eddig ez történt. A korai középkor, a XVII. század első fele, a XVIII. századnak a kuruc szabadságharcok és a felvilágosodás közé eső szakasza tekinthetők különösen elhanyagoltnak. Turóczy Trostler Józsefnek Magyar Istvánról írott cikke, és Eckhardt Sándornak a XVIII. századi parasztköltészetre vonatkozó szövegközlései: ez minden, amit említhetünk az utóbbi évek tudományos terméséből.³⁸ Különösen nagy hiányt jelent olyan problematikus, de jelentős alakok újraértékelésének az elmaradása, mint Pázmány és Gyöngyösi. De amíg bizonyos fokig

³⁷ *11. Rákóczi Ferenc emlékiratai.* (Vas István ford., Pach Zs. Pál bevezetésével.) Bp. 1951

³⁸ Turóczy Trostler J.: *A békeségről és a hadról.* MNy. 1950. — Eckhardt S.: *Paraszt-sors a régi magyar költészetben.* It. 1951. 2. szám. — Itt említem meg Geréb László kis fordítás-kötetét: *A magyar középkor költészete.* Bp. é. n., valamint Bán Imre kis cikkét a XVIII. századi irodalom köréből: *Polgári Mihály és magyar történelme.* It. 1950. 1. szám.

érthető, hogy a korábbi irodalomtörténetírással szemben, kutatóink inkább a régi magyar irodalom pozitívabb, haladóbb írói felé fordultak, addig Mikes Kelemen teljes elhanyagolása semmivel sem menthető.

Az utóbbi három év produkciójának és a hiányoknak a felmérésénél nem elegendő csak az egyes írókból, korszakokból kiindulnunk. Vajjon milyen típusú problémákkal foglalkoztak az egyes tanulmányok? Megállapíthatjuk, hogy elsősorban a társadalmi, történeti összefüggések felderítésével, annak vizsgálatával, hogy az egyes írók művei hogyan tükrözik koruk viszonyait. Ez kétségkívül pozitív jelenség, ez a marxizmus-leninizmus alkalmazására mutat. Ha végigtekintünk a régi magyar irodalommal foglalkozó középiskolai tankönyvön és egyetemi jegyzeteken, akkor szintén azt tapasztaljuk, hogy a társadalmi összefüggések feltárására és általában az irodalom történeti fejlődésének a bemutatására, a történeti folyamat tisztázására esik a hangsúly. A különféle munkaközösségi viták is elsősorban ilyen típusú kérdések körül forogtak. Ez kétségkívül helyes és szükséges volt, hiszen csak ilyen módon lehetett tájékozódni a régi magyar irodalom bonyolult kérdéseiben és továbbra is állandóan foglalkoznunk kell az alapvető történeti összefüggésekkel, hiszen éppen elég kérdés vár még megoldásra ezen a téren. Ezt a marxizmus-leninizmus feltétlenül megköveteli.

Nem helyeselhető azonban, hogy a régi magyar irodalmi tanulmányok alig mennek túl az ilyen történeti típusú kérdések tárgyalásán. Pedig a marxizmus-leninizmus ezt is megköveteli. Föltétlenül a vulgarizálás veszélyével jár és irodalmi alkotásainknak pusztán társadalomtörténeti forrásként való kezelésévé fajul az eljárás, hogy az egyes régi írókat elsősorban közvetlen nyilatkozataik alapján vizsgáljuk, értékeljük. Irodalmunk fejletlenségéből következik, hogy régi íróink — pl. a reformáció korának legtöbb írója — nemcsak a művészet eszközeivel igyekeznek hatni. Nem bíznak még művészetük erejében és hatásosságában és ezért meséiket, históriás énekeiket megmagyarázzák, levonják a tanulságot, teleszövik a verseket moralizáló, vagy politikai fejtegetésekkel. Vagyis gondoskodnak művészi alkotásaik interpretálásáról. Mi eddig túlságosan az íróknak az ilyen tudatos önkéértékelő megállapításaira támaszkodtunk, ahelyett, hogy azt vettük volna alapul, hogy mit mond az író a művészet sajátos nyelvén. Megmutatkozik ez a hiba még olyan elsőrangú művésznél, mint Janus Pannoniusnak a tárgyalásában is. Gerézy Rabán egyébként igen értékes tanulmányában pl. Janus Pannonius panegyricusaiból összekeresi azokat a kiejelentéseket, melyek a haladás kérdéseiről nyilatkoznak, vagy pedig a humanizmus kompromisszumos oldalát példázzák. De semmit sem olvasunk arról, hogy pl. a Guarino panegyricusban a szobájában elvonultan dolgozó tudósról, vagy pedig az iskolájába tóduló diákságról adott nagyszerű költői képek, remekbe szabott kis jelenetek a művészi ábrázolás erejével milyen sokat mondanak a munka szeretetéről, a tudás megbecsüléséről, a költőnek az új humanista műveltség iránti szenvedélyes ragaszkodásáról.

Arra kell a jövőben törekednünk, hogy az egyes írók jellemvonásait, értékét hangsúlyozottan művészetük területén keressük; ne az írók politikai nyilatkozatai, hanem a társadalmi valóság művészi vetülete álljon érdeklődésünk középpontjában. Ehhez természetesen elengedhetetlenül szükséges a formai kérdéseknek és a nyelvnek a tanulmányozása. Sajnos, ezen a téren alig történt valami. Egyetlen verstani műfajtörténeti vagy stílustörténeti értekezés sem jelent meg. Az egyes írók nyelvéről Angyal Endre ugyan a közelmúltban két cikket is írt, egyet Szkhárosi Horvátról, egyet pedig Zrinyiről, de ezekben inkább csak bizonyos felületi jelenségeket regisztrál, nem ad mélyebb elemzést nyelvhasználatukról és annak művészi szerepéről. A régi magyar irodalom kutatóinak ezért a jövőben sokkal fokozottabban kell a sajátosan művészi és formai kérdések felé fordulni. A sztálini nyelvtudományi cikkeket követő irodalmi és esztétikai viták a szükséges elvi iránymutatást megadták számunkra. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy a régi századok irodalmának kutatói az anyag és a problémák természete következtében ezután is aránytalanul többet kell, hogy foglalkozzanak a filológiai és történeti jellegű kérdésekkel, mint például a modern irodalom bűvárai. Nagyon is indokolt az a főleg más területeken dolgozó irodalomtörténészek részéről támasztott igény, hogy az esztétikai kérdések felé fordítsuk a figyelmünket elsősorban, de nem szabad sem nekünk, sem nekik elfelejteniük, hogy a régi magyar irodalom kutatója csak úgy végezhet eredményes munkát, ha nemcsak esztéta, hanem filológus és legalább félig-meddig történész is.

Nem vetette még fel új irodalomtörténetírásunk kellő mértékben a régi magyar irodalomnak az irodalom más területeivel való kapcsolatainak a kérdését. Az újabb magyar irodalomra, a népköltészetre és a külföldi irodalomra gondolok itt. Viszonylag kevés olyan kezdeményezés volt az utóbbi években, mint az Esze Tamásé, amikor az egyik kuruc verssel kapcsolatban fontos új szempontot hozott Ady kurucos verseihez.³⁹ Általában azt lehet érezni, hogy irodalomtörténetírásunkban — és ebben az újabb irodalom kutatói is hibásak — a felvilágosodás kezdetével egy túl nagy, és bizonyos fokig mesterségesen nagyított cezura érvényesül. Mintha 1772-n innen és túl két egészen külön világ volna. Feltétlenül meg kell szüntetni a régi magyar irodalom kutatásában érvényesülő túlzott befeléfordulást, de ugyanakkor kívánatos, hogy a XIX. század kutatói is fokozatosan mutassanak rá azokra az ösztönzésekre, melyeket nagy klasszikus íróink a régi irodalomról nyertek.

A régi magyar irodalomnak a folklórral való összefüggéseinek kérdése már két évvel ezelőtt felvetődött.⁴⁰ Irodalomtörténészek és folklóristák között az az egyöntetű és helyes álláspont alakult ki, hogy a régi magyar irodalom számos kérdését, csak a folklór kutatóival való szoros együttműködésben lehet

³⁹ It. 1949. 2. szám. 261. 1.

⁴⁰ Klaniczay T.: *Régi magyar irodalom és folklór*. It. 1949. 2. szám.

megoldani. Sajnos, ezen a téren a gyakorlatban még semmi sem történt. Az együttműködési készség mindkét oldalon megvan, csak éppen nem került még sor érvényesítésére. Pedig nemcsak arról van szó, hogy számos részlet-problémát nem oldhatunk meg a folklór anyaga nélkül, hanem alapvető elvi kérdésekről. Hiszen egész szemléletünket meghatározza az a kérdés, hogy a nép költészetnek mekkora része van, milyen szerepet játszott régi irodalmunk fejlődésében. Fontos elvi kérdés ez, mert polgári irodalomtörténetírásunk nagymértékben tagadta régi irodalmunk népiségét és a pozitívista, vagy szellemtörténeti rossz értelemben vett »hatáskutatás« következtében irodalmunk kialakulását, s annak majd minden jelenségét külföldről, közelebbről Nyugat-Európából eredeztette. Ezzel a kozmopolita állásponttal már szembezálltunk több ízben.⁴¹ Ez persze nem azt jelenti, hogy fordítsunk hátat a külföldi irodalmaknak. Ellenkezőleg fokoznunk kell ezen a téren a munkát, különösen a környező népek irodalmával való kapcsolatok felkutatása terén. Eddig sajnos, csak egyetlen ilyen tárgyú tanulmányunk jelent meg az utóbbi három évben: Bán Imrének *Comenius és a magyar irodalom* c. dolgozata.⁴² A huszitizmus napirendre tűzése azonban jelentős előrehaladást jelent.

A kutatás egyes területein jelentkező eredményeknek és hiányosságoknak a szemléjét befejezhetjük, igyekeztem közben rámutatni az egyes különösen sürgős és fontos feladatokra. A feladatoknak a szemléjét szonban korántsem tartom teljesnek. Nyolc évszázad irodalmának maxista-leninista feldolgozása a program, és egy ilyen hatalmas munka a feladatok szinte végtelen sorát állítja a kutatók elé.

Befejezésül csak összegezni szeretnék néhány tanulságot. Kétségtől megállapítható, hogy az utóbbi három évben számos eredmény született a régi magyar irodalom kutatásában. Az államnak a tudósok számára nyújtott támogatása, a tervszerűség egyre fokozottabb érvényesülése és a marxizmus-leninizmus alkalmazása tették ezt lehetővé. A hiányosságok viszont többnyire a marxizmus-leninizmus nem teljes alkalmazásából, és az élenjáró szovjet irodalomtudomány gazdag tapasztalatainak elhanyagolásából erednek. A marx-lenini elmélet és az azt következetesen alkalmazó szovjet tudomány arra tanít, hogy a tudományt a nép szolgálatába állítsuk. Ez viszont csak akkor lehetséges, ha a fő elvi kérdéseket újra meg újra napirendre tűzzük és tisztázzuk, ha nem ragadunk bele a részletproblémákba, hanem az irodalmunk egészét érintő központi problémákat és az egyes korszakok alapvető elvi kérdéseit világosan látjuk. A legsürgősebb feladat az itt mutatkozó elmaradást behoznunk. Ez azért is nélkülözhetetlen, mert — bár a régi magyar irodalom területén még évtize-

⁴¹ V. ö. : *A régi magyar irodalom átértékelésének kérdése.* (Klaniczay—Stoll—Kömlös.) It. 1950. 1. szám.

⁴² It. 1950. 4. szám. — A haladó jellegű külföldi hatások kérdésével foglalkozik Koltay—Kastner Jenő tanulmánya is: *Giordano Bruno a magyar irodalomban.* It. 1950. 2. sz.

dekig eltart, amíg megközelítően fel tudjuk dolgozni az előttünk álló hatalmas anyagot — rövidesen el kell készítenünk közös munkával egész irodalmunk összefoglaló szintézisét. Nemcsak az egyetemi oktatás szükséglete követeli ezt, de a kutatás érdeke is. Bár az eddigi eredményekre támaszkodva a szintézis szükségszerűen sok kívánnivalót hagy majd maga után, ez a munka lehetővé teszi a feladatok egészen pontos kijelölését, a megoldatlan problémák felszínre kerülését és parancsolóan előírja az elvi kérdések tisztázását. Nehéz lesz ez a feladat, de ha a marxizmus-leninizmus klasszikusainak útmutatásait és a szovjet irodalomtudósok példáját követjük, akkor a siker reményében kezdhethünk hozzá.

HOZZÁSZÓLÁSOK

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF:

Az előadó nagy és átfogó feladatra vállalkozott. Egyfelől be akar számolni a magyar irodalom régi korszakaival foglalkozó tudományos kutatásunk eredményeiről, másfelől felveti és tisztázni szeretné azokat a problémákat, amelyek mai időszerű szükségleteinkben gyökereznek s meghatározzák a kutatás további menetét. Ez a feladat, úgy látszik, meghaladja látókörét és tapasztalatait. Ebben keresendő a referátum első hibaforrása. — Egy másik hibaforrása a tudományos biztonságerzet, következetesség és exaktság hiánya. Elvben pl. helyesen állapítja meg az előadó, hogy »a szempontjaikban is értékeset adó tanulmányok száma... kétségtelenül elenyésző a régi magyar irodalom fejlődését, értékelését meghamisító, szellemtörténeti, klerikális feldolgozásokkal, a minden távlatot nélkülöző filológiai szörszálhasogatásokkal szemben«... hogy »egészben véve a múlt irodalomtörténetírásától a régi magyar irodalom meghamisított képét kaptuk örökül«... s hogy végül »egy feudális-kerikális irodalom tűnik elénk, ha a polgári irodalomtörténészek munkáit olvassuk«. De amilyen helyes ez a megállapítás, éppenolyan helytelen az a rossz értelemben vett pártosság és személyi kultusz, amely nem az egész magyar irodalomtudomány, hanem, úgylátszik, csak egy zártkörű munkaközösség perspektívájából ítéli meg diszciplinánk múltját. És kutatásunk haladó hagyományai? Az előadó még csak kísérletet sem tesz arra, hogy elszigetelje őket a szó legszorosabb értelmében vett reakciós hagyományoktól. Ehhez kapcsolódik az az ötletszerű név- és rangsor, amelyet a referátum elvi, történeti bevezetésében produkál. Hol itt a megfelelő mérték és átértékelés? Ez volna nyolc évtized kutatásának pozitív mérlege?

Egy harmadik hibaforrása a referátumnak, hogy idézi ugyan, de nem követi Rákosi elvtárs tanítását arról, hogy hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze... ami a magunk problémakörére alkalmazva azt jelenti, hogy az előadónak foglalkoznia kellett volna a haladó európai eszmékkel is, amelyek az elmúlt századok folyamán alakító, felszabadító erővel avatkoztak bele számos írónk életébe. Igaz, az előadó beszél a humanizmus és reformáció haladó jellegéről, de mélységesen hallgat pl. Erasmusról, a sztoicizmusról, Descartesről, mint ahogyan hallgat kutatá-

sunk olyan eredményeiről is, amelyek kifejezetten a haladás irányvonalába esnek.

Egy negyedik hibaforrása a referátumnak: az a benyomásunk, mintha az előadó nem tartaná magára nézve kötelezőnek azt a marxista felismerést, hogy eddig még minden társadalom története osztályharcok története volt, mintha az irodalmat el lehetne vonatkoztatni társadalmi alapjaitól, az írók osztályától, a művet az írójától. Ide vág az is, hogy úgyszólván teljesen mellőzi az életrajzi elemet, amelynek fontosságára pedig éppen kongresszusunk egyik ülésén figyelmeztetett, mégpedig igen nagy nyomatékkal, Lukács György.

Végül egy nem kevésbé lényeges hibaforrása az előadásnak, hogy még csak nem is érinti a periodizáció, a korelátárolás kérdését. Elejétől végig teljes bizonytalanságban hagy aziránt: 1. mi a régi magyar irodalom és ezen belül az egyes korok kezdő és végső határa; 2. hogy vannak-e, s ha vannak, melyek a korok és korszakok elhatárolásának igazi kritériumai. Mert nem kell mondanom, hogy a polgári irodalomkutatás kritériumai ma már önmagukban véve nem felelnek meg a tudományos korszakolás követelményeinek. A mi kritériumaink nem külső vagy esetleges cszurákat tartanak szem előtt, hanem a termelési viszonyok, a bázis változásaiból s azokból a döntő fordulatokból adódnak, amikor az irodalom mennyiségi változásai minőségi változásokba csapnak át. Az egész kérdés-csoport tisztázása nem lehet a mai ülés tárgya, de föltétlenül a jövő feladatai közé tartozik. Itt csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy az egyik korszak belenövése a másikba, pl. a középkor belenövése a humanizmusba, a humanizmusé a reformációba, a reformáció pedig a XVII. századba mindig dialektikus folyamat, harc a régi és az új ideológiák, az értelmetlenekké vált régi és a kialakuló új formák között ... stb., stb.

Csak e hibaforrások feltárása helyezi kellő világításba a referátum eredményeit és hiányait meg helytelen nézeteit. Elismerjük a feladat nagyságát, elismerjük, hogy az előadó valóban számos problémát hozott ide, hogy megpróbál rendet teremteni a régebbi kutatás sokszor elvtelen, céltalan zűrzavarában, de amikor ezt elismerjük, azt is megállapítjuk, hogy sokszor nem tud különbséget tenni az igazi és álproblémák között, hogy éppen ezért a jövő kutatás feladatait sem látja mindig tisztán s nem fogalmazza meg őket félreérthetetlen módon.

Ezekután rátérek az egyes korszakokra, de megjegyzem, hogy részletkérdésekkel csak ott, csak akkor kívánok foglalkozni, amikor elvi, ideológiai vonatkozásokról van szó.

Kezdjük a középkorral.

Mindenekelőtt tudni kell, hogy hagyományos középkorképünk, — ez az alapjától elvonatkoztatott felépítmény, — lényegében a katolikus ideológia-történet mesterséges alkotása, amelyet kritika nélkül tett magáévá a történeti s ha — egyáltalán tudomást vett a létezéséről — irodalomtörténeti és nyelvtörténeti kutatóink jórésze. Az új irodalomtörténeti kutatás legsürgősebb feladatai közé tartozik, hogy a marxista történetírás, a folklorisztika és nyelvtörténet eredményeire támaszkodva, egyszer végre rögzítse azokat a társadalmi és ideológiai feltételeket, amelyek mellett megindul a középkori magyar irodalom kialakulásának folyamata. Így talán egyszer végre fény derül arra a régóta vajdó kérdésre is, hogy a krisztianizálódó, nemzeté alakuló magyar népnek micsoda szükségleteit elégíti ki egyfelől a latin, másfelől a magyar nyelvű irodalom. Így talán megoldódik az a rejtély is, amellyel szemben eddig tehetetlennek bizonyult minden kísérlet, hogy amikor a magyar irodalom recipiálja

a középkor egyetemes irodalmának legtöbb klerikális-vallási formáját, ugyanakkor miért zárkózik el mereven a világi líra és epika recepciója elől. Ma már nem érhetjük be azzal, hogy ebben s a hozzá hasonló esetekben egyszerűen a krisztianizálódásra, az egyház tilalmaira hivatkozunk és így kitérünk a probléma megoldása elől. A sportszerűen űzött, céltalan eredet-és forráskutatással szemben egyre inkább előtérbe kell kerülnie annak a kevésbé holygatott kérdésnek, milyen engedményeket kénytelenek tenni a legendák, látomások fordítói a magyar nép aszkézis-ellenes gondolkodásának, s hogyan építik bele a gesták és krónikák szerzői a magyar nép történeti-mondai hagyományait a középkor történeti világgépébe. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az egész folyamat páratlan teljesítménye: a beszélt nyelv irodalmasítása, a nyelv szókincsének mozgósítása irodalmi célok szolgálatában, egy új irodalmi terminológia kialakítása, csak akkor bontakozik ki a maga teljes jelentőségében, ha meggondoljuk, hogy mindez egy olyan időpontra esik, amikor a magyar nép legjobb erőit lefoglalja, fölemészti az állami, társadalmi berendezkedés ezer gondja. S ha valahol, itt és most nyílik elsőízben alkalom arra, hogy felhasználjuk azoknak a vitáknak pozitív eredményeit, amelyek megvilágították a kérdést, mi a társadalmi lét és társadalmi tudat viszonya az átmenet korszakában, hogy a nyelvtörténeti kutatás kauluzólása mellett rámutassunk arra, hogyan lépnek be névtelen fordítóink, íróink tudatába az aszkézis, lemondás, áhitat, önsanyargatás, a túlvilág, mennyország, pokol fogalomkörébe eső új képzetek, lassan-lassan hátterbe szorítván a régi pogány ideológia szívós életű elemeit. S ez az a pont, ahol végre ki lehetne jelölni a magyar irodalom reális történeti helyét az európai irodalom nagy összefüggésében, tisztázni szerepét, amely nem marad mindvégig passzív természetű, hanem Janus Pannoniusszal végre eljut odáig, hogy maga is adhat valamit Európának.

Az előadó ezzel szemben lényegében két kérdésre redukálja középkori irodalmunk egész problematikáját. Az egyik a folklór és az irodalom viszonya, a másik a latinnyelvű irodalom »jogi helyzetének« tisztázása. Csakhogy az elsőnél teljesen megfelelkezik többek között Katona Lajos és mások úttörő munkásságáról s úgy tesz, mintha ezen a téren még nem történt volna semmi, hanem előlről kellene kezdeni mindent. A második kérdésnél nem veszi figyelembe azt a közismert tényt, hogy latinnyelvű irodalmunk nem egyöntetű valami, hanem egy nyelvében s tartalmában jórészt nemzetfölötti (legenda, vallásos költészet), s egy nyelvében, formájában nemzetfölötti, de tartalmában nemzeti (krónikák, gesták) rétegből tevődik össze, amelyeket tisztán nyelvi alapon bajos közös nevezőre hozni.

Egész irodalomtudományunk helyes elvi, azaz marxi-lenini alapvetése szempontjából döntő fontosságú, hogy minél exaktabb, minél félreérthetlenebb módon tisztázzuk régi irodalmunk latinnyelvűségének s a magyar irodalmi nyelv kialakulásának egymástól elválaszthatatlan kérdését. Az előadó tüzetesen foglalkozik e kérdéssel, de sajnos, nem azzal a körültekintéssel és exaktsággal, amely fontosságánál fogva megilletné.

Itt van mindenekelőtt a latinnyelvűség. Az előadó Sztálinra hivatkozva abból indul ki, hogy a latin nyelv nem osztálynyelv, nem dialektus, nem zsargon, nem is »különtség«, mert »ezek alapvető szókincsüket és nyelvtani szerkezetüket a nemzeti nyelvtől kölcsönzik, a latin pedig önálló nyelv.« Ez igaz, csakhogy az előadó megfelelkezik Sztálinnak arról a tételéről, hogy társadalom nélkül nincsen nyelv. Ha a latin nyelv nem osztály-, nem zsargonnyelv, nem nyelvjárás, nem különködés, hanem önálló nyelv, viszont társadalmon

kívül élő nyelv nem képzelhető, akkor joggal azt kérdezhetnők, van-e olyan társadalom, van-e olyan nép, amelynek össznyelve a latin? Nyilvánvaló, hogy sem ilyen társadalom, sem ilyen nép a középkorban nincs.

Az előadó úgylátszik megfeledezni arról is, hogy a középkorban nem egy, hanem kétfajta latin nyelv van. Mind a kettő a klasszikus latin leszármazottja. Az egyik változatlanul megőrizte nyelvtani szerkezetét, alapszókinccsét, úgy öröklődik nemzedékről nemzedékre, de nem egy társadalom, nem is egy nép, hanem egy kultúrelít, a kevesek nyelve, akik ezen a nyelven írják modern vagy antik tárgyú, de mindenesetre antik példákat és terminológiát követő, prózai és antik metrumú műveiket. Emellett azonban van egy másik, később barbárnak csúfolt vulgáris latin nyelv is. Ez a nyelv teljesen kivetkőzött klasszikus méltóságából s nyelvtani szerkezetében is megváltozott. Szókinccse új jövevényekkel, főleg bibliai és germán elemekkel, barbarizmusokkal bővült. Élő szervezet, fejlődésre képes, új fogalmak, új eszmék hordozója. Befogadó- és kifejezőkészsége nem ismer határt. Lent a nép nyelvével, fönt a kultúrelít klasszikus vagy klasszicisztikus latinságával érintkezik. Magáévá teszi a népköltészet formáit, a rímet, a szemhez forduló metrumot összeegyezteti a fülnek szóló élő ritmussal. A nemzetközi érintkezés és gondolatközlés, az iskolai- és az egyetemi oktatás, az udvari cancelláriák, a közigazgatás, a középkori Summák és az *Aurea-legenda*, az antik és egyúttal modern műveltségű vágáns költők stb. nyelve. Élő nyelv, de nem az egész társadalom, nem az egész nép nyelve, hanem kizáróan azoké, akik értik és beszélnek, a klerikusoké és a klerikus műveltségű világiaké.

Ha jól látom, az előadó úgy képzei a dolgot, hogy a humanisták latin nyelve egyszerűen ennek a vulgáris latinnak természetes folytatása. Legalábbis nem tesz különbséget közöttük. Holott — a humanizmus egyik első tette, hogy törvényen kívül helyezi a középkori latinságot, nyelvtanával és irodalmával együtt s egyedüli normának a klasszikus latinítást ismeri el s ezt akarja elismertetni mindenkivel. De itt sem áll meg, hanem — ami középkori embernek aligha jutott, vagy csak igen kivételes esetekben jutott eszébe, — a maga életét és társadalmát is át akarja alakítani annak a társadalomnak a szellemében, amelyet a klasszikus latin nyelv valamikor kiszolgált. Ennek az a következménye, hogy a humanizmus, amely jóval több ilyen vagy amolyan nyelvi problémánál, legjobb intenciói ellenére idővel el-el-szakad a néptől. Innen van, hogy pl. a humanisták második nemzedékének fejedelme, Erasmus, a maga anyanyelvén soha egyetlen sort sem írt.

A renaissance nagy, felszabadító, népnevelő hatása, amelyről Engels beszél, igazán csak akkor kezdődik, amikor antik példáit és normáit szem előtt tartva, gondolkodásában, tartalmában, nyelvében nemzetivé válik. Olaszországban, Angliában, Franciaországban, Belgiumban s részben Németországban ez a döntő lépés a nemzeti irodalmak fejlődését követve, hamarosan bekövetkezik s megteremti a nemzeti klasszicizmusok kialakulásának feltételeit. Nálunk viszont ez a lépés csak nagysokára következik be. A kérdés tisztázása kutatásunk jövő feladatai közé tartozik. Még csak annyit, hogy mi Janus Pannoniusban látjuk a latinnyelvű magyar humanizmus, Mátyásban pedig az Engels értelmében vett átfogó renaissance-mozgalom legszebb, legnagyobb kulminációs pontját.

Ezzel a kérdéssel nem foglalkozom tovább, mert nem akarok elébe vágni a nálam illetékesebb szakemberek megjegyzéseinek, viszont foglalkoznom kell a latinnyelvűség későbbi irodalmi funkciójával, mert ezt sem látom reális jelentőségéhez képest megvilágítva. Lényegében egyetértek az előadónak azzal

a megállapításával, hogy »a XVI. századtól kezdve a latin nyelvű költői alkotásokat már irodalmunk periférikus jelenségeinek kell tekintenünk, de a tudomány terén még változatlanul a latin nyelv marad egy ideig az uralkodó stb.« Viszont eltorzítja a valóságot, nem exakt és nem helytálló, ha így folytatja »Ettől (t. i. Zrinyi és Apáczai után) kezdve vesztí el fokozatosan a latin nyelv, mint a magyarországi tudományos nyelv is értelmét és funkcióját és válik a XVIII. század végére egyes, a néptől idegen rétegek különcködésévé vagy az egyházi reakció fegyverévé.« Mindez csak félig igaz s nem úgy igaz, ahogyan az előadó látja vagy hiszi. Először is a magyar tudományosság, történetírás, filozófia, irodalomtörténetírás, esztétika nyelve stb. részben a XVIII. századon túl is megmarad latinnak; másodsor, ez a latin nyelv magában véve sem nem haladó, sem nem reakciós, hanem egyaránt kiszolgálja nemcsak az egész meghosszabbított magyar középkort, tehát az egész egyházi és világi-feudális reakciót, hanem a reakció leghevesebb nemesi vagy polgári ellenzékét is, így pl. Martinovicsékat, akik közül éppen a legjelentékenyebbek és legaktívabbak latinul írják röpirataikat, vagy azt a Belnay György Alajost, aki a rendi országgyűlésen latinul ünnepli a francia forradalmat s száll sikra a jobbagyságot, mint a magyar hazai igazi fenntartójáért, vagy azt a Berzeviczy Gergelyt, aki — s itt Révai Józsefet idézem — »korának gazdasági dolgokban leghaladóbb gondolkodója,« igaz viszont, hogy ugyanakkor nem akar tudni a magyar nyelv jogaiért folytatott harcokról és soha magyarul nem írt. Vagy a reakció fogalma alá esik-e, ha Rákóczi Ferenc latinul írja konfesszióit, ugyanakkor, amikor Mikes magyarul írja leveleskönyvét? Azt hiszem, hogy ezt nem annyira reakciónak, mint inkább anakronizmusnak kellene nevezni, amely híven tükrözi a magyar fejlődés anakronisztikus jellegét. Viszont egészen másképpen értelemezendő, ha a politikus, filozófus, történetíró, nyelvtudós Európa közvéleményéhez fordulva a XVII. században latinul írja műveit, pl. Bacon a *Novum Organumot*, Milton az angol forradalom apológiáját, s az sem reakció, hanem merő anakronizmus, ha Révai Miklós a XIX. század elején vagy Schedius Lajos a *Zalán Futásá*-nak időpontjában tudományos műveiben még mindig ragaszkodik a latin nyelvhez. A probléma tehát nem olyan egyszerű s nem oldható meg olyan egyszerűen, ahogyan az előadó képzele. — Végül: ha a nemesség és a polgárság egy része ugyancsak a XIX. század első évtizedeiben még mindig a vulgáris latin nyelvet használja, ez lehet reakció, lehet anakronizmus, de semmiesetre sem a szó Sztálini értelmében vett »különcködés«, ahogyan az előadó gondolja. Különcködés, amikor a »királyi udvarban és a grófságokban élő angol hűbérurak jelentéktelen felső rétege francia nyelven beszél.« Viszont a vulgáris latin a XIX. század elején még mindig az államapparátus hivatalos nyelve, s akik beszélnek, csak hivatalos funkciójuk közben, beiktatások alkalmával, országgyűlésen, megyegyűlésen stb. élnek vele, de magánérintkezésben, baráti körben aligha; a legjobb esetben latin szavakkal és frázisokkal keverik a beszélt magyar nyelvet, az egész nép által használt nyelvet.

Az előadó röviden és nem megfelelő exaktsággal vázolja azt a folyamatot, amelynek eredménye a magyar nyelvű irodalom. Mindenekelőtt nem domborítja ki eléggé a középkori szakasznak kezdeményező szerepét. Arról is megfeledkezik, hogy a magyar nyelvűség nem elszigetelt, elvont irodalmi probléma, hanem szorosan összefügg a termelési és a társadalmi viszonyok alakulásával, hogy olyan engedmény, amelyet az egyház kénytelen tenni a magyar nép új szükségleteinek, hogy a magyar nyelv irodalmi érvényesítéséért folytatott harc most már mindvégig meg fogja tartani haladó nemzeti, politikai jellegét,

hogy a magyar nyelv első tudatos irodalmasítói előbb az egyházi-vulgáris, aztán a humanista latinnal versenyezve, de egy belső fejlődés során jutnak el a magyar nyelv „felfedezéséig“, egy új nyelvi biztonságérzethez, hogy Sylvester is latin nyelvtant írva grammatizálja a beszélt élő magyar nyelvet. Azt is meg kell állapítani, hogy a folyamat nem benne, nem is Pesti Gáborban, hanem a plebejus Heltai Gáspárban s abban a Bornemisza Péterben kulminál, aki *Magyar Elektra*-jának utószavában végre nyugodtan kijelentheti, hogy nyelvünk irodalmi nyelvvé lett. E folyamat másik kulminációs pontja Bornemisza tanítványa, Balassi Bálint, aki csakhamar lírájával igazolja mesterének megállapítását. (Ezekkel a kérdésekkel foglalkozom »*A magyar nyelv felfedezése*« c. 1933-ban megjelent könyvemben, amelynek idealista szempontjait elvetem, de úgy látom, hogy filológiai eredményeit a legújabb kutatás is igazolja. Az előadó is felhasználja őket, de torzított formában.)

Problémakörünkbe tartozik a magyar irodalom elvilágiasodásának kérdése is. Az előadó egyáltalán nem foglalkozik vele, pedig jelentősége semmivel sem kisebb a magyarnyelvűség kérdésénél, hiszen elejétől kezdve elválaszthatatlan a társadalmi lét és tudat, az ember és a valóság viszonyában beálló változásoktól. Tisztázása elsőrendű feladatunk, már csak azért is, mert a felszabadulás előtti irodalom állandóan napirenden tartotta, de rendszerint helytelenül értelmezte, amikor az elvilágiasodást egynek vette a nemzeti nyelvűséggel, hogy azt hitte: az elvilágiasodás kimerül abban, hogy az író nemzeti nyelven ír, bibliát fordít, világi tárgyat választ, holott mindez csak tünete, egyik, igaz, fontos feltétele és megnyilatkozása az elvilágiasodásnak. Elsődleges feltétele ezzel szemben a kapitalizálódás, a tőkefelhalmozás, a természettudományok új eredményei, a technika és a természet meginduló átalakítása stb., aminek az a következménye, hogy az ember elkezd világi kategóriákban gondolkodni, hogy tudatából kezdenek kiszorulni a dogma és a teológia, az olyan képzetek, mint a túlvilág, ördög, pokol, aszkézis, hogy tudata egyre hívebben tükrözi a valóságot, hogy mer isten nélkül, sőt isten ellenére örülni az életnek. Ez is bonyolult folyamat, amelynek nyitánya néhány középkori világi szörványunk, első diadalmas szakasza a renaissance, Balassi Bálint. A nyelv minden társadalmat, minden osztályt kiszolgál, az írón áll, hogy vallásos, vagy profán célok szolgálatába állítsa-e? Az irodalom elvilágiasodása eszerint csak akkor válik teljessé, ha formájában nemzetivé, tartalmában pedig világivá lett. Csak, ha ismerjük irodalmunk kialakulásának társadalmi alapjait, a fejlődését előmozdító vagy gátló, a társadalmi lét és tudat természetes viszonyát zavaró okokat, csak ha tudjuk, milyen nehezen s lassan szabadulnak meg jelentékenyebb világi íróink is a teológia gyámságától és kényszerképzetektől, adhatunk választ arra a kérdésre, miért nincs a középkorban nemzeti nyelvű líránk és epikánk, honnan van az, hogy már mélyen a XVI. században járunk, amikor nemzeti nyelvű irodalmunk egyrésze még mindig nem szakadt el a középkortól, vagy, hogy tizenhetedik századi íróink nagy része is még mindig a XVI. század kategóriáiban gondolkodik, hogy miért marad Balassi elszigetelt jelenség, miért nincs megfelelő folytatása a XVI. század világi prózájának, miért nincsen igazi világi drámánk, novellánk stb.

Az elvilágiasodás nemzeti és európai probléma, egy síkban halad az európai ember nagy szabadságharcával, amelyet felvilágosodás néven ismerünk. A magyar nép haladó irodalma is kezdettől fogva érdekelve van benne.

De ezzel még nem merítettük ki a kérdés minden fontos vonatkozását.

Ha irodalmunkra vonatkoztatjuk Engels felismerését, amely szerint minden régi forradalmi, politikai, társadalmi doktrina, vagy mozgalom szükség-szerűen teológiailag álcázta magát, — hiszen másképpen nem is tudott volna érvényesülni, — lévén a teológia a középkor uralkodó ideológiája, azonnal megért-jük, miért kellett a reformációnak világi vonatkozásban is forradalmi, átalakító erővel hatnia, miért hozhatta mozgásba a legszélesebb tömegeket. Mert elébe ment a tömegek szükségleteinek, mert mint lényegében a kapitalizálódó polgár-ság ideológiája, tevékenyen vesz-részt a régi feudális alap- és felépítmény szét-rombolásában és az új alap- és felépítmény kialakításában. Enélkül a felismerés nélkül aligha lehetne megérteni a reformációt, mint nagy, átfogó erejű moz-galmat, és a reformáció irodalmát, mint a mozgalom tükröződését.

Éppen ezért helyesnek tartom, hogy az előadó majdnem tanulmányszerű részletességgel és terjedelemben foglalkozik a reformáció irodalmával, hogy egyre újból és újból hangsúlyozza a reformáció népi, nemzeti haladó jellegét s teszi mindezt Engelst követve. Kár, hogy félúton megáll s nem elég követ-kezetes Engels követésében, hogy éppen ezért nem látja, nem láthatja dialek-tikusan a mozgalmat, ellentmondásaival és korlátaival együtt.

A magyar kódexirodalom is, a humanizmus irodalma is nemzeti célok szolgálatában áll. Ott a teológiai műveltség s nemzeti nyelven való írni és olvasnitudás, itt a klasszikus iskolázottság, a klasszikus latinság ismerete a döntő mozzanat, amely egyúttal a közönség összetételét is meghatározza. A refor-máció gyökeresen megváltoztatja ezt a kétféleséget. A reformáció korának iro-dalma célját tekintve gyakorlati, formájában nemzeti, tartalmában jórészt vallásos jellegű irodalom: tanítani és nevelni akar. Demokratizálja az író-t és olvasót. Az írni- és olvasnitudás most már nem egy osztály, egyes rétegek kivált-sága, hanem egyenesen kötelesség. Ha ez az irodalom a feudális urak, vagy Bécs ellen izgat és lázít, ha a török elleni harcra lelkesít, ezt is az isten nevében teszi. Innen közömbössége, ellenérzése, vagy egyenesen ellenséges magatartása min-dennel szemben, ami világi szépség, művészet és művészi forma, profán érzés, szerelem. Itt aztán alig van különbség katolikus és protestáns, ortodoxok vagy eretnekek és szekták között. Valamennyien azonos érvekkel, azonos tekin-télyekre, Szent Pálra, az egyházatyákra, Szent Ágostonra vagy Platonra hivat-kozva harcolnak a világi érzület lírája, a regény, a színház és a dráma erkölcs-telen, minden felesleges illuzionizmusa ellen. Legjobban Luther példája mutatja, hogy a művészet csak eszköz egy vallás-pedagógiai cél érdekében. Ezért a valóságos helyzet teljes félreismeréséből származik az előadónak követ-kező megállapítása: »Irodalmunk fejletlenségéből következik, hogy régi íróink, pl. a reformációnak legtöbb írója nemcsak a művészet eszközeivel igyekeznek hatni. Nem bíznak még művészetük erejében és hatásosságában és ezért meséi-ket, históriás énekeiket megmagyarázzák, levonják a tanulságot...« Szó sincs róla: irodalmunk fejletlenségéből nem következik más, csak a művészi forma fejletlensége, minden egyéb a reformáció természetes velejárója és követke-zménye. Vagy: nincs irodalom, amely olyan mélyen merítene a népi hagyomá-nyokból, mint a reformáció irodalma, amelynek nyelve olyan mértékben azonos volna a nép beszélt nyelvével, mint a reformáció nyelve. Ami érthető, hiszen művelői jórészt parasztszármazásúak, plebejusok, kispolgárok és velük rokonszenvező kismesék. Viszont nem igen ismerünk irodalmat, amelynek éppen legjelentékenyebb képviselői a hit és lelki üdvösség szempontjából olyan károsnak tartanak a nép költészetét, a virágéneket, mint a reformáció írói. Nem hivatkozom a reakciós Melius Péter-típusra. Példának elég a humanista

műveltségű, reprezentatív Sylvester. Milyen élesen vonja meg a határt az arany és a ganéj, azaz a virágének tartalma és népies nyelve, a beszédnek nemesen való szerzése között, hiszen elismerése csak ez utóbbinak szól. Vagy itt van Magyar István gallus katonája, akinek egyik főbűne, hogy virágéneket fú, vagy a kor legátfogóbb, legnépiesebb írója, Bornemisza, aki csupa óvatosság, mihelyt világi dolgokról van szó. De azt hiszem, felesleges folytatnom az amúgyis végeérhetetlen névsort.

A legnagyobb ellentmondás — ez persze inkább Németországra vonatkozik, — a reformáció kezdeti, forradalmi programja és későbbi reakciós gyakorlata között ott van, hogy amikor a szekták, parasztok és plebejusok meg akarják valósítani e program legradikálisabb pontjait: a papnélküli »láthatatlan« egyházat, a keresztény ember igazi szabadságát, a magántulajdon megszüntetését, a protestáns egyház mindenütt szembefordul velük s a legszívesebben megnyúztatná és keréketöretné valamennyiüket. Az előadó mindezt nem látja, mint ahogy azt sem látja, hogyan válik a fejlődést előmozdító, az anyagi és szellemi termelés erőit mozgósító reformáció a fejlődést megakasztó ellenerővé. Aki mindezt nem látja, az nem érti meg, miért maradtak Balassi »fajtalan« versei századokig kéziratban s miért nem jelenhetett meg — Zrinyi *Idilliumait* kivéve — a XVIII. századig magyar nyelvű szerelmes vers nyomtatásban.

Mármost azt kérdezhetné valaki, hogyan hozható összhangba a reformáció legbensőbb intencióival az a tény, hogy ez a kor ajándékozta meg irodalmunkat olyan világi remekkel, amelyen az *Árgirus*, a *Magyar Elektra* vagy Balassi lírája, olyan világi alkotásokkal, amelyen a *Toldi*, a *Szilágyi és Hajmási a Telamon*, a *Bankó lánya*, a *János pap országa*, a *Vitéz Franciskó* stb., hogy ez a kor recipiálja első ízben magyar nyelven Ponciánust, Aesopust, Vergiliust, Ovidiust, Lukianust, Senecát, Horatiust, Epiktetost, a Trója-mondát, a Sándor-regényt, Heliodorust, Enea Silviót, a *Gesta Romanorum* néhány darabját, Erasmust, — egyszóval lényegében mindazt, ami ebben az időben kicsinyben a világirodalmat jelenti és ami Janus Pannonius óta most másodízben igazolja a magyar nép alkotóerejét Európa előtt. Valóságos »külön« magyar renaissance ez. Sajnálatos, hogy az előadó még csak nem is érinti ezt az alapvetően fontosságú kérdést, mint ahogyan nem érinti a magyar dráma kezdeteinek, kialakulásának kérdését sem. Külön hiányossága a referátumnak, hogy nem foglal állást széphistória- és szépprózakutatásunk eddigi módszerével szemben, amely jórészt forráskutatás volt s teljesen elhanyagolta a formai-művészi szempontokat, s így természetesen nem jelölheti ki a kutatás új szempontjait és céljait sem, s hogy mellőzi a kornak egy ideológiailag s megbecsülhetetlen kezdeményezését, a magyar nyelvű történeti prózát.

Végül itt van Balassi. Ő az egyetlen, aki legalább ideiglenesen feloldja magában a humanizmus és reformáció, a világi és vallási érzület, a lét és tudat ellentmondásait, de — persze — feudális korlátain belül, az egyetlen, aki egy egész világgal, egy egész kor rideg erkölcsstanával szembenállva mer nemcsak szerelmes lenni, hanem szerelmes verseket is írni s megteremteni, mégpedig egy századra szóló érvénnyel, a magyar nyelvű világi és személyi jellegű vallásos líra terminológiáját, legszerencsésebb pillanataiban egy új, ismeretlen dallammal gazdagítva az európai költészetet. Emberi és költői bukása ott kezdődik, amikor át-töri osztályai korlátait, ezzel elveszti lába alatt a talajt, megpróbál hamis tudattal élni és katolizál.

Örömmel, de némi meglepetéssel hallottuk az előadásból, hogy régi irodalmunk Szkhárosi Horvát András személyében »egy új művészi nagysággal« gazdagodott, akit a mai naptól kezdve úgy kell tekintenünk, mint aki — az előadó szavait idézem — »Zrinyi, Balassi, Janus Pannonius után... a régi századok legjelentősebb költője«... sőt, ha Janust nem tekintjük, az első, »aki a magyar költészetben komoly művészi színvonalú lírát teremtett.« Szkhárosi Horvát András az előadó érvei alapján valóban rászolgál arra, hogy emeljük a rangját (mellesleg: ezt már Szilády Áron is megtette) — de ez a rangemelés a legjobb esetben a bátor, harcias, meggyőződéses hazafias embernek és protestánsnak szólhat, de semmiesetre sem a művésznek, mert az ilyen rangemelés éppen az előadó érvei alapján téves, megokolatlan. Attól, hogy Szkhárosi mindvégig a teológia, a biblicizmus kategóriáiban érez és gondolkodik, még lehetne költő, sőt nagy költő is. Még osztályának korlátai között is. Szélesen áradó, hömpölygő, helyesebben: parttalan, mértéket nem ismerő nyelv, helyesebben: szavak, néha meglepő képek és hasonlatok, egymás mellé rakva, — igen, de hol itt a művészi forma, mely úgy nőne ki, úgy kristályosodnék ki ebből az áradatból, hogy rendet is teremtsen benne, s hol az a lírai én, amely pl. a Balassi esetében legfontosabb, legcselekvőbb tényezője a valóság művészi tükröződésének? S hol van az az emberi nagyság, az a politikai, ideológiai látóköri, amely minden művészi nagyság alapja, s amely aligha mutatható ki Szkhárosi műveiben. Kár, hogy az előadó teljesen megfélemedkezett Sztálin elvtárs tanításáról, hogy a történelmet nem szabad sem megszépíteni, sem rosszabbá tenni, mint amilyen. — Kénytelen voltam idehozni a Szkhárosi problémát, mert itt nem arról a részletkérdésről van szó, vajjon Szkhárosi Horvát rászolgál-e a rangemelésre vagy sem, hanem többről, jóval többről: egész régi és régebbi irodalmunkhoz való viszonyunk egyetlen helyes értelmezéséről, arról a mértékről, melyet régi és régebbi irodalmunk jelenségeivel szemben alkalmaznunk kell. S hogy mennyire szükségünk van erre a mértékre, mutatja az a tény, hogy a Szkhárosi-eset nem áll egyedül.

A távlattévedésnek s a mértéktévesztésnek egy másfajta példáját adja a referátum, amikor helyesen értékeli Bornemisza harcát a feudalizmus ellen, de ugyanakkor elköveti azt a hibát, hogy értékelését kizáróan az *Ördögi kísérletek* c. művére alkalmazza, amely valóban a kor »egyik legérdekesebb, legizgalmasabb alkotása«, viszont nem beszél Bornemisza egyéb »aktív« műveiről, a lírájáról vagy a *Magyar Elektráról*, amelyről érthetetlen módon ezúttal is megfélemedkezik s ezáltal teljesen leszűkíti ennek az antik és humanista iskolázottságú s nagylátókörű embernek és írónak a jelentőségét. Pedig pontosan ebbe az összefüggésbe kívánkozik az *Elektra* utószava, amelyből nemcsak az derül ki, hogy Bornemisza tudatos író, hanem az is, hogy egyik első képviselője annak a forradalmi jellegű antik-renaissance-eredetű államjogi felfogásnak, amely megengedi, hogy az alattvaló a fegyveres megtorlás és ellenállás eszközeihez folyamodjék az isteni és emberi törvényeket, a lelkiismeret szabadságát megcsúfoló zsarnokkal szemben. Emellett tartozunk a történeti igazságnak azzal a megállapítással, hogy Bornemisza sem lépi át kora ideológiai korlátait, sőt féllábbal még mindig a középkorban áll, hite a babonában, a varázslásban, az ördögben van olyan feltétlen és rendíthetetlen, mint teszem, nem a Temesvári Pelbárté, hanem a Lutheré vagy a Kálviné. S mennyivel élesebb világításba helyezné Bornemisza küzdelmeit, ha az előadó nem vonatkoztatná el őket Bornemisza életétől, osztályától, társadalmi alapjaitól, hanem rámutatná arra, hogy birtoka, vagyona, jobbágysai, szolgálói, diákjai, nyomdájai és nyomdászai voltak.

Már eddig is láttuk, de csak most látjuk igazán, micsoda következményekkel jár, hogy az előadó sehohsem foglalkozik a periodizáció fontos kérdésével. Tekintve, hogy nem látjuk, hogyan készíti elő a reformáció kora a következő korszakot, hogyan módosulnak, vagy éleződnek ki a régi ellentmondások, érthető, hogy ez a korszak sem kerülhet kellő megvilágításba, hogy a referátum kijelöli ugyan a legfontosabb súlyponti kérdéseket (Pázmányt, Zrinyit, Gyöngyösit, s majdnem mentegetődzve Mikest), de még csak nem is sejteti, hány fontos elvi probléma vár még megoldásra, s csak a kuruc költészetnél utal a kutatás legsürgősebb új feladataira. Az előadó következetes marad magához abban, hogy most sem hajlandó dialektikusan látni és értelmezni az irodalom fejlődésmenetét, hogy az irodalmi-szellemi életet alakító, befolyásoló tényezők közül úgyszólván teljesen kirekeszti a katolikus reakció, az ellenreformáció ideológiáját, de ki az olyan haladó eszméket is, amilyen a cartezianizmus vagy a sztoikus békemozgalom. Nem beszél a protestáns felekezetek, főleg a kálvinizmus egyre jobban megmerevedő belterjes dogmatizmusáról, amely szigorú ellenőrzés alatt tartja az írók és olvasók köz- és magánéletét s ha módjában állna, a legszivesebben egyetlen istentiszteletté, exhortációvá, lelkiismeretvizsgálattá alakítaná át az egész irodalmat s a világi művészetnek még az emlékét is kiirtaná. A »hivatalos« magyar nyelvű irodalom meg költészet csak most válik igazán egyforma, fenntartást nem ismerő, épületes-vallásos gyakorlati jellegű szolgálattá. Ehhez járul még a következő: Tudvalevő, hogy a világi jellegű művészetnek és költészetnek a nyugati katolikus és protestáns országokban is megvan a maga engesztelhetetlen reakciós, klerikális ellenzéke, csakhogy hagyományaik ott jóval elevenebbek, régebbiek, semhogy el letne némitáni őket, ezenkívül pedig támogatják őket a humanizmus, a királyi, fejedelmi udvarok, a világi kultúrájú főnemesség s legmegértőbb közönségük, az újkapitalista városi polgárság. Ezzel szemben mi a helyzet nálunk? Egyetlen világi, nemzeti nyelvű udvarunk az erdélyi. Van ugyan egy világi kultúrájú és érdekeltsgű nemességünk is, de hatósugara alig terjed tovább egy osztály körén és határain. Viszont a magyar városi polgárság kapitalizálódása és elvilágiasodása csak most van folyamatban. Innen van, hogy világi hagyományaink megőrzésének, ápolásának gondja a második nemzetre, a népre hárul. Önálló rétegeként csatlakozik hozzá egy osztályon, társadalmon kívül élő költőfajta, a régi vágások utódai, akikben a XVII. század kéziratos énekgyűjteményeinek szerzői keresendők. — Ez a helyzet sokmindent megmagyaráz, amit mind- eddig nem tudtunk kellőképpen megmagyarázni: azt, hogy nincs igazi világi drámánk, novellánk, hogy a világi jellegű költészet ki van rekeszve a „hivatalos“ irodalomból s csak laza kapcsolatot tart az európai fejlődéssel, hogy a széphistóriák virágzó életének úgyszólván vége s hogy néhány kísérlet után sorra ponyvára kerülnek, hogy régi szépprózánk levegő hijján elsorvad, terminológiája nem fejlődik, hogy művelői teljesen elvesztik időérzéküket: antik, középkori vagy középkorvégi munkákat fordítanak vagy dolgoznak át (pl. *Aesopust*, a *Fortunátust*, a *Szép Mageloná-t*, a *Trójai háború-t*, a *Nagy Sándor-regényt*, a *Gesta Romanorumot* stb.), ami újabb adalék a kor anakronisztikus jellegéhez. Ez az anakronisztikus jelleg tükröződik még egy Apáczai Csere János életében és működésében is. *Magyar Enciklopédia*-ja valósággal világi hadjárat. Bacon programjának (a tudás hatalom) magyar változata: mindent tudni hatalom. Elvilágiasítja s ezzel megdönti a biblicizmus s a latin nyelv kizárólagos terminológiai illetékességének a dogmáját. Ő az első magyar író, akinek jellemét a cartezianizmus segít megformálni. A maga külön útját járva szükségképpen

el kell jutnia a kultúra s vele együtt a tudomány és tanítás magyar problémáinak felismeréséhez. De még ő is csak egy szűkebb tárgyi-fogalmi körben élhet a kínálkozó forradalmi eséllyel s csak erkölcsi vonatkozásban vállalhatja következetesen a cartezianizmus elveit egyébként pedig természettudományi gondolkozásában még sok a régi, idejét mult elem, s mind ő, mind rokongondolkozású társai mereven elzárkóznak minden elől, ami profán irodalom. Ezután szinte várható, hogy a világjáró magyar diákok hazajövet úgy lépik át a határt, mintha sohasem éltek volna Európa kultúrközpontjaiban s még csak véletlenül sem írják le modern európai költők, pl. Ariosto, Tasso, ünnepekt kortársaik, egy Calderon, egy Lope de Vega, egy Milton, a francia klasszikusok nevét, akikről legalább is tudniuk kellett. A klerikális ortodoxia és a reakció érteti meg azt a különös kétlakiságot, hogy Apáczait kivéve a magyar teológusok jórésze csak addig forradalmár, carteziánus, amíg bennük él pl. a németalföldi városok varázsa és lendülete. Odahaza vagy elhallgatnak, vagy néma eretnekeké és carteziánusokká válnak vagy, ha magyarul írnak és prédikálnak, sokszor alig különböznek ortodox vagy puritánus kortársaiktól.

Ezért olyan kivételes jelenség pl. a század első felében élő Rímay, akinek Balassi-apológiája a profán költészet első magyar apológiájává mélyül, vagy Szenczi Molnár Albert, akinek magyar nyelvű életművéből ugyan hiányzik a profán elem, aki azonban latin nyelvű műveiben európai, magyarul írt műveiben magyar közönséghez fordul s önmagát, működését mindvégig a haladó Európa és a magyar nép egységében látja. Vagy itt van a kor legnagyobb jelensége, Zrínyi. Az egyetlen, aki példaképe, Mátyás óta, világirodalmi és világpolitikai kategóriákban gondolkodik. Milont kivéve s Dante óta most történik talán első ízben, hogy az időszerű nemzeti politika inspiráló és formáló erővel avatkozik bele egy nagy költő életművébe. Rangjánál és világi kultúrájánál fogva ebben a korban csak Zrínyi vállalhatja azt a kockázatot, hogy eposzával, vallásos verseivel együtt udvarló szerelmi líráját is kiadja. Csakhogy mind az idilliumok, mind az eposz merész koncepciójának befogadására egy egészen másfajta profán irodalmi közvéleményre, egy egészen másfajta, fejlettebb irodalmi felkészültségre lett volna szükség, mint amilyennel a XVII. század rendelkezett. Jórészt innen elszigeteltsége és visszhangtalansága. Viszont egészen más a visszhangja a politikus Zrínyinek, s nem véletlen, hogy legnagyobb prózai művét, a *Török Ájium*-ot éppen Rákóczi Ferenc tábornoka, Forgách Simon adja ki 1705-ben.

Zrínyi a világi, nemzeti arcvonal legnagyobb erőssége, de Zrínyi mellett a kisebb Gyöngyösinék is megvan a maga történeti küldetése. Mindenekelőtt közönségnevelő szerepe s a költői terminológia elvilágiasítása révén. Feudális intenciói ellenére a haladás ügyét szolgálja. Ügyszólván egymaga segít világi olvasóvá átnevelni a »kegyes« olvasót, akinek tudatában a bibliával s nap-tár-toldalékkal kezdődik s a *Hármas História*-val, a *Nyúl éneké*-vel végződik az irodalom. Ő vezeti be, mégpedig magyar nyelven egy olyan világba, ahol dogmatikus viták, lelki üdvösség helyett a földi üdvösség, a hír, a szerelem, a barátság, a házasság körül forog minden, ahol az államrezon, a nagypolitika, az országos háború kénytelen megosztani helyét és szerepét kalanddal, idillel, udvarlással, magánjellegű élettel, a kegyesség, a biblia, a pszaltérium pedig az »Ars amandi« és a szerelmi grották gyönyörűségével. Majdnem azt mondhatnók: Gyöngyösi ezen a ponton pótolja a hiányzó világi regényt. Az ő országos hírével és népszerűségével, amelynek hordozója a köznemesség, a Dugonicsok és Gvadányiak Gyöngyösi-kultuszával indul meg az a folyamat, amely a magyar írók

erkölcsi és társadalmi rangemeléséhez vezet. Ha nincs Gyöngyösi és iskolája, akkor a következő irónemzedéknek még nagyobb munkájába került volna megtörni a klerikális-teológiai ellenállást. Látnivaló: van itt időszerű probléma és feladat bőven azokonkívül is, amelyekkel a referátum foglalkozik. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy végre meg is tudjuk oldani őket. Itt van többek között az erasmista Magyarai, akit évekkel ezelőtt megpróbáltam kiemelni régi provinciális helyzetéből és elszigeteltségéből. De a jobágyivadéék Szcenzi Molnár Albert is rászolgált arra, hogy újra kijelöljük történeti helyét, annál is inkább, mert jóval szélesebb felületen érintkezik a harmincéves háború előtti haladó Európa tudományos életével, mint Apáczait kivéve bármelyik magyar kortársa, mert önmagát, munkásságát mindig a magyar nép szolgálataiba állítja.

Diszciplinánk régi mulasztása, hogy, ha eltekintünk Zrinyitől és Gyöngyösitől, a XV. század irodalmát egyre inkább kiszolgáltatta a reakciós politikai történetírásnak, de főként s egyre újból a katolikus ideológia képviselőinek, maga pedig a legjobb esetben szövegkiadásra, forráskutatásra, verstanra és stíluselmzésre szorítkozott. Így történetelt meg aztán, hogy kutatóink kezén teljesen elsikkadtak haladó hagyományaink és a művészi forma kérdései, ami a legkirivóbban a deákos népies líra és a kuruc költészet esetében mutatkozott meg. Így történetelt meg, hogy van egy teológus, egy sztoikus Pázmányunk, de nincsen igazi képünk a reakciós politikusról és íróról, s arra sem mutatott rá senki, hogy a teológus Pázmány mennyire elnyomja az író, hogy ugyanakkor, amikor két kézzel merít a nép szó- és szóláskincséből, a végletekig viszi a magyar próza teológizálását s tekintélyével egyik akadályává annak, hogy prózánk egészséges, haladó, világi irányban fejlődjék tovább. (Jellemző, hogy Zrinyi, aki pedig tanítványa Pázmánynak, prózájában nem őt, hanem a magyar humanista próza hagyományát, azaz Magyarai Istvánt folytatja, akiben több a világi elem, kevesebb a teológiai megterhelés, mint Pázmányban).

Csak régebbi kutatásunk egyoldalú tájékozottságának és ideológiai elfogultságának tulajdonítható, hogy nem vette észre, vagy nem volt hajlandó észrevenni a kor legendáiban, példáiban, prédikációiban meghúzódó gazdag folklórananyagot és teljesen értetlenül állt szemben a kegyes és spirituális, misztikus és allegorikus külsőségek kibontakozó új reális, népies prózával, amelynek talán legérdekesebb emléke a magyar *Patricius* (megj. 1655. körül).¹

Végül: azt hiszem eljött az ideje annak, hogy tiszta helyzetet teremtsünk a stílus kategóriák alkalmazása és értelmezése körül. Itt elsősorban a barokkra gondolok. Az előadó nem foglalkozik vele. Nyilván kényes problémának tartja. Már csak azért sem lett volna szabad mellőznie. Mert a fasiszta eredetű és célzatú barokkjárvány, amely annyi polgári kutatót megfertőzött, megszűnt ugyan, de az emberek tudatában, sőt néha jegyzetekben, előadásokban is még mindig felfedezhetők a nyomai. (Félreértések elkerülése végett: itt nem a barokkról, mint művészettörténeti stílusfogalomról, hanem irodalomtörténeti alkalmazásáról van szó).

KARDOS TIBOR:

Az első elénk szegeződő kérdés az elhangzott előadás hallatán: van-e különbség kötelesség dolgában azok között, akik már régen végeznek kutatómunkát a régi magyar irodalom területén, vagy akik nemrég kezdtek csak hozzá?

¹Sajnos, itt kénytelen vagyok megint a magam kutatásaira hivatkozni: *Az ismeretlen XVII. század*, 1933; *A mese felfedezése és a magyar mese*, stb. 1940. *Fenékkel felfordult világ*, 1941. *János pap országa*, 1943. stb.

Arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ha van különbség, az csak abban állhat, hogy a szak régi munkásainak nagyobb a felelősségük és több a kötelességük. És pedig két értelemben is: fel kell használniuk ismereteiket és gyakorlatukat, melyeket évtizedek során szereztek nem csupán arra, hogy dolgozzanak, de arra is, hogy tapasztalataikat bocsássák a szak fiatal munkásai rendelkezésére.

Az irodalomtörténészek idősebb nemzedékének ezen felül szakadatlanul harcot kell folytatnia az idealista gondolkodásmód beidegződött maradványai-val szemben. Mindannyian tapasztaljuk, hogy minél mélyebbre hatolunk a marxizmus-leninizmus elméletébe, annál hatalmasabbnak érezzük a fordulatot, mely végbe ment bennünk, annál távolabbianak korábbi munkánkat. Ebben a korábbi korszakban, ha el is jutottunk helyes eredményekhez, melyeknek elvi jelentőségük volt, azok egy ponton megszakadtak, vagy tévedésekkel keveredtek, vagy rossz keretbe illeszkedtek bele. Mai fejlődésünk szemszögéből nézve sikerülhettek egyes munkáink, de fejlődésünk maga lassú volt, ha nem reménytelen.

Ha választ kellene adnunk arra a kérdésre, hogy mi az a legtöbb, amit a felszabadulás irodalomtudósainknak hozott, elsősorban azt kellene mondanunk, hogy az a távlat, melyet a marxizmus-leninizmus elmélete nyitott. Az egymásnak ellentmondó jelenségek, a történelem látszólagos értelmetlenségei, a felmérhetetlennek látszó anyag általa vált egységgé, áttekinthetővé, felmérhetővé, megmagyarázhatatlan jelenségek világosakká. Eddig néma emlékek megszólalnak és régi irodalmunk minden szépsége új színekben tündöklök. Egészen rendkívüli mértékben adnak bátorítást, fednek fel problémákat Sztálin elvtárs korszakalkotó nyelvtudományi cikkei és nyomukban a Szovjetunióban lezajlott irodalomtörténeti vita.

Ennek ellenére a most elhangzott jelentést számos — különben fontos — kérdése mellől hiányoztak azok az elvi kérdések, melyek a szovjet irodalomtörténeti vita tanulságain alapulnak és amelyek a régi magyar irodalmat különösképpen összekötik a mával.

Általában véve egyet kell értenünk az előadóval abban a tekintetben, hogy a marxizmus-leninizmus elméletét nem alkalmaztuk kellőképpen. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság régi magyar munkaközössége nem fordított kellő gondot a szovjet eredmények megvitatására, az egyes kutatók, nem mélyedtek el kellőképpen a marxizmus klasszikusaiba. Ez az oka annak, hogy csak vonatottan készítik dolgozataikat. Már pedig a marxizmus-leninizmus elmélete elsajátításának igazi erőpróbája a gyakorlat.

Az adott helyzetben a kollektív megvitatás, tehát a munkaközösségi viták voltak az egyedül lehetséges útja a problémák tisztázásának, a fejlődésnek. Éppen ezért a munkaközösség vitáinak megszüntetése 1951. márciusában, megfosztotta a kutatókat az ideológiai fejlődés egyik hatékony és a problémák kibontásának legfontosabb eszközétől. Az Irodalomtörténeti Társaság plenáris ülésén elhangzó viták ezt semmiképpen nem pótolják, mert nem műhelyviták, hangsúlyuk a népszerűsítésen van. Ezeken a plenáris vitákon meg lehet tárgyalni egy már megérett kérdést, de kiérlelni nem. Alig hihető, hogy bárki azt hinné, hogy evvel addig kell várni, amíg megszervezik az Irodalomtudományi Intézetet. De az elmélet lebecsülésének, a Párt irányelvei meg nem szívlelésének kell tartanunk másrésről a Szépirodalmi Kiadó álláspontját a régi magyar irodalom egyes nagy alakjaival szemben és annak kell tekintenünk a Társaság folyóirata számára biztosított szegényes terjedelmet is.

Magának a jelentésnek anyagára térve előre kell bocsátanunk, hogy kifogásaink nem annyira a tárgyalt problémákat érintik, mert azok jórésze a munkaközösség vitáin alakult így ki, mint inkább a komoly hiányokat. Mindenekelőtt hiányzik olyan kérdések tárgyalása, melyek a legközvetlenebbül támogatják szocialista realizmusunkat. Az előadó a legnagyobb írói egyéniségek, a legfontosabb irodalmi irányok köré csoportosította a feladatokat. Ez önmagában helyes.

Azonban tévedés lenne azt hinni, hogy ez felment attól, hogy a szocialista irodalmunkat legjobban támogató kérdésekre ne végezzünk soronkívül adatgyűjtő, analitikus és egyszersmind összefoglaló munkát. A referátum kiemelte irodalmunk kezdeteinek antifeudális jellegét. De ugyanilyen fontos, különösen a szovjet irodalomtudományi vita után az *írói csoportok társadalmi meghatározása*. Ellenőrizni kell, az adatok tömegével tovább kell vinni azt az állításunkat, hogy a magyar irodalom első századaiban mennyire döntő tényező a kialakuló, világi értelmiség, a deákság.¹ Kezdve a huszita bibliától, a históriás énekszerzőkön, széphistóriaszerzőkön át Apáczai Cseri Jánosig meg kell vizsgálnunk irodalmunk társadalmi szerkezetét. Meg kell vizsgálnunk, hogy irodalmunk legnagyobb *nemesi alakjai* és a nemesi humanizmus egy jelentékeny ága Magyarországon általában miért és mikor hedonista, és parazita jellegű?² Meg kell nézni, hogy a súlyos történeti helyzet, az ország függetlenségéért kétfelé folytatott harc miként tudta a feudális osztályhoz tartozó nagy költőinket az össznemzet érdekében mozgósítani? A régi magyar irodalom mai küzdelmeinek számára avval mondja a legtöbbet, amire egy-egy részletben a referátum is helyesen utalt, hogy a népet szolgálta.

Hiányzott olyan téma felvetés, ami a fentebbi kérdéssel szorosan összefügg, hogy *irodalmi hőseink* mennyire voltak állandók, és miként változtak. Hiszen ennek fényénél világlik ki legjobban irodalmunknak nemzeté nevelő, alapvető jellege. A Mátyás király udvarában, a végvárokban énekelt históriás dalok hősei, Janus Pannonius epikus versei Mátyás király hadi vállalatairól, nem is szólván tervbevett eposzáról, a Hunyadi Jánost megéneklő *Annalesről*, népi tréfáink az igazságos Mátyásról, Balassi *Vitézi énekei*, a *Szigeti veszedelem* hősei, a kuruc énekek szabadságharcosai, a *Ludas Matyi*, a *János Vitéz*, a *Toldi* és végül az *Apostol* döntő fordulata a hősi eszmény változása terén mind-mind fegyvert adnak a kezünkbe.

Nem késlekedhetik az *irodalmi realizmus kezdeteinek* kutatása sem, viszont természetes, hogy hiányzott a referátumból, amikor a régi magyar drámát és főként a *széphistóriákat* meg sem említette. Az irodalmi realizmus a renaissance századaiban kezd kibontakozni és mindenütt legközvetlenebb megnyilvánulási formája, legjobban kidolgozott útja, a szatirikus vígjáték. Sokszor maga a dráma. A realizmus mindig egybe van kötve a népiesség fokozott érvényesülésével. Ma is nagyhatású emlékei korai realizmusunknak a *Balassi Menyhárt árultatásáról* szóló komédia, de Bornemissza Péter *Elektra*-átdolgozása is. Ezért vállaltuk a munkaközösség előtt a magyar vígjáték analízisét ebben az időszakban és ezért szorítottuk háttérbe azoknak a prédikációs passióknak, vagy tisztára önálló passióknak kérdését, melyet néhány éve ismer-

¹ *Deákműveltség és magyar renaissance*. Századok. 1939. 295—338., 449—491. és *Középkori kultúra, középkori költészet*. Budapest, 1941. 120—142., 211—253. l.

² A renaissancekori feudális-nemesi ideológiára v. ö. Epstein A. D.: *A renaissance korának világnézete és kultúrája*. Prepodavanyije Isztorii v Skole. 1951. 2. sz.

tünk fel középkori latin, illetve kódex-irodalmunkban. Bár ezekben is megkapó realizmus nyilvánul meg és a középkori feudális, pompázatos misztériumnak egy emberibb, polgári szellemű új fázisa, mégis a jokulátorok utánzójátéka, és az antik vígjáték — melynek gyökerei hasonlóak voltak — az igazi megteremtői korai realizmusunknak. Szkhárosi Horváth András költői kiválósága is, a népies deákjokulátorok gyakorlatában leli emberábrázoló gúnyos erejét. De irodalmi realizmusunk kezdetei csaknem ilyen erővel nyilvánultak meg egy másik renaissance műfajunkon, a *líraban és széphistóriában*. Ma már alig lehet kétség afelől, hogy a virágének a maga realiztikus erejével, pompájával a diákság betörését jelenti a sápadt lovagi líra körébe. A *Körmöcbányai Táncszó* gúnyos hangja még a szerelmi, illetve táncdalban is megmutatja ezt a realiztikus erőt. Volt azután a virágénekeknek egy szelidített, udvari formája is, mely többet őrzött meg a lovagi lírából, vagy éppen ahhoz alakította, ilyen volt az a dal is, amelyet 1539—43. táján egy padovai professzor Bernardino Tomitano hallott magyar diákjától.³ Azonban a virágének gazdagodása a humanista líra földi világával ismét visszatérítette a szerelmi lírákat a valósághoz. Még fokozottabban érvényesült a témák és alakok reális, szinte tapintó ábrázolása, az emberi szenvedély ereje, széphistóriáinkban; a boccaccioi témára írt *Guisquardus és Gismundában*, mellyel Enyedi György dokumentumot állított a magyar plebejus humanizmusnak és Gyergyai Albert *Árgirusá*-ban. Gyergyai széphistóriájának hőse a mesés királyfi, aki istennőbe szerelmes, és célját eléri. A széphistória utolérhetetlen népszerűsége nem csupán az evázióban leli magyarázatát, hanem, mert a minden akadályt legyűrő, népi hőst látták benne. A népi származású Guisquardus és a királylány Gismunda szerelme a feudalizmus világában tragikusan végződik. A mesés királyfi és az istennő szerelme boldogan fejeződhetik be. A feudális társadalom összeütközései, a polgárság és az elnyomott nép tiltakozása a feudalizmus béklyói ellen, a természetes erkölcs, az emberi érzések jogai ugyanígy nyilvánulnak meg az Euryalus és Lucretiában. A magyar irodalmi realizmus kezdeteit kutatva joggal mutathatunk rá erre a három verses regényünkre.

Vannak ezenkívül is csaknem ilyen fontos és ennyire sürgős elvi problémáink, éppen irodalmunk nemzeti sajátosságainak felismerése terén.⁴ Ilyen például: a *költői képalakítás*, imagináció jegyeinek vizsgálata, a *magyar ritmus* még mindig függőben lévő kérdéseinek tisztázása; a *gondolatritmus* típusainak elemzése, melyek között vannak irodalmunkra egyedül jellemző formák is, a közös *irodalmi intonáció* kérdése, amire nemrég Szabolcsi Bence hívta fel a zenei héten az irodalomtörténészek figyelmét, amikor a Szovjetunió tudományának nyomán azt vizsgálta, hogy a forma és tartalom összefüggésének zenénkben mi volt a sajátos nemzeti rendszere. Felhozott irodalmi példákat is, melyeket magunk is gyarapítottunk, arról, hogy bizonyos nemzeti irodalmunkra és egyes korokra jellemző ritmusformák milyen mélyen benyomulnak és sokszor átszövik az illető korszak prózáját.

Az alapvető elvi kérdéseket is, melyek elodázhatatlanok, lehetne szaporítani, de a referátumban feltüntetettek éppen elég jelentékenyek ahhoz, hogy

³ Szabolcsi Bence: *Egy XVI. századi magyar költemény nyoma az olasz irodalomban*. Irodalomtörténeti Közlemények. 1933. 134. l.; Waldapfel József: *Balassi, Credulus és az olasz irodalom*. Budapest, 1938. 7—8. l.

⁴ Az irodalom nemzeti sajátosságainak fontosságára a szovjet irodalomtörténeti vitában rámutatott D. Blagoj (*Az irodalom nemzeti sajátosságai*. Irodalomtudományi Értesítő, 1951. 2. 31—35. l.), aki világosan kimutatja, hogy az irodalmat meghatározó nemzeti-történeti sajátosságok között elsőhelyen a társadalmi erő és osztályharc áll.

azokhoz fűzzük, felszólalásunk hátralévő részét. Ezek között a problémák között is elsősorban a *renaissance és a középkor* kérdéseire szeretnék néhány megjegyzést tenni.

Mindenekelőtt az előadónak ahhoz a kijelentéséhez szeretnék hozzászólni, hogy a régi magyar irodalom munkásának félig-meddig történésznek kell lennie. Csupán az ideológiai világosság kedvéért szeretném megjegyezni, hogy mivel a történelmi materializmus alapján állunk, nem félig-meddig, hanem egészen kell történésznek lennünk, alapot és felépítményt szétválaszthatatlan egységben kell látnunk, ami nem mond ellent annak, hogy tárgyalásunkban állandóan érvényesítsük, miszerint nincs szándékunk elhanyagolni a művészi látás és kifejezőmódot, mellyel a társadalmi valóság a költő által utat tör magának.

Különösbbe *irodalmunk kezdeteinek antifeudális* jellegéhez s evvel össze függően a humanizmus és kis részben a reformáció kérdéshez szeretnék néhány megjegyzést tenni. Irodalmunk antifeudális kezdetéhez az utolsó másfél év alatt végzett munkám alapján lényeges hozzátennivalóim lennének. Az 1931-ben alkalmazott módszeremet, mellyel a huszita bibliafordításban a forradalmi mozgalom tükröződését kerestem a fordítás elemzése révén, tovább fejlesztettem. Ezen a ponton nagy segítséget kaptam M. M. Szmirin kiváló művében, mely Münzer Tamás teológiáját elemzi a történelmi materializmus módszereivel és feltárja belőle a müncheni mozgalom rendkívüli jelentőségét a kommunista utópiának, a gyakorlat felé való közeledésében. Szmirin könyve bátorított fel atekintetben, hogy bár 1930—31-ben ez irányú tapogatózásaim eredménytelennek bizonyultak, a fordítás elhajlásaiból, illetve sajátosságaiból eretnek teológiára következtessenek. Itt természetesen nem álltam meg. A magam részéről igyekszem lefordítani ezt a teológiát az osztályharc nyelvére, kielemezni, hogy mit jelentett e teológia és ez az irodalom a nép harca szempontjából. A részletekbe nem kívánok belebocsátkozni, a fordítás szövegösszehasonlító és kritikai elemzése nem egy, de számtalan sajátosság, csonkítás és bővítés alapján arra a meggyőződésre juttatott, hogy a huszita biblia a huszita forradalmi mozgalomba belesodródott patarén, másként bogumil papdeákok műve volt. Ez az eredmény egyéb érvekkel együtt a reakció még mindig meglévő hangos, vagy néma oppozíciójával szemben kétségbevonhatatlanná teszi a fordítás forradalmi eredetét, ezen túlmenően azonban kitágítja ismereteink körét, amennyiben a délvidéki autochton népi ellenállás több évszázados hagyományába állítja bele első nagy irodalmi alkotásunkat. Igazolja, hogy a délvidéki bogumil ellenállás nemcsak délszlávokat állított szembe a magyar királyi feudalizmussal, hanem magyárokat is.

Az eredmény megerősített abban az immár két évtizede vallott felfogásban, hogy a Délvidék elhatározó jelentőségű a magyar renaissance, a humanizmus és általában a magyar irodalom megindításában. De amíg ezt a polgári tudomány módszereivel megmagyarázni nem lehet a marxizmus-leninizmus természetesen oldja fel. Az Itália felé és a Balkán felé irányuló kereskedelem fel lendíti a délvidéki városokat, a tenger felé hatoló magyar feudalizmus maga ellen fordítja a balkáni pásztorokat, a dalmáciai és délvidéki városok plebejus elemeit. Ebből a környezetből származik a patarén-huszita biblia, de sok minden egyéb is.

A magyar irodalom antifeudális jellegéhez korábbi tényként azt kívánom megemlíteni, hogy az *Ó-magyar Mária-siralom* a flagelláns laudák földjén keletkezett magyar papdeákok kezén, a flagelláns társulatok első virágzó korszaká-

nak idején. Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy kódexirodalmunknak mennyire jellegzetes vonása a misztika, a feudális egyházi szervezetet kikapcsolni törekedő, teljességgel polgári jellegű vallásosság. Utalnunk kell arra, hogy a Jordánszky-kódex bibliafordítása, mely a Dózsa-háború korában keletkezett, illetve nyerte fennmaradt alakját, a reformációt előkészítő polgári devotio moderna legjelentékenyebb magyarországi alkotása. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a feudális egyház térítő célokból, vagy híveinek megtartása céljából ne teremtett volna sajátlagos irodalmat magyar földön is, azonban ebbe az irodalomba is behatol a polgári szerzők, illetve közönség ízlése, a misztika és nem egyszer a humanizmus formájában. Ez az irodalom sokszor eltérül eredeti célkitűzéseitől. De irodalmunk kiinduló pontja és legnagyobb hatású megnyilatkozásai antif feudális és haladó erők műve.

Mindevvel szorosan összefügg humanizmusunk kérdése. Az előadónál is erőteljesebben szeretnénk hangsúlyozni, hogy a két világháború közötti korszak humanizmuskutatásának is több iránya volt. Amint a renaissance-kori humanizmusban volt népi, plebejus irány és volt arisztokratikus, éppen úgy a két világháború közötti korszak sem volt egységes a humanizmuskutatás tekintetében. Az ísmérv a frontok megítélése terén az volt, hogy ki vállalta a humanizmust, mint világnézetet, mert ez ebben az időben a szabadság és emberméltóság vállalását, Erasmus, Morus Tamás, Madariaga, Bartók, Thomas Mann vállalását jelentette. Ez ma már messze túlhaladott, de akkor nem volt evázió, és az idetartozó kutatók esetében nem volt sznob magatartás sem.

Éppen ezért aligha hisszük, hogy Molnár Erik a két világháború közötti kutatás jellege miatt lenne bizalmatlan a magyar humanizmussal szemben, vagy elsősorban emiatt. Molnár Erik elvtárs a történeti materializmus egyes elveit próbálta alkalmazni, így jutott eredményeire. Amikor Molnár elvtárs személy szerint megbízott avval, hogy a magyar humanizmus haladó jellegének mértékét és magyarországi gyökereinek mélységét gondos analízissel állapítsam meg, jóllehet tudta, hogy az ellentétes álláspontot képviselem, megtette azt a lépést, melyet itt Klaniczay elvtárs hiányolt. Meg kell említenem, hogy egy alapvető fontosságú tudományos kérdés tisztázása ilyen módon a polgári korban nem lett volna elképzelhető. Ez maga a kommunista tudomány jellemvonása.

Sok és analitikus természetű munka van még hátra, melynek nem akarok elébe vágni. De azt a két szempontot szeretném felemlíteni, mely korábbi és mostani elemzések alapján már világos.

1. Az udvari-kancelláriai humanizmust megelőzte egy plebejus irányú, népi jellegű humanizmus, melyet alig lehet importált mesterséges képződménynek tekinteni. Bár külföldről »behozott« gondolatok is csak úgy élhetnek tovább egy új társadalomban, ha létfeltételeik megvannak, ha társadalmi szükségletekkel találkoznak. A népi humanizmus fogalma Marxnak a történelmi humanizmus jelentőségéről mondott értékelésén alapul: vagyis abban, hogy a kultúra elvilágiasodását, a feudális egyház bilincseinek leszaggatását az emberi gondolkodásról, a szabadgondolkodást, az atheizmus kezdeteit értjük alatta.⁵ Ezzel szembenállott egy olyan arisztokratikus jellegű latin humanizmus, mely ugyan szintén támogatta a világi kultúra kialakulását, de telve volt kompromisszumokkal és korántsem volt következetes. Ez az utóbbi ága a humanizmusnak a XV. században és a megelőző század derekától kezd érvényesülni Itáliában és még a latinnyelvűség sem különbözteti meg alapvetően a humanizmus másik áram-

⁵ Marx—Engels: *Művészet,-irodalom*. Szikra, 1950. 95. 1.

lásától, hiszen Valla is, Pontano is latinul írt, pedig a modern szabadgondolkodás legjelentékenyebb előfutárai voltak. A népi renaissance és tőle elszakíthatatlan népi humanizmus korábbi keletű, fénykora a XIII—XIV. századra esik, ami nem azt jelenti, hogy erős árama ne élt volna tovább. A népi renaissance és népi humanizmus gondolata erőteljesen érvényesül a nemrég lezajlott szovjet irodalomtörténeti vitában különösen A. Ivascsenko előadásában, mely az irodalmi népiességről szólt. A nép humanista magatartásának, gondolkodásának visszhangját látja A. Ivascsenko abban az eretnek, anitkatholikus magatartásban, mely Dantere jellemző.⁶ Több tekintetben igazolva látjuk ebben a problémáról-görzítésben régebbi sejtéseinket és bizonyos előtanulmányainkat. »A laikus mozgalom magyar bibliájá«-ban a magyar humanizmus és renaissance kettős eredetét vallottuk: udvari és népi eredetűnek láttuk és közelebbről az utóbbi szálat a délvidéki huszita felkeléshez kapcsoltuk. Mélyen jellemző tény, hogy a délvidéki laikus mozgalmak deákjai az egyház jogrendszerét a »józan ész« kiforgatásának minősítették.⁷ Később felvetettük és tisztázni igyekeztük a magyar humanizmus belső társadalmi előfeltételeit és azt a világi deákságban láttuk meg. Meg kellett állapítanunk az adatok alapján, hogy szerepel nálunk és éppen a forradalmi szellemű goliardok örökségéként a társadalmi humanitás gondolata. Természeti jogi tételek ezek az ember egyenlőségéről, a tehetség és tudásnak igazi nemességéről. Később kiderült, hogy ezek a gondolatok azonosak voltak a Dózsa-háború vezérkarában szereplő deák műveltségű világiak és papok és következésképpen maga Dózsa által hangoztatott elvekkel.⁸

Ma már mindez nem meglepő, nem elszigetelt jelenség, hanem történeti szükségszerűségként tűnik elénk. Természetes, hogy Husz János az egykori vágáns deák egyetemi beszédeiben az igazi nemességről, igazi emberméltóságról, a természetes tehetségről és tudásról hangoztat súlyos kijelentéseket. Nem meglepő, hogy Prága város levelezésében azt olvassuk, hogy a felkelt huszita nép a gondolkodás szabadságát, az emberi humanitást képviseli a császár szedett-vedett népének türelmetlenségével és barbárságával szemben, hogy az ú. n. *Taborita Krónika* ugyanígy fordítja a feudalizmus ellen a szabadság, a nemzeti nyelv és egy boldogabb újkor vízióját.⁹ Persze a »józan ész« kiforgatásának ostromozását, az emberi egyenlőségnek tételeit nemcsak a volt prágai diákok hirdették Magyarországon.

Jóval korábban az 1380-as években keletkezett pécsi egyetemi beszédek szerzői a deákság hangulatával számolnak, amikor hosszasan fejtegetik az embernek ember iránt való humanista kötelességét, az ember méltóságát és természetes képességeit. Hogy mi volt a papi szerzők célja rövidesen kiviláglik: más kitételek a feudális államnak (lex Justiniani) és feudális egyháznak (lex Christi) dicsőítését tartalmazzák, mint, amelyek emberré nevelnek. Természetesen egykor István király térítésének és országalapításának történeti pillanatában és még egy jó ideig meg volt az egyház műveltségének bizonyos mértékig pozitív jel-

⁶ V. ö. Ivascsenko: *Az irodalom népiségének problémája*. Irodalomtudományi Értesítő, 1951. 2. sz. 46—47. 1.

⁷ *A laikus mozgalom magyar bibliája*. Budapest, 1931. 27—28 és 31. 1. 48.

⁸ *Deákműveltség és magyar renaissance*. 326—327. 1. — *Caratteri ed aspetti dell'umanesimo ungherese*. Róma, 1947. 11—13. 1.

⁹ V. ö. *Recommendatio baccalaurei per M. Hus*. *Fontes Rerum Austriacarum. Scriptorum*. VI. Wien, 1865. 95—100. 1. — *Chronicon Taboritarum*. U. o. 475—76, 481—485, 579—584. stb. lapok.

lege. Érdem volt és a középkor vívmányai közé tartozott, mint Engels írja szembeállva a vulgarizáló materializmussal »az európai művelődés területének kibővítése«¹⁰ Azonban az ilyen természetű visszatekintés a polgárság harci fellépésének idején, ha csak a feudalizmus jelenét próbálná igazolni, nem lenne haladó jelenség. Azonban az anarchiával szemben a »rendezett egyetértést» (orinata concordia) hirdeti s ez haladó. Még fontosabb szempontunkból a természetjogi tételek hangoztatása. A tapasztalat azt mutatja, hogy az egyház akkor hangoztatott ilyen gondolatokat vagy akkor tűrte meg jelenlétüket, ha eretnek ellenállás (népi goliard, tudós) feszültségét akarta levezetni általa. A Nagy Lajos korabeli hatalmas arányú délvidéki antifeudális mozgalom, a patarén ellenállás közvetlen közelében ilyen tételek megjelenése csak egyet jelenthet: a népi humanizmus jelenlétét, mely a deákoknak, szóló beszédekben azonnal megkapja klasszikus megfogalmazását. Ez annál érthetőbb mert a pécsi egyetem alapítása ugyanezen a területen maga is missziós szándék következménye.

Ennek a népi humanizmusnak benyomulását látjuk egyes Mátyás-kori formuláriumokba, Szerémi György deák plebejus szellemű történeti művébe, Temesvári Pelbárt, Laskai Ozsvát egyes demagóg szándékú prédikációiba, ahol mindenütt teljes egyértelműséggel a becsület és emberi méltóság, a természetes virtus megjelölésére használják a »humanista« fogalmat. Korábban úgy véltem, hogy ez az udvari humanizmus népi adaptálása felfelé törő társadalmi rétegek eszközeként. A marxizmus-leninizmus elmélete világosságot derít e kérdésben. Az általunk korábban »társadalmi humanitásnak« nevezett ideológia kezdettől fogva plebejus eredetű: a goliardok és deákok kezén alakult ki. Mennyire jellemző, hogy Sebastian Brant, Erasmus humanista társadalmi szatirája is egy goliard műfaj kereteit, tehát hagyományát, a »bolond-ünnepét« használja fel! Az előbbieket előrebocsátásával már egészen másként ítéljük meg Pesti Gábor, Heltai Gáspár, Bornemissza Péter, Enyedi György ugyancsak plebejus humanizmusát. A polgárság erősödése szakadatlanul erősítette humanizmusunknak ezt az ágát, mely közben felszívta magába az udvari humanizmus egész gazdaságát. A további kutatás messze fog elvezetni.

2. Már az eddigiekből is látszik, hogy semmi szándékunk nincs lebecsülni a kancelláriai, udvari humanizmus szerepét Magyarországon, hiszen kutatómunkánkban kezdettől fogva hangsúlyoztuk jelentőségét. Világos hogy a magyar királyi kancellária és udvar humanizmusa már csak azért is haladó, mert a központosítás eszköze. Európa számos országában az Itáliából emigrált másod-sorbéli humanisták indítják meg a nemzeti történetírásnak az alkotó ember történeti szerepét meglátó, világos és művészi új változatát. Már Thuróczi János érezte egy újstílusú történetírás szükségességét. Azonban Bonfini teremtette meg. Nyomába lép Zsámboki, Forgách, Istvánffy, Bonfinit fordítja magyarrá — és ez rendkívül jellemző — Heltai Gáspár. A magyar humanista történetíró iskola megalapítója az olasz Bonfini. Nélküle és Piccolomini nélkül nem jönne létre Oláh Miklós »Hungaria«-ja. Felbecsülhetetlen a nemzeti öntudat kiformálódása szempontjából egy ország történetének olyanszerű tárgyalása, mint Piccolomininél, a Magyarországot leíró Ranzano-nál és Oláh Miklósnál látjuk. Az olyan történeti ábrázolás, mely egyetlen egységben látja a haza földjét, a rajta élő etnikumot, és az etnikum történetét, a nemzetté válás elvi általánosításának fontos állomása. Ha visszagondolunk arra, hogy Oláh Miklós a

¹⁰ L. Marx—Engels: *Válogatott művek*. II. kötet. Budapest, 1949. 370. l.

»Hungaria«-ban miként állítja eszménynek Hunyadi Mátyást, hogy Galeotto Marzio anekdotái mint sarjasztanak újakat, miként támogatják a Hunyadi Mátyásról szóló népi tufákat, és ez a Mátyás-eszmény mennyire harcol az ország függetlenségéért, akkor a humanizmus szerepét ezen a ponton sem becsülhetjük le. Mátyás király összpontosító uralmának emléke az idegen elnyomó összpontosítással szemben, nem visszafordulás, hanem nemzeti cél.

A humanizmus kutatás már elégszer rámutatott irodalmi műfajainknak szoros kapcsolatára a humanista műfajokkal. Világos, hogy anélkül sem Bornemissza Pétert, sem Balassit, sem Zrinyit, sem Gyöngyösit megérteni nem lehetne. A prédikátorok ékesszólásának a forradalmi jellegű népi ékesszólás adta az erőt, de a mesterségbeli szabályokat a humanista retorika.

Nem mulaszthatom el annak megemlítését, hogy a modern értelemben vett természettudományos gondolkodás ugyancsak, a humanizmussal kezdődik Magyarországon. Polgári tudományosságunk konok hallgatása közepette többször kifejtettük, hogy Galeotto Marzio a renaissance-kori szabadgondolkodásnak egyik jelentékeny alakja, és műveiben nemcsak az anyagelvűséget hirdeti, vallásos gondolkodás terén a deizmust, hanem ismételten kifejti az új naprendszer gondolatát. Szerinte a bolygók a Nap körül keringenek, és a Nap »sugarai« tartják pályájukon és éltetik ezeket a bolygókat. Galeotto még nem meri nyíltan kimondani, hogy a Föld is ilyen bolygó. Galeotto elmélete az átvezető, eddig hiányzó láncszem a felújított aristarchosi emlékek és Kopernikus között.¹¹

A Jagello-korban Magyarországon élt ferrarai Celio Calcagnini, akinek módja volt Galeotto műveit olvasni, majd nyíltan kimondja »az ég áll és a Föld mozog.« Bő adataink vannak Mátyás király csillagászati műszerei, és természettudományos kéziratain alapuló természettudományos működésről a Jagello-korban. Ez a hagyomány nem szűnt meg, csak kellőképpen fel nem kutatott. Egyetlenegy fontos tényre kell, hogy utaljak: reformációnk leginkább plebejus ága az unitarizmus, vagy másképpen antitrinitarizmus. Dávid Ferenc hitvallása, amelynek hívei Jézusnak embervoltát hirdették és ezzel a legszélére kerültek mindannak, amit még a kereszténység keretei elbírtak. Nem kétséges, hogy ez ugyanannak a plebejus polgárrétegnek a hitvallása, mely a huszita időkben a »józan ész« szegezte szembe az egyházzal. Nincs kizárva, hogy megvoltak gyökerei korábbi eretnenségeinkben. Erre még végleges választ adni nem tudok. Azonban mindhárom híres megalapítója orvos volt, Lelio Socini, Servet Mihály, és Giorgio Blandrata. Tudományuk pontosan Padovához kapcsolódik, a humanista materializmus középpontjához. Ezenfelül Servet Mihály, mint Engels is említésreméltónak tartotta, a vérkeringés tanának korai képviselője volt.¹²

Azt hiszem ennyi is elég lenne humanizmusunk haladó szerepének méltatására. Azonban nem hagyhatom ki azt, aki hozzám a legközelebb áll, Janus Pannoniust. Elvégre a kutató és kutatásának anyaga között személyes viszony jön létre. Hátha még ez az »anyag« a magyar irodalom egyik legnagyobb alakja. Azt, amit az előadó most és Gerézdi Rabán újabban etekintetben mondotak, általában helyeslem. Mondanivalóimat Janus Pannonius haladó gondolatait illetően nagyrészt kifejtettem egy régebbi dolgozatomban s kiegészítettem 1947-ben a Sorsunk-ban megjelent cikkemben, ha nem is úgy, ahogy ma tenném. Helyesnek tartom Janus teljességgel világias, egyházellenes, babonákkal szembe-

¹¹ Részletesebben: *Mátyás király és a humanizmus*. Budapest, 1940. 77. l.

¹² Marx—Engels: i. m. 58. l.

szálló oldalának hangsúlyozását. Csak azt akarom kiemelni, hogy ennek tágabb filozófiai keretei voltak Janus gondolkodásában. Janus magáévá tette a herakleitosi természetszemléletet, a világok végtelen soráról és a dolgok állandó áramlásáról és vallásossága panteisztikus jellegű volt. Hogy a történeti fejlődést vallotta, arra már ugyancsak utaltam a »Janus Pannonius bukása«-ban, és ma még jobban aláhúznám, mert a Trója-Róma és jelenkor (t. i. a renaissance) három etappjának láncolatba fűzése egészen pontos periodizációt mutat. Az sem közömbös, hogy Janus Jacobus Antonius Marcellusnak nyugati tengeri útjait egy új világrészre tett célzásokkal kapcsolta össze.

Természetesen Janus alakját is dialektikusan kell szemlélni. Egészében haladó, és hatalmas jelenség. Rá kell, hogy mutassunk délvidéki eredetére. Hangsúlyozni kell kisnemesi származását, azt, hogy szülei szegények, polgári módon éltek, hogy taníttatását anyai nagybátyja vállalta. De a feudalizmus ranglétráján való emelkedés, az a körülmény, hogy horvát bán, pécsi püspök, alkancellár lett, nem maradt hatás nélkül a megváltozott osztályhelyzet révén politikai magatartására sem. Ő még talán hitte, hogy a szabadságot, a békét, a törökellenes nemzeti irányt képviseli, de voltaképpen nem azért lázadt fel. Ezek a felsorolt körülmények csak szépíthették önmaga előtt az összeesküvésnek merőben központosítás ellenes, feudális jelelét. Hogyan is lehetne egy olyan ligát nem reakciónak tekinteni, mely támogatta a hagyományos uralkodó családok, a Habsburgok és a Jagellok között, és Magyarországnak olyan notorius ellenfele, mint Velence között létrejött Mátyás ellenes szövetséget? Ne feledjük el, hogy Janus Velencébe akart menekülni kincseivel egyetemben. A beteg költő nem bírta tovább a harc izgalmait és meghalt. A király megbocsátott, ha nem is a püspöknek, de az egykori barátnak és a nagy költőnek. Ez a valóság. Ez nem változtat költészetének jelentőségén. Ami költészetének jellegét illeti, már többen rámutattak, a legszebben Horváth János, hogy Janus a modern értelemben vett hazafias költészet, a családi költészet elindítója irodalmunkban, hogy az idillnek, a művészi természetleírásnak egyik legnagyobb mestere. Ezekkel a motivumaival és dicsőítő költeményeivel évszázadokra termékenyítő hatást gyakorolt a magyar irodalmi hagyományra. Közvetlenül nem ismerhette meg népe, költészetét a művelteknek és a költőknek szólt, akik tudtak latinul. Művének ez az alapjellemvonása a XV. századi udvari humanizmus korlátozottságából következik, a latin humanizmus osztályhelyzetéből. De Balassi Bálintnak, sőt még a nagy Zrinyi Miklósnak is megvoltak az osztálykorlátai. A magyar nyelvűség kérdése a XVI. század derekán túl válik igazán nemzeti ügygé, de erről beszéljen más, a kérdésnek olyan régi szakembere, mint Turóczi-Trostler József. Azonban érdekes megfigyelni, hogy a jelek szerint Mátyás király korához kell visszanyúlnunk Jagello-kori kódexirodalmunk kezdetivel is. Egy pillanatra sem szabad elfelejteni a népi epikus énekek szerepét Mátyás udvarában, a király törekvéseit, a nemzeti ritus helyreállítására és azt, hogy Báthori László bibliafordítását a Corvinába tétette. Minden okunk megvan azt feltételezni, hogy udvarának irodalma éppenúgy kétnyelvű volt, mint az aragoniai udvaré, vagy Lorenzo de Medicie. És a patarén-huszita biblia nyelvújítását, példaadó szerepét sem szabad elhanyagolnunk az irodalmi nyelv kialakulásának folyamatában.

Tisztelt Kongresszus! A problémák özöne kínálkozik megvitatásra, és reméljük, hogy az evvel a kongresszussal meg is indul. És még inkább reméljük, hogy a viták nyomán elmélyülő kutatás a régi magyar irodalmat irodalmi tudatunk élő és ható részévé teszi és segít a ma nagy küzdelmeiben.

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE:

Klaniczay kartársunk referátumának érdeme, hogy először összegezi azokat az eredményeket, amelyeket a régi magyar irodalom területén a felszabadulás óta irodalomtörténeti kutatásaink elértek, alapjában véve helyesen állapítja meg az ilyenirányú kutatások jelentőségét haladó hagyományaink feltárásban és ennek megfelelően többnyire helyesen is határozza meg a legfontosabb további feladatokat. Csak helyeselhető az is, ha határozott választóvonalat húz felszabadulás előtti és felszabadulás utáni irodalomtörténetírásunk között, hiszen korábban még legjobb részletkutatásainkból is hiányzott a történelmi materializmus módszerének céltudatos alkalmazása, míg a felszabadulás óta — legalább is fejlődésében nézve a kérdést — egyre világosabban áll minden magyar irodalomtörténész előtt, hogy e nélkül a mi területünkön sem érhető el valóban tudományosnak nevezhető eredmény. De ez természetesen nem jelenti sem azt, hogy irodalomtörténetírásunkban máris a történelmi materializmus kellő következetességgel és főleg a vulgarizálás elkerülésével érvényesülne, sem pedig azt, hogy felszabadulás előtti irodalomtörténetírásunkat semmibe véve a *tabula rasa* álláspontjára helyezkedhetnénk. Klaniczay kartársunk referátumát különösen ez utóbbi szempontból kell egyben-másban hibáztatnom. Ha irodalomtörténetünk feladata haladó hagyományaink feltárása, akkor e haladó hagyományok feltárása irodalomtörténetírásunkon belül is kötelező feladat, itt is fel kell keresnünk azt az örökséget, amelyet — kellő kritikával — átvennünk és továbbfejlesztelnünk érdemes és szükséges. Klaniczay kartárs irodalomtörténetírásunk múltját eléggé egyoldalúan, sőt könnyelműen kezelte. Így pl., bár Esze Tamás kutatásait én is értékesnek tartom, semmi szükségét nem látom annak, hogy minden további nélkül az ő érdemének tulajdonítsuk a kuruc költészet hiteles emlékeinek és a Thaly-féle hamisítványoknak a megkülönböztetését, anélkül, hogy ebben a munkában meghatározónók elődeinek, kivált Riedl Frigyesnek az érdemét, aki annak idején a sovíniszta történelemhamisítással szegezte szembe kritikai szempontjait.

Arra az elhamarkodottan általánosító megjegyzésre, amely korábbi humanizmus-kutatásunkat egyértelműen elutasította, már Kardos Tibor kartársunk is kitért. Teljesen egyetértek vele abban, hogy ezt a humanizmus-kutatást nagyon igazságtalan a maga egészében úgy tekinteni, mint ami a fasiszta Olaszországgal való barátkozás történeti igazolását célozta volna. Mutakoztak ilyen törekvések is és ezekre élesen rá kell mutatni, de humanizmus-kutatásunk másik vonala éppen ellenkezőleg: tiltakozás volt a faszizmussal szemben. Legfeljebb azt tenném még hozzá, hogy szívesebben vettem volna, ha ezen a ponton Kardos kartársunk személyesebb szenvedéllyel egyenesen azoknak a humanizmus-kutatóknak a nevében szólt volna, akik a magyar humanizmusban a Horthy-korszak kultúrpolitikájának ellentmondó történeti hagyományainkat keresték. Nem csinálok titkot belőle, hogy én is azok közé tartozom, akik a két világháború között és részben már a második világháború alatt a humanizmus történetének szenteltem erőim javát s hangsúlyozni kívánom, hogy nincs is okom ezt elhallgatni. Kész vagyok ezt a munkásságomat kritika alá vetni, sőt ezt a kritikát szükségesnek is tartom, de kritika és önkritika nem jelentheti azt, hogy a felszabadulás előtti és a felszabadulás utáni munkásságunk között húzott határvonal korábbi becsületes, népünk haladó hagyományait a faszizmussal szemben — bármily erőtlenül is — érvényesíteni akaró tudományos törekvéseinket a faszizmussal való cimboraság szégyenbélyegével illesse. Ezt vissza kell utasítanunk önbecsülésünk és az irodalomtörténetírásunk további fejlődéséhez

valóban nélkülözhetetlen kritika és önkritika helyes iránya érdekében egyaránt. Kétségtelen, ennek a humanizmus-kutatásnak súlyos hiányai voltak, mindenekelőtt hiányzott belőle a történeti materializmus alapvetése. De ez a humanizmus-kutatás szállt szembe avval a történelemhamisítással, amely a kor haladószellemű magyarjait tette felelőssé Mohácsért, ez a humanizmus-kutatás mutatott rá a kor pápai — olasz — és császári — német — politikájában egyaránt a mohácsi katasztrófát előidéző tényezőkre s mindenekelőtt azoknak a magyar egyházi és világi uraknak a hazaárulására, akikkel Erasmus magyar barátai szembenálltak. S éppen a magyar humanizmus-kutatás látta feladatának Erasmus politikai szerepének a tisztázását is, nem utolsósorban azért, hogy megtagadja azt a polgári humanisták által terjesztett felfogást, amely a »szellem embere« számára az apolitikus magatartást akarta előírni, s a második világháború küszöbén ez a humanizmus-kutatás állította előtérbe Erasmus és a magyar erasmisták erőfeszítéseit az európai béke fenntartása érdekében. Ez a humanizmus-kutatás derítette fel, hogy a magyarországi jobbágyrendszert hazai és külföldi humanisták bírálták a legélesebben és nem ok nélkül kezdeményezte ugyanebben az időben a magyarság és a szomszéd népek közös humanista hagyományainak a felkutatását is.

Éppen ezen a ponton véleményem szerint az a program, amelyet régi irodalmunk történetének kutatása elé Klaniczay kartársunk kitűzött, tárgyi kiegészítést is kíván. Nem tudok egyérteni avval az állásponttal, hogy a XVI. századtól kezdve latinnyelvű irodalmunk haladó hagyományaink szempontjából érdektelen. II. Rákóczi Ferenc latinnyelvű kiáltványa, a »*Recrudescunt*« például haladó hagyományainknak ugyanabba a sorozatába tartozik, mint Petőfi »*Nemzeti dal*«-a.

A magyarországi latinnyelvű irodalom jelentőségét egészen a XVIII—XIX. század fordulójáig különösen három szempont határozza meg. Az egyik az, hogy latinnyelvű irodalmunknak európai publicitása volt. Így híradás lehetett a végek harcáról, híradás a török ellen harcoló magyarságról, híradás a magyar szabadságháborúkról s nem egy esetben szerzett nemzetközi elismerést szellemi törekvéseink számára. Csak egy példát említek: csak a latin nyelvű költészetben belül volt lehetséges, hogy a »magyar Horatius« gyanánt ünnepelt jobbágy-szár-mazék a szentpétervári Akadémiától kapjon megbízást ünnepi óda megírására.

A második szempont éppen az, hogy elsősorban latinnyelvű irodalmunkban nyomonozhatók a magyarság és a szomszéd népek közös haladó hagyományai: olyan feladat ez, amelyre legutóbb Révai elvtárs hívta fel nyomatékosan a figyelmünket. A közös latin nyelv magyar és cseh, magyar és lengyel, sőt részben magyar és román irodalmi kapcsolatokat állandósíthatott.

A harmadik szempont, amelyet nem szabad figyelmen kívül hagynunk, egy bizonyos szintkülönbség a magyar nyelvű és a latin nyelvű irodalom között, amely a nyelvújítás korát megelőző időkben a magyar nyelv elmaradottságából adódott, abból az elmaradottságból, amelyet másfelől természetesen a magyar feudalizmus általános európai szempontból már anakronisztikus megkötöttségei magyaráznak. Számolnunk kell egy meglehetősen hosszú korszakkal, amikor a kor haladó szellemi mozgalmi nálunk előbb jutottak irodalmi kifejezéshez latinul, mint magyarul. Lomonoszov magyar kortársa például, aki részben vele egy iskolát járt, még latinul írja meg filozófiai tanítókölteményét.

Végül én is úgy gondolom, hogy Klaniczay kartársunk nem egészen helyesen hivatkozott a hazai latinság megítélésében Sztálin elvtárs iránytmutató megállapításaira. A magyarországi latinság egyszerűen osztály-zsargonnak

valóban nem tekinthető. Alapvető sajátosságainak megértéséhez közelebb visz, ha Sztálin elvtársnak abból a megállapításából indulunk ki, hogy »a nyelv közvetlen kapcsolatban van az ember termelő tevékenységével és nemcsak termelőtevékenységével, hanem az ember minden egyéb tevékenységével is munkájának valamennyi területén, a termeléstől az alapig, az alaptól a felépítményig.« Nos, az új-latin nyelv, mely többé senkinek nem az anyanyelve, hanem használata a nemzeti nyelvekhez képest szűk körre szorítkozik, nem tükrözheti többé a termelésben beállott változásokat, ez magyarázza többek között magyar nyelvű irodalmunk fölényét realizmus tekintetében a mindig halványabb egykorú latinnal szemben (v. ö. pl. latin iskoladramáink magyar nyelvű közjátékait). De ilyen és hasonló motívumok mellett sem szabad megfeledkeznünk latin irodalmunk nemzeti jelentőségéről sem; hadd utalok még röviden arra, hogy történeti tárgyú költészetünk tematikáját a magyarországi latin irodalom tartja ébren és dolgozza ki szinte a reformkor küszöbéig, sok tekintetben példaadóan még Vörösmarty számára is.

RÉVÉSZ IMRE :

A magyar reformáció komplex jelenségeinek a marxi-lenini szempontból való megértéséhez egy szempontot nem hagyhatunk figyelmen kívül.

Van a reformációnak egy burzsoá iránya, amely a kialakuló kapitalizmus vallási ideológiájának tekinthető és van egy ennél is haladóbb iránya, amely a kezdődő népi és főképp paraszti, kismértékben munkásmozgalmak vallási ideológiájának tekinthető. Van azonban a reformációnak egy igen erős harmadik, konzervatív iránya : a feudális reformáció, amelyiknek az ideológiája hatalmas támasztékul szolgált a feudális nagybirtok, s külföldön egyúttal a korona ama törekvéseihez is, hogy az egyházi nagybirtokot szedjék széjjel és amennyiben lehetséges, még a szabad parasztsággal szemben is bevezessék a földrablásnak egy vagy más formáját.

A magyar reformáció belső ellentmondásai onnan származnak, hogy ez a háromféle tendencia a háromféle alapnak folytonos antagonizmusa következtében állandóan érezteti hatását. Ezért vannak feudális szellemű reformátoraink és ezért vannak kifejezetten burzsoá irányú reformátoraink. De az utóbbiak inkább csak a magyarországi és erdélyi *németség* kiváltságos városi területein. A tulajdonképpen magyar területeken nálunk a reformáció feudális beállított-sága a túlnyomó, annyi-amennyi burzsoá, és nagyon kevés plebejus beütéssel.

ORTUTAY GYULA hozzászólásában rámutatott arra, hogy a régi magyar irodalmi kutatása, de általában az irodalmi kutatások és a folklórisztikai kutatások egymástól elválasztva helyesen, eredményesen nem végezhetők. A szovjet irodalomtörténet eredményeinek ismertetése után s ezeknek a módszertani eredményeknek az alkalmazásával bizonyította be, hogy még a magyarországi latin nyelvű irodalom vizsgálata és a folklórisztika között is milyen pon-

tokon mutatkozik termékeny és gyümölcsöző kapcsolat. Sorravezte a kódexek, krónikák anyagát, másrészt elemezte a magyar népköltészeti anyagban is megmutatkozó hagyományait a magyar »deákságnak«. Hogyha ezen a téren is eredményeket érhetünk el, mennyivel inkább megmutatkoznak az eredmények a magyarnyelvű irodalom és folklórisztika között. Ennek az állandó és egyre jobban elmélyülő kapcsolatnak az áttekintését adta azután Ortutay Gyula, majd a magyar folklórisztika nevében azzal a kéréssel fordult az irodalomtörténeti kutatás felé, hogy az együttműködés ne csak deklaratív megnyilatkozásokban mutakozzzék meg, hanem kidolgozott, jól ütemezett konkrét tervmunka alakuljon ki.

BÁN IMRE:

Azok a hiányosságok, amelyeket Klaniczay Tibor előadásával kapcsolatban felsoroltak, lényegében az Irodalomtörténeti Társaság régi irodalmunkkal foglalkozó munkaközösségének hiányai: az előadásban valamennyiünk munkásságának hiányai tükröződtek. Klaniczay Tibor nem vállalkozott arra, hogy irodalomtörténetírásunk egész történetét vázolja, pusztán az utolsó három év eredményeit kívánta felsorolni. Így nem egészen méltányos, hogy Kardos Tibor könyvének meg nem említését vagy éppen Katona Lajos eredményeinek mellőzését kérjük tőle számon. Osztom Kardos Tibor nézetét: alapvető hiányosság volt, hogy 1951 márciusa óta nem voltak munkaközösségi ülések, szakmai műhelyviták.

Egyebekben az előterjesztésnek csak egyetlen pontjához kívánok még hozzászólni, s ez az erdélyi haladó irodalom kérdése. Klaniczay Tibor csak futólag érintette Apáczai Csere János munkásságát: XVII. századi irodalmunk e nagy alakja kezd kiesni az irodalomtörténet hatásköréből. A Magyar Encyclopaedia 1803 óta nem jelent meg új kiadásban, s most, hogy sor kerül Apáczai összes műveinek publikálására, a kiadvány irodalomtörténész közreműködése nélkül készül, s féltő, hogy egészen sine nobis fog elkészülni.

ANGYAL ENDRE:

Klaniczay figyelemreméltó fejtegetéseit a régi magyar irodalom kelet-európai kapcsolatainak néhány problémájával szeretném kiegészíteni. Teszem ezt annál is inkább, hisz éppen az előadó volt az, aki *Régi magyar irodalom és folklór* című kitűnő tanulmányában néhány lépést már tett ebben az irányban, amikor párhuzamot vont a magyar és az orosz históriás énekköltészet közt. Ha ezen az úton haladunk tovább, semmiképpen sem érhet a kozmopolita »komparativizmus« vádja, mert útmutatónk nem kisebb ember, mint Sztálin. »Marxizmus és nemzetiségi kérdés« című tanulmányát túlságosan kevésbé forgatjuk mi, a régi magyar irodalom kutatói, holott ez az alapvető tanulmány már 1913-ban meghúzta Kelet-Európa közös társadalmi-történelmi fejlődésének vonalait. Figyelmet érdemel az a vita is, amely a Magyar Dolgozók Pártjában

1950-ben Molnár Erik könyvéről folyt: itt is többen hangoztatták, így Andics Erzsébet és Györfly Sándor, hogy történelmünket keleteurópai távlatban kell szemlélnünk. Mindez természetesen a magyar irodalomra is áll.

Itt vannak mindjárt irodalmi életünk árpádkori kezdetei. Mágis sem mérjük fel azt a hatást, amelyet a szlávok jelentett ennek az irodalmi életnek a kialakulásában. A magyar irodalom kibontakozása elképzelhetetlen lett volna, ha nem éltek volna a Dunántúl földjén a Pribina-Kocelj-féle szláv fejedelemség kulturális hagyományai. Nem szabad arról sem elfeledkeznünk, hogy olyan fontos irodalmi középpont, mint az árpádkori Pannonhalma, a Přemysl-dinasztia bosszúja elől Magyarországra menekülő cseh nemesekkel népesül be Géza fejedelem idején. Mindennek irodalmi vetületét még túlságosan kevésbé ismerjük, pedig ezen a téren szép feladatok várnának a kutatásra. Felkutatásra vár a XI—XII. század esztergomi irodalmi körének — a kifejezés Kardos Tibortól ered — összefüggése a kievi irodalmi körrel is. Tudjuk, milyen erősek voltak az árpádkori magyar és a kievi orosz feudalizmus politikai, sőt családi kapcsolatai. Tudunk az Árpádkor magyarországi görög-szláv kolostorairól is. Lehetetlen, hogy mindez nyom nélkül maradt volna irodalmunkban. Hiszen Esztergom is, Kíev is a legenda, a krónika rokon műfajait ápolja. Véletlenek lennének az »epikai atmoszféra« egyezései a magyar és az orosz krónikaírás közt, azok az egyezések, amelyek egészen a XIII. századig nyomon követhetők? Ha a Nyesztor-féle *Povjeszty vremennüch ljet*-et, vagy az 1200 körül keletkezett Ipatius-krónika két részét, a korábbi »kievi krónikát« és a későbbi »galicivolvhyniai krónikát« olvassuk, lépten-nyomon olyan motívumokkal, stílusfogásokkal, az ábrázolás, jellemzés, bemutatás olyan módjaival találkozunk, amelyekkel Anonymus és Kézai is él. Hozzátehetjük: az újabb orosz és nyugat-európai szlávisztika komolyan feltételezi a krónika- és legendaíró kievi szerzetes, Nyesztor csehországi útját! Ennek alapján könnyen elképzelhetjük, hogy az író a magyarországi szláv kolostorokba is eljutott, s egyéb kapcsolatok sem látszanak valószínűtlennek az Árpádkor és Kíev irodalmi élete között.

Ott aztán a magyar renaissance-kor szerelmi költészetének és virágénekeinek problémája. Kétségtelen, hogy itt is keleteurópai irodalmi háttérrel kell számolnunk. Balassi líráját már Eckhardt Sándor beállította ebbe a háttérbe, azonban a szálak messzebbre futnak. A lovagköltészet és a népköltészet inspirációinak egyesüléséből már a XIV. századi Csehországban gazdag lírai termés születik s hasonló nyomokon bontakozik ki a XV. század dalmát (Menčetić, Držić) és a XVI. század lengyel renaissance-lírája (Kochanowski). Mindez okvetlenül hozzátartozik a mi virágénekeink előzményeihez, s a cseh lírai anyag talán a Kardos Tibortól felvetett középkori magyarnyelvű világi líra problémáját is segíthetne megoldani. Ugyanez a helyzet a »végvári költészetnél«. Ennek három legfényesebb magyar alkotását, a XVI. századból való *Cantio de militibus pulchra*-t és a Thury György haláláról szóló éneket, valamint a XVII. század Kádái-énekét rengeteg szál fűzi össze a török-tatárelenes honvédő harc délszláv, orosz, ukrán epikai alkotásaival, sőt a szláv folklórral. Zrinyi eposzánál helytelen csupán az olasz vonatkozásokat kiemelni. Filológiai módon ki lehetne mutatni, hogy Zrinyi a *Szigeti Veszedelem* megírásánál a balkáni szerb-horvát népi epika vagy a dalmát humanista költészet alkotásaira is visszaemlékezett. Ott van végül a Zrinyitól Rákócziig terjedő kor: a líra és epika mellett a népies prédikációirodalom is figyelmet érdemelne itt (Csúzy Zsigmond és társai!), ahol szintén rengeteg a keleteurópai párhuzam és vonatkozás.

KLANICZAY TIBOR *válasza*¹:

Igen nehéz feladat volna ennek a rendkívül gazdag vitának az összefoglalása, az egyes felszólalásokban felvetődő problémák és szempontok színes sokaságának a rendszerezése és mindezekkel kapcsolatban a saját álláspontom kifejtése. Válaszom ezért nem lehet teljes, csak néhány kérdésre szeretnék kitérni.

Köszönetet kell mondanom a felszólalóknak a referátum kiegészítéséért és hiányosságának feltárásáért. Kardos Tibor és Ortutay Gyula, de különösen Turóczi-Trostler József számtalan olyan kérdésre hívták fel a figyelmet, melyek kimaradtak előadásomból. Általában teljesen egyetértek ezeknek a kérdéseknek a fontosságával, de nem érzem jogosultnak azt az igényt, hogy a referátumnak mindezeket tartalmaznia kellett volna; hiszen erre egy hatóság előadás sem lenne elég. A régi magyar irodalomtörténeti kutatás *legfontosabb* és *legsürgősebb központi* feladatainak a felvázolására vállalkoztam és nem a régi magyar irodalom rövid szintézisének a megírására. Ezért eleve le kellett mondanom számtalan fontos problémának még az érintéséről is. Legfontosabb munkaterületeknek Balassi, Zrínyi, a humanizmus, a reformáció és a kuruc költészet problémáit tekintettem és a felszólalások után is változatlanul fenn kell tartanom ezt az álláspontomat. Fontosnak érzem a korai középkor, Erasmus, vagy a karteziánusok kérdését, de a fenti problémaköröket még fontosabbnak és ezért szorítottam ezekre. Nem hiszem, hogy Balassi és Zrínyi értékelése, a humanizmus, a reformáció és a kuruc költészet kérdései áproblémák lennének. Elismerem ugyanakkor, hogy még egy rövid referátum szűk keretei között is hiba volt két olyan valóban alapvető kérdésnek a mellőzése, mint az elvilágiásodás és a periodizáció. Ezek kimaradása a felvetett problémák, illetve az előttünk álló főfeladatok megjelölésében bizonyos aránytalanságot idézett elő.

Az előadásomat ért bíráló megjegyzések másik csoportja a magyar irodalomtörténeti kutatás haladó hagyományával kapcsolatos. Teljesen egyetértek azzal, hogy a múlt irodalomtörténetírásában nemcsak reakciós alkotások és tendenciák, hanem előremutató pozitív, a haladást szolgáló tudományos művek és életpályák is szép számmal akadnak, — ezt különben a referátum elején is hangsúlyoztam. A felszabadulás előtti kutatás értékelése komoly és nehéz feladat és igazat adok Turóczi-Trostler akadémikusnak, hogy ennek tisztázására kísérletet sem tettem. De ez nem is volt a feladatom, mivel mostani kongresszusunknak a napirendjén a legutóbbi évek munkásságának értékelése és a legközelebbi feladatok kijelölése szerepel. Az Irodalomtörténeti Társaság újjáalakulása óta eltelt három év munkásságának az áttekintését tartalmazta a referátum, ezért kellett benne szerepelnie pl. Esze Tamás tanulmányának, de Riedlének nem és ezért nem foglalkozhattam Turóczi-Trostler akadémikusnak régebbi, rendkívül értékes és gazdag anyagot tartalmazó műveivel sem. Nem fogadhatom el ennek következtében azt a megállapítását, hogy diszciplinánk multját egy munkaközösség szűk perspektívájából ítélt meg. A felszabadulás előtti irodalomtörténetírásból mindössze a legnagyobbat, Horváth János munkásságát említettem meg, — nem hiszem, hogy ez csak egy munkaközösség véleménye; az utóbbi három év régi irodalmi tanulmányai pedig hiánytalanul

¹ Tekintettel arra, hogy a kongresszusi vita alkalmával az idő előrehaladottsága miatt nem volt módom érdemben válaszolni a hozzászólásokra, az ülés végén elhangzott felszólalásomat itt kiegészítettem.

szerepeltek előadásomban — tekintet nélkül arra, hogy szerzőik, milyen munkaközösséghez tartoznak. Egyetértek viszont Kardos Tibornak és Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikusnak azokkal a szavaival, melyekben rámutattak hogy a humanista kutatás múltját illetően fogalmazásom félreérhető volt és módot adhatott a reakciós indítékú, a faszizmussal cimboráló humanizmus-kutatás, valamint a becsületes szándékú, a faszizmussal való szembenállást kifejező humanizmuskutatás határainak elmosására. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban végül annak a szerény óhajomnak szeretnék kifejezést adni, hogy minél előbb valósuljon meg a régi magyar irodalomtörténeti kutatás haladó hagyományainak a tisztázása természetesen nála sokkalta hivatottabbak által. Ez is szakterületünk munkásainak fontos feladatai közé tartozik és ezt már az előadásban is hangsúlyoznom kellett volna.

Szeretnék végül két felszólalásra külön is kitérni. Révész Imre akadémikus felhívta a figyelmet a reformáció feudális irányára és annak nagy szerepére a magyar reformációs mozgalmak sorában. Megállapításai a történettudomány eddigi eredményein alapulnak és a probléma további vizsgálata is elsősorban a történettudomány feladata, nem is kívánok a kérdésnek ehhez az oldalához hozzászólni. Rá szeretnék azonban mutatni arra, hogy a Révész akadémikus szerint túlnyomórészt feudális beállítottságú magyar reformáció irodalmi alkotásait hiába keressük a XVI. század hetvenes éveig. Nyilvánvalóan vannak feudális szellemű reformátoraink, de hol vannak a reformáció feudális szellemű írói? Ha végigtekintünk a legjelentősebbek névsorán (Ozorai, Szkhárosi Horvát, Sztárai, Bornemisza, Heltai, Dávid, a Debreceni disputa és a Balassi-komédia szerzői) csupa polgári, illetve népi szemléletű írók találunk. Még a reformációt reakciós irányba terelő Melius is inkább a feudálizmussal való megalkuvás útját kereső gazdag kereskedő polgárság, semmint magának a feudálisizmusnak a képviselője. Vannak feudális beállítottságú íróink, akik a földesurak érdekeinek a képviselői, mint pl. Kulcsár György vagy Szegedy Lőrinc, de ezek 1570 körül lépnek csak fel, amikor a reformáció népi szárnya vereséget szenved, a polgári irány pedig megalkuvásba süllyed. Függetlenül tehát attól, hogy milyen mértékben volt feudális jellegű a magyar reformáció kezdettől fogva, a reformáció irodalma egészen az 1570. körül fellépő reakciós írókig kifejezetten antif feudális, polgári, illetve népi szemléletű irodalom.

Foglalkoznom kell külön Turóczi-Trostler akadémikus szempontokban és anyagban egyaránt igen gazdag és terjedelmes felszólalásával is. Sajnálattal kellett tapasztalnom hogy állandóan olyan kérdéseket kért tőlem számon melyek részben nem tartoztak feladatomban körébe, mint a régi irodalomtörténet-írás részletes elemzése és értékelése, részben pedig nem férhettek be referátumom keretei közé (pl. a sztoicizmus szerepe). Még sajnálatosabbnak tartom, hogy — sokszor indokolt — kifogásait olyan megfogalmazásban adja elő, mintha mindannak, ami előadásomban nem szerepel, tudatlanságom, vagy feledékenységem volna az oka. Ha Katona Lajos munkásságát nem említem, vagy pedig nem térek ki a kétfajta latin nyelv kérdésre és így tovább, az a régi magyar irodalom problémáinak minél tömörebb összefoglalására irányuló törekvésemből, nem pedig a dolgok nem ismeréséből, vagy az áttekintőkészség hiányából fakadt. A felszólaló kifogásai többször merő félreértésből származnak. Hogy csak egy példát említsek: a reformáció irodalmi alkotásainak szövegkiadásával foglalkozva rámutattam arra, hogy melyek azok a fontos haladó alkotások, melyek modern tudományos kidásra várnak még. Ezek között különös nyomatékkal említettem Bornemisza *Ördögi kísérteteit*, mivel ez 1579.

óta nem jelent meg nyomtatásban. Turóczi-Trostler akadémikus ekkor »távlattévedésnek és mértékvesztésnek« tekintti, hogy nem beszélek az *Elektrá*-ról, és szerinte leszűkítem ezzel az író jelentőségét. De mikor a szövegkiadások terén fenálló teendőinkről van szó, akkor miért kellene inkább az *Elektrá*-ról és nem az *Ördögi kísirtetek*-ről beszélni, amikor amannak két új kiadása is van és a közeljövőben ismét megjelenik. Ha Bornemisza összmunckásságának az értékelése lett volna a feladat, akkor joggal kifogásolhatná az *Elektra* mellőzését, csakhogy itt nem erről volt szó. Nem távlattévedés ez, hanem szövegkiadások terén fenálló feladatok egyszerű felmérése. Magaméva teszem Turóczi-Trostler akadémikus számos értékes fejtegetését és elfogadom bíráló megjegyzéseinek jelentékeny részét, de a kritikának ilyen félreértéseken alapuló módját kénytelen vagyok visszautasítani.²

A mai vita a megoldandó elvi kérdések nagy sokaságát vetette fel, ezek megoldása a további műhelymunkák, a régi-magyar irodalom kutatói közt sűrűn megrendezendő elvi viták feladata. A felszólalásoknak köszönhető, hogy teljessé tették a referátum anyagát és a problémák tömegének felszínrehozásával új lendületet fognak adni a kutatómunkának.

Köszönettel tartozom a felszólalóknak azért is, mert kiegészítő szempontjaikkal, bírálataikkal, a referátum egyes hibáinak kiigazításával saját további munkámhoz is értékes segítséget nyújtottak, hiszen előadásom hiányosságai amellet, hogy az anyag nagysága miatt eleve le kellett mondani számos probléma tárgyalásáról, abból is fakadtak, hogy éppen engem, aki tudományterületünk egyik legfiatalabb munkása vagyok, ért az a megtiszteltetés, hogy a régi magyar irodalomra vonatkozó kutatás problémáit Kongresszusunkon összefoglaljam. Tudományunk több évtizedes tapasztalattal rendelkező képviselőinek kiegészítései nélkül nem is alakulhatott volna ki teljes kép a magyar irodalom problémáiról.

² Csak jegyzetben említem, hogy hozzászólásának a vita után készült itt közölt fogalmazásában még Lukács György kongresszusi előadásának a tanulságait is számon kéri, holott Lukács elvtárs előadása később hangzott el, mint a régi irodalom vitája.

II.

BARTA JÁNOS

EREDMÉNYEK ÉS FELADATOK A FELVILÁGOSODÁS ÉS A REFORMKOR MAGYAR IRODALMÁNAK KUTATÁSÁBAN.

1.

Ha irodalmunk múltjának azt a darabját keressük, amely tartalmának sokneműsége folytán a szintetikus fölfogás elé a legtöbb nehézséget gördíti, s éppen ezért torzításokra, hamisításokra a legtöbb lehetőséget kínálja — akkor ezt a felvilágosodás, a reformok és a szabadságharc korában találhatjuk meg. Ez az időszak olyan jelenségeket foglal magába, mint a tételes vallásokkal szakító Bessenyei, a Martinovics-mozgalomban szereplő Kazinczy és Verseghy, a forradalmi Párizs felé tekintő Bacsányi, a demokratikus átalakulást követelő Kölcsey, a plebejus forradalmár Petőfi — nem csoda, hogy mindig a politikai és világnézeti értékelések és harcok ütközőpontjában állott, mindenkitől, aki vele behatóbban foglalkozott, határozott állásfoglalást követelt meg — s a nagy íróival és egész fejlődésirányával való számvetést az utókor irodalomszemléletének csaknem központi feladatává tette.

Innen érthető, hogy a Horthy-korszak tudósai és kutatói aránylag nagy energiát és fáradságot fordítottak a Bessenyeitől Petőfiig terjedő korszak irodalmának feldolgozására, egyes irányzatokkal kapcsolatban nyugodtan mondhatjuk: meghódítására. Ismert tény, hogy felvilágosodáskori irodalmunk Bessenyeitől kezdve sűrűn kapott ösztönzéseket és segítséget német költőtől és írótól, kezdve azon, hogy maga Bessenyei is Bécsben lépett fel. Ez a kétségtelen helyzet számos kutatónkat sodorta bele az összehasonlító irodalomszemlélet kozmopolita irányába. Mivel azonban a magyar felvilágosodásból, német irodalmi hatással vagy anélkül, forradalmi törekvések is nőttek ki, s végül egy szellemében németellenes, formájában és tartalmában nemzeti irodalom nőtt ki, a germán törekvések hazai exponensei számára szinte kényszerű szükség volt, hogy a mi új nemzeti irodalmunknak visszagermanizálását megkíséreljék. Magyarországon megjelent német kiadványok (Deutsch-Ungarische Heimatsblätter, Südostforschungen) cikkei sorra mutatták ki magyar írókról, hogy voltaképpen mindent a németeknek köszönhetnek. — Új irodalmunknak egy csapásra való elvilágiasodása hasonló mentési kísérletekre kényszerítette az egyházi körökhöz közelálló irodalomtörténészeket. — A részlet-

kutatásokon túl több kísérlet is történt az egész kor rendszeres, szintetikus ábrázolására. Mellőzöm itt a olyanfajta összefoglalásokat, melyek csak címükben hordozták a »rendszerelés« szót, valójában pedig nem adtak többet nyersanyagalmaznál — s csak utalok arra, hogy a korszak legnagyobb arányú szintézise a maga teljes egészében kivitelre nem került, csak elszórtan találhatók meg alapelvei Horváth Jánosnak Berzsenyiről, Csokonairól, a két Kisfaludyról stb. szóló műveiben. Ennek a körvonalaiban megadott, nagyarányú szintézisnek számos olyan eleme van, amelyet mai szintetizáló kísérleteinkben sem mellőzhetünk. Ilyen pl. a nyelvkérdésnek és a világi irodalom kialakulásának a kor középpontjába való állítása, irodalmunk kétrétegűségének ténye, amely egyáltalán nincs áthidalhatatlan messzeségben a marxista osztályszemlélettől, aztán a romantika felé való áttejlődés folyamata, a magyar romanticizmus irodalmában a nemzeti tartalom követelésének kiemelése. — A részletekben pedig az egyes műfajok kifejlődéséről, egyes nagy írók (Kazinczy, Csokonai, Berzsenyi, Katona stb.) életművéről Horváth Jánostól megrajzolt képnek számos vonása élni fog még akkor is, amikor magukat az írókat és műfajokat már a mi szempontjaink szerint átértékeltük. Azt hiszem, kellő társadalmi alátámasztással az irodalmi ízlés fogalma is hasznos kutatási szempontnak bizonyulna. Azt a két szintetikus kísérletet akarom kissé bővebben említeni, amelyet részint szellemi fegyverzete, részint a kutatók és a közönség körében elért népszerűsége folytán a Horthy-korszak legjellemzőbb termékének tartok. Egyiknek a »táj- és nemzedékszemlélet« volt a jelszava, a másiknak a preromantika.

Az előbbinek alapelveit Farkas Gyula fejtette ki a *Minerva* 1931-es évfolyamában (s gyakorlatban alkalmazta *A magyar romantika* és *A fiatal Magyarország kora* c. kötetében). Fejtegetései irányában már eleve gyanút kelthet az a körülmény, hogy a két elvet mereven elválasztja egymástól, s hozzá még kijelenti, hogy az első, a tájsemlelet, a magyar irodalomban kizárólag a XIX. század első negyedére, a nemzedéki elv meg éppen csak az ezután következő második negyedre, főként pedig a negyvenes évekre alkalmazható. Ha valaki olyan szintetikus alapelveket talál, amelyek csak néhány évtizedre érvényesek, akkor még biztos lehet affelől, hogy nem jutott el az igazi szintetikus látásig. Ezt a szóbanforgó elmélet részletei is eléggé dokumentálják. Jeleztük már, hogy felvilágosodás- és reformkori irodalmunkban van széttagozódás — sőt az irodalmi élet számszerű és minőségi megnövekedése ezt a széttagozódást is a megelőző korszakokénál élesebben tünteti föl. Nyilvánvaló azonban, hogy ezt a tagolódást végső fokon nem lehet tájhoz kapcsolni, és nem lehet felekezeti és »művelődési« különbözőségeiből megfejteni. Ismeretes, hogy Farkas nagyjából keleti protestáns és nyugati (dunántúli) katolikus ellentétéről beszél, az előbbihez kapcsolja az újítást, az utóbbihoz a »hagyományok« védelmét. Az új és régi harcának ez a magyarázata voltaképpen nem magyaráz semmit. Farkas az újat és a régít — mai szóval az avult, önmagát túlélte feudális magyar államot

s feudális kultúrát, és a felvilágosodásban kibontakozni akaró független polgári Magyarországot — egyenrangúakként, egyenlően értékesekként tárgyalja, nem veszi tudomásul a kettejük között fennálló kibékíthetetlen ellentétet — s csak így juthat oda, hogy a harcot a húszas—harmincas években valamilyenfajta »kiegyenlítődéssel« oldja meg. Azt kívánni persze, hogy mindezeknek a folyamatoknak az osztályhátterét meglássa és elemezze, túlsok lenne a Horthy-korszaknak, hozzá még német egyetemen működő tudósától. A részletekben a »nemzedék« még gyöngébb magyarázó elvnek bizonyul. Petőfi és a tizek közt a voltaképpeni összetartó kapocs a »nemzedéki összetartozás« érzése ; de maguk csak »harmadik nemzedéke« a negyvenes éveknek ; a magyar irodalom fejlődési iránya a jelzett félszázadban az »irodalmi autonómia« felé tart, s ez a fejlődés éppen a legfiatalabb nemzedékben, azaz Petőfiékben, és Aranyban válik uralkodóvá, miután mindegyik nemzedék fokozatosan közeledett hozzá. Mindenesetre van valami különös abban, hogy kimerítő részlettanulmányok után is egy kutató a maga konstrukciójában így el tudjon szakadni a valóságos fejlődéstől.

Farkasnak első kötete megjelenése után már védekeznie kellett az ellen a vád ellen, hogy rendszerező elveit idegenből, a német tudománytól vette, a tájszemléletet pl. Nadlernek, a hitleri Németország későbbi hivatalos irodalomtörténetírójának *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften* c. munkájából. Farkas ezt a függést tagadta ; a korszak másik szintetizáló elvének, a preromantikának eredetéről azonban már vita sem lehetett, mert maga az alkalmazója hivatkozott arra a francia tudósra, akitől kölcsönvette. Ha már most a »preromantika« fogalmának családfáját kezdjük kutatni, különös eredményre jutunk. Az előbb tárgyalt »tájszemlélet«-en, alapos szemügyrevétel után, föl lehet fedezni a német imperializmusnak s a vele összefüggő biológusztikus-faji felfogásnak távoli sugarait ; a preromantika más talajból : a nyugati polgári dekadencia pesszimista kultúrfilozófiájából sarjadt, s hazai kivirulását, mondhatni elburjánzását nagyban előmozdította a pszichoanalízis áporodott levegője. Így jön létre az a megdöbbenő fából vaskarika, hogy a magyar irodalom megújul, hatalmas fejlődést vesz — egy regresszív szellemi tendenciából ; a szerző a mi felvilágosodásunk időszakát jellegzetesen preromantikus kornak nevezi, s minden részletjelensége mögött fölfedezi ezt a bizonyos visszatérési tendenciát — a múltba, a földhöz, a gyermekkorhoz, az anyához, végső elemzésben a preindividuais létezéshez vagy az enyészethez. E korszakban mindenki preromantikus lélek lesz, nemcsak Ányos és Dayka, hanem Bessenyei és Kazinczy, sőt a jó öreg Dugonics és Gvadányi is. Maga az egész mozgalom pedig végülis valósággal transzcendens rangra emelkedett : a felújulással kapcsolatban csodáról, misztikumról, »a preromantika misztikus hullámainról« olvashattunk. Nyíltan társult ezzel a felfogással a felvilágosodás lebecsülése, s az a megállapítás, hogy a preromantikus korban irodalom és politika negatív viszonyban áll egymással. Természetes, ha a kortársakat megtévesztette is, minket ne tévesszen meg az a

körülmény, hogy ezt az elméletet egy olyan tudósunk szerkesztette, aki főművében az egyes korszakok megjelölésére társadalmi osztálykategóriákat használ (pl. »nemesi irodalom«.) Nem a kategória, a szemlélet a fontos, Szerb Antal pedig a maga osztálykategóriáit arisztokratikus, barokkos szemléletű német munkából merítette (Naumann), jele ennek az, hogy teljesen magáévá tette azt a fel fogást, amely az egész népi kultúrát a magasabb társadalmi osztályok kulturális alkotásainak ú. n. leszállásából származtatja.

E két szintetikus kísérlettel csak a Horthy-korszak legjellemzőbb termékeit akartuk kiemelni. Nem célunk számbavenni ennek a korszaknak egész irodalomtörténeti termését; célunk inkább annak megsejtése, hogy minő nehézségekkel kellett megküzdenie irodalomtörténetírásunknak a felszabadulás után, amikor a korszak vizsgálatához hozzáfogott. Éppen ezért elmellőzhetjük az 1920. és 44. közti időszak monográfiáinak, kiadványainak akár futólagos felsorolását is, csupán egyre kell még éppen fő szempontunk kidomborítása végett utalnunk. A Horthy-korszak feudálkapitalista kultúrpolitikájának arisztokratikus tendenciái, s különösen a kor polgárságának esztéta-hajlama kedvezett egy bizonyos, sokat emlegetett esszéizmus kialakulásának. Nos, ez az esszéizmus is — a XX. század némely jelenségein kívül — különösen a mi korunkat, a felvilágosodás és a reformok korát érezte a maga talajának. Azt lehetne mondani: egyidőben fiatalabb irodalomtörténészek számára szinte az esszé volt a kötelező műfaj, s ha tárgy kellett, ott volt Berzsenyi, Kölcsey, Kazinczy, Vörösmarty, Bessenyei — alig van köztük olyan, akiről több esszé ne íródott volna. Ezekben az esszéikben olykor értékes felismerések porlódtak el apró sziporkákká, a műfaj azonban inkább az élményi, szubjektív felfogásnak nyitott utat, s legfeljebb még a polgári lélektan szélesebbkörű alkalmazásának.

2.

A felvilágosodás és a reformok korával kapcsolatban az elmondottak némi képet adtak arról: milyen állapotban találta ezt a korszakot újszemléletű irodalomtörténetírásunk. De ha a nehézségeket számbavesszük, rögtön hozzá kell fűznünk másrésztől azt, hogy az új irodalomtörténetírás éppen ezzel a korszakkal kapcsolatban kapta a legtöbb, leglényegesebb segítséget a marxista-leninista ideológia kimagasló magyar művelőitől, elsősorban Révai József és Horváth Márton elvtársak irodalmi tanulmányaiból. Nem túlzás, ha azt mondom, hogy ezekben a tanulmányokban már benne vannak a kor irodalomtörténetének tudományos feldolgozásához szükséges szintézis alapvető elvei.

A korszak fejlődésének általános áttekintését és irányvonalait megadja már Révai József Kölcsey-tanulmánya. Belőle tanultuk meg, hogy az a központ, amelyhez a századforduló eredményeit viszonyítanunk kell s amely az irodalmi mozgalmak megértéséhez is hozzásegít bennünket: a francia forradalom, s vele kapcsolatban a magyar polgári átalakulás nagy kérdése. — Az ily módon fel-

fogott események és irodalmi mozzanatok a polgári átalakulást megelőző eszmei harcok első jelentkezésétől, vagyis a magyar fölvilágosodás megindulásától Bacsányin, a Martinovics-mozgalom írótagjain, a ferenci elnyomás idején működő Kazinczyn és Kölcseyn keresztül egységes fejlődési sorba állíthatók — a negyvenes évek reformmozgalmain át egészen a plebejus forradalmi eszmék újabb ugrásszerű jelentkezéséig — Petőfiben és költői-politikai fegyvertársaiban.

Az általános irányvonalakon túl megtaláljuk Révai és Horváth elvtársak tanulmányaiban az útmutatást több olyan irodalmi alapfogalom tisztázására, amely nélkül sem a kor általános fejlődésének, sem kiemelkedő író-egyéniségeinek elemzése nem oldható meg. Ilyen elsősorban a *népiesség* kérdése. Nyilvánvaló, hogy a népiességnek az a fogalma, amellyel régebbi irodalomtörténeteszeink és esztétikusaink dolgoztak, ma már nem lehet kielégítő, még ha a korábbi kutatások sok értékes részleteredményt produkáltak is. A mi számunkra a népiesség nemcsak forma, stílus, műfaj, költői technika kérdése, hanem mindezen túl a politikai magatartásé; ezen az alapon tanultunk meg különbséget tenni feudális és plebejus-paraszti népiesség között, és megkeresni a népiességben a patriarchális vagy provinciális elemeket. A mi korszakunk ezen keresztül is egységesebb profilt kapott; Orczy, Dugonics, Gvadányi az egyik részen, — Csokonai, majd Petőfi a másik részen megkapják helyüket a kor általános keretei között. Nem szükséges részletesen kifejtenem, hogy új, mélyebb értelmet kapott a *nyelvújítás* is; abban a korszakban, amelynek központi problémája a polgári nemzetállam kialakulása, Petőfi eszméin, költészetén keresztül — Révai és Horváth elvtársak tanulmányai nyomán — különítjük el a nemesi osztály sovínizta *nacionalizmusát* a forradalmi értelmiség plebejus *patriotizmusától*, a nemesi liberalizmust a forradalmi demokratizmustól. A szellemtörténeti irány visszaélt az olyan irodalmi és esztétikai irányt jelölő kategóriákkal, aminő pl. a szentimentalizmus és a romanticizmus. A Kölcsey-tanulmány már helyreállítja a természetes szemléletmódot, amikor a szentimentalizmust is történeti jelenség gyanánt értékeli, s kivetkőztetve kódosító általánosságából a német és magyar társadalom konkrét forradalomutáni helyzetéből vezeti le. Nem kell hangsúlyoznom, milyen segítséget jelentenek felvilágosodáskori íróink-költőink megértésében az olyan szempontok, mint amikor Révai elvtárs »az érzelmek polgárosodásáról« beszél. A romantika sem lehet romantikus lelki alkat stb. most már; Marx egy utalása nyomán Mehring megadta a német romantikus mozgalom általános társadalomtörténeti magyarázatát; Horváth Márton Vörösmarty-émlékbeszédében már kiemelte, hogy Mehring szempontjai sem a francia, sem a magyar romanticizmusra nem alkalmazhatók; a mi romantizmusunk még jóval erősebben kétarcú mozgalom, mint a németeké; számos jelenségében nem a feudális reakciónak, hanem a haladó nemzeti, hazafias mozgalomnak irodalmi megnyilvánulása, olykor harci eszköze is.

Mellőzve most azokat az iránymutatásokat, amelyeket a jelzett tanulmányok egyes írók és költők helyes meglátásához adtak, megismétlem azt,

hogy e tanulmányok rendkívül kedvező föltételeket teremtettek a felvilágosodás és a reformok kora irodalmának tudományos feldolgozásához. A következő kérdés persze most már az: irodalomtudományunk felhasználta-e, és hogyan használta fel ezeket a kedvező feltételeket, tudott-e élni azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a marxizmus-leninizmus és a Párt iránymutatása megnyitott számára? Az eredmények arányban állanak-e a föltételekkel és a belőlük adódó feladatokkal?

Mielőtt erre a kérdésre a tényleges eredmények számbavételével felelnék, hadd említsek meg néhány olyan körülményt, amely több-kevesebb, nem mindig kedvező hatással volt a konkrét tudományos kutatómunkára. Ilyen mindjárt az, hogy a jelzett korszaknak, különösen a reformkornak társadalmi és politikai megítéléséhez a helyes szempontokat történetírásunktól elég későn kaptuk meg. Az eredeti tökefelhalmozás problémáira Pach Zsigmond Pál csak 1949—50-ben hívta föl a figyelmet; a II. József — II. Lipót és Ferenc idejére eső nemesi és értelmiségi mozgalmakat Kató István csak 1950-ben vette választóvíz alá; az 1820. után meginduló, s végül a forradalomba és szabadságharcba torkoló nemesi reformmozgalom értékelését pedig Spira György tanulmányai egyideig hamis vágányra juttatták, s e kérdésben csak Mód Aladár bírálata adott biztosabb tájékozódási lehetőséget. Irodalomtudományunk mindenesetre merészebben nyúlt volna a kérdésekhez, ha lába alatt érezte volna a történeti kutatások eredményeinek biztos talaját. Hogy a bizonytalanság a kutatásban is zavarokat okozott, arra példának a II. József-korabeli magyar írók megítélésében mutatkozó bizonytalanságra utalok; a nemesi reformmozgalom negatív megítélése, tudjuk, magávalhozta Vörösmarty első korszakának hasonló megítélését is.

Az irodalomtörténeti kutatómunka előfeltételei között szólni kell azokról a szervezeti formákról is, amelyekhez ez a kutatás általában kapcsolódhatott. Itt már le kell szögeznünk, hogy a fentebb elemezett jó elvi iránymutatáshoz viszonyítva ezek a szervezeti formák még fejletlenséget mutatnak. Semmiestre sem lehet elhanyagolni azt a körülményt, hogy a korszak új szemlélete és bizonyos mértékű szintetikus összefoglalása legelőször a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karán, egyetemi előadások keretében történt meg. Ezek az előadások sokszorosított formában az egyetem falain kívül is terjedtek; az egyetemi munka keretében a hozzájuk fűződő szemináriumi és tanulóköri viták a fővonalakat népszerűsítették és számos részletkérdést tisztáztak, s mindez hozzájárulhatott volna a korszakunkra irányuló kutatások élénkebbé tételéhez. Az egyetemi reformok során azonban úgy adódott, hogy volt egy esztendő, amikor ez a korszak egyáltalán nem szerepelt az órarendben; ez a kor iránt meginduló érdeklődést ellanyhította; s ez az év különösen érezte a mai egyetemi oktatás egyik általános hiányosságát: azt, hogy az előadónak nincs módjuk speciálkollégiumok tartására, s ha volna is, az ifjúságnak nincs módja ilyenek hallgatására; a főkollégiumok gyors iramban robognak át az egyes

írókon és évtizedeken, s aki valamely részletnél még szívesen elidőzne, az erre a mai szűk keresztmetszetű tanítástervben alkalmat nem talál. Jellemző, hogy amikor az elmúlt 1950—51-es egyetemi évben a budapesti magyar szakosoknak szakdolgozati témát kellett választaniuk (a délelőtti tagozaton), lámpával kellett keresni az olyan hallgatót, aki hajlandó volt a felvilágosodás korából vagy a reformkorból témát választani.

A kutatás másik centrumában : az Irodalomtörténeti Társaságban, annak újjászervezése után, sor került egy olyan munkaközösség felállítására is, amely irodalmunknak 1772. és kb. 1880. közötti fejlődésével foglalkozott volna. A munkaközösség kutatási területének ilyen módon való megszabása éppen a mi korszakunk számára nem bizonyult előnyösnek. Körülbelül egyéves működése alatt, persze erősebb központi irányítás híján a felolvasott és megvitatott tanulmányok szinte kivétel nélkül az 1849. utáni időszakot keresték fel, s a központba Arany János alakja került. 1950. ősze óta állt be némi fordulat : ezt nemcsak a Vörösmarty-évforduló nyomán támadt érdeklődés idézte elő, hanem az a szervezeti módosítás is, amely az önkényuralom és kiegyezés korát egy másik munkaközösség hatáskörébe utalta át. Azóta a szóbanforgó munkaközösségek újabb átszervezésen estek keresztül ; munkaképességüknek az idő lesz majd a próbája. Bennük általában a kollektív munka megszervezése és tervszerűsítése komoly akadályokba ütközik. A tagok munkahelyüket nézve a legkülönbébb intézményekből verődnek össze, elfoglaltságuk szétágazó és elég terhes is, szervezetük laza, témáik sokszor esetlegesek ; így kérdés : tekinthetők-e olyan szerveknek, amelyek produktív munkára képesek. Mint e munkaközösségek munkájával összefüggő, jellemző tünetet kell megemlítenem, hogy az Irodalomtörténeti Társaság nyilvános vitaülésein teljesen a mi korszakunkból merített téma eddig (1951. dec. 1-ig) egyáltalán nem szerepelt, csak Bóka Lászlónak a vitaülések kezdeti korszakában, 1949. tavaszán tartott felolvasása (*A VIII. század*) érintette részben ezt a korszakot.

Az Irodalomtörténeti Társaság munkaközösségeihez hasonló szervezetek az egyetemi Magyar Irodalomtörténeti Intézetében alakult, célhiteleből támogatott munkacsoportok. Bár bennük az egyetemi ifjúság jobb káderei dolgoznak, önálló feladatok megoldására nem alkalmasak ; eddig rendszeren kritikai szövegkiadások előkészítésére használták fel őket. Fő problémájuk az egyszemélyes irányítás és a munka felülvizsgálatának kérdése. A mi időkörünkből Budapesten kettő ilyen működik : az egyik Vörösmarty összes műveinek kiadását készíti elő, a másik a Petőfi-kritikai kiadás már megjelent költeményes kötetéhez állítja össze a történeti és filológiai jegyzet-apparátust. Debrecenben egy hasonló munkacsoport Csokonai összes művei kritikai kiadását készíti elő.

Az elmondottakból világos, hogy azok a szervezeti formák, amelyek közt nálunk jelenleg az irodalomtörténeti kutatómunka folyik, éppen a mi korszakunk szemszögéből nézve, egyáltalán nem mondhatók tökéleteseknek, s ennél fogva produktivitásuk iránt sem lehetnek túlzott igényeink.

3.

Azt hiszem, az előbbiekkal némiképp előkészítettem hallgatóinkat arra a válaszra, amelyet az utóbbi évek kutatómunkájának eredménye felől általános-ságban föltett kérdésre adni módomban van. A felvilágosodás és reformkor irodalmának kutatásában tényleg elért eredmények, még a fenti nehézségeket számbavéve is, nincsenek arányban azokkal az indításokkal, amelyeket Pártunktól és vezető ideológusainktól kaptunk, s csak részben felelnek meg azoknak az igényeknek és szükségleteknek, amelyek szocializmust építő országunk oktatási és kulturális intézményei és dolgozó népünk felől jelentkeznek. A részletmunkában is, a nagy elvi kérdések terén is sokkal több a megoldandó feladat, mint a valóságos eredmény.

Most azonban próbáljuk végre magukat az eredményeket számbavenni. Előbb az átmeneti évek (1945—48. közt) néhány fontos termékéről kell megemlékeznünk.

A felszabadulás után jelent meg, de valószínűleg teljesen régi adatgyűjtésen alapszik Sándor István műve: *Író és társadalom*. Figyelmet ébreszt e mű iránt részint alapos adatgyűjtése, részint az a tény, hogy témájául a társadalmi harcok irodalmi tükröződését tekinti, s egész szerkezetében az új és régi harcához igazodik. Eredményeit használhatatlanokká teszi mégis idealista társadalomszemlélete, s az a hamis objektívizmus, amellyel újat és régít egyenrangúan tárgyal, egyaránt értékesnek tüntet fel, sőt olykor éppen a régít tárgyalja igen meleg rokonszenvvel, mindamelltt, hogy a magyar feudalizmus kulturális felépítményének számos fogyatékoságára mutat rá.

Az 1948-ban, Horváth János 70. születésnapjára megjelent *Magyar Századok* c. gyűjteményes kötetnek felvilágosodás- és reformkori anyaga, szegényességével, eléggé jelzi azt a bátortalanságot, amellyel kutatóink a Horthy-korszak összeomlása után ehhez a korszakhoz közeledtek, s egyúttal még az új utakat kereső tudósok elvi bizonytalanságát is. Irodalomtörténetírásunk új terméséből egy közönségtörténeti adatközlő cikk és egy verselemzés mellett Sötér István teljesen elhibázott, azóta alapvetően helyreigazított Eötvös-tanulmánya jelent meg itt, s a legfontosabb eredmény az volt, hogy a *Forum* c. folyóiratban lezajlott Vörösmarty-vita mellett itt, ebben a kötetben történt meg az egyik döntő lépés Vörösmarty helyes értékelésére.

A fordulat éve után kibontakozó irodalomtörténeti munka termését az egyes írókhoz kapcsolva fogom áttekinteni.

Bessenyei. Vele kapcsolatban a Horthy-korszakban Vajthó László és a *Magyar Irodalmi Ritkaságok* kiadói derekas publikációs munkát végeztek, de adósak maradtak egyrészt az író életrajzára vonatkozó felderítő munkával, másrészt annak a Bessenyei-képnek helyesbítésével, amelyet az ellenforradalmi korszak mindjárt első éveiben megalkotott. Ezeket a feladatokat ma is még csak részben oldottuk meg. Gálos Rezső Bessenyei-életrajza — egyébként az egyetlen

ezidőben megjelent irónfonográfia ebből a korszakból — hosszú évek adatgyűjtése után feltárja Bessenyei életének eddig homályos mozzanatait, megrajzolja életpályáját, elemzi műveit, s beállítja őket a magyar feudalizmus válságának korába. Gálosnak, amint kisebb tanulmányai (Berzsenyiről, a magyar dalköltészetéről) mutatják, mindig voltak értékes szintetikus szempontjai, de végülis az anyag mindig nyakáranőtt, s a szintézis háttérbe szorult a bőséges adatfeltárás mögött. Ez egyúttal a szintetikus szempontok kevésbé mély voltára is mutat. Ezeket a fogyatkozásokat Bessenyei-kötete is megsínyli; főként bántó az, hogy a filozófus Bessenyei megelevenítése helyett csak filozófiai műveinek tartalmi kivonatát kapjuk. — Bessenyei egyéniségének és művének teljes marxista átértékelésére a fiatal Bruckner János vállalkozott. Támaszkodott ebben a Széchenyi-könyvtárnak egy régebben ismert kéziratára, amelyben Bessenyeinek egy eddig ismeretlen művét vélte fölfedezni. Ezt Bessenyei utolsó művének téve meg, olyan fejlődésrajzot konstruált, amely szerint Bessenyei élete utolsó szakaszában eljutott volna a tiszta materialista monizmushoz. A kérdés még nincs megnyugtatóan megoldva. Egyébként kétes: a szóbanforgó kézirat mely részei tekinthetők valóban Bessenyei művének; kétes a keletkezés időpontja, s általában Bessenyei materializmusának kérdését élete utolsó korszakában írt valamennyi művének vizsgálata alapján lehet csak eldönteni. — Megemlítem még, hogy az újonnan felfedezett mű, valamint Bessenyeinek a toleranciáról szóló eddig kiadatlan kézírata elő van készítve a kiadásra, ugyancsak le van másolva *Az értelem keresése* is. Kívánatos, hogy e művek az Akadémia kiadási programjába beilleszthetők legyenek. *Bacsányival* kapcsolatban eredmények helyett csak előkészületekre hivatkozhatok: lektorálás alatt áll összes műveinek kritikai kiadása, s ezzel kapcsolatban tervbe van véve több vele kapcsolatos tanulmány is. *Fazekasnál* szintén csak a kritikai kiadás előkészületeiről tehetek jelentést; amikor pedig azt közlöm, hogy komoly stádiumban van *Pálóczi H. Á.* ötödfélszáz énekének megjelenése, csak éppen utalok arra, hogy ezzel is olyan terv valósul meg, amelynél a számot se tudjuk, hányszor tüzték ki — a múltban — sikertelenül.

Csokonai. — Igazi arcának megrajzolása terén döntő lépés Waldapfel Józsefnek az Irodalomtörténet 1949-es évfolyamában megjelent tanulmánya. Élesen szembeszáll azzal az évtizedek óta uralkodott felfogással, amely Csokonai afféle dekadens költőt látott; kellő mértékre szállítja le a költészetének rokkoló elemeit, s bemutatja Csokonait, mint a magyar felvilágosodás legnagyobb költőjét, a feudalizmus és klerikalizmus, a babonák és vakbuzgóság őszinte, határozott ellenfelét. Kár, hogy a tanulmány a költő pályájának csupán első szakaszát tárgyalja, azt, amely önmagában is következetesebb és áttekinthetőbb, és mellőzi az 1795. utáni éveket. Így olyan kérdések maradnak megoldatlan, mint Csokonai népiessége, kapcsolata a népi kultúrával, s viszonya az inzurrekciós kor nemességéhez. Ezekre a kérdésekre megpróbál felelni Vargha Balázs a Magyar Klasszikusok kétkötetes Csokonai-kiadásának előszavában,

s vázolni próbálja Csokonai kulturális törekvéseit, különösen ezek plebejus vonásait emelve ki. Bár a Csokonai-problémákhoz a jelzett válogatás megjelenése alkalmából többen is hozzászóltak, még mindig sok a tisztáznivaló, az említettekén kívül Csokonai bekapcsolódása az 1772-ben megindult fejlődés egyes vonalaiba, helye a kor irodalmában, összefogó, szintetizáló jelentősége stb. — A jövőt illetően előkészületben van, a debreceni bölcsészeti kar Magyar Irodalomtörténeti Intézetének gondozásában, Csokonai összes műveinek kritikai kiadása.

Kazinczy-val kapcsolatban december 7-én hangzott el az Irodalomtörténeti Társaságban Tolnai Gábor felolvasása a *Fogságom naplójáról*. A felolvasásból és a hozzáfűződő felszólalásokból élesen kirajzolódtak a Kazinczyval kapcsolatos megoldatlan problémák, de kirajzolódtak az irodalomtörténeti köztudat előtt egy új Kazinczy-kép körvonalai is. Az előadó és a hozzászólók megerősítették és vitán fölül helyezték Kazinczy kiszabadulása utáni pályájának pozitív értékelését, bizonyítékokat sorakoztattak fel arra, hogy baráti levelekben, bizalmas nyilatkozatokban, illegális szövetségben tovább őrizte fiatal éveinek demokratizmusát. Ráterelődött a figyelem Kazinczynek eredeti munkáira, útirajzaira, a Pályám emlékezetére, az ezekben fellelhető érdeklődésre a hazai föld és nép iránt; felmerült a kívánság, hogy a műfordító stílusforradalmár Kazinczy mellett, tüzetesebben megismerhessük ezt a másik Kazinczyt; a levelek, az emlékiratok, az útirajzok, a Fogságom naplója Kazinczyját.

Berzsenyi, a Horthy-korszak esszéistáinak kedvence, a felszabadulás óta méltatlanul háttérbe szorult. Itt a szövegkritikai munkát már az előző kor elvégezte; Waldäpfel József tanulmánya csupán Berzsenyi megindulására és költői működésének második korszakára, a Kazinczyval való ismeretség jelentőségére mutatott rá. Így most már elvileg világosan áll előttünk, hogyan nő ki Berzsenyi a maga nemesi osztályának szűk szemléletéből, és hogyan közeledik a felvilágosodáshoz, de megoldatlan probléma még Berzsenyi, a nagy ódaköltő. Alapos elemzés minden bizonnyal megmutatja majd, hogy költészetének ebben az oldalában is nagy költői és nemzeti értékek rejlenek.

Kölcsey. Meg kell vallanunk, hogy az a kivételes helyzet, amelyben irodalomtörténetírásunk Révai elvtárs tanulmánya révén van, valósággal elkényeztette és illuziókba ringatta kutatóinkat. Olyasféle kényelmes vélemény alakult ki, hogy Kölcseyvel kapcsolatban most már nincs is semmi megoldani és tisztáznivaló. Révai elvtárs lerombolta a Horthy-korszakban Kölcseyvel kapcsolatban bőven termelt hamisításokat, kijelölte Kölcsey helyét a magyar költészet és a magyar társadalom fejlődésében, — de a mi feladatunk lett volna Kölcsey életpályájának, konkrét küzdelmeinek kifejtése, műveinek elemzése, Révai elvtárs alapvető megállapításai nyomán Kölcsey életművének a mi korunkra, mai harcainkra való alkalmazása. Ezzel bizony adósak maradtunk, s ami történt, az mindössze egy kétkötetes válogatás a *Magyar Klasszikusok*-

sorozatban, amely az anyag kiszemelésében és jegyzetelésében a Révai-tanulmány útmutatása szerint járt el. E kiadás elég bőséges magyarázatai megakarták könnyíteni a költemények és a kor politikájába mélyen beágyazott prózai művek megértését, s első ízben adtak mindenre kitékintő jegyzetelést, e körül azonban elvi viták zajlottak le, mint ahogy általában klasszikusaink kritikai és népszerű kiadásai jegyzetelésének nagy kérdései még tisztázottnak nem mondhatók.

A **Vörösmarty**-évforduló, bár természetével meglegedve nem lehetünk, tagadhatatlanul hozott lendületet a kutatásba és az értékelő munkába is. A Zeneakadémián lefolyt ünnepségen Horváth Márton elvtárs tartott előadást, a Magyar Tudományos Akadémia emlékünnepején Waldapfel József, az Írószövetségben Somlyó György olvasott fel; a *Magyar Klasszikusok*-sorozatban háromkötetes válogatás jelent meg Waldapfel József gondozásában és előszavával. Folyóiratunk, az *Irodalomtörténet*, tanulmányokat közölt Vörösmarty patriotizmusáról, dramaturgiai nézeteiről, szerelmi lírájáról, novelláiról, költői nyelvéről stb. Mindezeknek a megnyilatkozásoknak mindenekelőtt egy nagy jelentőségük van: az, hogy megmutatták dolgozó népünknek Vörösmarty igazi arcát, és kezébe adták a nagy költő időálló műveinek korszerű gyűjteményét. Ez azonban számos részletprobléma megvilágítását kívánta meg. A nagy tanulmányok rámutattak arra, hogy az állítólag pesszimista, metafizikus hajlamú költő első megszólalásától fogva mindvégig a legélénkebb kapcsolatban haladt együtt a kor nagy nemzeti küzdelmeivel, patriotizmusa túlhaladt a nemesi nacionalizmus szűk perspektíváján, s eljutott az igazi hazafiságig, amely magában foglalja az elnyomottak, a dolgozók testvériségét, nemzetközi-ségét is. Újonnan felfedezett újságcikkei alapján tisztán áll előttünk Vörösmartynak a szabadságharc kritikus hónapjaiban való szereplése; népiességében most már nemcsak esztétikai próbálgatást látunk, hanem politikai állásfoglalást is; látjuk, amint dramaturgiai cikkeivel és színibírálataival segíti a magyar színjátszást a valóság felé való fordulásban stb. A Vörösmarty-évforduló kapcsán készült el egy fiatal kutatóknak Vörösmarty nyelvéről szóló tanulmánya, amely elsőízben próbálja meg a marxi-lenini esztétika és a sztálini megállapítások tanulságait egy nagy költőnk nyelvére alkalmazni. — Persze sok minden maradt még az ünnepi cikkek után is tisztázatlan: Vörösmarty költői műfajainak, különösen epikájának jellege, kapcsolata kora irodalmi harcaival stb. Az a nagy Vörösmarty-monográfia, amely mindezeket megoldja, még a jövő reménye, de a művek kritikai kiadásának előkészítése folyamatban van. Külön kell ezentúl is utalnom egy idevágó problémára. Szinte nyomasztó az a tanácstalanság, amellyel valamennyien a Csongor és Tündét nézzük. Mindenki érzi róla, hogy remekmű, — de a marxi-lenini esztétikának és irodalomszemléletnek azon a színvonalán, amelyre mi eddig eljutottunk, éppen remekmű-voltában kielégítően elemezni és megérteni nem tudtuk. Amit egy fiatal esztétikusunk megkísérelt, alig több egyszerű vulgarizálásnál. A Csongor és Tünde nemcsak

Vörösmarty-probléma, hanem a mi fejlettségünk problémája is, — jelzi azt, marxista irodalomszemléletünket és fogalmainkat addig kell bővítenünk, gazdagítanunk, amíg ilyen jelenségeket is megnyugtatóan, kielégítően tisztázni tudunk.

Eötvös Falu Jegyzőjével indult meg a *Magyar Klasszikusok* sorozata. A kötethez Sőtér István írt bevezetést, s ez a bevezetés — egyetemi előadásokon kívül — az első alkalom volt arra, hogy új irodalomtörténetíró-sunk Eötvös alakjának egészével foglalkozzon. Sőtér itt, Eötvös disszidálásának magyarázatában helyreigazította előbbi abszurd nézetét, részletesen elemezte Eötvös politikai magatartását, utalva nyomatékosan azokra a vonásokra, amelyek alakját és programját ma is megbecsülendővé teszik; fejtegeti a regény főszereplőit, mint társadalmi típusokat; kár, hogy realizmusának kifejtésére már kevesebb gondot fordított, s az Eötvös egyéb regényeihez fűző szálakra is éppen csak utalt. Az Eötvössel kapcsolatos kérdéseket, beleértve regényíró művészetének műfaji és formai oldalát is, remélhetőleg előkészületben lévő monográfiája fogja megoldani.

A *szabadságharc* költészetét Waldapfel József részletes tanulmánya mutatta be teljes képmbe a *Forradalom és szabadságharc* c. kötetnek *Költők a szabadságharcban* című részében, a szabadságharc költői termésének egyik legjelentősebb tagját, Sárosi Gyula *Aranytrombitáját* pedig Bisztray Gyula adta ki az Akadémia *Magyar Irodalmi Tár* c. sorozatában. Ez a kiadás nemzedékek mulasztását pótolja, és nemzedékek óta élő hamisítást tüntet el, t. i. az Abafi-féle megcsontított, döntő részeiben eltorzított szöveg helyett visszatér Sárosi eredeti szövegéhez. A bevezető tanulmány Sárosi egész költői pályájáról ad képet, s ennek fő problémáit meg is oldja, úgy, hogy csak részletek terén van szükség további kutatásokra. Ugyancsak az Akadémia kiadásában előkészületben van Sárosi kisebb költeményeinek kiadása.

S hogy szemlélnék végére érjek, **Petőfi**vel kapcsolatban egész irodalomtörténetírásunk nevében szégyenkezve kell bevallanom, hogy az évforduló, Horváth és Révai elvtársak iránymutató tanulmányai és Petőfinek a szocialista Magyarország kultúrájában elfoglalt központi helye ellenére is — övele magával szinte egyáltalán nem foglalkoztunk, mindössze utóéletéről jelentek meg tanulmányok és adatközlések, s költői műveinek kritikai kiadása látott eddig napvilágot. Ez a kiadás sincs kellő jegyzetapparátussal ellátva; a szövegváltozatok és közlési helyek mellől hiányoznak a történeti-filológiai jegyzetek. A kiadás egyébként folytatódni fog a prózai művek sorozatával.

4.

Röviden összegezem az elmondottakat.

Irodalomtörténezeinknek a felvilágosodás korára és a reformkorra vonatkozó kutatásai hoztak ugyan eredményeket, de ezek az eredmények szinte csak

arra jók, hogy világuknál annál sürgetőbbeknek lássuk azt, amit még nem végeztünk el: a még megoldandó feladatokat.

Nagy írók igazi arcának megrajzolásában csak Csokonainál és Vörösmarty-nál beszélhetünk eredményekről. Haladó hagyományaink feltárása terén Bessenyeire, megint Csokonaira, Vörösmartyra, Kölcseyre, Eötvösre, Sárosira hivatkozhatunk. Az irodalmi irányok harcának bemutatásában nem tettünk semmit.

A jövő feladatai között természetesen fontos helyen az egész kor szintetikus ábrázolásának megalkotása áll, azon alapelvek nyomán, amelyek Révai és Horváth elvtársak tanulmányaiban foglaltatnak. Míg azonban ide eljuthatunk, nemcsak részletmunkák sokaságát kell elvégezni, hanem valami fontosabbat is, aminek hiánya eddig is hátráltatta mind a részletkutatást, mind a szintézisre irányuló törekvéseket. Tisztáznunk kell elvileg és történelmi kialakulásukban végigkövetnünk azokat az esztétikai-nyelvi problémákat, amelyekre beszámoló-m előző részében már rámutattam.

Ilyen elsősorban a *nyelvművelés, nyelvfejlesztés* sokat emlegetett kérdése. A felvilágosodás harcának központjában áll ez a kérdés, s a körülötte kibontakozó harcokat Sztálin elvtárs nyelvészeti cikkei nyomán a nemzeti és irodalmi nyelv kialakulásáért folytatott küzdelemként kell felfognunk. Meg kell rögzítenünk ennek a küzdelemnek egyes fázisait, meg kell világítanunk egyes íróink szerepét benne, és sort kell kerítenünk a Révai-Verseghy-vita új értékelésére.

Nem áll hátrább jelentőségében a másik: a *népiesség* kérdése. A korszak íróinak viszonya a népieshez igen sok változáson megy át. A felvilágosodás irodalma eleinte elfordul a plebejus vónaltól, nemcsak hangban, hanem a társadalom kérdéseinek a nép szempontjából való szemlélete is háttérbe szorul; azután Csokonaival megindul a visszahajlás a plebejus vonalhoz, és különböző visszaesések, kitérések után folytatódik egészen Petőfi forradalmi népiességéig. Ennek a fejlődésnek elvi kérdéseit és konkrét lefolyását megrajzolni kutatóink elsőrendű feladata. Munkájukat megkönnyíti az, hogy támaszkodhatnak egyrészt Horváth János gazdag tartalmú könyvére, másrészt elvileg a szovjet irodalomtudomány eredményeire.

Harmadikként a *romanticizmus* kérdését kell említenem. Itt is nyilvánvaló, hogy ennek a múltból örökölt fogalma a mi szemléletünk számára hasznavehetetlen. De Horváth Márton kezdeménye után nem halaszthatjuk sokáig azt, hogy a romanticizmust, mint a magyar társadalmi és politikai harcokból kinőtt irodalmi irányt mind fogalmában, mind pedig történelmi alakulataiban megvilágítsuk.

Azoknak a részletmunkáknak, amelyek nagy íróink igazi arcával, haladó hagyományaink feltárásával és az irodalmi irányok harcával foglalkoznak, valamint a megindult és tervezett szövegkiadásoknak ez elvi kérdések tisztázásával párhuzamosan kell folyniuk.

E részletfeladatok közül hadd hívjam fel különösen kettőre a figyelmet.

Egyik : a korszakkezddéssel összefüggő kérdéscsoport. Ha valaki végigkíséri régi irodalmunk fejlődését, s átmege az 1772-vel kezdődő korra : az átlépés nem megy minden zavar nélkül. Önkéntelenül keressük azokat a szalakat, amelyek a régi korból az újba átvezetnek ; keressük azokat a tendenciákat, amelyek 1772. után is tovább élnek. S közben nem marad el az a tapasztalatunk, hogy a két korszak már átértékelt képe, ahogy az az erről szóló egyetemi előadások szövegeiben le van fektetve, eléggé szervesen kapcsolódik egymáshoz, mintha 1772-vel a régeből minden egycsapásra elsüllyedt volna. Nemrégiben, a Horthy-kor végefelé, azon mesterkedtek, hogy az 1772-es korszakhatárt eltüntessék (nem nagyjelentőségű kísérletek) — most ellenkezőleg: mintha újra kezdődne ezzel az évszámmal minden. Persze, Bessenyei és társai a felvilágosodásban minőségileg újat hoztak — de sem a XVIII. századi feudalizmus irodalmi felépítményét nem rombolták le egyszerre, sem az előző korszak haladó és népi tendenciái nem szakadtak meg. Tehát : ne csak azt keressük, mi az, ami régi és új irodalmunkat elválasztja, hanem azt is, ami összekapcsolja. Közlebbbről : a korai és kifejelett felvilágosodás összefüggése, az irodalom alatti irodalom (kéziratos, kollégiumi, népi) továbbélése, viszonya az új irodalomhoz nyelvben, műfajban, tartalomban — ezek azok a feladatok, amelyekkel foglalkoznunk kell.

A másik részletfeladat bennünket, irodalomtörténészeket, különösen kell, hogy érdekeljen. A mi korszakunk a magyar irodalomtörténeti eszmélkedés s egyben a magyar irodalmi kritika megszületésének időszaka. Elég, ha az egyik részen Révai Miklóstra, Pápay Sámuelre és Toldy Ferencre, a másikon Bajzára és Kölcseyre utalok. Hogy két kiváló kritikusunk művében jelenkorunk számára is nagy értékek rejlenek, azt tudjuk, de ki nem kutattuk ; első irodalomtörténeti rendszerezőink értékelésére eddig még kísérlet sem történt. Bajza és Kölcsey helye a kor politikai harcaiban tisztán áll előttünk, de pl. Bajza irodalmi harcait még nem állítottuk be ebbe a háttérbe ; pedig ezek a harcok akkor a régi és az új elsőrendű ütközési felületei voltak. Pápay Sámuel kapcsolata Kisfaludy Sándor körével ismeretes ; milyen szemléletet tükröz »A magyar literatura esmérete«? — Toldy Ferenc együtt nőtt fel reformkorunk nagy írónemzedékével ; átélte a szabadságharcot és az önkényuralmat, együtt szervezte Bajzával és Vörösmartyval irodalmunkat — ennek a kornak szinte hivatalos irodalomtörténet-írója ; hogy tükrözi az ő történeztudata a reformkor irodalmának fejlődését ; milyen értéke van irodalmunk első történeti rendszerezésének? Nem érdektelen, megoldásra váró kérdések, hiszen szokás mondani, hogy Toldy rendszerezése még Beöthy Zsoltnál is alapvetően tovább él.

*

Beszámolómat, mint elődeim, én is azzal a szilárd meggyőződéssel zárom, hogy Pártunk irányítása, a Magyar Tudományos Akadémia segítsége és nem utolsósorban irodalomtörténészeink — öregek és fiatalok — lelkes, önfeláldozó munkája révén a ránk váró nehéz feladatokat öt éves tervünk hátralévő idejében meg is fogjuk oldani.

HOZZÁSZÓLÁSOK

TOLNAI GÁBOR:

Három kérdésről szólok Barta János referátumával kapcsolatban:

1. A *reakciós irodalomtörténetírás »öröksége«*-ből helyesen emelte ki, és vette kritika alá a »preromantiká«-val kapcsolatos kutatást és a »táj- és nemzedék-szemlélet« problémáját. Kétségtelen, hogy e két kérdés jelképesen fejezi ki a német *szellemtörténetnek* irodalomtörténetünk igaz képét eltorzító, végelemzésben a reakció szekerét toló jellemvonásait. Persze a szellemtörténeti és a szellemtörténethez kapcsolódó kutatások csak egy hányadát jelentik annak az irodalomtörténeti »örökség«-nek, amelyet a marxista-leninista irodalomtörténetírásnak munkája során revízió alá kell vennie. Barta János utal más kérdésekre is, de a más kérdésekre, is miként a szellemtörténetre, csak utalt. Nem is lehetett az ő feladata több, utalásoknál. Ha a referátumnak nem, úgy anakkor irodalomtörténetírásunknak mielőbbi feladata, a tervben különben szereplő *irodalomtörténetírásunk történeté*-nek megírása. Sürgős feladat, mert az »örökség«-ben az ocsó között akad búzaszem is és magunkat károsítanánk meg, ha a múlt értékeit kihullani hagyánánk a rostán az értéktelen, sok esetben ellenséges felfogásokkal együtt.

Csupán egy példára szeretnék hivatkozni. Barta János szólt róla s igen helyesen elítélően, a Horthy-fasizmus idejének úgynevezett »esszéírónemzedék«-éről. Elítélő szavai teljes mértékben állnak az esszéíró-nemzedék minden tagjára, egyre azonban nem: *Halász Gáborra*. Teljes egészében Halász Gábor műve is vitatható. Közel két évtizedes pályájának írásai telítettek problematikus megállapításokkal, az útkereső gondolkozóra jellemző ellentmondásokkal. De még azok a művei is, amelyekkel nem értünk egyet, hatalmas tudásanyagukkal, a kérdésfeltevés komolyságával meggondolkoztatnak, a termékeny ellentmondást váltják ki bennünk. A felszabadulás után Lukács György hívta fel a figyelmet Halász Gáborra. Akkor tervbe volt véve elszörtan megjelent írásainak összegyűjtése és kiadása. Műveinek kiadása elmaradt, s azóta hiába várunk műveinek felmérésére is. Pedig Halász Gábor azon kevesek egyike volt kortársai között, aki egész pályája során szembenállt a szellemtörténettel és életének utolsó idejében, a 40-es években, a még mindig tartó Proust-mámor közepette leszámolt a maga Proust-rajongásával, nagy kritikai-realistákról Balzacról, Tolsztojról írt tanulmányt és az ő alkotásukat állította követésre méltó például.

2. Az *együttműködést az irodalomtörténetíráshoz kapcsolódó tudományágakkal* haladéktalanul meg kell oldanunk. Nemcsak a folkloristákkal való együttműködésre gondolok, amiről már kongresszusunk során szó volt. A velük való együttműködés nélkül, irodalomtörténetünknek nem egy szakaszát lehetetlen marxista-leninista igénnyel értékelni. Ugyanilyen mértékben gondolok a történészekkel és a nyelvészekkel való együttműködésre. Gyakran szoktuk emlegetni, hogy a történészek munkálatai nélkül egy-egy időszak irodalmának értelmezésénél áthidalhatatlan nehézségek vannak. Kétségtelenül így van. Vannak azonban időszakok és irodalomtörténeti jelenségek, amelyeknek kutatásával a mi munkánk is előmozdítja a történészek előrehaladását. Így pl. az *első magyar köztársasági mozgalmat, Martinovics és társai szabadságmozgalmat,*

ha nem is tárta még fel a marxizmus-leninizmus módszereivel teljességgel a történetírást, az irodalomtörténész fontos eredményekre juthat maga is és eredményeivel segítheti a történész kutatómunkáját. Az első magyar köztársasági mozgalomnak az egykorú magyar irodalommal való összefüggéseinek feltárása a történészeknek fontos támpont, olyan segítség, amelynek birtokába egyedül, az irodalomtörténészek nélkül nem juthat el. E példán túl sorolhatnánk a példákat tovább, de nemcsak az irodalomtörténet és a történelem összefüggéséből, a folklór és a nyelvészet területéről ugyanígy. És az sem kétséges, nemcsak az irodalomtörténet nyerhet a folklórtól és a nyelvészettől, mi is adhatunk segítséget, miként a történészeknek, az ő számukra is.

Még annyit: az irodalomtörténetíráshoz kapcsolódó tudományszakokkal való együttműködés semmiképpen sem szorítkozhatik alkalmi megoldásokra. *Szervezett formát kell öltetnie, be kell épülnie munkatervünkbe.*

3. *Barta János referátuma* tárgyilagos, higgadt hangon áttekintést adott az 1772-től 1848-ig terjedő korszak irodalomtörténeti kérdéseiről. Egyebek mellett tárgyalta a felszabadulás előtti irodalomtörténeti kutatás néhány kérdését, újabb eredményeinket, melyeket a marxizmus-leninizmus módszerével értünk el és felvázolta az előttünk álló legsürgősebb feladatokat. A referátumot, ha jó áttekintést is ad a korszakot érintő legtöbb kérdésről, mégsem tartom mindenestől kielégítőnek. Hiányzik belőle az »örökség« viszonylatában a harcos állásfoglalás, újabb kutatásainkkal szemben az elvi vita szelleme, de az előttünk álló feladatok felvetésénél is pl. a helyes súlypontozás és nem egy fontos feladatnak még az említése is. A referátum felvetette megoldandó kérdések között nem szerepelnek *nyelvi problémák*, különböző *esztétikai kérdései* a korszaknak, *a szabadkőművesség*, amelyről, — mint mondani szoktuk »kényes kérdésről« — a felszabadulás óta egyáltalában nem szóltunk, hiányzik *prózáink fejlődésének kérdése*, ami éppen ebben az irodalomtörténeti periódusban nem mellőzhető, hasonlóképpen a *verstörténet*, valamint egyes íróink feldolgozásának megannyi megoldatlan problémája. És végül — erre más vonatkozásban már utaltam — *a korszak íróinak viszonya Martinovicsék mozgalmához*, a jakobinus összeesküvéshez. Nem lényegtelen kérdés ez. Hiszen, miként a Bach-korszakban és a kiegyezés után az 1848—49-es forradalomról és szabadságharcról való véleményalkotás, a Horthy-fasizmus évtizedeiben pedig a Tanácsköztársasághoz való viszony és róla való véleményalkotás oly sok szempontból mértékadó a számunkra, ugyanúgy mérték az 1848. előtti irodalomtörténeti periódusban az íróknak a jakobinus összeesküvéshez való viszonya, róla való véleménye.

Legvégül néhány szót kell szólni Barta János referátumának hangjáról, stílusáról. Tárgyilagos, higgadt hangon vetette fel a problémákat. Amennyire előnye előadásmódjának a tárgyilagos, higgadt hang, ugyanannyira hiányossága is. Hiányossága, mert a tárgyilagosság nála kizárja a hazafias pátoszt, a kommunista tudós lendületét, a témával való belső azonosulást.

HEGEDŰS GÉZA :

Egy rövidre fogott hozzászólásnak nem lehet feladata méltányolni a beszámoló erényeit, de nem is célom bírálat tárgyává tenni esetleges hibáit. Én inkább néhány hiányosságot szeretnék kiegészíteni, felhíva a figyelmet egy-néhány olyan feladatra, amely talán a legfontosabbak közé tartozik, ha a magyar felvilágosodás és a reformkor irodalmát elmélyülten és rendszeresen akarjuk tanulmányozni.

Mindenek előtt a haladó eszmék kérdéséről kell szólnunk. Iránytű nélkül állunk az irodalmi anyagtömegben, ha nem kutatjuk fel *minden egyéb előtt* a felvilágosodás és a francia forradalom haladó eszméinek útját irodalmunkban. A materializmus bölcseleinek — elsősorban Holbachnak és Helvétiusnak — hazai hatását inkább csak sejtjük, mintsem valóban tudjuk. A társadalmi és politikai eszmék Voltaire, Rousseau s rajtuk kívül még mások révén termékeny talajra hullottak nálunk és a közvetítő közeg a szépirodalom volt. Vajjon tartunk-e már a kezdet kezdetén ennek a feldolgozásában? Bruckner János igen érdekes gyanítása Holbachnak Bessenyeire tett hatásáról esetleg jó kiindulópontja lehet a további kutatásnak. Például Obernyik Károly kiadatlan naplója is sok mindent árulhat el Kölcsey világnézetéről, hiszen Obernyik közeli kapcsolatban volt Kölcseyvel és naplójának az a néhány szemelvényes részlete, amely műveinek előszavából ismeretes, arra enged következtetni, hogy Kölcsey közelebb állt a materializmushoz, mint ahogy eddig képzeltük. Nézzük meg hát azt a kiadatlan naplót!

Légüres térben maradunk, ha nem tárjuk fel részletesen az irodalom viszonyát a kor politikai mozgalmaihoz. Elsősorban a Martinovics-féle mozgalomra és a Lovassy-féle szervezkedésre gondolok. Ezeknek tagjai jelentékeny részben írók voltak, de a mozgalmakhoz nem tartozó írók értékelését is döntően határozza meg, miképpen viszonylottak koruk haladó politikai megmozdulásaihoz. Ezen a téren is nagyon sok pótolni valónk lenne már a közeljövőben.

A következő fontos feladat az irodalmi műfajok és költői formák fejlődése a tárgyalt korban. Hiszen éppen ezekben az évtizedekben válik a magyar irodalom alkalmassá a bonyolult mondanivalók kifejezésre. A verstechnika egyre bonyolultabbá lesz, a költők egyre jobban fejlesztik a formakincset és egyre alkalmasabbá teszik a nyelvet a bonyolultabb formákra. A verselés tudatosabbá tételéhez tartom fontosnak felderíteni és köztudatba vinni a verselés fejlődését. Ezért alapos vizsgálat tárgyává kell tennünk a különböző költői irányok verstechnikáját, még az annyira elhanyagolt »míveskedők«-ét is — gondolok pl. Édes Gergely vagy Gyöngyössy János verseire. Ne féljünk attól, hogy itt valami öncélú formakutatásról van szó. Aki abban a korban a formát fejlesztette, az a nyelvet és az egész költészetet tette alkalmassá, hogy a haladásához feltétlenül szükséges eszméket minél hatékonyabban lehessen kifejezni rajta. És a formaprobléma most is fennáll, nem mindegy nekünk, hogy milyen formában fejezzük ki a szocialista tartalmat. A formának *nemzetinek* és *hatékonyaknak* kell lennie, tehát igen tudatosan kell kezelnünk az irodalmi formákat, a tudatosságnak pedig a fejlődés ismerete az egyik fontos feltétele.

Nem szabad elfelednünk azt sem, hogy éppen ez a kor a magyar dráma és a magyarszínikritika kialakulásának a kora. Drámai irodalmunkban mindaz, ami a felvilágosodás előtt volt — ha olykor értékes is — csak szórvány-jelenség. A dráma igénye a felvilágosodás folyamán tudatosodik és a reformkorban születik meg a rendszeres magyar színi irodalom. Ezzel kapcsolatban igen fontos a kor kritikájának története is. Vörösmarty és Bajza nagy kritikai küzdelme a színpad realizmusáért döntően mutatja meg, hogy a romantika a magyar viszonyok között mennyire a haladás szolgálatában állott. De még ezt is alaposabban kell kielemezni és köztudatban vinni.

Az eredményeket köztudatba vinni! Igen kevés szó esett erről. Pedig elsorvad a tudományunk, ha eredményeink négy fal között maradnak. Tevékenységünk legfőbb értelme, hogy ami szolgálja haladásunkat a mi nagyszerű irodalmi múltunkból, azt vigyük ki tömegeinkhez, hogy ott az ismeret anyagi

erővé válva, segítse előre harcunkat. A népszerűsítő munka elválaszthatatlan a kutatómunkától. Bessenyei, Bacsányi, Verseghy, Kazinczy mindmáig alig jutott túl a szakemberek szűk körén. Csokonay, Kölcsey, Berzsenyi neve sem jelent példamutatást vagy tanulságot a nagy tömegek előtt, még ők sem váltak a tudomány és az irodalom útján immár megindult magyar nép kincsevővé. Gazdagok vagyunk, de nem élünk gazdagságunkkal, akárcsak a fősvény, aki ládában tartja aranyait s őmaga éheznek. Az Irodalomtörténeti Társaság már igen helyesen megkezdett egy elég széleskörű népszerűsítő munkát. De az még nem elegendő. Olvasmányokat kell az érdeklődők kezébe adni. Az olvasómozgalom eredményei, a könyvterjesztés statisztikái megmutatták, hogy megindultunk már afelé, hogy a magyar nép olvasó néppé legyen. Ha odaadjuk neki kincseinket, élni tud vele . . . De ennek a népszerűsítésnek meg kell találni a módszerét. Hiszen a munka után olvasni kezdő dolgozónak nem adhatjuk mondjuk Bessenyei szövegkritikai kiadását, amely számára csaknem idegen nyelven — és teljesen idegen helyesírással — van írva. Én magam néhány évvel ezelőtt megkíséreltem éppen Bessenyeiből egy kisterjedelmű népszerű kiadást rendezni sajtó alá, amikor is egyszerűen lefordítottam mai magyar nyelvre a *Tariménes utazásának* legmulatságosabb részleteit és az egyébként is németül írt *Der Amerikaner* egyik részét. (*Egy vadember tapasztalatai*, Bessenyei György vidám írásai, Szikra kiadás 1947.) — Hogy ez a módszer egészen helyes volt-e, arra egyértelműen igennel ma már én sem felelnék, de mégis próbálkozás volt és általa szélesebb körbe jutott el Bessenyei neve és néhány lényeges mondanivalója, mint az összes egyéb kiadásból együttvéve. Más módszerrel talán még jobb eredményeket érhetnénk el. De valamiképpen okvetlenül élővé kell tennünk a hagyományokat, amelyek életképesek, azaz valóban alkalmasak arra, hogy segítsék a mi küzdelmeinket, azokat a küzdelmeinket, amelyekben ők, a mi felvilágosodottaink és reformkori íróink nemcsak elődeink voltak, hanem eszméikkel ma is harcos társaink lehetnek és fegyvert adhatnak a mai magyar dolgozók kezébe, hogy győzelmesen folytassák azt az utat, amelyet ők kezdettek el.

HALÁSZ ELŐD:

A magyar felvilágosodás-kutatás problémáinak és feladatainak átfogó felvázolása kapcsán vetődik fel az a kérdéscsoport, amely a magyar germanisztika egyik jelentős témáját képezheti és amely megoldása esetén nem egy ponton járulhat hozzá a magyar felvilágosodás egyes részletkérdéseinek tisztázásához: az osztrák felvilágosodás kérdése.

Meg lehet állapítani, hogy az osztrák felvilágosodás mind a német, mind pedig az osztrák irodalomtörténetírás igen mostohán kezelt területe volt egészen a legutóbbi időkig. A múlt században osztrák részről foglalkoztak ugyan ezzel a kérdéssel, de elsősorban katolikus oldalról, úgyhogy ezek a kísérletek mindenképpel polemikus célt szolgáltak és a valóságot tudatosan eltorzították. Az eddigi legnagyobbszabású vállalkozás az osztrák irodalomtörténet megírására, a Nagl-Zeidler-Castle-féle *Deu:sch-Österreichische Literaturgeschichte* sem szabadult meg ennek a nézőpontnak egyoldalú ágától és ennek következtében az 1760—1800-ig terjedő időszakra vonatkozóan szinte teljesen semmitmondó és csak hézagosan közölt adatokra szorítkozik. A szellemtörténet pedig a maga felvilágosodás-ellenes magatartásához úgy maradt hű, hogy a jozefinizmus irodalmának kérdésével vagy egyáltalában nem foglalkozott, vagy pedig — különösen a 30-as évek végétől kezdve — a nagynémet, illetve a faji ideológia elképzeléseibe

igyekezett beszorítani. Ez annál is inkább érthető, mert az osztrák aufklárista irodalom ellentmondásai ellenére is egészében véve haladó mozgalomnak a megnyilvánulása, amely a sajátos osztrák viszonyoknak megfelelő módon fejlődött, s amelynek tükröződései szépirodalmi téren nemcsak érdekes problémákat tárnak fel, de esztétikai szempontból sem jelentéktelenek.¹ Éppen ezért szükséges, hogy a marxista elemzés fölkutassa ennek az egész folyamatnak a valóságos lefolyását, kimutassa az ellentmondásokat és megszabadítsa ezt a lényeges fejlődési szakaszt az eddigi szemléletek hiányosságaitól és hamisításaitól.

Természetesen felvetődik a kérdés, mi teszi indokolttá azt — a fentebb felvázolt hiányosságokon kívül — hogy az osztrák felvilágosodás problémáival éppen Magyarországon foglalkozzanak. A választ két szempont adja meg. Az egyik az, hogy az anyag jelentékeny része rendelkezésre áll, mégpedig nemcsak a nyomtatásban megjelent művek, hanem tetemes kéziratok anyag is, amelyet eddig csupán töredékeiben adtak ki. A másik és döntő szempont pedig az, hogy a germanisztika e munka elvégzésével nagy szolgálatokat tehet a magyar felvilágosodás-kutatásnak. Persze itt nem valami komparatívizmusról van szó, nem a pozitívizmus »hatás«-kutatásait kell folytatni. Tény azonban, hogy a magyar felvilágosodás a jozefinizmussal időbeli és — Bessenyeire és a testőr-írókra gondolva — részben földrajzi tekintetben is egybeesik s az sem kétséges, hogy az az adott helyzet, amelyben a magyar felvilágosult írók éltek és írtak és amelyben a Rákóczi-féle szabadságharc bukása után az irodalom ismét a haladás élére állt, könnyebben elemezhető az osztrák felvilágosodás tényeinek és összefüggéseinek ismeretében.

Éppen ezért szükségesnek látszanék egy az osztrák felvilágosodással foglalkozó munkaközösség létrehozása, amelyről szó esett már ugyan, amely azonban szervezett formában eddig nem működött. Ez a munkaközösség az osztrák felvilágosodás irodalomtörténetének megírását tűzné ki célul maga elé és ezen belül a következő súlyponti kérdésekkel foglalkoznék: elkészítené az osztrák felvilágosodás bibliográfiáját, ezen kívül megvizsgálná a jozefinizmus és a francia forradalom kapcsolatainak kérdését, a magyar politika problémáival összefüggő aufklárista állásfoglalásokat az osztrák irodalomban. Felderítené az osztrák jakobinus-mozgalom eddig szinte teljes egészében ismeretlen vonatkozásait, a magyar jakobinusok és az osztrák felvilágosodás esetleges kapcsolatait és választ adna arra a kérdésre, vajon lehet-e az osztrák felvilágosodásban népi vonalról beszélni, pozitív eredmény esetében pedig elemezné ezeket a népi vonatkozásokat.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF *elnöki zárszava:*

Amikor a vitát lezárom s eredményeit röviden összefoglalom, mindenképp előtt ki kell emelnem a referátum gondos szakszerűségét, de egyúttal azt is hogy nem tartalmazott elegendő vitaanyagot s így csak részben felelt meg annak a várakozásnak, amelynek megnyitó szavaimban kifejezést adtam. Különben nincs sok hozzátennivalóm, tekintve, hogy a hozzászólások kikorrigálták

¹ Elég itt Pezsl-re, a szinte teljesen elfelejtett regényíróra, *Blumauer*-re, a komikus éposz egyik kiemelkedő művelőjére, vagy *Alxinger*-re utalni. A cenzúra eltörlésével fellépett brosúra-áradat pedig éppúgy, mint a gazdagon virágzó színi-irodalom, több vonatkozásban erősebben plebejus jellegű, mint a német felvilágosodás általában és érdekes fényt vet az osztrák felvilágosodás népi kapcsolataira.

hibáit, pótolták hiányosságait, amelyek jórészt a referátum »belterjes« perspektívájából s abbók származtak, hogy kitért az úgynevezett »kényes« kérdések, tárgyalása elől s kutatásunk jövő feladatait sem fogalmazta meg kellő határozottsággal.

Az egyes hozzászólásokból főleg azt szeretném kiemelni, amivel hozzájárultak a perspektíva kiszélesítéséhez s a vita színvonalának emeléséhez.

Tolnai Gábor rámutatott arra, hogy, ha vannak az irodalomtörténeti kutatásnak kényes kérdései, akkor annál inkább foglalkozni kell velük. Többek között végre tiszta helyzetet kellene teremteni a haladás és reakció kérdése körül. Kritikájával s önkritikájával egyetértek. Helyesnek tartom, hogy tisztázta az irodalomtörténeti »esszéizmus« problémáját s hogy ezzel kapcsolatban rámutatott a mártírhálált halt Halász Gábor munkásságára, továbbá, hogy felhívta a figyelmet az irodalomtörténészek és történészek szorosabb együttműködésére.

Baróti Dezső a felvilágosodás néhány részletkérdésével, így a rokokó-stílussal foglalkozott. Ezúttal is kiderül, hogy mindeddig még csak kísérletet sem tettünk arra, hogy tisztázzuk az idegen eredetű stílus-kategóriák irodalomtörténeti alkalmazásának problémáját, mert nyilván ez is a »kényes« problémák közé tartozik.

Hegedűs Géza Európa haladó eszméinek és eszmeáramlatainak történeti szerepéről beszélt s ezzel pótolta nemcsak a mai, hanem a tegnapi referátumnak is egyik súlyos mulasztását. Hozzászólása meggyőzött arról, hogy a vita sokkal termékenyebbnek bizonyult volna, ha a referátum napirendre tűzi pl. a romantika, a műfajok és a formák kérdését.

Bóka László sok lendületet vitt bele a vitába, néhány termékeny gondolatot vetett fel s egy részletkérdéssel kapcsolatban példát adott a marxista irodalomtörténeti módszer gyakorlati alkalmazására.

Halász Előd helyesen tette, hogy idehozta a német felvilágosodásnak s osztrák változatának, a jozefinizmusnak, a kérdését, már csak magyar vonatkozásai miatt is. De az a mód, ahogyan a felvilágosodást, a jozefinizmus magyar vonatkozásait, majd a német romantikát értelmezte, nem volt egészen időszerű. Az sem mondható éppen szerencsésnek, ahogyan Bécs közvetítő szerepéről beszélt, fölújítva egy olyan elméletet s az irodalmi hatáskutatásnak egy olyan módszerét, amely egyízben már zsákutcába vitte a magyarországi germaniztikát.

Azt hiszem, annak, aki végighallgatta a referátumot s most összeveti a vita eredményeivel, velem együtt arra a meggyőződésre kell jutnia, hogy a soron lévő feladatok közül elsősorban kettőre kell kimondani a sürgősséget: az egyik az alapfogalmak és elvi kérdések végleges tisztázása, a marxista szempontok következetes alkalmazásával, a második pedig egy átfogó szintézis előkészítése, amely hiteles, teljes képet ad majd a felvilágosodás és a reformok korának problémákkal túlterhelt irodalmáról. Ülésünket abban a biztos tudatban rekesztem be, hogy mai vitánkkal mi is hozzájárultunk e két feladat megoldásának előkészítéséhez.

BARTA JÁNOS válasza:

A hozzászólások rendkívül értékes módon egészítették ki beszámolómat. Egyrészt rámutattak olyan tényekre és szempontokra, amelyek belőle az én hibámból kimaradtak, másrészt a megadott irányvonalak továbbfejlesztésével újabb megoldandó feladatokat jelöltek ki.

A Horthy-korszak irodalomtörténetírásának áttekintéséből helytelen volt kihagynom NémethLászlót és Féja Gézát. Az előbbire gondoltam akkor, amikor az esszéistákat említettem, az utóbbinak idevágó működését tudománytalan jellege miatt mellőzhetőnek véltem. Készséggel elismerem, hogy Halász Gábor tanulmányai értékben, alaposágban és olykor a mi társadalomszemléletünk-höz közelálló szempontok alkalmazásában messze kiemelkednek a kor esszé-terminéséből, s bizonyos részüket ma is számon kell tartanunk. Az átmeneti években megjelent művek közül meg kellett volna említenem Hegedüs Géza előadás-sorozatát: *Magyar Romantika* (Új Könyvtár, 1948. elején); ritka kísérlet volt ez arra, hogy korszakunk egészéről egységesen átgondolt képet adjon; kár, hogy marxizmusa erősen vulgáris jellegű volt, s ezért igazi eredményeket nem érhetett el. Súlyos mulasztás volt az, hogy megfeledkeztem Katonáról és a Bánk bán ezévi felújításával kapcsolatos cikkekről és vitákról.

Számítottam arra, hogy a megoldandó feladatokat kijelölő javaslataimat számos újjal ki fogják egészíteni. Legnagyobb részüket helyeslem. Kívánatosnak, sőt nélkülözhetetlennek tartom egész kutatómunkánkban a nagyobb tervszerűséget, s az összeműködést néprajzosokkal, történészekkel és nyelvészekkel. Megoldandó a stílusfejlődés kérdése (rokokó, szentimentalizmus, romantika); a rokokó tisztázását különösen Csokonai szempontjából kell nekem is sürgetnem. Felderítendő a irodalomtörténetírásunk haladó hagyományai. Erről nem tartottam szükségesnek külön szólni, mivel Waldapfel elvtársam akadémiai előadásában nyomatékosan kiemelte. Az antiklerikális harcok, amelyekről Tolnai elvtárs beszélt, a haladó politikai eszmék és áramlatok kapcsolata az irodalommal, amelyet Hegedüs Géza hangsúlyozott (materializmus, Rousseau, utópista szocializmus stb. I. Turóczy-Trostler cikkét az Irodalomtörténet 1949-es évfolyamában) valóban kell, hogy helyet kapjanak kutatómunkánkban. Ugyanezt mondhatom nagy íróink nyelvének (Bóka), s a költői formák, versformák fejlődésének (Hegedüs) feltárásáról. Külön és rendkívül fontos kérdés az igazi hazaszeretet kialakulása és szerepe a kor irodalmában, Berzsenyivel és a későbbiekkel kapcsolatban.

Mindenesetre hivatkoznom kell arra, hogy én magam beszámolómban csak a legközelebb megoldásra váró feladatokat akartam kijelölni. A feladatokat, problémákat, megírni és kiadnivalókat a végtelenségig lehet szaporítani, de számolni kell a tervezésben a valódi munkalehetőségekkel. Felmerült tehát a sok tennivalónak helyes, reális ütemezése, mint szintén közeli tennivaló, amely nélkül munkánk sikeres nem lehet.

Külön ki kell térnem néhány szóval Halász Előd kartársam javaslataira. Ő hangsúlyozta a jozefinizmus hatását a magyar szellemi életre, az osztrák és a magyar felvilágosodás jelenségeinek párhuzamosságát, s párhuzamosságot sejtett a német és a magyar romantika fejlődése között. Nézetem szerint mindezzel helytelen irányba tévedt; idegen hatások, idegen párhuzamok helyett a magyar felvilágosodás és romantika magyar gyökerei, a magyar viszonyokból való kialakulása a döntő, s nekünk is ezt kell elsősorban kikutatnunk.

Befejezésül újból megköszönöm kedves Kartársaimnak, hogy értékes hozzászólásaikkal és javaslataikkal pótolták beszámolóim hiányosságait.

III.

BÓKA LÁSZLÓ

EREDMÉNYEK ÉS FELADATOK AZ UTOLSÓ SZÁZAD IRODALMÁNAK KUTATÁSÁBAN

Az a több mint száz esztendő, mely az 1848—49-es forradalom és függetlenségi harc bukásától napjainkig eltelt, társadalmunk és irodalmunk történetének eseményekben és alkotásokban egyaránt jelentős évszázada. E századév során erősödött meg hazánkban a kapitalizmus, sodorta két világháborúba népünket az imperializmus és erre az évszázadra esik a magyar munkásmozgalom hőskora, kifejlődése, diadalmas forradalma s a hatalmas Szovjetunió segítségével kivívott végső győzelme. E században ért véget négyszázéves harcunk a Habsburg-elynyomás ellen s idegen megszállások s csatlós szövetségek küzdelmes évtizedei alatt forrt egybe dolgozó népünk tudatában a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás elválaszthatatlanságának eszméje. Bajosan lehet néhány kurta mondatba sűríteni mindazt, ami e száz év alatt történt népünkkel 1849 véres és komor őszétől, mikor minden veszni látszott, napjainkig, midőn szabad és független népi demokratikus államunk, a vele egy úton járó szabad népek baráti szövetségében, a nagy Szovjetunió baráti támogatásával s annak iránymutató példáját követve, építi a szocializmust és harcol a népek békéjére törő imperialisták ellen. Irodalmunk története sem jelentéktelenebb. Ha csupán a legnagyobb neveket soroljuk fel a század irodalmából, Arany János, Jókai Mór, Madách Imre, Vajda János, Mikszáth Kálmán, Ady Endre, Móricz Zsigmond, József Attila neve egyen-egyen is ki-nem-használt győzelmek és megoldatlan kérdések gazdag örökségére vet fényt, holott ez életpályák és életművek egymásbafonódva, vagy egymás ellenébe feszülve, irodalmi irányokat követve s új utakat törve tükrözték vagy álcázták népünk sorsának valóságát s így vezettek napjainkig, mikor a néppel egybeforrt írók új soka valóság és irodalom új viszonyát keresi, hagyományukra építve, az élenjáró szovjet irodalom példáját követve, a szocialista-realizmus útján.

E gazdag kor helyes történeti ábrázolása és irodalmunk jövőjére tekintő értékelése volt az a feladat, melyet felszabadult dolgozó népünk legújabbkori irodalomtörténészeinkre bízott. Nem sokkal csökkentené a feladat nagyságát az sem, ha csupán a teljességgel feltárt és filológiaiailag gondozott irodalmi forrásanyag történeti rendezése és esztétikai értékelése várt volna irodalomtörténészeinkre. Ám e század bármely korszaketének vizsgálata során kitűnik, hogy sem a forráskutatás, sem a filológiai gondozás minden értékelést természetesen megelőző munkálatai sincsenek elvégezve, — s ez alól az úri Magyar-

ország által hivatalosan elismert nagyjaink életműve sem kivétel. A felszabadulás után kitűnt, hogy nemcsak a részletkutatásokat elvszerűen megvető szellem-történeti iskola, de a forráskutatásaira, filológiai apró-munkájukra hivatkozva büszke pozitivista irodalomtudósok jelentős része is csak adósságot hagyott ránk örökül. Nem mentséggként, hanem a még mindig elvégzetlen feladatok nagyságának jellemzésére említjük meg, hogy a felszabadulás után irodalmunk e korának történeti értelmezéséhez és esztétikai értékeléséhez majdnem minden területen *az elemi feltételek is hiányoztak*. A kor legnagyobb írói közül — Arany János elavult, félévszázados kritikai kiadását nem tekintve —, egyetlen nagyunknak sem volt elfogadható kritikai kiadása, kiadatlan kézírataik még jó ha közgyűjtemények irattárában porosodtak s nem önös magánkéz zsugorgatta őket. Nem csak a politikai szempontból »veszélyes« Ady-, Móricz- és József Attila-hagyatékunk volt ez a sorsa, de a banderialis külsőségek közt megült se pénz, ünnepek költségeiből és lelkesedéséből sem telt kritikai kiadásokra százados se tudós munka. Még azok az életművek is gondozatlanul maradtak, melyeket aggály nélkül tettek meg a fennálló rendszer ideológiai alapvetésévé, mint a legnagyobb magyar regényírónak megtett Kemény Zsigmond munkássága. Kritikai kiadások híján monográfiák is gyéren készültek, nem is szólva nagyjaink művének lexikológiai feldolgozásáról. Ha Arany Jánosnak akadt is Lehr Albertje, Adynak Földessy Gyulája, kutatásaik javatermése maiglan várja, hogy csűrbe takarítsák.

De vajjon irodalomtörténészeinket csupán ezek a semmikép le nem becsülhető, de szívós munkával elhárítható elemi nehézségek hátráltatták abban, hogy a felszabadulás pillanatában azonnal nekifogjanak feladatuk teljesítéséhez? Nem itt tartanánk, ha így lett volna. Irodalomtörténetírásunkra nemcsak a múlt nyomasztó adósságai nehezedtek, hanem *kutatóink elméleti készültségé* is. Nem kétséges, hogy az új feladatokat csak új elvi alapvetésre támaszkodva, új módszerekkel lehetett volna megoldani. A becsületes irodalomtudósok a fellélegzés örömeivel fogadták a felszabadulást, de ezt a tájékozatlanság tétova zavara követte nyomon: egyelőre nem tudtak élni a megnyert szabadsággal. A felszabadulást követő politikai, társadalmi és gazdasági változások nyilvánvalóvá tették a világosan gondolkodó fők számára, a dolgok összefüggésének logikai principiuma egyértelműségével, hogy a tudománynak, tehát az irodalomtörténetírásnak is, fel kell adnia öncélúságát, elzárkozását és céltudatosan a köz javát kell szolgálnia. De a kívánatos változás csak a marxista-leninista elmélet alapján, a szovjet gyakorlat példáját követve történhetett meg. Ettől pedig a felszabadulást követő első időkben távol állt tudományos életünk egésze.

»Túlzás nélkül el lehet mondani, hogy nincs Európában még egy nép, melynek dolgozói oly kevés lehetőséggel rendelkeztek az elmúlt negyedszázad alatt a marxista-leninista elmélet megismerésére, mint a magyar. A Horthy-reakció gondoskodott róla, hogy a magyar munkásoknak, a haladó intelli-

genciának minél kevesebb lehetősége nyíljk a szocializmus elméletének tanulmányozására» — írta 1946. januárjában Rákosi Mátyás.¹ Legújabbkori irodalmunk azon kutatói között, akik a Horthy-fasizmus évtizedeit hazánkban töltötték, nem volt olyan, aki a felszabdulás előtt számbavehető tájékozottságot szerzett volna a marxi-lenini elmélet terén, olyan sem igen akadt, aki az élenjáró szovjet irodalomtudomány módszereit ismerte volna. A tételes vallásosság behatásától sem ment filozófiai idealizmus, sovinizmust és kozmopolitizmust elegyítő történetfelfogás, mely nem a társadalmi fejlődés valóságos folyamatára épült, az osztályharc fogalmával nem, vagy a letűnt uralkodóosztály szempontjából számoló társadalomszemlélet s egy olyan eszteticizmus uralkodott irodalomtörténetírásunkon, mely nem volt hajlandó, mert nem volt képes az irodalmi műveket tartalmi és formai egységükben vizsgálni. Az egymással versengő pozitivisták és szellemtörténészek harcában eleve a csőd lehetősége lappangott: bármelyik győzött volna, a pálma a burzsoá áltudományosságé lett volna. De nem is került komoly kenyértörésre a sor, a frontokat elsodorta a nyílt fasizmus árja, melytől — tudományosságunk dicséretére legyen mondva — legjobbjaink, ha nem is tudtak eredményesen szembeszállni vele, elfordultak. Ez az elfordulás, mely ösztönös házaszeretetükből, ösztönös becsületességükből és a szaktárgyukba való szenvedélyes elmélyülés során természetesen kialakult valóságismeretükből és értéktudatukból merített erőt, teljes tétlenségre, vagy olyan részletkérdések kutatására kárhoztatta őket, melyek még távolabbra sodorták tudósainkat a társadalmi valóságtól, a politikai aktivitástól. Egyben igazolva látták még jobban a politikamentes, úgynevezett »tisztá« tudományosság amúgy is uralkodó elvét. Ez az ösztönös, érzelmi indítású, nagyobbbrészt tétlen és visszahúzódo ellenállás legfeljebb megzavarta tudósaink szilárd meggyőződését eladdig megtámadhatatlannak hitt tudományos alapelveikben és módszereik helyességében, de ennél előbbre nem jutottak, — a felszabadulás percének örömét ezért követte megtorpanás, vagy a régimódi munka reflexszerű folytatása.

Jelképi jelentőségűnek kell tartanunk azt a tényt, hogy Akadémiánk irodalomtörténeti folyóiratának, az *Irodalomtörténeti Közlemények*-nek 1944-ben csonkán maradt ötvennegyedik évfolyamát, ötvennegyedik és ötvenötödik évfolyam jelzéssel, 1944—1945-ös évszámmal, ugyanannak a szerkesztőnek neve alatt, még 1944-ben összeállított tartalommal, valaki kiadta s a folyóiraton csak az előállító nyomda megváltozott neve és az jelzi, hogy valami változás történt hazánk közállapotaiban, hogy az impresszumból hiányzik a Magyar Tudományos Akadémia neve. Ahogy ez a borítékkiadás változatlan tartalommal forgalomba kerülhetett a felszabadulás után, tovább terjesztve a régimódi tudományosságnak nemcsak legrosszabb adatközlő módszerét, de egyes munkatársainak fasiszta nézeteit is, úgy élték a maguk reflex-életét még egy darabig a többi irodalomtörténeti szakfolyóiratok, az *Irodalomtörténet*, az *Egyetemes*

¹ Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. Budapest, 1950. Szikra. 91 l.

Philológiai Közlöny is. Ha ez utóbbiakban meg is csillant már valami az új utat kereső irodalomtörténetírás homályoszlató fényeiből, a régi keretek sívár szürkesége közömbösítette azt. *Az alapvető elvek tisztázása, az új módszerek megvitatása hiányzott.* Az irodalomtörténeti kutatómunka, az irodalomtörténeti felsőoktatás megindult, de csak amolyan iránytű nélküli hajóként, melynek kormányrúdjánál nemcsak a helyes irány, de az elérendő cél felől is vita folyt.

Az elvtelen, tétova megindulásra mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy sem a felszabadulás, ha formájában nem is, de lényegében forradalmi pillanatában, sem az azóta eltelt időszakban nem akadt olyan magyar irodalomtörténész, aki a maga felszabadulás előtt vagy azután elkövetett tévedéseit mélyreható önkritikával megbírálta volna. Ezzel a jelenséggel szorosan összetartozik a közelmúlt irodalomtörténetírásának tudománytörténeti feldolgozásától való tartózkodás és az alapvető elvi viták szinte teljes hiánya.

Ezek a jelenségek sem szolgálhatnak mentségeül legújabbkori irodalomtörténetírásunk nemcsak-viszonylagos elmaradottságának. Nem mentségül, hanem az irodalomtörténetírásunk elé tornyosuló feladatok nagyságának arányosítása céljából kell megemlítenem két további, objektívnak tekinthető nehézséget. Az egyik elvi természetű. Valahányszor eddig kimondtuk a »legújabbkori irodalomtörténetünk« terminust, mindig hozzá kellett volna tennünk, hogy ez a szakkifejezés a felszabadulás után jelentős jelentésváltozáson ment át. A múltban ezen szorosánvéve a XIX. század irodalmának kutatóit értették csupán, tágabb értelmezői e fogalomnak is csak azzal a fenntartással terjesztették ki jelentéstartományát századunkra, hogy csak a lezárt életművekkel való foglalkozást tartották megengedhetőnek. Az élő irodalommal való foglalkozást elvileg elutasította magától irodalomtörténetírásunk, még a nagyközönség számára készült, népszerű irodalomtörténetek írói is csak amolyan »kitekintés« jellegű vázlatokra szorítkoztak. Az élő irodalommal csak olyanok foglalkoztak, kiket a szakma perifériájára száműzött politikai állásfoglalásuk, vagy a hivatalos irodalomtudománnyal való bármiféle szembenállásuk, ezeket (elsősorban Schöpflin Aladár, Benedek Marcellra, Komlós Aladár, Szerb Antalra, Halász Gáborra, vagy másoldalról Féja Gézára, Németh Lászlóra gondolunk) azonban sohasem ismerte el egyenrangú munkásainak tudományosságunk s ha akadt is köztük olyan, aki előtt az érvényesülés hivatalos útja nyitva állt, ilyenirányú működésüket nem nézték jó szemmel s efajta munkásságukat csak szépirodalmi jellegű folyóiratokban üzhették (Kerecsényi Dezső, Keresztury Dezső). Ezt az elvi tartózkodást az élő irodalommal való foglalkozástól, melyet az irodalomvizsgálat alapelveinek bizonytalanságát leleplező »történeti távlat« igénye indokolt, csak két ízben kísérelte meg áttörni irodalomtörténetírásunk. A tizes években Horváth János próbálta meg mérlegre tenni Ady Endre életművét: kísérlete nemcsak a hivatalos szakmai fórumok ellenkezését váltotta ki, de kihívta Tisza István rosszallását is. A második áttörést időpontja indokolja. 1919. április havában Riedl Frigyes öt órát szentelt a budapesti tudomány-

egyetem bölcsészettudományi karán Ady Endre költészetének, első átfogó-kísérletet téve Ady irodalomtörténeti helyének kijelölésére s művének értékelésére. Kollégiumának címe *A magyar líra 1867-től 1900-ig* volt s csak a forradalmi légkör magyarázza, hogy bevezetésképp Ady méltatását közbeiktatta; kezdeménye követés nélkül maradt.² (Pintér Jenő testes irodalomtörténetével való foglalkozás alól nemcsak annak tudományos színvonala ment fel, hanem az is, hogy munkásságát sem a hivatalos irodalomtudomány, sem irodalomtörténetírásunk ellenzéke nem értékelte...) Irodalomtörténészeink számára tehát *előzmény nélküli feladat volt nemcsak az élő irodalommal való tudományos foglalkozás, de idegen volt tőlük az az igény is, hogy a múlt irodalmával is a jelen és a jövő szempontjából foglalkozzanak.*

A másik objektívnak nevezhető nehézség tárgyi természetű. Jelenkori irodalomtörténészeink a multban számukra tökéletes biztonságot nyújtó történeti alapvetésekre támaszkodhattak. Szalay László, majd a Szilágyi Sándor-féle, végül a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írott s szerkesztett történeti monumentákból készen kapták a történettudományi szempontokat s megszokták, hogy kritikátlanul élhetnek velük. Ez a biztonság a felszabadulás pillanatában megszűnt. Nem opportunizmusból, de az 1944-es összeomlás borzalmas és az 1945-ös újjáéledés felemelő élményéből kiindulva, érezték, hogy a régi történeti alapvetésekkel nincs mit kezdeni többé. De nem volt új alapvetés. Az egyetlen, e tekintetben számbavehető munka, Mód Aladár *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*, melyet csak az 1945-ös, második kiadásban ismerhettek meg, legfeljebb csak némi útmutatást adhatott, mivel e mű az 1948-as, ötödik kiadásáig, a vázlatos befejezéstől eltekintve az 1943-as kiadásnak szinte változatlan lenyomata s első kiegészítő korrekciója (A magyar munkásmozgalom kialakulása) csak 1949-ben, hatodik, bővített kiadása pedig csak 1951-ben jelent meg. Azok az irodalomtörténészek, akik a saját tudományuk s felszabadulás előtti munkásságuk elvi helyességében meginogtak, nehezen vállalkoztak arra, hogy *a hiányzó történeti alapvetést* a maguk önálló kutató és értékelő munkájával pótolják.

Jóllehet számos elvi és tárgyi nehézségét tártuk fel annak, hogy az irodalomtörténeti kutatás teljesítse a felszabadulás után elétáruuló feladatokat az elmúlt századév irodalomtörténeti feldolgozása terén, nem győztük hangoztatni, hogy a felsorolt nehézségek csak magyarázzák, de nem mentik irodalomtörténetírásunk elmaradottságát, — tegyük hozzá: még a kezdeti időkben sem.

Mindez ugyanis csak akkor szólhatna mentségünkre, ha az irodalomtörténetírás minden irányítás nélkül maradt volna. Csakhogy nem ez történt. Mint minden téren, az irodalomtörténeti kutatások terén is volt egy olyan erőközpont, melyből áradt az iránymutató támogatás minden dolgozó felé. Ez az erőforrás a Párt volt. A pártsajtó (beleértve a napisajtótól a Párt könyvkiadó

² Turóczi-Trostler József szóbeli közléséből tudom, hogy Riedl már 1919 előtt is tett többször említést Ady Endre költészetéről, de összefüggő előadást csak 1919-ben tartott Adyról.

tevékenységéig mindent), szinte a felszabadulás első percétől kezdve, szakadatlanul tárta irodalomtörténezeink elé az intő, példamutató, irányító közleményeket. Nem csupán a marxizmus-leninizmus klasszikusainak megismerését szolgáló kiadványokra gondolok, nem is csak az olyan közleményekre, melyek a közelmúlt politikai megítélése és a jelen feladatainak helyes politikai értékelése szempontjából voltak irányadók. Elsősorban azokra a közleményekre és kiadványokra gondolok, melyek közvetlenül az irodalomtörténeti kutatásokhoz adtak útmutatást, helyes szempontokat, követendő példát.

Hogy csak a legfontosabbakat említsem, Révai József *Ady*-ja 1945-ben látott napvilágot, Horváth Márton *József Attila költészete* című előadása 1945-ben hangzott el, Lukács Györgynek az *Írástudók felelőssége* című tanulmánykötete 1945-ben jelent meg. Ezek a tanulmányok önmagukban is megfelelő útmutatást adtak elvi és módszertani szempontból egyaránt. De megjelenésük nem maradt elszigetelt jelenség. Ha valaha napvilágot lát a Párt sajtójának története, abban külön fejezet méltathatja majd, hogy halott és élő írók művének mérlegretételével milyen következetesen harcolt a Párt egy új irodalomfelfogás kialakításáért. Ebből a következetes harcból világosan kibontakozott a marxista-leninista irodalomtörténeti felfogás történelmi materializmusa, dialektikus módszere, a tartalom primátusán s az írásművek tartalmi és formai egységén alapuló esztétikai felfogása és mindig az élő társadalom aktuális harcait támogató, jövőbe mutató pártos, didaktikus jellege. Mivel a felszabadulás után a mult még élő, visszahúzó hagyományának megsemmisítése s ezzel dialektikus egységben, új harcainkat a dicsőséges mult szabadságharcaihoz, forradalmihoz kötő haladó hagyomány felélesztése volt a cél, *Pártunk iránymutatása* az irodalom terén oroszlánrészében a közelmúlt és a jelen irodalmára mutatott. És ebből az iránymutatásból eleve indítást meríthetett minden útkereső az élenjáró szovjet irodalomtudomány gyakorlatának tanulmányozására. »Mi büszkén tartjuk a szellemi rokonságot a dolgozók felszabadításának és az emberi haladás ügyének olyan harcosaival, mint Marx, Engels, Lenin, Sztálin. Változatlanul hirdetjük, hogy az emberiség és a kultúra fejlődése csak azon az úton lehetséges, amelyet a szocializmus e nagy alapvetői megrajzoltak . . .« — írta már idézett cikkében Rákosi Mátyás s a Lenin-i, Sztálin-i út követését szervezsen kapcsolja haladó hagyományaink követéséhez: »A magyar nemzet ezeréves történelme azt mutatja, hogy a magyar nép akkor volt erős és megbecsült, amikor az emberi haladás élcsapatához tartozott. Ezért mi joggal elődünknek és rokonunknak tekintjük Szent Istvántól Rákóczin és Kossuthon át a nemzeti ellenállás frissen elhantolt vértanúig mindazokat, akik, mint mi, a magyarság és az emberiség közös ügyéért harcoltak egyszerre«³. Az útmutatást igen gyorsan követte nyomom annak a gyakorlati lehetősége, hogy kutatóink megismerhessék az emberiség élcsapatának, a Sztálin-i korszak szovjet emberének tudományát.

³ Rákosi Mátyás i. m. 96. l.

Nem kétséges, hogy a felszabadulást közvetlenül követő idők hatalmas feladatai között a Párt csak igen mérsékelten tudott az irodalom és az irodalomtörténetírás kérdéseivel foglalkozni. De ez a kevés minőségileg nem volt kevés s azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom, hogy mennyiségileg is több, szélesebb körre terjedő és mélyebbreható volt, mint amennyi és amilyen figyelmet vezető politikai párt valaha is szentelt irodalmunk és irodalomtudományunk kérdéseinek. Az avatatlan szájból eredő, kurta és durva parancsokhoz, leintésekhez és kiméretlen megtorlásokhoz szokott magyar tudományosság örvendetes meglepetésként észlelhette, hogy van egy olyan Párt, mely nemcsak általános irányítást ad, hanem példamutató szakszerűséggel, a tárgy szenvedélyes szeretetétől áthatva és az alkotó tudósok iránti megbecsülés hangján fordul a szakmai kérdések felé, segítséget nyújtva a munka jó elvégzéséhez. Ez a segítség az idők multával egyre fokozódott. De tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy már az első időkben is olyan méretű volt, hogy nyomában megindulhatott volna a rendszeres munka.

A feladat, melyet az utolsó századév helyes történeti ábrázolásában és irodalmunk jövőjére tekintő értékelésében jelöltünk meg, legsürgetőbb részletfeladataira felbontva, így jelentkezett, mint szükséglet:

1. az újkori irodalomtörténetírás elvi alapvetésének és módszerének megvitatása;
2. a haladó hagyomány élenjáró alkotásainak feltárása, történeti és esztétikai értelmezése és értékelése;
3. a mult irodalmi és tudományos örökségéből a visszahúzó, reakciós hagyomány leleplezése és felszámolása s végül
4. a tudományos kutatás eredményeinek széleskörű népszerűsítése, hogy népünk munkájában és harcaiban s elsősorban az élő irodalom fejlődésében ható tényezővé válják, népünk történeti öntudatának, társadalomfelfogásának elmélyítése, harcos hazaszeretetének fokozása terén.

Megállapíthatjuk, hogy e feladatok teljesítésének nagy és felelős munkája — egyes úttörő kísérletektől eltekintve — csak igen későn indult meg. A kezdeményezés érdeme ismét a Párté. Mielőtt azonban a munka helyes irányba terelődésének és mai fejlődésünknek elemzésére rátérnék, azt hiszem nem lesz felesleges, ha a kezdeti idők néhány jellegzetes jelenségére is vetünk egy futó pillantást.

A magyar irodalomtörténészek rendszeres és szervezett munkájának megindítására a fasiszta karmokból megszabadult s hajléktalanná rombolt Magyar Tudományos Akadémia nem volt alkalmas. Egyetlen szervezeti kerete volt irodalomtörténészeinknek, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság. A társaság 1945. október havában hívta össze első választmányi ülését, de munkája csak 1946-ban indult meg valójában. A társaság akkori állapotait a leköszönő titkár jelentése jellemzi. A fasiszta elnyomásra visszatekintve nem a faszizmus ideológiá-

ját és politikai gyakorlatát itéli el, hanem a politika behatolását a tudományos életbe: »A tudomány világosságának és tisztaságának szabadságát megbénította és beárnyékozta a politika felhője s a tárgyismeret nyugodt szilárdságát feloldotta és szétlazította a politikai indulatú és hőfokú fikciók elfogultsága és láza« — mondotta a társaság titkára⁴. Még jellemzőbb az a mód, ahogy megújuló világunk felé fordul, minden szava eleve tiltakozás, óvás, elutasítás: »Az a változás, amely egész közéletünket ma betölti és foglalkoztatja, Társaságunkat nem kényszerítheti arra, hogy bármiféle irányban is változtasson működésén. Hiszünk abban, hogy a tudomány szabadsága és maga törvényei meghatározta és követelte fejlődése egyértelmű a legtisztábban és legnemesebb értelemben vett és veendő demokráciával«⁵. A társaság célja sem mutat más képet: »A Magyar Irodalomtörténeti Társaság is részt kíván venni mindig időszerű munkájával, hogy felépítse a szellemi és literátori Magyarországot. Szervezetében ép és sértetlen minden, lelkében és hitében érintetlen az ősi láng, folyóirata a legilletékesebb kézben készen áll arra, hogy növelje tudományunkat és finomítsa a közízlést«⁶. A társaság elnökének programadó nyilatkozatában⁷ a legsürgősebb tennivalók között ilyen szempontok szerepelnek: »a tündér a m[agyar] irodalomban«, »Venus és Cupido költészetünkben«, »a vallásos érzés és felfogás, alakulásának [kérdései] egyes korszakokban és egyes vallásokon belül« stb.

A társaság folyóirata, az »Irodalomtörténet«, ebben a szellemben működik 1947-ig. Karácsony Sándor Mikszáth-tanulmányát lelkesen bírálja s csak azt hányja a szemére, hogy a természetes istenhit és a mesterséges dogmák között ellentétet lát. »Eddig azt tudtuk« — írja a recenzió — »hogy az Istenhit természetfeletti, Isten ajándéka, másfelől pedig a dogmák sem kitalálások, hanem éppen az isteni kinyilatkoztatást tartalmazzák«⁸. Lukács György Ady-tanulmányával azon az alapon szállnak szembe, hogy Lukács szerint »a francia szimbolizmus is társadalmi válságok eredője és tükré«, holott szerintük »éppen a szimbolizmus legjellegzetesebb költőiben a lelki-esztétikai oldalra billen a mérleg«⁹. Annál nagyobb elismeréssel üdvözlük Révész Mihály »A Népszava története« című művét: »A hosszú fennállás maga is bizonyítéka egy lap művelődéstörténeti súlyának s még inkább az, ha a hosszú hagyomány tekintélyével fellépő sajtótermék ma is — a *Népszava* esetében ma, különösen — eleven erőit képvisel, tekintélyét új meg új tényekkel erősíti«¹⁰.

⁴ *Irodalomtörténet*. XXXV. évf. 77. 1.

⁵ U. o.

⁶ U. o.

⁷ *Irodalomtörténet*. XXXV. évf. 74. 1.

⁸ *Irodalomtörténet*. XXXIV. évf. 35. 1.

⁹ *Irodalomtörténet*. XXXV. évf. 39. 1.

¹⁰ *Irodalomtörténet*. XXXV. évf. 47. 1.

Nyilvánvaló ennyiből is, hogy a legújabb kor magyar irodalomtörténeti kutatásai számára *nem nyílt jó munkát kindló keret* s az egyetlen irodalomtörténeti folyóirat nem vált méltó munkatérre, hanem a mult kísértetei imbolyogtak a betűsorok folyósóin s ha teret nyitottak, a változott körülmények kényyszerének engedve, a felszabadulás utáni Magyarország politikai irányzatai közül csak a szociáldemokratizmus számára volt nyitva a kapu.

A szervezetlenül megindult, egyéni kutatások terepe sem mutat sokkal vígasztalóbb képet.

Az *elvi alapvetés* igényével valójában egyetlen mű lépett fel, Komlós Aladár *Irodalmunk társadalmi háttere* című nagyobb tanulmánya, 1946-ban.¹¹ Komlós tanulmányától nem szabad megtagadnunk úttörő érdemét, munkája volt az első átfogó kísérlet arra, hogy irodalmunk fejlődéstörténetének egészét áttekintve, a jelenre utalva, egy olyan irodalomfelfogásnak vessen alapot, mely az irodalmi jelenségek vizsgálatát szervesen egybeköti a társadalom fejlődésének nagy kérdéseivel. Kísérletének úttörő érdemét mi sem jellemzi jobban, mint az a körülmény, hogy művének érdemi megvitatására maiglan sem került sor s az a vita, mely felvetette Komlós szempontjainak helyességét, csak 1950-ben került nyilvánosságra s ez a vita is idő előtt aludt el, anélkül, hogy teljes értékű kritikára és önkritikára adhatott volna alkalmat.¹² Holott e műben tettenérhetjük a felszabadulás utáni irodalomtörténeti helyzetet. Mi Komlós tanulmányának tudományos apparátusa? A Bethlen-i politikát ideológiailag alátámasztó Magyar Szemle Társaság *Mi a magyar?* című kiadványa, Deér József *Pogány magyarság, keresztény magyarság* adataiban is célzatosan szerkesztett munkája, Babits Mihály, Farkas Gyula, Szerb Antal, Mályusz Elemér, Keresztury Dezső, Alszeghy Zsolt, Jócsik Lajos tanulmányai, Herbert Spencer és Karl Dietrich elvi és történeti alapvetései. A marxizmus-leninizmus klasszikusai, a szovjet irodalomtudomány munkásai még utalásokban sem szerepelnek. A marxi-lenini elmélet csak általánosságban szerepel művében s csak azért, hogy ez elmélet igazságait arra használja, hogy értelmüket visszájára fordítva, a tényeket talpukról fejükre állítsa. Jellemző példája ennek, hogy a pártos, osztályharcos felfogás érvényesítésének igényét hogyan paralizálja: »De a társadalmi meghatározottság nem kell, hogy elidegenítsen bennünket régi irodalmunktól. Hiszen épp az a történelmi szemlélet, amely szerint osztályhelyzetünk többé-kevésbé megszabja gondokoldásunkat, megértőbbé tesz bennünket egy Gvadányi vagy Kisfaludy Sándor társadalmi szűkkeblősége iránt, mint aminő egy idealista, moralizáló felfogás lehetne. Nem beszélve arról, hogy egy mű nem veszti el az esztétikai értékeit, ha felfedezzük, hogy világnézete más, mint a mienk«.¹³ A tanulmány az osztályok, idő és térfeletti irodalom örök értékei-

¹¹ Komlós Aladár: *Irodalmunk társadalmi háttere*. Budapest, é. n. Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet. 138. l. 80. (Új Könyvtár, 16.)

¹² *Irodalomtörténet*. 1950. 1. szám. 60—75. l. és 3. szám. 51—52. l.

¹³ Komlós i. m. 107. l.

nek, tehát a filozófiai idealizmusnak alapján áll. »Vannak általános emberi érzések, amelyek, ha árnyalatokban módosulva is, minden osztályban élnek s minden idő és tér iróját testvérünké avatják. A szerelem, szeretet, halál-félelem stb. érzései osztályon és koron túl minden embert érthetővé és érdekessé tesznek számunkra. Ha nem így volna, ha az irodalmi mű csak egy osztály fegyvere volna a társadalmi harcban, akkor e harc befejeztével elvesztené értelmét és az ócskavasak közé kerülne... De épp fordítva van a dolog. Némely irodalmi mű épp a harc befejeztével, tehát a mű veszélyességének megszűnésével élvezhetővé válik azok számára is, akik a harc tartama alatt gyűlölettel álltak volna vele szemben«¹⁴. Ez a felfogás legújabbkori irodalmunk problémáit a kozmopolita polgárság szemszögéből vizsgálja, továbbételi az urbánus-népi állandósítást, irodalmunk központi problémájává a népiesség kérdését téve annak politikai tartalma nélkül. Így kerül egy kötőjellel együvé Petőfi Arannyal s Ady Babits-csal, előbbieket mint »az európai népies«, utóbbiakat mint a »népiesen európai« szintézis alkotói. Ezt a kétféle szintézist köti össze József Attila. »Öbenne ugyanis« — úgymond Komlós — »átütően erős a magyar jelleg, hiszen nem is csak a népköltészetig, de egész a Kalevaláig ment táplálékért, — ám ugyanakkor feltűnő a szürrealizmuson és Marxon nevelt nyugatos jelleg is«¹⁵. Irodalmunk jövője fejlődését a »kulturális dualizmus« megszüntetésében látja a magyar klasszicizmus útmutatása szerint. Ennek társadalmi biztosítéka »két úton érhető el: az egyik a nép felemelése, a másik az értelmiség megtöltése több benszülött kultúrával; az egyik a falu műveltté, a másik a város magyarrá tévése«¹⁶. A távoli perspektíva, a tanulmány kitekintése, így fest: »A kulturára szomjazóknak nem kell majd minduntalan átkelniök a távoli partokra, íróink, művészeink munkáiból széles töltés köti össze bennünket nyugattal s annak növényei újszerű, magyar virágokat hajtanak földünkben.«¹⁷

A *haladó hagyomány értelmezése és értékelése* volt a célja Bóka László 1946-ban írott, de csak 1947-ben megjelent *József Attila* című kis-monográfiájának.¹⁸ Ez az első kísérlet arra, hogy József Attila költészetének egészét áttekintve, mint szocialista költőt állítsa József Attilát a nagy nemzeti költők sorába, művét nemcsak ideológiai, hanem mondanivalója megformálásának szempontjából is elemezve. A másik jelentősége nem írója szándékában és munkája értékében keresendő, hanem irodalomtörténetírásunk elmaradottságában: ma is az egyetlen ilyen kísérlet. A kötet apparátusa éppen olyan hátrafelé mutató, mint Komlós tanulmányáé: Halász Gábor, Németh Andor, Komlós Aladár, Ignó Pál, Ignó Hugó tanulmányaira támaszkodik. Ezt

¹⁴ Komlós i. m. 108. l.

¹⁵ Komlós i. m. 130. l.

¹⁶ Komlós i. m. 135. l.

¹⁷ Komlós i. m. 136. l.

¹⁸ Bóka László: *József Attila*. Essay és vallomás. Budapest, 1947. Anonymus. 108. l. 80.

a tanulmányt sem szándéksom tüzetes bírálat tárgyává tenni, itt csak mint irodalomtörténetírásunk egy korszakának jellemző tünete szerepel s csak a legjellegzetesebb tulajdonságaira mutathatók rá. A tanulmány a marxista magyarázat igényével lép fel, de marxizmusa elmosódott, meghatározhatatlan s jellegét csak az leplezi le, hogy »marxista« igényű, de nem »marxista-leninista« megalapozottságú s ez marxizmusának értékét is minősíti. Nevén nevezve a gyermeket, ez a szociáldemokratizmus megmutatkozik abban, hogy a tanulmány nem történeti értelmezése József Attila életművének s értékelése nem csak hibás, hanem még a maga kiszabta célt a maga módján sem tudja megvalósítani: az értékelés ideológiai és formai-elemző részei szétesnek. József Attila szocializmusa ebben a tanulmányban függetlenül a kortól, melyben József Attila élt és alkotott, függetlenül a munkásmozgalomtól és a Párttól, sőt egy olyan tendencia ismerhető fel benne, mely az ideológia mellett másodrendűnek, olykor egyenesen károsnak, megvetendőnek tünteti fel a gyakorlati politikai tevékenységet. (»Mert a politika nem szívesen látott vendég a tudomány csarnokában, piszkos lábbal jó s nem könnyű toporgásának nyomait eltakarítani. Az elmúlt emberöltő politikája például Augias istállójává tette irodalmunkat, pártállás szerint osztotta a költők babérját... Sa politika nemcsak sara-pora mocskát hozza magával, hanem tisztázatlan fogalmakkal is mocskol«¹⁹ — ezekben az arisztokratizmustól penetráló mondatokban benne van a pártosság elítélése.) Azt hiszem, nem tévedek, ha ebben a tanulmányban s éppen ezekben az ideológiai tévedésekben érem tetten az irodalomtörténeti sematizmus forrását. Mert a tanulmány ideológiai alapvetésének tisztázatlanságából származik Kassák, Kosztolányi pozitív értékelése, ez az oka annak, hogy József Attila freudizmusának kérdését nem tudja megoldani, hanem arra a kényelmes álláspontra helyezkedik, hogy az is hozzátartozott szocializmusához, hogy József Attila költészetének egészében semmi hibát nem lel. A marxista-leninista irodalomtörténetírást éppen elvi alapjainak kristályos tisztasága teszi képessé arra, hogy a múlt nagy alkotóit hibáik és tévedéseik nyílt és kiméretlen feltárásával értékelje s az ideológiai tisztátalanság nyitja meg a hibát s erényt egybeemosó, megszépítő, mondjuk ki, idealizáló ábrázolás felé az utat. Ez az út vezet a sematikus ábrázoláshoz. Nem érdemes tovább folytatni még ezt a vázlatos elemzést sem: az alapvető tévedések hibaforrása így is nyilvánvaló s kétségtelenné teszi, hogy ezen az úton a haladó hagyomány értelmezése és értékelése nem a jövő felé nyit távlatot.

Átfogó értékelése legújabb irodalmunknak a felszabadulás óta nem íródott, holott ez adna módot a haladó és a maradi hagyomány elválasztására. Mégis akad egy olyan munka, melynek megemlítése ide kívánkozik, Lengyel Balázs *A mai magyar líra* című kötete, mely 1948 tavaszán jelent meg s líránk utolsó félszázadán tekint át.²⁰ Különösen két szempont teszi fontossá szemünkben

¹⁹ Bóka i. m. 21. l.

²⁰ Lengyel Balázs: *A mai magyar líra*. Budapest, 1948. Officina. 118. l. 8°.

művét. Az egyik az, hogy szerzője nem zárja le érdeklődését a múlt és jelen határán, hanem az élő irodalmat is belevonja áttekintésébe. A másik az, hogy a mű, előszava szerint, »elsősorban nem a beavatottak zárt körének, nem is az íróknak készült . . . hanem akik napi munkájuk után, pihenő idejükben szeretik és olvassák a magyar kötlőket«,²¹ tehát vállalja a tudományos kutatás széleskörű népszerűsítését is. Ezuttal sem elemezhetjük részletekbenemenően Lengyel Balázs úttörő kísérletét. De néhány alapvető jellegzetességének vázlatos bemutatása is elegendő ahhoz, hogy irodalomtörténetírásunk alapvető feladataihoz és lehetőségeihez mérve értékelhessük, nem is annyira Lengyel Balázs kísérletét, mint inkább irodalomtörténetírásunk akkori állapotának jellegét. A mű a tárgyalt kort négy részre osztva tárgyalja : 1. A polgári irodalom kialakulása. A Nyugat (ebben a részben főként Adyval, Babits-csal, Kosztolányival, Tóth Árpáddal, Juhász Gyulával foglalkozik) ; 2. A nép megszólal (e rész hősei Kassák Lajos, József Attila, Illyés Gyula és a népi költők) ; 3. A Nyugat folytatói (Radnóti Miklós, Dsida Jenő, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, Vas István, Zelk Zoltán) és 4. A fiatalok címen rövid kitekintést ad legifjabb költőinkre. A mű szerkezete történetietlen és elvtelen. Mivel nem a magyar társadalmi fejlődésből indul ki, melynek költészetünk hű, vagy torzító tüköre, a koncepció is vegyesen változtatja a történeti és egyéb szempontokat. Így elsikkad koncepciójában 1919 határjelző jelentősége. A Nyugat-korszak költői túlságosan egybemosódnak. Végső értékelésükben azt tudjuk meg róluk, hogy a »parasztot és a munkást, igazi emberméltóságában ők rajzolták meg első ízben Petőfi óta«;²² — ezt így még Adyval kapcsolatban sem merném kimondani, nemhogy Kosztolányival, Babits-csal, Tóth Árpáddal kapcsolatban. Viszont a »nép megszólaltatói« nem történeti sorban következnek a *Nyugat* nagy nemzedéke után, (hiszen akkor Kassák helye az előző korba sorolódnék), hanem származásuk különíti el őket. Ezen a származási alapon viszont elmosódnak a határok. Mi a különbség eszerint a szemlélet szerint Kassák között, kinek költészetében »folyton alakuló forradalmiságában egy egész társadalmi osztály emberség igénye, harmónia vágya kapja meg első kifejezését«²³ és József Attila között, ki a szerző szerint »Megszólaltatta a munkásosztály komor valóságát, és egyetemes emberségű vágyait«²⁴ Legfeljebb annyi, hogy Kassák eszerint inkább volt forradalmár, mint József Attila, de ezt a különbséget elmossa közös munkás-származásuk. Így kerül egy kalap alá Weöres Sándor Zelk Zoltánnal, mint akik »a *Nyugat* polgári szemléletében éltek tovább«. Itt a származási kategóriákat azzal ugorja át, hogy a sajátos magyar polgári fejlődést egy meglepő koncepcióval egybefogja a szocialista mozgalommal: »Magyarországon, a szó ideális értelmében nem valósult

²¹ Lengyel i. m. 3. l.

²² Lengyel i. m. 62. l.

²³ Lengyel i. m. 68. l.

²⁴ Lengyel i. m. 80. l.

meg a polgárosulás, viszont máris a polgárosuláson túllépő erők jelentkeztek. Igaz, hogy ezek az erők, a szocialista mozgalmak, éppen úgy le voltak fojtva, mint az ideális polgárosultságra való törekvések s így polgári és szocialista vágyak többé-kevésbé közös fronton harcoltak egészen 1945-ig, az elnyomó hatalommal szemben.²⁵ A koncepció történetietlen volta s ezzel szorosan egybefüggő elvtelensége, lehetetlenné teszi, hogy a múlt jelenségei között értékhatárokat vonjon. Ha, Babits nyomán, meg is állapítja Kosztolányiról, hogy »a létező túlfokozott megbecsülése elhalványította benne a költő egyik lényeges hivatását: a létezők megítélését«, ezért az óvatos gáncsért, Shakespeare meghamisításával ad fényes elégtételt Kosztolányinak: »eszménye Shakespeare, a nagy ábrázoló, aki jót és gonoszt, rútat és szépet, az élet gazdag újratereztésének egyforma tárgyilagosságával, ellenszenve és rokonszenve elárulása nélkül vonultat át a szinpadán.«²⁶ Ez a történetietlenség és elvtelenség még akkor is tévútra vezet, amikor a jelenséget magát felismeri, mint Kassák esetében, akinek költészetében felfedezi ugyan, hogy kezdetben hangoztatott forradalmisága eltűnik s egy idilli, klasszicizáló költészet felé kanyarodik, de ahelyett, hogy emögött meglelné Kassák politikai fejlődését a reformista szociáldemokrácián át, a munkásarisztokrácia kispolgári szemléletén keresztül a polgári magatartásig, így kommentálja: »Mert a forradalom itt mindig a harmónia felé fejlődik. Úgy tetszik: a versek folytonosan visszatérő, már-már idillikus vágyaiban, a munkásság világotrendező humánus szándéka és idillikus feloldódása talált kifejezésre. Az a klaszicizálódás, amely felé e költészet halad, lényegében a munkásság útját jelképezi a forradalomtól az eszményeihez méltó rendig. Ez a költészet a munkásság magatartásának előképe. S talán nem véletlen, hogy éppen a magatartás vált remekművé benne.«²⁷ Ezekután természetes, hogy kitekintésében, a jövő perspektívájában sem a szocialista realizmus problémájának elvi felvetése, sem a szovjet példa iránymutatása nem szerepel. A mű, látszólagos kötetlensége s eleve hangoztatott népszerűsítő szándéka mellett nagy apparátussal íródott. Ezt a nagy apparátust azonban elvtelen eklekticizmussal kezeli. Jellemző erre az apparátusára utaló mondat, melyben egy lélegzettel utal Schöpflin Aladár gondolataira és Lukács György esztétikai módszerére.

Ez a néhány gyakorlati példa világosan jellemzi a felszabadulás utáni helyzetet. A hivatalos irodalomtörténetírás szervezett formái között a régi-módi és avult szempontú, *jellegtelen filologizálás* folyt tovább, az irodalomtörténetírás perifériáin — mert hiszen ide kell sorolnunk az ismertetett példákat — pedig olyan eszmei zűrzavar uralkodott, melynek káoszából ha valami felismerhető, az nem egy új felfogás megszületése, hanem *a nyugati polgári*

²⁵ Lengyel i. m. 90. l.

²⁶ Lengyel i. m. 42. l.

²⁷ Lengyel i. m. 68. l.

irodalomfelfogás és a reformista szociáldemokratizmus eszméinek továbbélése, módszertanilag egy irodalomtörténeti sematizmus kialakulása.

Az irodalomtörténetírók legtekintélyesebbje, a Kossuth-díjas Horváth János ebben az időszakban közzétett ugyan egy irodalomtörténeti érdekű művet, *A magyar vers* című verselméletet, mely számos verstörténeti kérdést tárgyal, de e sok szempontból jelentős mű olyan következetesen zárja le verselésünk kérdéseit a Petőfi—Arany korszakot követő népies-nemzeti epigonizmus korában, hogy nem lenne helyes művét itt tárgyalni.

Túlságosan sívár kép ez ahhoz, hogy teljesen igaz lehessen. Ha a hivatalos és periferikus irodalomtörténetírás nem is tudott élni szabadságával, ha a szakörök érdeklődése nem is terjedt ki a Párt iránymutatására, a kínálkozó szovjet példa elfogadására, ez az iránymutatás, ez a példa nem maradt teljesen hatástalan.

Ott hatott ez a példa, ahol hatása a leggyümölcsözőbbnek ígérkezett: az ifjúság körében. Új nevek tűntek fel az irodalomtörténetírás terén, — igaz, nem a szakfolyóiratok hasábjain, hanem mozgalmijellegű és szépirodalmi folyóiratokban. A Valóság, a Forum, a Csillag hasábjain új nevek tűntek fel ezek az új nevek egy új tudósnemzedék megszületését jelezték, mely eleve a Párt iránymutatását követve kezd munkájához. Ezek a fiatalok, féllábbal, vagy egészen még az egyetem padjaiban hozzákezdtek a legsürgősebb feladatok elvégzéséhez. Csak példaként említem meg néhányuk nevét s jelezve azt, hogy első megszólalásaik korántsem voltak mentek az ifjúság túlzásaitól. De nem kétséges, hogy például Király István 1947-es *Móricz Zsigmond* tanulmánya az első jelentős kísérlet Móricz Zsigmond életművének átfogó marxista-leninista értékelésére,²⁸ hogy Pándi Pál tanulmánya, *Munkásosztály és magyar irodalom* (1948) egy olyan területre veti az irodalomtörténeti érdeklődés reflektorát, ahol nem sok kutató tört csapást előtte.²⁹ Tanulmányaikat nem lenne igazságos eljárás a szigorú kritika mérlegére tenni, enélkül is nyilvánvaló, hogy az ifjúkor merész általánosításai s az ideológiai kategóriák merevségének túlzásai fel-lelhetők bennük. De jelentkezésük, problémafelvételük, munkásságuk határozott cél felé mutató iránya azt jelzi, hogy az idősebb nemzedék tétovázása csak elodázhathatja irodalomtörténetírásunk megújulását, de meg nem akadályozhatja, mert felnő egy új nemzedék, mely alighanem magával fogja ragadni azokat is, akik tegnap még mestereik voltak s úgy lehet, holnap nyomukat fogják követni.

A hivatásos irodalomtörténészek sorában is akadtak kivételek s éppen azok között, akik a multban már rangot biztosítottak maguknak munkásságukkal szakmájuk területén. Waldapfel József-re gondolok itt elsősorban, aki 1948. februárjában közzétett *Élet és irodalom* című cikkében élesen bírálja

²⁸ Király István: *Móricz Zsigmond*. Valóság. 1947. 772—790. 1.

²⁹ Pándi Pál: *Munkásosztály és magyar irodalom*. Valóság. 1948. 378—397. 1.

Babits Vörösmarty-értelmezését s ezen keresztül fényt vet a közelmúlt irodalom-felfogásának túlzásaira s erélyesen figyelmeztet arra a feladatra, hogy a »magyar irodalom fejlődését az egész magyar élet változásaival való összetartozásban a gazdasági, társadalmi és politikai fejlődéssel való kölcsönhatásában vizsgáljuk.«³⁰ Hozzálát költészetünk elsikkasztott hagyományának feltárásához, *Vajda János elfelejtett forradalmi versei*-nek napfényrehozása,³¹ *Költők a forradalomban* című nagy tanulmánya korszakunk irodalmára is új fényt vet.³²

Példáink azt bizonyítják — hogy mint ezt már jeleztük — a Párt fordulatot jelentő közbelépésére, mely irodalomtörténetírásunkat új útra terelte, nemcsak megérett az idő, hanem a fordulat bekövetkezésére meg is volt a lehetőség, a negatív és pozitív példák egybehangzó tanúsága szerint.

A változás felé az első iránymutatást Rákosi Mátyás emlékezetes cikke adta meg: *A következő láncszem* (1948. március 7). Ez a nagyjelentőségű megnyilatkozás, jóllehet csupán a pártoktatás terén adott útmutatást, hatásában kiterjedt az egész magyar kulturális életre és a marxizmus-leninizmus klasszikusainak tanulmányozására, az ideológiai tisztaság igényére és a beható bírálat szükségességére irányította tudományos életünk figyelmét. Rákosi Mátyás kezdeménye nyomán került sor tudományos életünk megszervezésére, a Magyar Tudományos Tanács működésére, mely Akadémiánk újjáalakulását készítette elő. Gerő Ernőnek a Magyar Tudományos Tanács megalakulásakor, 1949. február 25-én elhangzott beszéde, haladó tudományos hagyományunkra való utalásával, azzal, hogy hadat üzent a nyugati kapitalista országok tudományossága előtt való kritikátlan hajbólolásnak s azzal, hogy az élenjáró szovjet tudományra irányította a vigyázó szemek tekintetét, megadta irodalomtörténetírásunk újjászületésének legfőbb irányelveit.³³

1948 végén *újjáalakult a Magyar Irodalomtörténeti Társaság* és 1949-ben megindult a társaság folyóirata, az *Irodalomtörténet*. A társaság elnökének, Lukács Györgynek, elnöki székfoglalója, széleskörű elvi alapvetésben határozta meg irodalomtörténetírásunk feladatait.³⁴ »A társaság munkájának« — mondta — »csak akkor van létjogosultsága, ha középpontjába a magyar irodalomtörténet teljes és gyökeres revízióját helyezzük. Ez a kérdésfeltevés kiemeli a társaság tevékenységét a szűk értelemben vett irodalomtörténeti szakszerűségből... Mindenki tudja, hogy ez a revízió politikai társadalmi, irodalmi és pedagógiai szempontból egyaránt nélkülözhetetlen a további fejlődés számára; hogy már eddig is messze elmaradtunk a demokrácia fejlődésének valóságos szükségleteivel szemben.«

³⁰ Waldapfel József: *Élet és irodalom*. Fórum, III. évf. 165. l.

³¹ Waldapfel József: *Vajda János elfelejtett forradalmi versei. Valóság*. 1948. 196—202. l.

³² *Forradalom és szabadságharc 1848—1849*. Budapest, 1948. Szikra. 519—559. l.

³³ Gerő Ernő: *Harcban a szocialista népgazdaságért*. Budapest, 1950. Szikra. 341—354. l.

³⁴ Lukács György: *Elnöki székfoglaló-beszéd. Irodalomtörténet*. 1949. szám. 1—28. l.

Jóllehet Lukács a magyar irodalomtörténetírás egészének revízióját jelölte meg a társaság feladataként, székfoglalója a társaság tevékenységét elsősorban (és nem kirekesztően!) a XVIII—XX. század irodalomtörténetének revíziója felé irányítja, mint legfontosabb feladat felé. Azzal, hogy 1848-at, mint irodalmunk legdöntőbb fordulópontját jelöli meg, azzal, hogy határozottan állást foglal Petőfi, Ady, József Attila központi helyét illetően, irodalomtörténetírásunk súlyponti problémáit irodalmunk legutolsó századévére helyezi. Elvi alapvetése, mely irodalomtörténetírásunk egészének munkaterére érvényes, ismeretes. Csak két kérdést emelek ki tehát ebből, mely különlegesen a legutolsó századév vizsgálatánál válik fontossá. Az egyik az a követelménye, hogy tegyük központi kérdéssé az irodalmi irányok harcát azzal, hogy »ezeket sokkal mélyebben, társadalmilag is, világszemléletileg is, művészileg is konkrétan ragadjuk meg, mint ahogyan eddig történt. A magyar irodalomtörténet irányharcait elvi magaslatra kell felemelni, ki kell ragadni a személyes anekdoták atmoszférájából... Az irányok harcának középpontba helyezése a legszorosabban összefügg azzal, hogy az irodalomszemlélet, a kritika történetére sokkal nagyobb súlyt kell helyezni, mint ahogyan ez addig történt«. Nyilvánvaló, hogy ez a követelmény a kulcsa annak, hogy legújabbkori irodalomtörténetírásunk elvi tisztaságát biztosíthassuk, hogy az irodalmi élet jelenségeit társadalmi gyökerekig visszanyulva, nem elszigetelten és fejlődésükben ábrázolhassuk. A másik kérdés is általános érvényű ugyan, de jelentősége különösen a mi területünkön érvényesül. Lukács György arra hívta fel kutatóink figyelmét, hogy »az irodalomtörténet új szempontjai — jóban-rosszan — sohasem az irodalomtörténet belső fejlődéséből, saját dialektikájából nőttek ki, hanem mindig kívülről vitték be őket az irodalomtörténetbe: a költészetből, a filozófiából, a társadalomtudományból, a politikából... Társaságunk le kell, hogy vonja ennek a helyzetnek összes következményeit. Széles közreműködő-gárdát, széles kollektívet óhajt szervezni. Fel akarja használni az irodalomtörténészek szaktudását, de munkájába egyrészt be akar vonni minden irodalmi kérdések iránt érdeklő költőt, író, kritikust, stb., másrészt meg akarja teremteni a szakadatlan kapcsolatot a társadalomtudományok és történelem, a filozófia és az esztétika művelőivel, továbbá — a mennyire a körülmények engedik — be akarja vonni munkánkba azokat a politikusokat és publicistákat, akik foglalkoznak az irodalom és a művészet kérdéseivel, végül, de nem utolsó sorban tudományosan aktivizálni akarja a pedagógusok minél nagyobb tömegeit«. Lukácsnak ez a követelménye nemcsak szervezeti jellegű, megvalósítása a feltétele annak, hogy irodalomtörténetírásunk kiszabaduljon a rosszértelmű, szűk »szakmaiság« börtönéből, bekapcsolódjék a magyar tudományos élet egészének egységes munkájába, ne szakadjon el az élő irodalom életétől és a társadalmi fejlődés tevékeny, ható tényezőjévé váljék.

Meg kell állapítanunk, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság újjáéledése kutatási területünkön sem maradt eredménytelen. Elevenebb és rend-

szeresebb munka indult meg ezen a területen is. Tartozunk a történeti igazságnak annak megállapításával, hogy a munka rendszerességét részint a Magyar Tudományos Tanács, de még inkább az *újjáéledt Magyar Tudományos Akadémia* irányító és ellenőrző munkája biztosította s biztosítja maiglan.

A társaság folyóirata, az *Irodalomtörténet* is új folyamban éledt fel s az új szellemű kutatás szócsovénévé vált. Elvi jelentőségű eredménynek kell tartanunk, hogy 1949-ben megjelent első számában először közölte magyarul Lenin *Pártszervezet és pártirodalom* című tanulmányát s ugyane számban a *A szocialista realizmus problémái* című szovjet kiadvány Fagyejev-írta bevezetéséből is közölt egy részletet, jelezve ezzel azt, hogy irodalomtörténetírásunk a marxizmus-leninizmus klasszikusainak iránymutatásából s a szovjet tudomány élenjáró példájából kiindulva akarja végezni munkáját. Ezt a kezdeményt folyamatos publikációk követték, sok bírálatra szoruló folyóiratunk pozitív értékei közé tartozik, hogy szerkesztői rendszeresen irányítják kutatóink figyelmét a szovjet irodalomtudomány eredményeire. Ma ez a munka már szélesebb mederben folyik, az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ kiadásában megjelenő *Irodalomtudományi Értesítő* a szovjet irodalomtudomány legfrissebb eredményeit nemcsak könyvészeti közleményekben, hanem a legfontosabb tanulmányokat fordításban is publikálja.

Elvi jelentőségű eredmény az is, hogy a társaság mélyreható viták során, munkaközösségi munkával, megteremtette a kutatás legfontosabb kiindulási alapját. Egyrészt tisztázta irodalomtörténetírásunk számára a *korszakhatárok kérdését*, immár a társadalmi fejlődés fordulóit véve alapul. Legújabbkori irodalmunk területén ezek a korszakhatárok így alakultak ki: 1849, 1867, 1890, 1905, 1919, 1931, 1945. Ezek a korszakhatárok több ponton áttörnek a polgári irodalomtörténetírás öncélúan irodalmi szempontú, a valóságos társadalmi fordulók jelentőségét elkendőző korszakolását s eleve helyes irányba terelik a kutatást. Az 1849-es korszakhatár beiktatása felszámolja azt a fölfogást, mely a reformkor kezdetétől a kiegyezésig egyetlen korszakot ismert csupán s ezzel részben csökkentette 1848-as forradalmunk jelentőségét, részben a kiegyezést, mint 1848 kiteljesedését, betetőzését tüntette fel. 1890 korszakhatárként való beiktatása részint ráirányítja a figyelmet a munkásmozgalom és a parasztmozgalom hazai alakulására, részint a haladó polgári és a hozzácsapódó értelmiségi réteg irodalmi mozgalmainak kezdeteire, mely az uralkodó osztályok belső ellentéteire is utal. Ha csak e két korszakhatár beiktatásának jelentőségét vesszük tüzetesebben szemügyre legújabbkori irodalmunk szempontjából, nyomban szembetűnik alkalmasságuk, előbbinél Arany János, utóbbinál Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza életművének, az *A Hét* irodalmi megmozdulásának helyes értékelése terén. A másik ilyen kiindulási alap az a vázlat volt, melyet egy szűkebb munkaközösség (Keszi Imre, Klaniczay Tibor, Király István, Komlós Aladár és Waldapfel József) készített *irodalmunk történetének egészéről*, először kísérelve meg irodalmunk fejlődését a marxi-lenini elmélet

alapján, e fejlődés legfőbb mozzanatait értékelve, megrajzolni. Ez a vázlat kísérelte meg először érvényesíteni az új periodizációt irodalmunk történetében, ez a vázlat szerzett érvényt Ady Endre, József Attila központi helyének, ez nyúlt először az olyan életművek irodalomtörténetünk egészének arányaira tekintő értékeléséhez, mint Kemény Zsigmond, Madách Imre műve egyfelől, másfelől Juhász Gyula életműve, ebben tette meg irodalomtörténetírásunk az első lépést a lezárt életművekre való korlátozottságtól a haladó hagyomány és az élő irodalom szerves egybekapcsolása felé. Mind a periodizáció, mind irodalmunk történetének e vázlata számos kérdést hágy felelet nélkül. De kétségekívül belőlük indult ki legújabbkori irodalmunk elvi szempontú kutatása.

Megindult az *irodalmi irányok* feldolgozásának munkája is. Komlós Aladár vitaindító előadása nyomán megtárgyalták irodalomtörténéseink az úgynevezett irodalmi Deák-párt problémáját, Király István megkísérelte népi demokráciánk irodalmának áttekintését, Pándi Pál két tanulmányt is szentelt a szociáldemokratizmus irodalomtörténeti értékelésének.

A *polgári irodalomtudomány* célzatos értékelésin jelentős rést ütött Komlós Aladár adatfeltáró munkássága Kemény Zsigmond életművét illetően. *Kemény és Engels* című tanulmánya kimutatta, hogyan ferdítette el Kemény Engels tételeit, *Vajda János nyílt levele Kemény Zsigmondhoz* című közleménye mélyen belevilágított abba a boszorkánykonyhába, amelyben Vajda János sorának keserűjét főzték. Itt említhető meg Nagy Miklós tanulmánya, *Harc az 1874-es Petőfi kiadás körül*, mely belevilágít abba a tervszerű munkába, melynek során megkezdődött Petőfi forradalmi jelentőségének elpalástolása.

A *haladó hagyomány* felé is fordult irodalomtudósaink figyelme. Barta János tanulmánya, *Arany János a Bach-korszakban*, az első jelentős kísérlet arra, hogy Arany 1849 és 1867 közötti működését a függetlenségi mozgalom szempontjából értékeljük. Ide tartozik Nagy Péter tanulmánya, *Móricz Zsigmond, a novellairó*, mely a tanulmány szerény címén messze túlmutatva, Móricz pályafutásának első mélyreható elemzése, Bóka László *Juhász Gyula*, Kardos László *Tóth Árpád*, Komlós Aladár *Vajda János* tanulmánya és Belia György *Tolnai Lajos-a*, mely úgy vázolja fel Tolnai Lajos alakját, hogy közben élesen megbírálja Tolnai narodnyik-jellegű feltámasztását. Az említett tanulmányok jelentőségét növeli az, hogy jelentős részük a Magyar Irodalomtörténeti Társaság által megindított »Magyar Klasszikusok«-sorozat előszavaként jelent meg, tehát a leszélesebb nyilvánosság felé forduló igénnyel.

A pozitivistá és szellemtörténeti hatás- illetve kozmopolita korszellem-kutatás felszámolása is kezdetét vette. Máthé-Haupt György *Puskin és a magyar irodalom*, Lutter Tibor *Shakespeare és a hazai anglistika*, Kovács Endre *József Attila és Wölker* című tanulmánya törték az utat ezirányban.

Az *irodalomtörténeti kutatás tárgyi feltételeinek megteremtésére* is jelentős lépések történtek, Voinovich Géza gondozásában megindult Arany kritikai kiadásának közzététele, folyik Ady, József Attila kritikai kiadásának elő-

készítése. Ezen a téren jelentős részlet-kutatásokról is említést kell tenni. Az olyan tanulmányok, mint Németh G. Béla *Komjáthy Jenő kiadatlan versei*, Földessy Gyula *Ady és az 1905-ös orosz forradalom*, Osváth Béla *Juhász Gyula, mint az 1919-es szegedi színházi direktórium igazgatója*, nem egyszerű adatközlések, hanem alkalmasak arra, hogy haladó íróink arcképét lényeges vonásokkal gazdagítsák.

Talán az is eredményeink között említhető, hogy irodalomtörténetírásunk elsőik között igyekezett *Sztálin* tanítását a nyelvtudományról az irodalomtörténetírás feladatainak elmélyültebb meghatározására felhasználni.³⁵

Körülbelül ennyi az, amit eredményként felmutathatunk s ezt legfeljebb azzal egészíthetnők ki, hogy beszámolunk néhány készülő monográfiáról: folyamatban van Arany János, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Thury Zoltán, Ady Endre, Móricz Zsigmond, Juhász Gyula, Radnóti Miklós életművének monografikus feldolgozása.

Tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy ezek az eredmények nem becsülhetők le, különösen ha a »fordulat éve« előtti időszak eszmei zúrzavarához, tétlenségéhez, illetve régimódi, minőségileg is silány filologizálásának eredményeihez mérjük. A marxi-lenini elmélet elvi alapján, feladatainkat a társadalmi haladás szükségleteihez mérve, *tervszerű és rendszeres munka* indult meg mind a tudományos kutatás, mind a tudomány népszerűsítésének vonalán. Sikerült irodalomtörténetírásunk területén felszámolni a közelmúlt két legelterjedtebb irodalomtudományi irányzatának, a pozitívizmusnak és a szellemtörténetnek burzsoá fertőzetét, az öncélú tudomány eszméjének tekintélyét, sikerült kirtani a tudományt is rabszíjra fűző, a nyugati polgári tudományosság előtt hajbókoló kozmopolitizmust és az önkéntes börtönt kínáló sovinizmust. Irodalomtörténeti munkásságunk megváltozott jellegére mutat az olyan kiadvány, mint az Ady antiklerikális harcát dokumentáló *Fekete lobogó* című, Földessy Gyula és Király István szerkesztésében megjelent cikkgyűjtemény, mely tevőlegesen segítséget nyújtott népünk harcában a klerikalizmus ma is ártó tevékenysége ellen. Az a lassan megindult, de ma már észlelhető javulás általános iskolai és középiskolai tankönyveink terén, részben irodalomtörténetészeink közreműködésének, részben annak köszönhető, hogy a tankönyvírók fokozatosan egyre több támogatást kapnak munkájukban irodalomtörténetírásunktól. Az Irodalomtörténeti Társaság nyilvános vitaüléseinek nagy látogatottsága, annak a mozgalomnak kezdeti sikerei, melyet a társaság országos méretekben indított meg irodalmunk népszerűsítése érdekében, biztató jelek.

Biztató, de egyben sürgető és figyelmeztető jelek is.

Mert ha meg is állapítottuk, hogy voltak eredményei munkánknak, ez nem jelenti azt, hogy meg lehetünk velük elégedve s nem jelenti azt, hogy nincsenek felülülő hibák munkánkban. Azt hiszem, ezek feltárása a legfontosabb feladatunk.

³⁵ Bóka László: *Sztálin tanítása a nyelvtudományról és irodalomtudományunk feladatai. Irodalomtörténet*. 1950. 4. szám. 1—9. l.

Kívülről közelítve meg a hibák magvát, előljáróban állapítsuk meg, hogy az eredmény igen sovány. Akadémiánk Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának gondozásában a közelmúltban hat irodalomtörténeti, illetve irodalomtörténeti érdekű kiadvány jelent meg, ezek közül egy olyan, mely legújabbkori irodalmunk történetének körébe tartozik, Voinovich Géza Aranykiadása. Az osztály ülésein is igen csekély az irodalomtörténeti felolvasások és viták száma s ezek is inkább irodalmunk régebbi korszakaihoz kapcsolódnak. (Nem írhatjuk a mi munkaterületünkön folyó munka javára Waldapfel József ünnepi Vörösmarty-tanulmányát csupán azért, mert megemlékezett benne Vörösmarty utolsó éveiről is: Vörösmarty életműve egészében az előző kor problémáihoz tartozik.) Ennek a helyzetnek oka igazán nem az, mintha Akadémiánk elzárkóznék a legújabbkor irodalmi problémái elől, hanem *a termelés hiánya*.

Az Irodalomtörténeti Társaság folyóirata sem tükrözi másként a helyzetet. Olyan tanulmány, mely felmérte volna Arany János, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Ady Endre, Móricz Zsigmond, József Attila életművét és munkásságuk marxista-leninista elemzésének feladatára vállalkozott volna, nem jelent meg folyóiratunkban, jöllehet ezek a feladatok nemcsak irodalomtörténetírásunk elsőrendű feladatai, de az iskolai oktatás és az új irodalmi köztudat megteremtése szempontjából is a legsürgősebb teendők. Nem született összefoglaló kép a múlt század függetlenségi mozgalmainak irodalmi tükrözéséről, senki sem elemezte a *Nyugat* jelentőségét, 1919 fordulatát, a népi írók mozgalmát, az emigráció irodalmát, noha ezeknek elemzése tárná fel legújabbkori irodalmunk fejlődésének erővonalait. Népi demokráciánk irodalmával egyetlen összefoglaló tanulmány foglalkozik, de legújabb irodalmunk legjelentősebb alakjairól, irányjelző alkotásairól egyetlen tanulmány sem látott napvilágot. A Magyar Írók Szövetségének Kongresszusa, a Magyar Színház- és Filmművészeti Szövetség konferenciája, a legújabb kor stílusirányainak kérdését felvető építészeti vita épp úgy nem vert semmi visszhangot folyóiratunk hasábjain, mint ahogy Pártunk II. Kongresszusának megnyilatkozásairól, nagyfontosságú határozatairól is hiába keresünk legalább regisztráló közleményeket. Ha el is dicsekedhetünk azzal, hogy elsők között kíséreltük meg Sztálin nyelvtudományi cikkeinek értékelését szaktudományunk területén, hol tükrözi folyóiratunk azt, hogy kutatóinkat maiglan foglalkoztatja e nagyjelentőségű, a felépítmény egészét érintő ideológiai útmutatás, kutatásuk gyakorlatában vagy elvi viták során?

Ezeket a kérdéseket nem leljük az *Irodalomtörténet* gyarapodó évfolyamaiban, de olvashatunk terjedelmes traktátusokat *Janus Pannonius-ról*, *A materialista Bessenyei György-ről*, Heltai Gáspár *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus* című bizonyára jelentős művéről s vitacikkeket arról a kérdéstről, hogy vajjon mily mértékben regnált Vörösmarty ifjú szíve felett Perczel Etelka s nem kell-e egy bizonyos nevezetű »Jolán«-val is számolnunk,

mint ihletforrással... Nem becsüljük le a legkisebb részletproblémák felderítését sem régi irodalmunk területén, a tükrözött valóság minél teljesebb ismerete kell ahhoz, hogy a tükröződést helyesen értékelhessük s hálát érdemel az a kutató, aki akárcsak egy kis porszemmel is többre derít fényt, melyet Vörösmarty csizmája felkavart. De legújabbkori irodalomtörténetírásunk viszonylagos meddőségére vall az a tény, hogy megszülethetett és teret kaphatott az »Etelka-kérdés« irodalomtörténetünk vezető orgánumban.³⁶

A produkció taxativ számbavétele ezt a képet mutatja.

Holott nem a tudományos termelés csekély volta csupán a hiba, bár ez is elgondolkodtató tünet és megérdemli, hogy okát keressük, azon a már előljáróban említett okon túl, hogy irodalomtörténetírásunk multbeli gyakorlatától idegen volt az élő és a közelmultbeli irodalom értékelése.

A tudományos termelés csekély volta elsősorban egy sajátos jellegű *káder-hiányra* vezethető vissza. Azért nevezem sajátos jellegűnek, mert nem arra gondolok csupán, hogy azok a kutatóink, akik hivatásszerűen foglalkoznak legújabbkori irodalmunkkal, milyen kevesen vannak s hogy — máig sem lévén Irodalomtudományi Kutatóintézetünk — olyan szinte egy sincs köztük, aki teljes munkaerejét és munkaidejét a tudományos kutatásnak szentelhetné. De gondolok elsősorban arra, hogy azok az irodalomtörténészeink, akik túlnyomórészt a régi magyar irodalom területén végeznek kutatómunkát, érdeklődési körükből szinte teljesen kirekesztették a legújabbkori s főként az élő irodalom problémáit. Ennek az ideológiai helytelenségéről nem kell sok szót ejtenünk. Az az ankét, mely erről a kérdésről a Szovjetunió Írószövetségében folyt s amelyen Fagyjev hadat üzent annak az irodalomtudománynak, mely elfordulva a jelentől, csak a multtal hajlandó foglalkozni, megfelel erre a kérdésre. A szovjet irodalomtörténészek lelkesen csatlakoztak az irodalomtörténetírás és az irodalmi kritika elválasztása elleni harchoz. J. Kovalcsik például kimondotta: »A jelenkortól való elszakadásnak az irodalomtudományra nézve végzetes következményei vannak. Mert lehet-e elméletről beszélni olyan irodalmi művekkel kapcsolatban, melyek szerzői tudatosan távoltartják magukat az irodalom fejlődésének leghaladóbb eredményeitől, attól, ami újat a szovjet irodalom adott? Az ilyen művek feltétlenül az apoliticizmus és objektivizmus hibáiba esenek. Nemcsak, hogy nem viszik előbbre a tudományt, ellenkezőleg, a kutatómunka megcsontosodottságának, céltalanságának, az egy helyben való topogásnak jellegzetes példái... És még akkor is, ha az irodalomtörténészt a régi irodalom jelenségeinek tanulmányozása foglalja le, a jelenkor elmélyült ismerete, a szovjet írók alkotásainak nyomán ezt a multat mélyebben és pontosabban tudja látni.«³⁷ A szovjet példamutatást ezen a téren irodalom-

³⁶ Gálos Rezső: *Etelka*. Irodalomtörténet. 1950. 4. szám 69—75. l.

³⁷ *Irodalomtörténet*. 1942. 2. szám. 189—192. l.

történezeinknek csak igen csekély rétege fogadta el. Valóságos kasztszerű elkülönülés alakult ki s irodalomtörténezeink nemcsak az Írószövetség munkájától tartják távol magukat, de még mutatóban sem fordul elő, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság legújabbkori munkaközösségének vitaülésein valaki megjelenjen azok közül a kutatók közül, akik a régi magyar irodalmat búvárolják. Itt leli magyarázatát az is, hogy az irodalomtörténeti kutatás számára nem sikerült szélesebb munkaközösséget kialakítanunk, nem sikerült munkánkba sem íróinkat, sem pedagógusainkat jelentős mértékben bevonni. Elképzelhetetlen, hogy ne gyakorolna akár az írókra, akár a pedagógusokra vonzó hatást az a lehetőség, hogy elmélyedjenek haladó hagyományaink rendszeres tanulmányozásába. De ha ennek az az ára, hogy le kell mondaniuk arról a széles horizontról, mely hivatásuk betöltésétől elválaszthatatlan, ha a tudománnyal való szorosabb kapcsolatuk érdeklődési körük leszűkítése árán válik csak lehetővé, akkor nem csoda, ha visszahúzódnak. A kasztosodás terén ugyanis nincs megállás. Ma már ott tartunk, hogy a tudományos tárgyválasztás egyben a kizárólagossági jog megszerzését is jelenti. Nem kell mondanom, hogy ennek milyen kárát vallja tudományos életünk. Ha egy témát ki lehet sajátítani, akkor megszűnik a nemes verseny lehetősége, akkor elhal a víta-kedv, megbénul a tudományos élet. Nem kívánhatjuk íróinktól, pedagógusainktól, hogy a kisajátított tárgykörök féltve őrzött trezorjai körül ólálkodjanak, vagy a maradékon osztozzanak.

Természetesen, nem írhatjuk csupán e sajátos káder-helyzet rovására a tudományos termelésben mutatkozó elmaradást. Szerepet játszik ebben egy, a marxizmus-leninizmus felfogásától elhajló *prakticizmus és opportunizmus* is. Prakticizmusnak nevezhetjük azt a felfogást, mely feleslegesnek tartja az Ady költészetével való foglalkozást, mivel ezt a kérdést Révai József Ady-tanulmányában és emlékebeszédeiben alapján véve megoldotta, feleslegesnek tartja a József Attila-kérdés újabb felvetését, mert erről Horváth Márton már nyilatkozott. Opportunizmusnak nevezhetjük azt a felfogást, mely nem tartja tanácsosnak ennek, vagy amannak a témának feldolgozását mindaddig, amíg arról Révai József, Horváth Márton, vagy valaki más a politikai vezetők közül autentikus nyilatkozatot nem tesz. Mindkét felfogás káros és annál veszedelmesebb, mert nemcsak valóságos inproduktivitást von maga után, hanem vannak olyan burkolt formái is, melyek az alkotás látszatát keltik. Az egyik ilyen ál-alkotás-mód az, amikor patentként használjuk politikai vezetőink megnyilatkozásait. Ha Révai József megállapította azt, hogy Reviczky és Komjáthy vacuumban éltek, akkor részint minden kortársukra mechanikusan alkalmazzuk ezt a formulát, részint elismételjük, anélkül hogy kiindulópontnak elfogadva, kimutatnók, hogy mit jelent az irodalmi alkotás tükrében ez a vacuum. A másik fajtájú ál-alkotás az, mely az autentikusan még nem fémjelzett irodalmi jelenségekkel foglalkozva, eleve elhárítja magától a megoldás megkeresésének feladatát, mondván, hogy »xy életműve végleges értékelésének ideje még nem

érkezett el« s csupán adalékokkal szolgál a kérdés megoldásához, magánál bátrabb kutatókra bízva a tévedés lehetőségével való megbirkózás veszélyét.

Ezzel a jelenséggel függ össze az, hogy sem irodalomtörténetünk legújabb korának vezetőalakjaival nem foglalkozunk, sem pedig e századév problematikus egyéniségeivel. Terjedelmes s nem is érdektelen tanulmány foglalkozik *Riedl Szende prágai korszaka és harca a tudományos kritikáért* címen ez elfeledett s a maga korában meglehetősen elszigetelten működő kitünő nyelv-tudós kritikai munkásságával (nem állhatom meg, hogy fel ne hívjam a figyelmet arra az önkéntelen humorra, mely egy olyan tudós »prágai korszaká«-t emlegeti, kinek létéről s élete egyéb korszakairól aligha tud valamit az átlag olvasó), de nem foglalkozunk azzal a harccal, melyet ugyanebben az időben irodalmunk legnagyobbjai, Arany, Tompa, Jókai, Vajda folytatnak a vérbe-tiport nemzeti függetlenségért. Az *Irodalomtörténet* megindulása óta két ízben foglalkozott Mikszáth Kálmánnal. Az egyik közleményben fény derül arra a problémára, hogy Mikszáth *Otthon* című verse nem 1869-ben, hanem 1867-ben keletkezett, a másik néhány kiegészítést közöl Mikszáth bibliográfiájához. De arra három év során sem került sor, hogy valaki megrajzolja Mikszáth írói arcképét s e nagy haladó írónk teljes megértéséhez, nagysága felméréséhez helyes szempontokat adjon az olvasóknak s főként tanárainknak. Vajdáról, Adyól, József Attiláról csak adalékok látnak napvilágot, Móricz Zsigmonddal egyetlen tanulmány foglalkozik, Kaffka Margittal egy sem, de éles vita folyik arról, hogy a forradalom után visszahúzódó, halálos betegségével küszködő Tóth Árpád »szocializmust megközelítő szemlélete« 1915-ben, vagy már 1912-ben kezdődött. Ám ugyanígy hiányoznak a problematikus egyéniségek értékelései, Keményről, Madáchról, Reviczkyről, Babits-ról hallgat az irodalomtörténet fóruma, holott éles ítéletekkel, elmaradt koszorúzásokkal adós. A veszélytelen kérdések keresése az oka annak, hogy irodalomtörténészeink túlnyomó többsége a mult felé fordítja arcát. Közmondásaink népi hitelességének kérdése még nincs tisztázva s így nem tudom eldönteni, hogy valóban közmondás-e az, amit iskolás koromban annyiszor hallottam: »Járt utat a járatlanért el ne hagyj«. De az bizonyos, hogy ezt a közmondást nem a Columbusok, nem a Kőrösi Csomák számára találták ki. Mi is jól tennők, ha törölnénk jegyzeteink közül s Adyt »céduláznánk ki«: »Új, új Vizekre, nagy szűzi Vizekre, Repülj hajóm«!

Még a meglevő produkció minőségéről és hiányosságairól kell néhány szót szólnom.

Felötlő jelensége legújabbkori irodalomtörténetírásunknak, hogy nevében az »irodalom« egyre szerényebb csengésű s a »történetírás« új hangsúlyt kapott. Mintha tudományunk feladta volna önállóságát és a történettudomány szerény segédtudományává fokozta volna le magát. Egy-egy irodalomtörténeti tanulmány azt a benyomást kelti, mintha szerzője csupán adalékokat, példákat és hasznosítható idézeteket akarna összegyűjteni a politikai történetírás számára, mintha nem lenne különleges feladata irodalomtörténetírásunknak. Írói arcképek

készülnek, életművek értékelése készül, melyekből haladó, vagy maradi politikusok arca bontakozik ki, politikailag pozitívan, vagy negatívan értékelhető művekről hallunk, de az igen kevéssé világlik ki belőlük, hogy az arckép nem egy politikus, hanem egy költő arcképe, hogy a mű nem vezércikk-gyűjtemény, hanem verseskötet. Ez a helyzet abból a természetes szükségletből alakult ki, hogy a depolitizáló, csak költői formákkal bibelődő, reakciós irodalomtörténet-írás gyakorlatával, gyökeresen szakítsunk. Az első lépést meg is tettük, biztosítottuk a tartalom primátusát az irodalmi művek elemzése terén, de a második lépés, a művek eszmei és formai egységében való értékelése elmaradt. Ennek az a veszedelme, hogy *a művészi ábrázolás esztétikai értékelése háttérbe szorul, vagy teljesen elmarad s az irodalomtörténész szemében egybemosódnak a csak történetileg értékelt irodalmi jelenségek.* Jellegzetes példája ennek a módszernek Pándi Pál tanulmánya, *A szociáldemokrata irodalom magatartása az 1914—18-as világháború alatt.* Ez a tanulmány, mely a reformista, opportunistá szociáldemokratizmus fertőző hatását akarja kimutatni irodalmunkban, helyes ideológiai és történeti alapon áll. Az imperializmus háborús agressziójának idején rendkívül időszerű is, ma is élő veszedelmekre mutat rá s hozzásegít jelenünk megértéséhez azzal, hogy a szociáldemokratizmus politikáját történeti távlatba helyezi, előzményeiben mutatja be. Mégis elhibázottnak kell tartanunk. Mert a művészi értékek iránt teljes közömbösséggel, nem ma is élő és ható írókon keresztül példázza a szociáldemokratizmus áruló politikájának irodalmi vetületét, hanem Nagy Erzs, Benjámin Ferenc, Csizmadia Sándor, Peterdi Andor, Molnár Lipót, Lénárt Ernő, Várnai Zseni versein, Vanczák János, Wischnovszky Ignác novelláin, egy-két kivétellel irodalmon kívüli, mindenki számára ismeretlen és érdektelen szerzők művein. Ezek a nevek egy ilyen tanulmányban legfeljebb egy kurta felsorolás erejéig szerepelhetnének, annak bizonyosságául, hogy a magyar irodalom ehhez a politikához csak az irodalom igazi világán kívül tudott írókat adni. Ám ha Pándi Pál irodalmunk történetét nem tekintette volna egyszerű példatárnak, adattárnak, akkor rálelt volna tanulmánya központi alakjára, Kassák Lajosra. Amit Pándi tanulmánya igazolni akar, a szociáldemokratizmus irodalmi vetületének káros mivoltát az első imperialista világháború idején, azt Kassák művein is kimutathatta volna s arra is módja lett volna, hogy ezt az állásfoglalást következményeire utalva mutassa meg és értékelje. Ebben az esetben Pándi tanulmánya irodalomtörténeti érdekű lenne, arra is fényt derítene, hogy bizonyos ideológiai hibák milyen deformációit hozták létre az írói tehetségnek, azt is megmutathatná, hogy Kassák látszólagos háborúellenessége valójában milyen közel van a szociáldemokrata párt 1914—18-as politikájával, tehát arra is rávilágíthatna, hogy milyen veszedelmes és megtévesztő az irodalmi színvonalon, irodalmi formákban jelentkező pacifizmus. Talán túlzásnak tetszik, hogy éppen Pándi úttörő tanulmányát választottam példának. De éppen azért tettem ezt, mert rendkívül fontosnak tartom e tanulmány problémafelvetését és sajnálatosnak azt, hogy tanulmánya irodal-

monkívoli anyagával, irodalmi értékekre nem tekintő értékelésével éppen az irodalom iránt érdeklődők számára vált hatástalanná. A symbolizmus veszedelmeire rá lehet mutatni elvégre Miklós Jutka versein keresztül is, de azt hiszem, Révai Józsefnek van igaza, aki a symbolikus ábrázolás kérdését Ady **Endre** életművének értékelése során vetette fel.

Már máshelyütt említést tettünk az *irodalomtörténeti sematizmusról* s annak főokát az irodalomtörténetírók ideológiai tájékozatlanságában jelöltük meg. Ehhez itt azt kell hozzátennünk, hogy az irodalomtörténeti sematizmus klalakulásának másik forrása kétségkívül az, hogy irodalomtörténészeink iemondtak az esztétikai értékelésről s általában csak egy merev történeti fejlődésrajzot és ideológiai fejlődés-vázlatot alkotnak, ha egy-egy író ábrázolni akarnak. Ez alól szinte nincs kivétel: legújabb irodalomtörténeti jellemzéseink veszedelmesen hasonlítanak egy — nem túlságosan jó! — káderjellemezéshez. Veszedelmes fénytani csalódások állnak elő ennek következtében. Érdemtelenül elfeledett költők értékükön felüli méltatásban részesülnek s bizonyos politikai értékelésen alul egybemosódnak irodalmunk alakjai. (Ennek veszedelmes voltára, hibáinkat karrirozva, mutatnak rá az egyetemi és főiskolai hallgatók vizsga-feleletei. Hallottam feleletet, melyben Gvadányi, Kisfaludy Sándor és Berzsenyi között nem volt semmi különbség, mert mindhárman a konzervatív nemesség képviselői voltak, Tolnai Lajos magasan fölébe nőtt Jókainak is, Mikszáthnak is, mert éles kritikát gyakorolt az uralkodó osztállyal szemben. A felelők nem a hallgatott előadás értékelését reprodukálták, hanem az előadások módszerét követték. Így nőtt Gárdonyi gyenge regénye, a *Lámpás*, magasan az *Egri Csillagok* fölé, így torzul el irodalmunk értékrendje, így válik sematikussá.)

»Amikor most fellépünk a sematizmus ellen, az irodalom alakjainak papírjellege ellen, akkor azt kívánjuk, hogy íróink mélyebben, sokoldalúbban, gazdagabban ábrázolják az életet és az új életet építő embereket. Amikor színvonalat, mesterségbeli tudást, elmélyülést kívánunk íróinktól, akkor ez a harc nem az eszmeiségért megvívott harcunknak visszacsinálását, hanem továbbfejlesztését jelenti« — figyelmeztette íróinkat Révai József.³⁸ A figyelmeztetés nemcsak íróinknak szól. Mi is megvívtuk a magunk harcát s eljutottunk odáig, hogy az irodalmi jelenségekhez az eszmeiség felől közeledünk. Ámde mély, sokoldalú, gazdag irodalmunkat felületesen, egyoldalúan és szegényesen elemeztük, amikor csak az írók rendőrileg kinyomozható maguktartását s műveik politikai tartalmát kísértük figyelemmel. A sematikus írói munkánál nem kevésbé hibás a sematikus irodalomtörténeti értelmezés sem: az egyik a valóságot hamisítja meg, a másik a valóság tükrét homályosítja el.

Hibáink és hiányosságaink felsorolását még sokáig folytathatnám. De azt hiszem itt az ideje, hogy e hibák és hiányosságok végső okára is rámutassak.

³⁸ *Csillag*. IV. évf. 5. szám. 589 l.

Mi elfogadtuk elvi alapul a *marxi-lenini tanítást*, de nem mélyedtünk el eléggé benne, mi elfogadtuk példaképünknek a *szovjet irodalomtudományt*, de nem kíséreltük meg annak gyakorlati követését: azaz *önálló alkalmazását* módszereiknek. (Ez utóbbi téren eljárásunk adminisztratív eljárásnak nevezhető. Az *Irodalomtörténet* minden száma közöl egy vagy több szovjet irodalomelméleti vagy irodalomtörténeti tanulmányt. De olyan tanulmányt, mely egy felderítetlen magyar irodalomtörténeti problémát úgy old meg, hogy azon felfedezhetnők a szovjet példa nyomán tett önálló munkát, lámpással kell keresnünk.) Ezért nem tudtuk elvégezni a ránk váró feladatokat s ezért marasztalható el legújabbkori irodalomtörténetírásunk, megbecsülendő eredményei ellenére is a legfontosabb kérdések megkerülésének és az irodalomtörténeti sematizmusnak hibájában.

Fejlődésünk, eredményeink és hibáink ismertetése után rá kell térnünk feladataink megjelölésére.

Legújabbkori irodalomtörténetírásunk megújulásának az a feltétele, hogy érdeklődésünk középpontjába *jelenkorunk*, szocializmust építő irodalmának problémái kerüljenek. Fel kell számolnunk azt a felfogást, mely az elvi általánosítás előfeltételének a befejezettséget, lezártágot tekinti, mint a marxizmus-leninizmus lényegétől idegen, ellenséges felfogást. Éles határt kell vonnunk az idealista-megalapozottságú, multközpontú historizmus és a jelent magyarázó, jövőt építő történelmi materializmus között.

Mai fejlődésünk megértése szempontjából van szükségünk a mult irodalmának, elsősorban a közelmult irodalmának tanulmányozására. Ennek a vizsgálatnak *kritikai jellegűnek* kell lenni. Azoknak a tanításoknak értelmében, melyekben Sztálin megvilágította a társadalmi eszmék keletkezésének és társadalomformáló hatásának jelentőségét, világosan különbséget tesz a haladást gátló és a haladást segítő, szervező, mozgosító, átalakító eszmék között. Legújabbkori irodalomtörténetírásunknak tehát nemcsak az a feladata, hogy megállapítsa, miként alakultak ki a társadalom anyagi életének fejlődése következtében előállott új feladatok szolgálatában az új eszmék, de rá kell mutatnia arra a folyamatra is, amikor ezek a természetesen felmerülő, békésen kifejlődő eszmék társadalmi öntudattá váltak, agresszíven szembefordultak a régi eszmékkel és forradalmi változást idéztek elő irodalmunkban. Rá kell mutatnia legújabbkori irodalomtörténetírásunknak a haladó irodalom előrevivő, forradalmasító hatására s le kell lepleznie az irodalmi konzervativizmus, illetve a haladás álcáját magára öltő reakciós irodalom fejlődést gátló, ellenforradalmi jellegére. Ezt a történeti és kritikai distinkciót különösen a közelmult irodalmában kell sürgősen végrehajtanunk, mivel a közelmult eszméi korántsem haltak el, élnek és hatnak ma is. Ezt a distinkciót azonban csak a jelenközpontú irodalomtörténeti kutatás tudja sikeresen elvégezni. Mert ha csak a multat akarja értékelni az irodalomtörténész s nem tekint a jelenre, akkor azt talán többé-kevésbé megállapíthatja, hogy a multban mi volt haladó, forradalmi

irodalmi jelenség és a multban mi volt maradi, ellenforradalmi irodalmi jelenség. De ez a művelet csak a tegnap reakciós eszméit teszi ártalmatlanokká, de nem ügyel arra, hogy ami tegnap haladó volt, az ma már korántsem emelhető át egészében és kritikátlanul jelenünkbe. Másrészt csakis a Sztálin tanítását követő, jelenközpontú irodalomtörténetírás, mely a tegnap eszméit mai hatásukban is vizsgálja, óvhat meg egyrészt attól a vulgarizáló irodalomszemlélettől, mely a mult íróit csupán koruk társadalmi valósága tükrözőinek tekinti, másrészt megóv a multtal szemben érvényesülő objektivizmustól, mely a multban hajlandó elmosni az osztályhatárokat, nem tulajdonít jelentőséget a pártharcoknak.

Végül pedig a jelenközpontú irodalomtörténetírás számolhatja fel azt a helytelen felfogást, mely minden felderítetlen tudományos problémát egyként fontosnak tekint s a teljességre való törekvés szent nevében idegenkedik minden általánosítástól, minden összefoglalástól a részletkutatások befejezése előtt. A jelen szükségletei igenis arra kényszerítik irodalomtörténészeinket, hogy *irodalmunk központi problémáival* foglalkozzanak elsősorban s ne érvék be egy enciklopédia számára írott vázlatával irodalmunk történetének, hanem alkossák meg irodalmunk összefüggő fejlődésrajzát és értékelését. Csakis egy ilyen összefoglalás lehet a fejlődés alapja, mert ennek hiányosságai tárják fel teendőinket. A teljességre való törekvés elve szép elv, a minden részletkérdés tisztázására való törekvés tiszteletreméltó törekvés, de jelenleg az az értékeléstől és állásfoglalástól való húzódozás is megbujhat e nemes jelszavak mögött s az elvi kritikától való félelemnek is palástjául szolgál. Gyakran hangzik el felénk az a jogos kritika, hogy munkaterületünkön nincsenek éles elvi viták. De hogyan is lehetnének, mikor nincs miről vitáznunk. A tagadás előfeltétele az állítás . . . (Annál sürgetőbb lenne egy ilyen, a központi problémákat felvető összefoglalás, mert ennek tárgyi feltételei már meg is vannak azokban az összefoglaló irodalomtörténeti egyetemi előadásokban, melyeket irodalomtörténészeink tartottak és tartanak az elmúlt századév irodalmáról s melyek széleskörű megvitatás nélkül — nemcsak az új tanárnemzedéken, hanem tegyük itt szóvá, a jegyzetek kézirat jellegével édeskeveset törődő tankönyvírók korrekcióival és torzításaival, a tankönyveken keresztül máris alakítják társadalmunk irodalomfelfogását.)

Mai irodalmunk feladata az, hogy szocializmust építő hazánk társadalmi valóságát pártosan, a szocialista-realizmus eszközeivel ábrázolja s ezzel harcoljon a még élő, visszahúzó mult ellen, egyengesse a jövő útját, elmélyítve népünkben a közösségi munka értéktudatát, a haza igaz szeretetét, a dolgozó népek proletár internacionalizmusát, a marxizmus-leninizmus világnézetét. Csakis egy ilyen irodalom lehet elősegítője a szocializmus építésének, a béke megvédésének, csakis egy ilyen irodalom állíthatja csatasorba népünket a Párt és a felszabadító, segítő, békénkért harcoló Szovjetunió mögé. Irodalmunk jelenét és közelmúltját népünk nagy céljait tekintve kell vizsgáljunk.

Az elmúlt száz esztendő irodalmának teljes átértékelése az a feladat, mely ránk vár. Az átértékelés teljességét éppen új, jelenközpontú irodalomfelfogásunk teszi hangsúlyozandóvá. Ady halálának harmincadik évfordulóján Révai József többek között ezeket mondta emlékbeszédében: »Az Ady halála óta eltelt utolsó négy esztendő tette lehetővé, hogy Adyt másképp lássuk, mint eddig. Az 1918 és 1919-es forradalmak bukása, a negyedszázados fasiszta pokol, dicstelen szerepünk a második világháborúban látszólag igazolták Ady pesszimizmusát, látszólag betetőzték a magyar tragédiát. Négy év alatt kiderült, hogy az Ady idejében elvetélt demokratikus népforradalom, két világháború katasztrófája, két forradalom bukása csak állomásai, kálváriastációi voltak, nem a magyar tragédiának, hanem a magyar újjászületésnek«. Amire itt³⁹ Révai rámutat, az nemcsak Ady megítélésére érvényes. Az elmúlt évszázad egész irodalmát lényegesen megváltoztatja mai fejlődésünk ismerete. Mi ezt az évszázadot 1945-ig tragikus színben láttuk. 1849-ben elbukott Petőfi, Táncsics, Kossuth forradalma, elakadt a magyar polgári fejlődés természetes útja. 1867-ben elbukott a 48 hagyományát őrző, belső ellenállás, 1912-ben, illetve 1914-ben elbukott a radikális polgári demokrácia és a munkásmozgalom közös harcának lehetősége, 1919-ben elbukott a proletárforradalom, a negyvenes években elbukott minden. Ezért került irodalomtörténetírásunkban periferikus helyzetbe Vajda és az irodalmi ellenzék, ezért feledkezett meg irodalomtörténetírásunk Táncsicsról és a munkásmozgalom irodalmának kezdeteiről, ezért homályosíthatta el Ady jelentőségét Babitsé, ezért tűnt föl József Attila költészete magános tragédiának a népi írók mozgalma mellett, ezért hulltak ki irodalmunk fejlődéstörténetéből emigráns íróink. A sorozatos tragédiák, a rettentő következetességgel bekövetkezett bukások szemszögéből nézvést azoknak jutott a pálma, akik meglelték a megegyezés modus vivendi-jét s a következetesek megkönnyezni érdemes, de hatástalan Don Quijotéknak tűntek fel. Nos, 1945 után ez a helyzet gyökeresen megváltozott. »Adyt igazolta is, meg is cáfolta a magyar történelem« — mondotta Révai.⁴⁰ Nemcsak Adyt! Megcáfolta a tragikusan elbukók pesszimizmusát, de igazolta azt az elvi alapot, melyről nézve, koruk perspektívájában tragikus pesszimizmussal nézték a magyar nép sorsát és pesszimizmusukat pozitívabbnak kell látnunk, mint a modus vivendi meglelőinek szempontjait, ha őket igazolta is koruk. Nem egyszerű szerepcseréről van szó, nem arról, hogy elvetjük Aranyt és helyébe Vajdát ültetjük, hogy megtagadjuk Jókait és helyébe Tolnai Lajost emeljük, hogy Ady mellett meg sem látjuk Babits életművét. De bizonyára megnő Vajda jelentősége, bizonyára elfoglalja Ady központi helyét a XX. század irodalmában, viszont Arany költészetében nagyobb hangsúlyt kap 1848—49-es szerepe, az ötvenes évek lírája és öregkori kiábrándulása, bizonyára más lesz a Babits-i életmű súlypontja, mint eddig

³⁹ Révai József: *Irodalmi tanulmányok*. Budapest, 1950. Szikra. 261. l.

⁴⁰ Révai i. m.

volt. Viszont Tolnai Lajos életművében is eltolódik a hangsúly romantikus antikapitalizmusáról — ami miatt a magyar népi írók jobbszárnya ünnepelte — a polgárosodásért harcoló Tolnai jelentőségére és azokra a paraszttárgyú elbeszéléseire, melyeket csak most bányász elő egy ifjú kutató s melyek feltehetően meg fogják változtatni Tolnai tematikájának eddig ismert arányait. Jókai életműve valósággal ketté válik egy 1875 előtti és utáni szakaszra s a hangsúly az elsőre tolódik, viszont új érdekek fordulunk a nemzetközi békeharcban szereplő Jókai felé, ki viaskodva önmagával, élete alkonyán kimondja: »A szocializmusnak megvan a maga létjoga s ezzel a jogával él is. A munkás-emberek, kik egyik napról a másikra munkájukból élnek, máris ismerik a maguk becsét«.

A teljes revízióknak azonban az a feltétele, hogy a század irodalmát ne békaperspektívából és ne sovíniszta elzárkózással vizsgáljuk. E kor a megerősödő, imperializmusba forduló kapitalizmus kora és a proletárforradalmak kezdeteinek s diadalának korszaka. A kornak ezt a világnézeti kettősségét az irodalom rendkívül érzékenyen tükrözi. De ez a tükör csak akkor mutat tiszta képet, ha a jelenségeket eredetükben és arányaikban ismerjük. A jelenközpontú irodalomtörténetírás egyik főfeladata, hogy segítse fejlődő irodalmunkat abban, hogy a burzsoá örökségtől meg tudjon szabadulni teljesen. Ez a burzsoá örökség az elmúlt századév polgári kultúrájában gyökerezik. Sem az elmúlt századévet nem tudjuk megérteni, sem élő irodalmunknak nem tudunk aktív segítséget adni, ha irodalomtörténetírásunk megmarad mai afilozofikus állapotában, ha az egész kort nem a *filozófiai idealizmus és a dialektikus és történelmi materializmus harcaként* interpretáljuk. Hogyan érthetnők meg a 48 utáni kort Schopenhauer, a századfordulót Nietzsche, a Horthy-fasizmus korát Bergson, Spengler, Heidegger, Ortega y Gasset nélkül, illetve Marx és Engels, Lenin és Sztálin filozófiája nélkül! Egyik oldalon a rothadó kapitalizmus álkultúrája, a másikon a marxizmus-leninizmus győzelmes világnézete. Ezek azonban az irodalomban nem mindig sisakrostély nélkül vívják harcukat. Schopenhauer és Nietzsche reakciós korszakokban lép fel és éles társadalomkritikájával, a multtal való teljes szakítást hirdelve, a megalkuvó tömeg fölé emelkedő egyén társadalomformáló hatalmát hangsúlyozva éppen a 'magukra maradt becsületes és haladó értelmiségre hatnak. Vajda, Reviczky, Komjáthy Schopenhauer, a fiatal Ady Nietzsche nélkül nem érthető s alkotásuk pozitívumai csak fogyatékosan értékelhetők annak tudomásulvétele nélkül, hogy ennek a hatásnak ellenére jöttek létre ezek a pozitívumok. A naturalizmus történeti szerepének ismerete nélkül Tolnaitól Móricz Zsigmondig megfeythetetlen irodalmunk története. A népi mozgalom belső válsága, kettészakadása nem interpretálható a romantikus antikapitalizmus és Ortega elméletének, Giono gyakorlatának nálunk is ható példája nélkül. Viszont nem kétséges, hogy Ady azért nem lett Nietzsche hazai profétája, mert találkozott a munkásmozgalmon keresztül a marxizmussal, hogy József Attila belső válságában végül is a marxizmus-leninizmus győzött a

freudizmus felett, hogy népi mozgalmunk legjobbjai azért tudtak kiszabadulni a népi romantika útvesztőjéből, mert idejében találkoztak a marxizmussal-leninizmussal és a szovjet irodalom példájával. Szaporázhatnám még és differenciálhatnám még a példákat, hiszen a klerikalizmus szerepéről még nem szóltam, fel sem vetettem a nyugati dekadens, formalista irodalmi irányok irodalomtörténeti szerepét, a szellemtörténeti, tipológiába fuló iskola hatását, stb. Ám ennyiből is világos, hogy irodalmunk multjában s jelenre való hatása terén nem igazodhatunk el a dialektikus és történelmi materializmus filozófiájának kritikája, iránymutatása nélkül. Ezt jelenti Lukács követelése, hogy az irodalmi irányharcokat emeljük ki a személyi harcok anekdotikus alacsonyágából és emeljük elvi szintre.

A szélesebb, nemzetközi perspektívára sem csupán az analógiák meglelése szempontjából van szükségünk, jóllehet az analógiák olykor mélyen belevilágitanak a problémákba. Ha azt látjuk, hogy a romantikus antikapitalizmus világszerte hogyan torkoll a »harmadik út« elméletébe s olyan utópizmusba, mely a fejlődés következő lépésének egy már túlhaladott állapotot tüntet fel akkor közelebről értjük meg Németh László bukását. Viszont a kiritikai realizmus európai fejlődésének távlata szükséges ahhoz, hogy ne becsljük túl Mikszáth anekdotikus társadalombírálatát, hanem lássuk meg mögötte a gentry sajátos magyar helyzetét, a bolgár Botev kommunista hitvallását kell ismernünk ahhoz, hogy ne legyünk túlságosan megbocsátóak Jókai párisi-kommüntorzításával szemben. Ady nagysága viszont akkor tűnik ki igazán, ha kora nagy lírikusai, Rilke, Stefan, George mellé állítjuk.

A régimódi irodalomkutatás nem vetett ügyet a nagy ideológiai összefüggésekre s ezért mindent autochton fejlődéssel magyarázva, sovinizmusra nevelt, beleesett viszont a kicsinyes hatáskutatásba s ezzel a kozmopolitizmust növelte. Mi tudatosan szakítunk ezzel az úttal, amikor irodalmunkban »a társadalmi harc tükröződését, a társadalom fejlődésével összefüggő eszmék kifejezését«⁴¹ keressük és irodalmunkat nem elkülönülve, hanem az igazi nemzetköziség túlértékeléstől és a nyugati polgári kulturák előtt való hajbókolástól egyként megóvó távlatában vizsgáljuk. (Gondoljunk csak arra, hogy Arany és Ady között Vajda Jánost, Zilahy Károlyt, Arany Lászlót, Reviczky Gyulát, Kiss Józsefet, Iványi Ödönt, Justh Zsigmondot, Tolnai Lajost, Gozdsu Eleket, Petelei Istvánt, Papp Dánielt, Bródy Sándort nem emlegethetjük meg úgy, hogy ne kellene szólnunk a nagy orosz realisták közvetett vagy közvetlen hatásáról. Ezt a hatást éppen nem a kicsinyes motívum- és forma-átvételek után való bogarászás veti fel, hanem irodalmunknak az a fordulata, mely ezekhez a nevekhez kapcsolódik.)

Magas elvi szintről s világirodalmi távlataiban kell vizsgálnunk az elmúlt évszázad irodalmát ahhoz, hogy irodalmi irányainkat a haladás és a maradiság

⁴¹ Jegolin : *Sztálin és az irodalom kérdései. Sztálin és a szovjet tudomány.* Budapest, 1950. Szikra, 232. l.

dialektikájában értékelhessük. Ezt az értékelést nagyjából végrehajtotta irodalomtörténetírásunk, de éppen mert nem ezen a szinten, nem ebben a távlatban hajtotta végre, a revízió még számos problémát nyitva hagyott. Ilyen nyílt kérdés például a társadalombírálat haladó jelenség voltának kérdése. Kemény problematikus életművében a társadalombírálat értékelése még nem megoldott kérdés. A »Férj és nő« kétségkívül leleplezi a negyvenes évek haladó arisztokráciájának végeredményben osztályvédő, reakciós jellegét, kulcsa a centralisták politikai pálfordulásának, magyarázata és kritikája magának Keménynek, ki 48 tavaszán lekesen ünnepli Kossuthot, 49 tavaszán már békepartí s később a 67-es kiegyezés eszmei előkészítője és megvalósítója. A *Rajongók*-ban és az *Özvegy és leányában* kemény ítéletet mond a vallási fanatizmus felett, leleplezi a klerikalizmus és a reakciós politikai hatalom összeszövődését s emberileg is neveltségessé teszi a kegyeskedés és vagyonszerző sóvárság összeszövődését. A *Rajongók* emellett a jobbágy-kérdést is felveti, szűkebb társadalmi perspektívában és a kérdés aktualitásának lényegesen kevésbé élő pillanatában, mint Eötvös, de a művészi ábrázolás nagyobb hitelességével. Alkalmazható-e Keményre Engels Balzac-értékelése? Eltekinthetünk-e attól, hogy a *Férj és nő* a »porosz út« egyik előkészítő műve, hogy a vallási fanatizmus leleplezése az erdélyi protestantizmus ellen s ezen keresztül a nemzeti függetlenség gondolata ellen irányul s e regények a Habsburg-ház támogatta katolikus klerikalizmust támogatják az egyházpolitikai harcokban? Én azt gondolom, hogy nem tekinthetünk el ezektől az indítékoktól, nem is Kemény revíziója érdekében vettem fel e kérdést. De a probléma megismétlődik Justh Zsigmond esetében, aki a *Péncs legendájában*, a *Fuimus*-ban szintén élesen bírálja a korabeli arisztokráciát, aki felveti az agrárproletáriátus kérdését (mégpedig osztálytagozódásban, a módos gazadalegény és a napszámos gányólyány problémáján keresztül). Justh Zsigmond kritikája és probléma-felvetése mögött azonban szintén reakciós társadalmi tendenciák mozdulnak, Justh meg akarja menteni az arisztokráciát, paralizálni szeretné az agrárproletár mozgalmakat, sovén és antiszemita alapon szervezi irodalmi életünket s világnézetét azok a francia harmadik utas keresztényszocialisták befolyásolják, akik többek között ideológiai előkészítői a fasizmusnak is. Irodalomtörténészeink hajlanak arra, hogy Justh esetét szigorúbban ítéljék meg, mint Keményét, esztétikai alapon. Kemény realista, Justh naturalista, Kemény az emberábrázolásnak, típusalkotásnak nagyobb művésze, mint a vérszegény Justh. Én azt hiszem, hogy a különbségtevésnek ez a módja nem esztétikai, hanem esztetizáló s éppen azt szeretném ellenébe vetni, hogy a társadalombírálat haladó, vagy nem haladó voltának eldöntésénél legújabbkori irodalomtörténetírásunkban fokozottabb szerepet kell juttatnunk az *esztétikai szempontoknak*. De úgy, ahogy azok Engels Balzac-értékelésében érvényesülnek. Ebből a szempontból kellene megvizsgáljunk Kemény életművét és Kemény realizmusát. Vajjon Kemény realizmusa egybevethető-e a Balzac-i realizmussal? Hol fordul szembe Kemény realizmusa a saját osztályrokonszenvével és politikai

elfogultságával? Hol kényszeríti őt ez a realizmus arra, hogy az ellenfél táborában lelje meg rokonszenves hőseit? Hol a társadalomábrázolásnak az a tágassága, mely egy osztály sorsának fejlődésrajza köré teljes történeti, társadalmi, gazdasági körképet körít? Hol leljük a realista emberábrázolásnak azt a jellegzetességét, hogy a társadalmi problémát mindig egyedi és mégis általánosítható megjelenésében mutatja be? Kemény felvet társadalmi problémákat, ezeket egyedi megjelenésükben mutatja be, de hogyan általánosíthatjuk lelkibeteg, perversált hőseit társadalmi típusokká? Vajjon beszélhetünk-e egyáltalán olyan értelemben realizmusról Kemény esetében, ahogy a realizmus akár francia, akár orosz változatának esetében beszélhetünk? Kemény realizmusa mennyiben segíti a korabeli haladó tendenciákat? Miért tud ez a realizmus csak történeti távlatban és beteglelkű hősökben megnyilvánulni? Az a gyanum, hogy egy új Kemény értékelés után kevesebbre fogjuk tartani Kemény realizmusát s útját közelebb látjuk a korai naturalistákhoz, mint a realistákéhoz: a mélyreható esztétikai elemzés nem elfedezi az ideológiai kérdéseket, hanem hozzásegít ahhoz, hogy a rejtett tendenciákat ott is napvilágra hozza, hol az író tehetsége sikerrel elfedezi azokat. Más oldaláról nézve a kérdést: Arany János történeti ábrázolásai- ban, melyek szándékoltan magukban hordozzák a nemességgel való megegyezés lehetőségét, éppen a részletekbeható esztétikai elemzés mutathatja ki az aktualitáshoz való kapcsolatukat és Arany plebejus-népi ösztönét. Nem kétséges, hogy irodalmunk néhány problematikus egyéniségének az esztétikai szempontokat is felölelő revíziója élő irodalomunknak is utat mutat a nyíltan vallott világnézet és az ábrázolásban felbukkanó ideológia viszonyát illetően.

Kemény problémája felvetette a realizmus egyértelmű fogalomként való használatának veszélyeit. Ez a veszély lépten-nyomon fenyegeti az irodalomtörténészt és sürgős feladatunkká teszi, hogy széleskörű elvi vitákban tisztázzuk *közkeletű kifejezéseinek* fogalmi tartalmát. Gondolok itt a polgár, haladó polgár, polgári demokrácia, radikális polgári demokrácia fogalmára. Mint látható, a polgárság és a polgári tendenciák elnevezése látszólag rendkívül differenciált, de elég néhány konkrét kérdést felidézünk ahhoz, hogy belássuk, milyen nagy szükség van a fogalmak tisztázására. Mit jelent ez a szó maguknak az íróknak szájában? Csak arra a jelentésváltozásra gondoljunk, amelyen ez a szó Ady szóhasználatában átment. Mikor használni kezdte, e szó mögött a nagy francia forradalom, Csokonai, Petőfi eszményvilága viszhangozott, a francia egyházpolitikai harcok kezdetén eszményi fényben ragyogott benne e szó értelme, — és mivé lett ez a szó Ady szájában 1912 után, a világháború alatt? Hogyan jellemezhetjük e szóval egyértelműen a Nyugat című folyóiratot 1919 előtt és után? Van-e haladó polgárság, képzelhető-e radikális polgári demokrácia 1917 után? Csak példaként említettem elsőnek a polgár szót. De sokkal megszerezhetném tisztázatlan fogalmaink számát. Hadd említsek még csak egyet, a népiesség, népiség fogalmát. Nem akarok e fogalom tartalmának változásain az elmúlt évszázad fejlődését áttekintve végigmenni. De

rá kell mutatnunk arra a problémára, amit irodalmunk új, a szocialista-realizmust megvalósító útja és a szovjet példa vet fel. Ennek nemcsak az az oldala fontos, mely A. Ivascsenko *Az irodalom népiségének problémája* című tanulmányából világlik ki.⁴² Ez a tanulmány azzal a tanulságával, hogy »sok olyan írónak az alkotása, aki egyénileg nem volt kapcsolatban a néppel és gyakran még nem is a népről írt, népivé válik később, amikor a néptömegek élére a proletariátus áll«, a népiességről, népiségről való fogalmaink egészének átértékelésére és lényeges kibővítésére kötelez irodalmunk történetének egészében. Ezen túl azonban fel kell vetnünk a népiség mai értelmezését is. 1849 után csak azoknak az íróknak népiessége nem tekinthető népies epigonizmusnak, akik, mint Vajda, Tolnai, Kiss József tudomásul veszik, hogy az urbanizálódás megindult, a nép többé nem csak a parasztságból áll és akik a polgárosodás ügyéért harcolnak. 1945 után mi beértük azzal, hogy népi íróink adják fel az értelmetlen népi-urbánus ellentétet (mely egyébként Ady után visszaesés volt), harcoljanak a népi mozgalom dekadens, terhes öröksége ellen (a népi romantika, mythizálás és a pesszimista sorstudat ellen) s hogy fogadják el a munkás-paraszt szövetséget. A történelem túlhaladt ezen a kezdeti fokon, a falun épül a szocializmus s lassan a népi-urbánus ellentét gazdasági és társadalmi lehetősége is megszűnik. Ezzel a fejlődéssel népi íróink legjobbjai lépést is tartott s Révai József éppen az ő sorukból nevezett néhányat immár nem utitársnak, hanem fegyvertársnak, pártonkívüli kommunistának. De mivel elmulasztottuk az elvi distinkciót, az irodalmi köztudat egy részében ma úgy él a népi front, mint a felszabadulás óta töretlen egység, melyről levált egy jobboldali töredék, a többiek pedig következetesen haladva megkezdett útjukon haladnak velünk, mint az egyetlen olyan magyar irodalmi irány, mely a felszabadulás előtt magában hordozta a szocialista-realista népiesség csíráját. Egy nagylétszámú irodalmi konferencián ellentmondás nélkül hangzott el az a nézet, hogy mai fejlődésünk szempontjából a Horthy-fasizmus korszakának ellenzéki irodalmában, József Attilát is beleértve, a népi írók mozgalma volt az egyetlen, mely lényeges változás nélkül átléphetett a felszabadult Magyarország küszöbén. Ez a jelenség sürgető figyelmeztetés számunkra irodalmi fogalmaink tisztázásának kötelezettségére. Ebben a felfogásban marxizmus-leninizmus ellenes nézetek kerülnek felszínre, mert szöges ellentétben van a marxizmus-leninizmussal az a nézet, mely elhiszi, hogy a megváltozott gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok közt változatlanul élhet tovább bármely más talajból fakadt irodalmi irányzat. A szocialista-realizmus irodalma minőségileg más és több minden eddig volt irodalomnál, a szocialista-realista irodalmi népiség nemcsak azt jelenti, hogy irodalmunkban szabadon és több népi tendencia érvényesülhet, hanem azt, hogy egy másfajta népiség érvényesül irodalmunkban, mely annak egészét áthatja. Irodalmunk, ha minden megvalósulásában

⁴² *Irodalomtörténet*. 1951. 3. szám. 257—275. 1.

nem is, de fejlődése irányát tekintve egészében népi irodalommá változott. A népiség kérdése is csak példaként került vázlatomba, de ez a példa azt mutatja hogy az irodalmi fogalmak tisztázása elsődrendű feladatunk, mert ellenséges vagy hibás nézetek felfedésére vezet, például az ugrás-nélküli folyamatos fejlődés, az evolucionizmus téves nézetének leleplezésére, mely nemcsak a népiesség, népiség fogalmával kapcsolatban merül fel.

Filozófiai színvonal, világirodalmi perspektíva, esztétikai szempontok, a közkeletű irodalomtörténeti fogalmak tisztázása mellett jelentős feltétele irodalomtörténetírásunknak a helyes *történeti szempontok* irodalomtörténeti alkalmazása. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság debreceni vándorgyűlésén Tolnai Gábor felemelte szavát az ellen, hogy a mult íróiról bizonyos mentegető hangon, megengedő mondatokban beszélünk, valósággal megbocsátunk nekik azért, mert nem állottak a maguk korában mai marxista-leninista tudásunk fokán. Amire Tolnai ott felérett, arra súlyos nyomatókkal figyelmeztet a szovjet irodalomtudomány, melyben — a szocializmustól a kultúrát féltő burzsoázia legnagyobb meghökkenésére — a szovjet nép irodalomtörténetének nagyjai mintha megnöttek volna, nemhogy háttérbe szorultak : végre elfoglalták méltó helyüket a köztudatban. Emlékezetes az a vita, mely a *Valóság* 1946-os évfolyamában folyt Szabó Árpád és Vas István között Kosztolányi értékelése körül. Szabó Árpád szőröstül-bőröstül a polgári ideológia csödtömegéhez csatolta Kosztolányi műveit, Vas István pedig az örök baloldal mindig megújuló hőségé avatta. Az már akkor is nyilvánvaló volt, hogy egyiküknek sem lehet igaza, de az a vita, mely Tóth Árpád értékelése körül csak a minap lángolt fel, azt mutatja, hogy ez a kérdés, a mult nagyjainak helyes értékelése, máig is megoldatlan problémánk. Nem elvileg megoldatlan. Mert az elvi útmutatást éppen újkori irodalomtörténetírásunk kulcs-műve adta meg, Révai Ady-értelmezése. »Adyt meg kell fejteni, le kell fordítani. Ady mult, de nem halott, hanem élő mult, forradalmi átalakulásunk szerves közvetlen előzménye« — írta idézett emlékbeszédében,⁴³ azaz Adyt a maga korában kell megértenünk, történeti szerepét kell tisztáznunk, előzményvoltát kell felismernünk. Ez az egyik feladat. »Ha közvetlenül és jelmagyarázat nélkül próbáljuk beilleszteni irodalmunk folytonosságába és demokráciánk öntudatába, akkor mulhatatlanul reakciós hatású lesz : a búsmagyar pesszimizmust fogja táplálni és a magyar történelem egy hosszú, sötét, de elmúlóban levő szakasza »örök magyar sorsa« fog mitologizálódni« — figyelmeztet Révai.⁴⁴ Én azt hiszem, hogy mi ezt a két feladatot összekeverjük, illetve hol az egyiket, hol a másikat teljesítjük a másik nélkül. Ha egy író csak meg akarunk fejteni korából, s akkor, ha megfejtettük, elfogadjuk olyanak, amilyen, menthetetlenül az objektivizmus hibájába esünk. Ha egy író megfejtése és — Révai szavával élve — jelmagyarázata nélkül beleillesztjük irodalmunk folytonosságába, a pártosság ellen vétünk, dolgozó

⁴³ Révai i. m. 260. l.

⁴⁴ Révai i. m. 261. l.

népünk érdeke ellen vétünk. A jelenközpontú irodalomtörténetírás feladata az, hogy mindkét feladatot vállalja. Ne ítéljen a mult felett a ma szemével, hanem derítse fel az író történeti helyzetét s abból értse meg az író művét. De igenis *pártosan*, a ma szemével válogasson a mult alkotásai közt, ha arról van szó, hogy mit emel be irodalmunk folytonosságába.

Egész XIX. századi és XX. századeleji irodalmunkra rányomja bélyegét, hogy nálunk vérbetiporták az 1848-as forradalmat, polgári fejlődésünk kerékbe-tört s elkésve megindult polgárosodásunk a már hanyatló, rothadó nyugati burzsoázia szuggesztíója alatt állt. Ez sok mindent megértet a század irodalmából, Arany megható, de végeredményben retrogád falusi nosztalgiáját s értetlenségét a megindult fejlődéssel szemben, az irodalmi ellenzék romantikus antikapitalizmusát és pesszimizmusát, Ady kétlelkűségét, arisztokratizmusát, szerelmi lírájának egyoldalú szekszualitását stb. De vajjon, jelenünkre tekintve, ezeket kritika nélkül elfogadjuk, csak azért, mert e jelenségek keletkezésének megleltük történeti magyarázatát? És Aranyból nem ifjonti demokratizmusát, elnyomatáskori függetlenségi törekvéseit, 67 utáni belső ellenzékiességét fogjuk-e irodalmunk történetének folytonosságába beemelni? Vajjon Reviczkyből nem az *Apai örökség* gentry-kritikájára fogjuk-e elsősorban felhívni a közfigyelmet? Vajjon Adyban nem azt fogjuk-e megmutatni, hogy a forradalom vihar-madara volt? Más dolog ahistorikus értetlenséggel a ma szemével elítélni a multat és más rámutatni a mult hibáira, de ugyanakkor azt emelni ki belőle pártosan, ami a mai forradalmi fejlődést mozdította elő. Lenin nem hallgatott a mult hibáiról, nem kimélte Tolsztojt, de ki emelte Tolsztojt olyan magasra, mint ő, mikor azt írta róla: »A forradalom előkészítésének időszaka egy olyan országban, amelyet a feudalizmus hívei elnyomtak, hála Tolsztoj zseniális ábrázolásának, egy lépést jelentett előre az egész emberiség művészi fejlődésében«.

Különösen fontos a helyes történeti szempont megjelése a felszabadulást közvetlenül megelőző évtizedek értékelése terén. Ezt jelzi az a mély hallgatás, mely egyes írók műveit némaságba temeti. Aki ma olvassa Radnóti Miklós *Toborzóját*, homályosnak, bizonytalan értelműnek találja. Mi, akik megírása idején, 1937-ben olvastuk és ismertük a kor cenzura-szabályozta tolvajnyelvét, mikor azt olvastuk, hogy

*de hogyha visszatér,
felkél a jajduló nép,
alatta akkor táncos és
szakállas lábú ló lép.*

világosan a forradalom-visszatértére értettük és a »szakállas lábú ló« nyilvánvalóvá tette számunkra, hogy a forradalmat bolyhoslábú északi lovak, a Szovjetunió fogja újra visszahozni hazánkba. Ha megfejtjük így e verset, nyilvánvaló, hogy nincs elhallgatnivalónk Radnóti művében, megbecsülhetjük, mint a fasizmus elleni ellenállás egyik dokumentumát. De beérhetjük-e ennyivel?

Nem kell-é Radnóti verse mellé, a helyes megértés szempontjából odaolvasnunk József Attila *Thomas Mann üdvözlése* című versét, melyet a hazájából kiülődzött író köszöntésére írt s ha az ügyeletes rendőr le is tiltotta a szinpadról, nyomtatásban közzétett 1937-ben :

»Most temettük el szegény Kosztolányit

...s az emberségen, mint rajta a rák,
nem egy szörny-állam iszonyata rág
s mi borzadozva kérdezzük, mi lesz még,
honnán uszulnak ránk új ordas eszmék,
fő-e új mérég mely közénk hatol —
meddig lesz hely, hol felolvasható? ...

Az egybevetés kétségtelenné teszi, hogy Radnóti versének tartalma merészebb, mint József Attiláé, de József Attiláé közérthetőbb, tehát támadása nyiltabb a fasizmus ellen, társadalmi hatása nagyobb s a költő helytállása hősiesszebb. Tehát szegényítjük irodalmunkat, ha lemondunk azokról a haladószelemű íróinkról, akik — ha cenzorcúfoló madárnyelven is, de — az antifasiszta fronton álltak, de helytállásuk társadalmi értékét, forradalmi jelentőségét nem csak mondanivalójuk tartalma, hanem a kor teljes történeti értékelése határozza meg s ebbe a teljes történeti értékelésbe beletartozik József Attila központi helye irodalmunk e korszakában.

Irodalomtörténetírásunk feladata a múlt értékeinek kritikai, értékelő feltárása, az élő irodalom támogatása és a jövő útjának egyenetése. Ha tehát feladatunkat el akarjuk végezni, olyan *egyetemes szempontokat* kell találnunk, melyek ezt a többarcú feladatot egyként megoldáshoz segítik. Az elmúlt évszázad alapvető problémája, mely irodalmunk legjobbainak művét áthatotta, nemzeti függetlenségünk kivívása és társadalmi haladásunk elválaszthatatlanságának eszméje volt. Ma, amikor a felszabadító Szovjetunió önfeláldozó harcosai megszerezték független szabadságunkat és a társadalmi haladásnak arra a magas fokára jutottunk, hogy Pártunk vezetésével a szocializmust építjük, nem homályosulhat el népünk függetlenségi harcának emléke, nem csökkenhet vágyuk a haladás iránt. Ma azonban nem ugyanazt jelenti ez a két eszme, mint amit a felszabadulás előtt jelentett. Függetlenségünk eszméje összefonódott a béke ügyével, haladásunk eszméje elválaszthatatlan a munka feladatától. *A béke és a munka* eszméje áll szocializmust építő népünk gondolkodásának központjában, a békeharc és a munkaverseny hevti érzelmileg dolgozó népünket, a béke ellenségei és a népek kizsákmányolói, az imperialisták ellen forr népünk gyűlölete s vágyaink világa nem az Utópia többé, hanem a megvalósult szocializmus, az épülő kommunizmus világa, a Szovjetunió, mely a béke legfőbb őre, melyben a társadalmilag szervezett, tudományosan tervelt munka feloldotta a munka antagonisztikus ellentétét, hol az ember redőtlen, tiszta homlokán a munka öröme fénylik.

Az a *hazafias irodalom* ma, mely a szocializmust építő embert a békeharcra hevti, mely az élet örömteli szépségét sugározza, mely mozgósít a sovi-

niszta, kozmopolita imperializmus ellen, mely a leninista ember eszményét építi az emberek szívében. Ennek az irodalomnak legújabbkori irodalomtörténetírásunk háromféle segítséget adhat. Feltárja azt a *haladó hagyományt*, amely közelmultunkban a függetlenség és a társadalmi haladás harcára tudta mozgósítani a tömegeket, rámutat a *szovjet irodalom* elven példájára s a mult tanulságaival, az élő szovjet irodalom gyakorlatát sajátos fejlődésünk és közvetlen céljaink számára megérlelt tapasztalataival *kritikai vizsgálatba* vonja élő irodalmunkat. Jermilov szép tanulmányában, »A szovjet irodalom a béke harcosá«-ban már bontakozik ennek az új irodalomtudománynak esztétikája, a »béke esztétikája«, az »alkotás esztétikája«. »A valóság szépsége és a művészet szépsége felmérhetetlen mélyebben tárul fel az előtt, aki számára az élet lényege : *tevékenység* — Gorkij egyik hőse szavával : »építés« — mint ahogy a rombolást, a háborút is mérhetetlenül szenvedélyesebben gyűlölik, a békét is ádázabb elszántsággal védik meg az ellenségtől azok, akik az életet, a boldogságot építik«, — írja Jermilov.⁴⁵

Ez a perspektíva teszi egyre sürgetőbbé számunkra, hogy a marxizmus-leninizmus elméletébe elmélyedve, dolgozó népünk jelenét ismerve, nagy céljait magunkévá téve, Pártunk irányítását követve, feltárjuk haladó hagyományaink kincsesbányáját, megalkossuk legnagyobb íróink előremutató szoboralakját, megmutassuk irodalmunk haladásának erővonalait, elhordjuk a fejlődést gátló romokat és segítsük építeni a magyar kultúra új hajlékát. Azokat a kiritikai kiadásokat, monográfiákat, az irodalmi irányharcok történetét, azokat a stílus- és műfaj történeti munkákat, melyeket meg kell alkotnunk, a Magyar Tudományos Akadémia terve csak összefoglalta, de dolgozó népünk harca írta elénk és követeli tőlünk. Mi tudjuk, hogy a feladatok elvégzéséhez mi, az irodalomtörténetírás hivatalos művelői gyengék és kevesek vagyunk. De ha a béke és a munka harcára hívunk munkatársakat, akkor nem kell félnünk attól, hogy hiába hívjuk íróinkat, költőinket, pedagógusainkat. Az ifjúság — tegnap tanítványunk, ma munkatársunk, holnap mesterünk — máris sarjunkra hág . . .

HOZZÁSZÓLÁSOK

JUHÁSZ GÉZA:

Kongresszusunk egyik fő érdeme, hogy igyekezett átfogó képet adni a magyar irodalom minden korszakáról. Az ilyen összefoglalások veszélye abban az arányban nő, ahogy közeledünk saját korunkhoz. Hadd jelentsem ki tehát most mindjárt, hogy Bóka László kitűnően megírt s felülmúlhatatlan ütemben előadott beszámolójával általánosságban egyetértek. Azt az alaphiányosságát, hogy irodalmunk fejlődését figyelmen kívül hagyja, a többi összefoglaló beszámolóknak még inkább fel lehetne róni. Mielőtt erre a kérdésre rátérnék, s

⁴⁵ Jermilov : *A szovjet irodalom a béke harcosa*. Budapest, 1951. Művelt Nép Könyvkiadó. 35. lap.

néhány olyan részletet is érintenek, amelyek tárgyalásával — vagy mellőzésével nem értek egyet, előljáróban legyen szabad egy megjegyzést tennem a kritikáról és az önkritikáról.

Kevés olyan kutatónk ül itt, — talán a legfiatalabb nemezedékbeliakat sem véve ki, — aki magára ne ismert volna a felszabadulást követő bukducsolás rajzában. Olyan meg éppen nincs, aki találónak ne érezne folyóiratunk, az *Irodalomtörténet* kritikáját, amely egyben valamennyiünk, egyész »tudós céhünk« munkásságának kritikája. Hadd emeljem ki, hogy Bóka elvtárs beszámolójának nemcsak mások felé van éle: a kritika mellett hangot adott az önkritikának is, amelyet sokan hiányoltak a kongresszusi felszólalók — a többiekben.

Hadd kövessem a jó példát magam is. Legsúlyosabb mulasztásomnak azt tartom, hogy a népi írók kérdésében nem vállalkoztam nyílt revízióra, mikor ennek harci jelentősége lett volna. Annyival inkább terhel emiatt a felelősség, mert hiszen azok közé tartozom, akik a felszabadulás után azonnal megkaptuk Pártunktól a segítséget, s ha igényt tartottunk volna rá, kaphattunk volna jóval többet is. Révai József Ady-tanulmányát én még gépelt példányban olvastam, — s bár annyira mélyen hatott rám, hogy haladéktalanul közöltem egy részletét a »Magyarok« első számában, — az egyetlenben, amelyet valóban én szerkesztettem, — még 1945 nyarán is Németh László Adyjával próbáltam szintézisbe hozni, nagy botránkozására sok régi barátomnak, akik már ennyiben is minősíthetetlen megalkuvást láttak.

Hogy is tudtam volna még én akkor értékesíteni azt a segítséget, amelyet ugyancsak Révai elvtárs nyújtott a népi írók ideológiájának marxista értékelésével? Eleinte egyáltalán nem láttam tisztán ebben a kérdésben. Később pedig gyakorlati feladatok tolták egyre hátrább a népi irodalom új feldolgozását. Így jutottam oda, hogy már azt éreztem, nemcsak felesleges, de bűn volna előkotorni a paraszt a hamu alól. Megvallom, Bóka László beszámolója most nagyon gondolkozóba ejt: — ezt az adósságomat még le kell rónom, azok felé legalább, akiknek narodnyik megmakacsodásához magam is hozzájárultam valaha.

*

De térjünk át irodalmunk fejlődésének kérdésére. Marxisták számára kétségtelen a tennivaló: »... a dialektikus módszer azt követeli, hogy a jelenségeket... vizsgáljuk... mozgásuk, változásuk, fejlődésük szempontjából.« Legföljebb azt lehetne mondani, a jelenlegi beszámolók tárgya nem az irodalom volt, hanem az irodalomtörténeti kutatás. Ez az ellenvetés azonban több okból is súlytalan volna. Világos, hogy aki szem előtt tartja az irodalom egész fejlődését, a róla szóló feldolgozások eredményeit és a még megoldatlan feladatokat is biztosabban mérlegeli. Ehhez járul még egy másik szempont. Kongresszusunk mozgósította az egész ország legjobb irodalom-tanárait. Helyénvaló lett volna, ha az ő számukra felvázolták volna a beszámolók irodalmunk ezeréves fejlődését. Azt már tudjuk, hogyan lett a matriarchátusból népi demokrácia; arról viszont, hogyan következett és miért következhetett a gegsők után Petőfi és József Attila, nemcsak hogy kevés szó esett, de valahogy az igény sem igen jelentkezett ebben az irányban. A mi kutatásunk nem rekedhet meg a gazdasági és társadalmi viszonyok feltárásánál. Arra is mennél előbb sort kell kerítenünk, hogyan követte nyomon az anyagi fejlődést a nyelv, a műfajok, a formák, a művészi kifejezőmódok fejlődése. Természetesen egy sereg részlettanulmányra lesz szükség, hogy az ilyen szintézis létrejöhesse. De addig is előlegezni kell,

ha másképp nem, afféle munka-hipotézis formájában, a fő körvonalak rajzát, mindjárt biztosabban mozognak majd a részlettanulmányok is.

Mert ime mikor az irodalomtörténeti kutatás helyzetét akarja felmérni az előadó, vagy ilyen vagy olyan formában, tüstént kiütközik a fejlődési szempont hiánya. Klaniczay Tibornak szemmel láthatólag az volt a célja, hogy bebizonyítsa, mennyire *érdemes* régi irodalmunkkal foglalkoznunk. Érdeklődését a nagy alkotó egyéniségekre és a kuruc kor költészetére korlátozta; az ösköltészet és a középkor problémái jórészt csak a hozzászólásokban kaptak hangot. Kérdés, hány kortárs lesz képes az így hallottakat egységes folyamatként vinni haza. Barta János előadásának fordított sors jutott: a hozzászólók nem kiszélesítették, hanem összeszűkítették a ráeső korszakot; a vita zöme a felújulásra korlátozódott. Magának Barta elvtársnak a figyelmét valóban kevés mozzanat kerülte el; kellő arányérzékkel tagolta az ismertetett anyagot. De azért vele is megtörtént, hogy kihagyta egyik legnagyobb alkotásunk, a *Bánk Bán* átértékelését, ami pedig marxista irodalomtörténetírásunk egyik legszebb eredménye. Nem eshetett volna meg ez, ha Barta figyel az egész fejlődésfolyamatra, hiszen akkor okvetlenül súlyt kapott volna beszámolójában a korszak egyik legfontosabb vívmánya, a drámai műfaj kialakítása.

Bóka László beszámolójában szintén a fejlődési szempont elhanyagolása okoz egyoldalúságot: a 19. század rovására. Azt lehetne mondani, hogy a 20. század behatóbb tárgyalása nemcsak jogos, hanem egyenesen kívánatos: itt mutatkozik legtöbb probléma nemcsak egyes írók, hanem egész irányok megítélésében. Bókánál azonban sajátosság önkorlátozás következik ebből: — pl. Horváth János verstanának lemerését azzal a meghökkentő indokolással háritja el, hogy Horváth »olyan következetesen zárja le verselésünk kérdéseit a Petőfi-Arany korszakot követő népies-nemzeti epigonizmus korában, hogy nem lenne helyes művét itt tárgyalni.« Ez az állásfoglalás csak akkor lenne helyénvaló, ha Bókának csupán a 20. század irodalmával kellett volna foglalkoznia, s határsértést követne el az előző korszak vizsgálatával.

Bóka különben ad is fejlődéstörténetet, csak hogy annak nem irodalmunk a tárgya, hanem irodalomtörténetünk. Ezt a feladatot avatottan, körültekintően oldja meg, — bár még ő is inkább csak utal a szorosabb szakmai területen túl a szépirodalmi folyóiratok, napilapok tanulmányaira. Futja az érdeklődéséből a fiatalok munkásságára is. Feltétlenül megszívlelendő, amit pl. Pándi Pál útörő dolgozatával kapcsolatban Kassákról megállapít; — egyik leg-sikerültebb helye a beszámolóinak.

Még van a fejlődéssel kapcsolatban egy elvi megjegyzésem. Emlékszünk Bóka hatásos bevezetésére, amelyben jogos büszkeséggel méri hozzá diadalmas felemelkedésünkhöz 1849 bukását. A kérdés csak az, helyes-e, ha Világossal kezdjük az utolsó száz év történetét. Bóka maga idézi Lukács Györgyöt, aki »48-at mint irodalmunk legdöntőbb forduló pontját jelöli meg.« Gyakorlatilag kezd is már érvényesülni ez a helyes felismerés, az egyetemi oktatásban nem a Bach-korszakkal, hanem Petőfivel indulnak a III. évfolyam irodalmi előadásai. Ideje volna végleg megállapodnunk abban, hogy a forradalom soha sem befejezés, hanem kezdete valami újnak. Nemcsak a győztes esztendőkre áll ez, mint 1917, 1789, 1648; ugyanezt igazolja Oroszországban 1905, s ezt igazolják a mi tragikus forradalmaink is. Akármekkora katasztrófa volt 1514, nem volna megmagyarázható nélküle a 16. század átmeneti demokratizálódása, plebejus irodalma; — 1711 után sem a Habsburgok »békés« elnyomása. De legvilágosabb példánk éppen 1848. Minőségi változást eredményez; ahhoz a Habsburgok

minden szuronya kevés, hogy vissza merészljék csinálni Kossuthék legfőbb vívmányát, a jobbágyfelszabadítást. Dolgozó népünk akármilyen keveset kapott 48-ban, helyesen fogta fel, mekkora lépés volt ez a jövőbe. Így kell az utolsó századot egységnek tekintenünk, nem »Világostól napjainkig«.

Természetesen az anyagfelosztás nem Bóka hibája, az ő feladata nem az volt, hogy kijelölje a kereteket, hanem hogy megtöltse őket tartalommal. S ezt, mint mindjárt első szavaimban hangsúlyoztam, emberül meg is tette.

Az egyébiránt talán magyarázatra sem szorul, honnan ered mai irodalomtörténetírásunknak az a fogyatkozása, hogy idáig megelégedtünk a gazdasági és társadalmi viszonyok feltárással. Ez volt az alapfeladat, ez volt a gyökeresen új tennivaló. De bizonyára nemcsak én gondolom : ideje volna továbbjutnunk, csak akkor felelhetünk meg a dialektikus materializmus igényének.

Én magam, még a marxizmus-leninizmus megismerése előtt, évtizedeken át viaskodtam az irodalom fejlődésének problémájával. Akik nemcsak a szakfolyóiratokat figyelték, hanem szépirodalmi lapjaink vidéki mániákusainak is szántak olykor néhány percet, azok tudják, mennyire téves nyomon jártam : »stílustörténész« volt a nevem. Azóta mindezt félredobtam, de az összefüggés keresésének hajlama megmaradt bennem ; s az nyugtalankodik itt most is : — nemcsak az egyes írói teljesítmények érdekelnek, hanem az is, ami ezeket összeköti irodalommal, akkor is, amikor még nincs nálunk semmi, amit modern értelemben »irodalmi élet«-nek lehetne nevezni.

*

Attérve most már a részletekre, ahol Bóka elvtárrsal legkevésbé értek egyet, az a Kemény Zsigmond értékelése. Igen komoly kérdés ez, különösen ha a tegnapi vitára gondolunk, amikor arról döntöttünk, ne dobjuk-e szabad prédára a reakciónak olyan világhírű alkotásunkat is, mint az *Ember Tragédiája*. Kemény Zsigmondban szintén nagy írói értékekről van szó, ha túlzás volt is a polgári irodalomtörténet minősítése : a »magyar Balzac«. Bóka azt kérdi : »Hol fordul szembe Kemény realizmusa a saját osztályrokonszenvével«. Nos, a *Férj és Nőben* a polgárság képviselőit toronymagasan az arisztokraták fölé emeli. Igaz, hogy a tisztességes polgár típusa nála történetesen *bankár*, a tőkésnek az a fajtája, amelyikről még Jókai sem tudott semmi dicséretet. (Egyetlen kivétel talán a *Lélekidomár*, az is csak azért, mert annak a bankár-hőse rögtön meghal, s azontúl nincs alkalma Jókainak, hogy rosszat mondjon róla !)

Még a felől, hogy az imperializmus koráig Kemény jelentette regényirodalmunkban a legmagasabb törekvést, az »európai színvonal«-at, félre-olthatnánk, ha merőben használhatatlan. Bóka felsorolja mindazt, amiért ma elmarasztalható. De nem egyoldalú-e túlságosan? Csak egy parányi példa. Éppen Bóka elvtárs szokta leginkább kifogásolni, miért korlátozzuk a klerikális reakció fogalmát a katolikusokra, holott tenyészik ez az erény a reformátusság körében is. De íme : mihelyt Kemény leleplezi az erdélyi protestáns állam türelmetlenségét, Bóka rögtön azt veti szemére, hogy ezzel a nemzeti függetlenséget támadja és Habsburg-propagandát mivel. Azt hiszem : a kálvinista fanatizmus leleplezése, — épen mivel önkritika volt ! — Kemény korában is többet használt, mint ártott, ma meg egyenesen szükség van rá, hiszen semmi-vel sem kevésbé kártékony, mint a katolikus.

Igaz, nem a vallás a 17. század főproblémája, mint ahogy Kemény regényei ábrázolják ; azonban én úgy érzem, hogy például a Rajongókban, hacsak melleleg is, a jobbágyors borzalmas voltát éppen Kemény világította meg úgy,

hogy egész régebbi irodalmunkban nincs hozzáfogható. Szőke Pista tragédiája tipikus érvénytel fejez ki valamit: árulóvá kellett válnia annak, aki a dolgozók közül kiemelkedett. Nem véletlen, hogy ezt a regényt Móricz Zsigmond érdemesnek ítélte az átírásra.

Kemény és Justh Zsigmond közt képesség dolgában nagy a különbség. A nagyobb író mélyebben ábrázolja a valóságot. Az okvetlenül szükséges, hogy oktató munkánkban feltárjuk Kemény reakciós mivoltát, annál inkább fel tudjuk használni a mi igazaink igazolására, amit helyesen ábrázol. Mindeztől kár volna odaengedni az ellenségnek.

Hiszen irodalmi tanulmányai is vannak Keménynek, amelyeket semmiképpen nem mellőzhetünk, ha már Beöthyről, Négyessyről sem akarunk lemondani, mint ahogy ez kongresszusunkon nagyon helyesen elhangzott. Itt van Péterfy Jenő és itt a tanulmányíró Ambrus Zoltán. Huszadik századi költőink, elbeszélőink közül elég, ha csak kiejtem Ady és Móricz nevét, hány fontos tanulmányt és kritikát írtak! Babits köréről nem is szólva, a fiatalabb nemzedékből úgy érzem kötelességem itt néhány szót szólni Gulyás Párról. Nem a lokálpatriotizmus beszél belőlem — magának Debrecennek évek óta inkább szégyene, mint dicsekedni valója, hogy nem igyekszünk megtörni a körülete támadt országos csöndet. Hibáit mi ismerjük legjobban, de sok értéke is van: az ő nemzedékében az esszéírók közt kevesen közelítették meg nála jobban a valódi tanulmányírókat. A népi írók önelégült, fajkultuszos lírikusi együttesében Gulyás Pál tudatosan harcolt a sovinizmus ellen; Babitsék műköltői kozmopolitizmusával szemben a színhagyomány nemzetköziségét kutatta, a szomszéd románoktól el az időben is távoleső Eddáig. A Kalevala jelentőségét az ő eredeti tanulmánya tudatosította. Költészetéből is érdemes volna összeválogatni egy kis antológiát. Nem érdektelen az ő példája, hogyan lehet valakinek a népköltés nemzetközi remekeit szuverénül saját lírájába olvasztani.

S ha már a szépirodalmi kiegészítésnél tartok, legalább a végén hadd mondjam el, amivel ezt a hiánylistát kezdenem kellett volna. Az emigráns irodalomra gondolok. Bóka László is érinti ezt. Azt hiszem, túlkönnyen nyugodtunk bele abba a fagyos elutasításba, amellyel az 1945-ös év olvasói fogadták a Szovjetunióból hazatért íróinkat. Akkor még azt láttuk műveikben, ami gyökeresen eltért addigi magyar olvasmányainktól, s azt mondtuk rá: propaganda. Ismét fel kellene venni ezt a pört mai igényünk, új olvasói tapasztalataink alapján, — főképp fiatal kritikusaik bevonásával.

*

Néhány kiegészítő szót arról is, miért olyan soványak egyelőre tudományos eredményeink. Mire kutatóink túljutottak az ideológiai alapszemináriumokon, egyre többen váltak egyetemi előadókká, s utolérte őket a jegyzetírás gondja. Rengeteg időt vesz ez igénybe, s ráadásul idült önelégületlenségben tart bennünket. Kardos Pál barátom fogalmazta meg legélesebben: Hamarosan eljutunk oda, hogy a legkiválóbb módszerekkel tanítjuk hallgatóinknak a legproblematisabb szövegeket.

De vannak a kutatásnak az időhiány mellett egyéb akadályai is. Tanársegédem például jelentős anyagra bukkant Móricz Zsigmond tanácsköztársasági korszakából; olyan anyagra, amelyet kitünően fel lehetne használni a termelő szövetkezetek népszerűsítésére. Először nagy lelkesedéssel fogadták, aztán keréken elzárkóztak a közlése elől azzal, hogy nem felel meg a Móriczról

kialakult képnek. Újabbban mégis úgy szól a döntés, hogy közlendő, de most készül Móriczból egy terjedelmes kiadvány, annak nem lehet elébe vágni.

Nagyban gátolja haladó hagyományunk tanulmányozását, hogy a művekhez alig lehet hozzáférni. Tolnai Lajos egyik novelláskötetét egész Budapesten nem bírja kinyomozni egyik hallgatónóm. De hol van az Ady kritikai kiadása? A József Attiláé? És hol Móricz Zsigmond, legalább a szépirodalmi alkotásaival? Még a régi klasszikusok körül is sok a nehézség. Az Akadémia tervében benne van Csokonai kritikai kiadása. De az Akadémia kéziratára hallani sem akar róla, hogy leküldje Debrecenbe az eredeti kéziratokat. Mi a teendő? Telepítsünk ide egy kutató brigádot? Hová? Miből? Egyáltalán nem lehetne-e gondoskodni vidéki kutatóink intézményes elszállásolásáról és ellátásáról? (Bocsánat, hogy ilyen szűk praktícizmusba estem !)

*

Befejezésül még arról néhány szót, hogy az irodalomtörténetírók vegyenek részt a kritikai tevékenységből. Itt különösen súlyosan el kell marasztalnom magamat. Nemcsak azért, mert a felszabadulás előtt már kezdtem a kor minden lényegesnek képzelt munkájához hozzászólni, azóta pedig szinte az ujjamon felsorolhatnám, hányszor cselekedtem ezt. De még mikor vállalkoztam rá, a nyáron is, súlyos ideológiai hibát követtem el, amelyet jogosan illetett kemény kritikával az Irodalmi Újság. Túlsokat akartam, és túlkeveset markoltam. Veres Péter novellás kötetét dicsértem, ábrázolása mindenkit meggyőző mértéktartásáért. De felesleges módon a pártosság fogalmát kevertem bele, alkalmat adva az ellenségnek, hogy könnyű szerrel kiaknázhassa, mondván : ime, a pártosságban hirdetek mértéktartást. A régi olvasókra gondoltam, néhány száz emberre, mikor annak örvendeztem, milyen jó, hogy megnyeri az értelmesebb részüket Veres Péter. S megfeledkeztem az új olvasók tízezreiről, akiknek nyilván nem a mértéktartás tetszik, hanem a pártosság.

Nem egyéni okból hozakodom itt ezzel elő, bár jól esik a kongresszus előtt kijelentnem, hogy meggyőződésem szerint a pártosság csak akkor érdemli meg a nevét, ha égően szenvedélyes, életre-halálra elszánt. Amiért ez az eset idekiváncozik, az a biztató tanulsága, hogy feladataink rendkívüli körültekintést igényelnek ugyan, s közben tévedhetünk is akárhányszor, hiszen emberek vagyunk, de egy pillanatra se veszítsük el a vállalkozó kedvünket. A kritika azért van, hogy segítsen : elsősorban az alkotón, de a kritikuson is.

Érdemes vállalnunk a kockázatot. Tennivalóink merőben újszerűek, tehát nehezek, de egyre gyönyörűbbek. Előttünk a Szovjetunió példája ; Pártunk állandó útmutatásával egyre inkább hozzájárulunk feladatainkhoz.

KARDOS LÁSZLÓ :

Bóka László referátuma azokról az eredményekről, amelyeket irodalomtudományunk a felszabadulás óta az utolsó száz esztendő területén elért és azokról a feladatokról, amelyek előttünk állanak, igen jó munka. A kérdéses anyagot a lényeges pontokon nemcsak érinti, hanem polemikusan és kritikailag vizsgálja, a kutatás előtt álló feladatokat, ha csak nagyvonalakban is, de biztos kézzel jelöli meg.

Amivel hozzá szeretnék járulni a referátumhoz, alig több, minthogy a referátum hangsúlyát helyenként szeretném megerősíteni, illetve egy-egy árnyalattal eltolni.

Bóka László a felszabadulás óta folyó kutatómunkát egy kissé túlságosan is az *Irodalomtörténet* c. folyóirat hasábjain keresi és találja meg. Regisztrál ugyan néhány egyebütt publikált dolgozatot is, de figyelmét döntően az köti le, ami az *Irodalomtörténet* c. folyóiratban történt, vagy — nem történt. Persze természetes, hogy a kutatás javát és zömét ebben a szakfolyóiratunkban kell keresni. De kétségtelen, hogy egy irodalomszaktudományi folyóiratnak a szerepe ma lényegesen más, mint régen volt. Bóka referátumából is kitűnt, de szükségesnek tartom a megismétlés útján nyomatékosítani, hogy éppen az utolsó száz esztendő irodalmára nézve nem mindig szakfolyóiratunk igazított el bennünket, nem mindig szakfolyóiratunk segített bennünket problémáink megoldásához. És itt most nem pártunk vezető ideológusainak munkálataira gondolok, amelyeknek a legtöbbit köszönhetjük, hanem valami másra. Az irodalomtudomány eredményeit, pontosabban az irodalomtörténetet illető helyes ítéleteket nem szabad csak több íves, dúsan lábjegyzetelt, imponzans apparátusú szakfolyóirati dolgozatokban keresni. Ezek az eredmények, vagy részeredmények néha sokkal szerényebb formában, szépirodalmi folyóiratok, vagy a napisajtó cikkeiben tűnnek fel és onnan indulnak útjukra, míg aztán filológiailag hiteles dolgozat formájában révbe nem érnek. Ha Bóka nem szorítkozik olyan mértékben az *Irodalomtörténet* c. folyóiraatra, ha referátumában nem tereli a hangsúlyt annyira az egyetem, az egyetemi tudományosság, az *Irodalomtörténeti Társaság* felé, akkor sok midenre rámutatott volna, aminek a kutatásban úttörő, előremutató jellege van, noha kétségkívül azokba a tétova esztendőkre tartozik, amelyeknek filológiai termését Bóka teljes joggal nevezte zűrzavarosnak, káotikusnak. A referátum tanulságosan szólt a népiesség fogalom-változásairól, de figyelmen kívül hagyta például az egykori *Magyarok* c. folyóiratnak, ennek a »koalíciósan« profiltalan, gyakrabban hátra, mint előre mutató, de sok közleményében igen figyelemre méltó orgánumnak azt a dolgozatát, amely éppen *A népiesség fogalomváltozásai* címet viseli. Érintette a referátum a kozmopolitizmus kérdését, de nem említette azt a korai dolgozatot, amely ugyancsak a *Magyarok*-ban ezzel a kérdéssel foglalkozott. Érintette József Attila és a kritika viszonyát, de az erről szóló, legkorábbi, ugyancsak a *Magyarok*-ban olvasható dolgozatot nem vette számba (mellékesen éppen ezeknek a cikkeknek a szerzőjével, Komlós elvtárssal Bóka a referátum több pontján és a mértéket eltalálva foglalkozott). Figyelmen kívül hagyta a referátum a *Demokrácia és Köznevelés* c. 45-ös cikkgyűjteménynek és néhány vidéki folyóiratnak e tárgyra vonatkozó dolgozatait, amelyek egyfelől azért érdemelnek figyelmet, mert pontosan lefotografálják azoknak az éveknek elméleti kuszaságát, bizonytalanságát, másfelől azért, mert zavarukból is sok jó-szándék és hasznos útmutatás csendül ki. Félre ne értessem! Eszembe sincs a referátumtól egyes és nem is mindig elsővonalbeli dolgozatok említését számonkérni, (nem lett volna olyan jó a referátum, ha ezt a módszert követi), de elmondtam ezt azért, hogy annak a hangsúlynak a túlzott erejét, amelyet Bóka szakfolyóiratunkra vetett, részben segítsek szétosztani más, jelentéktelenebb területekre is.

A második gondolat, amelyet fel akarok vázolni, hasonló célt szolgál. Hangsúlybeli aránytalanságot érzek ott is, ahol a referátum, helyesen, nagy nyomatékkal beszél az irodalmi kutatás jelen-központúságáról, viszont csaknem egészen hallgat a jelen irodalommal kapcsolatos kutatói eredményekről, féléredményekről vagy kísérletekről. Mióta Fagyeyev (Bóka erről kellő nyomatékkal szólt) a Szovjet Írószövetség XIII. plénumán szóvátette az élő irodalom kritikája és a régi irodalomra irányuló kutatás közti veszélyes szakadékot, erről a kérdéstről

mi is sokat beszélünk, de ime, nem eleget. Nem fordítunk elég figyelmet napjaink irodalmára. Egyetemünk és szaktudományunk nincs elég közel a jelenvaló élethez. Aki átlapozza a *Csillag* vagy *Irodalmi Ujság* évfolyamait, úgyszólván alig találkozik új magyar irodalmi művek bírálata alatt azoknak a nevével, akik egyetemeinken éppen a magyar irodalmat adják elő és akiknek tudományos eredményei elsősorban szerepelnek szakfolyóiratunkban. Itt még mindig régi kísértetek járnak. Csak a Bóka gondolatait viszem tovább, ha azt kérдем: hogyan ítéli meg középkori költésünket, drámai irodalmunk kezdeteit, vagy multszázadközépi regényírásunkat az, aki nem foglalkozik Benjámín László lírájával, Urbán Ernő drámájával vagy Veres Péter regényével? Hogyan érzi és hogyan érezteti a kutató irodalmunk nagy folytonosságát, ha sokasem próbálja ki tudósi-kritikusi tolla erejét a szeme előtt születő irodalmon?! Az irodalomtudománynak az élő irodalomtól való bizonyos elszakadottsága tetszik ki abból is, hogy kutatóink rendszerint távol maradnak az élő irodalmi munkának olyan formáitól, műhelyeitől, mint az írók vitái, a szakmai tisztázások. Nem helyes, hogy az a kutató, aki Szentjóni, Bacsfányi, vagy Gvadányi problémáit olyan életet odaáldozó szenvedéllyel kutatja, teljes közönyösséget mutat (hihetőleg csak mutat és nem érez,) amikor mondjuk Kuczka Péter, Déry Tibor és Rideg Sándor hajlanak össze a maguk problémái felett. De tovább megyek. Kutatóinknak nem volna szabad hiányozniuk azokról az anekdotokról sem, ahol például az üzemek könyvtárosai, a gyárak kultúrfelelősei, kultúrotthonok küldöttei vitatnak meg irodalmi kérdéseket. Ott kellene lenniök s nem csak azért, hogy tudásukkal lendítsenek ott a munkán, hanem azért is, hogy ők maguk tanuljanak. A tanulásnak nagyon sok formája, s a tudásnak nagyon sok forrása van...

Nagyon helyesen mutatott rá a referátum az írók és művek esztétikai fontosságára. Ennek a követelésnek a hangerejét is szeretném tovább emelni. Igaza van Bókának, irodalomtudományunk és kritikánk általában megelégszik a vizsgált anyag osztálytartalmának (történeti beágyazottságának), haladó vagy reakciós voltának megállapításával. Nemcsak megelégszik ezzel, hanem lehangolóan megtorpan a formai kérdések előtt. Sok kutatót valami félszeg feszélyezettség fog el, amikor a költő rímeiről és anapestusairól, a versek struktúrájáról, a regény kompozíciós sajátosságairól kellene elmondania a magáét. Hegedűs Géza tegnapelőtt mondta itt, hogy formakutatás és formalizmus nem azonos dolgok, s noha bizonyos, hogy erre kutatóink közül senkit sem kell figyelmeztetni, mégis úgy érzem, Hegedűs megjegyzésének van némi gyökere irodalmi közgondolkodásunkban. Bóka teljes világossággal szólott a tartalom primátusáról, a tartalom és forma egységéről. Hadd mondjam meg őszintén, hogy a formai problémáktól való tartózkodás mögött érzésem szerint igen gyakran ideológiai bizonytalanság és szakmai tájékozatlanság lappang. Hadd emlékeztessenek konkrét esetre. Ismeretes, hogy fiatal költőink között nemrégiben heves csata zajlott le a jambus és az új magyar költészet viszonyáról. A csata tanulságaiból kettőt hadd emeljek ki. Először azt, hogy fiatal költőink egyáltalán nem olyan tájékozottak a költői szakma kérdéseiben, mint lenniök kellene. Másodszor azt, hogy a magyar irodalomtudománytól ezt a jambus-problémát illetően nem kapták meg azt a segítséget, amelyet meg kellett volna kapniok. Nem adhatunk a kezükbe olyan tanulmányt sem, amely végigkísérte volna a magyar jambikus verselés fejlődése fázisain s megmutatta volna, hogyan nyert ez a forma polgárjogot a magyar költészetben, hogy idomult a magyar nyelv a magyar hangsúly törvényeihez, hogyan forrott össze, hogyan

kereszteződött magyar formákkal, a magyar élő beszéddel, hogyan kapott egyéni karaktert Aranynál, Adynál, Illyésnél és éppen induló fiataljainknál is, — s hogy mind e változások hogyan gyökereznek egyetemesebb társadalmi, politikai, kulturális változásokban. Irodalomtudományunk nem lehet közömbös — hogy a konkrét eset közelében maradjak — az általános verstani tájékozatlansággal szemben. A tudós kutatás feltétlenül megsínyli, ha tömegeink verskultúráját nem emeljük. Egész röviden, de annál nyomatékosabban csak annyit, hogy középiskoláinkon és egyetemeinken ezen a téren még nagyon sok a tennivaló. Gondolom, épp ennek a teremnek a hallgatósága jól tudja, hogy milyen sok. S ha volna még valaki, aki nem látná értelmét a formai »apróságokkal« való ú. n. bibelődésnek, annak hadd idézzem emlékébe azokat a lapokat, amelyeken Horváth Márton analizálja József Attilának egyik metaforáját (»A fergeteg fekete vadezüst«) vagy ahol ugyancsak ő elemzi József Attila szótagméreteit, jambusait, á-magánhangzós rímeit, rímképleteit.

Bóka László felvázolta irodalomtudományunk teendőit az utolsó száz-estendővel kapcsolatban. A feladatok közé, ha nem is az első sorba, oda-illeszteném költészetünk ama szakaszának feltárását, amelyben a polgári kultúra dekadens bomlásstünetei szövődtek össze részben egy kispolgári lázadás tüneteivel, részben forradalmi megnyilatkozásokkal. Arra a költői konglomerátumra gondolok, amelyet régebben az »izmusok« nevével foglaltak össze. Ez az anyag 1915 körül kezdett felhalmozódni, s mintegy 10 éven át halmozódott, változó színekkel, értelmekkel és szándékokkal, de sok azonos, főleg formai vonást végig megőrizve (szabadvers). Míg ezt a meglehetősen obskurus anyagot a kutatás fel nem dolgozza, nem tudunk határozott, végleges ítéletet mondani sem a »Nyugat« hanyatló korszakáról, sem az irodalmi szociáldemokratizmusról sem a Horthy-fasizmus alatt kibontakozó népi irodalom indulásáról, de a magyar verselés legújabbkori történetéről sem.

Feladataink között említette Bóka László az emigráció irodalmát. Itt csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ezt az emigrációs irodalmat a kutatásnak nyilván két nagy félre kell majd bontania: arra a jelentősebb és határozottabb karakterű félre, amely a magyar-szovjet emigráció terméke, s arra a tétovább, elmosottabb, a kapitalista környezet nyomait is magánviselő félre, amely a nyugati emigrációban keletkezett.

A feladatok közé sorolnám műfordításunk tudományos kérdéseinek a megoldását is. Gondolok itt főleg arra, hogy meg kellene írnia irodalomtudományunknak a magyar műfordítás történetét. Nemcsak azért, mert Radó Antal ilyen tárgyú munkája szempontjaiban és módszereiben elavult, hanem azért is, mert ez a munka természetszerűleg nem érintheti az utolsó félszázad műfordítás-irodalmát. A műfordítás kérdése — túl a fordítás történetén, — egyébként is erős figyelmet igényel abban a korban, amikor a proletárinernacionális koncepciója feltételezi és megkívánja a különféle irodalmak gazdag és céltudatosan szervezett csereforgalmát.

A referátum futólag érintette a világirodalmi kutatások fontosságát éppen a magyar irodalomkutatás szempontjából. Itt konkrétabb iránymutatásnak is helye van. A szovjet irodalom mellett állandó firgyelemmel kell kísélni a mi irodalmunkhoz sok tekintetben hasonló feltételek között fejlődő népi demokratikus irodalmakat. Ezeknek az eredményei és nehézségei nem egyszer segítségünkre lehetnek saját eredményeink kibontásában és saját nehézségeink leküzdésében.

És végül még valamit: irodalomtudományunknak feladatul kell maga elé tűznie, hogy megjavítja, szebbé, világosabbá, élvezhetőbbé, művészibbé

teszi a magyar irodalomtudomány nyelvét. A pozitívizmus korszakából ránk maradt szürkeség és laposság, a szellemtörténet divata idejéből ránk maradt előkelősködő absztraktizmus, homály és idegenszerűség éppoly kevésbé szükségképpen jellemzői a tudományos előadásmódnak, mint a stílus magyartalansága vagy nehézkessége. Ellenkezőleg: súlyos teherterelei, amelyek akadályozzák a tudományos igazságok terjedését. S ezen a téren annál inkább remélhetjük a színvonal emelkedését, mert nevelő például olyan kristályos világossággal megírt, tiszta magyarságú, művészi előadású munkákat mutathatunk fel, mint amilyenek a Révai elvtárséi.

HORVÁTH KÁROLY:

Bóka László előadása az utolsó száz év irodalmára vonatkozó kutatásokról szólt. Azokhoz a problémákhoz szeretnék hozzászólni, melyek e korszak első felére vonatkoznak. Közelebről: az 1849-től 1905-ig terjedő idő, az önkényuralom, a kiegyezés és a századforduló irodalmával kapcsolatos kérdésekhez.

Előzőleg azonban szeretnék kiemelni az előadásból néhány fontos értékelési útmutatást, módszertani szempontot, melyeket a magam részéről is szeretnék aláhúzni.

Nagyon találóan mutatott rá Bóka László arra, hogy sok irodalmi alkotásban a realizmus és esetleg a haladó tendencia is csak látszólagos. Ha szorosabban megvizsgáljuk a mű keletkezési körülményeit és a műnek az adott időpontra vonatkoztatott mindanivalóját, esetleg egészen más eredményre juthatunk. Meggyőzően mutatta meg Bóka László ezt a tanulságot Kemény Zsigmond művei kapcsán.

Szeretném kiemelni azt a megállapítást is, hogy a műnek nemcsak tulajdonképpeni tartalmát, hanem társadalmi perspektíváját is meg kell vizsgálnunk, így főleg hatását a kortársakra. Ezt József Attila és Radnóti Miklós egy-egy versével kapcsolatosan világította meg. Ezt a fontos elvi szempontot a XIX. század második felének kutatói is helyes, ha megszívlelik, gondoljunk pl. Jókai műveinek értékelésére.

Nagyon hasznosnak érzem azt a megállapítást is, hogy feltétlenül szükséges egészen pontosan meghatározni az irodalomtörténeti fogalmakat. Bóka László itt a népiességet említette, s ez a múlt század második felének irodalmát megvilágító kutatásokban is döntő fontosságú feladat. Azonban ha a kiegyezés korának irodalmi vitáit jól meg akarjuk érteni, alaposan meg kell vizsgálnunk, hogy e korban mit értettünk kozmopolitizmuson. Reviczkyék esetében ezt eleinte hajlandók voltunk a városi irodalom elleni akadémikus vádnak elkönyvelni, újabban, úgy látjuk, Reviczkyék irányában valóban érvényesültek bizonyos kozmopolita vonások, bár ezek semmiesetre sem azonosíthatók az imperializmus korának kozmopolitizmusával.

Bóka László előadásában pontos meghatározását kaptuk az irodalomtörténeti pártosságnak. A múlt irodalmi megítélésében Bóka László meghatározta, hogy két szempont szerepel: a historizmus, az irodalmi jelenségeknek a történeti adottságokba való elhelyezése és az azokból való megmagyarázása és a jelenközpontiság, a múlt értékes hagyományainak mostani nagy építőmunkánk perspektívájába való beleállítása. Bóka László meghatározása nagyszerűen feloldja ezt a látszólagos ellenmondást. Az irodalomtörténetírás »ne ítéljen a múlt felett a ma szemével, hanem derítse fel az író történeti helyzetét

s abból értse meg az író művét. De igenis *pártosan*, a ma szemével válogasson a mult alkotásai közt, ha arról van szó, hogy mit emel be irodalmunk folytonosságába». Ez az elvi megállapítás, úgy érzem, nagyon fontos és iránymutató része Bóka László előadásának.

Rátérve a XIX. század második felének irodalmáról szóló kutatásokra, azt hiszem, valamennyien érezzük, hogy ezen a területen mennyi a tennivaló. Bóka László találóan mutatott rá arra az opportunizmusra, amelybe beleestek e korszak kutatói, mikor a marxista-leninista irodalomtudomány vezető egyéniségeitől, Révai Józseftől és Horváth Mártontól várták minden nehezebben megfejthető irodalomtörténeti probléma megoldását. Ebbe az opportunizmusba estünk bele igen komoly mértékben, amikor az elvi szempontból fontos kérdések megoldása elől sok esetben meghátráltunk és részletproblémák kibogozásával véltünk eleget tenni kötelezettségünknek. Elég, ha utalok arra a bizonytalanságra, amely éppen a legutóbbi időkig uralkodott és uralkodik részben ma is, Arany, Madách, Jókai s a századforduló regényíróinak, Bródynak, Iványinak, Peteleinek stb. a megítélésben. Pedig Pártunk vezetőitől igen komoly segítséget kaptunk, ha nem is részletes tanulmányok, de mindenestre iránymutató utalások formájában. Gondoljunk Révai József Ady-tanulmányában Vajda, Reviczky és Komjáti helyének megjelölésére vagy pedig *Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez* című cikkének Aranyra és Mikszáthra vonatkozó részére.

Úgy látszik, hogy ez a kongresszus reményt ad arra, hogy ezen a téren is fordulat fog bekövetkezni. Waldapfel József előadása Madáchról és Király Istváné Mikszáthról, valamint az előadásokat követő viták azzal biztatnak, hogy az érdeklődés fokozottabban fordul majd irodalmunk e korszaka felé.

E korszak feladatai közül kiemelkedik mindenekelőtt Arany János műveinek újszerű és alapos megvilágítása. Bóka László felsorolta az Arany Jánosra vonatkozó újabb tanulmányokat. Feltétlenül meg kell említeni azonban itt Lukács György iránymutató tanulmányát a százéves Toldiról, mely nemcsak a trilógia, hanem Arany *általános* megítéléséhez is sok hasznos szempontot adott. Ennek eredményeit népszerűsítette és komoly hibái ellenére is hasznos szerepet töltött be annak idején a »Tanulj jobban« mozgalom sorozatában Sós Júlia Arany János tanulmánya.

Bár reméljük, hogy a készülő monográfia pótolni fogja jelentős mértékben az Arany-kutatás hiányosságait, nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy folyóiratunk és munkaközösségeink mindezideig nem foglalkoztak olyan nagyon fontos kérdéssel, mint Arany bátor harca a nemzeti függetlenség védelmében a Bach-korszak vagy az októberi diploma idején. Arany balladáit központi helyre állítjuk oktatásunkban, de még nem jelent meg róluk részletes, minden tekintetben újszemponutú tanulmány. S nem lenne időszerű, éppen hazafias nevelésünk érdekében, közelebbről megnézni olyan műveket, mint a *Rendületlenül* és a *Magányban*, az 1860—61-es év termékeit? A *Bolond Istók* és a *Buda Halála* a középiskolai tanításban fontos szerepet játszanak s milyen segítséget adtunk mi irodalomtörténészek e téren a középiskolai tanároknak?

Arannyal kapcsolatban már felmerültek bizonyos döntő fontosságú irodalomelméleti kérdések, mint a lélekábrázolás és a targikum problémája. Itt is haboztunk, az esztétikusoktól vártuk az iránymutatást, ahelyett, hogy szovjet anyag tanulmányozása segítségével és maguknak a műveknek elemzését véve

alapul, bátran elindultunk volna a kutatás útján. Az irodalomelméleti kérdések megoldásához is a konkrét irodalmi anyag tanulmányozása vezet.

Arany János nyelvének, stílusának elemzésében lényegében véve ma is Riedl Frigyes és Lehr Albert munkáira támaszkodunk. Természetesen az ő értékes eredményeiket át kell vennünk, műveiket kritikailag meg kell vizsgálnunk. De ezen felül is szükséges lenne Arany költői nyelvének újabb széleskörű és a tartalom és forma egységét figyelembe vevő megvizsgálása, hiszen írónk ma is tanulhatnak Aranytól szép magyar beszédet.

Ha az Arany-kutatók számára bőven van még feladat, fokozottan áll ez a Jókaival foglalkozó irodalomtörténészekre. Remélhetőleg a Társaság elkövetkező Jókai-ankétja és a készülő monográfia változást fog hozni ezen a területen is.

Keményvel kapcsolatosan az elhangzott előadás és a hozzászólások azt mutatják, hogy Kemény regényírásának a kérdésével is többet kell foglalkoznunk. Ideje volna, hogy Gyulai Pál működését is lemérjék az irodalomtörténészek, bár erre komoly kísérlet történt az egyetemi jegyzetekben.

Vajda János kritikai értékelésében komoly lépést jelent Komlós Aladár bevezető cikke a *Magyar Klasszikusok* kötetéhez. Itt csatlakozom Kardos László véleményéhez, helyes lett volna, ha Bóka László nemcsak az *Irodalomtörténet*-ben megjelent cikkeket veszi alapul összefoglalásában. Vajda szerelmi költészetére, világnézeti válságait tükröző élet-halál verseire is olvashatunk érdekes megállapításokat Komlós tanulmányában, de azt hiszem, mindnyájan érezzük, hogy e téren még sok a kutatnivaló. S nagyon igaza van Bóka Lászlónak, hogy a kor filozófiai irányjaival is kell foglalkozniok e korszak kutatóinak. Vajda János nyelvét és formáit is érdemes lenne újra megvizsgálni. Még mindig kísért az a felfogás, hogy ő csak témáiban volt újtó.

Bóka László előadása nagyon találóan mutatott rá arra a feladatra, hogy a klasszikus orosz irodalomnak a magyar írókra tett hatását jobban meg kell vizsgálnunk. Közimert, hogy a XIX. század második felében milyen buzgalommal forgatták írónk Puskin, Turgényev és Lermantov műveit, Reviczky Csernisevskijről is beszél.

Adósok vagyunk annak a nagy forrongásnak a megrajzolásával is, amely 1890 és 1905 között mintegy előkészítette a XX. századi nagy irodalmi megújulást, Ady és a *Nyugat* nemzedékét. Itt a *Hétnek* és a *Hét* írónak a szerepét is meg kellene világítani.

Kardos László felhívta a kutatók figyelmét arra a feladatra, hogy a magyar versformák kérdését az ú. n. izmusok korában is meg kellene vizsgálni. A versforma kérdésével, főleg a jambus fejlődésével a századforduló kutatóinak is kellene foglalkozniuk. E korszak költői termését elemezve, meg kellene nézni az ú. n. »döccentés« mibenlétét és fejlődését, elsősorban a *Nyugat* nemzedéknek adott örökség perspektívájában.

Amikor kutatásaink hiányosságait felsoroltuk, hiba lenne még egyszer nem hangsúlyozni, hogy vannak eredményeink e korszak kutatásának területén. Azonban hátralevő feladataink nagyobbak, mint eredményeink. Ez így van az irodalomtörténeti kutatás minden területén, de különösen, ha a XIX. század második felének irodalmára gondolunk.

KESZI IMRE:

Mivel az előadáshoz csak most jutottam hozzá, nem vállalkozhatom arra, hogy annak egészével foglalkozzam, csak egyes tételeihez fűzök megjegyzéseket. Egyik ilyen tétel a *haladó hagyományokhoz való viszonyunk kérdése*. Bóka elvtárs, igen helyesen, kifogás tárgyává tette azt a módot, amellyel a ma szemléletét követeljük meg a mult írón, de viszont szükségesnek tartja az író művei közti válogatás pártosságát. Bóka elvtárs elvi követelését elfogadom, mégis szeretnék kissé közelebről foglalkozni a pártos válogatás gyakorlatával. Példák lobognek szemem előtt, így éppen Bóka elvtárs válogatása Juhász Gyula költeményeiből. Én azt hiszem, soha nem szabad megfélemedkeznünk arról az alapvető tényről, hogy az író művei egymást hitelesítik. Nálunk gyakran egy olyan tendencia érvényesül, amely megfélemedzik erről a tényről, amely bizonyos, a költő vagy író egész életművével, egész felfogásával nem harmonizáló szempontok alapján bizonyos alkotásokat kiemel az életműből, másokat viszont háttérbe szorít, és így minden feltehető jószándék mellett is hamis, torz képet ad a költőről. Vajjon miképpen vélekedjünk egy olyan Juhász Gyula-válogatásról, amelyből kimaradtak az Anna-versek? Bóka elvtárs is hozott fel erre a téves kiemelési principiumra egy igen jó példát: Gárdonyi *A lámpás* című könyvét. Ezzel a könyvvel nyilván sosem foglalkoznánk, ha nem éppen Gárdonyi volna a szerzője, az a Gárdonyi, akinek többi művét viszont a feledés homályába süllyesztjük. Teljesen helytelen, ha egyes írónak éppen azokról a műveiről feledkezünk meg, amelyek kedvéért a többiekkel foglalkozni érdemes. Nyíltan kimondom: sokszor fordul elő, hogy egy-egy írónk vagy költőnk valamely haladó politikai tendenciáról tanuskodó műve *csak* azáltal válik érdekessé, hogy éppen a kiváló író vagy költő írta. Nyilvánvaló, hogy ilyenkor kártékony és irodalomellenes eljárás volna ezeknek az írónak csak ezekkel a műveivel foglalkoznunk és a többinek jelentőségéről megfélemedkeznünk. Komlós Aladár elvtársnak a *Magyar Klasszikusok* sorozatában Vajda Jánosról írt előszava — minden itt fel nem sorolható érdeme mellett — némiképpen ebbe a hibába esik. Meggyőződésem, hogy Vajdának azok a prózai írásai, politikai cikkei, amelyeket Komlós, egy kissé a felfedezés friss örömeiben szinte Vajda életművének középpontjába helyez, éppen azáltal jelentenek különös értéket, hogy azokat Vajda halhatatlan költeményeinek költője írta — ez a költészet viszont mintha kissé háttérbe szorulna Komlós előszavában. Úgy vélem, a helyes válogatásnak és a helyes értékelésnek *minden* szempontból megfelelő, a költő, az író valódi mondani valóit semmiképpen sem eltorzító képet kell adnia. Ez csak a szerző *összműve* alapján lehetséges, és a helyes pártos válogatás nem jelentheti, hogy fontos műveket kihagyjunk, csak azért, mert politikai vagy társadalmi mondanivalójuk nem olyan nyílt. Eltekintve is attól, hogy a politikai állásfoglalás értékét is erősen növeli a költő személyes irodalmi jelentősége, nem szabad elfelejtkeznünk arról sem, hogy ami formában, kifejezésben, a valóság ábrázolásának irodalmi módszereiben, hitelességében és meggyőző erejében visz bennünket előre: az is előrevisz bennünket. Mi klasszikusainkból sok mindent megtanulhatunk és meg is kell, hogy tanuljunk, amit ők jobban csináltak, mint mi. Ezért semmiképpen sem helyes ha a »pártos válogatás« fogalmának félreértésével éppen legjobb műveiket szorítjuk háttérbe.

A másik kérdés, amelyhez már csak hivatalból is hozzá kell szólnom, az *irodalomtörténet és az élő irodalom viszonya*. Kétségkívül igazuk van azoknak, akik megállapították, hogy az együttműködés irodalomtörténészek és írók-kritikusok között nem a legideálisabb. Igaz, hogy az irodalomtörténészekben

van hajlam arra, hogy elzárkózzanak az élő irodalom elől. A Csillag kritikái alatt elég ritkán szerepel aktív irodalomtörténész neve. De viszont — ezt mint önkritikát hangsúlyozom — ha körülnézek itt a Kongresszuson, nem nagyon látom itt tolongani az Írószövetség tagjait. Ez súlyos hiba. Az Írószövetség tagjainak itt kellene lenniük, nemcsak azért, mert meghívót kaptak, hanem azért is, mert a magyar irodalom multja az ő multjuk. Az Írókongresszuson Révai elvtárs is komoly szavakban kifogásolta az írók irodalomtörténeti érdeklődésének hiányát. Helyes volna az együttműködés hiányán szervezett formában is javítani. Én jóformán alig tudok az utóbbi időben olyan megbeszélésről, amelyet irodalomtörténészek és írók együtt tartottak volna. Az utolsó ilyenféle is vagy egy esztendeje volt már. Pedig igen konkrét és fontos kérdések adódnak, amelyeket ez az együttműködés oldhat meg a legeredményesebben. Kardos László elvtárs mai hozzászólásában például megemlíti egy ilyen konkrét kérdést: *a magyar versforma kérdését*. Nemreg felvetették az úgynevezett jambus-kérdést. Ez a nem éppen a legszerencsésebb formában felvetett kérdés olyan érdeklődést támasztott, amely egészen a Pesti Vidám Színház színpadáig elhullámzott. Magyar-e a jambus vagy nem magyar? Használata harmonizál-e a szocialista-realista költészettel szemben támasztott igényeinkkel, vagy pedig ellenkezik velük? A jambus kérdése egy része az úgynevezett nyugateurópai versforma kérdésének. Ennek a nyugateurópai versformának összefüggése a magyar polgárosodással kétségbenvonhatatlan. Könnyen kimutatható, hogy a nyugateurópai verselés a magyar lírában a felvilágosodással, a polgári forradalom eszméjének elterjedésével egyidejűleg terjedt el. Kétségtelen, hogy ez a forma a polgári progressziót hordozta, az is kétségtelen, hogy éppen Petőfi lírájában a szerepe rendkívül nagy. Amikor Magyarországon használni kezdték, akkor a választékosabb, a kulturáltabb, a polgáribb igényt jelentette, szemben a feudális szellemű, ellaposodott alexandrinussal, vagy a leoninisták, az Édes Gergelyek, a Gyöngyösi Jánosok, a rímkovácsok izléstelen mesterkedéseivel. Kétségtelen, hogy a jambus hosszú ideig a haladást jelentette. Ha ma mégis felvetjük a jambus kérdését, akkor arra gondolunk: nem volna-e ideje megvizsgálni, hogy a polgári tartalom dekadenciája nem járt-e együtt a polgári formának is bizonyos mértékű dekadenciájával. A *Nyugat* sokszor öncélú formakultusza, a jambus szinte kizárólagos egyeduralma ezt látszik bizonyítani. Az, hogy több szocialista-realista költőnk, és pedig nem is a második sorból, nem tud felszabadulni a jambus egyeduralma alól, nem jár-e azzal a veszéllyel, hogy a régi forma a régi hangulatot, a régi hangulat bizonyos mértékig a régi tartalmat asszociálja? Nem volna-e helyes, ha költőink irányt vennének arra, hogy a magyaros versformák gazdag és sokoldalú kultiválásával áttörjék a jambus vasfalát? Nyilvánvaló, hogy egy vers értékéből semmit nem vonhat le annak a formája, de az is nyilvánvaló, hogy *egész* költészetünket mégis csak szegényíti az, ha abban olyan hatalmas statisztikai túlsúlyban uralkodik egyetlen forma — és pedig éppen a polgársággal együtt támadt, együtt nőtt forma — mint ma a jambus.

A harmadik kérdés, amelyet felvetnék, *a kozmopolitizmus kérdése*. Irodalmunk egyik legfontosabb ideológiai kérdéséről van szó. A kozmopolitizmust sokszor emlegetik, itt a kongresszuson is sokszor hallottam emlegetni, és bizony nem egyszer az volt a benyomásom, hogy aki említi, nem egészen pontosan tudja, miről van szó. Már pedig a fogalom tisztázása éppen itten döntően fontos. Itt ugyanis elsőrendű politikai kérdéstről van szó, harci kérdéstről, olyan értelemben, hogy tisztázása emberéletek millióinak megmentésében szolgál

segítségül: a kozmopolitizmus tisztázásának kérdése ugyanis békeharcunk egyik legjelentősebb eszmei kérdése. A kozmopolitizmus fogalmának tiszta értelmezése harci fegyver. Ezt a harci fegyvert nem szabad hagynunk kicsorbulni azáltal, hogy ezt a fogalmat túlságos általánosságban használjuk. Kozmopolitizmusnak a szó szűkebb értelmében az amerikai imperializmusnak azt a harci eszközét nevezzük, amellyel a meghódítandó népek nemzeti öntudatát megmérgezni, megbénítani akarja, mielőtt saját nacionalizmusát rájuk kényszerítené. A kozmopolitizmus az imperializmus mérge, amelyet az imperialisták kifelé használnak, saját országukban soha. Ezt kell először tisztán látnunk. Másodszor, irodalomtörténetről lévén szó, tudnunk kell azt, hogy ennek a kozmopolitizmusnak megvannak a történelmi előzményei. Bizonyára nem mai értelemben vett kozmopolitizmus, de valami, ami ennek őse lehetett, az a népmegvető magyarellenesség, amely ellen például Kisfaludy Károly harcolt, báró Szelházy és Kényesi szatirikus figuráival. Számos költeményben Petőfi is ez ellen a jelenség ellen harcol. De viszont nem minden kozmopolitizmus, amit irodalomtörténetünk, illetve egyes íróink a múltban annak neveznek. Asbóth János, a kiegyezés korának konzervatív-reakciós kritikusa könyvének ugyanazon az oldalán bélyegezi Petőfit kozmopolitának, amelyen Horváth Boldizsárt, az Andrássy-kormány viszonylag haladó igazságügyminiszterét megrójjá, mert eltörölte a botbüntetést és ezáltal »a gazdát kitette a cseléd szeszélyeinek«. Tisztázni való a híres »kozmpolita vita«, amelynek legismertebb részlete az Arany János és Reviczky Gyula közötti versváltás. Én úgy gondolom, a két fél közül egyiknek sincs igaza. Reviczky kétségkívül súlyosan téved, amikor Arannal szemben mereven szétválasztja egymástól a nemzeti és az »emberi« tartalmát. »*Ember, hát nem kell kutatni, Küzködő Faust német-e.*« Előttünk a lenini-sztálini tanításon tanult irodalmárok előtt felesleges volna bizonyítani, mennyire német éppen Faust, amikor saját emberi tartalmát megvalósítja. A nemzeti forma alapvető követelménye az irodalmi ábrázolásnak. De nem érthetünk egyet Aranynak óvatos, a kis nemzet elzárkózottságát hangsúlyozó, a kis nemzet fennállását féltő finitizmusával sem. Mintha bizony *nagy* nemzet megengedhetné magának azt, hogy »kivágyjon szűk köréből«, hogy nemzeti formájának, jellegének meghatározó tényezőiről lemondjon! Arany János nem baloldalról, hanem — ebben a versében és eléggé kivételesen — jobboldalról támadta Reviczkyék városipolgári jellegű, mérsékelt haladását. Észre kell vennünk, hogy a feudális reakció is igen sokszor használta jelszavának a kozmopolitizmus elleni küzdelem jelszavát. (Egy kissé így van ez a naturalizmus elleni küzdelemmel is: tehát ne nagyon siessünk szövetségesünknek tekinteni minden álszent elszörnyedést a naturalizmus csúfságaival szemben, amelyet a múlt század feduális íróinál, kritikusainál elég sűrűn fellelhetünk.) Nagyon fontos tisztáznunk ezeknek a jelszavaknak, az értelmét, abban a korban és abban a környezetben, amelyben használták őket. Irodalomtörténéseink egy részén van hajlam arra, hogy ezen a téren a fogalmakat összekeverjék. A Kongresszuson is több ízben esett szó például a Nyugat értékeléséről, de ezt a kérdést eddig inkább csak körülöngtük, mint valóban tisztáztuk. Irodalomtörténéseink egy része nemrégiben még ott tartott, és ott tart talán ma is, hogy — éppen a kozmopolitizmus, a nemzeti forma, a közérthetőség és egyéb félreértett ideológiai követelések jegyében — egy lépéssnyire van csak attól, hogy Szabolcska Mihálynak adjon igazat a Nyugattal szemben. A Nyugat kérdését alaposan meg kell vizsgálnunk és ezzel együtt azt is, milyen mértékben tekinthető vagy volt tekinthető szövetségesünknek a polgári haladás és melyik pontban fordult ellenünk.

KÖVESI JÓZSEFNÉ :

Mint az irodalomtanítás egy szürke munkása, a vidéki pedagógusok nevében szeretném a köszönet szavát hangoztatni elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia, a Közoktatásügyi Minisztérium és az Irodalomtörténeti Társaság felé, hogy lehetőséget adott nekünk ennek a nagyfontosságú kongresszusnak a meghallgatására, az itt leszűrt eredmények közvetlen átvevésére, és ezzel előrelendítette a mi gyakorlati munkánkat. Bóka előadásában kitért arra a szükségességre, ami a gyakorlati pedagógiát összeköti a kutató irodalom eredményeivel. Utalt ennek a fontosságára és nem akarom az ő értékes fejtegetéseit megismételni, csupán néhány adatot szeretnék a magam gyakorlatából bemutatni. Igen nagy nagy élmény volt számomra, hogy az irodalomtudományt itt a megvalósulás, a születés állapotában, közvetlen élmény alakjában láthattuk. Más ez, mint amikor az irodalmi folyóiratok hasábjain olvassa e tanulmányokat az ember és más ez azért is, mert olvasásra a gyakorlati pedagógusnak szinte csak lopva marad ideje. Másként áll előttünk a fejlődés folyamata most, hogy itt gyakorlatban éltük át a problémák megvitatását, az új problémák felvetését, szabatos megfogalmazását és kikristályosodását. A felszabadulás után a magyar pedagógusok igen magukra hagyatottak voltak. Azelőtt túlságosan is pórázon vezették őket, és most az önállósággal egyszerre nem tudtak mit kezdeni. Gyámoltalanok voltak, egyszerűen nem tudták, hogyan értékeljék az irodalom régi hagyományait. Voltak bizonyos túlzó nézetek, amik tévútra vezettek. Ujjongva fogadtuk tehát élenjáró irodalmi vezetőink útmutatásait, Révai és Horváth elvtársakra gondolok, akik rámutattak arra, hogy igenis vannak nemzeti hagyományaink és ezeket nem szabad kiküszöbölnünk az irodalmi oktatásból sem. A pedagógusok elmaradottsága vagy a helytelen irányba való nevelés veszélyével fenyeget, vagy túlzott óvatosságra indít. Ami számunkra igen fontos, akik ezen a kongresszuson közvetlenül részt vehetünk, az, hogy láttuk: valóban fontos ügy, nemzeti ügy az irodalom ügye. Ezt abban is látjuk, hogy éles viták hangoztak el itt irodalmi kérdések tisztázásáról. Ez a mi munkánkban is igen fontos.

Mit kaptunk, amit a gyakorlati munkánkban hasznosíthatunk? Kaptuk annak a konkrét megfogalmazását, hogy a haladó irodalmi hagyományainkat hogyan kell helyesen értékelni. Az irodalomkutatás régi munkásait kiemelték a feledésből, kellő kritikával megtisztították őket koruk hibáitól. Igen tanulságos volt az új formák kérdésének merész felvetése, annak részletes megfogalmazása, amint azt például a tegnapi előadásban, a klasszikus-filológus vitában Trencsényi-Waldapfel professzornak a válaszából láthattuk.

Igen fontos a marxi-lenini irodalmi elmélet helyes értelmezése. Úgy érzem, hogy most, amikor a kongresszus végére értünk, igen sokat vihetek magammal és az itt elhangzottakat igyekezni fogok a magam kis körében továbbadni és megfelelő formában, ahogy erre az Irodalomtörténeti Társaság módot ad, népszerűsíteni. Úgy látom, hogy ez a kor az, amiben az ígéreteknek, a reményeknek a megvalósulása közeledik a teljesedés felé, ahogy egykor Csokonai álmodta, amikor saját meg nem értett korából új, emberibb századunkba vágyott. Ez az a kor, amely felé Petőfi utal, amikor a szellem napvilága nemcsak a tudomány fényes csarnokaiba fog beragyogni, hanem a vidéki iskolákba is. Azonban nem szabad azt gondolnunk, hogy itt megállunk. Igen sok feladat van még hátra az irodalom élenjáró munkásai számára, sok nekünk is, szürke, egyszerű hétköznapi munkásoknak.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF:

Felszólalásomat egy »szövegkritikai«, pontosabban kronológiai helyesbítéssel kezdem. Bóka szerint Riedl Frigyes 1919-ben beszélt első ízben Adyról. Ezzel szemben mint fül- és szemtanu megállapítom, hogy Riedl már jóval az első világháború előtt (1909 táján lehetett) foglalkozott Adyval, mégpedig egyik előadásában. Látszólag jelentéktelen adatról van szó, de azonnal megnő a jelentősége, ha az időpont szemszögéből, az akkori hivatalos irodalompolitika összefüggésében nézzük.

Sajnálatosnak tartom, hogy eddig egyetlen referátum sem foglalkozott diszciplínánk haladó hagyományaival s még csak véletlenül sem emlékezett meg azokról az irodalomtörténészekről, akik 1919—1933 között állásuktól megfosztva, a maguk helyén, a tudomány eszközeivel harcoltak a fehér terror, a Horthy-fasizmus embertelensége és nyomorúsága ellen. Itt van pl. a fiatalon meghalt Király György, a proletárdiktatúra alatt egyetemi tanár, az első modern szempontú Kaffka-tanulmány írója, a »Kner-klasszikusok«, a »Monumenta Literarum« szerkesztője. Igaz, tegnapelőtt munkájával a neve, de nem egészen méltó formában, egy kevésbé sikerült munkájával kapcsolatban. Tartozom emlékének azzal, hogy ezt itt elmondom.

Viszont tartozom Bóka Lászlónak is azzal a megállapítással, hogy referátumával méltó módon fejeződött be kongresszusunk. Kétféle teljességet ismerek: egy mennyiségit, amely a pozitívizmus teljesíthetetlen vágyálmái közé tartozott, s egy minőségit, amelyre mi törekszünk. Ezt a második teljességet közelítette meg Bóka László. — Azt is jól esett hallani, — amire eddig még nem igen volt példa — hogy következetesen alkalmazta az önkritikát önmaga s a kritikát mások felé.

Végül még néhány megjegyzést a vita során felvetett kérdésekhez.

Az egyik felszólaló arról beszélt, hogy többet kellene foglalkozni Aranyballadáival. Ami helyes, csak hogy azt is meg kellett volna mondania, hogy milyen szempontból foglalkozzunk velük. Mert itt valóban egy egész sereg probléma vár tisztázásra. Itt van mindenekelőtt Arany balladaformája, különleges helye az európai balladatörténet összefüggésében. Aztán az a kérdés, micsoda társadalmi, ideológiai-művészi szükségletek segítik megteremteni ezt a formát, amely meghosszabbítja a ballada élettartamát, vagy: általában micsoda történeti szükségletek hozzák létre a nemzeti irodalmak balladadivatját és milyen okokra vezethető vissza a ballada hirtelen elsorvadása.

Végül, ha már itt tartunk, hadd hozzak ide egy olyan kérdést, amely ugyan nem létkérdése a magyar költészetnek, de hozzátartozik a létéhez. Egy olyan tényezőre, az antik hagyományok formáló funkciójára gondolok, amely századok óta elválaszthatatlan a magyar költészettől.

Marx kellő világításba helyezte az antikizáló divatok politikai-történeti alapjait. Viszont még mindig nem kaptunk kielégítő választ arra a kérdésre, honnan van az, hogy a németet nem tekintve, nincsen modern nemzeti költészet, amely gyakorlatában a legújabb időkig olyan szívósan és következetesen ragaszkodott volna az antik metrumokhoz, mint a magyar.

NAGY MIKLÓS:

Sajnálattal nélkülöztem Bóka László értékes előadásában a mult századvégi irodalmi irányokkal való foglalkozást, iránymutatást. Erre annál inkább szükség volna, mert van egy-két jelenség, ami arra mutat, hogy könnyen tévedések

egyoldalúságok, túlértékelések kerülhetnek a széles tömegek köztudatába. A közelmúltban hallottam arról, hogy a Szépirodalmi Könyvkiadó kötetet szándékozik kiadni Eötvös Károly válogatott írásaiból. Nem vagyok ellensége a tehetséges humoristának és jóízű elbeszélőnek, akinek írásaiban sok vonzó hazafias vonás van, de egészében véve eszmeileg és művészileg a 70-es évek színvonalán megrekedt jelenségnek tartom, aki inkább csak genre- vagy dokumentum-realizmust képvisel. Kiadása nem hibáztatható, de nagyon is ráérne később is, különösen ha meggondoljuk, hogy Tolnaiból alig kapható valami s Gárdonyi novelláiból is sürgősebb volna egy kis válogatás. Ne tévedjünk: a genre-kép, vagy az idill realizmusa a század végén már másodrendű jelenség, akármennyi optimizmus, nyelvi szépség, vagy más, számunkra rokonszenves vonás is van benne. Igaz, hogy a kialakuló városi irodalom (Ambrus, Bródy, Kóbor stb.) igen gyakran a nyugati realizmus hanyatlásának jegeit viseli magán (pszichologizmus, tételszerűség), nem egyszer a naturalizmusba csap át, de mégis csak ez képviseli a »Nyugat« prózaírói felé vezető utat. Különösen Bródy Sándor érdemelné meg, hogy minél előbb lefűjjük róla a port, novelláiból és publicisztikai munkásságából igen szép, igen építő jellegű kötetet lehetne közrebocsátani. Ambrusból már megjelent egy kis válogatás, *Kultúra füzértánccal* címmel, de nincs sok köszönet benne. A kötet összeállítója laposan, szűk látókörűen fogta fel feladatát; azt hitte — s ebben a tévedésében a III. általános gimnázium újonnan megjelent tankönyvével osztozott — hogy Ambrusban a szatíra az egyetlen érték számunkra. Valóban Ambrus kitűnő szatirikus volt, s a Berzsényi báró karcolataiból meg is kell mutatni néhányat, de nemcsak ilyen módon mondott kritikát kora társadalmáról. A hűvös, éles, de nem egyszer a napi aktualitásokhoz tapadó Ambruson túl van egy másik író, aki néha lírai melegséggel, együttérzéssel tudja kifejezni a nagytökétől kiszákmányolt, embertelen robotba taszított értelmiség és kispolgárság hangját. Ez a hang, ami egyszer-másszor oly közel van Csehovhoz (pl. *Páriák*, *Bob az oroszán* c. novellái) teljesen hiányzik a *Kultúra füzértánccal*-ból. Egyébként ebben a kiadásban sincs komolyabb bevezetés, amint pl. a Tömörkény novelláskötetben sem volt. Ez a következetlenség annál feltűnőbb, mert a Szépirodalmi Kiskönyvtár darabjai előtt csaknem mindig igen használható bevezetések állnak, sokkal közismertebb írók esetében. Mindez arra mutat, hogy a Szépirodalmi Kiadó és az Irodalomtörténeti Társaság között a kapcsolatot feltétlenül szorosabbá kell tenni.

Szorosabbra kell fűznünk a nyelvészekkel való együttműködést is, hiszen az irodalmi nyelv alakulása különféle korokban az ő segítségük nélkül nem oldható meg. Szükséges volna, hogy a nyelvészek is sokkal többet foglalkozzanak önállóan is ezzel, mint eddig, vagy a Felszabadulás előtt történt. Magam részéről a nyelvújító és purista törekvések értékelésére volnék különösen kíváncsi.

WALDAPFEL JÓZSEF zárószavai:

Kimerítettük kongresszusunk tárgysorozatát. Ebben a késői órában nem volna helyén sem a mai ülés minden tanulságát összefoglalni, sem az előző beszámolókról lefolyt vita során nyitva maradt kérdésekre, vagy meg nem cáfolt tévedésekre visszatérni. A viták anyagát teljes egészében közzé fogjuk tenni s addig is feldolgozzuk a tervek szempontjából mutatkozó tanulságaikat és előkészítjük azoknak a kérdéseknek további megvitatását, amelyek nem zárdtak megnyugtató módon. Egy kérdésben látom szükségesnek, hogy röviden

most is utaljak arra a félrecsúszásra, amely bekövetkezett, és ez az összehasonlító irodalomtörténetírás kérdése. Az egyik felszólaló, elferdítve szavaimat, a rossz emlékü komparatista irány rehabilitálásával próbálkozott. Félreértések elkerülése végett ismételten hangsúlyozom, hogy a külön összehasonlító kutatás károságát hangoztattam, s csak azt ismertem el, hogy egyes részletkérdésekben az összehasonlítás is járhat fontos tanulságokkal. Ugyanaz a felszólaló külön beszélt az összehasonlító kutatás egy részterületéről, ahol csakugyan vannak külön tennivalók, ez az egymáshoz hasonló feltételek közt fejlődött szomszéd népek kultúrájának összehasonlítása. Persze az ilyen vizsgálatnak is a marxizmus-leninizmus alapján kell történnie s nem valami misztikus sorsközösségi elmélet alapján vagy holmi kultúrfölény kimutatása érdekében. A magyar és a szomszéd népek közös harcai a török hódítás és a Habsburg elnyomás ellen, a társadalmi viszonyok ezzel kapcsolatos sajátos alakulása stb. sok közös vonásra vezetett az irodalomban is és ezek vizsgálata maguknak ezeknek a viszonyoknak a megismerését is elősegítheti, a művészi fejlődés egyes sajátosságait is új oldalról világítja meg. Annál élesebben vissza kell utasítani azt a törekvést, amely egy másik hozzászólásban a felvilágosodást próbálta tisztára összehasonlító alapon magyarázni, s ennek kapcsán az összehasonlító irány legveszélyesebb változatát feltámasztani.

Ami terveinket illeti, már most kijelentem, hogy egyetértek a folklór- és irodalomtörténeti kutatások minél szorosabb összekapcsolásának követelésével, egyetértek a *Régi Magyar Költők Tára* folytatását kívánó javaslattal, bár ennek a kuruc költészettel kapcsolatos indokolását nem tartom helyesnek.

Hadd mutassak rá végül néhány olyan ünnepi alkalomra, amely a következő évben néhány nagy írónk minél több oldalról való megvilágításra kötelez, Arany halálának 70. Tolnai Lajosénak 50. Móricz Zsigmondénak 10., Juhász Gyuláénak és József Attiláénak 15., Ady Endre születésének 75. évfordulójára. Január 16-án lesz 90 éve, hogy *Az ember tragédiája* megjelent. A nagy világ-irodalmi évfordulók közül Gogoly és Viktor Hugo emlékének megünneplésére a Béke- Világtanácsnak legutóbbi határozata is ösztönöz.

Kongresszusunk a Magyar Tudományos Akadémia holnap záruló nagygyűlésének része, ezért nem zárjuk be külön ünnepélyes aktussal. Még csak annyit: reméljük, hogy e kongresszusnak nemcsak az lesz a hatása és eredménye, hogy akik részt vettek benne, úgy érzik, gazdagodtak az itt hallottakkal, hogy valamivel tisztábban látnak egyes kérdéseket és tovább is tudnak valamit adni tanítványaiknak. Csak akkor érte el célját kongresszusunk, ha minél többen jutnak el ennek hatása alatt oda, hogy a kutatómunkába bekapcsolódnak, résztvesznek kitűzött céljaink megvalósításában. Kongresszusunk legyen kezdete az eddiginél szélesebbkörű és intenzívebb kutatómunkának. Előre a marxista-leninista magyar irodalomtörténet megteremtéséért!

A VILÁGIRODALMI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁG ÜLÉSE

• TRENCSENYI-WALDAPFEL ÍMRE *megnyitó szavai* :

Tisztelt Kongresszus !

Két évvel ezelőtt újjáalakult Akadémiánk munkájába egy esztendeje illeszkednek tervszerűen a világirodalmi kutatások. 1951 januárjában alakult meg az Akadémia világirodalmi állandó bizottsága, amely azt a feladatot kapta, hogy a hazai világirodalmi kutatásokat szervezze, irányítsa és ellenőrizze, s ilyen irányú munkálatok elsősegítésére az I. osztály vezetőségén keresztül az Akadémia elnökségének javaslatokat tegyen. A bizottság mindenekelőtt lehetőség szerint minden jószándékú, szocialista építésünk és azt segítő kultúrforradalmunk célkitűzéseit őszintén magáénak tekintő kutató bevonásával, a megfelelő egyetemi tanszékekre támaszkodva fiatal fejlődőképes káderek felderítésével és felderítése céljából munkaközösségeket szervezett a szovjet és a klasszikus orosz irodalom, a népi demokráciák irodalmi és a nyugati haladó irodalmak kutatására, illetőleg ismertetésére. Kidolgozta a világirodalmi kutatások ötéves tervét és figyelemmel kíséri a haladó világirodalom ismertetését szolgáló szépirodalmi és népszerű tudományos kiadványokat, amelyeknek létrejöttét a szükséghez és lehetőséghez mérten menetközben is igyekszik szakmai tanácsaival segíteni, akkor is, ha a vonatkozó munkák nem az Akadémia keretei között készülnek vagy jelennek meg.

Ilyen irányú munkák természetesen az utolsó egy-két évben is nagy és egyre fokozódó számban jelennek meg, a szovjet és a klasszikus orosz irodalom egyre határozottabb tervszerűséggel készülő magyar fordításai mellett a most lezáruló évben pl. jelentős anthológiáink jelentek meg a baráti népi demokráciák költészetéből, a bolgár, a román és a lengyel költők anthológiái, s a nyugati irodalmak haladó hagyományait és a néphez hű mai alkotóit is fontos kiadványok képviselik. Módszertani tanulságaik folytán magyar irodalomtörténet-írásunk számára is nagy jelentőségű az olyan könyvek megjelenése, mint Gorkij *Irodalmi tanulmányai*, Bjelinszkij *Puskinja*, Timofejev *Szovjet irodalomtörténete*, Jermilov könyve a szovjet irodalomról mint a béke harcosáról, Krajevcszkij professzornak már körünkben és számunkra készült Majakovszkij-monográfiája.

A bizottság napirenden tartotta és tanácsaival segítette azt a nagyarányú világirodalmi anthológiát, mely öt kötetével hivatva lesz egyetemi hallgatóinkat és egész dolgozó népünket a világirodalom területén az alapvető ismeretekbe bevezetni; összefoglaló világirodalomtörténeti kézikönyv elkészítése lesz a további feladat, amelyhez ezidőszent még csak előkészítő tanulmányok folyhatnak, a világirodalom nagy haladó hagyományaink a történelmi materializmus szempontjai szerint való megvilágításával. Jövőévi tervünk legkiemel-

kedőbb tételei Blagoj Puskin-monográfiája első kötetének lefordítása és egy *Petőfi a világirodalomban* c. gyűjteményes munka kidolgozása. Feladataink közé számítjuk azt, hogy könyvkiadásunknak segítséget nyujtsunk a világirodalmi klasszikusok fordításra kiválasztásában, jelentős könyveknek a tudományos megbízhatóságot a stílus demokratizmusával párosító bevezetésével, a fordítások bírálatával, esetleg előzetes ellenőrzésével. Kívánatosnak tartjuk, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Szépirodalmi Könyvkiadó szép együttműködésével megindult *Magyar Klasszikusok* sorozathoz hasonló *Világirodalmi Klasszikusok* sorozat is meginduljon: ez tervszerű keretet biztosíthatna ilyen irányú feladataink teljesítéséhez.

De ezen a téren is, mint sok másban, még csak a feladatok felismeréséig jutottunk el; helyénvaló talán, ha ilyen körülmények között nem is annyira eredményeinkről, mint inkább céljainkról beszélünk. Céljainkat és feladatainkat a bizottság munkálatainak a küszöbén — mint egész dolgozó népünk minden soronkövetkező nagy feladatát — a Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusa határozta meg. Amikor Rákosi elvtárs rámutatott arra, hogy »fényes szabadságharcaink sorozata egybeesett a nemzetközi haladás ügyével«, számunkra azt a feladatot tűzte ki, hogy a nemzetközi haladás nagy képviselőit a világirodalomban ismerjük meg minél alaposabban és ismertessük meg dolgozó népünkkel azért is, mert ezáltal a saját haladó hagyományaink igaz megértéséhez, helyes értékeléséhez is közelebb jutunk. S mikor Révai elvtárs szembeszállt a reakciónak azzal a rágalomával, hogy »mi elzárkózunk az ú. n. nyugati kultúra elől«, minket is megtanított arra, hogy különbséget tegyünk az Aragon képviselte francia kultúra és a marshallizált Franciaország kulturális rothadása, az amerikai demokratikus kultúra és az amerikai imperializmus kozmopolita álkultúrája között. S mindennekfelett megtanított minket a Párt arra, hogy szerszük, tanulmányozzuk, magunkénak valljuk a nagy szovjet irodalmat és tanulságait mindennapi munkánkban érvényesítsük, az irodalom és az irodalomtörténet területén is. Révai elvtárs nemrégiben a magyar-csehszlovák kulturális egyezmény megkötése alkalmából hangsúlyozta a magyar kultúra és a népi demokráciák haladó hagyományai közötti kapcsolatok ápolásának és feltárásának a fontosságát, ami figyelmeztethet ilyenirányú kötelezettségeink fokozott súlyára. A mi egész munkaterületünk — a nemzetközi kulturális kapcsolatok elmélyítésének tudományos megalapozása — felelősségét a békeharc szempontjából a Béke Világtanácsának legutóbbi bécsi határozatai is aláhúzták.

Azok a világirodalmi kutatások tehát, amelyeket mi legjobb erőinkkel végzünk és végezni akarunk, a szocialista tartalom és nemzeti forma sztálini elve alapján fegyvert jelentenek az imperializmus ideológiai fegyvere, a kozmopolitizmus ellen, erősítik az igazi, szocialista hazafiságot a tőle elválaszthatatlan proletárnemzetköziséggel együtt, és a békeharc frontján fokozzák helytállásunkat. Ezeknek a célkitűzéseknek a tudatosításában várunk segítséget attól, hogy ma a világirodalom legjobb magyar ismerőjének, Lukács György akadémikusnak az előadását hallgathatjuk meg a nagy haladó német költőről, Heinéről.

HEINE MINT NEMZETI KÖLTŐ*

Mi marxisták általában túlságosan keveset foglalkozunk a polgári korszak nagy íróinak és művészeinek élettörténetével. Igaz, hogy ezek az élettörténetek egyáltalában nem adják meg az igazi kulcsot, amint a legtöbb polgári irodalomtörténész hiszi, az egyes írók megértéséhez. Ellenkezőleg, csak a társadalmi létből, a kor nagy társadalmi tendenciáiból, harcaiból és ellentmondásaiból érthetjük meg helyesen az író életét és alkotásának természetét. De az ilyen élettörténetek marxista tanulmányozása rendkívül jellemző felvilágosításokat ad az egész kapitalista kultúráról. Sok ilyen életnek beható bűvárlatából kiderülne, hogy a kapitalista korszakban majdnem minden jelentős író léte egyetlen mártírium. Nem is beszélünk arról a sok jelentős íróról, akik közvetlenül a kapitalista irónyomor áldozataiként fizikailag tönkrementek. Azok is, akiket a születés szerencsés véletlene mentesített az anyagi gondoktól, ezt a biztosított helyzetet jellemük és fejlődésük súlyos károsodásával kell, hogy megfizessék. És a jelentős írók közül, akiknek sorsa a sötét nyomor és a védett tőkepenzes állapot két pólusa közt játszódik, a legtöbben megsínylik a borzalmasan megalázó, fejlődésüket gátló és eltorzító körülményeket. A közvetlen anyagi és erkölcsi életviszonyok mindannyiukra roppant nyűgként nehezednek, megakadályozva képességeik teljes és tiszta kibontakozását.

I.

Heine életkörülményeit az a tény határozza meg, hogy a kezdődő kapitalizmus Németországában élt, s hogy bár szegény, de többszörös milliomosokkal rokonságban álló család gyermeke volt. Élete arra az időszakra esik, amikor Németországban már megvannak a szabad írói pálya gazdasági feltételei, amikor a termékeny és népszerű író már nem szorul kis fejedelmek mecenátusára, hivatalviselésre stb., megélhet írói alkotásainak jövedelméből. Heine kétségkívül az adott időszak legnépszerűbb és legolvasottabb német írója. Versei és prózai művei a német könyvpiacra addig ismeretlen példányszámokat érnek el. Kiadója, Campe meggazdagodott Heine művein. Heine maga ellenben sohasem

* Ez a tanulmány 1935-ben keletkezett német nyelven. Az előadó kívánságára változatlan alakban közöljük az előadás helyett, mellyel tartalmában, az utolsó bekezdés kivételével megegyez.

bírt megélni írói munkásságából. Írásaiból mindig csak nagyon bizonytalan mellékkeresete volt, s minden új vagy újonnan kiadott könyve kellemetlen, csúnya s megalázó harcot jelentett a kiadóval. Harcot nemcsak azért, hogy hozzájusson legalább kis részéhez a neki járó tiszteletdíjnak, hanem a meg nem hamisított szövegért is, mert a kiadó a cenzurára hivatkozva, de igen gyakran az irodalmi klikkpolitika tisztességtelen okaiból is, gyalázatosan bánt el a szöveggel. Heine ismételtelen kénytelen volt a nyilvánossághoz fellebbezni és kiadóját nyilvánosan kipellengérezni, hogy megmentse saját írói becsületét. Itt nincs helyünk tövéről-hegyére ismertetni ezeket a kicsinyes harcokat, melyek meg nem szüntek Heine egész életében. Csak arra utalunk, hogy Gutzkow és klikkje, illetéktelen beavatkozásával a negyvenes években esztendőkkkel el tudta odáztatni Heine második versgyűjteményének megjelenését, hogy ugyanaz a Gutzkow-klikk Heine Börne-könyvének címét önkényesen megváltoztatta, s azután emiatt a »fennhéjázó« cím miatt is nyilvánosan támadta Heinét stb.

Egész magánéletére végzetesen, politikai fejlődésére rendkívül veszélyesen hatott ki, hogy mint író nem tudott szert tenni anyagi függetlenségre. Emiatt került megalázó függőségbe a gazdag rokonsággal, Salomon Heine hamburgi multimilliomos családjával. Igaz, ez a függőség kora ifjúságában kezdődött — egyetemi tanulmányainak költségét a gazdag nagybácsi fedezte — de a fent vázolt körülmények híres író korában is rákényszerítették a családtól való megalázó függőséget. Egyik-másik kispolgárian moralizáló biográfusa ezen a ponton könnyelműséggel és tékozlással vádolja Heinét, őt magát hibáztatja élethelyzetéért. Annyi bizonyos: Heine sohasem volt aszkéta. Az akkori Németország kapitalista szempontból legfejlettebb részében, a Rajna-vidéken született és nevelkedett, s a gazdasági és politikai hatalom birtokbavételére készülő osztály fia lévén, világlátásban szikrázott benne az életkedv. A kispolgári aszkétizmus elvetése, amint később látni fogjuk, lényeges, döntő eleme világnézetének és költői működésének. Tehetségének lényegéhez tartozott, hogy aránylag nagy lábon élhessen. Láttuk, hogy írói működése megadhatta volna neki erre a lehetőséget. Hogy mégsem adta meg, annak oka a kapitalista társadalmi rendben rejlett. A kispolgári moralisták erősen felfűjják a családjától kapott támogatás jelentőségét, pedig a hamburgi milliomosok vagyoni helyzetéhez mérten csekélység volt, mondhatni borralaló. A legtöbb, amit Heinének a rokonság juttatott, 4 800 frank életjáradék volt. Ebben az esetben is lehetetlen sorjában elbeszélni az egész szégyenletes tragikomédiát: Heine viszonyát dúsgazdag atyafiságához. Heine maga így örököltette meg költészetében a nagybácsi kastélyát és parkját, Salomon Heine leányai iránt föllobbant szerelmének színterét:

*Vermaledeiter Garten! Ach,
Da gab es nirgends eine Stätte,
Wo nicht mein Herz gekränkelt ward,
Wo nicht mein Aug geweinet hätte.*

*Ó, az az átokverte kert!
Egy lépésnyi hely se volt ott,
Hol szívemet nem érte seb,
Hol szemem könnyeket nem ontott.*

*Da gab's wahrhaftig keinen Baum,
Worunter nicht Beleidigungen
Mir zugefüget worden sind
Von feinen und von groben Zungen.*

*Nem volt valóban egy fa sem,
Véges-végig a kertben,
Amely alatt durván vagy finoman
Ne sértettek volna meg engem.*

(Lányi Viktor ford.)

A nagybácsi ígéretet tett, hogy végrendeletileg rá hagyományozza az életjáradékot. Amikor meghalt, az ígéret pusztán szónak bizonyult, a törvényes örökös pedig éveken át megtagadott minden fizetést. Csak rettentő megalázkodások után tudta Heine kiharcolni a »kegyet«, hogy a járadékot tovább is húzassa, s hogy halála után felesége számára az összeg fele biztosítva legyen. A szegény Heine ezt írta testamentumában unokafivérével, Karl-lal való »kibéküléséről«: »Igen, ő (mármint az unokafivér, L. Gy.) itt megint megmutatta egész lelki nemességét, egész szeretetét és amikor ünnepélyes ígéretének zálogául kezét nyújtott, én a kezét ajkamhoz emeltem, annyira meg voltam rendülve, s ő annyira hasonlított abban a pillanatban boldogult atyjához, szegény nagybátyámhoz, akinek oly sokszor csókoltam kezét gyermekien, ha valami jót tett velem.« Ehhez a szégyenletes »kibékülési« szertartáshoz van Heinének egy költői kommentárja, igaz, hogy Karl nevét nem írta le benne :

*Herz, mein Herz, ström aus die Fluten
Deiner Klagen und Beschwerden,
Doch von ihm sei nie die Rede
Nicht gedacht soll seiner werden.*

*Szlvem öntsd ki áradatát
Panaszodnak, keservednek.
Ámde róla szó ne essen,
Még nevét se emlegessed.*

*Nicht gedacht soll seiner werden,
Nicht im Liede, nicht im Buche —
Dunkler Hund, im dunklen Graben
Du verfaulst mit meinem Fluche.*

*Még nevét se emlegessed
Könyveimben, dalaimba —
Sötét kutya, átkom rajtad,
Rothadj el a sötét sírban.*

(Lányi Viktor ford.)

Ennek a családi »nagylelkűségnek« ára Heine memoárjainak megsemmisülése volt. Ez a mű, melyre Heine egész életében a legnagyobb súlyt helyezte, el kellett, hogy tűnjék, mert a család félt a költő valóságos életkörülményeinek feltárásától.

*Wenn ich sterbe, wird die Zunge
Ausgeschnitten meiner Leiche;
Denn sie fürchten, redend käm ich
Wieder aus dem Schattenreiche.*

*Holtom után ök a nyelvem
Tövestül tépik ki számból;
Félnek, hogy beszélve térnék
Vissza az árnyékvilágból.*

(Lányi Viktor ford.)

Mindig szem előtt kell tartanunk Heine életkörülményeit, ha publicisztikai és politikai pályafutását igazságosan akarjuk mérlegelni. Mert ezen a pályán egymást érik a meglehetősen szégyenletes kompromisszum-kísérletek a feudális-abszolutisztikus Németország hatalmaival, akiket Heine gyűlölt, akik ellen hadakozott. A fiatal Heine akkor már sikeres író, egyetemi tanári állásra pályázik Münchenben és Cotta kiadó útján bizalmas értésére adja a kormánynak, hogy szíve mélyén nem is olyan nagyon radikális ő, mint amilyennek látszik. A júliusi forradalom előtt és után Varnhagen von Ense révén tapogatódzik a

porosz kormánynál, nem lehetne-e valamilyen modus vivendit találni Poroszország és Heine közt és így tovább. A Guizot-kormány szubvenciójának elfogadása a legnagyobb botrány Heine életében, de megközelítően sem olyan szégyenletes, mint említett sikertelen kompromisszum-kísérletei. Amikor a szubvenció ügye 1848-ban napfényre került, Heine Marxra hivatkozott. Marx nyilvánosan sohasem dezavualta, de erről az ügyről ezt írta Engelsnek: »Most itthon van nálam Heine három kötete. Többek közt részletesen elmeséli azt a hazugságot, hogy én stb. elmentünk őt vigasztalni, mikor az »Augsburger Allgemeine Zeitung« a Lajos Fülöptől kapott pénzek miatt »megtámadta«. A jó Heine készakarva elfelejti, hogy közbenjárásom érte 1843-ban történt, tehát nem függhet össze olyan tényekkel, melyek az 1848-as februári forradalom után kerültek napvilágra. But let it pass. Rossz lelkiismeretétől szorongatva a vén kujon, pedig hallatlan emlékezőtehetsége van az ilyen szemét dolgokban, hízelegni próbál.«

Ezeket a mély árnyékokat Heine jellemképéből letagadni nem lehet. De, hogy helyesen érzékellhessük ezeket, egyrészt ismernünk kell életének anyagi hátterét, másrészt az egészet be kell illesztenünk írói tevékenységének összképébe. Tévedés lenne természetesen ezeket az ingadozásokat, kompromisszumokat, korrupciókat stb. mechanikusan csak anyagi helyzetének bizonytalanságára visszavezetni. Más kérdés azonban, hogy életvitelének epikureus lazasága és aggálytalansága, egyéni »máccchiavellizmusa« mennyiben és mily mértékben sarjadt és nőtt nagyra ebből az anyagi talajból. Rahel Varnhagen a legélesebben bírálja az ifjú Heine lazaságát: »Őn ne legyen Brentanóvá, nem tűröm!... Heine maradjon hű lényegéhez, még akkor is, ha elpáholják.« És Engels egy Marxhoz írt késői levelében Heine jellemét Horátiuséval hasonlítja össze: »Az öreg Horatius helyenként Heinére emlékeztet, aki nagyon sokat tanult tőle, alapjában ugyanolyan közönséges kutya is volt politikai szempontból. Képzeljük csak el a derék férfiút, aki, miközben a vultus instantis tyrannit kihívja maga ellen, Augustusnak a hátuljába bújik. Egyébként a vén sündisznó is igen szeretetreméltó.«

Persze, Heine hiába próbálta a nyilvánosság előtt sokszor nagy hangon tagadni, eléggé tisztában volt politikus-jellemének gyengeségei felől. Amikor például védelmébe veszi Voltaire jellemét Alfieri támadásaival szemben, a tónuson érződik, hogy önvédelemről van szó: »Voltairet pedig igaztalanul bántják, akik azt mondják róla, hogy nem volt olyan lelkesült, mint Rousseau; csak valamivel okosabb és ügyesebb volt. Az ügyefogyottság mindig a sztoicizmusba menekül és spártai szigorral berzenkedik, ha másban hajlékonyságot lát. Alfieri szemére veti Voltairenek, hogy mint filozófus a nagyok ellen írt, mialatt mint udvaronc a fáklyát vitte előttük. A komor piemonti nem vette észre, hogy Voltaire, amikor szolgálatkészen vitte a nagyok előtt a fáklyát, azzal egyszersmind póreségükre világított.« Magától értetődik, hogy a polémikusan megsemmisítő áldicséretnek ez az ironikus »taktikája« nem mentség, a durva politikai vétségekre, amiket Heine élete során elkövetett. Másrészt azonban

sohasem szabad szem elől téveszteni, hogy Heine, sikerült vagy nem sikerült megalkuvási kísérletei ellenére, írói tevékenységének *alpvonalában* okos és könnyörtelen harcot folytatott a német hűbéri abszolutizmus ellen, hogy a dicséret is, amivel gyakran adózott a júliusi monarchiának, csaknem minden esetben nagyon is átlátszó iróniával volt telítve. Metternich herceg eszes és jellemtelen titkára, Friedrich Gentz ezt mindig meg is értette és nemhivatalos nyomást gyakorolt Cottára, hogy hallgattassa el Heine franciaországi tudósításait az »Augsburger Allgemeine Zeitung«-ban. Heine publicisztikai tevékenysége állandó gerillaharc a cenzurával a széles nyilvánosságért. Heine mindig lebecsülte a Németországban csakúgy, mint Franciaországban alig olvasott emigráns újságocskákat, a széles nyilvánosság számára vívja harcait és alakítja egyéni, ironikus stílusát, hogy a politikai és szociális állapotok fölött gyakorolt kritikáját át tudja csempészni a cenzúrán. Párizsban folyton erősödő vonzódása a szocializmushoz, a saint-simonizmus hatása alatt fokozódó közönye a burzsoázia politikai kormányformái iránt, segítik eme írói taktikájának kialakításában. Barátjának, Laubenek a következő levélbeli tanácsot adja: »Politikai kérdésekben tehet ön annyi engedményt, amennyit csak akar, mert a politikai államformák és kormányok csupán eszközök; monarchia vagy köztársaság, demokratikus vagy arisztokratikus intézmények mind közömbös dolgok, ameddig csak el nem dől a harc az elsődleges létkérdésekért, magáért az életért... A kérdésnek ilyen kettéválasztásával a cenzúra akadékoskodását is enyhíteni lehet, mert a vallási elv és morál fölötti diszkuúszió jogosultságát nem tagadhatják meg anélkül, hogy el ne törölnék a gondolkodás és bírálat teljes *protestáns* szabadságát... így elnyerjük a filiszterek beleegyezését... Ön ért engem.« Hogy itt Heine mennyire nem valóságosan politikai kompromisszumra céloz, az világosan kiolvasható Laubehoz írt későbbi leveléből: »Nekünk a Hallische Jahrbücher és a Rheinische Zeitung vonalához kell igazodnunk, sohasem kell eltitkolnunk politikai rokonszenveinket és szociális ellenszenveinket...«

Ennélfogva, amikor leszögezzük Heine ingadozásait és megalkuvásait, publicisztikai tevékenysége fővonalának megítélésében nem szabad engedményeket tennünk a korabeli kispolgári kritikusoknak. Ezek »indifferentizmussal« vádolják Heinét, sőt azzal is, hogy elpártolt a szabadságmozgalomtól, monarchista lett stb. Persze Heine írásaiban bőségesen akadnak helyek, amelyek, elszigetelten idézve, igazolhatják a fenti vádakot. De ha összefüggésükben olvassuk őket, legtöbbször azt tapasztaljuk, hogy részint ironikus jellegűek, részint Heine politikai taktikájának (persze néha aggályos »magántaktikájának«) megnyilvánulásai. Heine Párizsban gyakran vallja magát a monarchizmus, a júliusi monarchia hívének. De az intelligens reakciók ezeket a »vallomásokat« mindenkor helyesebben értékelték, mint a korlátolt, kispolgári republikánusok. Így Friedrich Gentz, már említett levelében, ahol Heine párizsi tudósításairól van szó, ezt írja Cottának: »A papság és a nemesség már rég nem kell senkinek, levitézlettek, requiescant in pace! Ha azonban az egykori hercegek-

nél, grófnál és bárónál is inkább perhorreszkálnak olyan férfiakat, mint Périer és vele együtt a párhíveit, vagyis a hivatalnokokat, bankárokat, földbirtokosokat és kereskedőket, — akkor ki fogja végül kormányozni az államokat? És ezzel az indokolással szólítja fel Cottát, hogy némitsa el az »elvetemült kalandor« Heine tudósításait. Heine tehát, irónikus-taktikus sakkhúzásai ellenére, joggal tarthatta magát a nagy szabadságharc becsületes katonájának :

*Der Schafspelz, den ich umgehängt
Zuweilen, um mich zu wärmen,
Glaubt mir's, er brachte mich nie dahin,
Für das Glück der Schafe zu schwärmen.
Ich bin kein Schaf, ich bin kein Hund,
Kein Hofrat und kein Schellfisch —
Ich bin ein Wolf geblieben, mein Herz
Und meine Zähne sind wölfisch.*

*A báránybőrt ha néhanap
Magamra húztam, hogy melegedjem,
Bárány-üdvösségért, esküszöm,
Akkor sem lelkesedtem.
Nem vagyok bárány, nem vagyok eb,
Se fjtanácsos, se tinhal —
Farkas maradtam, farkas-szívemmel
És farkas-fogaimmal.*

(Lányi Viktor ford.)

Heine irónikus-taktikus állásfoglalásának számos időszerű politikai kérdésben lényeges tárgyi oka is van, amely legszorosabban összefügg legjobb tulajdonságaival. Heine életében érdekes paradoxitát fedezhet fel a csak valamennyire is gondos megfigyelő: Heine kétséggkívül korának legnépszerűbb és legolvasottabb német írója, bizalmas vallomásait olvasva mégis látjuk, hogy szinte egész életét szörnyű elszigeteltségben és magányban élte le. Legtöbb barátsága (Varnhagen von Ense, Immermann, Laube, Meissner stb.) hogy egyáltalán fennállhatott, kizárólag Heine nagyon óvatos diplomáciájának tudható be. Ennek a magánynak s a miatta szükségessé vált diplomáciának oka nem Heinének valamilyen egyéni lélektani sajátágaiban rejlik, főként nem zsidó voltában, amire antiszemita bírálói és cionista védelmezői oly nagy súlyt helyeznek. Mindkét irányzattal szemben mi úgy véljük, hogy Heine mint költő a legmélyebben kapcsolódik Németország fejlődéséhez, hogy magányának semmi köze zsidó származásához, amint hogy sem Börne, sem Marx életében nem merül fel a magány problémája. Ha az igazi okot keressük, arra kell gondolnunk, hogy Börne a német radikális kispolgárság, Marx a német proletárság mozgalmával benső kapcsolatban volt, úgy hogy mindketten, ki-ki a maga módján, átérték egy-egy társadalmi osztály életét és fejlődését. Heine azonban Németország egyetlen osztályával, egyetlen pártjával sem volt összekapcsolódva. Fejlődésében messze túlemelkedett a radikális kispolgárság látókörén, a proletáriátus történelmi szerepének és történelmi küldetésének aránylag magasfokú megértéséhez jutott el, anélkül, hogy csatlakozni tudott volna a forradalmi proletáriátushoz. Heine tehát világéletében a polgári és proletár demokrácia között ingadozott. Jóllehet igen korán felismerte, hogy a pártharcok és az alapjukat képező osztályharcok jelentősége túlnőtt a nemzeti ellentétek jelentőségén, mégsem tudott egészen és fönntartás nélkül valamely párthoz vagy osztályhoz csatlakozni. Mint polgári intellektus néha igen nagyra van vele, hogy független és a pártok felett áll. Leírja például, gúnyos dicsekvés hangján, anyjával folytatott párbeszédét:

*Die Mutter aber fing wieder an
Zu fragen sehr vergnüglich
Nach tausend Dingen, mitunter sogar
Nach Dingen, die sehr anzüglich.*

*Mein liebes Kind! Wie denkst du jetzt?
Treibst du noch immer aus Neigung
Die Politik? Zu welcher Partei
Gehörst du mit Überzeugung?*

*»Die Apfelsinen, lieb Mütterlein,
Sind gut, und mit wahrem Vergnügen
Verschlucke ich den süßen Saft,
Und ich lasse die Schalen liegen.«*

*Anyámnak megint kedve jött
A kérdezősködéshez.
Ezernyi kérdése közt bizony
Akaát egynehány kényes.*

*»Fiam, most hogy gondolkodol,
Még most se ment el a kedved
A politikától? Melyik párthoz
Köi meggyőződésed, elved?«*

*»Anyácskám! nagyszerű gyümölcs
A narancs. Élvezem én is nagyon
Az édes, zamatos levét,
Hanem a héját otthagynom.«*

(Lányi Viktor ford.)

De a heves politikai és irodalmi viaskodásokban, melyek életét végigkísérik, nem tarthatta fenn ezt a »splendid isolation«-t; szüksége volt küzdőtársakra és szövetségesekre. És ahol politikai, filozófai és irodalmi nézetek terén csak valamicske egyezés volt föllelhető, Heine görcsösen kapaszkodott ebbe a közösségbe és ameddig lehetett, igyekezett szemet húnyni a meglévő és számára soha meg nem szűnő ellentétek fölött. Csak elvétve mutatkozik meg, hogy ez a közösség valójában igen gyöngye lábán állt. Így például Weinberg leírja egy beszélgetésüket, melynek során megkérdezte Heinétől, csakugyan olyan nagy költőnek tartja-e Immermannt. Heine eleinte dicsérte Immermannt. Majd kisvártatva csendesen hozzátette: »Meg aztán nézze, olyan borzalmas egészen egyedül lenni!« Ilyenformán állt a dolog Heine valamennyi baráti kapcsolatával.

Heine szellemileg túlnőtt a polgári demokrácián, mégsem vált soha proletárforradalmárrá: ez voltaképeni nyitja magányának, ez is egyik oka, hogy mint egyedülálló, csakis önmagára utalt forradalmár, aki az állam és a polgári társadalom ellen vívott harcában egyetlen pártra sem támaszkodott, oly sok ingadozásra, oly sok csúfos megalkuvásra kényszerült. Mindamellett hű maradt életének alapvonalához. Egyik későbbi versében joggal mondhatta:

*Verlorner Posten in dem Freiheitskriege,
Hielt ich seit dreissig Jahren treulich aus.
Ich kämpfe ohne Hoffnung, dass ich siege,
Ich wusste, nie komm ich gesund nach Haus.*

*Szabadságharc elveszett őrszemére,
Harminc év hű kitarás néz reám.
Harcoltam, hogy győzők, nem is remélve,
S tudtam, nem látom épen a hazám.*

(Szabó Lőrinc ford.)

Heine képét tehát 1848 előtti forradalmár-mivolta határozza meg. A júliusi forradalom és letelepedése Párisban kifejleszti benne az európai méretű és jelentőségű forradalmi publicistát. Költészetében és publicisztikájában Heine igen korai előfutára a német-francia gondolatnak, mely a negyvenes évek szélső balszárnyon álló forradalmárainak egyik vezéreszméje lett. De publicisztikájának európai, német-francia jellege nem szünteti meg működésében a német forradalom ideológiai előkészítésének központi jelentőségét. Ellenkezőleg, annak folytán, hogy egyre jobban és elmélyültebben felismerte a társadalom osztály-

szerkezetét és a proletariátus vezető szerepét a forradalomban, lett belőle tisztábban látó és eltökéltebb német forradalmár. Persze, mint látni fogjuk, nézeteinek elmélyülése egyet jelentett azzal, hogy elmélyültek azok az ellentmondások is, melyek gondolkodását és életét feloldhatatlan disszonanciákra szaggatják.

A *Deutsch-Französische Jahrbücher* hasábjain Marx rendkívül mélyrehatóan elemzi a német állapotokat. Ez az elemzés, melyet Heinével való benső barátsága idejében írt Marx, a heinei publicisztika módszerének és ellentmondásainak megvilágítására is nagyon alkalmas. Marx Németország gazdasági és politikai elmaradottságából indult ki, de ezt az elmaradottságot az eljövendő forradalom perspektívájának nagy nemzetközi összefüggéseiben szemléli. Németország egy polgári forradalom küszöbén áll, de olyan időben, amikor fejlettebb országokban, amilyen Franciaország és Anglia, a burzsoázia és proletariátus osztályharca már a társadalmi fejlődés középponti problémájává lett. A német helyzet tehát, Marx szavával élve, *anakronizmus*. »Még politikai jelenünk tagadása is már mint beporosodott tény hever a modern népek történelmi lomtárában... Ha tagadom az 1843-as német állapotokat, akkor francia időszámítás szerint alig tartok 1789-nél, nemhogy a jelenkor gyújtópontjában állanék.« Németország nemzeti és nemzetközi helyzetének az elmélyült felfogása Marxtól későbbi fejlődése során igen hamar elvezeti a *Kommunista Kiáltványhoz*, ahhoz a felismeréshez, hogy a proletariátusnak forradalmi vezetőszerp jut a polgári forradalomban, s ahhoz a kilátáshoz, hogy a polgári forradalom átnő a proletárforradalomba. És Marx ebből az álláspontból határozza meg a forradalmi publicistának Németország érdekében elvégzendő feladatait. Ennek a harcnak középpontjába állítja az ideológia, különösképpen a német filozófia kritikáját és ezzel utólagosan igazolja Heinének a harmincas években folytatott publicisztikai-kritikai tevékenységét. »Amint az ókori népek előtörténelmüket a képzeletben, a *mitológiában* éltek, mi németek a gondolatban, a *filozófiában* éltek utótörténelmünket. Mi *filozófiai* kortársai vagyunk a jelennek, anélkül, hogy történelmi kortársai lennénk. A német filozófia a német történelem *eszmei meghosszabbítása*. Ha tehát reális történelmünk *oeuvres incomplètes*-je helyett eszmei történelmünk *oeuvres posthumes*-jét kritizáljuk, akkor kritikánk kellős közepén áll azoknak a kérdéseknek, melyekről a jelen azt mondja: *that is the question*.«

A német helyzet ellentmondásai és a belőle adódó ellentmondásos feladatok Heine publicisztikáját bizonyára már Marx-szal való megismerkedése előtt meghatározzák. Heine politikai publicisztikája két vonalon fut. Egyfelől ábrázolja és bírálja Franciaország szociális, politikai és kulturális fejlődését a júliusi monarchia alatt és itt Heine érdeklődése fokozott mértékben irányul a proletariátusnak a burzsoázia ellen vívott osztályharcára. Másfelől a német idealista filozófia, valamint a német klasszikus és romantikus költészet fejlődésének nagyvonalú és népszerű ábrázolásával és kritikájával kidomborítja azok

világtörténelmi és politikai jelentőségét ; ez egyértelmű a hegeli filozófia »iskolaitkának kifecsegésével«, mint Heine maga mondja. És ennek a népszerű ideológiatörténetnek politikai csattanója Heine számára az, hogy a filozófiai körforgás a hegeli filozófiával bezárult, hogy Németország megteremtette a forradalom eszmei feltételeit, hogy Németországban a filozófiáról a cselekvésre, a gyakorlati forradalomra való áttérés, a korhadtt abszolútizmus szétrombolása van napirenden.

Heine publicisztikája tehát Németországnak ugyanazon ellentmondásait fejezi ki, amelyeket Marx elméletileg tökéletesen megformulázott s amelyekkel forradalmi taktikáját megalapozta. A különbség »csak« az, hogy Marx felismerte mindezen ellentmondások dialektikai összefüggéseit, magukban az ellentmondásokban találta meg a forradalmi mozgalom objektív motorját, míg Heine megállott az ellentmondások leszögezésénél és szellemesen, de gyámoltalanul hanyódott a végletek közt. Heine tisztán látja az eljövendő proletármozgalom fellendülésének szükségszerűségét. A világkapitalizmus kialakulását, a proletariátus növekedését és megerősödését szükségszerű nemzetközi folyamatnak látja. Látja a végtelen nagy különbséget is egyfelől Németország, másfelől Franciaország és Anglia fejlődése közt, de nem képes ezekből a felismerésekből a német forradalom perspektívájára nézve konkrét és reális következtetéseket levonni. Ez a bizonytalanság mutatkozik meg azután abban is, ahogyan Franciaország fejlődésének perspektíváját szemléli. Ma igen könnyű és olcsó dolog előkelő fölényrel nézni a költő Heine »politikai tapasztalatlanságát«. De ha megnézzük, hogy állt Németországban a publicisztika a negyvenes években Marx és Engels fellépése után (a harmincas évekről nem is szólva), rajtuk kívül egyetlen publicistát sem találunk, aki Heine ellentmondásos magaslátára emelkedett volna. Németország radikálisai vagy vulgáris, korlátoltan politikai forradalmárok, akik a kisállamok abszolútizmusának elsöprésében látják az egyetlen harci célt, mely mögött számunkra teljesen eltűnnek a szociális kérdések (Heinzen-típus) vagy pedig elmodósottan idealista, reakciós utópisták, akik egy »tisztá szocialista« forradalom ábrándképétől nem látják a konkrét feladatokat, hogy mindenekelőtt a feudális csökevényeket kell forradalmi eszközökkel eltüntetni (»ez igazi szocialisták«). Mindkét irányzathoz képest Heine publicisztikája rendkívül magas szinten áll ; Marx és Engels forradalmi álláspontját Heine jobban megközelíti bármely kortársánál, kivéve a Kommunisták Szövetsége egészen kisszámú tudatos tagjait.

Heine számára döntő élmény ifjúkori lelkesedése a francia forradalomért. Memoárjainak fönmaradt töredékeiben így beszél a két nagy szenvedélyről, melyeknek egész életét szentelte : »... szeretem a szép nőket és szeretem a francia forradalmat ; a modern furor francese megszállottja voltam, amikor a középkor landsknechtjeivel vívtam harcomat.« A rajnavidéki Heinénél, aki a napoleoni Düsseldorfban élte siheder korát, a francia forradalomért való lelkesedés erősen összefonódik, kivált kezdetben a Napoleon-rajongással. Rahel Varnhagen az

Útirajzok egyik-másik helyét bírálva rá is süti a bonapartizmus bélyegét. De már a júliusi forradalom előtt a németországi publicisztikai harcok hatása alatt Heine nézetei, természetesen ingadozásokkal, egyre tisztábban a forradalom irányában fejlődnek. Még mielőtt Párizsba költözött volna, kijelentette, hogy ő Napoleont csak a Brumaire-ig tiszteli, vagyis csak mint a francia forradalom testamentum-végrehajtóját ismeri el. És a forradalmi gondolat Heinében egyre erősebb plebejus hangsúlyt kap. Már ifjúkori *Ratcliff* drámájában fölbukkan, bár nagyon zavarosan és epizód-szerűen, a később Heine világszemléletében döntővé vált »gyomorkérdés«. És ha közvetlenül Párizsba költözése után lelkesen üdvözli a júliusi forradalmat, ezt egy helgoland halász szájába adott, persze illúziókkal telített fölkiáltással teszi: »A szegény emberek győztek!«

Persze ő már akkor sem osztozott teljesen a helgoland halász illúzióiban. Taktikai szempontból ugyan helyesnek tartja, különösen Németországban, a forradalmi harcot kizárólag a feudális csökevények felszámolására koncentrálni. De már tudja, hogy a forradalom túlnőtt ezeken a kereteken és a maga részéről lelkesen üdvözli ezt a túlnövekedést. Párizsba utazása előtt az *Útirajzok* utolsó Németországban megjelent kötetéről ezt írja Varnhagennek: »A könyv szándékoltan olyan egyoldalú. Tudom jól, hogy a forradalom minden szociális kérdést felölel, s hogy a nemesség és az egyház nem egyedüli ellenségei. De egyszerűség okából a kettőt mint egyetlen szövetséges ellenséget ábrázoltam, hogy ezzel erősítsem az ellenük indított támadást. Én magam még sokkal inkább gyűlölöm a burzsoá arisztokráciát.«

Heine antikapitalista tendenciái, melyek már a júliusi forradalom előtt, angliai tartózkodása alatt, élénken megnyilatkoztak, szilárdabb és általánosabb formát öltenek Párizsban, a júliusi királyságról szerzett tapasztalatainak hatására. Egyre világosabban látja, hogy minden eddigi forradalomban a proletariátus, a plebejus réteg, a nép csak ágyútöltelék volt idegen osztályérdék, a burzsoázia szolgálatában. Kilenc évvel a júliusi forradalom után a szegény emberek győzelmére vonatkozó passzust a következőképpen kommentálja: »Régi történet ez. Időtlen idők óta nem magáért, hanem másokért vérzett és szenvedett a nép. 1830 júliusában annak a burzsoáziának vívta ki a győzelmet, amely semmivel sem jobb, mint a nemesség, melynek helyére lépett, ugyanazzal az egoizmussal... A nép a győzelem által semmitsem nyert, csak megbánást és nagyobb inséget. De bizony mondom, ha megint megkondul a vészharang és a nép puskát ragad, ezúttal majd magáért harcol és követeli a megszolgált bért.«

A »gazdagodjatok meg!« jelszó Franciaországa végtelen működési teret ad Heine gyűlölködő iróniájának. Nem elégszik meg azzal, hogy figyelme és gúnyolja a júliusi királyság általános korrupcióját, a vasút-spekulációkat stb., hanem ugyanakkor leálcázza a francia kapitalizmus kicsinyes szatócs-szellemét, mely a nemzet minden fontos érdekét egy polgári arisztokrácia tőzsdei érdekeinek rendeli alá. »Casimir Périer lealacsonyította Franciaországot, hogy felverje

a tőzsdei árfolyamokat.« Figyeli, akárcsak vele egyidőben Balzac, hogy az irodalom és a sajtó egyre inkább a tőke vazallusává süllyed s ennél fogva egyre inkább korrumpálódik. Figyeli és szüntelen iróniával ostorozza, hogy a szerelmet a legális és illegális prostitúció különféle formáivá züllesztí le a kapitalizmus. Figyeli, hogy az egykori harcosok lassanként elmerülnek a kapitalizmus szennyes áradatában, például a régente üldözött és bátran szenvedő saint-simonistákból kapitalista vállalkozók lettek. Gúnyosan írja le a párizsi börzepatotát: »A legnemesebb görög stílusban épült és a leghitványabb üzlet, az állampapírokkal való kufárkodás fölszentelt hajléka lett.« Napoleon építette — írja — egyidőben a dicsőség templomával és ugyanolyan stílusban. »A dicsőség temploma, sajnos, nem készült el... de a börze, az itt áll készen, tökéletes pompában és nyilván befolyásának tulajdonítható, hogy nemesebb vetélytársa, a dicsőség temploma, mindmáig befejezetlen...«

Heine, mint legtöbb nagy kortársa, mint a francia forradalmat követő időszak minden jelentős költője, főként azért gyűlöli a kapitalizmust, mert radikálisan elpusztít, vagy bemocskol minden heroizmust, minden valódi emberi nagyságot. A tragédia hanyatlását a burzsoázia uralmának tudja be. »Minden nagyságnak ilyen eltörpülését, a heroizmus radikális megsemmisülését pedig különösen annak a burzsoáziának, annak a polgári rendnek köszönhetjük, mely itt Franciaországban a születési arisztokrácia bukásával uralomra jutott és szűkös, józan szatócs-érzuleteivel az élet minden szférájában kivivta a győzelmet. Egy kevés idő még, és ezen a földön minden hősi gondolat és érzés, ha ugyan meg nem szűnik teljesen, legalábbis neveltséges lesz... A gondolat férfiai, akik a 18. században fáradhatatlan munkával készítették elő a forradalmat, pirulnának, ha látnák, miféle emberekért dolgoztak...«

Heine Napoleon-rajongása, mint láttuk, politikai érettsége folytán jelentősen csökkent, de azért eleven maradt, mint ellenzéki magatartás a Lajos Fülöp alatti jelenkor kicsinyes hitványságával szemben, mint fölmagasztalása a polgári fejlődés ama hősi korszakának, mely a renaissanceszal kezdődik és a francia forradalommal éri el csúcspontját. És éppen későbbi, politikailag érettebb életszakaszában értékeli Napoleon jelentőségét Németország és Európa fejlődése szempontjából. Egy ízben kiemeli, hogy ha nincs francia forradalom és nincs Napoleon, a klasszikus német filozófiát csirájában elfojtották volna a reakciós kis despoták. Hangsúlyozza, hogy Waterloonál Napoleon és a franciák nemcsak saját tűzhelyükért harcoltak; Napoleon és Wellington mint a demokrácia és az arisztokratikus reakció zászlóvivői állottak egymással szemközt.

De Heine gyűlölete a kultúrát és az emberi nagyságot elpusztító kapitalizmus ellen mégsem romantikus. Heine a kapitalista világ hitványságával mindig a burzsoázia hősi periódusának forradalmi lendületét és eljövendő forradalmak hősi nagyságát állítja szembe, nem pedig a kapitalizmus előtti állapotok dohos idilljét. Már az *Útirajzok*-ban beszél a középkor nyugodt boldogságáról, a művészet hatalmas föllendüléséről a középkorban; ámde, mondja, a szellem

könyörtelenül keresztüllépett ezen az állapoton. Föl lehet vetni a kérdést, több-e a boldogság ma, mint régen volt, s a kérdésre igennel felelni nem könnyű; »de tudjuk azt is, hogy az a boldogság, amelyet egy hazugságnak köszönhetünk, nem igazi boldogság, hogy egy istenhez hasonlóbb állapot, egy magasabb emberi méltóság tépett pillanataiban több boldogságot érezhetünk, mint egy bárgyú vakhit átvetetált hosszú esztendői alatt.« Később Heine sokkalta materialisztikusabban vetette fel ezt a kérdést. Megérti, hogy az ipari fejlődés hogyan ássa alá a feudalizmust és ideológiáját, főként a vallást; és bármily élesen támadja különben a kapitalizmust, ezt a fejlődést föltétlenül igenli. Egy helyütt a forradalom legerősebb előmozdítójának mondja a Rotschildokat. »Rotschildban egyikét látom a legnagyobb forradalmároknak, akik a modern demokráciát megal. pozták. Richelieu, Robespierre és Rotschild az én fülemben három terrorisztikus név, ők jelentik a régi arisztokrácia fokozatos megsemmisülését. Richelieu, Robespierre és Rotschild Európa legfélelmetesebb nivellálói.«

Heinét a kapitalista társadalom és kultúra fölött gyakorolt kritikája egyre inkább ahhoz a bizonyosághoz vezet, hogy ennek a társadalomnak napjai megvannak számlálva. »Az új polgári társadalom az élvezetek bódulatában sietve ki akarja üríteni az utolsó poharat, úgy mint 1789-ben a régi nemesi társadalom — hallja is már a folyosón döngő lépteit az új isteneknek, akik kopogtatás nélkül lépnek majd az ünnepi terembe és döntik fel az asztalokat.« Heine annyira gyűlöli és megveti a burzsoáziát, hogy alábecsüli ellenállóképességét egy proletárforradalom esetében. »A burzsoázia sokkal kisebb ellenállást fog kifejteni, mint annakidején az arisztokrácia; mert a régi nemesség még legszánalmasabb gyarlóságában, erkölcstelenség okozta elernyedésében, kurtizánkultusz folytán bekövetkezett elfajulásában is át volt hatva egy bizonyos point d'honneur szellemétől, aminek nyoma sincs burzsoáziánkban, melyet az iparosodás szelleme virágoztat föl, de elpusztítani is az fogja.« A burzsoázia, véli Heine, nem hisz saját létjogában, nincs benne önbecsülés: társadalmi rendje könnyű szerrel össze fog omlani.

Heine nemcsak emiatt becsülte alá a burzsoázia megbuktatásának nehézségét, mert megvetette, mégpedig teljesen megokoltan, a burzsoázia ama képviselőit, akiket közelről megismerhetett, hanem amiatt is, mert lelkesedett a demokratikus, plebejus és proletár forradalmárokért, egyedül őket tartotta a kor igazi hőseinek. A Saint Méry kolostor védelme Heine szemében az ő jelenkorának egyetlen valódi hőstette; később ugyanúgy lelkesedik a sziléziai takácsok hősies felkeléséért és még amikor a februári forradalommal kapcsolatban a legnagyobb csalódás éri, akkor is mindegyre kiemeli a munkások hősieségét. Ezekben a hősökben látja a heroikus korszak nagy alakjainak méltó utódait.

Egészséges történelmi ösztöne és költői érzékenysége azonban aggályt ébreszt benne a polgári demokrata forradalmárok oly irányú kísérleteivel szemben, hogy a jelenben följútsák a konvent heroikus korszakát. Inkább érzi,

mintsem meg tudná okolni, hogy a júliusi királyság jakobinusai »a mult plagizátorai«. A harmincas évek elején meghallgatja a nagy forradalmár Blanqui egyik előadását, annak tartalmával teljesen egyetért, de benyomásait így foglalja össze: »A gyűlés még egészen az 1793-as „Moniteur“ valamelyik agyonolvasott ragadós példányának szagát árasztotta.«

Németország iránt is bizalmatlan és megveti a jakobinusok majmolóit. Politikai szembenállása Börnével lényegében ott sarkallik, hogy Heine tágabban és mélyebben fogta fel a forradalmat, mint a szűklátókörűen és korlátoltan jakobinus Börne. De ugyanakkor tudja, hogy a Párizsban kigúnyolt 1793-as „Moniteur“ Németország számára a forradalom lobogója: »Varázsigék vannak benne, igék, melyek föltámasztják a holtakat és az élőket halálba küldik, törpékből óriásokat növesztenek és az óriásokat agyonzúzzák, igék, melyek egész hatalmatokat úgy metszik el, mint nyaktiló egy király nyakát.«

Ugyancsak ösztönösen, inkább ellentmondások közt mozogva, semmint az ellentéteket mozgó egységbe foglalva érti meg az eljövendő német forradalom nemzeti jellegét. Fáradhatatlanul csúfolja a Barbarossa-romantikát, a régi Németország föltámasztásáról szőtt romantikus álmokat és a fekete-vörös-arany színeket. De a *Téli mese* előszavában, ahol gúnyolódása a legkeserűbb és legátfogóbb, erről a kérdésről így ír: »Színeiteket tisztelni és becsülni fogom, ha megérdemlik, ha majd egyebet is jelentenek, mint henye vagy szolgálai játékot. Tűzzétek ki a fekete-vörös-arany zászlót a német gondolat csúcsára, tegyétek meg a szabad emberség lobogójává és én odaadom érte szívem vérenek legjavát.« A németeket figyelmezteti: Elzász-Lotharingiát csak akkor kaphatják vissza, ha az elzásziaknak egy német forradalom útján nagyobb szabadságot adnak, mint amilyent Franciaország ad. A német forradalomnak ez a tágabb és mélyebb fölfogása megnyilvánul minden olyan kérdésben, amelyre nézve Heine ellentétben áll Börnével és más korlátolt vulgárdemokratákkal. Heine tudja, hogy a nemzeti egység helyreállítása középponti kérdése a német forradalomnak. Kigúnyolja, akárcsak Börne, az úgynevezett »felszabadító háborúk« szervilizmusát, de látja, hogy a német nacionalizmus képviselői a restauráció időszakában bizonyos politikai kényszerűségből csatlakoztak a liberális mozgalomhoz és csak hosszabb fejlődés során, a vereségek okozta differenciálódás következtében szakadtak el a haladó irányzattól. »Igen, a német forradalmárok hadában csak úgy hemzsegték az egykori németkedők, akik savanyú szájjal szajkózták a modern harci jelszót és még a Marseillaise-t is elénekelték. Ámde közös harcról volt szó egy nagy közös érdekért, Németország egységéért... Vereségünk talán szerencse...«

Ezért van, hogy Börne egyszerűen morális álláspontra helyezkedve, renegátnak bélyegzi Menzelt, míg Heine, aki Menzelt irodalmi vonalon legalább ugyanolyan megsemmisítő gúnnyal végzi ki, látja azt a politikai és szociális mozgalmat is, melynek ez a renegátság következménye volt.

Heine viszonya a köztársasági államformához — eltekintve most általános vagy magán-taktikai monarchizmusától — egész sor ellentmondást tartalmaz. A döntő ellentmondások egy része azonban magában a dologban gyökerezik. Marx mondta később, összefoglalva az 1848-as forradalom tapasztalatait, hogy »a köztársaság általánosságban csak a polgári társadalom politikai átalakulásának formája, nem pedig konzervatív létformája, mint pl. az Északamerikai Egyesült Államokban.« Heine érzi, hogy a burzsoázia viszonya a köztársasághoz független a köztársasági államforma elvont lényegétől. »A francia burzsoázia egy korábbi fajtájú köztársaságtól, sőt egy kis Robespierre-izmustól sem ijedne meg és szívesen megbékülne ezzel az államformával, nyugodtan vonulna őrségre és védené a Tuillériákat, mindegy neki, hogy egy Lajos Fülöp vagy egy Közléti Bizottság székel-e ott; mert a burzsoázia mindenképp nyugalmat akar és a meglevő tulajdonjogok védelmét kívánja — ezeket az igényeket a köztársaság ugyanúgy ki tudja elégíteni, mint a királyság. De ezek a bolfosok ösztönösen sejtik, hogy a köztársaság manapság már nem a kilencvenes évek alapelveit képviselné, hanem csupán formai keret lenne, amelyen belül egy új példátlan proletáruralom vetné meg a lábát, a tulajdonközösség összes hittételeivel. Külső kényszerűségből, nem belső hajlamból konzervatívok és a félelem itt mindennek a támasza.« Ebben az összefüggésben fogja fel Heine Lajos Fülöp jelentőségét. Szerinte »ő a nagy fecskendő mester, aki elfojtja a lángot és megelőzi az általános világégést.« A köztársaság kérdése tehát, úgy véli, a legszorosabban kapcsolódik a forradalom »második felvonásához«, mely hatalomra fogja vinni a proletariátust.

Ebben a kérdésben mutatkozik meg legtisztábban Heine világnézetének legmélyebb belső hasadása, ingadozása a két nagy társadalmi osztály között. A februári forradalom szánalmas lezajlása egyik legnagyobb csalódás volt Heine életében. Louis Blanc-t, Lamartine-t és a többieket csak a legkeserűbb gúnnyal tudja illetni. De nemcsak szomorkodik amiatt, hogy a forradalom ama, »második felvonásához« fűzött reményei a júniusi csatában dugába dőltek, hanem ugyanakkor állandó aggodalomban él, hogy ezek a reménységek mégis teljesedhetnek. A proletárforradalom végső győzelmét elháríthatatlan szükségszerűségnek tekinti, de egyúttal retteg a győzelemtől, mint ami szerinte egyértelmű a kultúra végpusztulásával, jóllehet, mint láttuk, nincs kétsége afelől, hogy a kultúra éppen a kapitalizmusban napról-napra és óráról-óra pusztul.

Ennek a korszaknak nagy írói közt egyáltalán nem elszigetelt jelenség az az ellentmondás, hogy egyfelől belátják a polgári kultúra összeomlásának szükségszerű voltát, másrészt ezt az összeomlást világvégének fogják fel. Balzac is látja a belső ellentmondásokat, melyek a polgári társadalmat pusztulásba hajtják, és ezt a pusztulást minden kultúra vesztének tekinti. Heine esete azonban sokkal kiélezettebb és bonyolultabb. Mert Heine korántsem áll mint Balzac teljesen értetlenül a proletariátus fejlődésével és szükségszerű követeléseivel szemben.

Nemcsak azt látja, hogy a proletárforradalom történelmileg szükségszerűen és elháríthatatlanul sarjad a kapitalista fejlődésből, a polgári forradalmak egymást követő fokozataiból, látja és megérti ennek a forradalomnak okozati hátterét és jogosultságát is. Épp az különbözteti meg e korszak jelentős polgári ideológusaitól, hogy mélyebben megérti a proletárforradalom materiális alapját. Nagyon jól megérti, hogy semmiféle jogdeklaráció, ha mégoly jakobinus radikális eréllyel viszik is keresztül, nem elégítheti ki a legegyszerűbb emberi jogot, a táplálkozás jogát. A kommunizmus cáfolhatatlan igazsága Heine szerint abban rejlik, hogy ez a jog fennáll, s hogy a modern kapitalista fejlődés lehetővé teszi a kielégítését. A *vándorpatkányok* című késői költeményben kicsúfolja a filiszterek félelmét a proletárforradalomtól és illúzióikat, hogy érvekkel vagy fegyveres erővel fölléphetnek a forradalom ellen:

*Nicht Glockengeläute, nicht Pfaffengebete,
Nicht hochwohlweise Staatsdekrete
Auch nicht Kanonen, viel Hundertpfünder,
Sie helfen euch heute, ihr lieben Kinder!*

*Heut helfen euch nicht die Wortgespinste
Der abgelebten Redekünste.
Man fängt nicht Ratten mit Syllogismen,
Sie springen über die feinsten Sophismen.*

*Im hungrigen Magen Eingang finden
Nur Suppenlogik mit Knödelgründen,
Nur Argumente von Rinderbraten,
Begleitet mit Göttinger Wurstzaitaten.*

*Ti jó urak, harang, ima
Sok bölcs Tanács dekrétuma,
Százfontos ágyú is, temérdek,
Ma mindezekkel mit sem értek.*

*Szü-ette frázis, nyűtt tiráda
Patkányokon nem jog, hiába!
Prókátor jurfang sem talizmán,
Átbujnak a legszebb szofizmán.*

*Üres begyet csak leves-indok,
Gombócós érv, sőt — többet mondok —
Felsől-logika lelkesít és
Kolbász-idézet, mint körlítés.*

(Gáspár Endre ford.)

Heine azonban nem áll meg annak a materiális szükségszerűségnek és lehetőségnek egyszerű elismerésénél, hogy a proletariátus követeléseit teljesítsék. A legnagyobb éberséggel figyeli ideológiai tükröződéseit annak a fejlődésnek, amelyen a proletariátus végigment a saint-simonizmustól Proudhon-ig. Ő talán ennek a korszaknak olyan polgári ideológusa, aki felismeri a szükségszerű összefüggést a proletármozgalom és a vele nem kapcsolódó utópista elméletek közt s aki igen korán megjósolja, hogy a proletármozgalomnak egybe kell fornia a szocialista elmélettel, s hogy ebben az egyesülésben el fog senyvedni valamennyi utópista szekta. Párizsi tudósításainak főhőse ilyenformán, kivált a negyvenes évek kezdetétől, a proletariátus. Lajos Fülöp, mondja *Lutetia* könyvéről írt egyik levelében, csak aféle staffázs. »Könyvem hőse, igazi hőse a szocialista mozgalom...« Más helyen pedig ironikusan jellemzi saját helyzetét a tudósítói foglalkozásban. Olyan ez, mint egy tudósítóé az ókori Rómában, aki nem a római császár udvarában folyó állami intrikáról ír, hanem az első keresztények obskurus és üldözött maroknyi csapatáról. És ugyanekkor Heine kiemeli a kommunistákat mint »az egyetlen franciaországi pártot, amely határozottan figyelmet érdemel«. Amikor aránylag nagy megértéssel figyeli a proletárok forradalmi mozgalmát, annál élesebb és feltűnőbb ellentmondás, hogy a mozgalom győzelmétől úgy fél, mint valami világgöszszeomlástól.

A szocialista elmélet és a forradalmi munkásmozgalom egységének gondolata Heinénel tisztán elméleti posztulátum, legjobb esetben egy szükségesség aforisztikus megállapítása marad, de sohasem válik gyakorlatilag konkrét felismeréssé. Heine szocialista perspektívája tehát a levegőben lóg. Éles szemmel figyeli meg a tényeket és a polgári társadalom fejlődésének tendenciáit, ebből a szocialista irányú általános forradalmi változás szükségszerűségére következtet. De ez a gondolataiban — mindegy, hogy lelkesedéstől avagy borzongástól kísérve — úgy jelenik meg, mint a polgári társadalomban végbemenendő fantasztikus istenek-alkonya, mintha hirtelen, robbanásszerűen kezdődnék el egy új világkorszak. Konkrét közbenső állomásoknak nyoma sincs. A szocialista forradalomról mint konkrét történelmi folyamatról Heinének nincs elképzelése. Etekintetben ő világéletében megmaradt az utópizmus módszertani álláspontján: számára a szocializmus állapot, egy eljövendő világhelyzet. Bármennyire túljutott egyébként gondolatban is a saint-simonizmuson, bármennyire megérti, hogy a forradalom szükséges alapföltétele a szocialista világrendnek — ebben a tekintetben saint-simonista hegelianus marad.

Heine, mint már tudjuk, a hegeli filozófiából kivált, annak történetfilozófiai és esztétikai részéből, igen sok fontos gondolati motívumot sajátított el. De ellentétben Hegellel, nem rögződött meg a jelennél; arra törekedett, hogy Hegel történelmi dialektikáját eszközül használja fel a jövő felé mutató fejlődési tendenciák megismerésére. Hogy így továbbfejlesztette a hegeli filozófiát — e filozófia módszerének haladó tendenciáit — abban nála jelentős szerepet játszott a saint-simonizmus. Tudvalevőleg Hegel, forradalmár ifjúkora után, az ókort úgy tekinti, mint ami végleg a múlté. Szerinte a kereszténység történelmi szükségszerűséggel egyszersmindenkorra túlhaladta az antik szellemet. Heine viszont, éppen a saint-simonista szenzualizmus befolyása alatt, az általa jószolt és várt forradalomtól az antik érzéki gyönyör és életkedv megújulását, mindenféle keresztény aszkézis végérvényes leküzdését remélte. Amikor az emberiség fejlődésének ezt az új időszakát az előző forradalomhoz kapcsolja, a hegeli módszer szellemében túlhaladja Saint-Simon történelmi felfogását, bár önála is, akárcsak az utópistáknál, a szocializmus egy várt jövőbeli állapot, mely nem bontakozik ki szervesen a proletáriatus felszabadulásának folyamatából.

Abban, hogy Heine ennyire idegenül áll szemben a proletárforradalom konkrét alapjával és történelmi konkretizálásával — a rendkívül sokoldalú műveltségű és érdeklődésű Heine a politikai gazdaságtan problémáival sohasem foglalkozott — híven tükröződik idegenkedő viszonya magához a munkásmozgalomhoz. Bármennyire is rokonszenvez a szocialista forradalommal, bármennyire lelkesedik a harcoló munkások hőstetteiért, itt képtelen volt áthidalni a távolságot. Természetesen túlzott leegyszerűsítése, sőt vulgarizálása lenne a problémának, ha ebben csak a költő intellektuális »arisztokratizmusát« akarnánk látni. Inkább azt kell mondanunk, hogy ellenérzése a forradalmi moz-

galom akkori objektív ellentmondásaiból fakadt. A munkásmozgalom ott tartott, hogy éppen készült leküzdeni kezdeti állapotának jakobinus-puritán aszkétizmusát. Ez a leküzdés azonban bonyolult, hosszadalmas és ellentmondásos folyamat volt. (Gondoljunk csak Engels párizsi harcaira a kézműves-kommunizmus primitív »Knotentum«-ja ellen.*) Heine azáltal, hogy hegeli szellemben átdolgozta a saint-simonizmust, *gondolatban*, de csakis *gondolatban*, túljutott ezen a primitív aszkétizmuson. »Mi (a német pantheista filozófusok, L. Gy.) az anyag jólétét, a népek anyagi boldogságát sürgetjük, mert tudjuk, hogy az ember isteni lényege testi megjelenésében is megnyilvánul, a nyomor pusztítja és silányítja a testet, Isten hasonmását, és azáltal a szellem ugyancsak tönkremegy... Nem akarunk sansculotte-ok lenni, frugális polgárok, olcsó elnökök. Nagyszerűségben, szentségben, átszellemültségben egyenlő istenek demokráciáját alapítjuk meg. Ti egyszerű öltözködést, mértékletes erkölcsöket és fűszertelen főzeléket kívánatok ; mi ellenben nektárt és ambróziát, bíborpalástokat, drágalátos jóillatokat kívánunk, gyönyört és pompát, derűs nimfatáncot, zenét és komédiát — ne vegyétek azonban zokon, erényes republikánusok! Cenzori szemrehányásaitokra azt válaszoljuk, amit már Shakespeare valamelyik bolondja mondott : Úgy véled, mert te erényes vagy, ezen a földön ne lehessenek inycsiklandozó torták, ne lehessen édes pezsgő többé?«

Ez a heinei koncepció kétoldalú, és összekuszálódna benne burzsoázia és proletáriátus között ingadozó helyzetének összes ellentmondásai. A szocializmus szenzualisztikus, aszkézis-ellenes koncepciója Heine szemében nem zárja ki a harc heroizmusát. Ellenkezőleg, amint láttuk, vonzódása a szocializmus-hoz részben épp onnét ered, hogy fájlalja a burzsoázia heroikus időszakának elmúltát. Éppen az imént idézett hely előtt mondja : »...és most az igazi hősiesség igazi nagy tettei magasztosítják majd föl ezt a Földet.« És azzal, hogy túljutott a kezdeti munkásmozgalom primitív aszkétizmusán, egy objektív lépést is tett előre, és bármennyire elmosódottak is pantheista-vallásos formulázásai, mégis földereng bennük a felismerés, hogy az emberi személyiség igazán csak a szocializmusban valósulhat meg ; sejtelmes eszmei felülemelkedés ez a szocializmus minden primitív falanszteri és kaszárnyai koncepcióján.

De ennek a koncepciónak mélyén, elválaszthatatlan kapcsolatban progresszív-szocialista tendenciáival, egy polgári, Thermidor utáni elem is megbúvik : a forradalmi korszak hősi aszkétizmusának leküzdésére irányuló törekvés polgári formája, az a gondolati tendencia, mely mindazokban, akik Heine szellemét döntően befolyásolták — Goethében, Hegelben, Saint-Simonban — ugyancsak hatékonyak voltak. Nem véletlen, hogy Heine alkalomadtán Napoleont is saint-simoni császárnak minősítette. És Heine ingadozásai a szocializmus kérdésében most úgy tűnnek fel, mint annak jelei, hogy minden utópista szük-

* Ezzel a szóval jellemzi Engels az 1840-es évek szektáriusainak »bárdolatlanságát«, fejletlen öntudatát.

ségképpen visszazökken a polgári álláspontra, ha elhanyagolva a reális, konkrét történelmi-dialektikus közbenső fokozatokat, konkrétan meg akarja jeleníteni a szocialista végső állapotot. Ebben a gondolatmenetben azután természetesen tükröződik a nehézségektől, a közbenső állomások rútságától való irtózás, és ezekre a nehézségekre nézve Heinének nem adhat segítséget, tájékoztatást a szocialista végső állapot utópisztikus víziója, ellenkezőleg: végcél és jelen kontrasztja csak fokozza kétségbeesését.

Heinének ez az állásfoglalása, bármily ingadozó és ellentmondásos, nem ködösítheti el a tényt, hogy amikor polémikusan lép fel a primitív aszkétizmus, az aszkétikus jakobinus vulgarizáló szűkkeblűsége ellen, sok tekintetben igaza van. Teljesen igaza van a börnei koncepció republikánus szűklátókörűségének megítélésében, s amikor Börne korlátolt támadásaival szemben a nagy polgári örökség (Goethe, Hegel stb.) védelmére kel. Bizonyára nem véletlen, hogy a fiatal Marxnak szándékában állt Heinét nyilvánosan megvédeni a Börne-polémiában. A primitív munkásmozgalom kritikájában annyiban nincs igaza, hogy nem képes fölfogni a munkásmozgalom belső tendenciáit, melyeknek reális, nem utópisztikus módon ennek a fejlődési stádiumnak leküzdéséhez kellett vezetniök.

Tendenciájának ebből a kétoldalú voltából ered Heinének híres és sokat taglalt ingadozása a szocializmusért való lelkesedés és a proletárforradalom realitásától való riadt irtózás között. A forradalom kezdeti lendülete a negyvenes években Heinét a szocializmushoz való közeledés tetőpontjára vezeti el. A *Lutetia*-tudósítások, a Börne-ellenes könyv, az *Atta Troll* és *Németország, egy téli mese* jelzik publicisztikai és költői téren ezt a tetőpontot. Emberileg ez a fejlődés Heinének Marx-szal kötött szoros és bensőséges barátságban kulminál, párizsi tartózkodása alatt (1843) és utána egészen az 1848-as forradalomig. A Marx-szal való barátság időszakában még olyan költői és gondolati mozzanatok is jelentkeznek, amelyek konkrétabb közeledést jelentenek a forradalmi mozgalomhoz (a *Takácsdal*). És a szocializmus igenlése most fönn tartás nélküli, szenzuális-materialisztikus lelkesedés hangján szólal meg Heine lantján:

*Ein neues Lied, ein besseres Lied,
O Freunde, will ich euch dichten!
Wir wollen hier auf Erden schon
Das Himmelreich errichten.*

*Wir wollen auf Erden glücklich sein
Und wollen nicht mehr darben;
Verschlemmen soll nicht der faule Bauch,
Was fleissige Hände erwarben.*

*Es wächst hienieden Brot genug
Für alle Menschenkinder,
Auch Rosen und Myrthen und Schönheit und
Lust,
Und Zuckerbörsen nicht minder.*

*Én újabb dalt, barátaim,
Újat és jobbat zengek:
Mi már a földön idelelenn
Építjük fel a mennyet.*

*Le a nyomorral! Itt akarunk
Boldogabb, jobb jövődőt —
Ami munkás kéz nyomán terem,
Ne fájják rusnya bendők.*

*A föld ölen mindenkinek
Eleg kenyér csirázik,
Rózsa, mirtusz, szépség és erő
S cukorborsó rogyásig.*

*Ja, Zuckererbsen für Jedermann,
Sobald die Schoten platzen!
Den Himmel überlassen wir
Den Engeln und den Spatzen.*

*Cukorborsót mindenkinek,
Ha pattan zsenge tokja!
A mennyországot bizzuk a
Verebekre s angyalokra!*

(Lányi Viktor ford.)

Csak a februári forradalom után kapnak e kérdésben tett kijelentései komor és kétségbeesett hangsúlyt. De nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy csak a kép színezése, az ének hangneme változik, nem pedig a szociális tartalom. Ez a *Vándorpatkányok*-ból korábban citált, komor iróniával telített strófákban, valamint a most idézett derűs himnuszban egy és ugyanaz. A halálosan beteg, ágyhoz kötött, a külvilágtól szinte teljesen elszigetelt Heine a nagy csalódást a februári forradalomban, a proletariátus vereségét a júniusi csatában, a forradalom bukását Németországban, Ausztriában és Magyarországon, a reakciónak 1848-ra következő egész időszakát olyan körülmények között éli át, hogy csak az önmagából merített erő tette volna rá képessé, hogy a kétségbeesett hangulatok árja ellen ússzék. Ezek a kétségbeesett hangulatok csakugyan megejtették. Nem ismervén a munkásmozgalom konkrét erőit, nem ismervén a konkrét forradalmi elméletet az új forradalmi fellendülés szükségszerű voltáról, képtelen leküzdeni önmagában ezeket a kétségbeesett gondolatokat. A magány, melynek kihatásai a fellendülés és a harc időszakában is meg kellett állapítanunk Heine-nél, most kettőzött súllyal nehezedik rá. De Heine-nek ezt a kétségbeesésbe torklolló fejlődését csak össze kell hasonlítani a szocialisták s fél-szocialisták tömeges elpártolásával — a vereség után — a forradalom eszményeitől, hogy lássuk, mennyire hű maradt Heine (viszonylag) életének nagy eszményéhez.

A »matrác-sír« magányában, a bonapartista reakció fullasztó légkörében Heine elveszti hitét a szocializmustól várt kulturális fellendülésben, abban a szenzualisztikus földi paradicsomban, ahol a maximális testi-lelki jólétig juthat el a szocializmusban fejlődő személyiség. Halála előtt néhány hónappal, a *Lutetia* francia kiadásának előszavában iszonyattal és borzongással fejezi ki ezt a félelemszülte látomást: »...ők (a kommunisták, L. Gy.) kipusztítják babérligeteinket és helyükbe krumplit ültetnek majd... A rózsákat, a csalogányok tétlen menyasszonyait ugyanaz a sors fogja érni; a csalogányokat, e haszontalan dalnokokat pedig elkergetik és ah, könyvem, a Dalok Könyve jó lesz a szatócsnak, hogy zacskókat csináljon belőle, amikbe majd kávé vagy dohányt mér a jövő vénasszonyai számára.«

De mindezen rémképek dacára a kommunizmus még mindig varázst gyakorol Heine-re. Két argumentumot hoz fel, amelyeknek, mint mondja, lehetetlenség ellenállni. »Mert e hangok közül az első a logika hangja. Az ördög logikus szellem, mondja Dante. Egy borzalmas szillogizmus tart gúzsba kötve s ha azt a tételt, hogy minden embernek joga van enni, nem cáfolhatom meg, akkor alá kell vetnem magam mindennek, ami ebből következik... A régi társadalom felett rég elhangzott a bírói ítélet. Történjék vele, aminek történnie kell! Dőljön romba az a régi világ,

ahol elvész az ártatlanság, virul az önzés, ahol egyik ember halálra éhez-tette a másikat... És áldott legyen a szatócs, aki verseimből zacskókat csinál majd, hogy kávé-t meg dohányt mérjen beléjük a szegény vénasszonyoknak, akiknek ebben az igazságtalan jelenben talán le kellett mondaniok eféle élvezetekről — fiat justitia, pereat mundus!»

A második argumentum talán még erősebben és konkrétebben mutatja Heinét, mint régi forradalmárt. Rokonszenvez a kommunistákkal, mert ellenségei az ő ellenségeinek, a keresztény-német nacionalistáknak. »Világéletemben útáltam őket és hadakoztam ellenük és most, hogy a haldokló kezéből kihull a kard, vigasztalást lelek abban a meggyőződésben, hogy a kommunizmus, mely először fog útjában rájuk találni, megadja majd nekik a kegyelem-dőfést s bizonyára nem bunkóütéssel végez velük az óriás, hanem egyszerűen agyontapossa őket, mint a varangyot.« És Heine nyíltan vallja, hogy rokonszenvez a kommunizmussal, mert benne látja a nemzetközi gondolat képviselőjét, szemben a korlátolt polgári reakciós nacionalizmussal.

Ez a vallomás érthető nyelven beszél. Egyúttal megmutatja, hogy Heinének a szocializmushoz való viszonyában itt ugyanazok a motívumok és ugyanazok az ellentmondások hatottak, mint a himnikus igenlés idejében. A megváltozott viszonyok lényegileg csak a hangsúlyok eltolódását idézik elő. Ezzel az alapvonallal szemben nincs túlnagy jelentősége annak, hogy Heine hébe-korba reformisztikus tervezgetésekkel játszik; ezek éppolyan absztrakt utópiák, mint radikális víziói (pl. a jubileumi év mózesi »szociálpolitikája« a *Vallomások*-ban).¹ Ugyanígy nincs jelentősége annak, ha a halálosan beteg Heine a *Vallomások*-ban alkalmi beszélgetésekben a kommunistákat ellenségeinek nevezi; mert ilyenkor is mindig a kommunizmus győzelmének elkerülhetetlenségéről beszél. Mindezek az ingadozások ugyanabban a keretben játszódnak le. Heine a polgárság utolsó nagy költője, aki egyesíti magában a polgári fejlődés összes tendenciáit, valamilyen egységes és mindent átfogó világkép alkotásának kísérletében, akiben még eleven maradt az emlékezés arra, hogy mik a kötelezettségei a polgári értelmiségnek, mint az osztársadalmi forradalmi mozgalom vezető rétegének. Ezek a tendenciák szükségképpen oda vezetnek el Heinét, hogy a kommunizmust a jövő győztesének ismeri el. De nem eléggé erősek ahhoz, hogy őt minden elke-seredett kritikája ellenére véglegesen elszakítsák a polgári osztálytól s lehetővé tegyék, hogy az új forradalmi osztály, a proletariátus talajában konkrétan és elevenen gyökeret eresztessen. Ezáltal objektív szükségszerűséggel szabad tere támad az ingadozásoknak s ebben a térben a forradalmi fejlődés mindenkori állásához képest Heine az ujjongó optimizmus és a vigasztalan kétségbeesés végletei közt mozog.

¹ Mózes (3. könyv 25. fejezet) elrendeli, hogy minden ötvenedik évben mindenki vissza-kapja régi földtulajdonát.

II.

Heine jelentősége abból a szempontból, hogy mit tett a forradalmi ideológiának előkészítésére Németországban, a német irodalomtörténészek számára hét pecséttel lezárt könyv. Minthogy nem ismerik vagy félreértik a hegelianizmus felbomlását, a hegeli dialektikának forradalmi átalakítását és a materialista dialektika megteremtését Marx által, ez az egész döntő fontosságú ideológiai fordulat homályban maradt. Engels, amikor történetileg ábrázolta ezt az átmeneti időszakot, nagy történelmi igazságossággal jelölte ki Heine helyét ebben a fejlődésben. Rámutat a paradox helyzetre, hogy a német reakció időlegesen saját világnézetének vallhatta a hegeli filozófiát, s hogy a haladás pártja Hegelben pusztán reakciót látott. »Amit azonban, mondja Engels, sem a kormány, sem a liberálisok nem láttak, azt már 1833-ban meglátta legalább egy valaki, igaz, hogy ezt a valakit úgy hívták: Heinrich Heine.«

Hegel szerepét Heine fejlődésében nem lehet eléggé nagyra értékelni. Ebben az értékelésben nem szorítkozhatunk azokra az alkalmi szöveghelyekre, ahol Heine kifejezetten, névszerint utal Hegelre. Heine történelmi koncepciója (a görögség és a kereszténység felfogása, a renaissance, a reformáció, a francia forradalom, Napoleon stb. történelmi jelentőségének felfogása), valamint Heine egész művészet-elmélete (antik és modern ellentéte, felfogása a romantikáról stb.) teljes egészében Hegel hatása alatt alakult ki. Hogy minderről a német irodalomtörténészek nem vettek tudomást, annak legfőbb oka, hogy az irodalomtörténészek a filozófia területén teljes tudatlanságban leledzenek. Pedig Heine kifejezett — bár szórványos — hivatkozásai útmutatást adhatnának arra is, hogy mit köszönhet tanítójának, Hegelnek, arra is, hogy miképpen igyekezett saját interpretációjával túljutni Hegelen. Ez utóbbi tekintetben Heine erősen haladó előfutárja a radikális ifjúhegelianizmusnak. Már első párizsi korszakában olyan szabadon és tágkörűen értelmezi a hegeli filozófiát, hogy ennyire csak az ifjúhegelianusok legszélső balszárnya vitte. Persze az idealista dialektikának materialistára való átforgatásáig Heine sohasem jutott el. Noha Párizsban benső barátságba került Marx-szal, sohasem értette meg a *Deutsch-Französische Jahrbücher*-ben (melynek munkatársa volt) megjelent Marx-írások filozófiai jelentőségét. Ahogyan politikailag megállott a polgári és proletár forradalmi demokrácia szétválasztásának küszöbén, a hegeli filozófia konzervatív elemeit úgy változtatta át szociális és vallási radikalizmussá, hogy azután megállott az átforgatási processzus küszöbén. Mindkét mozzanatban könnyű felismerni ugyanannak a szociális kételvűségnek ideológiai tükröződését.

A hegeli filozófia átforgatásának középponti problémája az volt, hogy mennyire lehet leküzdeni konzervatív, minden fönnállót magasztaló karakterét. Heine gyakorta intéz nyílt támadásokat a hegeli filozófia e karaktere ellen.

Fő vonala azonban az általános, radikális ifjúhegeliánus vonal, az a szemlélet, mely a hegeli filozófia konzervatív jellegében a körülmények diktálta »álcázást« lát, forradalmi jellegét pedig Hegel ezoterikus tanának hirdeti. (Bruno Bauer *A végítélet harsonája* című írása, melynek előmunkálataiban Marx is részt vett, jelenti csúcspontját Hegel ilyen formában való átértelmezésének.) Heine leírja egy beszélgetését Hegellel, ebben világosan kifejezésre juttatja Hegelnek ezt a politikai és vallási téren megnyilvánuló tendenciáját. »Amikor egy ízben megütköztem ezen a mondáson: „Minden, ami van, észszerű”, furcsa mosollyal jegyezte meg: Így is lehetne mondani: „Mindennek, ami észszerű, lennie kell”. . . Csak később fogtam fel az ilyen beszédfordulatok értelmét. Azt is csak később értettem meg, miért állította a történefilozófiában: a kereszténység haladás már azért is, mert olyan istent vall, aki meghalt, míg a pogány istenek semmiféle meghalásról nem tudtak. Hát még micsoda haladás, ha az isten egyáltalán nem is létezett!« Heine tehát egy pantheizmusba burkolt atheizmus, egy tökéletes evilágiság értelmében fogja fel a hegeli filozófiát. E radikális átváltás mellett is megmaradt vallásos magból eredően, az evilágiságból azt a következtetést vonja le, hogy a voltaképpeni isten maga az ember. »Sohasem voltam elvont gondolkodó«, — mondja irónikusan *Vallomásaiban*, »valóban elfogadtam a hegeli tant, mert következtetései hízelegtek hiúságonnak. Fiatal voltam, büszke voltam, kevélységemet legyezgette a tudat, hogy a jóisten nem a mennyben lakozik, ahogyan nagyanyám hitte, hanem én magam vagyok a jóisten itt a földön«.

Amikor Heine ilyképpen kifecsegte a hegeli filozófia iskolatitkát, teljesen tisztában volt az így értelmezett hegeli filozófia világnézeti és politikai következményei felől. A Hegellel folytatott, főntebb idézett beszélgetéshez kapcsolódva ezt írja: »A mennyországban való hit megszűnésének nemcsak erkölcsi, hanem politikai fontossága is van. A tömegek földi nyomorúságukat többé nem viselik keresztényi türelemmel és boldogságért epednek már itt a földön. A kommunizmus természetes következménye ennek a megváltozott világnézetnek és Németország-szerterjedőben van. Ugyanilyen természetes tünet, hogy a proletárokat a fennálló rend elleni harcukban a leghaladottabb szellemek, a nagy iskola bölcselei vezetik: ezek a doktrináról a tette, minden gondolkodás végső céljára térnek át és megformulazzák a programot.« Az így felfogott hegeli filozófiának egybeolvasztása a saint-simonizmussal csak egy további lépés volt Heine nézeteinek radikalizálódásában. Amint láttuk, megadta neki azt a perspektívát, hogy a proletárforradalom a Hegel szerinti »észszerűség« megvalósulása. Fegyvert is adott kezébe, hogy hadakozni tudjon a jakobinus csökevények, a kezdetleges munkásmozgalom idealisztikus aszkétizmusa ellen.

Hegel és Saint-Simon e heinei szintézisének fő tendenciája kétségekívül vallásellenes. Heine az egész világtörténelmet úgy tekinti, mint harcot a hellének és a nazarénusok közt (az utóbbiak alatt együttesen érti a zsidókat és a kereszt-

tényeket), az újkor teljes szellemi és politikai történelmében a spiritualizmus és a szenzualizmus harcát látja. Ifjúhegelianus idealizmussal — egyébként ebben a kérdésben Ludwig Feuerbachkal egyezően úgy fogja fel tehát a forradalmakat, a gyökeres történelmi változásokat, mint a világnézet, a filozófia és a vallás forradalmi változásait. Ugyanakkor helyesen látja minden multbeli mozgalomban (pl. a parasztháborúban) a materialista-szenzualista elemeket; látja a renaissance szellemi és politikai fölényét szemben a reformációval. Heine szerint mindkettő a középkor felbomlásának kezdetét jelenti. »X. Leo, a ragyogó Medici-pápa ugyanolyan buzgó protestáns volt, mint Luther, és ahogy Wittenbergben latin prózában protestáltak, ugyanúgy protestáltak Rómában a kő, a színek nyelvén, vagy a nyolcas stanzák rímjátékában. Itália festői talán sokkal hatásosabb polémiát folytattak a csuhások ellen, mint a szászországi teológusok. A Tizian festményein pompázó testiség szintiszta protestantizmus. Vénuszának csípői sokkal alapvetőbb tézisek azoknál, amelyeket a német barát a wittenbergi templom kapujára ragasztott.«

A kereszténység elleni polémia Heine felfogása szerint alapfeltétele a szociális forradalomnak. A szociális forradalom e világon valósítja meg, amit a vallás mint túlvilági boldogságot ígér. Ezért fejtegeti Heine: »Ez az emberiség talán örök nyomorúságra van szánva, a népek talán örök időkre arra ítélték, hogy despoták tiporjanak rajtuk, hogy a despoták cinkosai kizsákmányolják, lakájai csúffá tegyék őket. Sajnos, ez esetben, még ha tévedésnek ismeri is fel a kereszténységet, mindent el kell követni, hogy fönnmaradhasson... A kereszténység sorsa végső soron től függ, van-e még rá szükségünk.« Nem kell hozzá kommentár, mi volt Heine válasza. És ha már most a kereszténységben a rab-szolgaságra kárhoztatott emberiesség szükség-szerű ideológiáját, a pantheisztikus atheizmusban pedig a fölszabadulás világnézetét látta, akkor érthető, hogy keserű gúnnyal ostromozza Börnét, aki Párizsban Lamennais »keresztény szocializmu-ához« csatlakozott.

Heine saint-simonizmusában azonban egyúttal erősítette pantheizmusában a vallásos csökevények fennmaradását és továbbfejlődését. Pedig nagyonis jól tudja, hogy a pantheizmus álcázott atheizmus ugyan, de mégis elpusztihatatlanul marad benne vallási mag. Heine a vallás túlvilágával egy földi-forradalmi innenső világot állít szembe, de ez a szembeállítás magának ennek az innenső világnak vallásos glorifikálása alapján történik. Ha Hegelnek Marx előtt legjelentősebb leküzdője, a materialista Ludwig Feuerbach, kénytelen volt saját világnézetét egy »új vallás« ködébe burkolni, Heine még kevésbé volt képes kiirtani hegelianizmusából a vallásos csökevényeket. (A saint-simonizmusnak új vallássá való fejlődése szembeötlővé teszi e tendenciának általános szükségszerűségét.) Heine — megint Hegel példáját követve — a filozófiai materializmust a francia forradalom világnézeteként fogja fel. Ha tehát azt akarja jellemezni, hogy a proletárforradalom túljutott a polgári forradalmon egyúttal érthető ösztönzést érez arra, hogy ugyanakkor ő maga túljusson a

materializmus világnézeti korlátain. Mivel azonban nem áll módjában a dialektikus materializmussal a mechanikus materializmus fölé kerekedni, kénytelen idealista-vallásos dicsfényvel övezni a proletárforradalmat. »A forradalom nagy szava, melyet Saint-Just mondott ki : le pain est le droit du peuple, nálunk így hangzik : le pain est le droit divin de l'homme. Mi nem a nép emberi jogaiért, hanem az emberek isteni jogaiért küzdünk. Ebben és még sok másban különbözünk a nagy forradalom embereitől.« Erre következik a jakobinus aszkétizmus elleni, előttünk már ismeretes polémia.

Heine álláspontjának filozófiai gyengéje szembeötlő. A szenzualizmus és a spiritualizmus ellentétével helyettesíti a materializmus és az idealizmus ellentétét, melynek jogosult voltát az ismeretelmélet szempontjából formálisan elismeri (még ha elmosódottan és hibásan mint *a priori* és *a posteriori* ellentétét fogja is fel). Szenzualista világnézetével Heine egyrészt le akarja küzdeni a régi materializmus mechanikus jellegét, másrészt ki akarja küszöbölni gondolkodásából a hegeli filozófia idealista reakciós tendenciáit. Ez a kísérlet Hegel és a materializmus egymáshoz közelítésére nem csupán Heine egyéni filozófiai tendenciája, hanem szükségszerű tartozéka az időszak általános világnézeti erjedésének, melynek betetőzése és legérettebb gyümölcse gyanánt jött létre később Marx dialektikus materializmusa. Engels mondja, a természettudomány és ipar haladásának a filozófiára gyakorolt jelentős hatását elemelve : »Az idealista rendszerek is mindinkább telítődnek materialista tartalommal és igyekeztek szellem és anyag ellentétét a pantheizmus jegyében kibékíteni, úgyhogy végül a hegeli rendszer csak egy módszer és tartalom dolgában idealista módon fejtetőre állított materializmust reprezentál.« Még kiélezettebbé válik ez a helyzet a hegelianizmus fölbomlása idején. Engels erről ezt mondja : »A meghatározottabb ifjúhegelianusok zömét a pozitív vallás ellen vívott harcuk gyakorlati szükségszerűségei az angol-francia materializmus álláspontjára szorították vissza. És itt kerültek konfliktusba iskolájuk rendszerével.« Heinénél ugyanez a konfliktus sohasem tört ki nyíltan ; legalább 1848 előtt semmiesetre sem. Számára a pantheizmus az a költészet-szötte fátyol, mely még őelőtte is elföldi filozófiai álláspontjának ellentmondásait. Ameddig a forradalmi kilátások ígéretes derűvel éltek benne s ameddig az életöröm és a forradalmi ösztön volt életének együttműködő két motorja, addig a régi szenzualista pantheizmust a világkorszak vallástalan atheista vallásának tartotta, annak a világnézetnek, amely a régi materializmus pozitív tartalmát egyesíti a forradalmivá lett hegelianizmussal és ugyanakkor mindkettőnek hibáit és korlátait leküzdö.

1848 utáni írásaiban Heine kinyilvánítja »megtérését«, radikális szakítását a multjával. Ő maga a *Romanzero* utószavaiban tiltakozik a gyanúsítás ellen, hogy betegsége miatt megtért volna istenhez. Tiltakozik az ellen az állítás ellen is, hogy visszatért volna bármiféle, akár keresztény, akár zsidó egyház kebelébe. Heine összképének megítélése szempontjából nagyon fontos tüzetesen megállapítani, miben is állt voltaképpen az ő »megtérése«. Mindenekelőtt, bizonyko-

dásai ellenére, téves volna teljesen kikapcsolni betegségének és egyéb kedvezőtlen magánügyeinek jelentőségét. Erről *Vallomásaiban*, miután, mint említettük, a hegeli emberről mint istenről beszélt, következőképpen nyilatkozik: »De egy isten reprezentációs költségei, ha ki akar tenni magáért, és sem testét, sem erszényét nem kíméli, tetemesek. Hogy ilyen szerepet illőképpen lehessen játszani, ahhoz különösen két dolog nélkülözhetetlen: sok pénz és jó egészség. Sajnos úgy adódott, hogy egy napon — 1848 februárjában — ezt a két kelléket elvesztettem, s ezáltal istenvoltom nagy zökkenőt szenvedett.« A személyes isten szükséges voltára Heinét így saját »istenvoltának« anyagi csődje eszmélteti. »Én csak egy szegény ember vagyok, még hozzá már nem is teljesen egészséges, sőt nagyon beteg. Ebben az állapotban igazi jótétemény számomra, hogy van az égben valaki, akinek elnyöszörögtem bajaim litániáját, kivált éjféli után, ha Mathild nyugovóra tért, amire gyakran igen nagy szüksége van. Hála Istennek, ilyen órákban nem vagyok egyedül és imádkozhatom és sírározhatom, amennyit akarok, feszélyezettség nélkül és egészen kiönthetem szívem a Magaságébéli előtt és bizalmasan közölhetek vele sokmindent, amit még feleségünk előtt is el szoktunk hallgatni.«

Még nyíltabban és cinikusabban szólal meg Heine némely beszélgetésében. Így ezt mondja egy alkalommal Adolf Stahr és Fanny Lewald társaságában: »De hiszen hitem nekem is van. Nehogy azt higyjék, nincs vallásom. Az ópium is vallás. Ha rettenetesen gyötrő gennyes sebeimre egy szemernyi szürke port szórnak és utána mindjárt megszűnik a fájdalom, nem kell-e azt mondanom, hogy ez ugyanaz a megnyugtató erő, amely a vallásban válik hatékonyvá? A legtöbb ember nem is álmodja, mennyi rokonság van ópium és vallás között... Ha fájdalmaimat már nem tudom tovább elviselni, morfiumot szedek, ha ellenségeimet nem tudom agyonverni, a Jóistenre bízom őket — csak«, tette hozzá kis szünet után mosolyogva, »csak a pénzdolgaimat intézem szívesebben még mindig magam«. Vagy egy Alfred Meissnerrel folytatott beszélgetésében azt mondja Heine, ha mankóra támaszkodva fölkelhetne, akkor templomba menne. Meissner elképedésére így felel: »De igen! Templomba! Hova is mehetne az ember mankókkal? Persze, ha mankó nélkül járhatnék, akkor inkább a kacagó boulevard-okon sétálnék, vagy átlumpolnám a Bal Mabille-t.« — Heine »megtérését«, mint látható, nem kell túlságosan komolyan venni. A fohászokban, melyekkel újonnan megtalált istenéhez fordul, édes-kevés a vallásos tartalom:

*O Herr! Ich glaub, es wär das beste,
Du liessst mich in dieser Welt;
Heil nur zuvor mein Leibgebreste,
Und Sorge auch für etwas Geld.*

*... Gesundheit nur und Geldzulage
Verlang ich, Herr! O lass mich froh
Hinteiben noch viel schöne Tage
Bei meiner Frau im status quo.*

*Legjobb lenne, ha itt e földön
Hagynál meg engem, ó, Uram;
Csak gyógyítsd meg előbb a testem
S dugj némi pénzt valahogyan.*

*... Egészséget, s újra meg újra
Pénzsegélyt kérek csak! Be jó
Volna, ha szép hosszúra nyúlna
Nőm mellett ez a status quo!*

(Szabó Lőrinc ford.)

Vagy egy komolyabb, vádlóhangú, irónikus költeményében :

*Ob deiner Inkonsequenz, o Herr,
Erlaube, dass ich staune :
Du schufest den fröhlichen Dichter und raubst
Ihm jetzt seine gute Laune.*

*Der Scherz verdumpft den heitern Sinn
Und macht mich melancholisch.
Nimmt nicht der traurige Spass ein End,
So werd ich am Ende katholisch.*

*Ich heule dann die Ohren voll,
Wie andre gute Christen —
O Miserere! Verlorengelht
Der beste der Humoristen!*

*Következetlenségedet
Csodálom : Megteremtéd
A legvigabb költőt, csak azért,
Hogy a jókedvet tőle elvedd.*

*Derős elmém a fájdalom
Tompítja mélabússá,
Nagyon is szomorú tréfa ez.
Ne tégy katolikussá!*

*Mert jó keresztény módra a szám
Füled tglésivítja :
Ó miserere! Így kárba vész
A legjobb humorista.*

(Kálnoky László ford.)

Heine tehát mindig tisztában van afelől, hogy a vallás az ő számára nem valami komoly világnézeti ügy, hanem csak kábítószert a fájdalmaira, ópium növekvő kétségbeesésére. De abból, hogy az ópium mint világnézet nem vehető komolyan s hogy Heine soha nem is vette komolyan, még korántsem következik, hogy kétségbeesése ne lett volna komoly, mély és őszinte. Igen, kétségbeesés gyöttri, mégpedig nemcsak saját borzalmas egyéni sorsa miatt, hanem, mint láttuk, legmélyebb élettartalmának sorsa, az emberiség fejlődésének perspektívája miatt is. Nagyon mély, kétségbeesett irónia rejlik abban, amikor ezt mondja Meissnernek : »Ismét hiszek a személyes istenben! Idejut az ember, ha beteg, halálos beteg és megtört. Ne rójják fel bűnömül! Hiszen ha a német nép szükségből elfogadja a porosz királyt, miért ne fogadjam el én a személyes istent?« És, egy másik beszélgetése során, úgynevezett vallásos költeményeket olvas fel Meissnernek :

*Lass die heil'gen Parabolten,
Lass die frommen Hypothesen —
Suche die verdammten Fragen,
Ohne Umschweif uns zu lösen.*

*Warum schleppt sich blutend, elend
Unter Kreuzlast der Gerechte,
Während glücklich als ein Sieger
Trabt auf hohem Ross der schlechte?*

*Woran liegt die Schuld? Ist etwa
Unser Herr nicht ganz allmächtig?
Oder treibt er selbst den Unfug?
Ach, das wäre niederträchtig.*

*Also fragen wir beständig,
Bis man uns mit einer Handvoll
Erde endlich stopft die Mäuler —
Aber ist das eine Antwort?*

*Mit nekem már cifra zsoldár,
— jámbor példa, bölcs ígért —
Nézzünk egyszer már szemébe
A nagy, átkozott »miért«-nek.*

*Meztelen vállán keresztel
Mért vonaglik az igazság,
Mikor pöffedt paripáján
Göggösen feszít a Gasság?*

*Ki akarta így? Ez ellen
Isten is hiába lázad?
Vagy titokban a Gonosszal
Trajikál? Hát ez gyalázat!*

*Szánk imígy tátog szünetlen,
Mígnem egy maroknyi száraz
Földet tátott szánkba dugnak —
No, de ez csak mégse válasz?*

(Karinthy Frigyes ford.)

Meissner álmélkodó kérdésére : »Ezt ön vallásosnak nevezi? Én istentelennek mondanám«, mosolyogva válaszolja Heine : »Nem, nem, ez vallásos, isten-

káromlásom vallásos.« És kétségtelen, hogy Heine itt jobban értette önmagát, mint törpe, sekély hódolói valaha is értették.

Kétségtelen, hogy Heinének ezekben a költeményeiben van némi vallásos mag, ámbar minden vallás szépen megköszönné az ilyenfajta vallásosságot. Heine csak abban téved, hogy »megtérésének« vallásos jellegét olykor túlbecsüli és stilizálja, s hogy a »megtérés« túlságosan éles ellentétbe állítja korábbi, állítólag vallástalan, hellén, pantheisztikus időszakával. Ennek az időszaknak elemzésében már fölfedtük a vallási csökevényeket, melyek Heine patheisztikus evilágisága mögött rejtőztek. Ezek a vallási csökevények uralomra jutnak 1848 után a hanyatló forradalmi mozgalm időszakában, amikor a beteg és elszigetelt Heine képtelen volt egy új fellendülésnek akár csak csíráit és tendenciáit is meglátni. Heine kétségbeesése, mely utolsó versgyűjteményében, a *Romanzero*-ban oly megkapó hangokon szólal meg, tehát nem aféle magántermészetű kétségbeesés személyes sorsa miatt, vagy legalább nemcsak az. Kétségbeesés a világ folyása miatt, az emberiség fejlődése miatt, az ész és az igazság, a forradalom sorsa miatt. A *Romanzero* majdnem valamennyi románca és históriája kesergés azon, hogy a valóságban mindig a rossz diadalmaskodik a jó felett; kétségbeesett keresés egy reménysugár, derűs távlat után, kétségbeesett kapaszkodás minden illúzió szalmaszálába, végül pedig bátor, értelmes és ironikus szétrombolása ennek a magateremtette illúzióknak, amelyben egészen sohasem hitt. A világ folyásának értelmetlensége készíteti Heinét, hogy kétségbeesetten kitaláljon egy játébabut, személyes használatára való személyes istent, de az intelligens Heine legalább mindig tudja, hogy csak báburól van szó. Mégis ugyanez az intelligens Heine nem állhatja meg, hogy minden kétségbeesett órájában el ne játszogasson ezzel a bábuval és ne keressen ebben a játékban vigaszt. A forradalom bukása után Heine számára a világ folyása értelmét veszítette.

Megéneкли a magyar forradalomnak, a forradalmi hullám utolsó fegyveres harcának 1849-ben való leverését :

*Wenn ich den Namen Ungarn hör,
Wird mir das deutsche Wams zu enge,
Es braust darunter wie ein Meer,
Mir ist, als grüssten mich Trompetenklänge !*

*Es klirrt mir wieder im Gemüt
Die Heldensage, längst verklungen,
Das eisern wilde Kämpenlied —
Das Lied vom Untergang der Nibelungen.*

*... Es ist das selbe Schicksal auch —
Wie stolz und frei die Fahnen fliegen,
Es muss der Held, nach altem Brauch
Den tierisch rohen Mächten unterliegen.*

*Ha e szót hallom : »magyarok«,
Szűknek érzem német zekémet,
Keblemben tenger kavargog
És mintha trombiták köszöntenek !*

*Mintha e régi hősi dal
Csendülne fel tisztán, de távol,
Majd vadul ércesen rivall...
Ének a Nibelungok alkonyáról.*

*Oh, ez a sors mily ismerős !
Szabad zászlóval, büszke fővel
Ósi szokás szerint, a hős
Nem bír a nyers, állati túlerővel.*

(Kálnoky László ford.)

A rossz legyőzi a jót, a reakció a forradalmat. A forradalom csapatait szétverték, a legjobb forradalmárokat megölték vagy üldözik, sokan a régi

harcosok közül a forradalom árulóivá lettek. Heine késői költeményei keserűséggel szólnak Dingelstedt, Herwegh és mások viselkedéséről. Sehol nem lát fényugárt, sehol embereket, akikhez tartozna, sehol országot, ahol élni tudna. *Most hová?* című versében fölsorakoztat minden országot, hazát egyikben sem lel.

*Traurig schau ich in die Höh,
Wo viel tausend Sterne nicken —
Aber meinen eignen Stern
Kann ich nirgends dort erblicken.*

*Búsán nézek az égre föl,
Tengernyi csillag ragyog ott fenn,
De az én vezércsillagom,
Azt nem lelem köztük seholsem.*

*Hat im güldnen Labyrinth
Sich vielleicht verirrt am Himmel,
Wie ich selber mich verirrt
In dem irdischen Getümmel.*

*Talán eltévedt valahol
Az aranyfényű zürzavarban,
Mint eltévedtem én magam
Itt lenn a földi forgatagban.*

(Lányi Viktor ford.)

Ezt a Heinét a természet nem is tudja már, úgy mint a fiatal romantikust megvívasztalni, fölemelni, vagy legalább feledtetni bánatát és dalait. (Ez a vígasz is mindig problematikus, irónikusan tépett volt.) Ellenkezőleg. Mennél szebben süt a nap, annál ríkítóbb a kontraszt az érzéketlenül szép természet és a költő lelkének vígasztalan borúja közt.

*Es blüht der Lenz. Im grünen Wald
Der lustige Vogelsang erschallt,
Und Mädchen und Blumen, sie lächeln jung-
fräulich —
O schöne Welt, du bist abscheulich!*

*Tavaszi virul, zöldel a lomb,
Az erdön madárdal zsi bong.
Szűz mosolya éled lánynak, virágnak —
Te szép világ, óh, hogy utállak!*

(Lányi Viktor ford.)

A maga kitalálta isten csak időlegesen ható ópium a kétségbeesett és haldokló Heine lelki szenvedéseire.

Mindazáltal, bármennyire benső a kapcsolat a vallás tekintetében Heine korábbi és későbbi életszakasza közt, »megtérése« mégis összeomlás, tipikus tragédia: a polgári atheista tragédiája. Éppen Heine sorsá mutatja, hogy egy következetes atheizmus, amely a nagy emberi kérdésekhez, az emberi társadalom fejlődésének kérdéséhez nem oly vulgárisan öntetszelgő sekélyességgel, sőt olykor egyenest apologetikusan viszonylik, mint az ötvenes-hatvanas évek Németországában a »vulgarizáló házalók« atheizmusa, az efajta atheizmus szükségszerűen kapcsolódik az emberiség forradalmi felszabadulásának sorsához. Nem véletlen, hogy a polgári atheizmus világító és erős alakjai, Vanini-től Diderot-ig, a renaissance és a nagy francia forradalom közt eltelt korszakban működtek. Ha az emberiség megújulására vonatkozó reményei illúziókkal telítettek voltak is, ezeket az illúziókat az akkori fejlődés még nem álcázhatta le mint illúziókat, még szükségszerű és produktív hordozói voltak az emberiség haladó irányú fejlődésének. Csak a 19. században nem tudnak már következetes és becsületos gondolkodók az emberiség megújulásának ezekkel az illúzióival élni. Az emberiség igazi felszabadulásának reális perspektívája a forradalmi proletáriátus föllépésével kerül előtérbe. Láttuk, hogy Heine atheizmusa szükségszerűen a proletárforradalomnak előtte kibontakozó perspektívájához

kapcsolódott. Perspektívájának elmosódottsága vallási ködbe vonta az atheisztikus evilágiságot. A perspektíva elvesztése hozta magával ennek az atheizmusnak összeomlását. Ez hát összeomlás, noha az állítólag keletkező hit semmitsem ér, szubjektíve nem jelent valóságos visszatérést a valláshoz.

A késői Heine ezzel ideológiai előfutárjává lesz a 19. század második felében jelentkező kétségbeesett »tragikus« vallásos atheistáknak. Ezek egy számukra értelmetlenné vált világban élnek s eléggé becsületesek ahhoz, hogy elvessek a régi vallások foszlott limlomját. Az atheizmus azonban nem is nyújthat nekik hátvédet, világnézeti támaszt. Hogy Jacobsen Niels Lyhnéje gyermeke betegágyánál összeomlik-e és, mint Heine, segítségért könyörög-e istenhez, akiben nem hisz, vagy saját halálos ágyán rendületlenül kitart-e az atheizmus mellett, egyremegy, egyik esetben sem nyílik kivezető út vígasztalan élethelyzetéből. Mindezen kételkedő és kétségbeesett atheizmusokban ezért marad meg, tudatosan vagy nem tudatosan, a vallásos érzések valamennyi eleme. »A való világ vallási viszfénye egyáltalán csak akkor tűnhet el, ha majd a gyakorlati mindennapi élet viszonyai az embernek, egymással és a természettel való vonatkozásaiban, nap-nap után átlátszó észszerűséggel mutatkoznak meg.« (Marx.)

III.

Vallomásaiban Heine Németország utolsó romantikus költőjének mondja magát: »velem lezárult a németek régi lírai iskolája, ugyanakkor én nyitottam meg az új iskolát, a modern német lírát«. Saját irodalomtörténeti helyzetének, mint két korszakot áthidaló határjelenségnek, ez a meghatározása helyes, csak éppen Németország modern költészete egészen más utat járt be, mint Heine gondolta és előreláthatta, ez az út pedig ahhoz a társadalmi és politikai fejlődéshez igazodik, melynek Heine világnézetére tett tragikus hatását az eddigiekben elemeztük.

Heine irodalomtörténeti alapkoncepciója »a művészeti korszak végének« gondolatából indul ki. »Régi jóslatom arról, hogy a Goethe bölcsőjénél kezdődő művészeti korszak az ő koporsójánál fog végetérni, úgylátszik hamarosan beteljesül. A mai művészetnek el kell pusztulnia, mert alapelve még a levitézlett régi rezsimben, a szent római birodalom alatti multban gyökerezik. Ezért van bántó ellentétben a jelennel, mint ennek a multnak minden fonnyadt csökevénye. Ez az ellentmondás az, ami árt a művészetnek, nem pedig maga a koráramlat; ellenkezőleg, ez a koráramlat még javára is kellene, hogy váljék, mint egykor Athénben és Firenzében... «A továbbiakban kifejti, hogy a multban minden nagy művészi föllendülés alapja a nagy pártharcokkal, a napi politikával való kapcsolódás volt. Az új művészeti fejlődés németországi perspektívájának fölmutatását így folytatja: »Egyébként az új kor új művészetet is fog szülni, mely övele magával lelkesült összhangban lesz, amely majd nem szorul rá, hogy a halott multból kölcsönözze szimbolikáját, sőt az eddigitől különböző

új technikát is létre kell, hogy hozzon. Addig csak hadd tombolja ki minden életkedvét színekkel és hangokkal az önmagától megrészegült szubjektivitás, a fékevesztett individualitás, az istentől megszabadult egyéniség, ez még mindig gyümölcsözőbb, mint a régi művészet halott látszatélete.»

Heine tehát átmenetnek tekintti az általa képviselt irodalmi stíluskorszakot. Amint a múlt nagy epikai és drámai alkotóit, a Cervanteseket és Shakespeare-eket a legnagyobbra becsüli, amint Goethe lírai lényegét a német fejlődésből származtatja, de Goethe nagyságát is objektivitásában látja (»a természet tükré,« »a költészet Spinozája«, mondja Goetheről), ugyanúgy saját szubjektívizmusát szükségszerű átmenetnek tekintti az új művészet felé. Világos, hogy ennek az új művészetnek perspektívája Heinénél a legszorosabban összefügg az emberi fejlődés új korszakának társadalmi, politikai perspektívájával.

Heinének ebből az álláspontjából szükségszerűen következik, hogy irodalmi tevékenységének középpontjában a harc áll, harc az elmúlt korszak irodalma, a német klasszika és különösképpen a romantika ellen. Ez a harc — elvontan szemlélve — nem ad neki külön helyet a német irodalmi fejlődésben. Az egész haladó német irodalomkritika a huszas évek óta azon fáradozik, hogy leküzdje a »művészeti korszakot« s főként, hogy az egyre reakciósabbá váló romantikára halálos csapásokat mérjen (Börne, Menzel, Ruge stb.). Heine külön helyzete abból ered, hogy egyrészt szélesebb, mélyebb, történelmibb felfogása van a klasszikus és romantikus periódusról, mint ezeknek a kritikusoknak, másrészt sokkal helyesebben értékeli az új költészet meglevő lehetőségeit. Mégpedig radikálisabb kritikával, baloldali kritikával. Mert a liberális kritikusok is bíráló szemmel nézik az új irodalmat; de lényeges kifogásuk ellene az, hogy túlságosan »bomlasztó«, nem eléggé »pozitív«. (Friedrich Theodor Vischer s a legtöbb ifjúnémet kritikus a negyvenes évek derekától fogva.) Heine ellenben Németország haladó irodalmát amiatt bírálja, mert túlságosan elvont, túlsok benne az illúzió, túlkevés a konkrét kritikai elem.

Heine kritikai működésének középponti témaköre, a romantika bírálata, nem választható el attól a politikai bírálattól, amelyet Németország fejlődése fölött gyakorolt. Heine joggal tekintti a nemzeti egységet a készülő polgári forradalom középponti problémájának. Látja egyszerismind, hogy ez a kérdés az úgynevezett »felszabadító háborúk« alatt az újkorban először került nagyméretűen napirendre. A romantikus irodalmi mozgalom, kiváltképpen az a sokrétű romantikus áramlat, mely az 1848-előtti korszak reakciós ideológiáját döntően befolyásolta, a »felszabadító háborúkban« gyökerezik. Heine tehát arra összpontosítja kritikai iróniáját, hogy a »felszabadító háborúk« ideológiáját lealcázza és kiszolgáltatassa a megvetésnek. Mindenekelőtt az itt napfényre került német szervilizmusnak üzen hadat. Amikor Napoleon Oroszországban vereséget szenvedett, mondja Heine, »mi németek megkaptuk a legfelsőbb parancsot, hogy rázzuk le magunkról az idegen jármot, és mi férfias haragra lobbantunk a túlsoká túrt szolgaság miatt, a Körner-dalok jó melódiáival és rossz verssorai-

val tüzeltettük magunkat és kiharcoltuk a szabadságot; mert mi megteszünk mindent, amit fejedelmeink parancsolnak nekünk.« Ebből a szervilizusból ered e korszak uralkodó ideológiájának, a romantikának bárgyú nacionalista szűkössége, politikai és társadalmi reakcióssága. A romantika állandósítani akarja Németország nyomorult, rabszolgai helyzetét, kisállamokra szaggatottságát. Tisztelgése a német történelem előtt nem más, mint tisztelgés a német fejlődés történelmi szánalmassága előtt. Fölmagasztosítja a középkort, a katolicizmust és később a Keletet, hogy ideológiai-költői mintaképet teremtsen a nyomorúságos német állapotok konzerválására.

A német romantika reakciós mivoltának e kritikájában Heine együtt halad a legtöbb progresszív kritikussal. De túltesz rajtuk két tekintetben. Először is Heine az első és sokáig az egyetlen német kritikus, aki fölismeri a romantikus mozgalom polgári jellegét, aki fölfedezi és leálcázza a liberális-reakciós vonásokat azokon a késői romantikusokon, akik politikailag a burzsoázia liberális szárnyához tartoznak. Ez a mélyre néző kritika, mely főleg Uhland és a »sváb költőiskola« ellen irányul, s mely néha odáig fokozódik, hogy előre látja: a liberálisok el fogják árulni a forradalmat, ez a kritika Németországban igen sokáig semmi megértésre nem talált. De a romantika polgári jellegének kritikái föltárása során Heine nem áll meg a liberális burzsoázia és a liberális kispolgárság költészetének kritikájánál. IV. Frigyes Vilmos reakciós periódusa elleni költői-kritikai harcaiban a romantikus porosz királyra sujtó szatirikus csapásait egyenest arra koncentrálja, hogy a király kacérkodása a középkorral nem más, mint a középkornak szánalmas polgári reakciós paródiája. A *Németország, egy téli mesé*-ben irónikusan fölszólítja Barbarossa császárt, hogy hamisítatlan valóságában állítsa vissza a középkort, mert:

*Das Mittelalter, immerhin,
Das Wahre, wie es gewesen,
Ich will es ertragen — erlöse uns nur
Von jenem Zwitterwesen,*

*Von jenem Kamaschenrittertum,
Das ekelhaft ein Gemisch ist
Von gotischem Wahn und modernem Lug,
Das weder Fleisch noch Fisch ist.*

*Jag fort das Komödiantenpack,
Und schliesse die Schauspielhäuser,
Wo man die Vorzeit parodiert.
Komme du bald, o Kaiser!*

*Nem félek én, ha igazi,
A középkori sorstól,
Csak attól ments meg, Rőtszakáll,
Attól a ronda korcstól,*

*A kamáslis rittertől, aki
Felemás szörnyű állat:
Gót téboly és modern család
Se hal, se hús, utálat.*

*Verd szét a sok komédiást,
S színházuk zárd be: ocsmány
Paródia lesz ott a múlt —
S jöjj gyorsan Barbarossám!*

(Kardos László ford.)

Másodszor Heine minden német kortársánál világosabban látja a romantika belső összefüggését a modern irodalmi mozgalommal (itt is a hegeli történelemszemlélet befolyása alatt áll). Például ama kevesek közé tartozik, akik megértették a német természetfilozófia világnézeti és módszertani jelentőségét. Megérti azt is, hogy a romantika visszafordulása a népiességhez, a benne rejlő

reakciós tendenciák ellenére, a német irodalom és kultúra szempontjából Németországban nélkülözhetetlen irányzat volt.

A romantikában eredetileg zavaros, maguk a romantikusok által is félreértett tendenciák nyilvánulnak meg, amelyek csak a későbbi fejlődés során váltak nyílt és világos reakciós ideológiákká. »Tény, hogy első romantikusaink olyan panthesztikus ösztönből cselekedtek, melyet ők maguk sem értettek. Az érzés, melyet a katolikus anyaszentegyházhoz való vágyakozásnak hittek, mélyebbről eredt, mintsem maguk is sejtették. . . . Mindez hirtelen, de meg nem értve ébredt bennük, mint visszahajlás a régi germánok pantheizmusához. . . .«

Végül Heine visszanyúl a korai romantika irodalmi-filozófiai »középponti fogalmához«, a romantikus iróniához. Az irónia fogalmát és alkalmazását megtisztítja a tisztán arisztokratikus játékoságtól, amit az maguk a romantikusok, főként Tieck műveiben kapott, s az iróniát a modern valóság erőteljes kritikai és művészi megragadásának középpontjába helyezi. Az irónia Heinénél elvvé válik azáltal, hogy az állítólag harmónikus valóságról táplált illúziók szétrombolására irányul. Az *Útirajzok* második kiadásához Párizsban írt előszó élesen kidomborítja ezt a kontrasztot önmaga és az Uhland képviselte késői romantika közt: »Persze, ezek a jámbor és lovagi hangok, a középkor ez utózengeisei, melyek még nem is rég, a hazafias korlátoltság időszakában, mindenfelől visszhangoztak, most elhalkulnak a legújabb szabadságharcok fegyverzajában, az egyetemes európai néptestvériség dörgedelmeiben és éles fájdalomújjongásában ama modern daloknak, melyek nem akarnak katolikus érzelmi harmóniát hazudni, hanem inkább jakobinus kérlelhetetlenséggel elmetszik az érzelmeket, hogy eleget tegyenek az igazságnak.« Heine számára tehát minden koholt harmónia szétdúlása, a jelen tépettségének irónikus-cinikus kiemelése szerves része az ő jakobinus harcának: szétdúlni a középkor csökevényeit. Szétdúlni persze egyúttal minden hamis ideológiáját annak a polgáriságnak, amely a feudális és kapitalista ideológia elemeiből a koholt harmónia világát tákolta a maga számára. Ezért a fiatal Engels találoán jellemzi az irónia heinei stílusát eképpen: »Heine szándékosan csigázza magasra a polgár rajongásait, hogy azután ugyanoly szándékosan a valóság talajára zuhantassa vissza.« Ezért háborodik fel a polgár, mondja Engels, Heine olvasása közben, mialatt más költő játékos iróniájától megnyugszik és illúzióiban megerősödik. Heine is tisztában van a csak formális, artistikusan játékos iróniának apologetikus jellege felől, és az e fajta irónia ellen mindig a leghevesebb szatirikus kirohanásokat intézi.

A heinei irónia tehát messzire túlmegy a romantika általános gyakorlatán. Forrásai mégis romantikusak. A fiatal Schlegel és utána főként Solger mély filozófiával mint az ideálok önfelbomlasztását fogták fel az iróniát. »Az iróniában megnyilvánuló ellentmondás, mondja Solger, nem csupán valamely egyediség pusztulása, nem csupán a földi dolgok mulandósága, hanem magának az eszmének semmissége, mely eszmét megtestesülésével egyidőben minden halandó

dolog közös sorsára kárhoztattak.« Az irónia ily felfogásának nagy a jelentősége a francia forradalom és 1848 közti egész irodalmi korszakra, különösképpen Németországra nézve. A hősi illúziókat, melyekkel a polgári osztály addig forradalmait véghezvitte, pusztá illúziókká mezteleníti a valóság, de a saját forradalmára fölkészülő német burzsoáziának is szüksége van illúziókra, ha a polgári forradalmat valóban mint az osztályadalmi haladás vezetője akarja véghezvinni. A megkésített német társadalmi fejlődés tudvalevőleg nem engedte meg a polgári forradalom ilyenén megvalósítását. Németországnak ez a helyzete, mely már előrevetette árnyékát a forradalomra való ideológiai felkészülésre, noha a polgári osztály haladó elemei történelmi szükségszerűséggel készültek fel ideológiailag egy német 1789-re, illúziók szakadatlan keletkezését és szétbomlását egyaránt szükségessé tette.

Hegel úgy vélte, a történelmi fejlődésről való koncepciójával leküzdheti a Solger-féle iróniát, melyet mint fejlődési mozzanatot feltétlenül elimert. Hegel megoldása azonban a harmincas és negyvenes években a haladó értelmiséget már nem elégíthette ki. Mert a filozófiának ama pozitív eleme, amely leküzdö a Solger-féle irónia »negativitását«, azon a felfogáson alapul, hogy a polgári forradalmak korszaka már lezárult. Németország haladó értelmisége, mely forradalomra készült, semmiképpen nem érthette be ezzel a koncepcióval. Hogy Heine visszament a romantikus irónia legmélyebb forrásaihoz, eszerint nem valamilyen régieskedő visszanyúlás, hanem egy időszerű tendencia meg-elevenítése, amely a német osztályharcok különleges helyzetének legmélyebb ellentmondásából sarjadt. Heine már aránylag korán a romantikus iróniának e legmélyebb formáját vallja. Egy levélben Ludwig Robert romantikus vígjátékait bírálva, a legtisztábban megformulázza felfogását. Rosszalja, hogy a vígjátékból hiányzik »a nagyszabású világnézet, mely mindig tragikus«, hibáztatja, hogy a vígjáték nem tragédia. Ezt a »hatalatlan kívánságot, hogy a vígjáték tragédia legyen«, Heine természetesen nem a francia típusú közönséges vígjátékre vonatkoztatja, hanem kifejezetten csak a romantikus komédiára. Amellett dicséri ugyanannak a szerzőnek egy másik — előttünk ismeretlen — romantikus vígjátékát, a *Páviánt*, s ezt írja róla: »Bármennyire kacagunk is első pillanatra a páviánon, mely keserűen panaszolja, hogy kiváltságos teremtmények elnyomják és sértegetik, a dolgok mélyére nézve furcsa megrendülést érzünk attól a hátborzongató igazságtól, hogy ez a panasz voltaképpen jogos. Ez éppen az irónia, mely mindig is fő eleme a tragédiának. A legszörnyűbbet, a legborzasztóbbat, a legszonyosabbat, hogy ne váljék költőietlenné, valóban csakis a nevetséges tarka köntösében lehet ábrázolni...«

Magától értetődik, hogy az illúzióknak ezt a tragikomikus önteremtését és önpusztítását a marxizmus kezdettől fogva egészen másképpen küzdö le, mint a hegeli filozófia. A forradalom marxista koncepciójában éppen az a lényeges mozzanat, hogy föloldja az elmúlt forradalmak heroikus illúzióit és a gazdasági fejlődés helyesen fölismert tényeinek és tendenciáinak józanul gyakorlati hero-

izmusával helyettesíti. Az eddigi fejtegetésekből világosan kitűnik, miért nem juthatott el Heine a romantikus irónia leküzdésének marxista koncepciójához. De Németország helyzetéből ugyancsak világosan kitűnik az is, hogy amikor Heine visszanyúlt a romantikus iróniához, amikor kritikailag és költőileg felújította és elmélyítette a romantikus iróniát, ez nem jelentett hátrafelé, Hegel mögé tett lépést, hanem ellenkezőleg, forradalmi lépést előre felé, túl Hegelen. A végtelen szubjektivizmus átmeneti periódusa, amely szubjektivizmusnak lényeges költői kifejezése Heinénél éppen az irónia, ez a periódus volt a legmagasabb filozófiai-költői álláspont, amelyet Heine elérhetett. Ez volt a végső forma, amelyben polgári és mégis osztályadalmi értelemben egybe lehetett foglalni a Németországban történelmileg lehetséges fejlődés valamennyi ellentmondását. Hogy az egybefoglalásnak ebben a paradox, irónikus szubjektív formában kellett történnie, az Németország egyenlőtlen fejlődéséből, a nemzetközi kapitalizmus fejlődésében elfoglalt különleges helyzetéből következik. Heinét tehát éppen irónikus szubjektivizmusa, melyet reakciós kritikuskai mint »nem német« jelenséget ostromoznak, avatja a *19. század legnémetebb költőjévé*. Stílusproblémái jelentik a legadekvátabb és művészileg legértékesebb tükröződését ennek a nagy fordulópontnak, mely 1848-ban és az előző években állt be a német fejlődésben. A Heinét »nem németnek« bélyegző felfogás irodalomtörténeti formája azoknak a reakciós tendenciáknak, melyek a fasizmusban csúcson sodnak ki s melyek ki akartak küszöbölni a német történelemből mindent, ami forradalmi, hogy ennek a történelemnek éppen legszánalmasabb oldalait dicsőíthessék.

Az ellentmondások feloldása nem gondolati kérdés, ahogyan Hegel hiszi. »Az áru fejlődése ezeket az ellentmondásokat nem szünteti meg, de megteremti azt a *formát*, melyben mozoghatnak. Ez általában az a módszer, amellyel valóságos ellentmondások megoldódnak« (Marx). Ez a forma, melyben a valóságban rejlő ellentmondások feloldódnak, az ily ellentmondások költői tükrözésének különleges formáit is szükségképpen meghatározza. Heine lesz, Balzac mellett, a nyugateurópai polgárság utolsó nagy világraszóló jelentőségű költője, mert, akárcsak Balzac, külön formát talált, melyben az ellentmondások elevenen mozoghatnak. A polgári irodalom régi, apologetikus formája arra törekedett, hogy költött, koholt harmóniába merevítse az ellentéteket. A késő-polgári, 1848-utáni irodalom már nem mehet el oly érdektelenül az ellentmondások mellett, mint a korábbi apologetika. Tehát egy új formát teremt, melyben az ellentmondások *mint ellentmondások merevednek meg*, ugyanúgy, ahogyan az előző formában *harmóniává merevedtek*.

Heine közbenső helyet foglal el ebben a fejlődésben, e fejlődés fordulópontján áll. Küzd minden koholt harmónia ellen. Szétdúl minden e fajta hazug egységet. A szépséget az ellentmondások mozgásában keresi, keresi a forradalom előtti polgári átmenet időszakának szépségét, a fájdalom, a szomorúság, a búbánat, a remény, a szükségképpen keletkező és szükségképpen pusztuló

illúziók szépségében. Friedrich Hebbel, a jelentős német drámaíró, Heine kortársa, ezért nagyon szépen és találóan jellemzi Heine művészetét. »A lírában Heine olyan formát talált, melyben rikítóan csendülnek össze egy görcsbe szorult világ legkétségbeesettebb kifejezésű hangjai, hogy azután gyönyörű zeneként suttogva lebegjenek tova; dalainak gyűjteménye emlékeztet Phalaris mesebeli ércbikájára, mely a monda szerint úgy volt berendezve, hogy az izzó gyomrában kínhalált szenvedő rabszolga kétségbeesett üvöltése mint behízelt harmónia tört elő a király gyönyörködtetésére, s a gyönyörködés ez esetben annyival is megengedettebb, minthogy a kínzó és a megkínzott egy és ugyanaz a személy.« Az ellentmondások eleven mozgása különbözteti meg Heine líráját a későpolgári lírától, amelynek ő kivált utolsó periódusában, közbén áll. Ez a mozgás onnét ered, hogy Heine a forradalomban a jelen szenvedéseitől való megváltás perspektíváját látja, és habár, mint láttuk, Heine periódusában ez a konkrét perspektíva szinte semmivé foszlott, mégis mint negatív elem, úgy a nyugtalanságnak, a konkrét társadalmi föllázadásnak lendítő ereje eleven marad és nem engedi, hogy az ellentmondások apologetikus pesszimizmusává merevedjenek, üres szavalássá az örök és változhatatlan emberi sors ellen. Nem kérdéses azonban, hogy a késői Heine ennek a fejlődésnek küszöbén áll. Ez az érintkezési pont teszi például Nietzsche Heinének olyan nagy tisztelőjévé, hogy őt mint az utolsó európai jelentőségű német költőt ünnepli. Nietzsche álláspontjából szükségszerű és a késői Heine megítélésével kapcsolatban nem egészen véletlen, bár ferde felfogás, hogy Nietzsche őt Baudelaire-rel helyezi együvé.

Ha mi az imént Heinét együvé helyeztük Balzac-kal, ez csak a 19. század nyugateurópai polgári irodalmának fejlődésében elfoglalt helyükre vonatkozik. Mindketten az utolsó nagy polgári írók, akiknek sikerült nagyvonalúan ábrázolni a mozgó ellentmondásokat; mindketten a romantika legmélyebb formában való leküzdésére vállalkoztak; mindketten, túlhaladván a romantikus örökséget, annak legjavát vitték műyükbe; de mindketten csak tökéletlenül küzdötték le a romantikát. Mert, hogy lehetetlen polgári talajon teljesen leküzdenni a romantikus ideológiát, azonos probléma a polgári atheizmus általunk már elemzett »targikumának« problémájával. Persze stílus tekintetében Heine és Balzac, akik tisztelték egymás személyét és művészetét, a képzelhető legnagyobb ellentétek. Balzac az ellentmondások önmozgását magában a valóságban ábrázolja. A társadalom reális ellentmondásainak reális mozgásáról ad képet. Heine formája a szélső szubjektivitásé, a valóság költői ábrázolásának redukálása a valóságnak a költő fejében való tükrözésének eleven és ellentmondásos összműködésére.

Nem véletlen, hogy Heine, leszámítva két rosszsikerült ifjúkori drámáját, drámai vagy epikai művet nem tudott befejezni. Nem mintha nem lett volna benne alakító erő. A torzóban maradt *Bacharachi rabbi*, az *Útirajzok* egyes epizódjai (főként *A luccai fürdők*) mutatják, hogy Heinében igenis volt képesség

élő emberek formálására. Hogy fokozódó érlelődésével egyre tudatosabban vette az irányt egy lírikus-irónikus forma felé költészetben és prózában egyaránt, hogy noha tisztelte és mélyen megértette a klasszikus értelemben vett epikai és drámai realizmus nagy képviselőit, mégis eltökélten lemondott műfajaik műveléséről: annak mély társadalmi és történelmi okai vannak. Heine olyan költészetet keres, melyben a kor legmélyebb ellentmondásai a kor gondolati műveltségének legmagasabb színvonalán jutnak kifejezésre. A társadalmi élet valóságos eseményeinek realiztikus alakulása Franciaországban és Angliában — egy Balzac-nak, vagy alacsonyabb fokon, egy Dickensnek — megengedi a reális ellentmondások ily közvetlenül realiztikus ábrázolását. A német állapotok »anakronizmusa«, melynek a fiatal Marx-tól származó jellemzését és kritikáját már idéztük, ebben az időszakban lehetetlenné teszi egy nagy német realizmus létrejöttét. Ez időszak német realistái (például Immermann) menthetlenül megrekednek a német társadalmi fejlődés kicsinyes és szánalmas viszonyainak ábrázolásában. Ha Heine a kor nemzetközi magaslatán, tehát valóban kortársi, nem pedig német-anakronisztikus szellemben akart művészi formált kritikát adni a német állapotokról, akkor a német viszonyok realiztikus ábrázolásához német talajon nem találhatott olyan cselekményt, amely ezt a kritikát adekváttá és realiztikusan érzékelhetővé tehetné volna. Eszerint sem költői erőtlenséget, sem egyéni szeszélyt nem kell látnunk abban, hogy Heine az ő Németországot bíráló nagy költeményei, *Atta Troll* és *Németország, egy téli mese* megírásához a költői *Útirajzok* megfelelően módosított lírai-irónikus, fantasztikus-irónikus, szélsőségesen szubjektív formáját választotta. Ez volt a társadalmi ellentmondások legmagasabbrendű költői kifejezésének akkor egyedül lehetséges *német formája*.

Heine megértette ennek a német fejlődésnek történelmi szükségszerűségét is. »A német szellem legnagyobb kivirágzásai a filozófia és a dal. Ez a virágkor a múlté, az idilli nyugalom kellett hozzá; Németországot most belerántották a mozgásba....« Heine előtt Németország ideológiai fejlődésének tipikus formái a líra és a filozófia (és mellettük másodsorban az idealisztikusan stilizált dráma és a fantasztikus novella). Az 1830-as és az 1848-as forradalmak közötti periódus magával hozza mindkét nagy forma felbomlását. Láttuk, már, hogy Heine mint előfutár cselekvően résztvesz a klasszikus korszak idealista filozófiájának felbomlásában. Mint költő a klasszikus és romantikus német líra végrendeletének végrehajtója.

De a legmagasabb rendű német költői formának erre a fölborulására — mutatis mutandis — ugyanaz érvényes, amit Marx a filozófia fölborulásának ideológiai feladatáról mond. A *Deutsch-Französische Jahrbücher*-be írt, már többször idézett értekezésében hangsúlyozza Marx, hogy a filozófiát nem szüntethetjük meg anélkül, hogy meg ne valósítanók, másfelől nem valósíthatjuk meg anélkül, hogy meg ne szüntetnők. Amikor Heine irónikusan föloldja a német dalt, az sem egyszorú föloldás. Mert hiszen ha az lenne, akkor csak a kapitaliz-

mus száraz prózájával helyettesitené az elavult hangulat-idillt. Heine ez esetben nem lenne több egy poétizáló Freytagnál — Freytag rejtett és képmutató liberális romantikája nélkül. Heine nagysága éppen abban áll, hogy nem esett belé a késő-polgári fejlődés egyik hamis végletébe sem ; nem lett a kapitalizmus előtti Németország elpusztult idilljének romantikus elégikusa és nem lett a föltörő kapitalizmus »nagyszerűségének« sekélyes apologetája. Nem lett — Mörike- vagy Freytag-típusú író, hanem, éppen a specifikus német fejlődés alapján, balzaci mélységű és szabású nagy európai költő.

Amikor tehát Heine megszünteti ugyanakkor teljes kritikai fegyverzettel birtokba is veszi a klasszikus, különösképpen a romantikus örökséget. Lírája szervesen nő ki a romantikus lírából ; ifjúkori költészetének Brentano, Wilhelm Müller stb. a példaképei. Annyiban is örökébe lép a romantikának, hogy csatlakozik a romantika elvi harcához a kapitalista próza áradata ellen. A modern Anglia iránt táplált ellenszenvé olykor Carlyle-i hangsúlyt kap, noha Heine, mint tudjuk, sohasem volt romantikus antikapitalista. De épp azáltal vette birtokba a romantikus örökséget, hogy a romantikusok színpompás irónikus föllázadását a kapitalizmus prózája ellen mint költői témát használta föl, anélkül, hogy egyetértett volna a kapitalizmus előtti állapotok eltűnését sirató korlátolt elégiával.

A legfontosabb romantikus örökség azonban, amit Heine magáévá tett, a romantika népiesen plebejus jellege. Bármennyire túltengenek a reakciós mozzanatok a napoleoni elnyomás ellen megindult német nemzeti mozgalomban, ez mégis csak nemzeti tömegmozgalom volt, amely évszázadok óta elsőízben, mélységesen fölkavarta a nép széles rétegeit. A német fejlődés szánalmasságában rejlik, hogy mindazon történelmileg szükségszerű illúziók, amelyek ebben a harcban keletkeztek, szükségkép reakciós módon a középkor felé mutatnak vissza. De alaptendenciájuknak ez a reakciós jellege, e tendenciák kiaknázása (történelmi jogi iskola stb.) nem semlegesítik azt, hogy a költészet kapcsolatot keresett és talált népiesen plebejus hagyományokkal (népdal, mese, népmonda stb.). És Heine, kritikájában és költészetében egyaránt, épp a klasszikus és romantikus korszak német fejlődésének e népi-plebejus elemeihez kapcsolódik. Rá mint kritikusra és irodalomtörténészre fölöttebb jellemző, hogy mekkora hévvel veszi védelmébe épp a plebejus német költőket — Vosst Menzel, Bürgert A. W. Schlegel ellenében. És a romantikus iskola elleni megsemmisítően éles polémiájában mindig megvédi ezt a népi-plebejus örökséget. (*A gyermek csodakürtje* anthológia méltatása.)

Költői gyakorlata a német népdalnak e romantikus hagyományából sarjadt. Ifjúkorában még a romantikus líra tematikáját is magáévá teszi, egészen a katolikuskodásig (példa rá *A kevlaari búcsú*). De mindez az ifjú Heinénél is felületes, epizódikus tünet, valóban csak »predilection artistique«, ahogyan A. W. Schlegel mondta annakidején. Heine lírája igen korán túllép ezen a tematikán és csak azért él vele, hogy irónikusan megszünten felemelje. Wilhelm

Müllerhez írt egyik levelében, amikor háláját rója le neki a költeményeiből nyert ösztönzésért, egyszersmind hangsúlyozza a mélyreható különbséget: »Mily tiszták, mily kristályosak az Ön dalai és egytől-egyig népdalok. Az én verseimben viszont csak a forma annyira-amennyire népies, a tartalom a konvencionális társadalomhoz kapcsolódik.« Itt azonban nem szabad elfelejteni, hogy a romantikában is, habár gyakran hamis, reakciós-polémikus módon, fölmerül a nagyvárosi költészet problémája. Mint lírikus persze Heine az első nagy úttörő. De a fantasztikus novellában E. Th. A. Hoffmann megelőzte.

Csak a romantikus örökséghez való ilyen viszonya világítja meg helyesen Heine irodalomkritikai polémiáit; ezeknek nagy elvi jelentőségét legtöbb életrajzírója nem értette meg. Heine persze maga is hibás abban, hogy ezek a félreértések adódhattak, mert legtöbb polémiájában annyira szenvedélyesen személyes, a megtámadottak magánszemélyét is megsemmisítő hangot üt meg, hogy emiatt gyakran ellepleződik polémiájának elvi tartalma, irodalomtörténeti mélysége. Heine egész életében kettős irodalmi harcot folytat. Küzd egyrészt a romantika korlátoltan kispolgári továbbtengődése ellen, a német nyomorúság idilli magasztalásában nyilvánuló ideológiai reakció ellen, és elvileg tökéletesen igaza van, amikor a liberális provinciális késői romantikusoknak ha lehet még keményebben nekiront, mint a korlátolt nyílt reakciósoknak (harca a »sváb iskola« ellen). Másfelől küzd a német líra mindenfajta hamis és halott, nem népies klasszicizmusa ellen.

Kezdődik ez a harc a Platen ellen indított megsemmisítően éles polémiával és végződik Herwegh, Freiligrath és a negyvenes évek irányköltészetének éles bírálatával. Nagyon jellemző és fontos körülmény, hogy a Heine által támadott »klasszicisták« mind politikailag haladó lírikusok voltak. Ez a megállapítás azonban mitsem változtat azon, hogy Heine polémiája irodalompolitikai szempontból helyes volt. Ellenkezőleg, megmutatja ezeknek az irodalmi harcoknak mély összefüggését: azt, hogy irodalompolitikai kiegészítését képezik Heine politikai és világnézeti harcának Börne ellen. (Nem véletlen, hogy Platen, Herwegh és sokan mások Börnénél kerestek elméleti támaszt.) Ezeknek a harcoknak lényeges irodalmi tartalma az említett lírikusok elvont szűkkeblűségének kritikája és ugyanakkor, ezzel legszorosabb összefüggésben, költői formájuk néptől idegen, nem spontán jellegének bírálata. Heine lépten-nyomon gúnyolja Platen »metrikai művészetét«. Elvi ellenfele minden mesterkélt virtuozitásnak, amivel Platen megkísérli a német nyelvre ráerőltetni az antik metrumot. Heine ezt a tendenciát elvileg hamisnak, a német nyelv, a német vers lényegével, a német vers népiességével ellenkező tendenciának tartja. Mennél nagyobb a virtuozitás, annál nagyobb a kár, amit a német versnek ez a fejlődési tendencia okoz. Heine bár ironikusan föloldja a romantikus tartalmat, bár lírájának nagyvárosi tartalmat ad, meg akarja őrizni lírájában a népdal-forma könnyedségét és spontaneitását. A metrikai mesterkedést a népszerűség veszedelmes akadályának tekinti. És az 1848 utáni német irodalom fejlődése teljesen igazolta

aggodalmaikat. Geibel müncheni epigon-lírájától egészen Stefan George imperialista-reakciós parklírájáig diadalmaskodik a reakcióssá vált burzsoázia körében Platen irányzata és a német lírát megfosztja minden lehetőségétől a népi tömeghatásnak, amiben Heine a líra célját látta. Bizonyára nem véletlen, hogy a német demokratikus mozgalom ideológiai képviselői közül olyanok mint Ruge, Lassalle stb. a német líra Platen—Herwegh-féle fejlődési irányának legnagyobb tisztelői voltak és csak Marx, Engels látták meg Heine és az ő még népiesebb, plebejusabb követője, George Weerth költészetében a líra fejlődésének helyes útját. Csak látszólagos, csak felületen mutatkozó paradoxia, hogy a párizsi kézművesekkel pajtáskodó Börne irodalompolitikai szempontból kevésbé népi, kevésbé plebejusi felfogást vallott, mint az »arisztokrata« Heine.

Heine népies irodalmi iránya azonban legszorosabban összefügg azzal, hogy ő szélesebben, dialektikusabban, kevésbé szektáriusan fogta fel a forradalmi feladatokat. És most érkezünk Heine e lírikusok ellen folytatott polémiájának politikai tartalmához. Heine az üres és elvont pátoszt ostromozza bennük, azt, hogy figyelmen kívül hagyják a konkrét viszonyokat, a konkrét ellenséget, az ellenség valóságos megsemmisítéséhez szükséges harc követelményeit. Heine már Herwegh föllépése és nagy sikerei idején érzi, hogy ez a költő merev és szűklátókörű, hogy nem ismeri a reális viszonyokat, hogy tele van szektárius naivsággal és korlátoltsággal:

*Herwegh, du eiserne Lerche,
Weil du so himmelhoch dich schwingst,
Hast du die Erde aus dem Gesichte
Verloren — nur in deinem Gedichte
Lebt jener Lenz, den du besingst.*

*Herwegh, te vasszavú pacsrta,
Oly magasra törsz, ha szárnyra kelsz,
Hogy szemed elől elveszited
A földet — csak a verseidben
Él a tavasz, melyet megénekelsz.*

(Lányi Viktor ford.)

És még élesebb iróniával utasítja el az ilyen politikai költészetet *A tendencia* című versében.

*Blase, schmettre, donnre täglich,
Bis der letzte Dränger flieht —
Singe nur in dieser Richtung,
Aber halte deine Dichtung
Nur so allgemein als möglich.*

*Zengf, dörögj naponta bátran,
Fusson minden zsarnokod —
Így zengj — ám ügyelj a versre,
Csinján szóljon, persze, persze,
Csak úgy — általánosságban.*

(Lányi Viktor ford.)

Persze Heine állásfoglalása az irányzat os költészetéhez nem merül ki ebben a polémiában. Teljesen félreértene *Atta Troll*-ját az, aki hitelt adna a költő ironikus bizonykodásának, hogy ezt a költeményt az irányzatos költészet ellen és a költészet öncélúságának és önállóságának védelmében írta. Az *Atta Troll* polémikus lényege kétoldalú. A korlátolt irányköltészetet ugyanúgy gúnyolja, mint azokat a szociális és világnézeti tartalmakat, melyeket az irányköltészet hirdet. Sőt, Heine főként azért gúnyolja az irányköltészetet, mert csak jellemesség van benne, vagyis jóra való érzület, szűk szektás szellem, de nincs tehetőség, nincs képesség a dolgok bonyolult, sokoldalú, mozgásukban való szemléletére. Az *Atta Troll*-ra következő *Téli mese* irányzatos jellegét még senkisé-

vonta kétségbe. És Heine mégis ezt mondja erről a költeményéről: »Politikus-romantikus mű és a prózai bombasztikus irányköltészetnek remélhetőleg meg fogja adni a kegyelemdőfést.« Az irányköltészet ostromozásával Heine előre tört egy valódi, hamisítatlan és mély politikai költészet felé, amelyben az irányzatosság szervesen nő ki magából az anyagból, s nem elvont prózaisággal ragasztják rá a tartalomra.

A költészet önállóságának védelme korántsem mond ellent ennek a harci jellegnek. Heine kiállításának a költészet önállósága mellett semmi köze valamilye *l'art pour l'art*-hoz. Heine elszigetelt helyzetét fejezi ki a harmincas és negyvenes évek német pártharcaiban. Akar harcolni, de a demokratikus mozgalom korlátolt politikusaikhoz és költőihez épp oly kevéssé tud és akar csatlakozni, mint ahogy nem akar ideológiai engedményeket tenni a reakciósnak. Ludwig Börne ellen írt könyvében Heine azon gúnyolódik, hogy őt egyelőre mindkét tábor csak mint költőt ismeri el. »Igen, úgyszólván politikai obsitot kaptam és mintegy nyugdíjaztak a Parnasszusra. Aki ismeri az említett két pártot, az tudja majd méltányolni nagylelkőségüket, hogy meghagyták nekem a költőtisztulást. Némelyek a költőben nem látnak mást, mint henye ideálok álmodozó udvaroncát. Mások a költőben semmit sem látnak, józan ürességükben a leggyengébb visszhangot sem kelti a költészet.« Amikor tehát Heine védi a költészet önállóságát, a nagy költészet harcos jogait védi a reakció és a »haladószelemű« korlátoltság ellen, mely meg akarja nyirbálni hatáskörét.

A költészet Heinei szubjektivizmusa a hamis szélsőségek elleni harcban magas célra törő népies költészetért küzd, mely a kor legmélyebb problémáit tartalmazza. Heine teljes világossággal látja az elmúlt idők nagy objektív költészetének értékét és jelentőségét. Bármennyire helyesen bírálja Goethe némely filiszteres vonását, irodalomszemléletében Goethe ugyanoly középponti helyet foglal el, mint Hegel a filozófiában s mint Napoleon a történelemben. De ugyanakkor látja, hogy Németország számára a Goethe-korszak történelmileg lezárult, hogy azt a magas korszerű költészetet, mely az ő szeme előtt lebeg, csak egészen más alkotó módszerrel lehet megvalósítani. Ha most Heine ebben a kérdésben elméletileg és gyakorlatilag egy radikális szubjektivizmus mellett tör lándzsát, akkor egyrészt tisztában van azzal, hogy ez a stílus szükségképpen egy átmeneti korszak átmeneti stílusa, másrészt érzi a modorosság veszélyét, amely minden következetesen végigvitt szubjektív stílusra nézve fönnáll. A modorosság e veszélyének maga Heine igen gyakran áldozatul esett. Már jellemzett »magántaktikája«, túlzottan személyes vitamódszere, az a törekvés, hogy mindenáron kikényszerítse magából a kifejezés széleskörű hatását és népszerűségét, anélkül, hogy biztos osztálytalaja, tartalom és forma dolgában iránymutatója lett volna stb., mindez a modorosság felé kellett, hogy terelje őt. Egyízben amikor Wienbarg dicséri költészetét így panaszkodik: »Ön még szabad paripa, én iskolára lovagoltam be magam. Beleestem egy modorba, amelyből nehezen tudok szabadulni. Mily könnyen lesz az ember a közönség

rabszolgájává. A közönség elvárja és megkívánja, hogy azonnál folytassam, ahogyan elkezdtem; ha másképpen írnék, azt mondanák: ez nem heinés, Heine már nem a régi Heine.« Az irodalom kapitalista piacától való függőség világosan kifejezésre jut Heinének ebben az önkritikájában.

De a modorosság veszélyének Heine esetében még mélyebb okai is vannak, világnézeti disszonanciáiban gyökerezők. Teljes joggal támadja Börnét, amiért korlátolt módon szembeállítja a »tehetséget« a »jellemmel«. Amint látjuk, teljes joggal hangsúlyozza a költő jogát a szabadsághoz, mert ezt a szabadságot abban látja, hogy a költő szabad kapcsolatot tart a kor nagy politikai áramlataival. De a Börne-féle jellemzilárdság korlátolt koncepciója elleni polémiában gyakran a nihilista szkepticizmus álláspontján feneklik meg. Ez a szkepticizmus olykor a stílus modorosságában, üres szellemeskedésben tükröződik.

Ámde a modorosság veszélye nemcsak a szellemeskedés, hanem a lírizmus felől is fenyegeti Heinét: állandóan abban a veszedelemben forog, hogy valódi, mély lírai érzése modoros érzélgősségbe csap át. Érti ezt a veszélyt és az ilyen érzélgősségeket többnyire élces, ironikus csattanókban oldja fel. Ámde az érzés ironikus feloldása csak akkor lesz mély és ezért jogosult ironia, ha a költő érzése maga is valódi érzés volt. Egy nem valódi érzelmesség élces feloldása üres élcelődés marad. (Egészen más persze ha Heine a nyárspolgárok eleve hamis szentimentalizmusát gúnyolja ki.) Ennek a hamis érzelmességnek megvan a világnézeti alapja, abban, hogy Heine képtelen teljesen dialektikusan felfogni a társadalmi folyamatot. A társadalmi fejlődés materiális problémáinak megítélésénél többnyire elakadt a mechanikus materializmus álláspontján, s mivel érzi, hogy ily módon a mozgás merev és ki nem elégítő magyarázata keletkezik, s mivel képtelen gondolatilag föltárni a valódi hajtóerőket, szentimentális érzelmi toldalékokkal »egészíti ki« a mechanisztikus magyarázatot. A mechanikus materializmusnak ezt a korlátját Heine maga igen világosan fölismerte: »Az érzelmesség az anyag kétségbeesése, az anyagé, mely nem éri be önmagával és valami jobbra, meghatározhatatlan érzésre vágyik.«

Heinének ezeket a gyengéit azért kell ily élesen kiemelni, mert népszerűsége a silány liberális publicistáknál (akik »a tárcacikk atyjának« nevezték el) és a liberális kispolgároknál ezeken a modorosságokon alapszik. Itt egészen végletesen kifejezésre jut, hogy Heine, nagy népszerűsége ellenére, mennyire elszigetelt helyzetben van: olyan társadalmi rétegben népszerű, amely ellen a legelkeseredettebben küzd és oly módon népszerű, hogy nagy, mély és forradalmi tulajdonságai végleg eltűnnek és csak modora marad hatékony. Az, hogy valamennyi reakciós irodalomtörténész (Pfizertől, a »sváb iskola« teoretikusától, a fasiszta Bartelsig) erről az oldaláról támadta őt és hogy még jelentős kritikusok is (mint például Karl Kraus) áldozatul estek ennek a reakciós előítéletnek, Heine emlékéét kevésbé veszélyeztette, mint az, hogy olyan ember-típusnál tudott ily népszerűvé válni, amelyet ő minden tekintetben a legmélyebb és legjogosultabb megvetéssel sujtott.

Heine költészetének alapvonala — távol ettől a modortól — egy népszerű és ugyanakkor mély, a korszak minden fontos kérdését gyökerében megragadó költészet irányában mozog. Heine mint költő is ki akarta fecsegni a hegeli bölcsélet iskolatitkát és ebben az iskolatitokban a lankadatlan és elkeseredett harcot látta a régi társadalom gazdasági-politikai nyomorúsága, a keletkező kapitalizmus gazdasági-politikai förtelmessége ellen, a harcot azért is, hogy a tömegeket forradalmi felkelésre ébressze fel.

*Trommle die Leute aus dem Schlaf,
Trommle Reveille mit Jugendkraft,
Marschiere trommelnd immer voran,
Das ist die ganze Wissenschaft,
Das ist die Hegelsche Philosophie.*

*Álmából verd fel az alvót,
Dobolj a fülebe vidám
Riadót, bátran menetelj,
Ennyi az egész tudomány,
Ennyi a hegeli bölcsélet...*

(Kálnoky László ford.)

Heine költészetének mélysége onnét ered, hogy történetileg helyesen fogta fel a jelen nagy fejlődési tendenciáit, igazságosan értékelte a kapitalizmus győzelmét, annak minden prózaiságával és minden förtelmességével egyetemben, a középkornak és továbbélő csökevényeinek hazuggá vált idilli költészete fölött. Ehhez a helyes felfogáshoz fűződik tehát a kapitalizmusnak és kapitalista kultúrának éles kritikája, az a könyörtelen fölismerés, hogy mily pusztító hatással van a kultúrára a kapitalizmus, noha keletkezése és kiszélesedése történelmileg szükségszerű és haladó. Másfelől, ha Heine bírálja a középkort és a középkori csökevényeket, sohasem veti el felületes közönségséggel a középkori talajból sarjadt népies költészetet. A fiatal Marx egyízben a »függőség demokráciájának« nevezte a feudalizmust, Heine pedig, mint láttuk, rendkívül finom érzékkel bírt ahhoz, hogy könyörtelenül támadja a feudalizmus függőségét és ugyanakkor átmentse saját alkotó módszere számára e korszak népiesdemokratikus költői hagyományait, mint a költői alakítás eleven tényezőit. Így azután, mint korának többi nagy írói, mentesült attól, hogy akár a kapitalizmus magasztalójává süllyedjen, akár a korlátlan romantikus kritikában, a kapitalizmus előtti állapotok költőiességének korlátolt dicsőítésében rekedjen meg.

Heine tehát kora reális fejlődésének reális dialektikáját akarja költőileg alakítani. És ha tudjuk is, hogy ez a dialektika csupán a Solger-féle tragikus-ironikus dialektika volt, nem pedig Marx teljes és átfogó materialista dialektikája, mégis azt látjuk, hogy Heine olyan éleslátással és ideológiai fölszereltséggel fogja meg a jelen problémáit, mint kortársai közül egyedül Balzac, csak hogy ő, a munkásmozgalommal szemben elfoglalt álláspontjának kérdéses volta ellenére, a proletáriátus forradalmi szerepének megértése dolgában messze túlszárnyalja Balzacot. A 19. század nagy íróinak stilisztikai harca az élet kapitalista prózájának leküzdésére irányul, amely leküzdést állandóan fenyegeti az a veszély, hogy vagy a romantikus szépítgetés, vagy a prózaiság kátyú-

jába kerül. A stilisztikai törekvés sikere mindig attól függ, mennyire képesek az írók az élet tűnőben levő költészetének elemeit világnézetileg helyesen megfogni és ezáltal ezt a költészetet mint helyesen megfogott, tehát *költőileg legitim* alkotásrészét összképükbe illeszteni. Az 1848 előtti időszak nagy költőinek, köztük Heinének, a szerencsés történelmi helyzet megadta a lehetőséget, hogy a kapitalizmust mint keletkezési folyamatot, nem pedig mint már létrejött állapotot, a kapitalizmus előtti költészetet mint letűnőt, mint letűnést, nem pedig mint már elpusztultat és végleg letűntet alakítsák. Ilyeténképpen Heine történelmileg legitim kapcsolatot talál a romantikus népköltészet hangulatvarázsában, s noha azt — ugyancsak a történelmi legitimitás jogán — irónikusan föloldja, a föloldás ellenére, e föloldásban és ez által, mint leginkább jogosult költői eszközt használhatja fel azt a bizonyos hangulatvarázst. Heinének ez a különleges lírai sajátossága nem tisztán egyéni sajátosság. Hogy önála líraian, a népdalköltészet irónikus kiaknázásában és irónikus megmentésében nyilvánul, az, mint láttuk, Németország történelmi helyzetéből következik. De az epikus Balzac költészete ugyancsak nagy mértékben a kapitalizmus előtti kor csökevényeinek történelmileg legitim feldolgozásából sarjad, s e csökevények történelmileg szükségszerű pusztulását elégikus bánattal, mégis teljes történelmi igazságossággal alakítja költőileg.

Láttuk, hogy Németországban a romantika a francia forradalom szüleménye volt és középponti problémája a még objektíve forradalmi polgári osztálytáplálta illúziók szükségszerű keletkezésének és szükségszerű pusztulásának dialektikája. Ugyanakkor a líra témakörének középpontjában az ember és természet egységének kérdése jelentkezik és az, hogy az ember ebbe az egységbe a minden ideált kegyetlenül szétszaggató kapitalizmus elől menekül. A romantikus líra belső dialektikája az a lappangó tudat, hogy az embernek a természettel való egysége csupán szubjektív óhajok és remények bevetítése a természetbe, hogy az ember és a természet e megálmodott egysége valójában a természet kegyetlen közönye az emberi vágyódás iránt. E kegyetlen közöny hangsúlya megint a kapitalista törvények embertelenségének valamilyen tudattalan, ugyancsak romantikus bevetítése a természetbe. A gonosz diadala, Heine *Romanzero*-lírájának alapmotívuma nem más, mint ennek a fejlődésnek végletesen pesszimista betetőzése. Ennek csirái nemcsak a fiatal Heinénél, hanem az egész romantikus lírában megvannak. A proletár tudat számára a természeti törvényeknek az emberi tudattól való objektív függetlenségéből talán hiányzik egy ilyen »kegyetlen közöny« hangsúlya, minthogy a proletár tudat számára a társadalmi-történelmi valóságot nem takarja áthatolhatatlan homály. Itt még mint probléma sem merül fel ilyen romantikus beleérzés, ily szentimentális egyévválás a természettel. Az ilyen egység után való vágy, valamint az a tudat, hogy ez a vágy szükségképpen megvalósíthatatlan, mindkettő csakis a felnövekvő kapitalizmus talajából sarjad. Mennél erősebben fejlődik a kapitalista társadalom, annál üresebbé és hazugabbá válik ez a vágy.

Heine viszonya a romantikus lírához tehát páratlanul szerencsés átmenet a költészetre nézve. Teljes világossággal és kérlelhetetlenséggel rombolhatja szét ezeket az illúziókat mint illúziókat, és ugyanakkor ezt a vágyat költői legitimitással aknázhatja ki mint költészetet. *Vallomásaiban* elmondja egy igen érdekes beszélgetését Hegellel: »...ábrándozva beszéltem a csillagokról és a boldog lelkek lakóhelyének neveztem őket. A mester azonban maga elé dörmögött: „A csillagok, hm! hm! a csillagok csak fénylő kiütések az égbolton.” — Az isten szerelmére! kiáltottam, hát nincs ott fenn olyan boldog hely, ahol az erényt halál után megjutalmazzák? Ő azonban, miután halványan fénylő szemét reám méreztette, metsző hangon így szólt: „Ön tehát még borraivalót kíván azért, hogy ápolta beteg édesanyját és nem mérgezte meg tisztelt fivére urát?”» Heine fejlődése egyre jobban közeledett ehhez a kettősséghez: a romantikus hangulatok, a történelmileg szükségszerű illúziók költői alakításához és azok irónikus szétrombolásához. Egyre újabb és egyre nagyszerűbb elemeit fedezi föl a természet hangulatvarázsának — például ő volt Németországban a tenger monumentális költészetének fölfedezője —, de egyúttal egyre súlyosabb csapásokkal zúzza szét a koholt romantikus harmóniát, az ember és a természet közötti egység illúzióját.

*Es murmeln die Wogen ihr ew'ges Gemurmel,
Es wehet der Wind, es fliehen die Wolken,
Es blinken die Sterne gleichgültig und kalt,
Und ein Narr wartet auf Antwort.*

*Mormolnak a hullámok, nemszűnve zúgnak,
És lebben a szél, röppennek a felhők,
Hidegen és közönnyel pillog a csillag —
És egy bolond várja a választ.*

(Fodor József ford.)

Magától értetődik, Heine írt sok olyan verset, amelyekben egyszerűen kigúnyolja a nyárspolgár laposan érzélgős, nevetséges illúzióit. Legmélyebb költeményei azonban az illúziók történelmileg szükségszerű keletkezésének és történelmileg szükségszerű pusztulásának dialektikájából keletkeztek. A lírai legitimitást, az utánozhatatlan varázst Heine versei épp ebből a forrásból nyerik, épp abból, hogy Heine maga is megszállottja az illúzióknak, amelyeket kegyetlenül szétromból. Fejlődésével párhuzamosan, ahogy egyre jobban és mélyebben belelát a társadalmi összefüggésekbe, mindinkább halványodnak ezek az illúziók, egyre kevésbé hisz bennük maga a költő — de végleg kiirtani a szívéből nem tudja őket. Sőt, Heine utolsó korszakának sajátos jellege épp abban áll, hogy politikai és világnézeti kétségbeesése erősíti benne a két ellentmondó tendenciát. Az illúziók még inkább halványulnak, a költő még inkább eleve csak pusztá illúziókat érez bennük, mégis kétségbeesetten kapaszkodik ezekben az illúziókba, melyekben már maga sem hisz, melyek tudatos költői szétrombolásuk előtt már belsőleg szétrombolódtak. Ezáltal az illúziók irónikus feloldása különös bensőséget kap. Nem szükséges, hogy a föloldás csattanószerűen történjék, mint főként a fiatal Heinénél látjuk, benne rejlik az már az illúzió alakításának fájdalmas hitetlenséget éreztető hanglejtésében. Ez adja meg Heine verseinek egészen különleges, utánozhatatlan tónusát, mely a *Bimini* című költeményben szólal meg a legpregnansabb kifejezéssel:

*Bimini! Bei deines Namens
Holdem Klang, in meiner Brust
Bebt das Herz, und die verstorbnen
Jugendträume, sie erwachen.*

*Auf den Häuptern welke Kränze,
Schauen sie mich an wehmütig,
Tote Nachtigallen flöten,
Schluchzen zärtlich, wie verblutend.*

*Und ich fahre auf, erschrocken,
Meine kranken Glieder schüttelnd
Also heftig, dass die Nähte
Meiner Narrenjacke platzen.*

*Bimini! a te neved
Szelíd csendülésekör
A szív reszket s felélednek
Porukból az ifjú álmok.*

*Fejükön hervadt füzerek,
Búval telten reám néznek,
Holt madárkák juvoláznak
S elvérzetten felzokognak.*

*Megrettenve riadok fel,
Beteg tagjaimat rázva,
Heveskedve, hogy felpattan
Bohóc-zubbonyom varrása.*

(Lányi Viktor ford.)

Itt egész világosan jelenik meg Heine költői jelleme mint *határjelenség* a burzsoázia ideológiai fölemelkedése és ideológiai hanyatlása közt. Mert amikor költőileg megformál olyan illúziókat, melyekben nem hisz, vagy csak félig hisz, ezzel kihat a késő-polgári korszak tudatosan antiromantikus, de voltaképpen le nem küzdött romantikával mélységesen telített költészetére. Itt válik érthetővé, miért hatott Heine oly erősen és tartósan a francia lírára, miért vehette Wagner Heinétől a *Bolygó hollandi* és a *Tannhäuser* tematikáját és felfogását stb. Heinének ez a földalatti és indirekt utóhatása érvényesül egészen a 19. század végéig — kivéve a francia lírát. Még Ibsen *Hedda Galber*-jében is érezni a késői Heine nem hitt, keletkezésük közben elvetélt illúzióinak utóhatását. Ő e tekintetben csakugyan az első modern költő — vagy legalább az első egyike —, de ez a fejlődés nem abban az irányban halad, ahol Heine magát egy új kor előfutárának tarotta.

A romantikus hangulat örökség költői kiaknázása azonban Heinénél nem csupán ezen a vonalon megy végbe. Amikor Heine a »függőség demokráciájában« újjáéleszti a demokratikus-plebejus elemet, benső lehetőségéhez jut, hogy ennek a költészetnek költői hangulattartalmát, habár ugyancsak a magateremtette hangulatok kontrasztszerű feloldása útján, a népies forradalmi költészet szolgálatába állítsa. Különösen forradalmi föllendülésének időszakában sikerült Heinének — a páratlan *Takácsdal*-ban, a *Téli mese* számos részletében — forradalmi vádba vagy győzelmi énekbe közvetlenül átvinni a romantikus népi költészet hangját. Késői költeményeiben is egész sereg példát találunk arra, hogyan használja ki ezt a költészetet közvetlenül, vagy legtöbbször ironikusan föloldott alakban, kiáltó vádra a szociális valóság poézisba burkolt hitvány-sága ellen.

*Gemütlich ruhen Wald und Fluss,
Von sanftem Mondlicht übergossen;
Nur manchmal knallt's. Ist das ein Schuss?—
Es ist vielleicht ein Freund, den man
erschossen.*

*Szelíden nyugszik erdő és folyó,
A hold mindent ezüstsugárral átfon.
Néha egy csattanás. Fegyvergolyó?
Tán most lőtték agyon egy jóbarátom.*

(Lányi Viktor ford.)

Még valami sikerül Heinének: a költészetnek ezt a népies demokratikus elemét, a hanyatló, a polgári fejlődéstől elpusztított középkor költészetét tematí-

kailag úgy fordítani, hogy az elmúlás mélabúja közvetlenül ironikusan a népi forradalom diadalába csap át, hogy az elmúló középkor fölött nem a kapitalizmus prózája, hanem a forradalom költészete győzedelmeskedik. A legszebben talán *I. Károly* című késői versében :

*Im Wald in der Köhlerhütte sitzt
Trübsinnig allein der König;
Er sitzt an der Wiege des Köhlerkinds
Und wiegt und singt eintönig :*

*Eiapopeia, was raschelt im Stroh?
Es blöken im Stalle die Schafe.
Du trägst das Zeichen an der Stirn
Und lächelst so furchtbar im Schlafe.*

*Eiapopeia, das Kätzchen ist tot —
Du trägst auf der Stirne das Zeichen —
Du wirst ein Mann und schwingst das Beil,
Schon zittern im Walde die Eichen.*

*Der alte Köhlerglaube verschwand,
Es glauben die Köhlerkinder —
Eiapopeia — nicht mehr an Gott
Und an dem König noch minder.*

*Das Kätzchen ist tot, die Mäuschen sind froh
— Wir müssen zuschanden werden —
Eiapopeia — im Himmel der Gott
Und ich, der König auf Erden.*

*Mein Mut erlischt, mein Herz ist krank,
Und täglich wird es kränker —
Eiapopeia — du Köhlerkind,
Ich weiss es, du bist mein Henker.*

*Mein Todesgesang ist dein Wiegenlied —
Eiapopeia — die greisen
Haarlocken schneidest du ab zuvor —
Im Nacken klirrt mir das Eisen.*

*Eiapopeia, — was raschelt im Stroh —
Du hast das Reich erworben,
Und schlägst mir das Haupt vom Rumpf herab
— Das Kätzchen ist gestorben.*

*Eiapopeia, was raschelt im Stroh?
Es blöken im Stalle die Schafe.
Das Kätzchen ist tot, die Mäuschen sind froh
— Schlafe, mein Henkerchen, schlafe !*

*A kis erdei lakban egymaga ül
A király, az arca mogorva;
Ringatja a szénégető gyerekeit,
Egyhangú dalt dúdolva :*

*Tente babája, a szalma zizeg
És béget a nyáj az akolban.
Homlokodon jegy s arcodon
Álmodban furcsa mosoly van.*

*Tente babája, kimúlt a cicus.
Meglengeted egykor a ballát
— A homlokodon ott a jegy —
Előre remegnek a tölgyfák.*

*A régi vakhitnek nyoma sincs,
Fütyül már — tente babája —
Istenre a szénégető,
Fütyül ő már a királyra.*

*Kimúlt a cicus, vidám az egér.
Bele kell, hogy ebbe törődjön
— Tente babája — a mennynek ura
S éppúgy a király is a földön.*

*Kedvem kihűnyt, szívem beteg
S már napról-napra rosszabb;
Tente babája, te kis gyermek,
Tudom, hogy a hóhérom vagy.*

*Bölcsődalom a halottsiratóm,
— Tente babája — leomló
Ősz fűrtjeimet vágod le előbb,
Tarkómon csattog az olló.*

*— Tente babája — a szalma zizeg.
Majd, hatalomra jutva,
Törzsemről a fejemet leütöd.
Ez vár szegény cicusra.*

*Tente babája, a szalma zizeg,
Aklában a birka béget.
Kimúlt a cicus, vidám az egér.
Kis hóhér, álmodj csodaszépet.*

(Kálnoky László ford.)

Ebben a forradalmi költészetben Heine, mint ő maga mondja, valóban az utolsó romantikus költő és egyúttal az első modern poéta. De épp ebben nem voltak utódai, a németországi forradalmi mozgalom fejlődése folytán közvetlen utódai nem is lehettek. Egyedül Georg Weerth, akit kevésbé nyomasztott a polgári romantikus mult, folytatta egészségesebb, problémátlanul érzékibb, plebejusabb módon Heine demokratikus-plebejus vonalát. A proletár költészet,

másutt is, nemcsak Németországban, rendkívül nagy és termékeny, persze kritikai feldolgozásra váró örökséget bír Heinében, ezt csak most kezdik fölfedezni és napfényre hozni, miután a proletár osztályharc az irodalom terén is megkezdte fölszámolni a kezdeti időszak absztrakt-formalista előítéleteit, megfeneklését a késő-polgári imperialista költészetben.

A német reakció mindig helyes ösztönrel érezte Heine forradalmi nagyságát és termékenyítő hatását és mindig a legnagyobb erőfeszítéssel igyekezett kitorölni Heine nevét a német irodalomból. Nem véletlen, hogy Heine a szobormániás Németországban — népszerűsége ellenére — sohasem kapott hivatalos emlékszobrot. És a reakciós irodalomtörténet mindig azon volt, hogy a Goethe óta legnagyobb német költőnek epizód szerepet juttasson és olyanokat állítson helyére — például Möriket — akik hozzá képest csak kecses törpék. A fasizmus, helyesen érezve, hogy Heinének a középkor paródiája ellen kihegyezett gyilkos iróniája a »harmadik birodalomra« még gyilkosabban találó, mint a negyvennyolcas forradalom előtti Poroszországra, Marx-szal és Engels-szel, Leninnel és Sztálinnal együtt ki akarja irtani Heinét a nép tudatából. Ezeknek az ellenségeknek a gyűlölsége — ők képviselik legszörnyűbb, leggyalázatosabb fejlődési formáját azoknak a hatalmaknak, melyek ellen Heine mindig hadakozott — jogosult. Azzal, hogy ellene megsemmisítő harcot viseltek, a legméltóbb emlékművet állították neki addig is, míg a német forradalom majd megfelelő módon nyilváníthatja iránta háláját.

HOZZÁSZÓLÁSOK

GÁSPÁR ENDRE:

Nagy szerénytelenségnek érezném, ha Lukács professzor előadásához hozzászólva, akár általa elmondottakat ismételnék meg, akár az ő előadásában nem érintett, tehát feltehetően másodlagos fontosságú kérdésekről fűzném hozzá megjegyzéseimet. Valamennyire mégis kénytelen vagyok vállalni az utóbb említett kockázatot, mikor a teljességre való törekvés pretenziója nélkül megkísérlem a választ arra a szinte szakmai értelemben leszűkített kérdésre, *mit lehet és kell megtanulni a ma tollforgatójának attól a Heinétől*, akinek politikai és költői arca Lukács professzor előadásából oly éles vonásokkal bontakozott ki előttünk.

Induljunk ki talán abból az irodalomtörténetileg igazolható tényből, amely Heine jelentőségének is fokmérője, hogy fellépése — mint rajta kívül csak még néhány legnagyobb — fordulópont az irodalom fejlődésében; hogy Heine után többé senki, de elsősorban német író és még inkább német lírikus nem írhatott többé úgy, mintha Heine nem élt volna a világon. »Heine und kein Ende« — milyen unos-untig variált siráma volt ez minden német kritikusknak Menzeltől Karl Krausig! A panasz jogosult, mert nem volt a német irodalomnak és természetesen elsősorban a német lírának egyetlen korszaka sem, amelyben Heine ne hatott volna eleven erőként. Ennek a hatásnak elemzése eltérítene mondanivalómtól, ezt a munkát sokan el is végezték már — de ha munkájuk

eredményét röviden összegezni akarjuk, két tényt mindenesetre megállapíthatunk. Az egyik ez: olyan széles és mindenoldalú ez a hatás, hogy a múlt század második felének nincs német költője, akinek költészetéből hiányoznának a heinei színek és hangok — se az alól a szabály alól nem kivételek Heine még olyan eltökélt antagonistái sem, mint pl. Geibel, Scheffel vagy Baumbach. A második pedig ez: Heine hatása ebben az egész epigon korszakban *formalisztikus* volt. Mindenki utánozta, sokan öntudatlanul, még többen görcsös ellenszegüléssel, de a lényegét, a kor égető problémáinak középpontba állítását szinte senki sem tanulta el tőle. Nyilván ez az oka annak is, hogy még az irodalomtörténetírás is, amely Heine népszerűségével számot vetve, kénytelen volt elismerni költészetének jelentőségét, vicsorgó értetlenséggel és gyűlölettel vetette magát Heinére, a prózaíróra. A heinei költői forma letörölhetetlen hatása és a költő hangos megtagadása: ez az az évszázados német Heine-ambivalencia, amely igazában csak a közelmúltban ért véget, mikor a győztes szovjet fegyverek a német népnek is elhozták a felszabadulást. Nemrégiben lapoztam végig egy könyvjegyzéket; az derült ki belőle, hogy a második világháború utáni első két évben, még mielőtt az imperalista háborús úszítók kettészakították volna Németországot, egyetlen halott vagy élő német író sem jelent meg több kiadásban Heinénél. Ez is népszavazás volt, beszédes tanúságtétel arról, hogy a németység említett Heine-ambivalenciája a »német mizéria« sok más megnyilvánulásával együtt immár a múlté. Heine hat és hatni fog még soká, hatni fog minden bizonnyal elsősorban a német irodalomra is, de másképpen, mint eddig. Akik ezentúl tanulni fognak tőle, nem fogják beérni azzal, hogy utánozni próbálják a heinei formát.

Nem! Mindenekelőtt azt fogják megtanulni tőle, amit valamennyiünknek elsőnek lehet és kell megtanulni Heinétől: hogy észrevegyük és meglássuk a jövőt a jelenben, a holnapot a mában, azt, ami a fejlődés adott szakaszában a halódó régi mellett ígéretesen új. Nem mindenkinek adatott meg, hogy a maga helyén és korában alkalmazni tudja a társadalom fejlődésének ezt a Sztálin zseniálisan egyszerű megfogalmazásában szinte kézzelfoghatóvá vált mozgástörvényét. Lukács professzor előadásából világos lett előttünk, milyen példaszzerűen látta Heine kora leghaladóbb tendenciáit, hogyan jutott el a szocializmus jelentőségének és biztos eljövételének belátásáig a társadalmi és személyes helyzetéből adódó minden korlát ellenére, amely az engedmények sorozatára szorította. Aki a negyvenes években olyanokat tudott írni a kommunizmusról, hogy »az igazi komoly hős, akire szerep vár a modern tragédiában és aki csak a végszót lesi, hogy a színpadra lépjen«, az másfél évtizeddel később teljes joggal hivatkozhatott arra, hogy »a kevesekhez tartozott, akik leghelyesebben ítélték meg a jövőt«. Ezt a lángeszű éleslátást nem kisebb ember dicsérte meg, mint Engels abban a híres mondatában, amely hódolattal adózik Heinének, hogy szinte egyetlenül vette észre a német filozófiának — tudvalevőleg a tudományos szocializmus egyik komponensének — forradalmi lényegét. Nagyon jól jelölte meg Lukács professzor Heine helyét a polgári ideológiai fejlődés határában. Heine valóban ott állt és ezen a határon nem tudott átlépni. De ne felejtsük el, hogy ezért maga a különben igazán nem toleráns vagy engedményekre hajlandó Marx adott neki abszolúciót és hogy Heine forradalmiságának minden emlékműnél maradandóbb elismerése volt az Októberi Forradalom másnapján a Népbiztosok Tanácsának az a Lenintől aláírt határozata, hogy állítsanak szobrot a szocializmus nagy elődeinek és harcosainak, megjegyezvén, hogy »a jegyzékbe fel kell venni a legnagyobb külföldieket, pl. Heinét«. A határozatban más külföldi neve nem is fordult elő a Heinénél kívül.

A második, amit Heinétől meg kell tanulnunk, a korszerűség. Az a követelmény, amelyet ő maga fogalmazott meg a legpontosabban ugyanott, ahol a »művészeti korszak« Goethe halálával következett lezárulásáról ír. »A mostani művészetnek – mondja – el kell tűnnie, mert elvi gyökerei a múltba nyulnak vissza«. Ezzel szemben »a görög és a firenzei művészek nem éltek önzően elszigetelt művészi életet, a henyén költő lélek nem volt légmentesen elzárva a kor nagy fájdalmaitól és örömeitől, művei csak a kor tükörképei voltak« – és így tovább. Az idézetek tetszés szerint szaporíthatók lennének, de fölösleges. Heine műveinek nagy része kommentár nélkül is bizonyítja, hogy ez a költő valóban bent állott korában, osztozott fájdalmaiban és örömeiben és minden művészi tökélyre törekvése ellenére semmi sem volt kevésbé, mint az öncélú művészet szószólója, elefántcsonttoronyok lakója.

A harmadik, amit Heinétől meg kell tanulnunk, az őszinteség. Irodalomtörténeti közhely, hogy Heine az igazán nagy költőkre, így a mi kongeniális Petőfinkre és a spanyol Becquerre elsősorban ezzel az őszinteségével hatott felszabadítóan. Ez az őnmaga és kora iránti határtalan őszinteség egyértelmű a szellem emberének bátorságával. Ugyanazzal a bátorsággal a kor valóságának feltárásában, amelyre azóta Sztálin, Gorkij és Zsdanov biztatták a lélek mérnökeket. Az irodalomtörténet ismerői tudják, mekkora értetlenséggel reagált kora és utókora is Heinének erre az őszinteségére, melyet ő maga egyszer szerényen »önittasult alanyiságnak« nevezett. Schopenhauer, ez a nagy elme, aki félelmetes biztonsággal találja meg minden kérdés legreakciósabb megfogalmazását, Heinétől nem vitatja el a nagy költő rangját, továbbmenően azt is elismeri, hogy ezt a rangot elsősorban őszinteségével érdemli ki, de — teszi hozzá egy hátrahagyott művében — Heine őszintesége közelebről nézve nem egyéb fajilag meghatározott szemérmelenségnél. Ez alapjában ugyanaz a ráförmedés, amellyel Platen, a kor hideg formatökélybe menekült nagy citoyen-költője a leggyilkosabb pamflet visszavágását zúdította magára Heine részéről, aki Platen szerint »der Erdensöhne Unverschämtester«. A lírizmus e gátlátságnélküliségének vádját azonban még olyanok is hangoztatták Heine ellen, akik egyébként tisztelettel néztek fel rá. Persze itt megint a német Heine-ambivalencia egy válfajáról van elsősorban szó. Kérem, engedjék meg a műfordítóknak, hogy jellemző példaként idézzem néhány töredéket Richard Dehmel egy valaha híres hosszabb verséből. Címe : *Heine emlékműve – egy álmodozó uralkodó monológja* :

*Hálám fogadd, hogy fejedelmedért
Dolgozni kész vagy még; foglalj helyet,
Szobrász. Tudod, meguntam koronámat,
Újvère ismét népemre ruházom,
Próbáljon uralkodni ő magán,
Nekem tulonitül érett, terhes is már.
De távozásom fűzze össze népem
Velem még egyszer boldog tiszteletben,
Utódaink is tiszteletre készítve
Egy fejedelmi, nyájas adománnyal;
Ezért hivattalak.*

*Tudom, nagy életművet tervezel:
»A német Michel, álmából ocsúdva«.
Kedves, hogy többretartod óhajom.
Halld hát, amit kigondoltam magamban,
Nem tudja senki létrehozni, csak te:
Egy emlékművet Heine Henrik úrnak.*

Hagyd, hogy kinyissam ránk az ablakot :
 Ődít ez a nagyvárosi tavasz.
 A téren ott, a szentegyház előtt
 Álljon az emlékmű, ez volna vágyam,
 Zöld hársak koszorújától övezve.

Hadd üljön ott úgy, ahogy legbelül volt :
 Beteg zsidó s művész a legjavából,
 Ki több erővel bírta anyanyelvünk,
 Mint valamennyi német Schulze s Müller.

De ne emeld fel őt nagyon magasra
 A föld fölé, hogy a nép és a föld
 Közel legyen, mint nagy művészhez illő.
 Lába elé tégy — vagy nem, jobb lesz így :
 Adj balkezébe egy botot meg egy
 Égszínkék csörgősipkát, erre kérlek.
 S lábánál a megkeresztelt zsidónak,
 Botját szaglászva, hunyorgón heverjen
 — Én azt ajánlom, rajnai vasércből —
 Egy dísznő, egy jó német házi hízó.
 De szép legyen és igazi a dísznő,
 Mint nagy művészhez passzol — és vigyázz,
 Nehogy a sörtés bőrről megjeledezzen !

A szék mögött pedig balról, kinyúlva
 Az előtérbe tett dísznő fölé,
 Szűz üljön a talapzat lépcsőjén
 Mirtuszfüzérrel, fátylas araként,
 Minőt csak német álmodhat magának.
 A szűz egy majmot hessegessen el,
 Mely fajtalan gesztussal, vigyorogva
 Az isteni költő hátába bámul.

Ezzel az utalással Heine még tisztelőitől is ilyen alapvetően félreértett őszinteségére nagyjából el is mondtam, mi az a három legfőbb tanúság, amellyel Heine e történelmi forduló tollforgatóinak szolgál. De még három inkább mesterségbeli tanúságot kaphatunk ettől a nagy költőtől.

Példát találhatunk nála a szellem emberének arra a kötelességére, hogy dolgozzon a tőle telhető maximális műgonddal. Heine életrajzában se szeri se száma a bizonyítékoknak arra, hogy műveit, így látszólag rögtönzésszerűen egyszerű dalait milyen fáradhatatlan odaadással esiszolta. Csak a leghíresebb ilyen bizonyítékot idézem. Marx Eleanor nevű leányának visszaemlékezéséből tudjuk, hogy a negyvenes évek elején Heine naponként ellátogatott Párizsban Marxékhoz. »Verseit olvasta fel nekik és kikérte a fiatal házaspár véleményét — írja Eleanor Marx-Aveling —. Heine és Marx néha még egy nyolcsoros versikét is számtalanszor elővett; hol az egyik, hol a másik teljesén vitatták meg és addig csiszolgatták, addig dolgoztak rajta, míg csak szősen sima nem lett a költemény és eltűnt belőle a munkának és a csiszolásnak még a nyoma is.« Ez az egyszerűség egyúttal természetesen közérthetőséget jelent. Közhelyet ismétlünk, mikor ebben az összefüggésben rámutatunk, milyen nagy mértékben eleget tett Heine költészete annak a követelésnek, melyet ma úgy fejezünk ki, hogy a költő beszéljen a nép számára érthető nyelven a néphez. Heine költészetéről igazán elmondhatjuk, hogy népszerűvé lett, de azért lett azzá, mert olyan mértékben használt fel népi elemeket, mint előtte egy német költő sem,

Goethét és néhány itt inkább csak alkalomszerűen kísérletező romantikust, pl. Brentanót kivéve. Végül pedig még egyet tanulhat meg Heinétől mindenki, aki ma ír: valamit, amit persze szinte lehetetlen megtanulni, valamit, ami Heinénél jobban senkinél sem található meg — hogy írjon *érdekesen*. Mert valóban elmondható: Heine minden sora érdekes, nálánál jobban senki sem vonta le a gyakorlati következtetést abból az aforizmából, hogy csak egy rossz műfaj van, az unalmas. Annyi bizonyos, és ezt az egyet még ellenségei sem vitatták soha, hogy Heine egyetlen oldallal sem gyarapította a rossz műfaj termékeinek irdatlan vadonát.

Ezekben próbáltam inkább csak utalásszerű rövidséggel felelni arra a magam felvetette kérdésre, hogy mit tanulhatunk és mit kell megtanulnunk Heinétől. Szó sem lehet róla, hogy ezt a hatalmas tárgyat hozzávetőleg is kimerítettem volna. Egyet azonban talán mégis sikerült igazolnom. Az a költő, akitől idestova száz év elmúltával még mindig megtanulhatjuk, hogyan kell jövőbe-mutatón a mának a máról írni, hogyan legyen a toll embere elsősorban maga iránt őszinte, hogyan dolgozzon odaadó gonddal, hogyan bocsássa gyökereit a népiség talajába, legyen egyszerű, mindenki számára érthető és érdekes — at a költő él és még soká élni fog. Addig, amíg lesz ember, aki ezeket a tanulságokat átveszi és elfogadja tőle.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF :

Lukács elvtárs előadásában fölvetett és megvilágított úgyszólván minden kérdést, amelyeket ma Heine igazi értékelése és értelmezése szempontjából időszerűeknek és lényegeseknek tartunk. Sőt azt kell mondanunk, hogy előadása Heine első igazi marxista értelmezése és értékelése, amelyet ismerünk, éppen ezért a Heine-problematikán túlmenő, példát mutató jelentősége van. Ez a jelentősége akkor mutatkozik meg igazán, ha a polgári irodalomtörténet-szek, pl. H. Bieber vagy Fritz Strich legújabb Heine-képére gondolunk vagy ha azt látjuk, hogy a különben értelmes Ferdinand Lion még 1949-ben is a következő varázsszavakkal oldja meg az egész Heine-kérdést: Heine kettős természete amolyan „Westöstlicher Divan“, amelyben a nagy Kelet érintkezik a nagy Nyugattal.

Az a meggyőződésem, hogy ezután minden Heine-kutatásnak azon az úton kell tovább haladnia, amelyet Lukács elvtárs előadása jelölt ki a számunkra. Éppen ezért az ő előadásához kapcsolódva hadd vessek fel néhány olyan részletkérdést, amelyek a maguk helyén, Heine életének, Heine életművének összefüggésében még mindig tisztázásra várnak.

Lukács elvtárs külön nyomatékkal emeli ki azt a történeti jelentőségű szerepet, amelyet a júliusi forradalom játszik Heine emberi és művészi fejlődésében. Teljesen irreális volna, ha most úgy vetnők fel, úgy fogalmaznók meg a kérdést, mi lett volna Heinéből, hová fejlődött volna, ha Németországban marad. Elegendő arra gondolni, hogyan fertőzi meg, hogyan torzítja el, hogyan bírja megalkuvásra, árulásra a német nyomorúság és kicsinyesség nemcsak az Ifjú Németország néven ismert mozgalom ideológusait és íróit, a Gutzkowokat, Laubékat, Kühnéket, a Dingelstedt-, R. Prutz-, Hoffmann von Fallersleben-típusú politikai költőket, hogyan akadályozza meg Hegel baloldali ellenzékét abban, hogy levonja álláspontjának végső következtetését, — elég, ha erre gondolunk, hogy lássuk, mitől szabadult meg Heine, milyen új lehetőségek nyílnak meg előtte azzal, hogy Párizsba költözött. Még akkor is, ha tudjuk, hogy ez a német nyomorúság még Párizsba is követni próbálja. Hiszen itt van a cenzúra,

itt vannak a reakció tilalmai, amelyek megcsonkítják műveinek szövegét vagy néha egészen szűk területre korlátozzák a hatásukat, a nacionalista, klerikális, antiszemita támadások, amelyek odahaza meghamisítják, eltorzítják, a gyűlölet és a féltreértések atmoszférájával veszik körül az alakját. Csak Párizsban, csak itt és most, amikor publicisztikai tevékenysége arra kényszeríti, hogy foglalkozzék a mindennapi politikával, amikor elsőízben kap szemléltető oktatást abból, hogyan csinálják a világpolitikát és világtörténelmet, amikor elsőízben alkothat magának igazi fogalmat az osztálytársadalom szerkezetéről, osztályharcról, demokráciáról, a proletariátus erejéről, de egyúttal a burzsoázia profitéhségéről és korrump erkölcséről is, ismerheti fel elsőízben a német nép igazi szükségleteit és problémáit. Aztán : az a hiányos, jórészt elvont kép, amely gyermekkori benyomásai, könyvek és más közvetett források alapján alakult ki Heinében a francia népről, a francia kultúráról, költészetéről, művészetéről, történelemről, teljesebb, konkrétabb tartalmat kap, amikor végre abba a helyzetbe kerül, hogy ezt a képet a francia néppel magával, a könyveket szerzőikkel, pl. Balzac-kal, Victor Hugóval, George Sand-nal, Théophile Gautier-vel, Béranger-vel, Mignet-vel, Musset-vel s másokkal szembesítheti, akikkel — s közöttük éppen a legnagyobbakkal — csakhamar közelebbi, emberileg meghitt viszonyba kerül.

De ez még nem minden. Gondoljunk csak arra, micsoda felszabadító hatással van Heinéra, milyen mértékben tágítja látókörét, mélyíti izlését Párizs színházi kultúrája, zenei, művészi élete, Berlioz, Chopin és az akkor még radikális Richard Wagner barátsága. Másfelől azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az új benyomások, az új tapasztalatok, szenzációk sokasága és sokfélesége, fölszabadulásának féktelen érzése azzal a veszedelemmel jár, hogy Heine nem ér rá most mindjárt megemésztetni őket, kellően mérlegelni az események súlyát, s hogy csak nagysokára találja meg új tájékozódásának szilárd pontjait. Innen gyakori távlattévedései, következtelenségei és ellentmondásai, pl. a polgárkirályság vagy akár a proletariátus megítélésében. De csakhamar megindul az ideológiai tisztulásnak az a folyamata, amely Heinének meg Marxnak, a kor legnagyobb, legeredetibb lírikusának s legeredetibb s legforradalmibb gondolkodójának találkozásában, baráti viszonyában kulminál. Ez talán a legjelentősebb fordulat az átfogóbb párizsi fordulaton belül. A filológiai is rögzíthető nyomokon kívül az a legfontosabb eredménye, hogy Heine e barátság révén, a párizsi *Vorwärts* légkörében eljut a politikai és ideológiai tisztaságnak olyan fokára, a forradalom szükségszerűségének felismerésében egy olyan határig, amely az ő számára, aki sohasem vett részt a cselekvő politikai életben s irtózik minden tömegmozgalomtól, egyáltalán elérhető volt. Mindenesetre Marx az első nagy emberi jelenség, akivel megismerkedhetett, de ugyanakkor állapítsuk meg azt is, hogy Heine viszont a kor legnagyobb lírai tehetsége, aki mint művész, mint költő, megfelelt azoknak a magas igényeknek, amelyeket Marx s vele együtt Engels támasztott az igazi költészettel szemben.

Goethe szerint annak, hogy az ember korszakot alkothasson, egyik fontos feltétele a megfelelő örökség. Heine örökségének magvát a felvilágosodás, a francia forradalom, a rajnavidéki német polgárság haladó hagyományai alkotják. Ez az örökség segít kialakítani tudatát, izlését, ideológiai biztonságérzetét s határozza meg viszonyát ifjúkora uralkodó ideológiájához, a romantikához. A romantika hívja fel figyelmét a népre s minden költészet kiapadhatatlan forrására, a népköltészetre, néphagyományra, me:ére, mítoszra. Heine elfogadja a romantika törekvései közül mindazt, ami haladó irányban hat benne, új

lírai terminológiáját, dallamkincsét, filisztergyűlöletét. De amikor 1820-ban emberi és költői kibontakozása első szakaszában hitvallást tesz az igazi haladó romantika mellett, amikor ezt a romantikát közös nevezőre hozza Goethe »plasztikus« művészetével, már felismeri a romantikus mozgalom belső ellentmondásait, kétlakiságát is, elszigeteli magát nacionalizmusától, klerikális-feudális törekvéseitől, középkorkultuszától, franciagyűlöletétől s megkezdi ellene a harcot, amely élete programjának legfontosabb része s amelynek úgyszólván kezdettől fogva politikai szabadságharc-jellege van. S ha a mozgalom ideológusai arccal a múlt felé, a német nép, a német szellem és költészet történetével próbálják igazolni reakciós politikájukat, Heine éppen megfordítva, a német nép haladó hagyományainak (parasztháború!) nevében harcol e politika ellen.

Már Párizs előtt felismeri pl. a klasszikus német filozófia forradalmi funkcióját (*Einleitung zu »Kahldorf über den Adel«*), a huszas évek óta pedig állandóan átlépi, túlhaladja a romantika határait. Az ideológiai, nyelvi-formai határátlépés legművészeibb emléke a *Nordsee*-ciklus, amelynek »szabad« versei ott folytatják a német költők szabadságharcát a német, az egyetemes nyomorúság ellen, ahol Goethe *Prometheus*-t abbahagyta. S az »Útirajzok« történeti jelentőségét is csak akkor értjük meg igazán, ha látjuk, hogy leplezett vagy leplezetlen céljuk egyfelől a német feudalizmus, a romantikus reakció ideológiájának szétrombolása, másfelől a humanizmus, a szabadság új ideológiájának fölépítése, ha úgy fogjuk fel őket, mint a Párizsba vezető út határköveit. De — s itt mutatkozik meg az első ellentmondás — Heine Párizs-előtti művei még jórészt romantikus légkörben fogantak. Még jóskáig a romantika nyelvi eszközeivel harcol bennük a romantika ellen. A romantika illuzionizmusa annyira befészkelte magát tudatába, hogy már csak emiatt sem állhat helyre léte és tudata között a zavar-talan viszony, hogy lírája nem tükrözheti a valósághoz híven helyzetét, hogy prózájának még jóskáig van egy romantikus mellézköngéje, amely sokszor hitelességének rovására megy. Egy másik következménye ennek a félszeg helyzetnek, hogy az anyagi javakat termelő népet, a tömeget még akkor sem tudja alulról, a nép, a tömeg szemszögéből látni, amikor már jóval közelebb kerül hozzá. A hamis illuzionizmus és a valóság szembesítésében, a valóság elsődleges, az illuzionizmus másodlagos jellegének felismerésében gyökerezik Heine iróniája szemben a romantikus iróniával, amelynek gyökere az a fölismerés, hogy az illúzió az elsődleges, a valóság a másodlagos, tehát lényegében összemérhetetlenek. S ha a romantikus irónia látszólag az alkotás fölé emelkedő művész fölényének, szabadmozgásának, de valójában belső meghasonlásának, tehetetlenségének a jele, a Heine iróniája viszont a valóság deromantizálásának, az illúzió leleplezésének fölényes eszköze, eszköz arra, hogy végre talpraállítsa ezt az egész fenekestől felfordított világot, amelynek romantika a neve. Heine új tapasztalataival és benyomásaival szemben végre teljes hitelét, létjogosultságát veszti minden hamis illuzionizmus.

Csak most, hogy a forradalmak és a világ fővárosában nem korlátozza látókörét a német nyomorúság és kicsinyesség, vállalhatja új társadalmi-politikai feltételek mellett Lessing és a weimari klasszicizmus nevelőmunkáját, harcot a német nép felszabadításáért és nagykorúsításáért, vállalva egyúttal egy másik, átfogóbb feladatot: a francia és német nép megbékítését. Ha mármostan felvetjük a kérdést, hogyan tükröződik Heine műveinek tartalmában, formájában, nyelvi használatában az a sokfajta hatás és változás, amelyeknek színhelye és gyűjtőneve Párizs, akkor a következő eredményre jutunk: láttuk,

Heine már Párizs előtt elszakadt a romantikától, amikor megkezdte harcát a mozgalom reakciós törekvései ellen, viszont nyelvhasználatában, terminológiájában, formájában még nem hajtotta, mert nem hajthatta végre teljes elszakadását a romantikától. Ez az elszakadás összeesik Heine ideológiai tisztulásának befejezésével, új politikai-társadalmi biztonságérzetének a kialakulásával. Amilyen mértékben helyreáll létének és tudatának normális viszonya, olyan mértékben szorulnak ki tudatából a hamis illuzionizmus és irracionális utolsó elemei, szó, kép- s hasonlatkincsből pedig azok az elemek, amelyek a két fogalom körébe esnek. Az ember érzi, a romantika félhomályából a rend, az értelem nappali világába lépett. Ami itt történik, az a német irodalmi nyelv szabadságharcának egyik legfontosabb, legaktívabb fejezete.

A próza Heine első párizsi évtizedének legfontosabb, sőt időnként egyetlen megnyilatkozási formája, amely régi impresszionista külsőségeit levetkőzve, megerősödve, megtisztulva forradalmi párosszal kerül ki a romantikával való leszámolásból. Vele szemben ideiglenesen háttérbe szorul Heine lírai költészete. Úgy tetszik, mintha a *Dalok könyve* még jóval a nagy leszámolás időpontján túl, körülbelül a negyvenes évek küszöbéig is folytatná meghosszabbított belterjes, magánjellegű életét s tudomást sem venne Párizsról, a körülötte zajló nagyvárosi és nagyvilági életről. De ez csak látszat. Igaz, hogy motívum- és formakincse, terminológiai gyakorlata egyelőre a régi, de minden egyszerűbb, néha a jőzanságig egyszerű, tudatosabb, a tartalom és forma dialektikus egysege teljesebb, zavartalanabb. A *Dalok könyvé*-nek legeredményesebb inspirációs forrása a mitizált, égi szerelem, színhelye a kultúrától, iparosítástól nem érintett idilli természet. Ez a most már értelmetlenné és tartalmatlanná vált szerelem lassanként leszáll a magasból a földre vagy elsorvad s átadja helyét egy új érzeki szerelemnek, amely, nem törődve a kispolgári álszeméremmel és erkölccsel, követeli a maga jogait. Színhelye már nem az idilli természet, hanem a város. Ezzel egyszersmindenkorra vége a régítípusú költészet fenntartásainak és belterjes magánjellegének. Az új típusú költészet kilép passzivitásából, magánjellegű helyzetéből, megnyílik a mindennapi élet szükségletei, vágyai és kielégülései, gondjai előtt. A művészi szép és a költőiség fogalmát a valóság olyan területeire is kiterjeszti, amelyeket hosszú századok költői elmélete és gyakorlata érintetlenségnek s hozzáférhetlenségnek tartott, s velük együtt a hozzátartozó mindennapi nyelvet is recipiálja. De ennél is fontosabb, hogy Heine kezében politikai, harci eszközzé, a világ, a közvélemény befolyásolásának, forradalmasításának eszközévé válik. Hogy Heine ezt a lépést megtette, hogy a *Dalok Könyvé*-nek költőjéből politikai költő lett, ebben nagy, talán legnagyobb része Marxnak volt. Itt nemcsak Marx és Heine meghitt barátságáról, gondolkozásuk, ízlésük rokonságáról van szó, sem arról a forradalmasító, nevelő hatásról, amelyet Marx gyakorolt Heinére. Csak annyit szeretnénk még megjegyezni, hogy Marx amellett, hogy a tudományos szocializmus megalapítója, egyúttal a német nyelv legnagyobb művészei közé tartozik. Minden bizonnyal elsőnek ismeri fel Heine költészetének nemcsak művészi kvalitásait, hanem aktív erejét is, s már első találkozásuk után azon van, hogy megnyerje politikai munkatársának. Annál a közismert ténynél, hogy Heine Marx ellenőrzése mellett, vele együttműködve írja leghíresebb politikai költeményeit, a *Németországot* s a *Takácsokat*, talán nem kevesebbet jelent az a másik tény, hogy Marx-szal való találkozása előtt Heine nem is írt igazi politikai költeményt, helyesebben, hogy »korszerű« versein meglátni, vajjon a Marx-szal való találkozása előtt vagy e találkozás után írta-e őket. Mindaz, ami Heine régebbi

költészetében politikainak nevezhető, harca a reakció, a klerikalizmus, a cenzúra, az elnyomás minden formája ellen, vagy általános elvi síkon vagy személyi sérelmeinek síkján mozog. Most viszont, amikor egyre jobban megvilágosodik előtte a pártharcok osztályjellege, amikor a maga személyi sérelmeit is egyre inkább a haladás, az egész német nép érdekeinek szemszögéből nézi, a politika napi, időszerű kérdéseivel szemben sem helyezkedhetik többé az érdekelt szemlélő álláspontjára, ahogyan eddig tette. Ha mindezt szem előtt tartjuk, s még hozzátesszük, hogy politikai célzata, az obszkurantizmus, a konkrét emberek, intézmények ellen irányuló politikai hadjáratának pátosza, a szatira, nemcsak hogy nem zavarja, nem torzítja el a művészi formát, hanem ellenkezőleg éppen Heine legjellegzetesebb politikai költeményeiben egyik forrása, formáló tényezője a műalkotásnak, azt kell mondanunk, hogy itt valami minőségileg új kezdődik a német politikai költészetben. S ennek a korszaknyitó újnak jelentőségét senki sem tudta olyan mértékben méltányolni, mint éppen Marx, aki még egy másik vonatkozásban is segítségére volt Heinének.

Marx tudvalevőleg éppen Heinével való együttműködése éveiben számolt le végérvényesen »idealista lelkiismeret«-vel s fogott hozzá a felfordított világ talpraállításához, amivel együttjárt az egész régi terminológia újjáteremtése. Heine a romantikával való leszámolása óta maga is egy olyan lírai-epikai terminológia kialakításával küszködött, amely megfelelt a *Teremtés dalai*-ban kifejtett materialista álláspontjának :

*Der Stoff, das Material des Gedichts
Das saugt sich nicht aus dem Finger,
Kein Gott erschafft die Welt aus nichts,
So wenig, wie irdische Singer . . .*

S hogy ezen a ponton mennyit tanulhatott Marxtól, azt világosan látni pl. a *Németország* új szó- és képkincséből, nyelvi merészségeiből s könyörtelen realizmusából. Az ő számára Marx egyike volt azoknak az élő forrásoknak, amelyekre állandóan szüksége volt, hogy nyelve el ne sorvadjon. S ezzel eljutottunk egy olyan problémához, amelyet az eddigi Heine-kutatás — csodálatosképpen — még csak nem is érintett.

Heine számkivetésének huszonöt éve alatt csak rövidebb időre hagyja el Párizst s egyre ritkábban látogat el Németországba. Francia légkörben él. legmeghittebb barátai franciák, van idő, hogy hónapokig nem beszél németül. Párizsban mintegy nyolcvanezer német ember él, Heine alig vesz róluk tudomást. És mégis, ami szinte hihetetlennek látszik, a földrajzi távolság s az egyre teljesebbé váló elszigetelődés semmi nyomot sem hagy Heine nyelvén, s nemcsak hogy nem esik ki az otthoni össznémet irodalmi nyelv fejlődéséből, hanem egyenesen egyik irányítója, tényezője ennek a fejlődésnek : az új és újabb nemzedék költőinek ő oldja meg nyelvét. Tudjuk, bázisa mindvégig német marad s mindvégig németnek érzi magát, nem mond le német állampolgárságáról, s ha nem is diplomata, mindvégig ragaszkodik a diplomatáknak kijáró területenkívüliség jogához. Az a hatás, amelyet a francia szellem és irodalom gyakorol rá, az a körülmény is, hogy két nyelven ír, a két nyelv állandó versenye csak fokozza nyelvi felelősségtudatát s arra készíti, hogy a legnagyobb igényeket támassza német stílusának nyelvi, fogalmi tisztaságával szemben.

De mindez magában véve nem volna elég, ha Heine éppen párizsi éveiben nem merülne el, mégpedig egyre fokozódó és egyre intenzívebb érdeklődéssel, a német nép legszebb, legelőbb hagyományainak, a német népmonda és nép-

költészet szövegeinek tanulmányozásába, amelyekben a legközvetlenebbül nyilatkoznak meg az anyagi javakat termelő, elnyomott második nemzet vágyai, képzetei, hiedelmei. Itt aztán előtte van a népnyelv egész gazdag forrásvidéke. Most persze illuzionizmustól mentes szemmel, már nem csupán a költő érdeklődésével, hanem a politikus pártosságával olvassa ezeket a szövegeket, tehát másképpen, mint fiatal korában, másképpen, mint a junker Arnim és Fouqué, Eichendorff vagy a velük rokon érzületű Brentano, akik úgy értelmezik a nép és népiesség fogalmát, hogy megfeleljen osztályérdekeiknek, a reakció szükségleteinek, egy képzelt, idillikus, patriarchális életformának, amelynek kevés a köze az igaz néppel. Ezt az igazi népet fedezi fel a maga számára Heine. Olvasó és értelmező módszere sokban emlékeztet a fiatal Engelsére, aki persze, jóval szenvedélyesebb pártossággal időszerűsíti a német népkönyveket vagy pl. a Siegfried-mondát. S mi mindent nem elemez ki Heine a maga régi szövegeiből: a nép történeti tudatának fejlődéstörténetét, dialektikus viszonyát a környező valósághoz, a természethez és a természetfeletti erőkhöz, fölfogását életről, halálról, túlvilágról, lázadozását az egyház és a jobbágyi terhek ellen. Nem győzi kiemelni, mennyi forradalmi elem rejlik a népi demonológiában, hogyan alakítja át vágyainak, szükségleteinek megfelelően a keresztény legendát, az antik kultúrkins maradványait, hogyan torzítja démonokká, hogyan degradálja hontalan plebejusokká az Olinposz isteneit. S milyen fontos az a megállapítása, hogy a nép alkotásai, ha kerülő utakon is, végső fokon mindig a haladás irányában hatnak. Az a közvetlen, elfogulatlan realizmus, amellyel az ősi legendák és mondák tartalmát elbeszéli, a német irodalom legjobb mesélőire, E.T.A. Hoffmannra vagy a Grimm-testvérpárra emlékeztet. (Elég itt az *Elementargeister*, a *Götter im Exil* c. tanulmányaira vagy a *Schnabelewopski* VII. fejezetére utalni, amely elsősorban rögzíti a *Bolygó hollandi* legendájának alapszövegét abban a formában, ahogyan aztán R. Wagner recipiálja).

Azzal, hogy Heine kifejti, helyesebben: újra értelmezi pl. a *Faust*, a *Bolygó zsidó*, a *Tannhäuser* emberi magvát, társadalmi gyökereit, folytatja a felvilágosodás ördögűző munkáját, amelynek az az eredménye, hogy a csoda, a mítosz, a történelemisten kizsorul a történelmet alakító tényezők és erők sorából. Persze nem szabad elfelejteni, hogy azóta a két forradalom, a napoleoni háborúk gyakorlatilag is megmutatták, hogyan csinálják a történelmet isten nélkül, isten ellenére. Így Heine teljesen megváltozott feltételek mellett végezheti a varázsrontást és ördögűzést. S ezen a ponton egy világ választja el a romantikától, mert nem azért fordul vissza a multhoz, hogy feltámassza, hanem, hogy a maga időpontjával, a valósággal szembesítve könnyörtelenül alkalmazza vele szemben azt a fölismerését, hogy ami és aki meghalt, az ne bitorolja az élőket, a betegség ne az egészség jogát, annak a sírban a helye, a kísértet óvakodjék a nap-pali világosságtól. Itt találkozunk elsősorban a varázsrontásnak, a mult leplelésének s a költő időpontjával való szembesítésének azzal a módszerével, amelyet annyi iróniával és tiszteletlenséggel gyakorol politikai hadjárata verseiben, olyan művészi fokra emel a *Tannhäuser*-ben, a *Deutschland* Barbarossa-fejezeteiben, az *Atta Troll*-ban, amelynek romantikus káprázata nem tart tovább egy nyáréji látomásnál, s végül a *Romanzero* legjellegzetesebb darabjaiban.

Az idők jelét, a Heine szemléletében, költészetében beálló realista fordulat jelét kell látnunk abban, is hogy folklór-tanulmányaiban egyre intenzívebben foglalkozik a népköltészet epikai kisformáival, köztük a balladával, aminek a gyakorlatban egyfelől a régi dalszerűség lassú elsorvadása, másfelől az epikai elem feltűnő térhódítása felel meg, még ott is, ahol nem igen várnók, Heine

politikai verseiben. Hogy Heinének éppen a balladára, mégpedig a Percy-típusú balladára esik a választása, ennek művészi okokon kívül az a magyarázata, hogy ez is hozzátartozik a romantikával való leszámolóshoz, hogy Heine itt is visszatér az eredeti, hamisítatlan forrásokhoz, mert ez a típus őrizte meg a leghívebb, a legművészibb formában keletkezése időpontjának, a feudális-kapitalista átmenet nagy osztályharcainak emlékét, egy olyan világ képét, amely mindenben ellenképe a megalkuvó, gyáva kispolgár világának, ezért könnyen időszerűsíthető s hatásos fegyvernek bizonyul a politikai költő kezében Heine e típus korszerű felújításával és technikájával új fejezetet nyit a német ballada történetében. A német reakció és ellenforradalom balladaköltői, közöttük a legreakciósabb, Strachwitz gróf, sietnek kisajátítani Heine technikáját, de feudális céljaiknak, osztályerkölcsüknek megfelelően elsősorban a típus feudális magvát, embertelenségét és kegyetlenségét domborítják ki, haladó, emberi vonásainak rovására.

Azt hiszem, annak a kérdésnek tisztázása, mi a szerepe a német folklór s a német népnyelv haladó hagyományainak a heinei költészet kialakításában, termékeny és jó kilátásokkal biztató feladat. S ezen a ponton talán már eddigi eredményeim is hozzájárulhatnak annak a képnek teljességéhez, amelyet Lukács György olyan plasztikusan rajzolt meg mai előadásában.

A *Romanzero* Heine utolsó versgyűjteménye: a *Dalok Könyve* mellett Heine világhírének második forrása. Ennek is Párizs, csak hogy most már a 48-as forradalom utáni Párizs egyik formáló tényezője.

A *Dalok Könyvé*-t a fiatal Heine írta. Egy diadalmos forradalom után, amely szabaddá tette az utat a diadalmasan emelkedő s politikai érvényesülését követelő polgárság előtt, a *Romanzero* verseit pedig a beteg, az ágyhoz kötött Heine írta, egy bukott forradalom után, amikor már nyilvánvalóvá lett, hogy a polgári osztály képtelen teljesíteni történelmi feladatát, ellátni eddigi vezetőszerepét s hogy át kell adnia helyét sírásójának, a proletariátusnak.

Heine megjósolta, állandóan várta, mégpedig remény és rettegés között várta ezt a forradalmat: reménye e forradalom régóta esedékes polgári formájának szólt, amely Heine szerint végérvényi majd a gyűlölt porosz feudálabzolutizmusnak, ezzel a német nyomorúságnak, megteremtve a szabad népek szolidaritását, rettegése pedig a forradalom kommunista formájának szólt, amelynek eljövételét elkerülhetetlennek tartotta. Amikor aztán kitör a forradalom, túlságosan közelről látja, jóformán csak kilengéseit és árnyoldalait látja, nem tud igazán lelkesedni érte, de nem tagadja meg elismerését az igazi forradalmi magatartás megnyilatkozásaitól, a barrikádokon harcoló munkásságtól, a magyar szabadságharcától, a német forradalom utolsó hősi szakaszától. — A forradalom összeomlása mégis mélységesen lesújtja, mert a maga személyi szerencsétlenségének érzi, de egyúttal annak a hallatlan izgalomnak és feszültségnek is végét jelenti, amelyben évek óta él. Éppen ezért ellentétes módon tükröződik utolsó korszakának költészetében. E költészet egy része mangánjellegű, »belterjes« líra, formailag mintegy a *Dalok Könyvé*-t folytatja, de éppenséggel nem dal-, hanem inkább litániaszerű, s ha időnként felidézi a régi romantikát, abban a tudatban teszi, hogy mindez nem egyéb hazajáró kísértetnél, vagy legjobb esetben, hitelét veszített szép káprázatnál. Ez a líra az utolsó magány, a híres matrác-sír lírája, a régi ars moriendi modern változata, amely naplószerűen, de érzelmesség nélkül rögzíti egy ember haldoklását, aki az élet helyett a halál felé, az egészség helyett a beteg test szükségletei és vágyai felé tájékozódik s így gyakran súrolja a nihilizmus, a dekadencia határát, de mégsem dekadens

költészet, mert az utolsó pillanatig a hallállal szemben sem nem tagadja meg jogát az élethez és a szépséghez s mindvégig legfőbb gondja, hogyan óvja, védje meg ezt a szépséget, a művészet szabadságát a kapitalizmus embertelenségével és szennyével szemben. Ez a haladó benne, ez szigeteli el a Musset- vagy Leopardi-típusú költészettől. A kiábrándulás, a magány, a betegség sem kergeti Heinét az elefántcsonttorony-ideológiába vagy reakcióba, mint legtöbb kortársát, nem idegeníti el a valóságtól s nem lohasztja le régi harcikedvét, sőt egyenesen kitérít a történeti látóköre. Alighogy némi lélekzethez jut, tovább harcol, de most már két fronton, egyfelől a régi és új reakció ideológusai, másfelől azok ellen a költők és írók ellen, akik cserbenhagyták vagy elárulták a forradalmat.

Egy hitelesnek tetsző adat szerint, amelyet Heine egyik életrajzában találunk, 1848-ban Engelstől megkapta a *Kommunistá Kialtványt*, amit az a tény is megerősít, hogy Engels a Kialtvány megjelenése után Párizsban járva meglátogatta a beteg költőt. Heine utolsó nyilatkozatai a proletariátusról és a kommunizmus kilátásairól mindenesetre arról tanúskodnak, hogy olvasta a Kialtványt. Úgy látszik, leginkább a Kialtványnak az a megállapítása kapta meg, hogy minden eddigi társadalom története osztályharcok története volt. De úgy értelmezte és módosította ezt a megállapítást, hogy megfeleljen polgári fenntartásainak s a bukott forradalom körül szerzett tapasztalatainak. A forradalom bukása után e tapasztalatokat általánosítva egy tragikus kimenetelű, reménytelen küzdelem szemszögéből nézi s a maga vigasztalására átírja a történelmet és ennek utolsó fejezetét, a forradalmat. Mindennek, ami szép és jó, az a földi sorsa, hogy rossz véget érjen, az emberi tökéletesség megvalósíthatatlan utópia, a hitvány legyőzi a hőst, az álnok a becsületes embert: ez az alapszövege a Heine új történelemszemléletének s azoknak az elbeszélő költeményeknek (köztük a magyar szabadságharc balladájának, a *Walkürök*-nek, a *Hastingsi csatátér*-nek), amelyek a *Romanzero* legjavát alkotják. Jellemző, hogy az egykorú események közül sem a francia, sem a német forradalmat, hanem a magyar szabadságharcot emeli ki, örökíti meg, mint amelyik a legtöbb áldozatot hozta, a legfélelmetesebb hatalmakkal, az osztrák abszolútizmussal és az orosz cárizmussal való harcban bukott el, s így a legszembetűnőbben igazolja Heine tragikus történelemszemléletét. — Ez a szemlélet éppenséggel nem lehetett alkalmas arra, hogy megszilárdítsa, vagy legalábbis ébren tartsa a német nép hitét a fejlődésben, egy eljövendő forradalomban. Így érthető, hogy a *Romanzero* történeti hatását tekintve idővel teljesen összeforrt Schopenhauer egészen másgyökerű, kifejezetten történelemellenes, reakciós pesszimizmusával. Pedig Heine utolsó megnyilatkozása nem a pesszimizmus, magatartása még véletlenül sem szolgálja a reakciót, vagy a kapitalizmus védelmét. Mert azzal, hogy erkölcsileg, de esztétikailag is elmarasztalja a hitvány győztest, a zsarnokot, az elnyomót, viszont teljes elégtételt szolgáltat az elbukottnak s utólag kikorrigálja, jóváteszi a történelem igazságtalanságát, most is, itt is az emberi haladás ügyét szolgálja.

LUKÁCS GYÖRGY válasza:

Csak egy dologban fogok polemizálni Turóczi-Trostler kollegával. Én kiemelttem a biografikus mozzanat fontosságát, azonban vigyáznunk kell, mert a költőnél a biografikus oldal csak egy mozzanat és fennáll az a veszedelem hogy ha ezt túlértékeljük, eltorzítás áll be.

Amit Turóczi-Trostler Párizsról, vagyis Heine egy utazási mozzanatáról mondott, ezt jobban szeretném a világtörténeti kronológiával helyettesíteni:

a júliusi forradalommal. A döntő hatás nemcsak Heine, hanem egész Németország, egész Európa fejlődésében a júliusi forradalom, a Szentszövetség nyomasztó uralmának szétzúzása. Ez határolja el a német irodalom két korszakát. Mindabban, amit Túróczi-Trostler Heine párizsi tartózkodásáról mondott, sok igaz van, de azt hiszem, a döntő kérdés a júliusi forradalom, és a többi: következmény. Mert Párizs, azt mondhatnám, jelen volt Heine és mások költészetében a júliusi forradalom előtt is. Itt említem meg Bacsányi költeményét: »Vigyázó szemetek Párisra vessétek.« Nem igaz, hogy Lessing franciaellenes volt. Az egész Goethe—Schiller korszaknak a francia forradalommal való kapcsolata rendkívül mély, és végül nem véletlen, hogy a fiatal Marx *Deutsch-Französische Jahrbüchernek* nevezte folyóiratát. Heine a szabadság zászlóhordozója volt az európai feudalizmussal szemben. Nem az a döntő, hogy Heine Párizsba költözött, hanem az, hogy ott élte meg a Szentszövetség bukását, a júliusi forradalmat minden következményével, a proletár-osztály forradalmival, fejlődésével együtt. Ha ezt az alapvető gondolatot kidolgozzuk, megvan a módja, hogy ezeken a kereteken belül a biografikus elméleteket sikerrel és minden félreértés nélkül használjuk fel.

VITAÜLÉS MADÁCH IMRÉRŐL

LUKÁCS GYÖRGY *megnyitó szavai* :

A kongresszus mai ülése nem közönséges vitaülés, mert a magyar irodalomtörténet egyik legnehezebb, legkényesebb kérdésével fogunk ma foglalkozni és róla vitatkozni. A magyar irodalomtörténet a polgári korszakban és különösen a Horthy-korszakban telítve volt a legüresebb és a dolgok lényegét illetően semmitmondó úgynevezett fejtegetésekkel. Mert ha magyar alkotásoknál, nevezetesen Madáchnál, akiről ma beszélünk, összefüggéseket konstruálnánk Goethével és másokkal: legyünk azzal tisztában, hogy az égvilágon nem mondtunk semmit ezekről a művekről. A mi feladatunk a magyar irodalom nagy, jelentőségteljes egyéniségeinek műveiről kimutatni, hogyan nőttek azok speciálisan úgy, ahogy voltak, a magyar talajból, a magyar történelemből, az osztályharc, az osztályképződés sajátos magyar formáiból. Vagyis ha *Az ember tragédiája* igazi mivoltára meg akarunk felelni, arra a kérdésre kell megfelelni, hogy a magyar társadalmi fejlődés milyen szükségleteire, milyen kérdéseire keresett és miben talált választ Madách Imre kiváló művében. Ezzel függ össze legszorosabban a másik kérdés, a művészi forma kérdése. Ebben a kérdésben sem jutunk semmire, hogyha a formát, mint kész valamit összehasonlítjuk más költők formáival. *Az ember tragédiája* kompozíciója, felépítése, művészi formája kérdéséig csak akkor jutunk el, ha az előbb feltett kérdésből, abból, hogy milyen magyar társadalmi problémára keresett és talált választ Madách, indulunk ki, ha ebből a szükségletből vezetjük le azután a kompozíciót, az alakokat egészen a mű nyelvéig. Ezzel csak a legáltalánosabban, a legelvontabban jellemeztem azokat a kérdéseket, amelyekkel foglalkozni akarunk. Az előadás és a vita remélhetőleg jóval közelebb fog hozni a kérdés tisztánlátásához, a kérdés valószínű megválaszolásához, mint eddig eljutottunk.

WALDAPFEL JÓZSEF

MADÁCH IMRE

Mikor elhatároztam, hogy az első magyar irodalomtörténeti kongresszus keretében Madáchról fogok beszélni, nem az vezetett, mintha rá vonatkozó kutatásaimat tartanám leginkább lezártnak. Azért gondoltam erre, mert a Madách-probléma tudomásom szerint egyike azoknak a kérdéseknek a magyar irodalmi hagyomány értékelésében, amelyek körül a legnagyobb bizonytalanság és nyugtalanság tapasztalható, amelyek tisztázását legtöbb oldalról sürgetik. Színházlátogató dolgozóink széles rétegeiből és a pedagógusok köréből egyre követelőbbben hangzanak ilyen kérdések: miért nem játsszák *Az ember tragédiáját*? Mit kezdünk vele az iskolában?, sőt egyenesen így is: Mondják meg végre, haladó vagy reakciós-e Madách? Ne várjanak tőlem kidolgozott előadást, nem a költő új arcképét akarom most megrajzolni, sem főművének minden oldalról való részletes elemzését adni, egyedüli célom vitát indítani, nyíltan fölvetni egyikét azoknak a kérdéseknek, amelyek ma legsürgetőbben követelnek választ.

A nyugtalanság mindenképpen indokolt.

Ismeretes, hogy *Az ember tragédiáját* csak a budapesti Nemzeti Színház több mint hétszázszor játszotta, az is, hogy ez az egyetlen magyar klasszikus dráma, amely valóban világhírré tett szert, több mint húsz idegen nyelvre lefordították, van olyan, amelyre tíznél is többször. Oroszul tudtommal három fordítása jelent meg. Évtizedeken át újra meg újra színre vitték külföldön is, néhol hatalmas sikerrel. Joggal tűnik fel, hogy a főlzabadosítás óta a Nemzeti Színház egyszer újította fel, 1947-ben, a gyöngye előadás ellenére akkor is sikerrel, azóta teljesen hiányzik a műsorról.

Az a kérdés-feltevés, haladó-e Madách vagy reakciós, bármily durva leegyszerűsítésnek tűnik, szintén nem egészen fölösleges. Hiszen a tragédiát nálunk a Horthy-korszakban, vagy a fasiszta Németország színpadjain egyaránt a legreakciósabb ideológiák szolgálatába állították, s a magyarizók egész sora próbálta az imperializmus émbertelen, népellenes és közvetlenül szovjetellenes törekvéseinek igazolásául feltüntetni. Ennek illusztrálására legyen elég csupán néhány mondatot idézni Horthy-Magyarország hivatalos filozófusának, aki még a felszabadosítás után évekig fertőzhette ifjúságunkat, Madách-tanul-

mányából. Miltiades csalódásából szerinte ez következik: »Jobban munkálkodhatik az államférfi népe javára, ha a maga hatalmas ereje, s nem a tömeg szészélyes gerjedelme irányítja. A mai diktatúrák önigazolása szóról-szóra megelhető Madáchban.« A konstantinápolyi szín értelmezése tele van a »vörös rém«, a »vörös Moszkva« rágalmozó emlegetésével a fasiszta diktatúra igazolása érdekében. Szerinte »a madáchi falanszter-rendszerben, akárcsak a mai szovjetben, nincs magántulajdon, nincs családi élet, nincs haza, az emberek nem egyéniségek, hanem csak számozott egyforma kvantumok, pusztá csavarok a társadalomnak nagy szürke, mindig egyformán zakatoló gépezetében... a művészetet, amely mindig csak az egyéniségen át szűrt ábrázolás lehet, a mechanikus fénykép pótolja. A munkás mindig ugyanazt a részmunkát végzi, soha egész nem alkot, kihull lelkéből a munka, az alkotás öröme...« És még egy utolsó idézet: Kepler sorsa ezt jelenti: »Minél jobban kibontakozik az ész és az élet minél tudatosabb lesz, annál kisebb a boldogság... mind nagyobb diplomás tömeg válik éppen kultúrája, tudása miatt boldogtalanná. A kultúra, az ész diadala a legfőbb eszmény, s íme: tragédiába dönti az egyeseket s nemzeteket.«¹

Fölösleges részletezni, miért nincs okunk félni az ilyen azonosításoktól, mikor előttünk az épülő szocialista valóság, a munkaverseny lelkesedése, a kultúrforradalom hatalmas eredményei, amikor egyre többet ismerünk meg a példamutató Szovjetunió megvalósult szocializmusából, a szovjet emberek hazafiságából, gazdag humanizmusából, békés alkotómunkájából, amikor a kommunizmus hatalmas építkezései, a sztálini természetátalakítás tervei és eredményei foglalkoztatnak, amikor előttünk van a szovjet művészet ragyogó példája is, amely nem hiába gyűlöli a naturalizmus mechanikus másoló eljárását. Valóban mindenki érzi, mindenki tudja, hogy mindaz, amit a fasiszták, akár a német, akár az angolzász orientáció hívei voltak, Madách ürügyén hirdettek, s amit azzal is megpróbáltak még jobban meggyökereztetni, hogy a falanszter-jelenet előadásain cirillbetűs feliratokat alkalmaztak, pontosan az ellenkezője egészben és minden részletében az igazságnak.

Iskolai körökben a felszabadulás óta ennek ellensúlyozására úgy próbálták a Madách-problémát megoldani, hogy letagadták a falanszter-jelenet értelmét, minden vonatkozását a szocializmusra és úgy tűntették fel, hogy ebben Madách a polgári bürokrácia túltengését, a hivatal packázásait akarta kifigurázni. Nem kell mondanom, hogy ilyen eszközökhöz nem szabad folyamodni. A kérdés az: mi Madách alkotásának az értelme, mennyi alapja volt azoknak a különböző árnyalatú polgári értelmezéseknek, amelyek Madáchot a forradalmi gondolat, a társadalmi haladás ellen próbálták felhasználni, nemcsak a fasiszta korszakban, hanem jóval előbb is. Nyilvánvaló, hogy ezt a kérdést nem egyetlen részlet alapján

¹ Budapesti Szemle. 1933.

kell megítélni, s éppen ezért, bármennyire fontos számunkra az egyetlen szín, amelyben Madách valamiféle szocialista rendet akar ábrázolni, ezt a kérdést is nagyobb összefüggésben, a maga helyén kell fölvetnünk.

*

Nem mehetek bele ezúttal a könyvtárnyi Madách-irodalom ismertetésébe vagy cáfolásába.

A tragédia marxista elemzésének csak egy komoly kísérletét ismerem,¹ ez Bolgár Elek elvtársnak 1940 márciusában az *Uj Hangban* megjelent tanulmánya, amely elsősorban filozófiai oldalról világítja meg a mű ellentmondásait és sok helyes szempontot vet föl. Ezekkel többnyire egyetértek, de nem mindenben. Kár, hogy ez a tanulmány nálunk csaknem teljesen ismeretlen, ezen a legközelebbi időben segítenünk kell.

Módszertani szempontból tanulságos egy kitűnő kommunista költőnek marxista szándékú, de a rappista vulgárizálás legszélsőbb változatát képviselő értékelése, aki 18 évvel ezelőtt azt írta a falanszter-jelenettel kapcsolatban: »Ádám-Madách a maga állandó individualista pózában olcsó és alantas módon kigúnyolja a szocializmus eszméit« s mindjárt ezután ezt az általános tanulságot vonja le: »Ez a gyökeresen reakciós életfilozófia vörös fonalként vonul végig az egész drámán, amelyet a hivatalos burzsoá kritika a magyar irodalom klaszszikus chef d'oeuvre-jének értékelt.« (Literaturnaja Enciklopedija.)

Valóban arról van szó, hogy *Az ember tragédiája* multbeli sikereit reakciós szellemének köszönheti?

Gorkij más véleményen volt. Valahányszor 1902-től kezdve magyar emberrel találkozott, Petőfi mellett Madáchot mindig megemlítette, sokaig ők jelentették számára a magyar irodalmat. S hogy ez nem csak a honfitársakkal való udvariaskodás volt, bizonyítja a *Klim Számgin*, amelynek egyik alakja a tudás fájának elszáradását említi s hozzáteszi: »Erről a témáról különben a magyar Madách Imre kitűnő dolgot írt.«² Hogy a Madáchért rajongó Ljutov, a polgári értelmiség züllésének ez a jellegzetes, de aránylag becsületes képviselője, ebben nem Gorkijtől idegen véleményt szólintat meg, azt az is bizonyítja, hogy akkoriban Dosztojevszkijről is Gorkij véleményét hangoztatja: »Dosztojevszkij egész életében csak a bebörtönözöttekről tudott írni.«³ Az igazságra törő, lelkes ember az ő szemében Félkegyelmű. A népet nem ismerte. Nem is volt gondolata róla.«³

Gorkij Madách iránti érdeklődése külön komoly tanulmányt érdemelne. Egykorú s teljesen hitelesnek látszó adat szerint maga is fordítani kezdte a

¹ Mehring bírálatát (Die neue Zeit, 1893.), amelyet olyan durván torzító reakciós előadás hatása alatt rögtönzött, amely teljesen elhagyta a konstantinápolyi, a második prágai és a londoni színt, annál inkább kiélezte a falanszter-jelenetet, méltatlanság volna komolyan venni. Ezzel a kérdéssel Rejtő István legközelebb megjelenő cikke foglalkozik.

² *Klim Számgin élete*. Szikra. 1948. 293. l.

³ U. o. 307. l.

Tragédiát közvetlenül az 1905-ös forradalom előtt és letartóztatásakor tűnt el a lefordított részlet kézírata. Lehet, hogy a kérdést szovjet kutatások rövidesen tisztázhatják. De az, amit máris tudunk, világosan rácáfol azokra, akik úgy képzelik, hogy Madách, bármennyire a kevés magyar egyike volt, aki világhírré tett szert a kapitalista világban, nekünk nem kell, s akik — mint nem egyszer hallottam ebben a vonatkozásban, az ugyancsak világhírű Dosztojevszkij szovjet értékelésére hivatkoznak. Ném kell mondanom, hogy Dosztojevszkivel is foglalkoznak a Szovjetunióban, bármennyire egyértelmű az ő megítélése, akinek zseniális művészete éppen Gorkij szerint az ember megrágalmazása. Madáchról való hallgatásunk tehát mindenképpen új irodalomtörténetírásunk szegénységét bizonyítványához tartozik.

*

Ahhoz, hogy Madách igazi mondanivalóját megértsük, mindenekeelőtt gondolnunk kell Arany figyelmeztetésére, aki szembeszállva *Az ember tragédiája* megjelenése után nyomban elhangzó téves nézetekkel, azt mondta, hogy »a mű egészéből kiindulva kell méltányolni mind az egyes részeket, mind a kivitel sikerét«. A félreértések nagy része onnan származott s a tudatos hamisításokat is az tette tetszetősekké, hogy nem az egészből magyarították a részleteket, hanem egyes részletekre támaszkodtak, azok egyoldalú kihangsúlyozásával adtak a költő szándékával ellentétes értelmezést az egésznek.

A költői kompozíció legnagyobb magyar mesterének és szakértőjének elvi figyelmeztetésén kívül, hogy biztosabban járassunk, egy pillantást kell vetnünk azokra a viszonyokra, amelyek közt *Az ember tragédiája* keletkezett, valamint Madách költői útjára, különös figyelemmel arra, milyen állomás ezen az úton a *Tragédia*, honnan, mi felé haladt a költő ennek megalkotásán át.

Az ember tragédiáját Madách 1859 februárjában kezdte írni és 1860 márciusában fejezte be. A mű írásának idejére esett az a fordulat, amely a nemzet legjobbjaiiban azt a reményt ébresztette, hogy Ausztria külpolitikai helyzetének válsága a magyar nemzet teljes felszabadulását hozhatja meg. A költemény koncepciójának kialakulása megelőzi azokat a hónapokat, amelyekben Ausztria összeomlással fenyegető vereségei nyomán a nyílt politikai szervezkedés megindult. Tudjuk, hogy ekkor Madách azok sorában volt, akik a 48-as eszmék legradikálisabb hirdetői, akik Kossuthra hallgatnak és 48 örökségét a maga egészében fenn akarják tartani.

Ez látszólag nehezen egyeztethető össze azzal a közismert ténnyel, hogy annakidején távolmaradt a forradalom és a szabadságharc eseményeitől, azt kivéve, hogy a szabadságharc kezdetén ő is írt néhány lelkes buzdító verset. Ezt nem akarjuk szépíteni, nem is csak betegségével magyarázzuk, amely miatt már 1847-ben le kellett mondania hivataláról. Tartózkodó magatartásában része volt a centralistákkal való kapcsolatának is, akik ugyanakkor, amikor a jobbagy-felszabadítás kérdésében és a polgári átalakulás több más részlet-

kérdésében is radikálisabbak voltak az ellenzék többségénél, nem látták, hogy polgári átalakulás gyarmati helyzetben nem valósítható meg, nem foglalkoztak kellő súllyal a nemzeti függetlenség, az idegen abszolútizmus elleni harc kérdésével. Nincs miért szépíteni azt sem, hogy Madách Windischgrätz bevonulása után vissza akarta tartani öccsét is a szerinte reménytelen harctól.

Madáchot a bukás, testvéreinek halála, a zsarnoki megtorlás, saját családi katasztrófáját is siettető meghurcoltatása, az önkényuralom egész kegyetlen és ostoba rendszerének megismerése tette 48 feltétlen hívévé, töltötte el minden zsarnokság izzó gyűlöletével. Csak néhány különösen jellemző mozzanatot ragadhatok ki most abból a rengeteg tanuságból, amelyet versei és más alkotásai és feljegyzései tartalmaznak.

Nagyon jellemző *Dalforrás* című verse, amely világosan a *Dalaim* párja akar lenni. Persze Madách verse sok szép sora ellenére nyomába sem ér Petőfi nagyszerű forradalmi versének, amely szelíd szemlélődéstől gyönyörű ívben emelkedik zsarnokság és szolgalelkűség elleni viharzó háborgásig. A költemény végén Madáchnál is viharról és szabadságról hallunk, de a honfidalra ihlető szemlélet az, hogy a viharban cserfák dőlnek az erdőn. Ez is mutatja, hogy Madách szabadságköltészetét elsősorban a bukás érlelte meg. A bukásában dicsőséges küzdelem problémája *Az ember tragédiájáig* elkíséri. A Tragédia csirajaként emlegetett *Éjjeli gondolatok* Ferenc József és III. Napoleon uralma dején a Caesar ellen felkelő Brutus alakját idézi :

*Értem, hogy ha százszor trónralép a róbló,
Míg egy Brutus jő és elbukik harcában,
Az ezt elbeszélő világtörténetben
Nem bűn, de erénynek dicsőítése van.*

Vannak ennek a sajátos szabadságköltészetnek egészen mély és erős hangjai is. Most csak *A halál költészete* utolsó részét akarom kiemelni, amelyben a Vérmező mártírjainak, az első magyar köztársasági mozgalom hőseinek emlékét köti össze azokéval, akiknek mártír kezét ő megszoríthatta.

*Elszenderült a városnak nyugalma,
Napszámát végzé minden és pihen,
Hogy holnap új erővel szembeszálljon
Kalmárkodása kis küzdelmivel.*

*Hej ilyen az élet, tán nincsen senki
Mindnyájok közt ki téged sejtene,
Ki éberem felkelsz, midőn lenyúgott
A város, mult napok nagy szelleme.*

*Ki sincs, ki értene, hogy majd ha egykor
E város végálmra szenderül,
S elvész, mint bűborék, minden, mi benne
Most fénylik és küzd, fárad és örül,*

*Ha ércjarmát az ős Duna lerázta,
A vár ledül s a termeken jú nő,
E tér fog élni csak s zarándokolva
Hozzá távolról ájtatos nép jő.*

*Kicsinyszerű az élet, ritkán jönnek,
Mint röpke álmok, nagyszerű napok,
Talán csak hogy ne essenek kétségbe
Embernagyságú törpe századok.*

*Én láttam, éltem nagyszerű időket,
Szorítottam nem egy mártírkézet,
Megrégszegített a dicsőség árja,
Mely szétsugárzott egy ország felett.*

.....

Ennyiből is világos, amire különben rengeteg bizonyítékot sorolhatnánk fel, hogy Madách eljutott a forradalom, a szabadságharc lelkes igenléséig, és hogy általában a forradalmi harcokat tartotta a történelem legdicsőségesebb eseményeinek. Az önkényuralom és az 1860 körüli szabadabb mozgalmak idején verseinek egész sorában tiltakozott a megalkuvás ellen, a 49-es béke-párt öröksége ellen. *Politikai hitvallomása* hitvallás Kossuth politikája mellett, jelszava a szabadság, egyenlőség, testvériség, s ennek jelentőségén keveset változtat az, hogy egyik-másik pont értelmezésébe belejátszik még a régi alkotmányvédő sérelmi politika egyik-másik szólama is.

Az ember tragédiája befejezése utáni nagy drámájának, a *Mózesnek* részletesen kimutatták már ekkori politikai magatartásával való összefüggését. A *Mózes* mintegy újra felveszi a megváltozott helyzetben *Az ember tragédiája* biztató végszavát, hogy újabb kétségeken, ellentéteken és tévedéseken át végül mégis meggyőzőbben és diadalmasan hangoztassa ki. Ez a dráma az egyiptomiak, a fáraó és a zsidók viszonyában Ausztria, a Habsburgok és a magyar nép viszonyát is ábrázolja. A tárgyhoz nem vallási érdeklődés vitte, sem nem az, hogy kipótolja *Az ember tragédiája* történelmi szemléjének valamely állítólagos hiányosságát. A fáraó vádja a zsidók makacsságáról éppúgy a magyarság ellenállását jelképezi az abszolútizmus nemzeti elnyomásával szemben, mint ahogy Mózes későbbi küzdelme a megalkuvók ellen példa akar lenni Madách nemzedéke számára.

Nagyon jellemző, hogy valószínűleg kevéssel előbb Madách egy versében (*Nem féltetek hazám*) közvetlenül is odakiáltotta a kishitűeknek, az alkudozóknak Mózes példáját és azt, hogy egy új nemzedéknek kell megvalósítania mindazt, amire ők már nem alkalmasak :

*Az ősi bűn küldött ránk sujtoló kart,
A lánc helyét csak szent vér mossa le :
Hogy a jobb gyermek győzzön, Mózes elhált
A pusztában s egy nemzedék vele.
Nem féltetek hát, hazám !*

A *Mózes* a győzelem biztos hitében hangzik ki. Józsué hirdeti Mózes halála után :

*Mózes meghalt! — Le térdre, nemzetem!
 Prójétád sírba szállott és vele
 A kétes küzdés fájdalmas kora —
 De óh ne hidd, hogy meddő volt azért
 E gyász kor. — Nem, nem, az szülé ez újat,
 Melynek csak kinja volt övé, — virága
 Miénk lesz, hogyha az új nemzedék
 Bátran s győzelmi hittel lép belé.*

Nyilvánvaló, hogy az a költő, aki egész időn át olyan lázas érdeklődést mutatott nemzete sorsa iránt, aki a kínálkozó alkalommal nem a mindenáron való nyugalom, hanem a nyílt harc, a függetlenségi politika és a feudalizmus teljes felszámolása mellett foglalt állást, nem lehetett a teljes tagadás álláspontján néhány hónappal előbb, reménytelenebb helyzetben sem, mikor a politikai akció lehetősége még nem volt meg. Egy költőnél, aki annyira szinte ugrásra készen várja a döntő pillanatot, nyilvánvaló, hogy az egész emberiség történetét vizsgáló alkotása nem független attól, ahogy nemzete sorsát, napjainak problémáit látja.

Az ember tragédiája nem valami időtlen és nemzetfölötti alkotás, központi kérdése éppen saját kora viszonyaira és nemzete küzdelmeire is vonatkozik. *Az ember tragédiáját* nem a mitikus keret felől, konvencionális biblikus-vallásos kérdésfeltevések felől lehet megérteni, világnézeti, eszmei tartalmát nem a keretjelenetekből kell kihámozni, hanem a történeti képek sorából, amelyek problémái már előbb éveken át több versében is foglalkoztatták. Ellentmondásai közt a legkönnyebben eligazodunk, ha a fő figyelmet azokra a képekre fordítjuk, amelyek Madách korát ábrázolják, amelyekben közvetlenül kora problémáival foglalkozik, a polgári társadalom születését és viszonyait ábrázoló jelenetekből.

*

Ha figyelmünket a történelmi képsorozat középső jeleneteire fordítjuk, nyomban szemünkbe tűnik néhány fontos formai, szerkezeti sajátosságuk. A sokat emlegetett álom az álomban, a forradalmi szín különállása nem pusztán technikai fogás. Ezzel Madách a polgári forradalmat kiemeli a többi színek közül. Kiemeli azt a szintet, amely saját korát a multtól elválasztja, amely annak az új világnak kialakulásához vezetett, amelynek ellentmondásai annál jobban sürgetik a költő állásfoglalását, mennél inkább érzi a fordulat közeledését, amelytől 48 befejezését várja.

Nagyon fontos arra is figyelni, hogy bármily torzképet ad a Lucifertől mutatott képek logikája szerint Kepler álma a forradalomról, ez az egyetlen álom, amelynek álmodója nem kiábrándultan, hanem a látottak ellentétét kívánva ébred, hanem rajongó lelkesedéssel, s amely után a kapitalista szabadverseny világa felé abban a hiszemben indul, hogy az folytatása, megvalósulása az előző szín, a forradalom szabadsághirdetésének.

A forradalmi jelenet minden vérengzésével és sarával együtt nem vezet kiábrándulásra. Éppen ez adja meg az értelmét magának a döntő fordulat ki-

emelésének szándékán kívül a párizsi szín szerkezeti különállásának. A polgári forradalom Madách szemében nem korszak, hanem határ két korszak közt, ezért sem következhetik olyan értelemben vett ellentéte, mint a fáraó kényuralma után a rabszolgatartó demokrácia, a köz szolgálata után önző kéjtelenség, a rabszolgatartók dőzsölése után a hitet és szeretetet hirdető lovagkor, a hit zsarnoksága után a »tisztá tudomány« beszennyeződése és tehetetlen vergődése az abszolút udvar erkölcsstelen levegőjében. A szabadság kivívása után a tömegek vére árán felhízott burzsoázia hitványságát külön színnek kell bemutatnia. Ha ez közvetlenül a párisi szín után következne, kirívóbb lenne az egymást követő színek ellentétességének megszakadása, ezért is szükség van Kepler második jelenetére.

A polgári színjátszás nem tudott mit kezdeni a két prágai színnel, nem érthette meg szerkezeti jelentőségét, a forradalmi terror visszaéléseit hangsúlyozta túl s legtöbb esetben egészen elhagyta a forradalmat igazoló második Kepler-jelenetet, a költemény egyik legfontosabb részletét, vagy olyan módon vonta össze az elsővel, hogy eltűnjön az álomból ébredő Kepler lelkesedése a vérrel és sárral befent és mégis nagyszerű küzdelemért. Már ez a lépés is a dráma igazi mondanivalójának teljes meghamisítása felé vezetett.

Még egy látszólag külsőleges mozzanatot érdemes itt alaposabban szemügyre venni. Miért éppen Kepler az, aki a forradalom előtti abszolútizmus-hoz kötött és ugyanakkor vele szüntelenül viaskodó, az élettől elszakadt, de mindig újra a társadalomtól való függetlenség lehetetlen voltára eszmélő tudományt képviseli? Miért Prága a forradalom előtti jelenet színhelye? Hiszen nyilvánvaló, hogy a szín történelmi szerepe szerint az előzővel való szembenállásában valamely renaissance-udvart helyettesít, a következővel való ellentétében viszont az abszolútisztikus Bourbon-udvart, amelynek megdöntése a forradalom első célkitűzése. Nyilvánvaló, hogy a jelenetek logikája szerint az abszolútizmusnak, a gáláns udvari élet léhaságának s a tudomány szolgátságának bemutatása nem történhetik szintén Párizsban.

De miért éppen Prága a színtér? Bármily jellegzetes a történelmi Kepler különleges helyzete az udvarhoz való viszonyában, bármennyire tipikus az ő hányódása kutatás és udvari szolgálat közt, egyéni életének a társadalmi viszonyokkal összefüggő súlyos problémái, nem tartozik ennek legismertebb példái közé. Arra, hogy Madách figyelme feléje fordult és az ő életének is éppen prágai szakaszába sűrítette ezeket az ellentéteket, nem elég magyarázat, hogy talán véletlenül éppen egy Kepler-életrajzot olvasott.

A prágai szín választása éppen a dráma magyar mondanivalójával függ össze. Itt is érezhető, sőt talán leginkább itt, hogy Madách *Az ember tragédiájában* nemcsak a kapitalizmus problematikájával vívódik, hanem saját nemzete felszabadulásának lehetőségével is. A szabadság, egyenlőség, testvériség jelszava számára is nemzeti jelszó. A Habsburg-udvar posványában vergődő tudós éli át a forradalom nagyszerű látomását, a Habsburg-abszolútizmus hízog szavakba,

udvari formákba takart kegyetlen zsarnoksága és erkölcstelen hazugsága az, amelybe beharsog a *Marseillaise* győzelmi indulója és az egyenlőség, testvériség, szabadság jelszava.

Nem véletlen, hogy *Az ember tragédiája* ellentmondásos tartalmának haladó elemei a legnagyobb hatással *Az ember tragédiája* prágai előadásain érvényesültek 1892-ben. Az ó-csehek aulikus politikája és a német elnyomás ellen akkor még demokratikus jelszavakkal és népi tömegek élén harcoló ifjú-csehek nemzeti ellenállásának tetőpontja volt ez az idő, s a július végétől október elejéig állandóan telt házat vonzó 31 előadás egyre fenyegetőbbé vált tüntetéseinek a bukás előtt álló kormány végül is az előadások betiltásával vetett véget. Érdekes bizonyítéka ez annak, hogy volt *Az ember tragédiájának* a demokratikus szabadságmozgalmakat támogató aktív hatása is. Kisebb mértékben a magyar előadások történetében is van erre példa.

A Marseillaise éppen a Habsburg-udvarnak a tiszta tudományból kiábrándult asztrológusát rázza föl; nem nyilvánvaló-e, hogy éppen ez az a pont, ahol *Az ember tragédiája* anélkül, hogy a kérdés nemzeti vonatkozását kiélezné, voltaképpen éppúgy az önkényuralom elleni gyűlöletet szólaltatja meg, mint a *Civilizátor*.

Ez volt az egyetlen lehetséges módja Solferino előtt a magyar probléma megszólaltatásának. Bizonyára ennek is része van abban, hogy a forradalmi szín keretét a prágai színek adják; a prágai siker nem véletlen találkozás következménye, a csehek megértették Madách művészi szándékát.

A londoni jelenet részletesebb elemzését is elhagyom, minthogy ennek pozitív értékelése magától értetődő. Persze nagyon sok van a kapitalizmusnak ebben a remek művészi elemzésében, amit a régi előadások sohasem hoztak ki.

Ha a magyarázat naív idealizmusa csorbítja is az ábrázolás realitását, kritikája egy magyar író részéről abban az időpontban nagy éleslátásról tesz tanúságot. De éppen a magyarázat idealizmusából következik a költemény további részeinek hanyatlása, a történeti szemle és a történelmi előrelátás mélységének aránytalansága.

Ezen a ponton nagyon fontos szemügyre venni a londoni színt záró végfantazmagóriát. Ennek a jelenetnek értelmét is teljesen meghamisították azok az előadások, amelyek valami külön áhítatos függelék formáltak belőle, sőt végül le is választották a londoni színről s vele pótolva a második prágai jelenet elhagyásával megfogyott képek számát, a kapitalizmus ábrázolásától független temető-jelenetet csináltak belőle, amely nem a kapitalista társadalom, hanem a földi élet múlandóságáról beszélt a Madách meggyőződésével ellentétes vallási tanulság érdekében.

Madách a londoni vásár összes szereplőit újra felvonultatja, saját sírjukat ásatja velük, tehát az elemeire bomló kapitalista társadalom sírját s végül külön-külön hullanak a magukásta sírba. Ádám nem visz magával semmit ebből a szörnyű társadalomból, csak a szépség, ifjúság, szerelem képviselője,

Éva bomlik ki vásári fátylából. Évának továbbra is ott a helye Ádám mellett. Csakis erről van szó a női hivatást glorifikáló szép sorokban s nem valami misztikus feltámadásról.

Persze itt is éreznünk kell, mennyire külsőleges a dialektikus szemlélet Madáchnál, mennyire merev ellentéteket ad az ellentétek harca helyett. Bár tudja, hogy a kapitalizmus anarchiájára kollektív társadalmi rendnek kell következnie, nem látja, hogy mi a jelentősége a kapitalizmus megdöntésében a munkásosztálynak. Bemutat ugyan munkásokat, sőt a munkásosztálynak az öntudat különböző fokán álló típusait állítja szembe egymással. Az egyiknek fejlődéséből is látunk valamit akkor, mikor a nyomortól, megaláztatástól és családi sérelemtől lázadásba kergetett társuk halálbahurcolását látja. Van szó a jelenetben bérharcokról, munkanélküliségről és még sok mindentről. Mindezek azonban egymás mellé rendelt külön-külön vonások a kapitalizmus romlottságának rajzához. Sehol annak tudata, hogy ennek a rothadt társadalomnak sírásója éppen a proletáriátus lesz.

Ezt a hiányt a zárójelenet különösen szembeszökővé teszi. A munkás is csak egy hang a többi közt, ő is nyugodni tér, ahelyett hogy harcra kelne elnyomói ellen.

*

Ha vannak is a részletekben kifogásaink a mult egyes mozzanatainak ábrázolásával szemben, s különösen a nagy fordulatok teljesen idealisztikus felfogása néhol talán mosolyt is kelt bennünk, ha nem engedjük át magunkat a kép és a szó varázsának, a történelmi jelenetek sora a maga egészében mégis csodálatos emberi szépségek, feszült drámaiság, nagy korszakok főtörekvéseit tömöríteni tudó művészet bámulatával tölt el. A jövő bemutatásában ezzel szemben az egész ábrázolás kispolgári naivsága nem egyszer bosszant. De nem szabad a dolog jelentőségét túlozni, nem szabad a fasiszták uszályába kerülni annyiban sem, hogy mi annak alapján, amiért ők leginkább rajongtak, az egész művet elítéljük, magunktól elutasítjuk.

A falanszter-jelenetnek, mint láttuk, központi szerepe volt *Az ember tragédiája* értékelésében. Nemcsak mi vagyunk érzékenyek a szocialista társadalom torz ábrázolásával szemben, már Erdélyi János mindjárt a költemény megjelenése után írt bírálatában a legsúlyosabb szavakkal éppen ezt bélyegezte meg. Nem tudok egyetérteni azokkal, akik kettejük vitájában Madáchnak adnak igazat, akik ujjongva fedezik föl, hogy íme Madách, amint védekező levelében is külön kiemeli, már akkor az emberi történelem egyik főmozzanataul ismerte föl a szocializmust. Erdélyi nagyon helyesen látja, hogy nem mindegy, az elmúlt korok olyan eszméjének lejártáról van-e szó, amely a történelmi fejlődés valamely szakaszán fontos lehetett, de már betöltötte hivatását, vagy olyan eszméről, amelynek hivatása azoknak a problémáknak a megoldását elősegíteni, amelyeket a költő korának kibírhatatlan nyomorúsága vet föl.

Becsületére válik Erdélyinek, hogy olyan érzékenyen és haragosan reagált erre a jelenetre, hogy fölháborodottan fakadt ki: »Tűrhető-e, hogy a költő, a nagy igazságok látnoka, az eszmék prófétája ultramontanokkal egy oldalon vegyen álláspontot a jövő kor fejleményei ellenében?« Szerinte Madách itt »azon eszmék paródiáját adja, amelyeket a civilizáció romlottsága, a társadalmi élet fenéje, a köznyomor kiáltó szava sürgetett elő az emberi elméből.«¹ Mégis, bármennyire Erdélyi oldalán van a mélyebb igazság magának a szocializmus jelentőségének értékelésében, s bármennyire igazat adnak Erdélyi felháborodásának *Az ember tragédiája* eddigi szinpadai története és reakciós magyarázatai, hiba volna *Az ember tragédiája* eszmei tartalmának értelmezésében külön erre a színre támaszkodni s megfélekedezni Arany figyelmeztetéséről.

A mű egészének keretében magának ennek a színnek az értelme is más világitást nyer.

A jelenet magábanvéve kétségkívül torz karikatúra. Mintha Madách nem tudná, amit Erdélyi tud, hogy a szocializmus »egyik fő ágazata s már-már egyik dicsősége az egyéniség megmentése«, hogy éppen a szocializmus üzent hadat a gépies egyformaságnak, a munkamegosztás lélekölő kapitalista rendszerének, s az ember képességeinek minél gazdagabb kibontakoztatását akarja. Nemcsak arról van szó, hogy a tudományos szocializmust nem ismerte Madách. Fourier utópiájából is csak a falanszter nevét és formáját vette át, egyébként a szocializmus burzsoá kritikusainak leghazugabb rágalmaihoz hasonlítható csak az ő falansztere.

De Madách nem magának a szocialista társadalmi rendnek tulajdonítja a kollektív életnek azt a torz alakulását, amelyet bemutat. A szocializmus eszméje is már az előző színben felmerült, a polgári társadalom önző széttagoltságának, a koncon való marakodásnak orvoslásaként. A falanszter-jelenet a kapitalizmus sírbazuhanása után megszülető szocialista társadalomnak s vele általában a társadalomnak végső vonaglását mutatja be. De ennek a végső alakulásnak, ennek az eltorzulásnak az oka nem a szocializmus maga, hanem a természettel való kétségbeesett küzdelem.

A természetátalakítás nagyszerű küzdelmei helyett itt arról van szó, hogy közeledik a Nap teljes kihűlése, az élet megbénulása és ennek megakadályozása érdekében fokozódik a végletekig minden egyéni törekvésnek és minden szépségnek teljes száműzése. Az, hogy Madách ilyen összefüggésben mutatja be a szocializmus eszméinek eltorzulását, nagymértékben enyhíti szándékának megítélését. Bizonyára van mód olyan szinpadai megoldásra is, amely a falanszter- és az eszkimó-jelenet összefüggését ne úgy éreztesse, hogy az egész az imperialista ideológia reakciós tanainak illusztrációjaként hasson, hanem egyrészt ezeknek az álomjeleneteknek a realitásfokát csökkentse a tör-

¹ Erdélyi János: *Pályák és pálmák*. 1886. 477—482. 1.

ténelmi jelenetekéhez képest, másrészt valamikép éreztesse, hogy itt — Madách és kora tudása szerint is — a kapitalizmus megdöntése után sokmillió évvel várható körülményekre van utalás.

Anélkül, hogy eltagadnánk, hogy a luciferi álmok során bemutatott falanszter a szocializmus eszméjének eltorzulását akarja ábrázolni, ne felejtsük el, hogy olyan kollektivisták elképzelések kritikája szólal meg benne, amelyekkel a marxizmus is mindig élesen szembenállt, olyan értékek féltése, amelyek igazi megbecsülését a szocializmus hozta meg. Ennek a torzképnek egyes mozzanatai a mi viszonyaink között már szektárius túlzások és egyéb szocialista jelszavak alatt fellépő káros jelenségek kritikájaként egyenesen jótékony hatású is lehet. Gondoljunk az egyenlősíre, gondoljunk a szerelem száműzésére, amit Révai elvtárs a színészkonferencián említett, hogy a klasszikusok hírhedt kiselejtezéséről ne is beszéljünk. Nemrég hallottam, hogy egyik nagy, tudományos szempontból is fontos ipari üzemünkben hibás káderpolitika lépéseit sikerült már többször olyan módon megakadályozni, hogy a vezetők egyike a viták során csak annyit mondott: székláb, utalva arra, hogy Michelangelóval egy életen át széklábat faragtatnak.

De térjünk vissza a múlt és a jövő határára. Láttuk, hogy *Az ember tragédiája* a történelem addigi csúcspontjával a francia forradalmat tünteti fel, hogy ez és az ezt közrefogó képek vezetnek át ahhoz a színhez, amelyben Madách legközvetlenebbül bírálja saját korát, a kapitalizmus ellenmondásait.

Az ember tragédiájában magában megy végbe Madách viaskodása ezekkel a problémákkal. Ha erre gondolunk, sokkal világosabbá válik előttünk az egész mű koncepciója. A keret sajátos jelentését a korszerű problematika adja, a polgári forradalom következményeivel szemben való állásfoglalás.

A jelenetek dialektikus rendjét sem valami eltanult séma szabja meg, abban is a kapitalizmus, a polgári fejlődés sajátos ellentmondásai tükröződnek.

Madách fogalmazásában a polgári forradalom legriasztóbb ellentmondása az, hogy a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavával induló forradalom az eszméért véruket ontó tömegek új borzalmas rabságához vezet, hogy a verseny szabadsága a munkaeszközök birtokosait a vagyontalan tömegek korlátlan zsarnokává tette. Ennek a fordulatnak a világánál vizsgálja Madách az egész történelmet, hogy következtetést vonhasson a jövőre. Az őt riasztó borzalmas kérdés ez: törvényszerű-e, amit a polgári forradalom és a szabadverseny egymásutánja mutat, törvényszerű-e az, hogy minden nagy eszme visszájára fordul? Ezt a kérdést öltözteti az álom formájába, ennek a kérdésnek biztató megoldásáért való viaskodás az Ádám és Lucifer küzdelmének tartalma.

Bármennyire elvontan, idealisztikus módon érti is Madách a haladást, megítélésében döntő annak a felismerése, hogy a költemény egész mondanivalója a haladás körül forog. Ádám hinni akar a haladásban, Lucifer kétségbe akarja ejteni.

Nemcsak az egyes történeti képek kiválogatásában mutatkozik meg Lucifer ellenséges szándéka. Ő az, aki a polgári társadalom ellentmondásos fejlődését az egész multa és a szocialista jövőre általánosítja. Ebből az általánosításból az ellentétek hasonló rendje szerint szerkesztett történelmi képek sorozata születik. Madách olyan mozzanatokot párosít a történelemből, amelyek egymásutánja ugyancsak nagy törekvések visszajára fordulását mutatja. Az ebből következő dialektikus szerkesztésmód teljesen zavartalan művészettel nagyszerű drámai fordulatok megjelenítésére vezet egészen a jelen és a jövő határáig. A baj ott kezdődik, hogy a luciferi általánosítás szükségképpen kiterjed a jövőre is.

Itt kissé bővebben kell foglalkoznunk Lucifer alakjával. A kérdés tisztázását a költemény egész értékelése és *Az ember tragédiája* színpadi jövője szempontjából egyaránt döntő kérdésnek érzem. Lucifert a multban meggyőződésem szerint tévesen és károsan idealizálták, hol a goethei Mephistofeles kedélyesebb, hol a byroni Lucifer igazságosan lázadó alakja felé hajlították el. A magyarázók egy részénél az összehasonlítás szenvedélye is közrejátszott, szinte elmosta szemükben a különbséget. De többnyire náluk is, az alak színpadi életében is része volt a torzításban annak, hogy ez a felfogás kedvezett a pessziszimista vagy vallásos, mindenképp reakciós, forradalomellenes értelmezésnek, annak, hogy akár áhítatos kárpotlással, akár anélkül, azt hozzák ki a *Tragédiából*, hogy az emberiség földi történetében nincs haladás, csak örökös föl és alá, hogy a rossz után csak éppolyan rossz vagy még rosszabb következhetik, hogy minden küzdelem az emberiség életének megjavításáért legjobb esetben naív ábrándozás.

Lucifer alakját és szerepét Madách első, az egész kompozícióból kiinduló magyarázója, Arany látta helyesen.

Lucifer az ősellenség, nemcsak és nem elsősorban a mitikus keret istenének, a vallásnak ellensége, hanem elsősorban az emberiségnek, az emberek haladásának, boldogságának, minden szépnek, jónak, nagynak ellensége. A magyarázók nagy része még azt is kétségbevonta, hogy Lucifer kétségbe akarja ejteni, öngyilkosságba akarja kergetni az első embert. Pedig ez kezdettől fova világos. Nemcsak első találkozásuk előtt biztatja magát így: »Megesküvém vesztökre, veszniök kell.« Hogy ez nemcsak teológiai-morális értelemben való megrontásuk szándékát fejezi ki, azt azok a szavai is bizonyítják, amelyekben az elemek segítségét kéri fizikai megsemmisítésükhöz:

*Segítsetek,
Ti elemek,
Az embert nektek
Szerezni meg,*

Ha az egyes álomképek több-kevesebb művészi szempontú módosítással valóban megtörtént katasztrófákat mutatnak is be, ezeknek a jeleneteknek kiválogatása, a történelem egyoldalú bemutatása Lucifer tudatos, célzatos műve. Az álomképekben vannak részletek, amelyek Lucifer egyre növekvő türelmetlenségét, sőt végül az álomképek eredménytelensége miatt erőszakos

beavatkozás szándékát is mutatják. Ádám felébredése után tervszerűen folytatja Lucifer a tanulságok olyan hangoztatását, amelyekkel öngyilkosságba akarja hajtani, s mikor Éva vallomása végkép lerontja egész küzdelme eredményét, határtalan dühvel támad rájuk.

De Lucifer szerepe a történelmi képek esetében sem merül ki a célzatos válogatásban. Ő kommentálja is az eseményeket s a legsúlyosabb ellentmondás ezek közt a kommentárok és a végső biztatás közt van. Nem lehet véletlen, hogy az egyetlen szín, amelyben Lucifernek egy szava sincs, a forradalmi álom. Itt a bakó némaszerepe jut neki, a szint Ádám—Kepler maga értelmezi a luciferi szándékkal ellentétes módon.

Igaza van-e a Lucifer ajkára adott általánosításoknak? ez az éppen, amire Madách keresi a feleletet. Ilyen általánosítások okozzák az ő riasztó kétségeit is, mint az *Éjjéli gondolatok* című verséből és még néhány más írásából is kiderül.

Csak egy példát emelek ki Lucifer ilyen kommentárjaiból:

*Ah járáó rajongsz, hisz a tömeg
A végzet arra ítélte állata,
Mely minden rendnek malmán húzni fog,
Amit te eldobsz, ő meg nem nyeri,
És új urat keres holnap magának,
Vagy azt hiszed, hogy ülhetnél nyakán,
Ha a gazdának szükségét nem érzi?
Ha kebelében öntudat lakik?*

Majd Ádám kérdésére: »Miért jajgat hát, mintha fájna néki a szolgaság?«

*Fáj, bár nem tudja mi,
Mert minden ember uralomra vágy.
Ez érzet az, s nem a testvériség,
Mi a szabadság zászlajához úzi
A nagy tömeget, — ámbár öntudattá
Nem ébred benne, és csak sejtelemként
Zaklatja minden olyasért, mi új
S mi tagadása a már meglévőnek,
Abban remélvén testesülve látni
A boldogságról képzelt álmait.
Pedig mély tenger a nép: bármilyen napfény
Sem hatja át tömét; sötét leend az,
Csak a hullám ragyog, n. it színe fővet,
És mely hullám esetleg épp te vagy.*

*... Vagy más veled rokon,
Kiben tudattá vált a népi ösztön
S ki a szabadság bámult bajnokául
Fényes helyedre tolatkodni mer,
Míg a tömeg, nem nyerve semmit is,
Nevet cserél, a gazda megmarad.*

Lucifer általánosításait nemcsak a fasiszták fogadták örömmel és emelték Madách mondanivalójává s egyben örök igazsággá. Ez a téves értelmezés ott kísért már a korábbi kommentároknak is, de még 1949-ben is jelent meg olyan hivatalos tankönyv, amely megrágalmazta Madáchot jókora részével mindannak, amit a fasiszták akartak *Az ember tragédiájából* kihozni: »Madáchnak

az a hite, hogy a történelemben mégsincs haladás, csak örök körforgás és azonososság... Madách a tömegben csak rosszat, alacsony, értéktelen ösztönöket lát. A Luciferből képviselt reakciós filozófiának a régi rendezések is igazat adtak, a felszabadulás utáni rendezés meg nem tudott mit kezdeni vele, s ezért hatását a legsúlyosabb részletek húzásával akarta gyengíteni. Ugyanakkor törölte mindazt, ami Lucifer gonoszságát, aljasságát, embertelenségét érezteti. Így pl. elhagyta a torzalak, a kétes réműlet világa utáni vágyakozásának kifejezését az aténi színből, a kéjelgő kegyetlenség olyan förtelmes megnyilvánulását, mint a római színben mondott szavai:

*Nézd, Júlia, e szép kövér halat,
Egyél, hiszen majd hízlalsz másokat.*

Ez és még egy sereg más fontos vonása Lucifer alakjának, aki — ismétlem — elsősorban az embernek, az emberiség boldogságának, haladásának ellensége s akinek embertelen gyilkos szándékait szolgálja nemcsak az álmokképek kiválasztása, hanem általánosító filozófiai magyarázata is.

Persze vannak egyes részletek, amelyek látszólag ellentmondanak ennek a magyarázatnak, ahol Luciferben mintha részvét mozdulna meg, vagy ahol valódi bölcsesség vagy szellemesség szólal meg az ajkán.

Marxista értelmezésben is megnyilvánul olyan rokonszenv Lucifer figurája iránt, amely az egész mű megértésének árt. Ennek az az oka, hogy örömmel üdvözljük a multban a materializmus minden megnyilvánulását. Csakhogy Lucifer materializmusában nincs sok köszönet. Ez a materializmus nemcsak mechanikus, antidialektikus materializmus, hanem éppen ezért fatalista materializmus is, amely arra való, hogy tagadja az eszmék minden szerepét, tagadja a személyes felelősséget, ennek a materializmusnak döntő mozzanatai a megváltoztathatatlan átöröklés tana, a malthusianizmus, a morálstatisztika stb. Mind arra való, hogy az emberi cselekvés értelmét és értékét kétségbevonja. Persze mindezzel szemben Ádám naív idealizmusa áll és mégis ezt kell diadalmasnak érezni, mert ez a haladásért való tántoríthatatlan, mindig megújuló küzdelem sarkalója, míg a Lucifer materializmusa a halál, a lemondás bölcsellete.

Ne akarjunk Madáchból materialistát faragni, de figyeljünk arra, hogy Madách harca az embert kétségbeejtő okoskodás ellen nem is tagadása általában a materializmusnak. A világ teremtésének az a deisztikus magyarázata, amelyet elsősorban az Úr ajkára ad, éppolyan távol áll az egyház világnézetétől, mint a következetes materializmustól, de igenis vannak e magyarázatnak materialisztikus elemei. Hogy mennyire tudatos tagadása volt Madách elgondolásában a semmiből teremtés mítoszának, arra jellemző az Aranytól megváltoztatott első fogalmazás, amelyben már a teremtés befejezésének pillanatában enyésző világok omladékáról volt szó.

De ott van Lucifer ellenlábasként a Föld szelleme is, aki szintén az anyagi valóság képviselője és magyarázója és ugyanakkor az embernek védője. Mikor

Ádámot visszarántja a földi világba, az élet materialista magyarázatát adja azt hangoztatva, hogy a lélek semmi a test nélkül :

*Előbb való-e rózsánál az illat,
Alak a testnél, napnál a sugára?
Oh, hogyha látnád árva lelkedet,
Amint értelmet és kifejezést
Keres hiába idegen világba,
S nem érez többé semmit és nem ért,
Megborzadnál. Mert minden felfogás
És minden érzés, mely benned feszül, csak
Kisugárzása egy csoport anyagnak,
Mit földednek hisz, s mely ha más leendne,
Nem létezhetnék többé véled együtt.*

Világos az előbbiekből, hogy sem a Lucifertől mutatott álomjelenetek, sem a luciferi általánosítások nem azonosíthatók Madách meggyőződésével. Aranynek van igaza, aki azt mondta : »Kívánhatjuk-e Lucifertől, hogy ne pesszimista színben mutassa neme jövőjét Ádámnak, midőn célja : kétségbe ejteni s benne ilymódon egész ivadékát előlni? . . . Minden tárgyi hűség mellett, mellyel egyes hősöket felmutat . . . látszik, hogy Lucifer célja szerint a sötétebb oldalt vette. Ez nem a szerző pesszimizmusa : ez magából a szerkezetből foly így.«

Persze, Madách nincs szilárdan meggyőződve a luciferi kép ellenkezőjének igazságáról sem, ezért oly ellentmondásos az egész mű, de részben innen van a jelenetek feszült drámaisága is. *Az ember tragédiája* fő mondanivalója éppen a viaskodás a kétségek ellen. Benne egyszerre tükröződik a kapitalizmus minden ellentmondása, amely különösen súlyos kétségeket ébreszt a két korszak határán álló magyarság költőjében, aki leszámolt a feudalizmussal, de visszariad a kapitalizmustól s aki nemzete sorsában döntő fordulatra, a 48-as célok beteljesedésére vár.

Azt akarja-e Madách mondani, hogy nincsen remény, hogy minden küzdelem hiábavaló? Nyilvánvalóan nem, hiszen a költemény kihangzása is éppen az ellenkezőjét hirdeti : »Küzdj és bizva bízzál«.

És ezzel eljutottunk a mitikus keret értelmének problémájához. Miféle hit az, amelyhez Ádám a Lucifertől mutatott tudás elől menekül? Nyilvánvalóan nem az egyház hite, nem hit istenben, nem hit a túlvilági életben, hanem hit magában a haladásban, a földi küzdelem értelmében, az ember harcainak eredményében. És ha mitikus keretben az Úr ajkára adja is a biztatást, ennek nyilvánvalóan semmi köze sincs semmiféle fideisztikus, transzcendentális megoldás kereséséhez. Az autonóm morál kanti érvelése az utolsó jelenetben valóban jelentkezik, mégpedig sajátos összefüggésben, sajátos gondolati szerkezetben. Nagyon jellemző az, ahogy Ádám fölveti a végső kérdéseket : a fő kérdés nála az, megy-e előbbre utána az emberiség? Minden más mintha csak a gyöngébbek kedvéért, vagy a konvencionális keret miatt kerülne szóba — ha nem ismernők a szokásos vallásos fogalmazást, valósággal felismerhetetlenül :

*E szűk határu lét-e mindenem,
Melynek küzdése közt lelkem szűródik,
Mint bor, hogy végre, amidőn kitisztult,
A földre öntsü és béigya porond?
Vagy a nemes szeszt jobbra rendeléd?*

Ez úgy hangzik, mintha a lélek halhatatlanságáról akarna megbizonyosodni. De a következő sorok más értelmet adnak ennek a kérdésnek is:

*Megy-é előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
Vagy mint malomnak barma, holtra jár ad
S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?*

Az Úr válasza is a földi küzdelem folytatására utasít és semmi más igényt nem támaszt. Madách, bár nem materialista és nem is teljesen vallástalan, hanem valami felvilágosodott deizmus híve, egyszerűen nem hisz a lélek halhatatlanságában, sőt az ebben való hitet lealacsonyítónak tartja. Madáchnak az a verse, amelyben már régen felismerték a tragédia egyes eszméinek csíráját, *Az éjjeli gondolatok*, világosan megmondja, hogy a túlvilági életben való hit meggyalázása az ember történelmi küzdelmeinek: ha van túlvilág és örökkévalóság, akkor az egész földi élet jelentéktelen átmeneti mozzanat az emberi lélek életében.

*Akkor dőre minden küzdés a magasra,
Aki ottan él, hol csillagok születnek,
S néz a végtelenbe, nem nagyon örülend
Hangyaboly világunk múlandó hírének.*

De már a *Férji és nő*-ben is elutasítja Herakles a lélek földöntúli életét:

*A semmi szellem,
Melyet dicsekszel hogy szobrunkba újítál,
Mért él tovább, mint a szobor maga?
Mért nem hagyod itt együtt őket és
Minek neked ott fent a szellem?*

fordul lázongva Zeushoz.

Madách számára az élet értelme csak a földi küzdelemben van. Minden transzcendentális vigasz idegen, sőt gyűlöletes a szemében.

Madách idealista volt és vissza-vissza tért belénevelt vallási eszmékhez is, de *Az ember tragédiája* leglényegesebb mondanivalójának semmi köze a valláshoz, az örökölt vallásos hagyományból, a biblia olvasásából vett mitikus keret ellenére, amelybe minden kétségen túlemelkedő makacs hinniakarását öltöztette.

Ismétlem, *Az ember tragédiája* tulajdonképpen tárgya nem isten és ördög küzdelme, nem is, ahogy fasiszta és félfasiszta értelemzések felfogták, a magános hős és a meg nem értő tömeg küzdelme, hanem az ember küzdelme mindazzal, ami harca értelmét el akarja vitatni, ami kétségbe akarja ejteni. A mitikus keretre Madáchnak azért van szüksége, mert a tőle ismert polgári tudomány nem ad megnyugtató választ kétségeire. A polgári társadalom ellentmondásain túl az új utat csak a proletariátus világnézete, csak a marxizmus adhatta volna meg, amelyet Madách nem ismert.

A keret, amelyben kénytelen volt bővebben nyúlni a biblikus mítosz eleméhez, külön nehézségeket okozott. Itt Madách kritikai szelleme, amely szembezállt az egyház világnézetével, fővábbá drámai érzéke; és talán részben a byroni Lucifer példája olyan vonásokat is vitt Lucifer alakjába, amelyek ellene mondanak további szerepének és amelyek, kivált minthogy a költemény kezdetén találkozunk velük, könnyen megtéveszthetnek.

Ismeretes, hogy az egyházi részről megjelent bírálatok kezdettől Prohászka Ottokárig éppen vallási szempontból bírálták, hitetlennek mondták Madách világnézetét. Hogy van az, hogy a Horthy-korszakban mégis vallásos játékot kívántak belőle csinálni és a katolikus sajtó is elkezdte ilyen értelemben magasztalni? Ez nyilvánvalóan éppen azzal kapcsolatos, hogy felfedezték benne azt, amit az egész mű értelmének meghamisításával a szovjetellenes imperialista ideológia támogatására lehetett felhasználni, így elsősorban a falansztert, másodsorban Lucifer pesszimista általánosításait. Így olvadhatott össze egyik-másik rendezésben a sátán alakjának valóságos felmagasztalása áhítatos részletek betoldásával és templomi dekorációval, mintegy igazolva *Az ember tragédiájának* azokat a szavait, amelyeket Lucifer a búcsúkönyvekkel házaló barátáról mond, mikor Ádám arra szólítja fel, hogy kardjával verje szét a hittel kufárodókat. Lucifer zavartan szabadkozik :

*Bocsáss meg, e barát rég cimborám
S nem is utálok én az ily világot.*

Talán nem érdektelen, ha megemlítem, hogy Madách összes műveinek egyetlen teljes kiadásából ezek a sorok néhány mással együtt hiányoznak. Nyilvánvalóan nem a lelkiismeretes szerkesztő, Halász Gábor, hanem a háborús fasiszta cenzúra bűnéből. Figyelmeztetés ez újabb kiadók és rendezők számára is, amely óvatosságra int a szövegforrás dolgában és egyszersmind jellemző bizonyítéka annak, mennyi tennivalónk van még az irodalmi örökség gondozása, a régi csonkításoktól és hamisításoktól való megtisztítása terén. Azt talán mondani sem kell, hogy a színpadon ezek a szavak sem hangzottak el — 1947-48-ban sem!

*

Abban a válaszban, amelyet Erdélyi bírálatára írt, amelyben szándékát magyarázza, maga Madách ezt mondja Ádám harcainak végső tanulságáról: »Igaz, hogy mindenütt megbukik . . . de bár kétségbeesve azt tartja, hogy addig tett minden kísérlete erőfogyasztás volt, azért mégis *fejlődése mindig előbbre és előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre*«. (Kiemelés tőlem. W. J.) És valóban, ha nem Lucifer tendenciózus magyarázataiból, hanem magukból Ádám küzdelmeiből tájékozódunk, akkor egészen a falanszter-jelenetig semmit sem találunk, ami ennek az értelmezésnek ellentmondana.

A jövő bemutatásában Lucifer szerepe ismét módosul. Ha a történeti képek során csak válogat célja érdekében, az olvasó számára is ellenőrizhetetlen jövő képeiben Lucifernek sokkal szabadabb keze van. Hogy Madách talán

érezettni is akarta, hogy itt a sátáni kritika már részleteiben sem megbízható, arra különösen az mutat, hogyan növekszik Lucifer türelmetlensége a mindig újra lelkesülő emberrel szemben; az Ūrbe már akarata ellen ragadja Ádámot és őt álmában is meg akarja semmisíteni azzal, hogy kitaszítja a Föld vonzási köréből. A történelmi küzdelmek sorozatos csalódásaiba Ádám bele is tud nyugodni, mert hisz további küzdelem és további fejlődés lehetőségében, csak a küzdelmet lehetetlenné tevő, az emberi életet megbénító fagyhalál és annak küszöbén bekövetkező degenerálódás az, ami ellen legvégül is lázadozik: »Csak az a vég, csak azt tudnám feledni.«

Ismeretes, hogy ilyenféle természettudományi jövendölésekkel mikép próbálták 1830, 1848 és 1871 után egyre fokozó mértékben reakciós klerikális törekvéseknek megnyerni a tömegeket.

Semmi okunk, hogy Madách Luciferjét az alak sokszínű gazdagsága s nem egyszer bölcsesége ellenére ne gyűlöletes rágalmazónak tekintsük. Ha *Az ember tragédiája* megint színre kerül, mindaz, ami benne nagy, ami a kétségek ellenére felemelő, lelkesítő, akkor érvényesülhet teljesen, ha Lucifert úgy játszik, hogy a színház közönségének nem egyszer ökölbesorul a keze. Még az sem baj, ha akad, aki az imperialistákra, az emberiség épülő szebb, boldogabb, diadalmas világának ellenségeire gondol, akik hasonló következtetésekkel akarják letörni a népek hősiességét békéért és szabadságért, igazságért és haladásért.

*

Mindebből persze nem az következik, mintha Madách optimista volna, vagy a filozófia alapvető kérdéseire érdemleges választ tudna adni. Nem, *Az ember tragédiája* végső mondanivalója nem valami mély filozófiai értelmezése a valóságnak, ez a mondanivaló maga a viaskodás mindazzal a kétséggel, amivel kora ellentmondásai, 48 elbukása és a reakció fojtogató uralma, magának a nagy francia forradalomból született polgári társadalomnak szörnyű ellentmondásai és az ellenforradalmat támogató vagy ellenforradalmi következtetésekre felhasznált tudomány gyötri, — de viaskodás mindezzel a haladásban való hitért. A tragédia véghatása, ha nem engedjük magunkat félrevezetni reakciós magyarázatoktól, elsősorban ennek a viaskodásnak az állhatatossága folytán és nem az utolsó szavak miatt, nem lehangelő, hanem felemelő. Madáchnak a címben kifejezett kérdése esztétikai síkon abban foglalható össze: tragikus-e valóban az egész emberiség élete, vagy az egyes tragédiákon túl mégis van célja a küzdelemnek? Mindez éppen Madách vergődése miatt nem minden részletben érvényesül egyenlően. Sohasem fog sikerülni a költemény szövegéből minden zavaró ellentmondást kiküszöbölni. Vannak jelek, hogy Madáchban ennyire is csak alkotás közben tisztult meg a mondanivaló, s hogy a műben itt-ott benne maradt egy foszlány saját vívódásának olyan stádiumából, amikor a kétség volt még erősebb.

*

Kiknek volt igazuk, akik a gondolkodót, vagy akik a költőt látták nagyobb-nak Madáchban? Azt hiszem, az elmondottak után nem lehet kétes a felelet Madáchnak nincs kialakult filozófiai meggyőződése, tele van kétséggel, ingadozással. Filozófusnak nem fogadhatnánk el. De igenis nagy költőnek tartom Madáchot, aki magát a polgári világnézet válságát formálta hatalmas képekbe, egész nagy korszakokat sűrített egy-egy drámai feszültségű, mély emberi tartalmat megragadó jelenetbe.

Noha a mű szerkezetének és az emberábrázolásnak sok vonását volna érdemes megfigyelni, egyes színeknek sok szépségét kiemelni, további részletekbe nem bocsátkozhatom.

De van egy kérdése a művészi formának, amelyet éppen Madách esetében nem lehet szó nélkül hagyni, mert a köztudatban meglehetősen hamis vélemények éltek róla, és ez Madách költői nyelvének a kérdése. Nyilvánvaló, hogy nagy költő nem lehet, kinek nyelve nem költői. Sokszor mondták, hogy Madách nyelve darabos, művésztelen. El voltak terjedve hamis legendák arról a segítségről, amelyet Arany a nyilvánosság szempontjából kezdő íróársának adott, és amelyet Madách maga nagyon fontosnak tartott. Sokáig arról beszéltek, hogy Aranynek *Az ember tragédiája* gondolati tartalmának kialakításában is fontos része volt. Erre rácafélt a kézirat és annak nyomtatásban is megjelent szövege. De azóta is megmaradt az a vélemény, hogy Madách nyelvvel nagy bajok vannak, hogy ami költői szépség van benne, az Aranynek köszönhető. Ez a vélemény teljesen alaptalan. Arany egészen kezdetleges nyelvi hibákat, idegenszerűségeket és apró verstani botlásokat javított ki, elég nagy számban, de a költemény egész terjedelméhez képest erősen túlozták a javítások mennyiségét is.

Madách nyelve sokban az irodalmi nyelv egy korábbi, még Petőfi előtti nyelvállapotán fejlődött s a nép nyelvéből nem frissült fel. Éppen ezért Arany segítsége igen nagy jelentőségű; a kor legnagyobb magyar költőjének több-hetes áldozatos munkája irodalmi multunk tiszteletreméltó példamutatásai közé tartozik. De ha megnézzük a költemény legszebb, legköltőibb részleteit — és ilyenek bőven élnek mindnyájunk emlékezetében — az derül ki, hogy ezek csaknem kivétel nélkül megmaradtak Madách eredeti szövegezésében. Aranyt magát annyira magával ragadta ezek költői szépsége, hogy hozzá sem nyúlt, ha egy-egy régies szó vagy más apróság akadt is bennük, amit más helyen kijavított volna. Csak egy-két olyan helyet akarok emlékezetükbe idézni, ahol a képekben való gondolkodás a legmegragadóbban szemléletes, vagy ahol a nyelv hangulatot keltő zeneisége a legelbűvölőbb. Tudatosan használok itt olyan jelzőket, amelyek Madách szokásos jellemzésével ellentétesek.

Drámai erőben Katonán kívül egy magyar költő nyelve sem versenyezhet vele. Így Ádám szavaival a nagy fordulatokon, ahol egy-egy szín tanulságát levonja és új világ felé indul:

*Mi verseny ez, hol egyik kardosan
Áll a meztelen ellenek szemében,
Mi függetlenség, száz hol éhezik,
Ha az egyes jármába nem hajol.*

Mennyi mindent sűrit össze a haldokló rabszolga háromsoros nyögése :

*Mért él a pór? — A gúlához követ
Hord az erősnek, s állítván utódot
Jármába, meghal. — Milljók egy miatt !*

De a gyöngédségnek, a merengésnek nem kevésbé csodálatos hangjai, a nyelvi zenének bámulatos szépségei is felidéződnek mindnyájunk emlékezetében :

*Mi a hang, hogyha nincs ki értené,
Mi a sugár, ha szín nem fogja fel?
Mi vagyok én, ha mint virág virágban,
Benned szebb létre nem feselne létem,
Melyben sajátmagam szerethetem?*

Gondoljunk a római tivornya Júliájának csodálatos szépségű merengésére :

*S kivált, midőn dalt hallok és zenét,
Nem hallgatom a szűkkorlátú szót,
De a hang árja ringat, mint hajó,
S úgy érzem, mintha álomban fekiüdnek,
A rezge hangon messze multba szállnék,
Hol napsugáros pálmafák alatt
Ártatlan voltam, játszi, gyermekem.
Nagy és nemes volt lelkem hivatása.*

Vagy Izaura búcsúszavai a szerelmeseket elválasztó középkori barbárságban :

*A lég hullámin szép dal árjados,
Mosolygni látok nemtők ezreit
Testvéri csókkal minden lomb mögül,
De hozzánk többé, Tankréd, nem beszélnek.*

Erről a nyelvről mondták annyiszor, hogy darabos, hogy zeneietlen.

A költői nyelv művészetének és a gondolatok erőteljes, tömör, szuggesztív megfogalmazásának páratlan képességét bizonyítja az is, hogy nincs még egy magyar alkotás, amelyből annyi szállóige kelt szárnyra, mint *Az ember tragédiája*. Azt hiszem, bizonyítékokra nincs szükség.

*

Úgy érzem, máris kissé messzebb mentem, mint amire ebben a vitaindító előadásban jogom volt. Azt hiszem, hogy nem a régihez való ragaszkodás vezetett, mikor a fölvetett kérdésekben úgy foglaltam állást, hogy *Az ember tragédiáját* minden ellentmondása, egyenetlensége, különösen a jövő ábrázolásának hibái és a történeti és keretjelenetek kényszeredett összeillesztése ellenére a magyar irodalom nagy értékének tartom.

Ami az előadhatóság kérdését illeti, ki kell jelentenem, hogy helyeslem a *Tragédia* előadásának szüneteltetését, helyeslem, hogy levették a műsorról akkor, amikor — kivált a régi *Tragédia*-játzás emlékeit menthetetlenül magával hurcoló, értelmetlenül csonkító előadásban — nem az újjáépítés lendületét, hanem az ingadozást erősíthette. De azt hiszem, nemsokára el kell jutnunk odáig, hogy *Az ember tragédiáját* megint játsszák, mégpedig olyan előadásban, amely tisztán ragyogtatja fel a mű értékeit, érvényrejuttatja a mű igazi, eddig mindig meghamisított harcos mondanivalóját. Hogy ez a részletekben miképp oldható meg, azt még hosszú vitáknak kell tisztázniuk. Az új előadást igen alapos előkészítésnek kell megelőznie művészek és tudósok együttműködésével.

Még csak annyit, hogy ennél a kérdésnél fokozottan kell éreznünk a felelősséget abban a vonatkozásban, hogy segítheti-e vagy gátolhatja Madách műve népünk öntudatosodását, munkájának, békeharcának lendületét. De fokozza ezt a felelősséget az is, hogy *Az ember tragédiája* a multban a külfölddel való kulturális kapcsolatok viszonylag erős szála volt. Alkalmas-e arra, hogy a béketábor erősítője, a békéért és haladásért küzdő népek kölcsönös megbecsülésének és együttműködésének segítője legyen, azok közé a kincseink közé tartozhatik-e, amelyekkel a magyar nép a nemzetközi szocialista kultúra kincsestárát gyarapíthatja? Szeretném, ha a most meginduló vita közelebb segítene mindnyájunkat e fontos kérdések tisztázásához.

HOZZÁSZÓLÁSOK

BOLGÁR ELEK:

A Madách-kérdés, mely már jó ideje foglalkoztatja a közvéleményt, lassanként Madách-pórré dagad, melyben már számos magánvádló és önkéntes védő hallatta szavát. Amikor a Magyar Tudományos Akadémia szakértői véleményével beleszól és ítéletre készíti elő a döntő kérdést, hogy vajjon Madách Imre haladó hagyományainkat gazdagította-e, vagy az ellentábort erősíti, helyesen járt el, amikor Arany János intelmét fogadta el. Arany János tudvalevőleg Madách főművéről szólva azt kívánja, hogy az egészből kiindulva méltányoljuk az egyes részeket. Ezt a nagyon is megszívlelésre méltó tanácsot még ki kellene terjeszteni oly értelemben, hogy Madách Imre helyét a magyar közéletben ne csak *Az ember tragédiája* alapján, hanem egész munkássága alapján bíráljuk el. Bármily súlyosan esnek is latba azok az idézetek, melyeket a különböző álláspontok felsorakoztattak, ezek sem önmagukban, sem összességükben nem lehetnek perdöntők, ez csak a madách-i mű egésze lehet. Csak ennek gondos, mélyremenő áttanulmányozása alapján tudunk oly véleményt alkotni magunknak, amely megnyugtató ítélethozatalhoz vezethet. Nyilvánvaló, hogy legkezedtén állunk ennek a munkának, melynek főcélja tudományosan megalapozott közvélemény teremtése a Madách-kérdésben.

De csak ily egységes közvélemény döntheti el Madách színterhozálatának kérdését is. Madách egész irányzatának és ez irányzat politikai jellegének pontos

megállapítása nélkül színpadi interpretációját kiszolgáltatóknak a rendező és az egyes szereplők egyéni felfogásának. Ez természetesen lehetetlen a népi demokrácia és a kultúrforradalom körülményei között. Nem folytathatjuk azt a gyakorlatot sem, hogy a »kényes« kérdések elhomályosítása, vagy semlegesítése érdekében látványos színművet mutatunk be a közönségnek, ahogy azt sok ízben és sokáig gyakorolták. Semmiképpen sem indokolt tehát, hogy ezt a részletterületet az egésszel való kapcsolatból kiragadva tekintsük, kiindulól elvünk nyilvánvaló megszegésével.

Eléggé egyezők a felfogások a tekintetben, hogy Madách történelem- és életfelfogásának központjában a harc, a küzdelem gondolata áll. Már kevésbbé egységesek a nézetek a küzdelem tartalmát és terjedelmét illetően: majd az *egyéni* akarat szabadságáért, majd a *nemzeti* függetlenségért folytatott küzdelmet hangsúlyozzák, de aránylag kevés szó esik arról, hogy Madách túlmegy a liberális polgárba a szabad verseny követelésével együtt beoltott harc gondolatán, s átlépve ezt a határt, annak a küzdelemnek válik szószólójává, amelyben

*A nép szava jenyítő üstökös,
Feltűnik olykor — ethalványul.
Kigúnyolják — de egyre visszatér
S kihányja a földet sarkaiból.*

II.

A harcnak, a küzdelemnek ebből a problematikájából és különösen e problémának *Az ember tragédiájában* nyújtott megoldásából — helyesebben a megoldás hiányából — szerettek arra következtetni, hogy Madách szerint végeredményében minden harc hiábavaló és ebből az interpretációból Madách világnézetének tipikus alkateleméül a *pesszimizmust* olvasták ki. E meglehetősen általános felfogás alapján Madách Imre úgy él a köztudatban, mint aki nemzetének vesztén és saját egyéni és családi tragédiáján érzett fájdalomt világnézeté szélesítette ki és ezt az így fémjelzett pesszimizmusát képviseli írói alkotásaiban is. *Az ember tragédiájának* ily önkényes és egyoldalú interpretációjával vélték az egész Madáchot kimeríthetni és közben elfelejtették, hogy a »küzdj és bizva-bizzál« — ez a végső tanulsága és konzekvenciája sok világtörténelmi csalódásnak, éppúgy ellene szól az elvi pesszimizmusnak, mint az az ellenméreg, melyet Lucifer nyújt az embernek az emberiség sorsát feltáró látomás-sorozat elviselésére

*Hogy csüggedés ne érjen e miatt,
És a 'csatától meg ne jussatok:
Egére egy kicsiny sugárt adok,
Mely biztatand, hogy csalja tünemény
Egész látás, — s e sugár a remény.*

Lucifer szerepének megítélésénél ez a kiindulópont nem hagyható el.

A történelmi kezdet és a Madách szerinti történelmi vég így egyaránt a harcnak és küzdelemnek törvényét hangoztatja, sőt tudvalevőleg már az emberiség történelmét megelőző időt is Lucifer forradalma jellemzi az »egyhangú, szabályos élet« ellen, »mely mindig dicsér, rossznak mit se tart...«

De nagy tévedés volna azt hinni, hogy az emberiség harca, melynek színeit egyszer a reménység ópiumával, másszor a bizakodás stimulálásával keveri Madách, tisztán és puszta tragikus volna számára. Az, hogy *Az ember tragédiájában* Ádám konkrét történelmi küzdelmeit hiábavalóknak tünteti fel, nem annyira a pesszimiztikus világnézetnek, mint inkább annak a folyománya,

hogy Madách csak nehezen birkózik meg grandiózus problémájával. Itt nem schopenhaueri, hanem hegeli feladat rejtőzik, melynek megoldását Luciferre, a tagadás szellemére bízta, aki nélkül nincs se teremtés, se történelem.

*S nem érzéd-e eszméid közt az úrt,
Mely minden létnek gátjával vala,
S teremtni kényszerültél általa?
Lucifer volt e gátnak a neve,
Ki a tagadás ősi szelleme.
Győztél jelettem, mert az végzetem,
Hogy harcaimban bukjam szüntelen,
De új erővel felkeljek megint.*

E sorok megmutatják, hogy Madách mily kitűnően látja feladatának problematikáját, de egyszersmint azt is, hogy annak dialektikája előtt megállni kénytelen. A maga nemében egyedülálló az a meglátása, hogy mit kell *probléma* alatt egyáltalán érteni: azt a vákuumot ismereteink, tudatállapotaink között, melyet csak a praxis tölthet be. Ez a praxis lényegileg harc, melynek igazi jelentőségét kozmikus vonatkozásaiban is jól látja.

*Két golyó küzd egymás ellen
Összehullni, szétszétetni:
S e küzdés a nagyszerű fék,
Pályáján tovább vezetni.*

Ilyen átfogó, nagy értelemben nyilatkozik meg Madách *fejlődésemélete* is, amikor Luciferrel azt mondatja Ádámnak, aki azzal kérkedik, hogy »en-magamban olyan különvált és egész vagyok«:

*»Vagyok« — bolond szó! Voltál és leszesz.
Örök levés s enyészet minden élet*

Általában Madách világnézetének progresszív elemei nem csupán történet-filozófiai, hanem általános kozmológiai megállapításaiban is kifejezésre jutnak. Így vallásos kérdésekkel szemben sem tagadja meg magát a liberális, szabadgondolkodó és szabadkőműves Madách. De ebben a tekintetben már nemcsak az ellenzéki irányítja, amellyel Lucifer racionalizmusát vonultatja fel a teremtés kritikájára, hanem igen figyelemreméltó itt az a kritika, amelyet maga Madách gyakorol a vallással szemben. Kevesen látták az ötvenes évek Magyarországon a vallás szociális szerepét oly tisztán, mint ő. Így *A megváltó* című versében, melyben egyenesen a népet megváltó forradalmat hirdeti, ezeket mondja:

*Ki hirdeté szabadságunk tanát?
Ki hirdetett testvérszeretetet,
Hogy a nép hallá zengni szent szavát
És a bitortlott nagyság reszketett?*

.....

*De a nagyok azt mondták válaszul:
Minden kapocs hulljon hát szerteszt?
Az Isten nem jár lázadt koldusul
S keresztre vonták a nép Istenét.*

.....

*Az úr csak úr, a nép csak rab maradt,
S a régiért új szenvedést cserélt. —
Ha éhesen kívánja szent jogát,
Megváltójához küldik menten őt,
Köztünk csak a véres kereszt maradt,
Ijeszteni a jogkövetelőt.*

Ugyanezt a motívumot szólaltatja meg más vonatkozásban az *Életünk korai* című költemény is, hol a férfinak, kit »csak a népszabadság lelkesít« s kinek »szíve a közzel dobog« :

*... élbe lép az állam zordonan,
Kiáltva rá: a föld rég osztva van,
Abrándképednek nem maradt helye.
A siron túl van boldogabb haza,
Ki itt elégedetlen, menjen át,
De itten pártos és bűnhődni jog.*

III.

Madách világnézetének mindezen elemei egy közös pontban futnak össze : sajátos *racionalizmusában*, melynek leghivebb és legkövetkezetesebb képviselője, egyik legkiválóbban és legnagyobb szeretettel megrajzolt alakja, Lucifer. Ha valaki megkísérelné azt a sem nem könnyű, sem nem hálás feladatot, hogy Madách műveiből rendszerezett filozófiai szintézist állítson elő, ennek a rendszernek ismeretelméleti alkatelemeit kétségkívül Lucifer kinyilatkoztatásaiban lenné fel. Lucifer az, aki oppozícióban áll ennek a világnak összes hibáival szemben és kíméletlenül kritizálja annak eredendő bűneit. Ő az, aki a materializmus magaslatairól korrigálja Ádám javíthatatlan idealizmusát és teszi nevetségessé érzélgősségében, kritikátlanságában, utópiában kifejezésre jutó irracionalizmusát. Természetes, hogy Lucifer, a szakadatlanul dolgozó és küzdő Ész, az emberben is fel akarja gyújtani azt a kis szikrát, amely benne a racionalizmus irányában dereng :

*Igen, tán volna egy, a gondolat,
Mely öntudatlan szűdben dermedez,
Ez nagykorúvá tenne, önerődre
Bíznán, hogy válassz jó és rossz között
Hogy önmagad intézzed sorsodat
S a gondviselettől felmentene.*

Jellemző azonban, hogy az a program, amelyet itt a racionalizmus az embernek nyújt, alapjában véve *nem teoretikus* program : nem arravaló a tudás, hogy a dolgok ismeretlen összefüggésének rendjét feltárja, hanem arra, hogy az embercselekvését irányító akaratot felszabadítsa minden járom alól. A cselekvés autonómiája és ennek eszköze : a szabad elhatározás azok a problémák, melyek a Madách-féle világnézet etikai oldalának legtöbbet hangoztatott pontjai. Itt kétségtelen a kor áramlatainak és különösen a német idealizmusnak ezirányú befolyása Madách gondolatvilágára. De itt sem Schopenhauer, a pesszimista divatfilozófus etikai teóriái hatnak legjobban Madáchra, hanem azokból a történelmi vitákból, melyek az akarat szabadság kérdése körül lejátszódtak, merőben új álláspontra küzdi fel magát. Az akarat szabadság kérdését Madách az *ember tragédiájában* több ízben és csaknem minden világnézeti ellenlábásának interpretációjában felveti, de saját világképébe az a felfogás illik legjobban, amelyet — mint oly sok más esetben is — Lucifer szájába ad, válaszul Évának,

a romlatlan, praktikus ész diktálta megnyugtatóására, hogy nem lehetnek káros következményei annak, ha a kitzűött útról letér :

*Miért büntetne? — Hisz, ha az utat
Kitzűzte, melyen hogy menjünk, kívánja,
Együttal olyanná is alkotott,
Hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon.*

.....

*Ha meg a bűn szintén tervében áll,
Mint a vihar verőfényes napok közt,
Ki mondja azt vétkesbnek, mert zajong.
Mint ezt, mivel éltetve melegít?*

Mire Lucifer, annak felimerésében, hogy itt az emberiség első nagy problémája merül fel, ezt így intézi el :

*Lám, megjelent az első bölcselő!
Nagy sor jövend utánnad, szép hugom,
Mely milljó úton ezt vitatja újra;
A tébolydába téved sok közülük;
Sok visszaretten, révbe egy sem ér.
Hát hagyjatok fel az okoskodással!
Minden dolognak oly sok színe van,
Hogy aki mindazt végig észleli,
Kevesbet tud, mint első pillanatra,
S határozatra jönni rá nem ér,
A tett halála az okoskodás.*

Már az első színben, a teremtésről mondott nagy vádbeszédében is az volt Lucifernek a főkifogása az ember egész morális konstrukciója ellen, hogy nála

*Végzet, szabadság egymást üldözi,
S hiányzik az összhangzó értelem.*

De mit jelent ez konkrétül? Az emberiség történelmi tapasztalatain keresztülment Ádám számára Lucifer a szabadságot úgy jellemzi, mint harcot a csapással szemben, »mit elkerülni még hatalma van«.

*De a végzetnek örökös betűit,
Nyugodtan nézi és nem zúgolódik
Miattok az erős, azt nézve csak,
Hogy állhatand meg még alattok is.
Ily végzet áll a történet felett,
Te eszköz vagy csak, melyet hajt előre.*

A végzetnek ezzel a bekapcsolásával fűzi Madách etikáját világnézetének egészéhez. Ez a világnézet ilyképpen új, igen figyelemreméltó momentummal gazdagodik : a *sztoicizmusnak* egy fajtájával, melynek alkatelemeivel *Az ember tragédiájában* is, Madách más alkotásaiban is sokszor találkoznak. *Éjjeli gondolatok* című költeményében Madách lázadzik a fátum ellen és a sors problémáját a maga egész tragikumában veti fel anélkül, hogy kérdésére feleletet, problémájára megoldást találna.

*Ugy az ember hitvány eszköze a sorsnak
S tenni semmit nem bír önnön erejével,
Győz, ha sors könyvében úgy vagyon megírva,
Avagy ismeretlen s nyom nélkül enyész el.*

A probléma ilyenén beállítását és a megoldásról való lemondást tartották, tévesen, pesszimiztikus világnézetnek. De itt (éppúgy, mint *Az ember tragédiájában* felsorakoztatott történelmi küzdelmek meddőségének feltüntetésével kapcsolatban) lényegében szintén nem pesszimiztikus világnézetéről, hanem a történelem és történelmi fejlődés lényegének félreismeréséről, a történelmi folyamatosságnak és e folyamatosság interpretálásának hiányairól van szó. A történelmi tudat diszparitásainak téves értékeléséből ered *Az ember tragédiájának* az az alap gondolata, hogy az elkerülhetetlen küzdelem, mint kozmikus törvény, az emberi szférában haszontalan és céltalan. Csak küzdelem van, de az sehová sem visz el bennünket és a küzdő ember a legkülönbözőbb történelmi helyzetekből csak újabb és újabb csalódásokkal kerül ki. Az eredmény tehát semmiképpen sem indokolja a küzdelmet, de ennek a ténynek az ember semmiféle következményét nem vonhatja le, mert a küzdelem végzettszerű.

Összefüggésben ezzel Madách, teljesen sztoikus nyomon járva, legtöbbször értetlenül áll szemben a tömegek jelentőségével a világtörténelemben. Mint a sztoikusoknál és különösen Senecánál, Madáchnál is újra meg újra visszatér az a momentum, hogy az ész uralmát és érvényesülését erősen veszélyezteti a spontánul, ösztönösen a vak hit után induló tömegek befolyása. Madách világnézetéből, amely egyébként, mint egynémely példán láttuk, helyenként sejteti a »nép« szerepét és jelentőségét a világ megváltoztatásában, éppúgy hiányzik az az elgondolás, hogy egy bizonyos történelmi fokon a »tömegek« cselekvése is csak az elmélet, az ész által jóváhagyott elveken orientálódik, mint a sztoikusoknál. Még kevésbé látja ez a kissé merev és sztatikus racionalizmus azt, hogy a ráció és az irracionális elemek az emberek életében soha sincsenek tiszta, egymástól izolált és mechanikusan működő állapotban, És épp a történelmi mozgás helyes megfigyelése mutatja, hogy minden visszaesés és cikk-cakkban menő fejlődés ellenére az ész fokozódó érvényesülése az irracionális tényezőkkel szemben minden kétségen felül áll.

IV.

Madách sztoikus racionalizmusának másik határt szab erős érzelmvilága. De az idevágó körülményei közül nem szerelmi lírája a legjellegzetesebb, hanem a *Rajzok és képek* csoportba illesztett *A nő teremtése* című verse. Ebben az ész megtestesítőjének, Lucifernek szerelmét írja le. A versben kicsinyben megvan *Az ember tragédiájának* egész hangulata s annak mintegy bevezetője. Ez a vers egyáltalában nyiltabban és határozottabban fűdi fel Lucifer lázadó voltát, forradalmár szellemét, harcát a hivatalos menyország ellen. De ebből a megúnt égből, a maga egyhangú, szabályos életével, »ahol csak a második helyet« foglalhatta el, a földre hozta szerelmét és ott új életet teremtett.

*Ámde Lucifer, a zord és szende Hajna
Csakugyan világot alkotott magának,
Mert mióta nő van, áldást, átkot szórva
Az emberi szíven jolyvást uralkodnak.*

A történelmi ábrázolásban persze a nő más, realisabb magyarázatot nyer Madáchnál. *Az ember tragédiájában* Keplerrel ezt mondatja :

*Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz? Mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.*

Látnivaló mindebből, hogy Madách nőgyűlöletének legendája époly alaptalan, mint elvi, világnézeti pesszimizmusáé. Igaz, hogy saját családi tragédiája nem egy helyütt elevenedik meg Madách költészetében. De nem mint világnézet, hanem mint egyéni sorsának más hasonló sorsokba való művészi behelyettesítése. Irodalom és nem filozófia, ha pl. *Férji és nő* című ötfelvonásos drámájában Herakles és Dejanaira példáján mutatja be azt a viszonyt férfi és nő között, melyet Madách korában és még sokáig azután is a nemek harcának szerettek feltűntetni. Emellett a *Férji és nő* 1843-ból való, tehát jóval megelőzi Madách házassági és szerelmi tragédiáját.

Viszont későbbi, 1855-ből való magyar történeti tárgyú drámájában, a *Mária királynőben* is a »szoknyaauraság« ellen azt a magyar főurat beszélgeti, akinek Gara nádor is csak »tótországi paraszt«, Zsigmond, a királynő jegyese, a későbbi magyar király, »szeleburdi földönfutó cseh« s aki végül úgy beleszeret a királynőbe, hogy minden elvet kész feláldozni érte. A magyar történelemnek egyik különösen izgató, politikai problémákkal telített fejezetét idézi fel Madách ebben a drámájában, melyben két asszony is áll a politikai események homlokterében: az özvegy királyné, Erzsébet, tele becsvággal és intrikával, és Mária, a leánya, a törvényes királyné, akit fiatalsága és szépsége mellett jelentős politikai talentumnak fest Madách. De ép így *Az ember tragédiájában* is Éva, »az első bölcselő«, kinek reális meglátásait nem egyszer helyezi szembe Madách Ádám idealisztikus tévelygéseivel.

A szerelem problémájával kapcsolatosak Madáchnál a lét és nemlét, élet és halál, test és lélek kérdései: az anthropológiai s pszichológiai kérdések. Legszembeötlőbb itt az a körülmény, hogy e problémákkal kapcsolatban mutatkoznak meg Madáchnál bizonyos dialektikus gondolkodás csirái. Legszébb példáját látjuk ennek a *Férji és nő* befejező jelenetében, hol Herakles nagy monológjában így elmélkedik:

*De mi a halhatatlanság? Haldí,
Mert hogyha élet az: úgy megy, mozog:
S mozogni mindörökre nem lehet
Annak, mi kezdetben kezdett mozogni:*

De itt mindjárt megmutatkoznak Madách dialektikus gondolkodásának határai is: a mozgás dialektikájának és mechanikájának sajátos összekeverésében. Itt vannak egyszersmind Madách materializmusának határai is. Annak a materializmusnak, melyet Lucifer már a teremtés pillanatában világnézetének vall s nemcsak önmagára nézve ismeri el hallgatag, hogy az anyag szülte, de ezt a nézetét az egész teremtésre s magára a teremtőre is kiterjeszti. Ezt a materializmust, amely *Az ember tragédiája* első jelenetében oly határozottan jut kifejezésre, Madách sokszor elvulgarizálja, legszembeötlőbben *Egy örült naplójából* című költeményében:

*Hitvány erőmű az az ember;
Az ész, e mozgató, alig keres
Annyit, mint amit rossz fűtője,
A jó gyomor tőle igénybe vesz.
És sokszor egy nap is már többet kér,
Mint amit az egész erőmű ér.*

Az örült kosztümirozásában Madách nemcsak racionalizmusát tagadja meg, nemcsak materializmusát sekélyesíti el, hanem az emberi társadalomról vallott szkeptikusabb felfogását is ebben az álruhában próbálja becsempészni:

*Kacagok, ha hallok mondani,
Emberben hogy égi szikra él,
S társadalma viszonyairól,
Művelődéséről fenn beszél.
Két vezérrugója van csupán:
A gyomor s a szemnek ingere:
Az szülé, mivel csak kérkedünk
S társadalmunk ennek gyermeke.*

Madách társadalom-kritikáját nyilván nem kívánta oly művében nyilvánítani, amelyben nyílt sisakkal képviselte igazi társadalmi elveit. Ezek az elvek tényleg világnézetének leggyöngébb, legkövetkezetlenebb pontjai és sok helyütt csakugyan nehéz őket a józan gondolkodással összehangba hozni. Különösen feltűnnek Madách szociálfilozófiai felfogásának gyöngéi ott, ahol *Az ember tragédiájában* a kapitalizmust és szocializmust állítja egymás mellé. Itt is a szabadverseny magasztalójából a szabad verseny csalódottja lesz Ádám, mert látja:

*Mi verseny ez, hol egyik kardosan
Áll a mezetlen ellennek szemében,
Mi függetlenség, száz hol éhezik,
Ha az egyes jármába nem hajol!
Kutyáknak harca ez egy konc felett
Én társaságot kívánok helyette,
Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,
Közös erővel összeműködik,
Minőt a tudomány eszmél magának,
És melynek rendén értelem viraszt.
Ez el fog jönni, érzem, jól tudom.*

Csak az a kár, hogy ezek a szép sorok, melyekkel Madách a kezdődő kapitalizmust bírálja és a szocializmus elkerülhetetlenségét hirdeti, megint csak az üres tagadás formái között maradnak és nem látják az összefüggést kapitalizmus és szocializmus között. Még nagyobb kár, hogy az a szocializmus, amit Madách a kapitalizmussal szembeállít, erősen eltorzított fourierizmus, amelyik — ha történelmileg egyáltalán megvalósítható lett volna, — valóban csak olyan csalódáshoz vezethetne, amilyent Ádám érez ebben a fantasztikus világban.

A főbaj itt az, hogy Madách, ki már a valóságos történelem filozófiai interpretálásánál is sokszor homályos szemmel áll a tények előtt, az eljövendő idők elképzelésénél, azoknak a fantázia segítségével való kialakításánál, nem nagyon mélyenjáró társadalombölcslőnek és nem nagyon szerencsés intuíciónak költőnek bizonyul. A szociális érzésű liberális polgárnak az ideológiai határai mutatkoznak itt, aki, mikor végső számadást csinál a jelen és az általa elképzelt jövő között, akkor mégis elborzad attól, amit minden kényszerítő ok nélkül, a jelen teljesen gróteszk ellentétének képzel el. Mivel nem látja, hogy a szocializmusnak a kapitalizmus történeti előfeltétele és nem látja, hogy a kapitalizmus úgy szűnik meg, hogy a szocializmusnak éppen azok a történelmi előfeltételei valósúlnak meg, melyeket Madách a kapitalizmusban csak hiányosan vesz észre; mert Madách csak azt látja, hogy a viszonyok abban a megjelenési formájukban, amelyekben a kapitalizmus tárja őket elénk, tarthatatlanok, ezért egyszerűen egy egészen új világot teremt, egy eltorzított utópiát, amelyben aztán a régi világ embere természetszerűleg nem leli helyét.

V.

A történelmi összefüggések hiányossága az az űr, mely *Az ember tragédiájában* az egyes világtörténeti tanulságok között van. Madách itt mindenütt csak pusztá ellentéteket lát és emberi balsikereket szűr le, anélkül, hogy felfogná és megmutatná az ellentétek törvényszerűségét és mozgató erejét, a balsikerek tulajdonképpeni mélyebb értelmét. Ezek a legsajnálatosabb gyöngéi *Az ember tragédiájának*. Egyes egészen grandiózus meglátások és formulázások mellett, a konstrukció egésze olyan, hogy még azt se mutatja meg kényszerítő logikával, amit Madách meg akar mutatni: ha az egyiptomi fáraó, pillanatnyi ellágyulás hatása alatt, egy haldokló rabszolga szemrehányását annyira szívére veszi, hogy menten a szabad demokratikus államra vágyódik, akkor nélkülözzük annak a megvilágítását, hogy mi értelme volt a rabszolgaságnak, micsoda erők vezettek ahhoz, hogy a milliók ilyen módon szolgálhassanak egynek, mint ahogy azt Madách az egyiptomi jelenetben megmutatja. Ha ezután az athéni demokráciát — eléggé önkényesen — Miltiades történelmi szerepével szimbolizálja, aki a demokráciával szerzett tapasztalatait így összegezi:

*Csak egyedül én voltam a bolond,
Hívén, hogy ily népnak kell a szabadság.*

ez megint nem az emberiség egy nagy politikai kísérletének, a demokráciának meggyőző kritikája, hanem a *sikertelen idealista egyéni elmélkedése*. Így folytatódik az emberiség tragédiája s kép kép után újabb csalódással zárul minden új kísérlet.

Madách kitűnően látja azokat a momentumokat, melyek az emberiség történetében valóban korszakot alkotnak, de úgy ábrázolja őket, mint valami lazán összefüggő fejlődésmenet egyes különálló darabjait, amelyekben a fejlődés menete teljesen elhomályosul s legfeljebb egy-egy nagy személyiség érzi meg a jelen tarthatatlanságát és kívánja látnoki szemmel a legközelebbi, világot mozgató és világot átalakító szakaszt. Így látta a fáraó a görög demokráciát, így a haldokló római császárság társadalma a lovagkort, melyből az egyház szóharcaitól megborzadva Ádám megint csak annyit tud megőrizni: »Csatára szálltam szent eszmék után s találtam átkot hitvány felfogásban.«

Így álmodja meg Kepler a francia forradalmat, de mikor ez ráköszönt a világra, akkor még a liberális Madách sem tud a francia forradalomból más eredményt levonni, mint a terror feletti felháborodást és nem egészen jóhiszemű variálását annak az ismert közhelynek, hogy a forradalom megeszi saját gyermekeit. Ilyen módon Madách, az emberiség szerezte nagy tapasztalatoknak csak negatív oldalait mutatja meg, a pozitívek mellett elhalad, illetve ezek csak az előző kor emberének illúzióiban élnek s így az örök és engesztelhetetlen küzdelem is csak sisyphusi munkák szakadatlan sorozata, mely sohasem visz győzelemre, amely aztán a harc újabb feltételeit és formáit teremtené meg.

Madách világnézetének szakadásai és törései, — nem, eléggé határozott és következetes materializmusa, a dialektikus gondolkodás hiányossága, sztoikus hajlamaival együttjáró elfogultságai — sehol sem mutatkoznak oly határozottsággal, mint történetfilozófiájában. Ez éppen remekművében, *Az ember tragédiájában*, jut leghatásosabban kifejezésre.

VI.

Abban, hogy Madách nem találja meg a történelmi megítélés helyes mértékét, ingadozásaiban, kételyeiben, illúzióiban és reményvesztettségében hol Ádámot, hol (szkepsisében) Lucifert igazolva, nagy része van annak a történelmi élménynek, mely mindennél nagyobb hatással volt személyiségére és alkotására : a 48-as forradalomnak.

*Én láttam, éltem nagyszerű időket,
Szoritottam nem egy mártír-kezet,
Megrégeszegett a dicsőség árja,
Mely szétsugárzott egy ország felett.
Ugy érzem, nekem is van abban részem,
A honnak lévén én is gyermeke.*
.....

*Elmultak az idők, elvesztek véle
Bajnokai, lealkonyult a fény,
Sírjuknál eldült nagyság emlékével
Kicsiségemben megmaradtam én.*

Madáchnak jóval nagyobb szerencséje van a történelmi és politikai tények pszichológiai, mint szociológiai háttérének ábrázolásában. Minél közelebb kerül azokhoz az alakokhoz, amelyeknek hasonmásaival pályafutása során találkozott, annál találóbban is jellemzi őket s annál jobban gyengül és homályosodik ábrázolása, minél inkább bízza magát fantáziájára. Ezért legsikerültebbek *Az ember tragédiájában* is azok a részek, ahol a kritikus ész fegyverével támad az avultra, az irracionálisra, a hatalmaskodóra. Jóval gyöngébbek és kevésbé meggyőzők azok a részek, ahol — mint ezt legjobban a falanszter jelenetben láttuk — már a tényeket is önmagából kell mérítenie, nem pedig csak kommentálásukat.

Az ember tragédiája évtizedes nagy hatását azoknak az elemeknek köszönheti, melyek Madách e művében oly koncentráltan és erőteljesen jutnak kifejezésre, hogy egyéb, kevésbé pregnáns munkái mellett nem tudtak érvényesülni. Ezek az elemek leghelyesebben talán úgy volnának jellemezhetőek, mint *Az ember tragédiájában* rejlő hatalmas pedagógiai erőforrások. A nagy nevelő és elgondolkotató hatás, a kérdések komoly feltárása és a történelmi szituációk sikeres analízise magyarázza páratlan sikerét a színpadon is. Ez amellett bizonyít, hogy azok a problémák, amelyeket Madách *Az ember tragédiájában* felvet, éppen ezekben a formájukban alkalmasak arra, hogy megragadják az emberek képzeletét, hogy hassanak fantáziájukra ; hozzásegítik a nézőt, hogy önmagára eszméljen és a maga szférájában tudatosan-tudattalan tovább rágódjék a problémákon. Az egyik úgy, ahogy Madách Ádámmal mondatja : »Nagy dolgokat mondsz, szédülök belé.« A másik úgy, ahogy Éva reagál Lucifer filozófiájára : »Én lelkesülök, szép s új dolgokat mondsz.«

Hogy Madách még ma is szép és új dolgokat tud oly generációknak mondani, amelyek Madách által még csak el sem képzelt méretű és kihatású világtörténelmi eseményeken mentek keresztül, talán legnagyobb igazolója ennek a sajtószertű, a maga nemében egyedülálló műnek.

Az ember tragédiájának mind a 15 képe önmagában is egy-egy befejezett tragédia. Az egységet ebbe a 15 egyes tragédiába az viszi be, hogy ugyanazok a szereplők élnek és mozognak benne és főként, hogy ugyanaz az emberiség van benne megjelenítve fejlődésének különböző szakaszaiban. Fontos eleme az egységnek továbbá az is, hogy mindenütt egy-egy eredménytelen és céltalan-

nak bizonyult küzdelemmel fejeződik be. De míg az egyes színekebn lejátszódó tragédiáknál megvan az a feszültség, hogy az elbukott hős, az ember, perspektívát lát maga előtt, mely az újabb küzdelmet indokolja számára és amelytől végre eredményt, probléma-feloldást vár, addig az utolsó képnek, szükségképpen magán az illető színen belül kell az ember tragédiájának végső problémáját megoldani. Itt már nem lehet a megoldást egy újabb problémával elodázni, amely, Madách egész világnézete értelmében megint csak illúzióknak bizonyulna, és csak egy újabb illúzióknak adhatna helyet. Ezt in infinitum csinálni nem lehet s ezért az utolsó színen csak két dolog történhetik: vagy az, hogy Ádám fáradtan és kétségbeesett lemondással öngyilkos lesz, vagy egy kissé ízetlen deus ex machina lép közbe.

Madách voltaképpen mindkét variánst megpróbálja. A sztoikus benne az öngyilkosság felé tereli Ádámot, de az öngyilkosság kivitelében megakadályozza az a felismerés, hogy nem önmagában álló izolált egység, hanem fajtának első példánya, amelynek fennmaradásához, mint ezt Éva elárulja neki, az első lépés már megtörtént. Ádám öngyilkossága hasztalan és észnélküli volna, mert hiszen fajtájában tovább él az ember tragédiájának örök átka. *Az ember tragédiája* éppen az ember ember voltában áll és attól el sem választható. Ezt a tragédiát Madách az utolsó pillanatban átjátssza a történelem szférájából a biológia szférájába. Így nézve persze banális közhely, hogy születünk, küzdünk és meghalunk. Itt az észre, Luciferre, mint segítőtársra már nem sok szükség van. Ezen a fokon megbékül az irracionális bízva-bizakodással minden történelmi ellenbizonyíték és tanulság ellenére, melyet ha helyesen vonunk le, akkor minden biológiai deus ex machina nélkül is megállapíthatjuk, hogy a küzdelem nem egy kétségbeesnivaló és reménytelen harc egy győzhetetlen ellenféllel, hanem *egyetlen* eszköze a győzelemnek, a haladásnak, a fejlődésnek.

De erre már nem Madách tanít bennünket.

VALKÓ IVÁN PÉTER:

Köszönetet mondok az Akadémiának ezért, hogy ezt a nagyfontosságú irodalmi problémát a széles nagyközönség elé hozta, és mint a nagyközönség egyik tagja szeretnék a kérdéshez hozzászólni. Elnézést kérek azért, mert mondani valóm csak a kérdés felületét érinti, mert hiszen nem vagyok irodalmi szakember és csak a magam személyének példájával szeretném illusztrálni azokat a szálakat, amelyek bennünket a madáchi műhöz hozzáfűznek.

Egy friss személyes élménnyel szeretném kezdeni. Magam is sokszor olvastam és olvasgatom ma is a művet. Mégis az imént amikor Waldapfel professzor nagyszerű és értékes analízise közben egy-egy idézethez érkezett: az ő tolmácsolásában megint úgy megragadtak a jólismert sorok, mintha először hallottam volna őket. A költészet varázsa alá kerülve szinte a tanulmány fonalát is elvesztettem egy pillanatra és, jól tudom, nem voltam egyedül ezzel a hallgatóság között. Azt hiszem ez maga is válasz arra a kérdésre, hogy kívánjuk-e a művet újra színpadon látni. Igen, érezzük a hiányát és kívánjuk!

Nem új dolog számomra a vita akörül, hogy a haladásért folyó nagy küzdelemben hol, melyik oldalon van Madách helye. Visszaemlékszem serdülő koromra. A huszas évek kora volt ez. Magyarországon az ellenforradalom a szocializmust defenzívába szorította. Azt mondták rá, idejét multa, lejárt mozgalom. Sok vitát harcoltunk végig mi fiatal szocialisták. Fegyverként forgatták ellenünk Madách művét is. De ilyenkor mindig vissza tudunk vágni.

Nemcsak a kapitalizmus korának keserű kritikáját tudtuk felhozni ; a falanszter-jelenetet is felhasználtuk, mert rámutattunk arra : ha sötét színnel is festette meg a képet Madách, de elkerülhetetlenül eljövendőnek festette meg a szocializmus korát, a szocialista jövőt.

Valóban, Madáchot a haladás ellenségeként csak olyan irányzat merhette feltüntetni, amely nem riad vissza attól, hogy ezt a hallatlanul összetett, sokoldalú művet törlések és csonkítások tömegével meghamisítsa. Ezzel kapcsolatban is van egy kedves emlékem : amikor az első szabadtéri előadás volt Szegeden, nyomban leutaztam. El voltam készülve a szokásos csonkításokra és húzásokra. Az előadás mégis meglepetéssel szolgált. Még a Kepler jelenetben is törölték azt a néhány szót, amellyel szegény Kepler válaszolni próbál feleségének, aki férje kétes származására tesz célzást :

*Kétséges rang-e hát szellem, tudás?
Homályos származás-e a sugár,
Amely az égből homlokomra szállt?
Hol van nemesség más ezen kívül?
Amit ti úgy neveztek porlatag
Hanyatló báb, mit lelke elhagyott,
De az enyém örök-ifjú, erős.*

Egy pillantás a színlapra, megmagyarázta a helyzetet. A rendező, gróf Bánffy Miklós, torolta meg így az arisztokrácián elkövetett sérelmet.

Folytathatnám ezeket a példákat, de talán már elég is. Egyetlen részletet szeretnék még megemlíteni : és ez az úrjelenet. Hiszen idealista filozófusok éppen azt vetik Madách szemére, hogy itt ebben a jelenetben leleplezi magát. Nem vitás, hogy a föld szellemének szavával ő beszél, és amit mond, az a legtisztább materializmus. Hirdeti, hogy az eszmét és szellemet az anyag valósága formálja ki :

*Oh, ami itten örökös igazság,
Egy más világban az tán képtelen ...
Mi itten fény, az ottan hang talán,
S jegecül tán mi itten növe nő.*

Ép ezért szerettem volna az előadótól többet hallani az úrjelenetről. Szerettem volna, ha Arany János módszerével megvilágítja a jelenet összefüggését a mű egészével. Sokan a falanszter-jelenet betűszerinti folytatását látják benne : az emberi faj kísérletet tesz arra, hogy a földön kívül keressen magának életfeltételeket, de ez nem sikerül és utána jön a tragikus vég. Ezt a magyarázatot azonban erőltetettnek érzem.

Az eddig elmondottakhoz még a következőket szeretném hozzáfűzni : Ma Magyarországon olyan színvonalon végezzük a termelő munkát, mint soha azelőtt. Megtanultuk becsülni a nemzeti vagyont, megtanultuk felhasználni még azt is, amit azelőtt értéktelennek tartottunk. Nem lenne-e akkor bűn, ha szellemi vagyónk, nemzeti kultúránk egy ilyen nagy értékét nem használnánk fel, nem becsülnénk meg kellő módon?

HORVÁTH KÁROLY :

Waldapfel József előadásában hangsúlyozta, hogy *Az ember tragédiájának* értékelésekor elsősorban a történeti színekre kell irányítani figyelmünket. Ezzel a megállapítással teljes mértékben egyetérték, és néhány adattal még szeretném

aláhúzni ennek a tételnek a helyességét. A Madách-kutatók már sokszor foglalkoztak azokkal az eszmecsírákkal, melyekből *Az ember tragédiája* kialakult, Madáchnak azzal a néhány nyilatkozatával, melyeket *Az ember tragédiájának* a megírása előtt a születendő műre vonatkoztatható módon tett. Különösen közismert az a megjegyzése, melyet egy Szontágh Pálnak írt levélhez fűzött hozzá: »Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában ugyanazon gyarló féreg marad, a még gyarlóbb Évával oldalán.« Már ez is arra vall, hogy Ádám alakjával kapcsolatban az »alakváltozások«, azaz a történelmi színekben való megjelenések álltak az előtérben Madách elképzelése szerint. Még inkább erre vall Madáchnak egy másik nyilatkozata, melyet a kutatók eddig nem méltattak eléggé figyelemre. Palágyi említi Jeszenszky Danó egyik szóbeli közlését. Egy alkalommal, a *Tragédia* elkészülése előtt még, Jeszenszky együtt volt Madáccsal egy szűkebb társaságban. Madách azt a kérdést intézte Jeszenszkyhez: lehetségesnek tartja-e hogy valaki az emberiség történetét egy drámai műben megírja. Jeszenszky és a jelenlevők valamennyien ezt a művészi feladatot eleve sikertelennek ítélték, mire Madách nagyon elkomorult. *Az ember tragédiájának* ezt az »eszmecsíráját« hitelesnek tekinthetjük, hiszen összhangban van az egész mű koncepciójával és a Szontágh-levéellel kapcsolatos nyilatkozattal is.

Ez is arra vall, hogy Madách műve megírásakor azt a művészi feladatot tűzte ki a maga számára, hogy az emberiség történetét írja meg egy drámai műben. Ilyen feladatot tűzött ki maga elé Victor Hugo is, mikor megírta a *Századok Legendáját*. Erre csak azért térek ki, hogy lássuk, hogyan oldotta meg egy másik költő ugyanazt a feladatot, amelyre Madách is vállalkozott. A *Századok Legendája* nem drámai, hanem epikai mű egységes főcselekmény nélkül. Hugo művének végső kihangzása bizakodó és előremutató, pozitívabb, mint Madách művéé. Hugo viszont az emberiség történetét ábrázolva, regényes történeteket mesél el inkább, mint a történelem nagy korszakait bemutató jeleneteket. Gondoljunk a *Századok Legendájának* legismertebb és legtöbbet antologizált részeire: Booz álmára, az infánsnő rózsájára vagy pedig a roncevali csatára. Ezzel szemben Madách, amikor egységes műben akarta összefoglalni az emberiség történetét, a történelemből annak legfontosabb korszakait ragadta ki. Meglátta e korokban a belső küzdelmeket és meglátta, hogy a történelem motorja éppen ez a belső, ez a társadalmi küzdelem. A társadalmi harcok bemutatása Madáchnál természetesen sokszor hiányos és ellentmondásos. De ott áll a jelenetek középpontjában. Az ókori első színben, a rabszolgatartó és a rabszolga áll egymással szemben. A konstantinápolyi jelenetben a lovagok és a polgárok ellentétét is meglátja Madách, persze nagy hiányossága ábrázolásának, hogy a feudalizmus korát rajzolva, említést sem tesz a jobbágyrendszerről. Később a hanyatló feudalizmus, a kivénhedő abszolút monarchia korában, a prágai jelenetben, Ádám mint polgári származású tudós jelenik meg, s a feleségével kapcsolatos szerelmi bonyodalom osztályellentétet alapul. Ez a pár példa is mutatja, hogy Madách bármennyire is ellentmondásosan és bármennyire is hiányosan, de végeredményben észrevette, hogy az emberiség nagy korszakaiban a társadalmi küzdelmek a döntők. Kétségtelen, hogy mindezt idealisztikusan fogta fel, ellentmondásainak jelentős része ebből fakad. A Madách-kutatók már megjelölték azokat a történelmi műveket, amelyek alapján Madách az egyes történelmi korszakokat megrajzolta. De újabb szempontból is meg kell vizsgálnunk ezt a kérdést, revízió alá kell venni Madách történelmi forrásainak problémáját. Az Irodalomtörténeti Társaság egyik munkaközösségi ülésén Halász Előd Toldy Ferencről

szóló előadása keretében rámutatott azoknak a francia történetíróknak a magyarországi hatására, akik hazájuk történelmében a rendek harcát helyezték a középpontba. Hogy ezek a művek Toldy Ferenchez eljutottak és hatásuk Toldy irodalomtörténeti munkásságán is kimutatható, arra vall, hogy a magyar fejlődés eljutott arra a fokra, amikor a magyar gondolkodók már megértették a »rendek harcának«, mint döntő történelmi kategóriának a jelentőségét. Erre mutat *Az ember tragédiájának* a felépítése is, és ebből a szempontból kell újra megvizsgálnunk Madách művének forrásait és viszonyát a forrásaihoz.

A másik kérdés : a mitikus keret problémája. Ha Madách azt a feladatot tűzte maga elé, hogy az emberiség történetét egy *dramai* műben írja meg, akkor alá kellett vetnie magát e műfaj művészi követelményeinek. Egy főhőst kellett műve központjába állítania, aki a történelmi korokban más és más alakot ölt, de mégis ugyanaz az ember marad. Olyan valaki, aki az egyes színeket össze tudja vetni egymással és egységes szempontból tud értékelni minden egyes történelmi korszakot. Ilyen hőst csak úgy lehetett beállítani, hogy ezt vagy az emberiség történetének feltételezett kezdetére vagy feltételezett végére képzeljük el. A valóságos történelmi korszakokat pedig a hősnek álmokképek formájában kellett szükségszerűen átélni. Már pedig ilyen fiktív valaki, aki mintegy »filozófiai öntudatossággal« végigálmolja az emberiség egész történetét, nem lehetett a történelmi életnek nekiinduló primitív ember, hanem csak egy nemlétező mitikus alak, aki a költő elképzeléseinek lesz ilyenformán a megtestesítője. Ezért fordult Madách a mítoszhoz. Az »első ember« hitregei alakját pedig legjobban a bibliai Ádámiban találta meg. Itt felmerül Madách művének kapcsolata Milton *Az Elveszett Paradicsomával*. Miltonnál Ádám vízióban látja meg az emberiség eljövendő sorsát, persze ezt a jövőt Milton, Madáchsal ellentétben, bibliai szellemben rajzolja meg. Egyébként Hugo is felhasználja a mitikus elemeket a történelem erőinek megszemélyesítésére, gondoljunk a Szabadság angyal szerepére, a *Századok Legendája* epilógusaként készült, *A Sátán Vége* című epikus költeményre.

Szeretném aláhúzni Waldapfel Józsefnek azt a megállapítását is, hogy a *Tragédia* főmondanivalója az, hogy az ember küzdjön a szebbért, a jobbért, az újért, mert csak az ilyen küzdelemnek van értelme és értéke. Ha az utolsó színt elemezzük, figyelembe kell vennünk az Úr második beszédét is Ádámhoz. Ádámnak arra a kérdésére, hogy harcaiban hogyan találja meg a helyes utat, Madách azt a választ adja az Úr szájába, hogy ezt az utat a lelkiismeret szavának és a nő lelkiületének segítségével találja meg a küzdő férfi. Most már ha a tragédia konkrét, történeti színeit megnézzük abból a szempontból, hogy merre irányítja hát a konkrét történelmi valóságban a lelkiismeret és a nő szava Ádámot, minden egyes jelenetben a lelkiismeret és a nő szava a következő jelenet felé vezet, tehát az új felé, a régivel szemben a szebbnek, tökéletesebbnek remélt világ felé. Így tehát Madách az Úr szavain keresztül Ádámot voltaképpen a haladásért való küzdelemre buzdítja.

Ez átvezet minket Éva szerepének a részletesebb elemzéséhez. Éva hol pozitív értelemben irányítja Ádámot az új, a haladottabb forma felé, így az egyiptomi jelenetben mint a rabszolga neje, vagy a római jelenetben, mint rabnő, — hol pedig negatív értelemben, olyan módon, hogy a kor ellentmondásai éppen Éva alakján át válnak tűhetetlenekké Ádám számára. Így a bizánci, főleg pedig a prágai jelenetben. Itt egyébként azzal a kérdéssel is foglalkoznunk kell, hogy Ádám a Kepler-jelenetig az uralkodó osztálynak a tagja, s csak ezután

jelenik meg úgy, mint akinek küzdenie kell a felülről ránehezedő elnyomással szemben.

A tragédia teljes értelmezésében igen találó Waldapfel Józsefnek az a megállapítása, hogy *Az ember tragédiájában* Madách, bár nem tud igazán hinni a haladásban, mégsem tud lemondani róla. Műve minden jelenetében azt érezteti, hogy csak az újért, a tökéletesebbért, a haladásért való küzdelem méltó igazán az emberhez. Ádám ezt a küzdelmet a történelem folyamán egymással sokszor ellentétes eszmék szolgálatában, de mindig az emberiség előbbre haladásáért vívja. Az úr-jelenetben mondatja Madách Ádámmal: »az élet küzdelem, s az ember célja e küzdés maga.« S mikor Lucifer ellene veti, hogy dőre a harc, hisz mindig más eszméért vívja az ember, Ádám így felel: »Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság vagy nagyravágy formájában hatott-e, előre vitte az emberemet.« Ebben is megmutatkozik a mű dialektikája: Madách azt tanítja, hogy a történelemben a szükségszerűen egymással ellentétesen fellépő eszmék végeredményben előbbre vitték az emberiséget, és az éppen ennek az előrehaladásnak érdekében, bár ellentéteken keresztül vívott küzdelmet tartja Madách az ember céljának.

Lucifer értékelését a következőkkel egészíteném ki. A mitikus részben Lucifer az Úrral vitázva, eleinte úgy látszik, mintha valami prometheusi szerepet töltené be: az ég irigy urával szemben ki akarná vívni a tudást az ember számára. Mihelyt azonban arra kerül a sor, hogy ebben a tudásban részesítse Ádámot, egyszerre egy más Lucifer áll előttünk. Ez a Lucifer ahhoz az alakhoz hasonlít, amelyet Waldapfel József rajzolt meg előttünk. Voltaképpen nem építő szellem, nem harcra tüzelni, hanem kétségbe akarja ejteni Ádámot. Már a mitikus keretben arról beszél, hogy ő az élet mellett a halál, a boldogságnál a lehangolás, a fénynél árnyék. A bizánci és a londoni jelenet elejen segíti ugyan Ádámot a kor ellentmondásainak felismerésében éppen kritikájával, de az új korszak felépítésében, az új történelmi szerep felismerése tekintetében Ádám teljesen magában van, legfeljebb Éva áll némelyik színben mellette.

Waldapfel József találóan állapította meg előadásában, hogy a francia forradalmi jelenet a tragédia középpontja, és hogy ennek értékelésében a rákövetkező második prágai szín a döntő. Azonban a francia forradalmi színben is van törés. Ádám a második Kepler-jelenetben a forradalmat, mint a legszebb, legdicsebb korszakot értékeli, s voltaképpen mégis belebukik a forradalomba. Waldapfel professzor egyetemi előadásaiban már tett rá célzást, hogy az arisztokrata nő iránti szerelem jelenti a fordulatot Ádám-Danton pályáján. A kérdés megoldását valószínűleg abban az ellentmondásos véleményben kell keresni, ahogyan a nőről általában vélekedett Madách. A *Tragédiában* a nő egyfelől előbbrevivője a küzdelemnek, másfelől sohasem részese. A nő csak a férfire gyakorolt hatásával vesz részt a történelem építésében Madáchnál, sohasem küzdőtársaként a saját munkájával, a saját harcával. Innen a francia forradalmi jelenet két Évájának jellemzésében megnyilvánuló történelemellenes sematizmus. Világos, hogy Dantont az arisztokraták felé irányuló opportunizmus veszi el, a szín elején elmondott tüzes forradalmi beszéde éles ellentétben van az arisztokrata pár megjelenése utáni benső meghasonlásra valló töprengéseivel. Ezt a törést is meg kell a Madách-kutatóknak vizsgálniuk.

Befejezésül csak annyit, hogy Waldapfel József előadása igen nagy segítséget jelentett a Madách-kutatások szempontjából, melyek remélhetőleg ezután szélesebb körben fognak folytatódni.

BARTA JÁNOS :

Bolgár elvtárs felszólalása jelentős részében ellenvélemény volt. Persze egy olyan nagy filozófiai apparátussal összeállított gondolatmenetet, aminő a Bolgár elvtársé volt, első hallásra nehéz kellőképpen értékelni, de annyit máris meg lehet állapítani, hogy lényeges pontokban mondott mást, mint az előadó, pl. Lucifer szerepének megítélésében.

A Horthy-korszak reakciós irodalomtörténetészeivel szemben Waldapfel jogosan követelte, hogy *Az ember tragédiája* értékelését ne egyes kiragadott színekre, hanem a mű egészére alapozzuk. Teljesen igaza van, de én ehhez azt teszem hozzá: ne is csak a *Tragédiát*, hanem Madách életművének egészét tegyük meg az értékelés alapjának. A *Tragédia* az ötvenes évek jellegzetes alkotása, de egyúttal Madách egész életének, élettartalmának összefoglalása is. Benne van a fiatalkori Madách is, a maga személyes problémáival, romantikus tendenciáival és nagyember-kultuszával. Figyelembe veendő az ötvenes évek elején készült novellák és drámák is. Ezek adják meg a kellő világítást a *Tragédia* mondanivalójának megértéséhez.

Ez a nagyobb egészbe való beállítás megóv attól is, hogy Madách kétségtelen költői tehetségét olyan módon túlfeszítve értékeljük, mint W. tette. *Az ember tragédiája* valóban magánviseli egy nem mindennapi tehetség keznyomát. De mindannyian érezzük, és a korábbi művek is meggyőznek arról, hogy Madách sem a költői alakításnak, sem a nyelvnek nem föltétlen ura. A bámulatos tömörséggel, olvadó líraisággal megfogalmazott részek mellett mindnyájan emlékszünk azokra a helyekre, amelyek elnagyoltak, vagy éppen dőcögösek és erőtlenek. Én a költő Madáchot a szerkesztésben és sok helyütt a megfogalmazásban is mutatkozó nagy ereje ellenére degradálnám arról a magas polcra, amelyre W. állította.

Következő észrevételem Bolgár elvtársnak szól. Legyen szabad itt egy személyes mozzanatra utalnom. Sok évvel ezelőtt, amikor én magam Madách megértésével küszködtem, — akkor szabadultam fel és akkor kezdtem Madáchot megérteni, amikor lemondtam arról, hogy műveiben és nyilatkozataiban egységes filozófiát, egységes, harmónikus gondolatrendszert keressek. Madách sok nyilatkozatában ilyesmit nem lehet találni. Éppen ezért meglepett, amikor azt hallottam, hogy Bolgár elvtárs megint úgy beszél a *Tragédiáról*, mintha az egy összefüggő, átgondolt bölcséleti rendszer kifejezője volna. Nem tudom, nem kanyarodunk-e ezzel vissza a Madách-kutatásnak olyan stádiumához, amely nem fog termékenynek bizonyulni.

Szintén meglepetéssel hallottam, hogy Bolgár elvtárs Madách racionalizmusáról beszélt. Magam ilyen szempontból régen foglalkoztam Madáchcsal, de nem tudom benne a racionalizmusnak semmiféle képviselőjét látni. Sőt, Éva szerepe, a »perc költészeté«-nek állandó hangoztatása, a »tudás«-elitélése éppen az irracionális nagy szerepére utal Madách egyéniségében.

Nem látom megnyugtatóan lezártnak a transzcendencia kérdését sem. Kétségtelen, hogy a *Tragédia* megoldásában nagy része van a transzcendencia szájak elvágásának, a transzcendencia kapcsolatok elutasításának. De a transzcendencia felé való irányulás mégsem hiányzik teljesen sem Madách egyéniségéből, sem magából nagy műve megoldásából. Utalok az angyali karénekre a végén, és Évának a férfi mellett kijelölt szerepére, valamint az egyes színekben megnyilvánuló transzcendencia sejtelmekre. A *Tragédia* vége visszatiltja az embert attól, hogy problémáinak megoldását földöntúli szférákban keresse, de úgy érzem,

Madáchnak mégis fáj az, hogy ezt a megoldást kell választania, hiányzik neki az emberi küzdelem transzcendens háttere.

Csak röviden utalok arra, hogy W. előadásának egyik fő pontja Lucifer alakjának új értékelése volt. Lucifer szerepének ez a tiszta negatív beállítása, amelyhez láthatólag Bolgár elvtárs sem csatlakozott, nagyjelentőségű, de még lezártnak nem mondható. Mindenesetre W. előadásával kezünkbe kaptuk azt a kiindulást, amelyből mind az irodalomtörténet, mind a színház, mind a nagyközönség szempontjából Madách új értékelése kifejthető. A mai előadással kell kezdődnie a Madách-értékelés új korszakának, de a vita folyni fog még mindaddig, amíg az új, megnyugtatóan kidolgozott Madách-portré előttünk nem áll.

WALDAPFEL JÓZSEF válasza:

Bármily változatos volt a hozzászólások sorozata a felszólalók foglalkozása, tudományos érdeklődési köre stb. szempontjából, meg kell állapítanom, hogy igazi vita nem alakult ki, a főkérdésben ellenvélemény el sem hangzott, s ez arra mutat, hogy a Madách-kérdés megvitatásának a mai vita befejezésekor csak kezdetén vagyunk. A színház képviselői egyáltalán nem szólaltak meg. Nem tudom teljesen elhárítani azt a gyanút, hogy ez arra mutat, hogy színházi körökben nem tartják elérkezettnek az időt arra, hogy az Ember tragédiája előadásának kérdésével foglalkozzanak. A közönség jelentékeny része más véleményen van, de ez nem okvetlenül jelenti azt, hogy ezen a részen van az igazság.

Bolgár elvtársnak köszönöm azt a rengeteg kiegészítést, amelyet adott, s amit, megvallom őszintén, vártam is, mert hiszen Madách gondolkodásának filozófiai elemzésével, éppen mert Bolgár elvtárs korábbi tanulmányának idevágó fejtegetéseivel egyetértek, egyáltalán nem foglalkoztam. Bolgár elvtárs hozzászólása nagyrészt régi nézeteit ismételte meg, s ahol, talán túlságosan diplomatikus módon, polemizált az én felfogással, az nem jött ki elég élesen. Ezért nem sok értelme volna, hogy ezekről a pontokról most részletesebben beszéljek, mint előadásomban tettem. Nehéz volna többet tennem, mint nekem is megismételnem a magam véleményét s legfeljebb még néhány részlettel tovább bizonyítanom. Áll ez elsősorban a Lucifer-kérdésre vonatkozólag.

Változatlanul úgy látom, hogy a legfontosabb kérdésekben egyetértünk, nézeteltérések egyes részletek értelmezésében vannak köztünk. Én is meg vagyok győződve arról, hogy Lucifer alakját Madách különösen nagy gonddal dolgozta ki.

Teljesen igaza van Bolgár elvtársnak abban, amikor kiemeli, hogy Madách, bár megvan benne az érdeklődés a nép sorsa iránt, tulajdonképpen nem érti a tömegek jelentőségét. Erre én is céloztam a londoni jelenet végével kapcsolatban. Hozzá tehetném, hogy nyelve is azért áll távol a népiességtől, mert nincs kapcsolata a népi tömegekkel.

Valkó elvtárs is értékes részletekkel, személyes tapasztalatokkal egészítette ki előadásomat arról, mit jelentett az ő fejlődésében Madách és miképpen ferdítette el a hivatalos reakciós értelmezés a Horthy-korszakban. Az úr-jelenet értelmére vonatkozó kérdésére csak röviden válaszolhatok. Ezt a jelenetet is meghamisították, a legsúlyosabban Palágyi Menyhért, aki a föld szellemének szerepét teljesen negatívra fogta fel. Az úr-jelenet legteljesebb tagadása minden transzcendentalizmusnak, kifejezése annak, hogy az ember helye a földön van. Ádám ráeszmél, hogy nem szakadhat el a földtől, hogy nem mondhat le a küz-

deletről, még ha az reménytelennek látszik is. Lucifer erővel ki akarja taszítani a föld vonzási köréből, hogy megsemmisítse, a föld szelleme visszarántja, és Ádám a földre, új csatára való visszatérése előtt mondja ki a Madách világnézetére annyira jellemző szavakat :

»a cél halál, az élet küzdelem
s az ember célja a küzdés maga.«

Horváth kartárs felvetette azt a kérdést, ismerte-e Madách *Az elveszett paradicsomot*. Azt hiszem, ismerte, de Ádám víziója vagy álomlátása sokfelé előfordul. Fölvetette azt a kérdést, van-e jelentősége annak, hogy Ádám a forradalom utáni jelenetben nem a kor vezető alakjaként jelenik meg. Feltétlenül van : a közvetlenül következő, londoni jelenetben kettős jelentősége is van. Itt Ádám és Lucifer munkás alakjában száll le a nép közé. Madách, bár nem érti a proletariátus szerepét, ezzel is feltétlenül a munkásosztály mellett foglal állást. Egyúttal már itt megkezdődik az, hogy inkább szemlélője, mint aktív szereplője az eseményeknek. Ez a további egyre ködösebbé váló jelenetekben még fokozódik. Amit Horváth kartárs a francia forradalommal kapcsolatban vetett fel és amit a nő szerepéről mondott, azzal egyetértek. A Danton-kérdésben érdemes megint rámutatni azoknak a régi nézeteknek hamisságára, amelyek szerint a tömeg meg nem értése veszteti el Dantont. A forradalmi színben éppen nem a nép az, amely méltatlanná válik a nagy eszmékhez. A forradalom továbbfejlődéséről van szó, amelyben Danton már nem állhatja meg helyét, s ha a jelenet nem igazolja is teljesen, hogy Danton valóban ekkor már árulója lett a forradalomnak, nem is tünteti fel az ellene elhangzott vádakát teljesen alaptalanoknak.

Barta elvtárs Bolgár elvtárral szemben Madáchot irracionálistának tartja és ezzel kapcsolatban a hideg tudás kárhoztatására hivatkozik. Lucifer *hideg* tudása aligha jelenti Madách szemében a tudományt általában. Azt hiszem, tanulságos lenne, ha a Madáchról meginduló viták során egyszer Barta elvtárs mostani véleményének részletes kifejtése volna a megvitatás alapja. Azt hiszem, benne még sok minden él régi nézeteiből, ami éppen mert sokat foglalkozott Madáchcsal, nem is csodálható. Hogy Madáchnak *Az ember tragédiáján* kívüli költészetében is sok érték van, azt én is vallom s csak idő hiányában szorítottam néhány olyan részletre, ami *Az ember tragédiája* megértésében is segít. De a főkérdés megkerülésének tartanám, ha ezután úgy akarnánk Madáchot haladó hagyományaink közé átmenteni, hogy *Az ember tragédiáján* kívüli műveit helyezzék előtérbe.

VITAÜLÉS MIKSZÁTH KÁLMÁNROL

KIRÁLY ISTVÁN

MIKSZÁTH KÁLMÁN*

Irodalomtörténetírásunk kialakított egy sablonos Mikszáth-képet, a pipázó, adomázgató, kényelemkedvelő íróét, aki szerette a jó ételeket, s mindennél többre becsült egy könnyen szelelő szivart. Felszabadulás utáni irodalmi kritikánkban is tovább él még olykor-olykor ez a hamis kép. Akadnak kritikusok, akik Mikszáth időtől és tértől elvonatkoztatott egyéniségéből akarják megérteni Mikszáthot, a művészt. Legendaszerűen emlegetett lustaságával indokolják megalkuvásait. Pályája ellentmondásait egyszerűen azzal magyarázzák, hogy szerette az ebéd-utáni alvást és a túrós csuszát.

Sokkal inkább a kritikusok fantáziátlanságáról tanuskodik az ilyen Mikszáth-kép, mintsem Mikszáth Kálmánról. Elég csak egy pillantást vetni a fiatal, pályakezdő íróra, hogy semmibe tűnjék Mikszáth kényelmes, megalkuvásra hajlamos természetének hamis legendája. Úgy indult ekkor az életnek, mint egy romantikus Jókai-regényhős. Kalandos, a szülői akarattal dacoló házasság, amely rövidest önkéntes válással végződött; belső elszántság az írói pályára, amelyet nem tört meg egy csaknem 10 éven át tartó sikertelenség; konok szembenézés a nincstelenséggel, anélkül, hogy a kínálkozó biztos hivatal kiteríthette volna megkezdett útjáról; majd a hirtelen siker és hét év különélés után visszatérés az egykori feleséghez, — mind olyan vonás volt ez, amely sokkal inkább illett az *És mégis mozog a föld* Jenőy Kálmánjához, mintsem a kényelemszerető, lagymatag embernek hírelt Mikszáth Kálmánhoz.

Érdeemes végigolvasni azokat a leveleket, amelyeket a fiatal Mikszáth későbbi feleségéhez a tiltó szülői szó és a szerelem, a kisvárosi pletykától való félelem és az érzelem nyílt megvallása közt tétovázó Mauks Ilonához írt. A bátor, nem-alkuvó élet igénye csengett fel bennük. Jelszavaként hangoztatta: »inkább törni, mint hajolni«. Központi gondolatként vonult végig levelein a lelki nagyság követelése. A lelki nagyságé, amely képes rá, hogy hazug előítéletekkel szembe-

* Az előadás nem törekszik arra, hogy átfogó Mikszáth-képet adjon. Egy nagyobb-méretű Mikszáth-monográfia egyes kérdéseit kívánja felvetni csupán. Időhiány miatt nem kerül sor számos lényeges kérdés beható tárgyalására, mint például Mikszáth anekdotiz-musa, népiessége, a mikszáthi romantika, stb.

szegüljön, s az igaza mellett mindennel dacolva, szintvalljon. Megvetéssel szólt azokról az emberekről, »kik — az ő szavait idézem — rabjai az illemnek, a divatnak, a rangkórságnak, meg annak az ezer meg ezer bolondságnak, mely megöli a léleknagyságot«.

Az étellel és az emberekkel szemben nagy igényeket támasztó ember szava szólt ezekben a levelekben, s eź üzent Mikszáth egész kezdeti életútjából. S cinizmusba tokosodva ugyan, de a későbbi íróban is ott rejtett fiatalkori másának szép hősiessége. Élete végén is kigyúltak szavai, ha az egyenes gerinc embereiről beszélt, azokról, akikben megvolt »a nagy emberek nemes rúgója : »hasznosat tenni a cél kedvéért,« akik mindent, amit csináltak, teljes odaadással, nagy szeretettel és férfias akarattal végezték.

Nem egyéniségének, emberi természetének mereven, adialektikusan s nem utolsó sorban helytelenül értelmezett tulajdonságai értetik meg Mikszáth művészetének problémáit. Nem kényelemszeretete magyarázza megalkuvásait. Voltak megalkuvásai, de nem azért, mintha természetében, alkatában eleve magában hordta volna erre a hajlamot. Csak akkor értjük meg Mikszáth igazi arcát, ha felfedjük azokat a történelmi, társadalmi és személyes élményeket, amelyek ilyen bonyolulttá, ellentmondásossá formálták írói és emberi jellemét.

1.

1847-ben, a forradalom küszöbén született Mikszáth Kálmán és 1910-ben, egy új forradalmi fellendülés kezdetén halt meg, a közbeékelődő évtizedeknek, a kiegyezés mozdulatlan éveinek volt az írója. Átmeneti kor volt ez, az átmeneti korok minden bénaságával, tehetetlenségével. A fiatal Mikszáth keserűen jegyezte meg a hetvenes évek végén, egyik barátjáról írva : »Amikor ilyen embereket keresett fel az elismerés, az az idő már elmúlt. S az az idő, amikor az elismerés újra fel fogja keresni, még nem jött el«. Másutt 1848/49-ről szólva megjegyezte : »A szabadságharc ideje már nagyon messze van s még igen közel. A szívek, amelyek az eszmékért dobogtak, kihültek, s a történelem még nem melegedett meg.« Szomorkás gúnnyal élete végén is úgy jellemezte saját nemzedékét, mint átmeneti nemzedéket, amely »szemtanunak elkésett, bírónak korán jött.« A polgári fejlődés útján megindult új Magyarország megalkotásának munkáját késte el ez a nemzedék s korán jött ahhoz, hogy az elvégzett munka bírója, a mult harcainak továbbfolytatója legyen. Mindaz a tűz és lobogás, amely néhány évtizeddel előbb eltöltötte a nemzetet, a multé volt már ekkor, az új tüzek pedig még nem gyúltak ki. Mikszáth megélte ugyan az új éledését, megélte Ady Endréék évtizedét, de már nem értette meg. Belekövesedve egy előző korba, idegen maradt számára a századelő forradalom érlelődését jelző légköre. Az 1867. és 1900. között elterülő átmeneti évek, a kiegyezés kora határozta meg író arcát.

A 67-es kompromisszum felülről, a nagybirtok és a burzsoázia egyezsége révén a nép rovására valósította meg azt, amit az 1848/49-es forradalomban a nép érdekében és a nép erejére támaszkodva megoldani nem sikerült. A kiegyezés szabaddá tette az utat a magyar polgári fejlődés számára, ugyanakkor azonban el is torlaszolta: rárakta a feudális maradványok nehezékeit. A polgári átalakulás kérdése megoldódott ugyan, de ez az antidemokratikus, népellenes megoldás, a gyújtó, feszítő kérdések sokaságát rejtette magában: a parasztkérdéstől kezdve a nemzeti függetlenség kérdésén át a nemzetiségi kérdésig. S mennél inkább tért hódított a kapitalizmus, annál inkább felszínre bukkantak a 67-es megoldás visszasságai. Az egyre mélyülő társadalmi politikai válság éveit voltak ezek.

Hiányzott azonban az a társadalmi erő, amely az egyre növekvő bizonytalanságban irányt tudott volna mutatni, amely jelezni tudta volna a válságból való kijutás módjait. A 48-as forradalomban szerepet játszó társadalmi erők már nem s a századelő forradalmi jellegű tömegmozdulásaiban kibontakozó erők még nem voltak képesek rá, hogy kimozdítsák az ország szekerét a 67-es megoldás kátyújából. A szabadabban fejlődő kapitalizmus megnövelte ugyan a burzsoázia erejét, de a polgárság tehetősebb rétegei haszonélvezői voltak a nemzetiségi elnyomásnak, a dolgozók feudális jellegű kizsákmányolásának, s riasztotta őket a proletariátus növekvő ereje. Nem mondták fel a politikai szövetséget a »liberális« földesurakkal, sőt egyre szorosabban simultak össze velük. A polgári-kispolgári rétegek sem léptek fel önálló politikai erőként. A dolgozó nép pedig egymaga még gyenge volt hozzá, hogy kezébe vegye a saját sorsát. A parasztság elégedetlensége elszigetelt lázongásokban tört felszínre csupán, többnyire azonban a kivándorlás szomorú csendes útjain szóródott szét. A munkásosztály pedig ekkor tette még az első lépéseket saját szervezeti kereteinek megteremtése, nemzeti történelmi hivatásának tudatosítása felé.

De nemcsak szubjektíve voltak felkészületlenek a haladás szószólóivá hivatott erők. Gátolta kibontakozásukat a kíméletlen elnyomás s gátolta az a kettős szerep, amelyet a kiegyezéskori Magyarország a monarchia szerkezetében betöltött. Egyszerre volt kizsákmányolt gyarmati s kizsákmányoló elnyomó ország. S ez a kettősség széttzilálta, bizonyos fokig demoralizálta a haladás lehetséges erőit, megnehezítette táborra szerveződésüket. Révai József találó kifejezésével szólva, a történelmi vacuum, a történelmi légiűres tér éveit voltak ezek.

De ennek a felemás átmeneti kornak mégis volt a mélyben rejtett melege. A reformkor és 48/49 szép harcainak emlékét nem lehetett kitörölni a nemzet tudatából. Látszottak még a két-három évtizeddel előbbi küzdelmek fényei, a nagy kor közelsége élő és ható erőként ott volt a nemzet jobbainak emlékeztében s alakítólag hatott a lelkekre.

Mikszáth karonülő gyermek volt még a forradalom éveiben, mégis egész életén át ezeknek az időknek üzenetét hallotta; saját szavaival szólva, »a legszebb,

a legnemesebb, legköltőibb harcnak«, 48/49 harcainak igézetében élt. Kezdő író korában a Magyar Néplap hasábjain úgy emlékezett vissza 48-ra, mint »az erőforrásra, a nagyság és dicsőség emlékezetére«. Hirdette, hogy ezen évek »sugarainak ki kell világítaniok a föld alól is«. Ugyanezzel a belső hévvel idézte a forradalom fényeit több, mint három évtizeddel később az öregedő író is. »Milyen szép nap volt ez! — írta 1848 március 15-ről —. Egy nap, melyet nem tolnak el a semmiségbe a többi érkező napok, hanem visszatér minden évben a rügyező tavasszal a nemzetet ébreszteni«. Világnézetét mindvégig a haladó gondolatnak az a típusa határozta meg, amelyet a század első felében küzdöttek ki a magyarság jobbjai, hogy a nemzetet a polgári átalakulás útjára vezessék és megteremtessenek »egy új, nagy, szabad Magyarországot«. Liberálisnak vallotta magát, de liberálizmuson azt értette, amit Kölcsey, Vörösmarty és Kossuth: harcot a középkor erői ellen, a haladás küzdelmét a reakcióval. Ugyanaz a vágy hevítette, mint az előző emberöltő nagyjait. Olyan Magyarországot akart, amelyre nem nyomja rá bélyegét a nagypapok és a nagyurak uralma, amelyet nem köt gúzsba a gyarmati sors, olyan irodalmat, amely nem tépi el a nemzet életeréhez, a politikához fűző szálait. Művészetében ott parázslott a mult tüze. A kiegyezés kihűlő, lélektelen világában is érezte »embervoltunk méltóságát«, érezte egy gazdagabb, tartalmasabb kor átsugárzó melegét. Meg tudta őrizni a mult nagyjainak haladó eszméit, hazaszeretetét és hűségét a néphez. Ezért érezte fájón saját korának nagy hidegét, riasztó sívárságát, ezért tudott tiltakozóan szembefordulni vele.

»Üres lett a föld, jaj milyen üres« — vonult végig életműve mélyén a vádló, keserű kiáltás. Az eltűnt óriásokat, a szilárd jellemek és erős akaratok nemzedékét állította szembe a törpe jelennel, a nagy emberek és nagy események korát idézte a szolgalelkek kicsinyes világában. »A szabadságharc előtti két évtizedben támadtak az óriások, — írta élete vége felé Jókai életrajzában, — de miért fogytak el és hova lettek az anyák, akik szülték őket . . . A dimenziókban oly nagy az esés, hogy úgy tűnik fel, mintha egy generáció, amely esésre előkészítsen, kimaradt volna.« »Hogy mennek az emberek lejjebb-lejjebb« — tört fel műveiben mind erősebben, mind messzebbre hangzón a panasz saját korának, a kiegyezés korának elaljasodott világa felé.

Mikszáth nem látott haladó erőket, amelyek utat tudtak volna mutatni a jövő felé, nem értette meg a kora kiéleződött ellentmondásain keresztül készülő holnapot. Nem egyszer eltévedt kora társadalmának nyugtalanító megoldatlan problémái között. De kevesen élték át olyan mélyen és ábrázolták akkora művészi erővel a félféudális Magyarország egyre növekvő s megoldást sürgető válságát, kevesen tudták olyan tisztán meglátni az uralkodó osztályok belső morális rothadását s olyan nagyszerű gúnnyal szembefordulni vele, mint ő. »Olyan magyarja a magyarság egy válságos érájának, amilyen akkorról nincs több« — írhatta róla méltán Ady Endre. S ez adja meg művészetének nagy nemzeti jelentőségét.

2.

A kiegyezéskori mozdulatlanság, a haladó erők bénasága alapvetően meghatározza, de önmagában még nem érteti meg Mikszáth írói arcát, pályájának ellentmondásait. Ezen a talajon fogant Vajda János költészete is. Milyen különbség van azonban Vajda dacos, tiltakozó magányossága, s Mikszáth emberi írói útjának törései, Vajda demokratikus következetessége s Mikszáth el nem hallgatható megalkuvásai között. Egy nagysúlyú történelmi emlék, a forradalom és szabadságharc emléke formálta igazzá, széppé mindkettőjük írói arcát, de míg Vajda számára közvetlen, személyes élmény volt 48/49, addig Mikszáthhoz közvetett úton, Jókai romantikáján, az önámító középnemesi mitoszteremtésen keresztül jutottak el 48 fényei.

Jókai romantikája a világosi bukástól a kiegyezésig terjedő két évtizedben gyökerezett. A középnemesség zöme elfordult már akkor a haladás gondolatától, de az osztrák elnyomással szembenálló ellenállás révén, ha a passzív rezisztencia korlátolt, megalkuvó formájában is tette ezt, volt még a nemzeti fejlődésben némi szerepe. Ezt a sajátos történelmi helyzetet tükrözte vissza a Jókai-féle romantika. A Szentirmayak, Kárpáthy Zoltánok ideális, az új polgári Magyarország útját egyengető alakja nem létezett már ekkor. A középnemesség zöme a kiegyezés felé lopakodott, nem 48 tüzét őrizte tovább. Jókai saját képzeletének teremtményeit vette valóságként. Hősei jellemébe irreális vonások vegyültek, pátosza olykor üres retorikába csapott. De a nemesség tényleges ellenállása az abszolútizmussal szemben mégis csak adott romantikájának némi valóságálapot, elválasztotta a semmibefoszló reakciós álromantikától. Művészetét nemcsak a nemesi osztályok hazug idealizálása jellemezte, hanem fellobogott benne a hazaszeretetnek és a 48-asságnak az a tüze is, amely változatlanul tovább égett a nép szívében. Nemcsak a nemességet mítizálta: fel tudta villantani a nemzet hősi harcainak fényeit is. Arany János hívta fel először a figyelmet rá, hogy Jókai romantikájában, képzeletének munkálkodásában a népmesék hangját kell keresni. Valóban benne rejlett, hamis nemesi illúziókkal összekeverten, de a nép álmai is megfogalmazódtak csodás hőseinek még csodálatosabb tetteiben.

S ezen a romantikán nőtt fel Mikszáth Kálmán. Erre tették fogékonnyá lelkét a nemzeti ellenállás idején a régi vármegye urai közt töltött gyermek, s ifjúkori évek.

48 harcainak csodálata, szép eszméinek mély átélése elválaszthatatlanul összefonódott benne a hajdani középnemesség eszményítésével. Világnézetében nem különültek el a reformkor, 48/49, és a kiegyezés más-más társadalmi jelentésű, más-más előjelű tartalmai. A kiegyezéskori dzsentri liberalizmuba bele szerette volna hallani a nagy múlt szavát. A régi, néppel tartó, kuruckodó kisurakat kereste nem egyszer kora dzsentrijében. A hajdani középnemesi liberális reformpolitika és a feudális reakció politikája közti hagyományos ellen-

téteket vélte fellelni liberalizmusukban. Ezért tévedett súlyosan és egy életre szólóan Tisza Kálmán megítélésében is. Valóban liberális államférfit látott benne, akinek »távoztával rögtön a liberalizmus is a ajtókilincshez nyul«, azt várta tőle — amint egyhelyütt írta —, hogy abbahagyja a »tranzakciót az úgynevezett parciális haladást, a kokettírozást a feudális arisztokráciával, abbahagyja az álliberalizmus tatarozását s rátér arra a tiszta magyar liberalizmusra, amelynek ő oly igaz hangot tudott adni valamikor.« Az egykori közep-nemesség és a nagybirtokos oligarchia ellentéte azonban ekkor már régen a múlté volt. A haladás hajdani vezető ereje reakciós parazita réteggé, dzsentrivé züllött. A burzsoáz a nemesi képviselőletében rejlő eilentmondások maradéktalanul kibomlottak, az úri Magyarországot egygyé kovácsolta a közös érdek, a mindenáron való ragaszkodás a hatalomhoz és a félelem a dolgozó néptől. Kossuthék a néppel egyeztek meg a feudális oligarchia, a klérus és a császári udvar ellen, a kiegyezés korának dzsentri liberálisai a megegyezés fordított útját járták. Mikszáthot hamis illúziók vezették félre.

De illúziói nem egyéni elfogultságból eredtek csupán, nemcsak szubjektív gyökerük volt. Erősítette őket a 67-es történelmi pusztaság, a haladó erők gyengesége is. Nem tudott merre fordulni, nem látta azt a társadalmi osztályt, amely képes lett volna a nemzeti felszabadító harc élére állni és továbbvinni a nagypapok, a nagyurak és Bécs ellen a régi harcokat. »Pusztul a dzsentri, vége van, elvész a középosztály« — írta egyik cikkében 1881-ben — »anélkül, hogy egy másik osztály támadna, amely átvegye a kötelességeket, amelyeket oly nemesen betöltött az előbbi.« S keserűen fűzte hozzá: »A régi fogak helyébe hamisakat rak be az idő.«

Kísértő illúziói azonban sohasem homályosították el Mikszáth látását. Mindig érzete, hogy »a mai dzsentri nem az a dzsentri már, amely a nagy feladatoknak oly híven megfelelt.« Tudta, hogy a maiakról legfeljebb csak az anyakönyvből lehet megállapítani, hogy valóban az apák fiai volnának. Tisztább fejű gondolkodó, élesebb szemű megfigyelő volt annál, hogy sem szemet hunyjon a tények előtt. Egyre inkább látta, hogy ő és korának dzsentri liberálisai ellentétes úton jártak. Azok mindinkább távolodtak 48-tól, számára mindvégig a közelség volt a fontos. Nem abból lehet megérteni Mikszáthot, ami a dzsentrihez kötötte, hanem abból, ami elválasztotta tőle. Pályája állandó felfelé ívelését épp az a távolság érteti meg, amely közte és a dzsentri közt mind nagyobbra nőtt.

A nyolcvanas évek országgyűlési karcolatai mutatták, milyen világosan felsejlett már ekkor Mikszáthban a 48-as haladó gondolat és a kiegyezéskori liberalizmus közti különbség. Gúnyos mosollyal figyelt a dzsentri politikusok liberális szólamaira. Az úri parlamant leleplezte előtte azt a szabadelvűséget, amely — mint írta — az egyenlőség és testvériség üres frázisát »mint két szilaj csikót a kocsija elé fogja, mikor el akar valahová jutni, de mihelyt otthon van, legott istállóba zárja a pegazusokat.« A kilencvenes években a századforduló táján pedig végleg fölébe magasodott kora rothadt, meghunyászkodó liberalizmu-

sának. Írásaiban mindgyakrabban tért vissza a panasz, a magyar törvényekben mindig ott lapuló »de-k« ellen, a »tapintat« ellen, amely mint »lompos kutya mindig ott ögyeleg a mi országunkban az igazság lába alatt.« 1898-ban megírta a nemesi, polgári szabadelvűség vádló szatírját, a Demokraták című elbeszélését. A liberalizmus kétszínű aljasságának nincs ennél nagyszerűbb leleplezése irodalmunkban. A két kis történet dzsentrí hőseinek szavaiban mindig ott borongott a nép fájdalma, magasztos frázisokat tudtak mondani a hazáról, a népjogokról, az egyenlőségről, de szavaik mélyén nem volt tartalom. A demokratikus eszmék fenkölt hirdetői mögött megdühödött kecskeként toporzékolt a feudális földesúr s fejvesztetten rikácsolta: »Utálok a parasztot, huszonöt bot valamennyire. Huszonöt bot. Huszonöt bot!«

A késői Mikszáth már csak utálkozva tudott beszélni a hivatalos liberalizmusról. A nemesi-polgári szabadelvűség igazi arcának meglátása egyre jobban elidegenítette magától a politikától is. »Mondhatom, több illúziót vesztettem ez alatt az idő alatt — írta 1907-ben huszonötéves parlamenti multjáról — mint haját, pedig ugyancsak dús hajam volt és most ritka.« Élete vége felé »a legnagyobb magaslatnak« nevezte »az undort a politikától«, s keserűen sóhajtott fel: »Milyen jó volna most, ha soha sem ismerkedem meg ezzel a ringyóval.«

Mikszáth politikai kiábrándulása pályájának, egész életművének központi ellentmondására vet fényt. Politikai reményvesztettségében rejtett művészi fejlődésének a kulcsa. Kiábrándulása a dzsentrí liberalizmusból magyarázza egyre élesedő társadalombírálatát, kritikai realizmusának kiteljesedését, ez juttatta el az úri Magyarország felozslási processzusának átfogó művészi ábrázolásához. De innen sarjadt a késői Mikszáth világképének egyre mélyülő pesszimizmus, mind sötétebb árnyékokat vető elkedvetlenedése, folyvást erősödő cinizmusa is. Hátatfordítani az úri politikának azt jelentette: hátatfordítani az úri Magyarországnak. Mikszáth eltépte az úri, nemesi világhoz kötő belső, érzelmi világnézeti szálakat, a tények nyomására felszámolta hamis illúzióit. Mindez azonban illúzióvesztésének egyik oldala volt csupán. Nemcsak az úri politikából ábrándult ki, hanem általában a politikából. Útvesztésként könyvelte el egyetlen útnak a járhatatlanságát. Nem látta a mindjobban kibontakozó jövőt érlelő erőket. Látóköre be volt zárva a süllyedő, pusztulásra ítélt falusi Magyarország határai közé s azontúl a kiismerhetetlen végzet titokzatos szárnyait érezte suhogni csupán.

3.

Mikszáth politikai tisztánlátásának fokozódása, elszakadása a dzsentrí liberalizmustól érteti meg hatalmas mérvű művészi fejlődését. Mennél inkább lelepleződtek előtte a liberális frázisok, annál inkább vált érezhetőbbé műveiben a 48 tűzéből táplálkozó rejtett melegség. Irodalomtörténetírásunk a multban érthetetlen vaksággal húnyt szemet ez előtt a nagyarányú fejlődés előtt. Még olyan kitűnő Mikszáth-kutató, mint Schöpflin Aladár is úgy vélte, hogy Mikszáth

az idők során csak ért, kiforrott, de nem változott. Nem utolsó sorban a fejlődésnek ez a szemelölvesztése magyarázza, hogy még jobbszemű kritikusok sem tudták helyesen megjelölni Mikszáth életművének fősodrát. Beöthy Zsolt 1908-as akadémiai beszéde óta szinte minden Mikszáth-tanulmány a romantikus idilli történeteket helyezte a mikszáthi életmű középpontjába. Egyenes vonalat húztak *A tót atyafiak* és *A jó palócok* novelláitól *A Szent Péter esernyőjén* és *Prakovszky, a süket kovácson* át *A vén gazemberig*. A romantikus történetek egyre keskenyedő vonulatában s nem a mind nagyobb számú kritikai realista alkotásokban keresték az író életművének tengelyét. A félmult líraian, idillien ábrázolt világának íróját, nem a kiegyezéskori társadalom jelenének kíméletlen szatirikusát látták benne. A mikszáthi életmű értékelésének ez a súlyponti eltolódása vonta maga után irodalmunk fejlődésében elfoglalt helyének téves meghatározását. Jókai folytatójának tekintették csupán, írói arca szinte teljesen elsikkadt Jókaié mögött.

Mikszáth írói pályája kezdetén a hetvenes években valóban Jókai útjára indult el. Művészi fejlődése azonban folytonos távolodás volt egykori mesterétől. Mikszáth figyelmét nem kerülte el a polgári nemesi liberalizmus csődje, észrevette a burzsoázia nemesi képviselőjének az úri vezetéssel történő polgári átalakulásnak siralmas zsákutcáját. Jókai meséinek színes kódében mindez a probléma elsímult. Az ő Berend Ivánjai egyszerre voltak kitűnően vívó és táncoló dzsentrifűk és odaadóan dolgozó művelt polgárok, írásaiban a reformkori és a 48-as középnemesség változatlanul ott élt a kiegyezéskori dzsentriben, Mikszáth látta és mind gúnyosabb mosollyal ábrázolta a dzsentrifek dekadenciáját: tollát egyre élesebb szatíra felé hajtotta előre a tények ereje. Művészete mindinkább Adynak a gazemberek, nemtelen, puskás bitorló úri társaságát ostorozó versei és Móricznak az úri haláltáncot megjelenítő regényei felé mutatott, noha sohasem tudta megszólaltatni azt a közvetlenül mozgósító népi szenvedélyt, amely átforrósította Ady és Móricz írásait.

Egyelőre belül maradván a romantikán, szakítást jelentett Jókaival Mikszáth első jelentős alkotása, *A tót atyafiak* és *A jó palócok* elbeszéléskötete is. Ezeken az idilli történeteken nagyon is érződött ugyan még, hogy Mikszáth szemlélete ezernyi szállal volt hozzákötve az úri nemesi világhoz. A paraszti élet valóságos problémái fel sem ködlöttek romantikus meséiben, sőt eszményítette a paraszti elmaradottságot, a poézis meleg fényeivel burkolta be a patriarchális idilli falut. De az elbeszélésekben megvillanó romantika másfélesége jelezte már a különbséget Jókai és Mikszáth között. Jókai romantikus történeteinek hősei a közélet fórumain ágáló nemes urak voltak, elválaszthatatlanul hozzájuk tartozott a nyilvánosság, a politikai szerep. Mikszáth az egyszerű emberek világába merült el, falusi csizmadiák, mezei csőszök, szűkszavú kisparasztok álltak novellái előterében, az istenháta mögötti szlovák parasztvidék és Bágy-patak eltemetett völgye volt elbeszélései színtere, a közéletből semmi sem látszott. Szemben Jókai patetikus, történelmi, társadalmi körképeivel, idillek, csendéletek voltak

Mikszáth romantikus elbeszélései. *A jó palócok* és *A tót atyafiak* írója nem jutott el még a realizmushoz, nem tudott még bírálóan szembenézni kora társadalmi valóságával. De érezte már, hogy a kiegyezéskori Magyarország gáncsot vetett minden valóban nagyra, valóban hősinek, érezte a Jókai-féle romantika egyre nyilvánvalóbbá váló hazugságát. Jókai tündéri meséin nevelkedett romantikus lelke az idillbe, az egyszerű emberek világába, a magánélet mesterkéletlen érzései közé sáncolta el magát oda, ahol valóban voltak még hősi nagy szívek, ahol szabadon engedhette a jóról, a nemesről szőtt tiszta álmait. *A jó palócok* romantikus idilljei azonban csak átmeneti állomást jelentettek Mikszáth fejlődésében. A nyolcvanas években a karcolatok, az apró, satírikus írások kerültek művészeté előterébe: áttört a realizmushoz. A romantikus idillek, az ő szavaival szólva: »a tükör rámájáról letört arabeszkék« mind inkább helyt adtak magának a tükör egy-egy darabjának az élő lüktető társadalom valóságos képét felvillantó apró vázlatoknak és rajzoknak.

Itt is Jókai nyomán haladt ugyan: Jókai anekdótizmusát fejlesztette tovább. Lényeges különbség volt azonban a között, ahogyan Jókai anekdótizált s ahogyan Mikszáth. Jókainál mellékes szerepet töltött be az anekdóta, az epizódba szorult, az ungon-berken át nyargaló romantikus történet reális háttérét volt hivatva felvetíteni csupán. Mikszáthnál viszont az ábrázolás központi tényezőjévé vált. Ellentétes szemlélet dolgozott a két írónál az anekdóta nyersanyagával. Jókainak mint romantikusnak volt szüksége rá a valóság illúziójának feikeltésére, Mikszáth mint realista élt vele: a valóságos életet akarta megragadni rajta keresztül. Jókai anekdótái nem egyszer ötletté, mulattató betété sekélyesedtek, a Mikszáthéinak mindig volt magvuk, volt bennük valóságfeltáró erő, a társadalmilag tipikus domborodott ki rajtuk keresztül. Milyen erővel tudta képpé tömöríteni például a nagy eszméken élőködő dzsentri cinizmust abban az anekdótikus figurában, akinek félkarját leharapta gyermekkorában egy megdühödött ártány: »E szerencsétlen ártány egyéb iránt az idők folyamán sok változáson ment keresztül. — írta Mikszáth — Úgy szerepelt, mint egy osztrák dragonyos, ki egy ütközet hevében lenyisszantotta a hősi jobbot. Ezen az alapon lett a honvédegylet egyik alelnöke Bilinszky, a tósztokban a szabadságharc dicső rokkantja... s a polgári életben kalaszteri igazgató.« Milyen művészettel jelenítette meg a liberális dzsentri típusát annak az alispánnak anekdótikus alakjában, aki végül sem ideáért halt meg, ahogy pedig mindig ígérte beszédjeiben, hanem tudóvizenyőben. Az olvasó emlékezetébe kitörülhetetlenül belevésődik az öreg, dohogó táblabíró figurája, aki minden újítási javaslatnál közbeszólt: »Minek már arra a rövid időre« úgy gondolta ugyanis a tekintetes úr, hogy az ő halálával a világ is véget ér.

Tovább lehetne sorakoztatni a példákat. Élet lüktetett Mikszáth anekdótáiban és megfigyelés, éppúgy mint a közmondásokban. Csöppet sem véletlen, hogy nemcsak az anekdóták nagy száma jellemezte művészetét, hanem a népi szólások, közmondások kimeríthetetlen gazdagsága is. Ezért nincs igazuk

azoknak a kritikusoknak, akik egyoldalúan korlátot látnak csupán a mikszáthi anekdótizálásban. Mikszáth nem anekdótái ellenére lett nagy író és realista író, hanem sokban az ő révükön. Anekdótizmusa egyszerre volt művészetének ereje és gyöngesége. Ereje, mert nem utolsó sorban ez tette lehetővé számára, hogy olyan messze jusson a valóság művészi megörökítésében, mint kora magyar elbeszélői közül senki más, de gyengesége is, mert az ábrázolás terén ez vonta meg legélesebben a határt közte és a világirodalom nagy kritikai realistái közt. Mikszáth anekdótizmusa út volt a realizmus felé, de nem megérkezés. A néhány vonással odavetett vázlatok nem helyettesíthették a kiérlelt művészi koncepciót, a jellemek elmélyült rajzát. Mikszáth maga is érezte ezt. Fejlődése során a mind nagyobb szabású epikára tört. Az egy-egy anekdótán felépülő karcolatoktól a nagyregények felé vezetett alkotó útja. Nem annyira az ő gyengesége, sokkal inkább a kor bénasága érteti meg, hogy vállalkozása nem sikerült maradéktalanul s még utolsó legnagyobb műveire is rányomta bélyegét anekdótizmusa. Nem lehetett a nagy kritikai realisták módjára átfogóan ábrázolni azt a társadalmat, amely keresztül-kasul volt szöve megválaszolásra váró problémákkal, megoldást sürgető ellentmondásokkal, de ezek a problémák, ezek az ellentmondások mintegy rejtve maradtak, megoldatlanul összekuszáltan lapultak a mélyben, hiányzott a haladó erő, amely meggondolkodtató erővel felszínre hozta volna őket, hiányzott a kor problémáira fényt vető haladó gondolat.

A kilencvenes évek társadalombíráló írásai új szakaszt jeleztek Mikszáth művészi fejlődésében. Az egy-egy anekdótára épülő karcolatokat felváltották a regények és a hosszabb elbeszélések. Mint egy helyütt írta: kertészkéssel nem fantasztikus cirádákat akart rajzolgatni többé a földön lapuló tökökre, a nagy fák nyesegetésére tört. Az uralkodó osztályok egyre szembeötlőbb politikai süllyedése, liberalizmusuk lemeztelenedése a társadalom egyes ferdeségein gúnyos mosolyt villantó karcolatoktól hosszabb lélekzetű, mélyebbrefúró kritikai realista írások felé hajtotta előre művészetét.

Ekkor születtek olyan kitűnő realista művei, mint *Beszterce ostroma* és a *Gavallérok*: a magyar Don Quijote históriák. A kikerülhetetlen változás ellen szélmalomharcot vívó Pongrácz Istvánokon, magatartásuk, érzelmviláguk és gondolkodásuk valóságellenességén keresztül az úri-nemesi társadalom történelmileg meghaladott voltát leplezte le Mikszáth nagyszerű művésze. Leleplezte a díszmagyaros úri világot, amely ostobán, bután azt szerette volna, hogy a föld másként forogjon, mint ahogy forognia kell. Legszívesebben olyan éktelen dühvel hurrogták volna le Mikszáth úri Don Quijotei a megváltoztathatatlan tényeket, mint ahogy a Gavallérokban az öreg Csapiczky kiabált rá a szép strimflis uniformisba öltöztetett Janóra, aki semmiképp sem akarta tudomásul venni, hogy őt az előkelő Jean név illeti meg: »Hallod-e te számár, hát mit báméskodol? Hát nem mondtam már, hogy te vagy a Jean«. Az a félelem játszatta velük nagyzóló fura színjátékaikat, amely bukásra ítélt társadalmi

osztályokat tölt el az ellenük dolgozó valósággal szemben. Groteszk önáltatásukban egy bomlásnak indult világ igyekezett letagadni saját maga előtt is kikerülhetetlen pusztulását.

Az úri-nemesi világ bomlását, belső rothadását jelenítette meg Mikszáth dzsentri-svihákjainak, a Katánghy Menyhérteknek alakjában is. Azokban a hőseiben, akikből minden nemesebb emberi érzést kiölt a parazitizmus, a társadalom testén élősködő kalandor felelőtlenség. Ők még álmodni is arról álmodtak, hogy öxellenciája karonfogja őket, bevonja egy sarokba bizalmas beszélgetésre, s irigykedve sütnék rájuk a többi mameluk-szemek. Lelküket elfásította, az élet szépsége iránti érzéküket meggyilkolta, érzéseiket beszennyezte az élősdiség, a karriervágy.

S a 90-es években írta Mikszáth a hivatalos liberalizmus felejthetetlen satírját, a *Demokratákat* és *Az új Zrinyiászt*. Az utóbbiban jutott el ekkor a legnagyobb magaslatra. A 67-es magyar társadalom, a kiegyezéskori légüres tér keserű-vádló satírája volt ez a kisregény. Mikszáth tudta, hogy egy-egy társadalmi rend tartalmasságát, belső hőfokát mi sem méri jobban, mint a benne megvalósuló egyéniség. A társadalom érleli valósággá az emberben rejlő szép lehetőségeket, de meg is semmisítheti őket, mint ahogy megsemmisítette a 67-es Magyarország Zrinyi Miklósban a hőst. A nagy lélek nem talált itt fogózót a maga számára. Gazdagító eszmék, küzdelemre érdemes társadalmi célok hiányában elsenyvedt a lélek, megfült a tetterő.

Amit az előző évtizedek előkészítettek, a századforduló, a XX. század első évtizede tetőzte be. Mikszáth emberi és művészi fejlődésének legmagasabb csúcsára ért. A kapitalizmus viszonylag békés fejlődése végetért már ekkor, kezdetét vette az imperializmus szakasza s a kiéleződő ellentmondások felszakították a magyar élet valamennyi régóta gennyedző sebéit. A kiegyezésben ideig-óráig stabilizált félféudális magyar társadalom mindjobban érlelődő válsága forradalmivá fordult. Mikszáth művészete két évtizeden át hú tűkre volt a válság fokozódó mélyülésének, nem kerülték el figyelmét a közelgő földindulás jelei sem, látta a cezúrákat a századelő vihartjelző ólmossága s az előző évtizedek viszonylagos derűje között. Érezte a régi, falusi Magyarország alapjainak morajló megingását, mint »egy eltűnt világról« beszélt az egy-két évtizeddel előbbi mult-ról is. Becsületes szeme mélyre látott. Mint egy helyütt írta: »az idők dübörgő kereke gurul-gurul és se a papok, se a királyok, se a hadseregek nem tudják csak egy szempillantatra feltartóztatni«. Érezte és műveiben ábrázolta a félféudális úri Magyarország halálraitéltését.

Persze Mikszáth messze volt attól, hogy a válság mélyére hatoljon. Messze volt attól, hogy megértse a szükségszerű társadalmi földindulás tulajdonképpeni mozgató erőit, jóformán fel sem figyelt a demokratikus átalakulásban leginkább érdekelt tömegek mind harcosabbá forrósodó hangjára, szinte meg se látta az embertelenül elnyomott és kismizmizett dolgozó nép robbanóvá gyűlő keserűségét. Világosan észlelte azonban az uralkodó osztályok társadalmi-politikai

csődjét, belső szétesését. Undora a hivatalos liberalizmus hazugságaitól, az uralkodó osztályok mind reakciósabbá fajuló politikájától megnyitotta számára az utat az úri Magyarország züllésének, tarthatatlan elaljasodásának átfogó, művészi ábrázolása felé. Ekkor születtek legértékesebb, legérettebb alkotásai, a nagy regények, a *Különös házasság*, *A Noszty fiu esete Tóth Marival* és *A fekete város*.

4.

Nincs idő arra, hogy akár dióhéjban is foglalkozzam itt Mikszáth valamennyi nagy regényével. Egy regényének, a nagyregények sorát megnyitó *Különös Házasságnak* részletesebb tárgyalásán keresztül szeretném jellemezni csupán Mikszáth kiteljesedett realista művészetét.

Mikszáthnak, a nagy demokratának, a nagy hazafinak politikai világnézeti hitvallása volt ez a regény. A haladó gondolat szunnyadó tüzeit akarta lángralobbantani vele, a mind nagyobb elfeketedés, a Széll-féle kompromisszum idején. A haladás elárult és eltemetett eszméit élesztette, harcra hívott a haza ellenségei, a középkor tovább élő sötét erői: a klérus és a nagybirtokos arisztokrácia ellen, a hazáért és a szabadságért elfelejtett szép jelszavát idézte.

Rákóczi kurucainak léptei visszhangzottak a távoli századok mélyéről a *Különös házasság* lapjain. Fellengtek a felséges árnyak, akik a nagypapok és nagyurak ellenére sem tudtak elmulni innen, s mint Mikszáth írta: »Ne is tudjanak, mert ha ők egyszer elmulnak, akkor az élők lesznek holtakká.« A regény első fejezetében megjelent egy kis újhelyi diák, Kossuth Lajoska, aki nőtt-nőtt a fellegekig s a nemzet nőtt vele. Az olaszröszkei korcsma parittyázó donatistája szította később azt a szent tüzet, mely a forradalom hatalmas széláramában minden oltáron fellobogott, hogy »ne legyen többé a világ végéig eloltható«. A regény végén megint felködlött a kis újhelyi diák alakja. De ekkor már nem Tóth uram csirkéit parittyázta, hanem a nemzetnek üzent »a fogyóban lévő regimentek okából«, üzent azért, hogy a magyarság megcsinálja a »mesébe illő dolgokat«. Az igazi hazafiság halhatatlan regénye volt a *Különös házasság*. A tárogató hívó szava, a Kossuth-nóta varázsos dallama s a Marseillaisenek sajátunkká élt lázadó üteme hallik belőle messziről, a nemzet haladó multjának tiszta szép szava szólalt meg a cselekményt végigkísérő lírai felhangokon át, hogy ébressze a századforduló siket és sívár jelenét s minden időben melegítse a jobbra törő szíveket.

A nemzeti mult nagy haladó tartalmainak és a félféudális Magyarország undorító elaljasodásának mély megélése irányította rá Mikszáth szemét a Buttler-Dőry pörre, erre a XIX. század elején történt vérlázító históriára, amely töményen, összesűrítve mutatta a püspök és mágnások Magyarországnak minden szennyét, megtorlásért kiáltó bűneit.

Nem Buttler János és Dőry Mária pöréről volt szó Mikszáth regényében, ez csak a mag volt, amelyből kibomlott az igazi nagy pör, a haladásnak és a

reakciónak, a demokráciának és a feudalizmusnak, a sötétségnek és a világságnak évszázados történelmi pöre. Az egyszeriben az általános tükröződött. A röszkei merénylet közvetlen hőseinek: Dörynek és Szecsenka plébánosnak a szerepe a regény első felében tulajdonképpen véget is ért. Az igazságot és a boldogságot befogó háló szorítása azonban mit sem lazult. Nem egyes emberek tartották kézben szálait, hanem személyektől független társadalmi erők. Püspökök, jezsuiták, grófok, főhercegnők, az osztrák császári udvar tagjai mozdultak meg, hogy Buttler sorsa mindvégig az embertelenség foglya maradjon, egy pusztulásra ítélt korhadó világ a tűnő középkor védekezett elszántan, gonoszul az igazság ellen.

Mikszáth elbeszélő módjának mindvégig jellemző vonása volt a felszíni kedélyesség. Nem foglalt állást közvetlenül. Megvetése, felháborodása nem tolult fel keserű páthoszban. Ez téveszti meg az anekdótizáló Mikszáth türelmetlenkedő bírálóit. Holott a mikszáthi elbeszélés anekdótikus felszíne mögött az ábrázolás mélyén mindig ott vonult a szeretet és a gyűlölet sodró árama, csak érteni kell az író sajátos nyelvét. »Kerülgető stílus« az övé, ahogy ő nevezte egyhelyütt a magyar paraszt különös, hátsó bejáratú elbeszélő módját. Az elhallgatott, ki nem mondott szavakban valahol a betűk mögött bujkál itt a gondolat, mintha az elbeszélő saját maga előtt is rejtegetni szerette volna az észrevett igazságot. Csak itt-ott egy-egy mellékmondatban, elejtett megjegyzésben, keményebben sújtó szóban tört felszínre az állásfoglalás rejtett árama. Nem utolsó sorban ezért játszott olyan jelentős szerepet Mikszáth stílusában a glosszázás, a zárójeles közbeszúrás, az elbeszélés mentét megszakító töltelék mondat. A *Különös házasság* mélyén is ilyen búvópatak-szerűen zihált a szenvedély. A stílus rejtett áramát figyelve látjuk meg csak, milyen gyűlölet izzott a *Különös házasságot* író Mikszáthban a nagypapok és a nagyurak szörnyű, embertelen világa ellen.

Micsoda harag és keserűség fojtogathatta az író torkát, mikor az elkallódott paraszt zseninek, Vidonkának a sorsáról beszélve, kiszakadt belőle ez a gyűlöletet árasztó mondat: »Legtöbbször elvesztek az ilyen Istentől megáldott paraszt zsenik, kik az amerikai feltalálókkal vetekedhettek volna egyébként; a végén koporsót csináltak otthon és egy kis pálinka reményében játékszereket a földesurak porontyainak.« Milyen szenvedélyes állásfoglalása volt abban, ahogy Döryről, erről a nagybirtokos oligarcháról, társadalmi ragadozóról szólva zárójelben megjegyezte: »a békáktól is lopott, ha egyebet nem, hát hangot.« Másutt pedig egy félmondatot szúrt közbe róla »Jól megszédte magát a nép zsírján.« Mennyi gyilkos gúny sűrűsödött össze a csinos, kékszemű szelidtokájú Szecsenka plébánosnak, ennek a szemforgatóan kenetes és képmutató papnak a jellemzésében, aki mögött árnyékként járt fel és alá mindig a majom. S milyen megvetés áradt a szentszéki tárgyalás »szőrös, vörösfülű, kövér kanonokjainak« rajzából, akiken »csakúgy sercegett a zsír az izzó hőségben«. A sajátos, mikszáthi kerülgető stílus mélyén hatalmas gyűlölet tüzelt. Annak az embernek a gyűlölete, aki érezte

az idejétmult haladásellenes társadalmi erők legnagyobb vétkét, érezte, hogy ez a mérgezett világ ellensége az emberhez méltó életnek, ellensége a boldogságnak.

A Döry—Buttler pör életből merített igaz anyagához Horváth Piroska és Buttler János szerelmi története volt Mikszáthnak, az írónak leglényegesebb hozzátétele. Ez a szerelem nem szerepelt a Buttler-ügy egyetlen visszaemlékezésében sem, Mikszáth alkotó fantáziájának legsajátabb gyermeke volt. Az ő meleg szíve szötte ennek a hajnali álomszerűen szép szerelmi regénynek aranyló szálait.

Mikszáth romantikus történeteinek, a *Jó palócoknak*, a *Szent Péter esernyőjének*, az *Eladó birtoknak*, *Prakovszky a süket kovácsnak* könnyes, mosolygó idilljei elevenedtek meg Buttler János és Horváth Piroska szerelmi regényében. A tiszta, mesterkéletlen emberi érzés varázsos fénye ragyogott fel benne. De régebben a romantikus mesék önálló művé kerekedtek, a realista alkotásokban legfeljebb epizódba szorultak, ha felbukkantak. Mikszáth művészetének mintegy két külön ága volt a *Különös házasság* előtt. Az egyik oldalon ott húzódtak a multba, a félmultba vetített romantikus, idilli történetek, a másik oldalon pedig a jelen társadalmát bíráló realista művek. Az egyik oldalon a romantikus Mikszáth vallott róla, hogy az egészséges lélekben ha félve, bizonytalankodva is, de kitörülhetetlenül, a legnagyobb hidegben is ott reszket a jónak, az igaznak az álma. A másik oldalon pedig Mikszáth, a satirikus ábrázolta kesernyés anekdóták során milyen mélyre is süllyedt az ember a félfeudális úri Magyarországon. S ez a két Mikszáth mintegy függetlenül élt egymás mellett. A romantikus nem szegezte szembe a korhadó úri világgal dacosan, tiltakozóan az élet igazi rendjét: a szép, tiszta, boldog életet, a realista pedig nem mutatta meg hogyan fojt meg egy szívtelen hazug társadalom minden erkölcsileg nemest és lelki jóságot.

A kilencszázas évek nagy regényeiben egybefonódott művészetének két ága. A romantikus mese a realista ábrázolás szerves részévé vált, sajátos fény-és árnyjáték vibrált Mikszáth késői nagy műveinek mélyén. A tiszta szívek napfényes idilljének és a szennyes úri világnak, a mesterkéletlen őszinte érzéseknek és az önző, hazug társadalmi rendnek összeütközéséből, a jónak és a rossznak szembeállításából, fejtett ki a cselekmény központi szála. A formáló elvnek ez a változása Mikszáth kritikai látásának elmélyülését jelentette. Maradékalanul, egész énjével szembefordult az úri Magyarország boldogságtipró, életellenes gaz világával.

A tisztaszívű emberek elidegeníthetetlen jogát a boldogságra, magát az életet akarja megsemmisíteni a nagypapok és nagyurak galád cselszövénye — hirdette a *Különös házasság* művészi igazsága. Mikszáthnak, a demokratának élet- és emberszeretete tiltakozott a papi képmutatás, a nagyúri önkény, az egész rothadt feudális világ ellen. De tiltakozása sokban reménytelen volt: nem látott harcos társakat. Buttler ügye mellett ott állt ugyan a reformkori

haladó nemesség, az a nemesség, amely a Különös házasság cselekménye idején a XIX. század első felében nemcsak Pató Pálokból állt, hanem amely ekkor még Kölcseyket és Kossuth Lajosokat is tudott adni a nemzetnek. Ennek a rétegnek jellemző típusait rajzolta meg Mikszáth Fáy Istvánnak és a két Bernáthnak vonzó arcában. Olyan embereket festett bennük, akikben a másokkal történt igazságtalanság el tudta feledtetni a maguk kis baját, akik szerették a népet és a hazát s kuruckodó ellenzéki politikát szegeztek szemben a császári udvar aulikus mágnásaival és papjaival.

Ezek között a néppel tartó kisurak között nőtt fel Buttler gróf, ezért nem szívódtak fel egyéniségébe osztályának, a feudális arisztokráciának rothasztó mérgei. Védtek lelkét gyámapjának, Fáy Istvánnak a szavai: »Sok földed, réted, malmod van és termérdek jobbágyod édes fiam — mondta neki Fáy nagykorúsága kezdetén — ezeket mind a haza adta neked. Hát most már azon gondolkodd egész életedben, hogy te mit adtál ezért a hazának? Törlessz fiam, örökké törlessz és ha egyszer eljutnál oda, hogy te többet adsz neki vissza ezért, akkor az én porló csontjaim megáldanak.«

Mikszáth azonban annak az embernek kételyével szemlélte már a reformkori haladó nemességet is, aki már látta a dzsentrí liberalizmus századvégi elaljasodását. Érezte, hogy a reformkori nemesség minden haladó vonása ellenére is gyenge volt hozzá, hogy szétoszlassa a középkor kódét. A Különös házasság csaknem mindegyik liberális nemes urában volt egy csipetnyi a Döryék ellen brachiumot vezető alispán ingadozásából: »Szerette a tekintetes úr a nagy szavakat, ha nem jártak felelősséggel« — jegyezte meg róla találóan Mikszáth. A tósztokban szenvedéllyel hirdette ez a réteg, hogy »a napot nem lehet elsikkasztani«, de ha mégis elsikkasztották, süvegét begyűrve, búsulni tudott miatta csupán, harcolni érte nem.

Mikszáth nem látott olyan társadalmi erőt, amely szét tudta volna feszíteni a mágnások és a püspökök kovácsolta börtön rácsait. A dolgozó nép, ha meg is hozta a maga külön ítéletét, ha le is tépte az égri tárgyaláskor Döry Mária hintójáról a Buttler címereket, gyöngé volt ahhoz, hogy befolyásolja az urak és papok döntését. Mikszáth nem ismerte a forradalmas nép gyönyörű erejét. Ismerte viszont az igazságtalanságokba bele nem nyugvó szép, hívő szívét, ismerte a mesélő népet, értette a népmesék lelkét. Tudta, hogy meséiben az igazság mellett állt pártot a nép. Ezért tudta megírni Buttler János és Horváth Piroska szerelmi regényének, a népmesékre emlékeztető romantikus befejezését. Népiesség táplálta Mikszáth romantikáját.

A *Különös házasság* egyik legszebb jelenete volt, mikor Buttler és Horváth Piroska évtizedes kínlódás, szenvedés után először találkoztak ismét az olaszröszkei kocsmában. Tóth uram házában. Nagy érzések és nagy szenvedélyek szakadtak fel a két szerelmes találkozásakor. Néma forradalom ment végbe a kis röszkei házban. Két tiszta ember függetlenné vált lelkileg, elszakadt bensőleg a boldogságukat megsemmisítő aljas világtól. Hiába volt a papi hetykeség,

Pyrker érsek kegyetlen képmutató szava, a búza mégsem maradt a tenger alatt, az embertelen társadalmi rend béklyóit, előítéleteit szétzúzta a szív igazsága. S olyan szép volt mindez, mint egy májusi álom. Tóth uram háza kapujából nézte a virágzó gesztenyefasoron távolodó szerelmeseket: »Nézte őket — írta le Mikszáth ezt a jelenetet — hogyan mennek egymás mellett, mint két szelíd galamb. Várta, hogy talán visszafordulnak és integetni fognak neki, de csak mentek-mentek nagy élénken, beszélgetve. Ah, Istenem olyan az a Piroska járása, mintha nem is járás lenne, hanem valami muzsika.« Az élet és a boldogság csodás zenéje hallatszott itt. Az a varázsos muzsika, amelyet se urak, se papok nem semmisíthettek meg: nagy és leigázhatatlan erő örködött fölötte, az egyszerű emberek hatalmas szíve. Mint a népmesék befejezésében, valahol tündérországbán, egymásra letek a sokat szenvedett szerelmesek.

Mikszáth nem tudott egy más törvényű igaz világot szembeállítani a nagy-papok és a nagyurak rothadt világával: az idillt szegezte szembe vele csupán. De ez az idill több volt kispolgári érzelgős ábrándnál, nem menekülés volt a valóság elől: a népmesék íze érződött benne. Nemcsak gyengeség, nemcsak tehetlenség fejeződött ki rajta keresztül, hanem dacos tiltakozás nem lankadó optimizmus is: a népmesék tiltakozása és optimizmusa. Köröskörül az úri Magyarország mocsaras tájának békái brekegték vigasztalanul, egyhangúan: »urak a pappok, urak a pappok, urak a pappok« de a nép álmaiban, az embertelen társadalmi rend igazságtalanságait megkorrigáló meséiben mint mag a hó alatt, ott ért a jövő.

5.

Mikszáth előbb író ma, mint valaha is volt. Sohasem olvas ták annyian műveit, mint ma olvassák. Ma látjuk igazán írói nagyságát. A mi szocializmust építő korunk fogékonyra tette a lelkeket minden iránt, ami szép, igaz és nemes. A mi tisztult magyarságunk elevenen visszhangzik mindenre, ami multunkban valóban magyar. Ezért nőhetett naggyá Mikszáth alakja a mai olvasók szívében.

Nincs közünk a Harsányi Zsoltok Mikszáthjához, ahhoz a Mikszáthoz, aki a Tiszák tarokkpartnere és a parlamenti folyosó mulattatója volt évtizedeken át. Nincs közünk a kiégett lelkek hitetlen írójához, ahhoz a Mikszáthoz, aki kétkedve úgy vélte, hogy úgysem lesz soha okosabb a világ. Megértjük töréseit, megtorpanásait, megértjük ellentmondásait. Tudjuk, hogy egy mostoha kor szikkadt talajából dacolta ki a maga művészetét. A megértés azonban nem jelent egyben fenntartás nélküli vállalást is. De a megtévesztő ellentmondások sűrűjén át maradéktalanul halljuk az igazi Mikszáth szavát. Azét az íróét, akiben a kiegyezéskor nagy hidegében is ott élt a reformkor és 1848/49-nek rejtett melege. S ez a Mikszáth az igazi Mikszáth, ez a Mikszáth a mi írónk.

A mi írónk a melegszívű a jólátású bölcs, aki saját szavával szólva »mécses« tudott lenni egy hosszú életen át. A mi írónk a nagy szatirikus, akinek megvesz-

tegethetetlen látása, kérlelhetetlen igazságszeretete nem tűrt meg semmiféle hazugságot.

A hazugságok országát, az urak boldogságtipró gaz világát ostorozta Mikszáth szatirája. Ezt a világot mi semmisítettük meg és söpörtük ki minden ittmaradt bomlasztó hulladékát. A haza sorsát szemelőlvesztő kicsinyes önzést, az önmagán kívül semmivel sem törődő felelőtleniséget, a nagy eszméken élőködő rothadt cinizmust, a gatszást leplező aljas képmutatást vetette meg és gúnyolta Mikszáth. Gúnyja és megvetése harcos gyűlöletként a mi szívében él tovább.

Mikszáth késői írásaiban mind gyakrabban, mind fájóbban tört fel a panasz saját kora ellen, az ellen a világ ellen, ahonnan eltűntek az örökszép mesék, ahonnan eltűntek a nagy szenvedélyek, ahol nem tudnak többé repülni a lelkek. A mi világunk a valósággá élt mesék, a nagy és igazi szenvedélyek világa. Új városok épülnek, s megszépül a hazai táj népünk munkája nyomán. S ez a kor érti és szereti igazán Mikszáthot, mert itt tudnak szárnyalni a lelkek.

HOZZÁSZÓLÁSOK

SÖTÉR ISTVÁN:

Az a gondolatmenet, mellyel Király István az *igazi* Mikszáth arcát kibontja, *helyesen* alapul a jellem- és léleknagyságért küzdő, azt számonkérő Mikszáthon. Irodalomtörténetírásunkban most első ízben hangzik el Mikszáth egyéniségének ilyen értelmezése, s azt hiszem, ez az egyedül helyes értelmezés — Király Istvánnak sikerült azt, főképp a *Különös házasság* szenvedélyes, pártosságtól átfűtött elemzésével bebizonyítani. Az előadás gazdag témákat hozott felszínre, igaz, csak vázlatosan —, de még így is a Mikszáth-probléma lényegébe engedtek betekintést Király Istvánnak azok a fejtegetései, melyekkel Mikszáth fejlődését a dzsentri-liberalizmusról való leválását, valamint humorát értelmezi, magyarázza. És azt hiszem, a Mikszáth-kérdés gyökeréig nyult le Király a mikszáthi ú. n. »kerülgető« stílus elemzésével is. Ez az elemzés nem csupán éles szemről tanúskodott, de kulcsot is szolgáltatott egynéhány, mindmáig megoldatlan, vagy kényelmesen kikerült kérdéshez is.

Nem akarok most kitérni arra az igényességre, mely ezt az előadást a stílusában, a megformáltságában is jellemezte. Király István helyes úton jár, amikor a gondolat szomszédságában nem hanyagolja el a kifejezést, — sőt ellenkezőleg, a meggyőző erő, a fejtegetésekből levonható mozgósító tanulságok hatékony érvényesítésének eszközévé avatja.

Király István előadásának vitatható oldalát elsősorban abban látom, hogy habár több ízben is hivatkozott a mikszáthi mű ellentmondásaira, általában túlságosan is a *kész* a kritikai realistává *már kialakult* Mikszáthtal foglalkozott, pedig a fejlődő, a félfeudális Magyarország viszonyai közül kibontakozó Mikszáth elmélyültebb elemzése csak kidomborította volna e nagy író haladó voltát. Nem értek továbbá egyet Királynak azzal a tételével sem, mely Mikszáth

félmúlt-ábrázolását kizárólag lírainak, idillinek említi. A következő kben meg próbalom majd bebizonyítani, hogy a félmúlt-szerúségnek helyenkénti érzékeltetése nem csupán Mikszáth romantikájának, de Mikszáth társadalomkritikájának is eleme volt.

Végül nem értek egyet Királynak azzal a tételével, hogy »igazi különcök jobbára a 900-as évek végétől kezdve jelentek meg Mikszáth műveiben«. A *Különös házasság* előtti Mikszáth-regények igenis, hemzsegnak a különcöktől — akár a Szent Péter esernyőjének Gregoricsára, akár a Beszterce Ostroma két Trnovszky fivérére, akár számtalan, egyéb fő- és mellékfigurára gondolhatunk. Királlyal ellentétben az a nézetem, hogy e különcök bemutatása is szerves része volt Mikszáth társadalombírálatának.

Ahhoz, hogy nézetemet bizonyítsam, engedjék meg, hogy fejtegetéseim tengelyébe a Beszterce ostromát állítsam, mellyel Király maga is foglalkozott, s mely a *Különös házasság* felé vezető út egyik legtanulságosabb állomása.

Mindenekelőtt Mikszáthnak a *Különös házasság* előtti korszakáról néhány szót — vagyis: kritikai realistává fejlődéséről — és politikai fejlődéséről is.

Mikszáth társadalombírálata lassan élesedik ki, — művészte bonyolult, ellentmondásos utakon érkezik el a realizmushoz. Élete utolsó szakaszában válik csak azzá a nagy íróvá, akiben kritikánk méltán láthatja Móricz Zsigmond elődjét és rokonát. Mindaz, amit a *Beszterce ostroma* előtt már megalkotott, legalábbis egy-egy vonást rejt magában azokból az elemekből, melyek a kései Mikszáth-műben olyan ragyogó összhanggá rendeződnek. A »tekintetes vármegye« világát mutatja be a nyolcvanas-kilencvenes évek Mikszáthja, — az »apró gentryt és a népet«, vagyis: nagyjából ugyanazt a világot, melyet Jókai is. Amikor azonban szemlét tart fölötte, tekintetét kezdetben még elfátyolozza az együttérzés, mely szívében a pusztuló nemesség iránt támad. A »régii« vármegyére gondol, felidézi a »régii« alispánokat és főszolgabírókat, — s máris meghatottá válik a hangja. Ez a meghatottság, természetesen, útját szegi realizmusának is.

A »tekintetes vármegyére« emlékező Mikszáthban azonban mégsem szabad a feudális rend rajongóját látnunk. Ő ugyanis jelenének vármegyéje elől fordul a múlt — helyesebben ; a *félmúlt* világa felé. Hogy azt a jelent milyennek látja, azt talán csak egy ízben árulja el, — amikor a *Galamb a kalitkában* (1893.) kettős története során állítja szembe a »régieiek« érzelmes és önzetlen erkölcsét az »újjak« léha és rideg erkölcstelenségével. Igen, a kortársi nemeseket Mikszáth olyanoknak látja, mint az egykori akarnok-képviselőt, aki cserbenhagyja feleségét, miután vagyonát elköltötte, sőt le is csukatja az asszonyt, váltóhamisításért — s mindezek után a Nemzeti Kaszinó zárt ajtai mögött, becsületbíróságon elnököl. De ki ütődne meg ezen? »Csak a falon lógó Széchenyi István homloka mutatott szigorú, sötét ráncokat. De azért ő sem mogorvább, mint tegnap volt, vagy tegnapelőtt. — Ejh, de hátha mégis ki talál egyszer lépni a rámajából, megrázkódik, s mennydörgő hangon rájuk kiált ; — Ide hamar a poharamat, hadd morzsoljam, össze, hogy ne ihassatok belőle zentűl!« Amikor Mikszáth emberséges és vidám, patriarkális és jellemes megyei urakat idéz föl az egykori vármegyéből: a Korláthyak miatt folyamodik hozzájuk. Megyei hivatalnokoskodásának emlékei, s az öregedő férfi elmélázásai is hozzájárulnak ahhoz, hogy a félmúlt vármegyéjét oly idillinek látja. »Ha rozsa is, de rózsaszínű!« — mentetegeti az elavult megyei viszonyokat. »Nem adom sokért, hogy éltem még a régi táblabírák között s hogy szemem láttára fogyott el az utolsó fény, amit a múlt dicsősége vetett még a kevésbé megyei címerekre.«

Mikszáth a *Beszterce ostroma* előtti években még azt az ábrándot táplálja, hogy »regenerálni« lehet valamikép a reformkor vezető osztályát: a nemességet. Ebből a kedves ábrándból csak lassanként ébred a valóságra, — de föleszmélésének valamennyi tanulságát levonja majd. A *Galamb a kalitkában*, de méginkább a *Beszterce ostroma*, ennek a föleszmélésnek állomásait jelzik. Mikszáth ábrándjának szertefoszlását azért érdemes figyellemmel kísérnünk, mivel ez egyszerűsmind realizmusa megerősödésének útja is, út, mely a *Különös házassághoz* és a *Nosztty fiu esetéhez* vezet.

A *Nemzetes uraimék* »nagyerejű« Mácsikjában még ábrándját próbálja megtestesíteni. Azt kívánná, hogy a nógrádi kurtanemes nagy álmai és kezdeményezései továbbéljenek az utódokban, remélve, hogy akik itt vannak, »azok már életrevalók, azoknak élniök kell, s vissza nézniök a multba, az apákhoz, hogy milyen betegségben pusztulnak el«. Mácsik utódait »fel kell tartani, amíg lehet, gyámolítani kell, mint a kialudni készülő tüzet. Mi lesz velünk, minél melegsziünk meg ezután, ha nagy hideg lesz?« A maga korának züllő nemesi osztálya láttán a reformkori nemesség arcát idézi, vigasztalásul — s hangja máris megbocsátóvá lágyulna: »Hiszen voltak hibái, nagy hibái, de e hibákban is mennyi fény, mennyi kedvesség! Az ereje tette gyengévé, a gyengesége tette szeretetreméltóvá s a szeretetreméltósága tette a sirba.« Tisza Kálmán parlamentjének, s a Nemzeti Kaszinó párbajhőseinek, kártyacsaloínak, »becsületbírósági« elnökeinek dzsentrí csűrhéje, »magas helyeken letelepedett szemete« elé Mikszáth odaállítja Mácsikot, a bocskoros nemest, és Laczkó Gábort, aki a karrier helyett a tisztá jellem útját választja. Ugyanakkor azonban a példaképül felidézett hősből — mégsem tud igazi hőst formálni. Hanem legfeljebb csak egy megható, becsületes, sőt végül szánalmas Don Quijotét, — ugyanolyan Don Quijotét, mint a *Beszterce ostromának* Pongrácz Istvánja. Mácsik voltaképp: fantaszta, — aki egész életét a »nagy pör« szolgálatának szenteli; Békés vármegyét akarja a Laczkó-familia számára visszaperelni. Egész Békés megyét, dús szántóföldjeivel, kövér legelőivel falvaival, pusztáival. Mácsik kis vagyonát s a Laczkók családi ékszerreit, még az asszonyok ezüst mentegombjait is fölémészti a pör, — melynek voltaképp semmi reális alapja. Mácsik »nagy plánumát« végülis a fiatal nemzedék, Laczkó Gábor tépi szét, akiből tíz esztendei áldozatok árán alispánt akart »nevelni« a familia, s aki végülis színésznek megy, színésznőt vesz feleségül. Mácsikot, a »nagyerejűt« megtörtégerincű, szánalmas, meghunyászkodó öregembernek látjuk a regény befejezésében, — de még így is föltámad benne a »virtus« és a szabadságharcban fejezi be ábrándos, fantaszta életét. »Nagy ambíciók levegőbe építve, nagy cselekedetek, ostoba célokra pazarolva« — kénytelen is kimondani róla bírálatát, Mikszáth. E bírálat mögöl azonban tekintete Mácsikban a jellem, a szív nagy erényeit kutatja. És néha valóban, sikerül is őt *nagynak* mutatnia; például, amikor még szerelméről is lemond, hogy »hivatásának«, a »nagy pör«, végigharcolásának szentelhesse életét.

Mácsik ábrázolásában Mikszáth művészetének olyan sajátossága mutatkozik meg, mely többi művére is, de különösképp a *Beszterce ostromára* rányomja bélyegét — mégpedig; az ábrázolásnak színváltó, összetett, bírálat és együttérzés, humor és szeretet, vád és védelem közt villódzó kettőssége. Mikszáth ábrázolásmódja nem egyértelmű; többnyire egymással ellentétes elemek keverednek benne. Ki is gúnyolja azokat, akiket szeret, — fáj is a szíve azokért, akiket ostromoz néha. Csak a Korláthy- és Döry-báró típusú emberek ellen emelt vádja hangzik egyértelmű, fenntartás nélküli szigorral. Király István mutat

rá, hogy ugyanilyen egyértelmű a fiatal lányokat ábrázoló, rajongó gyengédsége is. De még Noszty Feri alakjában sem lehet lemondania valamiféle kedveségről, mely miatt ez a léha, züllött fiatalember néha csaknem megnyerő színben mutatkozhatik meg előttünk.

A *Beszterce ostroma* Pongrácz Istvánjának alakjában is ez az ábrázolási kettősség, ez a villódzás-színváltás érvényesül. Hol szálnalmasnak, hol tiszteletet érdemlőnek látjuk a »várurat«.

De bírálát és szeretet párosul Mikszáth hangjában, amikor az *Eladó birtok* (1894) Marjánszky Mihályának történetét meséli el, — aki a hirtelen támadt szerelem »virtusában« lemond a birtokgyarapítás álmairól, sőt, tulajdon, virágzó birtokáról is, hogy leendő apósának adósságait kifizethesse. Az »eladó birtok« sorsában Mikszáth már-már a tulajdon ábrándjának kudarcával nézhet szembe; lám, így megy tönkre a nemesi osztály, pusztán a miatt, ami a jobbik, a tiszteletre méltóbb benne. »Igazán nem tudni, mi ölte meg őket rohamosabban? Hibáik-e, vagy erényeik?«

És Mikszáth ráébred lassacskán, hogy ezek az erények már csak egy félőrült, félkülönc Pongrácz Istvánban ölhetnek testet.

Mikszáth fejlődése a realista művészet felé, párhuzamos politikai fejlődésével. És ez az utóbbi fejlődés éppoly kevésbé egyenletes, mint amennyire ellentmondásos az előbbi. Szegedre kerülése előtt 1878-ban egyik röpiratában védelmébe veszi Tisza Kálmán politikáját, — a Szegedi Naplónál azonban szembefordul vele. Mikszáth ellenzéki korszaka ott bontakozik ki, az ellenzéki városban, mely megbuktatja Tisza Kálmán jelöltjeit az 1878-as választásokon. És az 1879-es szegedi árvíz alkalmával, amikor a szomszédos Pallavicini-nagybirtok önző ármentesítő politikája, az Alföldi vasút részvénytársaság nyereségvágya, és a Tisza-kormány cinikus bürokráciája miatt elpusztul a város, azon a rettenetes éjszakán, a Zsótér-ház ablakából kitekintő Mikszáth nem csupán a városházát körülölelő árt láthatja, hanem a katasztrófa valódi hátterét, a kiegyezés utáni Magyarország züllöttségét, embertelenségét is. Hangja sohasem válik már oly élessé, oly keserűen szatirikussá, mint az árvíz szülte írásai-ban. *Szeged pusztulása* című röpiratának ellenzéki szenvedélyességét később ömaga is tompítani kényszerült. És amikor a város újjáépítésének vezetésére megérkezik Tisza Lajos, az »udvarával«, Mikszáth újabb röpiratban, s még hevesebb bírálattal mutatja be munkájukat.

Ebből az ellenzékiiségből fakadnak a *Tisztelt ház* karcolatai, — s látszólag ezzel az ellenzékiiséggel szakítva áll majd később Tisza Kálmán oldalára.

Ekkoriban Mikszáth még bízik abban, hogy az erők és erények, melyek 48-at létrehozták, ott lappanganak a Mácsikok, a Laczkók leszármazottaiban. »Az én hőseim nem az adomázó táblabírák, sem nem a pazarló földesurak, hanem egyszerű kurtanemesek«. . . — határolta el a feudális mult egészétől rokonszenvét. Politikai álláspontját leghívebben talán az *Apró képek a vármegyéből* ama kis epizódjában fejezi ki, melyben Kupicza bácsi jeleníti a pártokat. Mikszáth is úgy érezheti, hogy a kormánypárt »két külön országot boronál össze, mintha én két asszonyi derekat akarnék befűzni egy miderbe.. .« A függetlenségi párt pedig »egy vézna leányzónak szab olyan ruhaderekat, szoknyákat, minők majd csak testes, kifejtett asszonyság korában lennének jók neki«. Ugyanakkor pedig a szocializmusról csak annyit tud Mikszáth, amennyit Hlavitsek Józsefnek, az elcsapott kántornak történetéből megtudhat róla. Politikai állás-

pontját tehát valóban hasztalan keresnök a nyolcvanas-kilencvenes évek parlamenti pártharcainak mezőnyein. Mikszáth politikai igényének a kormánypárt éppoly kevés volt, mint az ellenzék. És senki sem állíthatná, hogy írásaiban Mikszáth valamikor is Tisza Kálmán »propagandistájává« aljasodott volna. Ő, aki annyit ír politikáról és politikusokról, a maga korának politikai mozgalmait egyáltalán nem segíti, nem támogatja írásaival.

Halad a maga útján, magányosan, s illúziói szertehulltán egyre mélyülő komorsággal. Utolsó éveinek humora már nem is igen leplezi ezt a komorságot. De a maga korában *íróvá* e komorság nélkül nem is válhatott volna.

Pongrácz István alakjában Mikszáth megrajzolta mindazokat az erényeket, melyeket éppoly hasztalan keres a megyeszékhelyek, — mint a budapesti Kossuth Lajos-utca kaszinóiban. A Mácsik erényeit rajzolja meg Pongráczban, a bátorságot, a nagy tettek vágyát, az érzelmeik mélységét, a lovagi gyengédséget és odaadást. De mekkora változás ment már benne végbe a *Nemzetes uraimék* óta! Ez a regény, valamint a *Beszterce ostroma* és az *Uj Zrinyiász* (1898) ugyanegy probléma három változatát nyújtja, s e változatok Mikszáth mindinkább kiéleződő kritikaiságának erejéről tanúskodnak. Ez a kritikaiság metszi el Mikszáth ábrándjainak gyökerét is. Mácsik, Pongrácz és Zrinyi; három Don Quijote, — három férfi, akik éppen legértékesebb tulajdonságaik miatt ütköznek össze környezetükkel, — három anakronisztikus arc! Figyelemreméltó azonban, hogy 1884-től — a *Nemzetes uraimék* évétől — az *Uj Zrinyiász*ig mennyire elmélyül ez az anakronizmus. Mácsik még csak fantaszta volt, külön, aki egy délibáb után vetette magát, hatalmas erejével — Pongrácz már belézárkózik e délibádba, csökönyösen, tébolyult elszántsággal, — Zrinyi pedig éppen: kísértet. A feudalizmus egy hősi korszakának zavaró és tapintatlan kísértete. Mácsikkal Mikszáth még a reformkor nemesi erényeinek megóvását kívánta példázni, — Pongráczsal már nyíltan bevallja, hogy a multat nem lehet életben tartani többé — Zrinyivel pedig egyenest tragikomikusnak mutatja a visszakísértő multat. Pongrácz valahová a tizenhetedik századba vágyik vissza, — Zrinyi pedig elótoppan a tizenhatodikból; ezek a látszatra oly játékos ötletek Mikszáthnak egy nagyonis keserű társadalombírálat, — s egy önnön illúziói fölött is tartott ítélkezés alkalmait szolgáltatják. De a *Beszterce ostroma* és az *Uj Zrinyiász* után nem is látja többé idillinek a vármegyét, — hanem csak a Noszty-fiúk vadászterületének. A *Beszterce ostroma* tehát azért tanulságos, mivel éppen azt a folyamatot tárja elénk, amikor Mikszáth leszámol ábrándjaival, s ilymódon utat vág magának a kritikai realista ábrázolás felé. De Pongrácz személyében nem csupán a tulajdonságok, az erények időszerűtlen, külön, anakronisztikus jellege mélyül el, — hanem egy társadalmi osztály elaggottsága, szétbomlása is nyilvánvalóvá válik. Mácsikot még olyanak láttuk, mint aki kedvezőbb körülmények között *reális* célokra fordíthatja az erejét. Pongrácz azonban csak irreálisan képes élni a jelen körülményei között. Forradalmak azért születnek, mivel az emberek képtelenek tovább őrizni jelenükben, a rothadó multat. Pongrácz azonban képtelen megtúrni a mult szomszédságában a jelent. Pallosjogát kívánja használni, és seregét elindítja Beszterce ellen. A multban él, — és ezért szétrothad. A régi feudális osztály-erények visszajukra fordulnak cselekedeteiben; nagy tettekre vágyik s hadijátékokat rendez tót parasztjaival; mélyen és tragikusan szerelmes Apolkába, — de lemond róla, mivel nem képes átlátni a rossz színjátékon, melyet szenátoroknak öltözött csepürágók játszanak el előtte, a »meghódoló« város küldöttségeként. A feudális eszmények csak egy külön, egy elmebeteg tudatába fészkelhetik be magukat;

döbben rá Mikszáth az igazságra. De ugyanakkor arra is rádöbben, hogy a rothadás, mely Pongrácz elméjében megy végbe, — végbemegy a magyar osztály-társadalom szervezetében is. A »történelmi« osztályt egyrészt Pongrácz képviseli a regényben, — másrészt a koldusmód tengődő, egymást is meglopó Behenczy báróék. Ime ezzé lett a »félisteni« alispánok tekintetes vármegyéje!

Az eddig elmondottakkal alkalmazni próbáltam a Király István nyugtotta korképet, Mikszáthnak 1895 előtti életművére. Láthatjuk, hogy az eddig felsorolt művekben — a Galamb a kalitkában kivételével — bírálat és romantika szervesen összetartoznak, megférnek egymással — éppen ezért merevnek, mesterségesnek és elvontnak érzem Király István kettéosztását, mely szerint 1900 előtt Mikszáthnál a romantika és szatirikus bírálat művek két külön vonalat alkotnak. A *Nemzetes uraimék* : romantikus és bírálat is egyszerre, — a *Beszterce ostroma*-ban pedig ugyancsak, bírálat és romantikus költészet igen jól megférnek egymással.

De az elmondottakra azért is szükség volt, hogy megmutathassam a következőkben : Mikszáth művének helyenkénti félmult-jellege nem jelent feltétlenül líraiságot, hanem ellenkezőleg : szervesen összefügg társadalombírálatával.

Mikszáth sajátos következetességgel választja ki történeteinek színtereit. Ragaszkodik bizonyos vidékekhez, melyeknek népe kedves a szívének.

Regényessége csak bennük lel igazi otthonra. Ez az oka, hogy kerüli Budapestet ; »A kisvárosi élethez már nagy a város, a világvárosi élethez még nem elég nagy.« Mikszáth számára túlságosan rideg, »prózai« e város. »Regények Budapesten is történnek, de azokat a város összes vénasszonyai tudják ; paprika-drámák, szellemi öngyilkosságok valamely szálloda külön szobájában, eltűnt fiúk, elszóktetett lányok, efféle elcsépelet sablonok.« A Mikszáth-i történetek számára bensőséges fészekül csak — a szülőföld, a Felvidék és Szeged szolgál. Az ciső : az emlékek forrása, melyből Mikszáthnak a félmult világ felé oly szívesen forduló művésze, különösen pályája első szakaszán bőséggel merít, a második : a legregényesebb világ, bányavárosaival, különíveivel, derűs, életművész kispolgáiraival, s a Vág völgyében ködlő történelemmel, — a *Beszterce ostromának* témája csak ebben a környezetben teremhet meg, és semmiképp sem az Alföldön, vagy a Dunántúlon, de még Nógrádban sem. A harmadik : a parasztból lassan polgárosuló mezővárosi lassú és bölcs emberek városa, kiknek életelvei a Mikszáth éival annyira közösek. Szegednek, népének arca előbukkan valahányszor *népről* ír Mikszáth — még ha az ország más tájainak népéről is.

Otthonos öröme, mellyel a Felvidék tájain sétáltatja képzeletét Mikszáth, mégsem holmi romantikus álmvilágnak szól. Elmaradottnak, jámborul hiszékenynek és sötétben babonásnak kell látnunk e vidéket, virágos mezői, tarka falvai ellenére. Vagy talán nem rejlik-e mélységes gúny — ha mégoly érzelmes hangsúlyokkal tiltóztat — a »szent esernyő« történetében, melyet egy középkori műveltségi fokon meghagyott nép szó, a glogovai plébános zsebének javára? És elképzelhetjük-e Pongrácz István »haditetteit« — egy vasúti csomópont, vagy egy ipari város szomszédságában? Mikszáth, amikor elmélázik is Nedec várának festői környezetén, s amikor egy tündérmese kellékeit látja is szerteszórtan, erdőkön, bérceken : e tündérmesében is a sínylódó, tengődő népre figyelmeztet. Feudalizmusban megrekedt környéken él Pongrácz István, aki ugyancsak a feudalizmusban rekedt meg.

Az sem véletlen, hogy amikor a polgárságról rokonszenvvel ír, akkor a Tarnóczy Emileket, a Wibra Gyurikat arról a Felvidékről választja, mely

a maga sajátos történelmének, fejlődésének jóvoltából, a viszonylag legszervesebben polgárosult, s viszonylag legrégebb hagyományokkal rendelkező réteget hozta létre. Ugyanakkor habár szeretettel, reménykedéssel vár is a fiatal nemzedéktől valami jobb, emberségesebb világot, lehetetlen észre nem vennie, hogy a felvidéki polgárság többsége egy külön, időszerűtlen szinten rekedt meg. Bolondos Gregoricsok és Trnowszkyk élnek a festői kisvárosokban, — s néha rokonnak is érezhetjük őket a fél örült, félkülönc Pongráczokkal. Lehetetlen eltagadni, hogy Mikszáth szereti az ő különceit, — de megrekedtségüket is látja. Ez az egész felvidéki világ a félmult vizei alól merült föl Mikszáth regényeiben. Ennek a félmultnak különös jelentőség jut Mikszáthnál. Legtöbb regénye a félmultban játszódik, — vagy legalábbis elmosódnak bennük a jelen és a mult határai. Ez pedig csak azért lehetséges, mivel a társadalom, melyről ír, maga is kissé anakronisztikusan fest, s a jelenben csak féllábbal áll. Pongrácz, aki mindkét lába alá a multat keresi támasztékul : e társadalom legkövetkezetesebb, s valóban tipikus képviselője. Amikor Mikszáth a multról ír is, mintha a jelenről írna, s amikor a jelenet mutatja, meg nem állhatja, hogy a félmultbavissza ne pillantson. A *Szent Péter esernyőjének* Gregoricsa például a szabadságharc idején él, de ezt Mikszáth csak egyetlen utalással érezteti, — piros esernyőjével együtt, élhetne ő Mikszáth korában is. A *Kisértet Lublón* Kaszparekjének üldözői, a sztaroszta, a városi tanács, a Lengyelországba utazgató borkereskedők, s a felvidéki kisváros alakjai : multbelieknek ábrázoltak, s mégis jelenbéliek.

Mikszáth csak azzal teremthette valószerűvé, hitelessé Pongrácz István alakját, hogy ilyen, félig a jelenben, félig a multban — vagyis : a félmultban — álló társadalmat rajzolt körébe. Aminthogy ez a társadalom ilyen is volt. A korai Mikszáth, aki még nem szabadult meg egészen ábrándjaitól, ezért érzi is magát otthonosan benne. És egyideig szubjektív, személyes vonzódás is közelíti e félmulthoz. Majd csak a *Különös házasságban* távolodik e világtól objektív, kritikai távolságba.

A Pongráczéhoz hasonló mániák kisebb-nagyobb mértékben ott tenyésznek szelesebb környezetében, a szomszédos városokban is. Ezért érthető és természetes, hogy hóbortjait kímélik, megbecsülik valósággal. A regény cselekménye voltaképp abból indul ki, hogy az egész környék *közreműködik* Pongrácz hóbortjában. Ki parazitamód, mint Pruzsinszky, — ki jobbagymód, mint a Pongrácz-nagybirtok tót parasztsága — ki pedig félig tréfás, félig megértő szellemben, mint Blázy polgármester és barátai. Don Quijote minduntalan egy józan, kegyetlenül valóságos világba ütközött, — Pongrácznak azonban cinkosa az egész megye ; elegyengetik az utat, botorkáló léptei előtt, gyengéden terelik el figyelmét Besztercéről, melyet a »várúr«, megostromolni készül, s közös erővel öltöztetik testi, tapintható valóságba Pongrácz káprázatát, amikor szenátoroknak álcázott komédiásokkal vizet, földet, fűvet és szűzlányt küldenek elébe, engesztelésül. Ennek a kis jelenetnek megrendezésében csaknem lelkesülten vesznek részt a zsolnai urak. Nem, a környező társadalom aligha kényszerítené Pongráczot, »felébredésre«. Csak a fiatalság, a szerelem, az egészségesen, épen és tisztán megmaradt indulatok, Tarnovszky Emil érzései — dacolnak a »várúr« rögeszméjével. De még neki is *idomulnia* kell Pongrácz tébolyához ; elő kell kerítenie a szökött Estellát, hogy ilymódon tulajdon mániáján keresztül kényszerítse térdre ellenfelét. Mély értelme van annak is, hogy Mikszáth mindvégig megtartja Pongráczot ábrándvilágában. Don Quijote fájdalmas, megrendítő önbírálata a halálos ágyon, nem hangzik el a haldokló »várúr« ajkáról.

Mert Pongrácz *nem* került összeütközésbe a környező világgal, — sőt inkább a lényegét fejezte ki. Nem csupán a kilencágú korona kedvéért kímélik őt még a főispán és miniszter is; cselekedetei kirívó voltak ellenére, az osztály tudatában lappangó érzelmekkel valamiképp egybehanganak.

A *Beszterce ostroma* példája arra figyelmeztet, hogy Mikszáth a félmult szerepeltetésével nem idillt, — hanem társadalmi elmaradottságot kívánt érzékeltetni.

Hozzászólásomat azzal zárom, hogy a szocialista realizmus felé haladó magyar irodalom bőséggel tanulhat Mikszáthtól. Hisz az anekdóta nem műfajánál fogva jelent korlátot, hanem alkalmazásának módja, vagyis az író világnézete szerint.

Az emberszeretet, a derű, a színesség kifejezésére, népünk életének gazdag ábrázolására, a rendelkezésünkre álló különféle technikák és módszerek közül bizton választhatjuk a Mikszáth-i elbeszélő varázs és a Mikszáth-i közvetlen, meleg érzésekkel áthatott stílus hagyományait, melyekből az ő utódai és a mi elődeink közül Tömörkénytől Móricz Zsigmondig — annyian és oly hasznosan merítettek.

RUBINYI MÓZES:

Király István alapos és szép előadása, valamint Sötér István ehhez méltó hozzászólása után én csak néhány egyszerű adattal és gondolattal szeretném megszerezni ennek a valóságos Mikszáth-ünnepséggé magasodott ülésnek anyagát.

Tudjuk, hogy Mikszáth Kálmán országos jubileumának ünnepségei után néhány nappal, 1910-ben halt meg. Alig temettük el, már megszólaltak az akkori Magyar Tudományos Akadémia kuvikjai. Mit huhogtak ők, akik csak pár hónapja hódolattal hajbókoltak a költő előtt? Azt huhogták és ez nyomtatásban is olvasható akkori folyóiratokban, hogy így-úgy, Mikszáth nem is volt olyan nagy író, hiszen legfeljebb egy-egy anekdótát tudott jól elmondani. És ez az aknamunka éveken át folytatódott s volt idő, hogy a Mikszáth-oeuvre-hez rendületlenül hűséggel való ragaszkodás monomániának tetszett némely reakciós lelkek előtt. S mi történt ezzel szemben akkor, midőn a dicsőséges Szovjet Hadsereg felszabadított bennünket a fasiszták járma alól? Feledhetetlen emlék e boldogságos hetekből. Mikszáth nevét a diadalmas Szovjet Hadsereg egy vitéz katonájának ajkáról hallottuk felénk zengeni. Ezt a katonát úgy hívták (s úgy hívják) : Illés Béla. Ő volt az, aki midőn egy újságíró azt kérdezte tőle, mi legyen most már a magyar irodalom útja, ezt felelte : »Egyszerű a válasz. Tovább haladni azon az úton, amelyen Mikszáth Kálmán indította el irodalmunkat.«

Mikor ma ez ülés előtt a Mikszáth életrajzára vonatkozó anyagommal foglalta toskodtam, kezembe került Mikszáth Kálmánnak egy budapesti bejelentőlapja. Sajátkezűleg állította ki a költő és abba a rovatba, hogy : »polgári foglalkozása«, azt írta oda, hogy : *író*. Felesége nyilván ezzel nem volt megelégedve, mert a bejelentőlap hivatalos beadása előtt ő, az asszony odaírta az »író« alá hosszúkas betűvel : »országgyűlési képviselő«. Hallani vélem, amint pörlekedett a férjével. »Mért írja Maga csak azt, hogy író? Hiszen ugyanezt odaírhatja például Szomaházy István is, pedig Maga csak több, mint ő, hiszen Maga »országgyűlési képviselő«. Sietek megjegyezni, hogy ezzel nem akartam rosszat mondani,

hiszen a sors megadta nekem, hogy közelről láthattam Mikszáth Kálmánné áldozatos hűségét. Mikszáth Kálmán feleségének lenni nehéz hivatal volt és ez az asszony örömben, bánatban pompásan ellátta ezt a szent hivatalát. S ellátta különösen azokban a keserves években, amikor mások a boldogság első örömeit élvezik. Mikszáth Kálmán szívében nagyon soká izzott a fájdalom szenvedése s e súlyos idők segítségét Mikszáth úgy hálálta meg, hogy *kétszer is elvette feleségül Mauks Ilonát*. Első, összeomlott házasságuk után hét évig várta vissza hűséggel felesége és Kálmán vissza is jött a *Jó palócok* első tiszteletpéldányával, amelyre ezt írta gyöngybetűivel: »A gyerekek című rajz Annájának, az én kedves volt feleségemnek, Ilonkának, Kálmán.«

Ha most arra a kérdésre kellene felelnem: mi a magyarázata annak, hogy a szocializmust építő magyarság annyira érti és méltányolja és a magáéinak érzi Mikszáth műveit, akkor a következőket mondhatnám: e tekintetben helye irodalmunkban analóg Puskinéhoz az orosz irodalomban. Tudjuk, hogy Lenin kedvelt olvasmányai voltak Puskin művei, s tudjuk, hogy hazánkat újjáépítő államférfiaink Mikszáth műveinek olvasásával pihennek és sokszor okulnak is. Hangsúlyoznunk kell, hogy Mikszáth nem volt szocialista, többször szatirizálta is a szocializmust, a szocialistát, a hombár-rendszert. Csaknem egyidős volt a *Kommunista Kiáltvány*-nyal s míg polgári kortársai közül (az elvtársakról nem is szólva) sokan olvasták a *Kommunista Kiáltvány*-t és figyeltek fel a szocialista irodalomra, Mikszáth nem mutatott különös érdeklődést, vagy megértést ez eszmék iránt, mégis társadalom-kritikája megdöbbentő hűséggel jellemzi élete évtizedeinek rothadt gazdasági, társadalmi és politikai viszonyait. Azt hiszem mégis, hogy világszemléletének társadalmi kritikájában az *antiklerikális* vonás él legélesebben. Szerencsésnek tartom ezért, hogy Király István tanulmányában a *Különös házasság* behatóbb fejtegetésével illusztrálta tanulmányrajzának vonásait. Nem véletlen, hogy Mikszáth legszebb politikai arcképeit Szilágyi Dezsőről írta, az úgynevezett »polgári házasság« egyházpolitikai harcainak igazságügyminiszteréről s már e tanulmányok egyikét azzal az antiklerikális szatirikus jelszóval fejezi be, amellyel a *Különös házasságot* is: »Urrak a papok«. (Mellékesen jegyzem meg, hogy rájöttem nemrégiben e szólás eredetére. Tábori Kornél, az 1944-ben mártírhalt halt kitűnő újságíró, Jókai Mór életének kis regényében írja, hogy Komáromban egy összeomlott lelkű koldúsféle motyogta állandóan az utcán: »Urrak a papok.« A papok, mágnások, földesurak, bankigazgatók világának hajótöröttje dadogta halk szemrehányásul e világ ellen.) Szeretném még erősebben kihangsúlyozni, hogy azok a vonások, amelyekre bennünket Fagyeyev elvtárs tanított s amelyek a szocialista realizmus jegyében készült irodalmi művek, írói alkotások ismertető vonásai, a régibb magyar írók közül kettőben jelentkeznek, persze nem maradéktalanul. E két magyar író: Petőfi Sándor és Mikszáth Kálmán. Ez persze nem jelentheti a filius ante patrem konjunkció-jelszavát. De kísértetiesen jelentkeznek e gondolattal kapcsolatban alkotásaik a tömegek, a nép egyszerű gyermeke számára való abszolút érthetőségük, világosságuk révén. Persze, Petőfiben a népiesség, a forradalmasság közvetlenebbül jelentkezik, míg Mikszáthnál csak másodlagosan, de így is Mikszáth e tekintetben is magasan felette van számbajöhető magyar konkurensének: Jókai Mórnak.

Meg kell azt is mondanom, hogy a nyelvi eszközökkel való sajátos jellemzés Mikszáth műveiben lendül fel újra világirodalmi viszonylatba, főleg alakjai egyéni stílusában, egyes alakjai mindegyre visszatérő kedvenc szólásainak szerepeltetése által. Nem merem azt mondani, hogy az ő hatása (bár az sem

valami nagy lehetetlenség) mégis utalok Mihajl Solohov, Szemjon Babajevszkij regényeinek s a magyar Déry Tibor novelláinak hasonló stílári jelenségeire.

Jól tenné a most, remélem, különös buzgalommal kiterelvényesedő Mikszáth-irodalom, ha segítene lélektani, esztétikai eszközökkel magyarázni Mikszáth stílusának ritmikáját, azt a csodálatosan szép jelenséget, hogy bizonyos helyzetekben, melyek eléggé heterogének (szerelmi érzéshangulatok, valamint szenzációs felsorolások alkalmából) ritmusra csordul a prózaíró költő ajakáról a szó. Tudjuk éppen Gorkij legújabbán megjelent tanulmányaiból, hogy ez a nagy író és éppoly nagy nyelvzseni egyik első munkáját ritmikus prózában írta s ezért ki is kapott atyai barátjától, Tolsztojtól. Ő, Gorkij, írta le azt a kifejezést, amelyet minden igaz író és stilszta sokszor átérez: *a szó kinja*. A nyelvelvi vajúdás e kínlódása Mikszáth egész munkásságát is végigkíséri, szavak, fordulatok egész évtizedeken keresztül izzanak lelkében, míg végre valóban szógyöngyök lesznek belőlük. A kínlóadás szüli az igazgyöngyöt s a kínlóadás ez útjának megrajzolása, remélem, még sok fiatal esztétikust fog munkára vonzani a Mikszáth-oeuvre-rel kapcsolatban.

Néhány hete elmentem Mikszáth sírjához a Kerepesi-temetőbe és fájó szívvel láttam ott a pusztulás képeit. A sír körül, ahol Mikszáth mellett Berci fiának (a »németkének«) hamvai nyugszanak és a Jánoskéé, akit mindenek felett szeretett e földön, rendes kerítés volt, azt azonban még 1944-ben ellopták, feltűzelték. Mikszáth egyénisége, sorsa, emberi és írói alakja nem kis mértékben hivatott arra, hogy új pedagógiánkban feléje irányítsuk utódainkat. A temetőn kívüli is kell, hogy legyen erre megfelelő alkalom. Nem akarom bővebb fejtegetéssel e szép ülés idejét igénybevenni, ezért csak egyszerűen megmondom, induljon ki e mai Mikszáth-ülésünkben a jelszó s valósuljon is az meg minél hamarább: *Szobrot Budapestén Mikszáth Kálmánnak!*

KARDOS PÁL (Debrecen):

Király István, akivel igen sok ponton egyetérték, és aki egyes megállapításáival magas tiszta csúcokat ért el, nem egészen helyesen itéli meg Mikszáth fiatalabbkori novelláit, a *Jó palócok*-at és a *Tót atyafiak*-at. Király felfogása szerint ezeknek a romantikája még egy alacsonyabb fokát jelenti Mikszáth írói fejlődésének, ezeknek a novelláknak a társadalomszemlélete még a nemesi osztályszemlélet korlátai között mozog. S innen kezdve Király fokozatos állandó emelkedést lát Mikszáth utolsó művein.

Hogy az egész mikszáthi mű igen magas színvonalú, arra fölösleges szót vesztegetni. A fejlődés vonalát azonban úgy látom, hogy az elején van egy igen magas hullámhegy, s ez éppen a *Tót atyafiak* és a *Jó palócok*; utána, bár igen magas szinten marad Mikszáth társadalomszemlélete, de bizonyos visszaesés következnek be, s csak végső fejlődésében emelkedik túl az író a *Tót atyafiak*-on és *Jó palócok*-on.

Király elvtárs helyesen mutatott rá ezeknek a novelláknak a romantikus voltára, de kell-e mondanom, hogy romantika és realizmus nem olyan ellentétek, amelyek kizárnák egymást ugyanabban a műben? A *Jó palócok* és *Tót atyafiak* társadalomszemléletét komolynak, mélynek, realisnak látom. Igenis, van ezekben a romantikus, idillikus elbeszélésekben társadalombírálat is. Az író állás-

foglalása benne van abban az érzelmességben is, amellyel a népi alakokat ábrázolja. De még inkább abban, ahogy a kicsinyek, a szegények, a tisztaszívű ártatlanság pártjára áll, mint pl. *A kis csizmák*-ban, a *Bede Anna tartozásá*-ban, *A néhai bárány*-ban. Még élesebb az állásfoglalása ott, ahol a konfliktus közvetlenül az osztályellentétből ered és tragikum fejlődik belőle. Gondoljunk *A pogány Filcsik*-re, akinek a leányát elcsábította a szolgabíró, s aki sértett becsületérzetében nem tud megbocsátani a leálynak. Vagy még inkább a brezinai bacsár aki meggyalázottsága tehetetlen dühében tűzbe borítja minden vagyonát s maga is ott hamvad el.

Ezekben az elbeszéléseiben Mikszáth olyan komolyan veszi az ember életét, az ember sorsát a társadalomban, mint azután hosszú évekig nem. Lehet, hogy pályája derekán írt műveiben többrétű, szellemesebb, gúnyosabb a társadalomkritikája, de van ebben a bármily élesen látó és ötletesen csúfolkodó bírálatban igen sok szkepticizmus is. Gyakran ilyesforma gondolkodás érzik műveiből: »Ti emberek, mit törítetek annyira magatokat, miért fogjátok fel annyira tragikusan az életet, hiszen a hibákon úgy sem lehet segíteni, de valahogy el lehet viselni őket.« Vannak művei, ahol a legsúlyosabb problémát éppenséggel megkerüli, az elkerülhetetlennek látszó tragikumot nem megoldja, hanem feloldja egy kissé felelőtlen komikumban, vagy humorban. Pl. a *Beszterce ostromá*-ban sem kerül összeütközésre sor Pongrácz gróf serege és a hatóságok között; ügyes fogással, komédiával sikerül az ügyet elsimítani. Valahogy így oldja meg Mikszáth az *Uj Zrinyiász* problémáját is. Zrinyit nem kell bíróság elé állítani a vérengzésért, a királyi kegyelemmel, a vajdahunyadi várba való relegációval minden elintéződik. Mindez mélyen jellemző az egész 67-es korszakra, amely ugyanígy elkerülte, elkente az összes nagy társadalmi problémákat.

Amikor azonban, századunk elején a feudálkapitalizmus válsága, ellentmondásai egyre élesednek, ez a szkepticizmus tarthatatlanná válik becsületes író számára. A konfliktusokat nem lehet többé elkendőzni. Mikszáth szemlélete is felelősebbé, komolyabbá, sőt komorabbá válik. Utolsó nagy művei: a *Különös házasság*, a *Noszty fiu*, *A feketé város* tanúskodnak erről. Ezekben nincs többé szerencsés befejezés. Buttler gróf és Horváth Piroska szerelméről még sejteni engedi az író, hogy valahol, ismeretlen országban eljuthatott a beteljesülésig, de ha így is volna, hazájukról, vagyonukról kellett lemondani érte. Noszty Feri és Tóth Mari esete azonban már kurtán-furcsán, tragikomikusan ér véget, a megegyezés itt lehetetlen. (Érdekes összevetni a *Noszty fiut* a *Szent Péter esernyőjé*-vel: ott a hozományvadászatból még szerelem és boldog házasság lehet!) Végül *A feketé város* egészében tragikus történet. (A probléma hasonló, mint a *Nemzetes uraimék*-ban, *Beszterce ostromá*-ban, *Uj Zrinyiász*-ban: a hanyatló feudális világ és az új, polgári rend összeütközése, amiből az újnak kell győztesen kikerülnie.) Mikszáth nagyságát, becsületességét mi sem mutatja jobban, hogy bár egy alakját sem formálta több szeretettel, mint Görgey alispánt *A feketé város*-ban, Görgey fejének mégis le kell hullania. Le kell hullania, mert bűnt követett el, és a bűnt Mikszáth ekkori, felelősebbé vált világnézete szerint bűnhődés követi, le kell hullania, mert Görgey a halódó régít képviseli a születő újjal szemben. A születő újnak, a polgári öntudatnak a fiatal Fabricius a bajnoka, ezért övé a győzelem, de ezért kell elvesztenie szerelmét: Görgey leányát.

Befejezésül hadd idézzem Mikszáthnak egy érdekes nyilatkozatát. Csak fejből idézhetem, mert a feljegyzés, amelyben valaha olvastam, 1944-ben megsemmisült. Apám, néhai dr. Kardos Albert jegyezte föl, hogy Mikszáth egy beszélgetésük során, amelyet a koalíciós harcok idején folytattak, ilyen kijelen-

tést tett : »Minden magyar ember 48-as ; hogy melyik pártba tartozunk, ez csak temperamentum dolga.«

A temperamentumon azonban nagyon sok fordul meg. Éppen ezért örömmel üdvözlöm Király elvtársat, hogy ilyen forradalmi temperamentummal vágott neki a Mikszáth-kérdésnek, s ez bizonyára el fogja juttatni a teljes tisztázásig.

MÉREINÉ JUHÁSZ MARGIT :

Mondanivalómat két hozzászóláshoz szeretném fűzni : Rubinyi Mózesnek ahhoz a megjegyzéséhez, hogy Mikszáth fiatal éveiben sokat szenvedett, és Sötér István hozzászólásának Mikszáth szegedi éveire vonatkozó részéhez.

Szerintem Mikszáth szegedi éveei más jelentőségűek voltak az író politikai fejlődése vagy talán visszaesése, és más jelentőségűek voltak írói, művészi fejlődése szempontjából.

Mikszáth 1878-ban, mielőtt a *Szegedi Napló*hoz került, Pesten a szegény újságíró életét élte. Elszakadt a vármegyei nemességtől, feszültebb politikai légkörbe került. Megismerte a nincstelenséget és a kizsákmányoltságot. Tanúskodik erről a MTA Kézirattárában őrzött egyik levele, amelyet egy Gyula nevű barátjához intézett 1878 nyarán (Rudnyánszky Gyula). Ebben a levélben egyik munkáját *A humor hazája* c. népi eredetű humoros elbeszélésgyűjteményét, amely később *Az igazi humoristák* címen jelent meg, felajánlja barátjának, a »Rózsa és neje« cég belfogójának, hogy vegye meg azonnal fizetendő 30 forintért. Elpanaszolja ebben a levélben, hogy volna ugyan kiadója, aki kevéssel azelőtt *Politikai schwindlerei* c. röpiratáért 80 Ft-ot fizetett, s mivel ezt a röpiratot Tisza Kálmán 10 000 példányban rendelte meg a választói számára és mivel egy ilyen röpirat ára 1,60 forint, a kiadó 16 000 forintot nyert, komoly vagyont szerzett, de most ezért a másik munkáért sürgős szükségében az előlegesen kért 50 forint honoráriumot sem akarja megfizetni. Mikszáth nyomorát híven ecseteli a levél néhány mondata : »Ruhám elszakadt rongy, csizmám hasonlatosképpen. Úgy állok itt, hogy lehetetlen pirulás nélkül az utcára lépnem.« — A levél minden sora azt tükrözi, hogy Mikszáth keserű tapasztalatain keresztül világos képet kapott arról, hogy mit jelentett a kapitalista könyvkiadók kizsákmányoló politikája.

Nyomoráról a *Szegedi Napló* egyik munkatársa is beszámol a *Napló* 25 éves jubileumára kiadott *Albumban*.

Amikor 1878-ban felkeresték Mikszáthot, hogy Szegedre hívják, egy József-utcai lakás kis cselédszobájában betegen találták. Orvosságos üvegek között, magárahagyva, sötét, reménytelen hangulatban. — »Vigyetek el!« — kiáltotta — »Vigyetek el!«

És mégis — Mikszáth, elhagyván Pestet, nem élte tovább a nyomorgó újságíró életét, nem menetelt azokkal tovább. Szegeden más volt a légkör, távolról sem érhetne más, mint nacionalista szellem. Tisza Lajos kétségtelen befolyása, baráti körének egész gondolatvilága módosította Mikszáth harcos magatartását. Politikai mondanivalója bűvópatakként jelentkezett. A burkolt mondanivaló nem ártott írásai művészi értékének. A szegedi nép megismerése is gazdagította az író, művészi fejlődésének nagy lendületet adott. Mindezek mellett : Tisza Lajos barátsága nélkül politikai színvállás szempontjából Mikszáth tolla élesebb lett volna. Vagyis : Mikszáth Szegeden művészi szempontból igen sokat fejlődött, a haladó szellemű politikában kevesebbet.

KIS CSABA:

Király István elvtárs hangsúlyozta, hogy Mikszáthot a mi korunk érti meg legjobban. A hivatalos Magyarország halála után szembefordult vele, igyekezett kisebbiteni jelentőségét, igyekezett lerántani arról a helyről, ahova addig saját maga emelte. Ez volt az a beállítás, amellyel Mikszáthot hosszú időn keresztül mint Herczeg Ferenc »szellemi őstét«, közvetlen elődjét igyekeztek feltüntetni.

Király elvtárs a *Különös házasság* elemzésénél rámutatott arra, hogy Mikszáth ebben a művében milyen szenvedélyesen ostorozza a feudális Magyarország bűneit, milyen harcosan foglal állást a klérussal, a reakciós nagyurakkal szemben. Ez tudatos, harcos magatartás volt, s hogy ő maga mennyire következetesen igyekezett végigvinni ezt a magatartást, azt a regényen kívül ekkori állásfoglalása is mutatja. Már akkor, amikor a *Különös házasság* első folytatásai megjelentek a Pesti Hírlap 1900. évi számaiban, Mikszáthot levelekkel árasztották el, melyekben azt követelték tőle, hogy másítsa meg regénye témáját, hagyjon fel a papság ellen intézett támadással. Mikszáth azonban nem volt hajlandó megalkudni, meghamisítani a valóságot. Nyílt levelében, melyet 1900. áprilisában tett közzé, részletesen kifejtette ezt az álláspontját: semilyen erő nem kényszerítheti regénye megváltoztatására.

Az uralkodó osztály hamar felismerte azt a veszélyt, melyet e mű megjelenése jelentett számára, ezért amint lehetett, megindították hadjáratukat Mikszáth ellen. Vádaskodásaik be nem vallott, de nyílt célja az volt, hogy elvegyék a *Különös házasság* mondanivalójának élet, megfosszák a haladó mozgalmakat attól a jelentős fegyvertől, melyet a regény adott kezükbe a reakció ellen vívott harchoz.

Az első támadásokra 1904 folyamán került sor: Bosits Gábor kúriai bíró — tehát a hivatalos Magyarország egyik leghivatottabb védelmezője, aki amellet a Döry-család rokona is volt — álnéven cikket közöl a *Vasárnapi Ujság* c. lapban, melyben Mikszáthot történelemhamisítással vádolja. Ez a cikk — bár rövid időközökben több más cikkel igyekeznek támogatni — nem hozza meg a kívánt sikert, nem sikerül agyoncsapnia a regényt — így új taktikához kénytelenek folyamodni. Ez az új taktika az agyonhallgatás politikája. A *Különös házasság*-ról hosszú éveken át nem esik említés — mintha meg sem íródott volna. Amikor például Mikszáth műveit az Akadémia Marczibányi-jutalommal tünteti ki, Beöthy Zsolt, aki a jutalmazó javaslatot teszi, nem említi a könyvet, bár Mikszáth többi regényeiről elég részletesen beszél. Ugyanígy elhallgatja a regényt a hivatalos irodalomtörténetírás: Alszeghy, Császár Elemér is: egyszerűen nem vesznek róla tudomást. Jellemző, hogy amikor Herczeg Ferenc 1928-ban emlékbeszédet tart Mikszáth Kálmánról az Akadémián, felsorolja Mikszáth műveit, de a *Különös házasság* megint csak hiányzik ebből a felsorolásból.

Ezzel a magatartással tehát az irodalom akkori nagyságai lényegében igyekeznek meghamisítani Mikszáth írói arcát, elködösíteni a magyar olvasók róla alkotott képét.

Azonban ez a taktikai manőver sem hozta meg a kívánt teljes sikert. Újabb lépéshez kellett folyamodni. Ekkor, 1931-ben jelent meg Döry Ferenc levéltári igazgató könyve, *Gróf Buttler János házassága* címen. Döry ezzel a könyvvel példátlanul aljas és szemérmetlen hadjáratot indított Mikszáth ellen. Célja az volt, hogy ezzel Mikszáthot erkölcsi magatartásában, erkölcsi hitében támadja meg s ezzel »közömbösítve« a regény eszmei mondanivalójának igaz-

ságát, ezen a téren is hozzájáruljon a fekete reakció, a katolikus klérus a Horthy-fasizmusban visszaszerzett hatalmának megszilárdításához. Döry felújítja a történelemhamisítás hazug vádját s ugyanakkor aljasul megtámadja Mikszáthot: »Műveiben szerette előtérbe tolni az erkölcsileg szennyest« — írja róla.

Nem csoda, hogy az uralkodó osztály körei nagy örömmel üdvözölték ezt az állásfoglalást. Elsősorban persze a klérus, mely hivatalos lapjában, a *Katolikus Szemlében* »nagy könyvsikert« kíván Döry munkájának. De résztvesz az általános ünnepségekben a hivatalos irodalomtörténetírás is. A Pintér Jenő szerkesztette irodalomtörténet például azt állítja, hogy Mikszáth könyve ezzel került végre a helyes megvilágításba. A *Magyar Kultúra* című klerikális folyóiratocska pedig odáig vetemedik, hogy a *Különös házasság*-ot »pamflet-szerű fércmű«-nek nevezze.

Jellemző, hogy ebben az időben senki sem mer Mikszáth védelmére kelni. Az egyetlen ilyenértelmű állásfoglalás a *Nyugat* egyik glosszája, de ez is azon vitakozik, hogy Mikszáth nem történelmet írt, nem filológiai pontosságú műre törekedett, hanem regényt — így Döry támadása túllő a célon.

Ettől kezdve jóformán senki sem akad, aki rá merne mutatni a regény tulajdonképpeni értékére. Még Schöpfung Aladár is, aki pedig általában tisztán és világosan, sokszor előremutatóan veti fel Mikszáth életművének problémáit, csak odáig jut el, hogy a regényben legfeljebb a Tisza Kálmán liberális politikájának, a Wekerle-kormány egyházpolitikai harcainak visszhangját látja.

A *Különös házasság* igazi mondanivalóját csak mi érthetjük meg és használhatjuk fel jól: akik — éppúgy, mint Mikszáth Kálmán — harcban álltunk és állunk a klerikális reakcióval, a sötétség hatalmaival. Nem véletlen, hogy népi demokráciánk irodalompolitikája örömmel fordult efelé a regény felé — de nem véletlen az sem, hogy az új kiadás megjelenésekor — de különösen a színpadi átdolgozás bemutatásakor — a klerikális reakció olyan féktelen támadásba kezdett Mikszáth ellen. A hatalmáért vesztett kutya módjára acsarkodó reakció sajtója, az *Uj ember* és a *Hazánk*, igyekezett belemarni Mikszáthba is. Ismét és újra felvetették a történelemhamisítás vádját, felénk pedig azt kiáltották, hogy nem jól értelmezzük a művet, meghamisítjuk a *Különös házasság* igazi mondanivalóját. Emlékeztet, hogy akkor a *Szabad Nép*, Pártunk lapja, több cikkben válaszolt ezekre a támadásokra. Pártunk rámutatott arra, hogy e regényt eddig csak mi használtuk fel úgy, ahogy azt Mikszáth akarta, mi tettük valóban éles fegyverré, harci eszközzé a dolgozó nép kezében, mely Mikszáthot haló poraiban is szövetségésének tartja.

A *Különös házasság* valóban fegyver, és pedig jól használható fegyver volt és marad a mi kezünkben, a sötétség ellen vívott harcunkban. Ezért illeti meg különleges hely Mikszáth Kálmán műveinek sorában s ez az, amit Mikszáth írói munkásságának helyes értékelésénél, minden ellenséges meghamisítási kísérlettel szemben, figyelembe kell vennünk.

WALDAPFEL JÓZSEF:

Királyelvtárselőadásokoldaluanés az irodalmi forma szempontjából mintaszerűen vázolta Mikszáth művészetének legfontosabb vonásait. Nagy nyomatékkal hangoztatta véleményét Mikszáth fejlődésének töretlen, minden szempontból

kezdetttől végig emelkedő vonalát illetőleg. Úgy érzem, Király elvtársnak a nyolcvanas évekre vonatkozólag igaza is van, nem is. Igaza van abban, hogy a *Jó palócok*-on túl Mikszáth művészetének ez a szakasza is hatalmas fejlődést jelent a realista ábrázolás felé. Ez az időszak sokat adott az élet és a társadalom, mélyebb és szélesebbkörű megismerése szempontjából. Van mégis igazság abban, amit Méreiné nem éppen szerencsés formában fölvetett. Nem lehet tagadni, hogy Mikszáth kritikáját, legalább is formájában, tompította, realizmusát bénította a kapitalista sajtótól való függése és Tisza Kálmán politikájához való csatlakozása. Mikszáth fejlődése annak is jellemző példája, amit Lenin az írói szabadság lehetetlenségéről mond a kapitalizmus viszonyai közt. Király elvtárs azt mondotta, hogy nem abból lehet Mikszáthot megérteni, ami a dzsentrihez kötötte, hanem abból, ami tőle elválasztotta. Megérteni csak úgy lehet, ha mindkettőt megvizsgáljuk. Mikszáth *értékelésében* természetesen nem arra kell elsősorban figyelni, ami a multhoz kötötte, hanem arra, amiben túljutott rajta, ami művészetében előremutat. Ha tagadjuk azt, ami Mikszáth realizmusának kibontakozását egy ideig akadályozta, elmössük annak a fordulatnak, annak a hatalmas további emelkedésnek jelentőségét, amely a kilencvenes évek elejével kezdődik és a *Galamb a kalitkában*-tól egyenesen visz a kilencszázas évek nagy realista alkotásáig. Nagyon helyes, hogy Király elvtárs szembefordult azzal a korábban tőle is hangoztatott véleménnyel, mintha Mikszáth mindvégig belülről, »cinkos« módon bírálná az uralkodóosztályt, de hiba volna, ha tagadnók, hogy volt Mikszáth fejlődésének olyan szakasza, amikor joggal lehet ilyesmire is beszélni. Mikszáth fejlődésének nagyon is szembetűnő éles fordulatai kétségtelenül a magyar társadalmi mozgalmak fejlődésével kapcsolatosak. Nyilvánvaló ez a kilencvenes évek elejére vonatkozólag is, amikor a munkásmozgalom és az agrárszocialista mozgalmak megerősödése megingatta a kiegyezés után és főleg a Tisza-féle fúzió után beállt nyugalmi helyzetet és Mikszáthot is erősebben ráeszméltette a viszonyok tarthatatlanságára, bármennyire távol állott mindvégig a forradalmi mozgalmaktól.

A kritikai realista művész és a kormánypárti politikus szerepének kettősége magának Mikszáthnak is probléma volt. Ennek a politikáról tett kijelentéseinél is fontosabb bizonyítéka az, hogy fejlődése tetőpontján oly nagy érdeklődéssel fordult az udvari bolond, udvari mulattató figurájához. Mintha ezzel saját magatartását is igazolni akarná önmaga előtt és az utókor előtt. Ő is az udvart, a kormánypolitikát szolgálja, de művészi alkotásaiban feltárja a kormány, a képviselőház, a megye, az egész úri társadalom minden bűnét és szennyét és rothadtságát. Talán az, hogy erre ráeszmélt, a továbbiakban még élesítette is kritikáját, anélkül, hogy a hazug kormánypárti politikától vissza tudott volna vonulni.

Sőtér elvtárral egyetérttek abban, hogy Mácsik szerepe nemcsak az, amit Király elvtárs tulajdonít neki s általában Mikszáth különceinek. Ami Mikszáth korai novelláinak értékelését illeti, igaza van Király elvtársnak abban, hogy a társadalomrajz és emberábrázolás itt sokkal vázlatosabb, mint későbbi műveiben, de nincs igaza abban, hogy a *Tót atyafiak*-at és a *Jó palócok*-at olyan kevésre becsüli. A *Tót atyafiak*, főleg éppen *Az a fekete folt* társadalomkritikáját a szörnyű társadalommal szemben való tehetetlenség éreztetése éppúgy csak még erősebbé teszi, mint Móricz néhány művének hasonló befejezése. A *Jó palócok* vers és próza határán járó balladaszerű történetkéiben is több az érték és nem egyben Mikszáth későbbi nagy alkotásainak egyes helyzetei és alakjai tűnnek föl már (pl. fiatal szerelmesek harca boldogságukért).

Még egy ponton kiegészíteném valamivel azt, amit Király elvtárs mondott. Azt hiszem, Mikszáth művészetének értékelése szempontjából is tanulságos fölvetnünk a *Különös házasság* és a belőle készült film egymáshoz való viszonyának kérdését. Révai elvtárs a színészkonferencián arról beszélt, mennyire helytelen egy-egy régi korszakba tartozó figurából bolsevikot csinálni. Azt szeretném kiemelni, mennyivel mélyebben és a korhoz hívebben is ábrázolja e mellett Mikszáth alkotása az egyház és az uralkodóosztály szövetségét, mennyivel mélyebb eszközökkel szolgálja a klerikális reakció elleni harcot, mint a sok tekintetben kitűnő film. Mikszáth regénye, ha a pör iránt való érdeklődésében van is valami a sokat emlegetett anekdotizmusból, egészen széles és mélyreható képet ad a ferenc kori magyar társadalomról. Az anekdotikus mag köré rajzolt kép világosan feltűnteti a kor főproblémáit, élesen megvilágítja, milyen szoros összeköttetés van nemcsak az udvar és az egyház, hanem az egyház és a magyar nemesség közt is, és rámutat ennek a szövetségnek elvi alapjaira is, míg a film inkább az egyes papi alakok gyűlöletes egyéni vonásaival dolgozik. Az egyház és a nemesség szövetségét Mikszáth a jozefinizmus rémével magyarázza. Nála az érsek elvből tagadja meg Buttler kérését, míg a filmben az udvari kitüntetés a döntő. Az érsekkel való jelenet átalakításával is kapcsolatos, hogy Buttler és Piroska következő jelenete, a regény egyik legszebb részlete is sokat veszít mélységéből. Piroska szavai eszméltetik rá Buttlerre, hogy hiba volt jogi úton keresni a megoldást. Ez a regény társadalomkritikájának is csaknem forradalmi betetőzése, ugyanakkor a két fiatal szerelmes ábrázolását is ez a gyönyörű jelenet teszi csak teljessé. Ez a példa is mutatja, hogy az irodalomtörténészek munkája, a mult nagy alkotásainak alapos elemzése a művészi gyakorlatot is segítheti ez alkotások életrekeltségében.

A
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁG
VITAÜLÉSEI

1951 december 11—13.

NÉMETH GYULA

A KEVERT NYELVRENDSZER KÉRDÉSÉHEZ.

(Az oszmán-török nyelv kettős rendszere.)

I.

1. Az a dolgozat, melyet bemutatok, *Türkische Studien aus Vidin* című, készülő munkám bevezetésének egyik része. Annak a megokolását tartalmazza, hogy munkám hangtörténeti részében miért választottam el a jövevényszavak tárgyalását a török eredetű szavak tárgyalásától.

A jövevényszavak a hangképviselet szempontjából gyakran mutatnak olyan sajátságokat, amelyeket az eredeti szókincsben nem találunk. Olyan elemekről van itt szó elsősorban, amelyek a nyelvben még nem honosodtak meg, olyan szavakról, amelyekről Dmitrijev *Барваризмы в башкирской речи* (Zap. Koll. Vost. IV. [1930], 73) c. értekezésében beszél, amelyek mind a nyelvet beszélők előtt, mind pedig a kutató előtt idegenszerűnek tűnnek fel. Ezek minden nyelvben gyakran mutatnak rendkívüli hangképviseléseket.

Ezekről az elemekről a következőket olvassuk Paulnál (Prinzipien⁵, 396) : „Mikor a szónak az átvétele csupán a hallás alapján és az idegen nyelv tökéletlen ismeretével történik, akkor nagyon könnyen [a rendes változtatásokon túl] további elferdítések lépnek fel, amelyek a hangkép felfogásának tökéletlenségén és az emlékezés pontatlanságán alapszanak. Ennek következtében különösen szokatlan hangkapcsolatokat látunk szokottabbakkal felcserélődni és rövidülések mutatkoznak. Ilyen esetben gyakori a népetimológia is.“

2. Ezt minden nyelvben tapasztaljuk, de az oszmán-török nyelvben ez a sajátság fokozott mértékben van meg, itt ebben a tekintetben sajátságos körülményeket találunk, amelyek a nyelvrendszer kevert voltában gyökereznek.

A kevert nyelvrendszer kifejezést természetesen különleges értelemben használom. Lehet nyelvkeveredésről beszélni — mégpedig joggal, mert minden ide vonatkozó jelenségnek ez az alapja — már abban az esetben is, ha egy egyének a nyelve egy másik egyén nyelvét befolyásolja. Rendesen nyelvkeveredésről beszélnek akkor, amikor egy nyelvnek az elemei, főleg szavak, egyik nyelvből a másikba kerülnek. Vannak azután tulajdonképeni keveréknyelvek, amelyek különféle típusúak. Ezekben két vagy több nyelv anyaga valami különleges módon keveredik. A kérdésnek nagy irodalma van, amelynek az ismertetése nem tartozik ide. Én egy ilyen különleges típusú keveréknyelvet akarok itt most bemutatni, a régebbi oszmán-török nyelvet.

Ennek a nyelvnek jellegéről sem az orientálistáknak, sem az általános nyelvtudomány művelőinek nincs helyes fogalma; így pl. Jespersen (Die Sprache, 191.1.) a török nyelvet sok arab és perzsa jövevényszavával az angol mellé állítja, amelyben sok francia jövevényszó van. A török nyelv esetében — mint látni fogjuk — egészen másról van szó.

Hogy erről a nyelvről helyes fogalmat alkothassunk magunknak, elsősorban a török társadalmi viszonyokat kell szem előtt tartanunk. Ezeket ma még csak nagyjában ismerjük, rendszeres történeti kutatásuk a jövő feladata, fontosságukra itt inkább csak elvileg mutathatunk rá. Viszont a következőkben vázolt nyelvi fejlődés tanulságait a művelődéstörténet kutatója is felhasználhatja.

Kiinduláspontunk azok a gondolatok, amelyeket Sztálin „A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései“ című munkájában az arisztokrácia és a burzsoázia felső rétegeinek nyelvére vonatkozólag a következőképen fejezett ki: „Mijük is van ezeknek a dialektusoknak és zsargonoknak? Van: az arisztokrácia vagy a burzsoázia felső rétegeinek sajátos ízlését tükröző, sajátos szavakból álló szógyűjteményük; néhány mesterkéltnél, gáláns kifejezésük és fordulatuk, amelyek mentesek a nemzeti nyelv „durva“ kifejezéseitől és fordulataitól; végül bizonyos számú idegen szavuk.“ (Szikra-kiadás, 14. l.)

Ezekkel a szavakkal Sztálin az ismert európai nyelvek normális viszonyait jellemzi. Az az eset, amelyet mi tárgyalni fogunk, nem tartozik a normális esetekhez, itt egy beteg társadalom nyelvének beteges jelenségeiről lesz szó. Azt fogjuk bemutatni, hogyan tengenek túl és hogyan okoznak rendkívüli jelenségeket ebben a nyelvben az idegen elemek. Ennek a beteg jelenségnek a szemlélete, úgy látom, adalékot szolgáltat a nyelvtudat alkotásának ismeretéhez. Tovább menve, fejtegetéseink új bizonyítékot fognak adni Sztálinnak ahhoz a tételéhez, amely szerint a nyelv életében a nyelvtani rendszer és az alapszókinccs a döntő jelentőségű. Erre a dolgot végén még visszatérünk.

3. Próbáljuk meg először annak a történeti folyamatnak a vázolását, amely e keveréknyelv létrejöttének az alapja. Annak a történetéről van itt szó, hogy hogyan hatoltak be az arab és perzsa nyelvelemek az oszmán-törökbe, az oszmánlik őseinek, illetve ősi rokonainak, az oguzoknak a perzsákkal és arabokkal való legrégebbi érintkezésétől kezdve az ezeréves szakadatlan kulturális közösség korán keresztül. Megemlítem, hogy ez érintkezések történetében, illetőleg a későbbi állapotok kialakításában különösen fontos szerepük volt az oguzok szeldzsuk ágának, főleg Togrul Beg és a kóniai szeldzsukok birodalmának.¹

A perzsa-török érintkezés kezdetben, a fejlődés legfontosabb korszakában, mikor az oguzok perzsák szomszédságában, majd perzsa területen elhelyez-

¹ Bittner — alább ismertetendő értekezésében (12. l.) — az oszmán birodalom, illetőleg az oszmán kalifátus fontosságát hangsúlyozza a szóban lévő nyelvi folyamat szempontjából.

kedtek, közvetlen volt és a perzsa elemek közvetlen érintkezés folytán kerültek az oguz nyelvbe. Az arab elemek főleg perzsa közvetítéssel kerültek a törökbe, bár az Iránban élő araboknak és az arabul is beszélő perzsáknak és törököknek a hatása szintén érvényesült. Hogy ebben a nyelvtörténeti folyamatban milyen volt a szerepe azoknak a törököknek, akik már a VIII. század közepe óta a kalifák udvarában voltak, vagy arab szolgálatban állottak, esetleg nagyobb tömegben arab területen laktak, az egyelőre nekem nem világos.

E törökök eddigi történetében a legnagyobb társadalmi átalakulás korszaka ez: a nomád letelepül és átveszi az iráni életformát. Ezt a rendkívüli társadalmi átalakulást rendkívüli nyelvi átalakulás kísérte. Az arab és perzsa elemek, főleg jövevényszók roppant tömege jött át a nyelvbe, éspedig a legtöbb esetben nem szükségből, hanem az új társadalmi divat, a finomkodás szeszélyéből.

Mind a perzsa, mind pedig az arab elemek átvételénél különösen fontos szerepet játszott egy körülmény, amelyet jobb szó hiányában tudós befolyásnak nevezek. Ami az ilyen tudós, illetőleg irodalmi befolyás jelentőségét, intenzitását illeti, helyesen mondja Jespersen (*Die Sprache*, 192. l.) az angol nyelv esetére való hivatkozással: „A legnagyobb méretű nyelvkeveredések sokkal kevésbé alapszanak a népek tényleges összevegyülésén, mint állandó műveltségi, különösen irodalmi érintkezésen.”

A tudós befolyás nemcsak azt biztosította, hogy az oly magas nyelvi kultúrával kialakított perzsa és arab kifejezéseket a törökben használják, hanem azt is törekedett elérni, hogy a népnyelvnek a befolyása ezekre az elemekre ne érvényesüljön, hogy ezek a török nyelvrendszerben is megtartsák idegen jellegüket és ez a befolyás még erősebb lett, amikor a perzsa és török néprészek közvetlen érintkezése megszűnt. Ez a törekvés — legalább is ami a köznyelvet illeti — csaknem teljes sikerrel járt.

Ugyanazokat az eröket látjuk itt, amelyek a régebbi oszmán-török irodalom megteremtésében közreműködtek, amelyek a török ember jellemében, az új vallás iránti fanatikus szeretetében és az iszlám kultúrájának tisztelésében gyökereznek.

A régi oszmán-török műveltség vallásos jellege volt e nyelvi fejlődés alapja; az iskolákban az olvasás tanítása a korán nyelve, az arab alapján történt és el volt terjedve az a szokás, hogy az emberek a koránt könyv nélkül megtanulták. A koránszöveg kiejtésének pedig megvoltak a pontos, hagyományos szabályai, amelyek a nyelvben használt arab szók kiejtésére is hatással voltak. E tényező mellett tekintetbe kell venni bizonyos körök két-, illetőleg többnyelvűségét is.

4. A fejlődés általános vonásait aligha lehet másképen elképzelni, de ami ennek a fejlődési folyamatnak a részletes, dokumentált leírását illeti, erre vonatkozólag még hiányoznak a szükséges kutatások. A nyelvtanok és szótárak regisztrálják az ide tartozó tényeket, Šemseddin Sāmi szótárában pl. számos megjegyzést találunk arra vonatkozólag, hogy hogyan fejlődött egy-egy arab

vagy perzsa szó hangalakja vagy jelentése a törökben, egy bécsi tudós, Maximilian Bittner 1900-ban részletes leíró tanulmányt is közölt a török nyelv arab és perzsa elemeiről,² de a kérdés még nem volt rendszeres történeti vizsgálat tárgya.

Bittner dolgozata mint leírás nem teljes, de gondos és megbízható,³ jó képet ad az idetartozó anyagról, én is sokat tanultam belőle.

A jelenségek magyarázatában azonban Bittner felfogása alapján elhibázott, nem történeti, ami elsősorban abban gyökerezik, hogy Bittner egy nyelvi kérdéstről nyelvtudományi szempontok nélkül beszél. Másik hibája, hogy a régi mohamedán grammatikusok befolyása alatt áll, és pedig sokkal erősebben, mint ő maga gondolja. Hangtani kérdések tárgyalásánál pl. nem hangváltozásról, fejlődésről beszél, hanem a betűk kiejtéséről. Azt mondja (96. l.), hogy a török magánhangzóilleszkedés törvénye az arab-perzsa jövevényszókban nem érvényesülhetett, mert különben a törökök kénytelenek lettek volna az illető szavak helyesírását megváltoztatni, ami példátlan konfúziót okozott volna. Hogy az arab elemek a törökben és perzsában változatlanul megmaradtak, annak főokát abban látja (97. l.), hogy a három nyelv szókezdő és szóvégi hangjai, illetőleg hangcsoportjai annyiban egyeznek, „hogy a hangkészletnek, mint ilyennek, a megváltoztatására nincsen szükség.”⁴

Ezzel szemben a helyes szemlélethez csak a történeti felfogás és a sztálini elvek érvényesítése vezet, és az oszmán-török nyelv arab-perzsa elemeinek ezen az alapon való tanulmányozása még sok fontos és szép fejezettel fogja gazdagítani a török nyelvészetet. Külön kiemelem, hogy rendkívül fontosak itt a stílustörténeti kérdések.

5. Nincsen két egyén egy nyelvközösségben, akinek a nyelve teljesen egyenlő volna. Az egyéni nyelvszisztemeknek ezt a különbségét abnormis mértékben találjuk meg az oszmán-törökben és pedig éppen annak a perzsa-arab befolyásnak a következtében, amelyről fent beszéltem. Vannak stílusművészek, akik le tudnak írni török nyelven egész oldalakat, anélkül, hogy a segédigén kívül

² Der Einfluss des Arabischen und Persischen auf des Türkische. Sb. Ak. Wien, Philhist. Cl. Bd. CXLII.

³ Sajátságos, hogy a közismert arab *zāt* 'személy' szót többször *zāt*-nak írja. A 11. lapon az uigur írást a mongolból származtatja és nem megfordítva. A 111. lapon az '*ain*-t magánhangzójelnek mondja olyan esetekben, amikor az laringális explozívát jelez. (És ha az '*ain*' még azt sem jelez, akkor sem magánhangzójel a törökben, hanem egy nem ejtett mássalhangzó jele, mely után egy nem jelölt rövid magánhangzó van.) A 91. lapon a török *-sal* képzővel alkotott *qumsal* 'homokos hely' mint perzsa képzés szerepel. — Mindezek ellenére Bittner dolgozata az anyag rendszeres ismeretéhez nélkülözhetetlen; én az idetartozó jelenségek között csak válogattam, hogy tételemet bizonyíthassam.

⁴ „Der Hauptgrund, dass aber doch weitaus die meisten arabischen Elemente im Persischen und Türkischen — bis auf die persisch-türkische Vocalfärbung und die veränderte ganz gesetzmässig durchgeführte Aussprache gewisser Consonaten — wenigstens in ihrer heimischen Form sich rein erhalten haben, liegt wohl hauptsächlich darin, dass An- und Auslautgesetze der drei Sprachen soweit übereinstimmen, dass der Lautbestand als solche nicht alteriert werden muss.“

egyetlen török szót használnának — gondoljunk például *Şāqib Dede* XVIII. századi melevi életrajzaira — és ezekkel szemben áll a török paraszt, aki ebből a szövegből, a segédigétől és gyér grammatikai elemektől eltekintve, esetleg egyetlen szót sem ért. Mint mondtam, mindkettő ugyanannak a nyelvközösségnek a tagja. E két véglet között természetesen számtalan közbeeső fokozat van és a különbség az írott és a beszélt nyelv között természetesen sokkal nagyobb mint nálunk. Az említett tudós és az említett paraszt természetesen kifogástalanul meg tudják érteni egymás nyelvét, ha a tudós akarja. A törökök — nem egészen alaptalanul — megkülönböztetik az előkelő török nyelvet, a középfokú török nyelvet, mely körülbelül azonos a köznyelvvvel, és a népnyelvet. A következőkben az iskola és a társadalmi hagyomány által főleg Isztambulban kialakított köznyelvet fogjuk szem előtt tartani. A mondtak után világos, hogy ez a köznyelv még kétesebb valami, mint másnyelvű területek köznyelve.⁵

Az oszmán-török köznyelv, melynek szerepe a nyelvi állapot kialakításában rendkívül fontos, annyira telítve volt és oly módon volt telítve arab és perzsa elemekkel, hogy az oszmán-törökben egy kettős nyelvrendszer, a nyelvtudat kettőssége fejlődött ki, amelyet az általam ismert nyelvekben nem találok.

Nagyjában — de csak nagyjában — ugyanarról a jelenségről van itt szó, mintha magyarul így beszélénk: *rekomendálok magamat az excellenciád gráciájába*, vagy amit ilyenféle német kifejezésekben látunk mint: *von den Pronominibus, vor Christi Geburt*.

Az ilyen esetek azonban az általunk ismert nyelvekben nagyon ritkák, mesterkéltnak, gyakran furcsa jellegük van és az illető nyelvek életében kuriózumoknak kell őket tekinteni.

Egészen másként van azonban a dolog az oszmán-török nyelvben.

A következőkben megkísérlem, hogy az oszmán-török nyelvnek ezt a kevert jellegét bizonyos nyelvtények kiemelésével szemléltessem. Az a kép, melyet adni fogok, a körülbelül 50 évvel ezelőtti állapotokra vonatkozik; a török nyelvújítás lényegesen más állapotokat teremtett, bár ennek sem sikerült a nyelvrendszer kettősségének teljesen véget vetni. Természetes, hogy a tárgyalt nyelvi viszonyok a különféle nyelvtörténeti korszakokban is többé-kevésbé másként alakultak.

Ha a régebbi oszmán-török köznyelvet megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy nyelvtana és alapszókincese általában török. Általában mondom, nem teljesen, mert ebben a nyelvben idegen nyelvtani elemek is vannak és az alapszókinces

⁵ Kowalski, Osm.-türk. Dialekte (Enz. Isl. s. v. Türken), 996—997.

arab és perzsa jövevényszókat⁶ is tartalmaz, ami pedig a szótári szókészletet illeti, ebben tízezrekre menő arab és perzsa szó van. Ebben lényegében semmi különös nincsen. Amit hangsúlyozni és a következőkben bizonyítani akarok, az az, hogy az arab és perzsa elemek az oszmán-török nyelvtudatban — a köznyelvben — elkülönült réteget alkotnak.

6. Először az oszmán-török szókincsnek a magánhangzóilleszkedés szempontjából való két részre oszlását említtem. Az egyik részben, a török szavaknál, a magánhangzóilleszkedés következetes és meglehetősen szigorú törvénye érvényesül, a másik részben, az arab és perzsa jövevényszavakban, és természetesen egyéb idegen szókban, magánhangzóharmónia nincsen. A magánhangzóharmóniát bizonyos fokú mássalhangzóharmónia is kíséri.⁷

Hogy a magánhangzóilleszkedés törvénye, amely a török nyelvtan legfeltűnőbb és legfontosabb vonása, az arab és perzsa elemek átvételénél a török-perzsa érintkezések legrégebb korszakától kezdve nem érvényesült, ez kétségtelenül annak a sajátságos és nagyhatású tudós befolyásnak a következménye, amelyről fent szóltam.

Ilyen fonétikai típusok állanak tehát egymással szemben, mint a török *qulaq* 'fül', *qašiq* 'kanál', *güverdžin* 'galamb', *gerék* 'szükséges' és például az arab *mābed* 'templom', *merhamet* 'könyörületesség', *selām*⁸ 'üdvözet', *mübārek* 'szent'.

Ez a jelenség magában véve nem volna különösebben feltűnő. El lehet képzelni olyan nyelvet, amelynek rendszerében magánhangzóharmóniás és magánhangzóharmónia nélküli szók vegyesen fordulnak elő. Sőt voltaképpen ez a tényleges állapot; azokban a nyelvekben, amelyekben magánhangzóharmónia van, nagyon gyakoriak az ez alól való kivételek. Így van ez magában az oszmán-török nyelv török elemeiben is, különösen a népnyelvben.

A magánhangzóharmónia a legfontosabb, de nem az egyetlen hangtani sajátság, mely az idegen szókat a török szóktól elválasztja. Meg lehetne még említeni a hosszú magánhangzókat, melyek tiszta formában a török szókban nincsenek meg és bizonyos hangkapcsolatokat (*k'ā, lā, al* stb.). Az idegen szókezdőkről külön beszélek.^{8a}

⁶ Rendesen nem beszélek jövevényszavakról és idegen szavakról, mint pl. A. Fischer alább idézendő értekezésében. Ezek a műszavak a mi esetünkben nem használhatók, a törökben egészen másról van szó, mint amit ezek kifejeznek. Bittner (i. m. 23. l.) az idegenszerűség szempontjából próbálja osztályozni a szóban lévő elemeket s ezeket mondja; „von diesem Standpunkte aus lassen sich jedenfalls drei Gruppen unterscheiden, die wir Lehnwörter, Fremdwörter im engeren Sinne oder gewöhnliche Fremdwörter und Fremdwörter in weiterem Sinne oder aussergewöhnliche Fremdwörter nennen wollen“.

⁷ A *qa-, ke-*féle hangkapcsolatok az arab jövevényszókban török hangtani jelenségekre emlékeztetnek, de az a hangtani harmónia, mely a török szón rendesen végigvonul, az arab elemekben nincs meg. Egy olyan szó, mint *qa'b* 'szív', *mahlūq* 'teremtett' (előbb képzett *l-l*el), a török fonétikai rendszerben még idegenebb, mint egy ilyen szó, mint *mütāreke* 'fegyverszünet'.

⁸ Helyesen *selām*. Az *l* hangot nem különböztetem meg.

^{8a}Vö. Ragıp Özdem, Tarihsel bakımdan öztürkçe ve yabancı sözlerin fonetik ayraçları. İst. 1937, 1939. (Az eredeti török és az idegen szavak fonétikai ismérvei történeti szempontból.)

Hogy a szókincs két rétege, a török és az arab-perzsa, különválnak, ez meg látszik a ragozásnál fellépő fonétikai változásokban is. A szóvégi *-q* és *-k* többtagú török szavakban, magánhangzóval kezdődő vagy egyetlen magánhangzóból álló szuffixum előtt megváltozik, a *q* γ -vé lesz, amely azután az isztambuli nyelvjárásban eltűnik, a *k* pedig γ -vé válik, amely ma az isztambuli nyelvjárásban *ı* alakban jelentkezik, például *qulaq* 'fül', *qulaım* 'füleni', *ördek* 'kacsa', *ördeje* 'kacsának'. Ezzel szemben arab és perzsa jövevényszóokban megmarad a szóvégi *-q* és *-k*. A *şerik* 'társ' szó accusativusa *şeriki*, a *sārik* 'tolvaj' szóé *sāriki*, a *sıddık* 'hüség' szóé *sıddiki*. Ezeknek a szóknak a szóvégi *k*-ját ilyen arab származékok védik a törökben, mint *şirket* 'társaság', *sırqat* 'lopás', *sıddıqın*, a *sıddık* arab többesszáma, de természetesen, ha az arab és perzsa jövevényszók beilleszkedtek volna a török ragozási rendszerbe, akkor hiába védenék. Igaz, hogy vannak ilyen formák, mint *mesleje*, a *meslek* 'pálya' szó dativusa, *sāddıın*, a *sādıq* 'hüség' szó genitivusa (Fischer, Vokalharmonie, 12. l.), *ahmaın*, az *ahmaq* 'ostoba' szó genitivusa, *Tewfije*, a *Tewfik* név dativusa (ezek mind arab eredetű szók), de a szabály ezek ellenére is érvényesül: a *-q*, *-k* végű szók a ragozásban eredetük szerint két csoportra oszlanak.

Vannak más ide tartozó jelenségek is.

Az arab és perzsa jövevényszavak a szuffixumok illeszkedése szempontjából külön sajátosságokat mutatnak (l. A. Fischer, Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen. Leipzig, 1920). Egy *-at* végű arab jövevényszóknak, mint amilyen például a *sıhhat* 'egészség' a dativusa *sıhhate* és nem *sıhhata*. (Más kérdés azután ennek a jelenségnek a története s a magánhangzóharmonia és magánhangzóilleszkedés rendkívüli eseteinek a kérdése.)

Megemlítem még, hogy az idegen szóknál — és csak az idegen szóknál — gyakoriak az idegen többesjelek, mint az arab *-āt* és *-īn*, a perzsa *-ān*, meglehetősen számú példával van képviselve az arab kettősszám (*-eīn*). Az arab tört többesről más összefüggésben beszélek.

Az összetett igék is hozzájárulnak a szókészlet kettéosztódásához. Tudva levő, hogy az oszmán-törökben az olyanféle összetett igék, mint *naql etmek* 'átszállítani' (arab *naql* 'átszállítás', török *etmek* 'csinálni'), *nādim olmaq* 'megbánni' (arab *nādim* 'megbánó', török *olmaq* 'lenni'), amelyeket a törökök perzsa mintára alkottak és fejlesztettek, rendkívül nagy számban fordulnak elő.⁹ Ezekben az összetételekben rendszeresen csak arab és perzsa névszók szerepelnek, mint az összetétel első része.

Különösen fontos a mi szempontunkból a perzsa izáfet-szerkezet. Az izáfet jele, az *i*, eredetileg vonatkozó névmás, amely melléknévi vagy birtokos jelzőket kapcsol össze egy jelzett szóval: *sultān-i azım* 'a nagy szultán' (*azım* 'nagy'),

⁹ Érdeemes volna ezeket az igei összetételeket történetileg vizsgálni: a perzsa igei összetételekkel, melyeknek kutatása a perzsa nyelv fejlődésének egyik legfontosabb kérdése, Telegdi Zsigmond foglalkozik.

sultān-i džihān 'a világ szultánja' (*džihān* 'világ'). Ezek a szerkezetek az írott nyelvben rendkívül gyakoriak, és pedig nemcsak hagyományos szólásokban. A beszédben azonban szabadon alkotott izáfetes szerkezetek nem igen fordulnak elő.

Nagyon gyakoriak az oszmán-török köznyelvben az olyan izáfetes szerkezetek, amelyeknek az első tagja nőnemű arab szó (vagy nőneműnek felfogott perzsa szó, — a perzsa t. i. nem ismeri a nemi megkülönböztetést) és amelyekben a (perzsa) izáfet jele után álló melléknév (arab módra) szintén nőnemű alakban van: *qāmūs-i türki* 'török szótár' (*qāmūs* hímnemű főnév, *-ī*: a melléknév hímnemű végzete), de *dewlet-i osmānīje* 'az oszmán birodalom' (*dewlet*: nőnemű főnév, *-īje*: a melléknév nőnemű végzete), *düvel-i müttefiqa* 'a szövetséges hatalmak' (*düvel*: tört többes, tehát nőnemű, *-a*: a feminium végzete *q* után). Régebben különösen gyakoriak voltak az ilyen kifejezések a beszédben is, de még ma is előfordulnak.

Az izáfet-szerkezetben csak arab és perzsa szók szerepelhetnek, törökök nem. A szókészletnek a tudatban való kettéválasztásánál talán éppen az izáfetnek volt a legfontosabb szerepe.

Külön csoportot alkotnak az arab és perzsa jövevényszók a szóképzésben is. Az ugyan meglehetősen gyakori, hogy jövevényszóból a törökök török képző hozzáfűzésével új szót alkotnak, mint pl. *mülāhaza* 'meggondolás' (arab szó) — *mülāhazasiz* 'meggondolatlan' — *mülāhazasizliq* 'meggondolatlanság', de a szóképzésben főleg török alapszók szerepelnek és az arab és perzsa szavaknak külön idegen képzőik vannak, amelyeket török szókhoz nem lehet hozzáfűzni, például *nāil* 'elérő' (arab szó) — *nāillijet* 'elérés'. Külön csoportot képeznek tehát a tudatban a török szók török képzőikkel és külön csoportot az arab és perzsa jövevényszók, amelyekhez török képzők járulhatnak ugyan, de megvannak a saját idegen képzőik.

Arról, hogy a törökök egy a nyelvükben számos példával képviselt arab vagy perzsa képzőt átvegyenek, azaz török szókhoz függessenek, mint ahogyan idegen képzők átvétele az általunk ismert nyelvekben éppenséggel nem ritkaság, a törökben szabály szerint szó sem lehet. Ha esetleg előfordul — ami különben ritka eset —, hogy török szóhoz arab képző járul (pl. *otlaqīje* [mai írással *otlakī(i)ye*] 'legeltetési díj' a török *otlaq* 'legelő' szóból) akkor ezt ízléstelen barbárságnak érzik.

Még kevésbé vett át a török nyelvanyag arab és perzsa szóragozási elemeket.

Ellenben számos példa van arra, hogy a török — mint a perzsában szokás — arab szókat arab módra tovább képez s ilyen módon arab alakok keletkeznek, melyek az arabban ismeretlenek. Ez is világos bizonyosága az idegen elemek önálló különletének.

7. Az arab és perzsa elemeknek ez az elkülönült rétege a tudatban természetesen számos alcsoportot alkot. Ezt néhány példával szemléltetni fogom.

Vegyük például az arab határozott névelőt az *al*-t (*el*, *l* stb., gyakran az *l* asszimilációjával). Ilyenféle kifejezésekben találjuk, mint *allah* 'az isten' (hogy ebben a szóban az arab névelő van előttünk, az meglehetősen elhomályosult, a szónak névelő nélküli alakjai, mint *ilāh* 'isten', *ilāhe* 'istenő' a köznyelvben nem igen használatosak), *elān* 'még most' (*ān* 'pillanat'), *elvedā* búcsú-formula (*vedā* 'elválás'), *elhaq* 'valóban' (*haq* 'igazság'), *elhamdülillah* 'hálaistennek' (*hamd* 'dicséret' *lillāh* 'istennek'), *eljewm* 'ma' (*jewm* 'nap'). Nagyon gyakori az arab névelő használata a birtokos jelzős arab konstrukciókban, mint *dār-ul-fünūn* (helyesen *dāru-l-fünūn*) 'egyetem' (*dār* 'ház', *fünūn* 'tudományok'). Ritkábban használják az arab névelőt címekben és aláírásokban, mint *el-hādždž* 'zarándok', *eš-šerīk* 'társ'. Elég gyakori azonban ilyenféle fordulatokban, mint *al-el-husūs* 'különösen' (*al* = *alā* — arab prepozíció —, *husūs* 'ügy, vonatkozás'), *al-el-itlāq* 'általában' (*itlāq* 'általánosítás'), *al-el-āde* 'rendszerint' (*ādet* 'szokás') *al-el-adžele* 'sürgösen' (*adžele* 'sietség') stb., vagy az arab *fī* '-ban, -ben' prepozícióval alkotott kifejezésekben, mint *fī-l-haqqā* 'valóban' (*haqqā* 'igazság, valóság'), *fī-l-hāl* 'azonnal' (*hāl* 'állapot, jelen idő'), *fī-l-vāki* 'valóban' (*vāki* 'megtörténő') stb.

Jellegzetes csoportokat alkotnak az arab szóképzés sokféle és számos példával képviselt esetei, mint *k'ātib* 'írnok', *zālim* 'elnyomó', *ālim* 'tudós', *šāhid* 'tanu'. Ezekhez aztán hozzákapcsolódnak, illetve egy ilyenféle sorral kereszteződnek az ugyanazon tövekből más grammatikai szabály alapján alkotott származékok, mint *mektüb* 'levél', *mazlūm* 'elnyomott', *ma'lūm* 'ismertetes', *mešhūd* 'megalátta'.

Az arab melléknevek és főnevek sajátosságos, ú. n. tört többesszámi alakjai nagyon gyakoriak a törökben és a tudatban számos csoportot alkotnak, pl. *mekteb* 'iskola' — *mek'ātib*, *medžlis* 'gyülekezet' — *medžālis*, *ma'rifet* 'ügyesség' — *ma'ārif* 'ismeretek', egy másik típus: *šekl* 'alak' — *ešk'al*, *džins* 'fajta' — *edžnās*, *haber* 'hír' — *ahbār*.

Nem jelentéktelen szerepet játszanak itt a gyakran használt idegen kifejezések, amelyeknek idegen volta különösen érzik. Ezeknek a nyelvben használt idegen elemekkel nagyszámú asszociatív kapcsolatuk van. Egy ilyenféle kifejezésben pl. mint *neüzübillāh* 'istenhez menekülünk', a *billāh* 'istenhez' kifejezés asszociálódik más kifejezésekkel, amelyekben a *billāh* előfordul. Asszociálódik azután más olyan kifejezésekkel, amelyekben a *bi* előfordul, mint *bismillāh* 'isten nevében', a *billāh* asszociálódik az *allāh* 'isten' szóval. Ebben az összefüggésben az arab imák szerepét is megemlíthetjük.

Mindezek a jelenségek erősítik azokat az asszociatív kötelékeket, amelyek az arab és a perzsa elemeket a nyelv török elemeivel szemben egységbe foglalják. (Vizsgálni lehetne azt is, mennyiben különülnek el az arab-perzsa elemek keretén belül egymástól az arab és a perzsa elemek, de ez most a mi szempontunkból nem lényeges.)

8. Foglalkoznunk kell a szóhangsúly néhány kérdésével is.

A török szó hangsúlya szabály szerint a szó utolsó szótagján van, csak az igeragozásban látunk nagyobb számú kivételt. A hangsúly a perzsában is az utolsó szótagon van rendszeren, úgyhogy a perzsa jövevényszók ebben a tekintetben nehézség nélkül elhelyezkedhettek a török szókincsben. Ami pedig az arab jövevényszavakat illeti, ezek különleges arab hangsúlyukat már a perzsában elvesztették.¹⁰ („A hangsúly az arabban annyira megy előre, míg hosszú szótagot talál, s ha nincs ilyen, az első szótagra kerül; de a szóvégi egyszerű hosszúság nem vonja magára a hangsúlyt“. Socin-Brockelmann.)

Azok az esetek, amelyekről beszélni fogunk, bizonyos névszói formák, amelyeknek hangsúlya a törökben nem az utolsó szótagon van. Részint arab és perzsa, részint későbbi indoeurópai eredetű szók tartoznak ide. (Említhetjük még az arab üdvözlő formulákat és más arab kifejezéseket.)

Lássuk először az arab és perzsa eredetűeket. Idetartoznak bizonyos adverbiumok, amelyek tulajdonképpen arab accusativusi formák (-an, -en = ā végződéssel) és bizonyos kötőszók: *berren* 'szárazföldön' *bahren* 'tengeren' *garben* 'nyugatra' *nā-diren* 'ritkán', *e-vvelā* 'először', *sū-retā* 'látszólag' *me-selā* 'például', *kā'ffeten* 'összesen', *qarī-ben* 'hamarosan', *mahsū-san* 'szándékosan', *umū-men* 'általában', *masla'haten* 'üzleti ügyben', *haqī-qaten* 'valóban', — *a'mmā* 'de', *faqat* 'de' (Jehlitschka, Türk. Konv.-Gramm. 231. l.: *faqāt*, Weil, Gramm. d. osm.-türk. Spr. § 195: *faqāt*, Beck, Neupers. Konv. - Gr. 179. l.: *fāqāt*), *lā-kin* 'de', *īā-ni* 'tudniillik', *ha-ttā* 'sőt', *gū-īā* 'mintha'.

Ezeknek az elemeknek, amelyek a *gū-īā* kivételével arab eredetűek, a hangsúlya bizonyára a perzsára megy vissza.

A mai perzsa köznyelv az arab accusativusi alakoknak kétféle hangsúlyozását ismeri. Az egyiket Wahrmund (Prakt. Gramm. der Neupers. Sprache², 1889) és Walther Hinz (Persisch I. Leitfaden der Umgangssprache, Berlin, 1942) nyelvkönyvei tükröztetik. Wahrmund például a következő alakokat adja: *hālāñ* (ñ: a nunáció jele), *hālā* 'éppen most' (122. l.), *tāxmīnāñ*, *tāxmīnā* 'körülbelül', *tākrārāñ*, *tākrārā* 'újból', *xusūsāñ*, *xusūsā* 'különösen', *māsālāñ*, *māsālā* 'például' (127. l.); Hinznél: *qablān* 'előre' (58, 62), *fourān* 'azonnal' (59), *ābādāñ* 'örökre, soha' (59), *qarībān* 'hamarosan' (212), *machsūsān* 'különösen' (218). Ézzel szemben Beck (Neupers. Konv.-Gr, 400, 401. l.) ezeknek az alakoknak más hangsúlyozását adja. Nála a következőket látjuk: *bāgtātān* 'hirtelen', *mudžāādādān* 'újra', *mutāmādējān* 'folytonosan', *bārrān* 'szárazföldön', *xārédžān* 'kívül', *nesbātān* 'viszonylag' (Hinz 99 *nesbātān*), *kāmélān* 'egészen' (Hinz 59 *kāmélān*.)

És ami a kötőszókat illeti, Salemann-Shukovski nyelvtanában (23. l.) például a következőket olvassuk: „Szabálytalan módon az első szótagon van

¹⁰ Az arab elemek szóvégi hangsúlya is tanúsítja, hogy az arab jövevényszók általában perzsa közvetítéssel kerültek a törökbe, mert máskülönben megőrizhették volna eredeti arab hangsúlyukat, mint ahogyan későbbi indoeurópai jövevényszavakban is megőrződött az eredeti hangsúly.

a hangsúlyuk a következőknek: arab *ammā* 'de', *līkin* (*vālī-kin*, *vālī-k*) 'azonban', *vālī* 'mégis', *ja'nī*, *a'nī* 'azaz' ..."

Feltűnő az arab accusativusok hangsúlyának az ingadozása: a perzsában *bāgtātā'n* és *bāgtātān*, a törökben *ba'γteten*.

Az ingadozások magyarázata, azt hiszem, nem nehéz. Az eredeti arab hangsúlyozás ezekben az alakokban a perzsában az átvétel idején megmaradt, majd bekövetkeztek a fent bemutatott változások (*bā'gtātān* > *bāgtātān* > *bāgtātā'n*). A török alakok valószínűleg nem közvetlen (tudós) arab hatás következményei, hanem a régebbi perzsa kiejtést mutatják, amely legalábbis a perzsa nyelvterület egy részén használatos volt. Hogy a török is hajlik a perzsa fejlődés felé, mutatja a *hitābe'n* 'valakinek mondva' szó Hony-nál (Chloros: *hitā-ben*), — ha ugyan valóban van ilyen alak.

Különféle indoeurópai nyelvekből származó későbbi jövevényszavak is gyakran megőrizték eredeti hangsúlyukat. Ime néhány példa: *domates* 'paradicsom', *jasu'līa* 'bab' (a görögből), *fīrtī-na*, *furtu-na* 'vihar', *sigorta* 'biztosítás', *bi'ra* 'sör' (az olaszból), *qulu' čqa* 'kotló', *qale'sqa* 'kis nyitott kocsi' (a szlávból).

Ezeket a jelenségeket látjuk a hangsúly területén. Ezek a szókészlet kettéosztása szempontjából csak bizonyos mértékig fontosak.

Tulajdonképpen úgy van a dolog, hogy idegen hangsúly átvétele olyan nyelvben, amelyben a hangsúly nem egészen vagy egyáltalában nem kötött, nem ütközik nehézségbe. A magyarban minden szó hangsúlya az első szótagon van, idegen hangsúly átvétele lehetetlen. Az oszmán-törökben a hangsúly rendszeren az utolsó szótagon van, de az igealakokban a hangsúlynak erős mozgását látjuk, (*sever* 'szeret', *sevi'zor* 'szeret', *sevmedi* 'nem szeretett'; a hangsúlynak értelem-megkülönböztető szerepe is van (*sevme* 'ne szeress' — *sevme* 'szeretés') és bizonyos két részből álló kifejezések, amelyekben az első rész utolsó szótagján erős hangsúly van (*geli'ver* 'gyere gyorsan' *aīa-q-qabī* 'lábbeli', *geldi-mi* 'jött-e' szintén hozzájárulnak ahhoz, hogy a hangsúly elveszti kötött jellegét. Nem kell elfelejtkezni azokról az esetekről sem, amikor egy török nominális alaknak a hangsúlya sem az utolsó szótagon van (*qī-šin* 'télén').

Amint tehát mondtam, az idegen szók hangsúlyozása nem súlyosan esik a latba, de mégis feltűnő, hogy bizonyos egyszerű idegen névszókknak és névszói alakoknak olyan hangsúlyuk van, amely török névszókban rendszeren nem fordul elő.

9. Azt a különben elég ritka jelenséget is mutatja a török, hogy — perzsa és arab hatás alatt — idegen szókezdő hangjai keletkeztek. A töröknek eredetileg kevés szókezdő mássalhangzója van, három exploziva (*b*, *t*, *k*) egy affrikáta (*č*), két spiráns (*š*, *s*). Nazálisok és likvidák szó kezdetén nem igen voltak, de elég gyakori a másodlagos *m*, mely *b*-ből fejlődött és szókezdő *n* van a sokat használt *ne* szóban, amelynek 'mi?' a jelentése. Szinte teljesen hiányzott az *r*, *l* és *z* szókezdet. Jövevényszókat ugyan találunk ezekkel a szókezdetekkel

már az ó-törökben, de azokat a szókat, amelyekben ezek előfordultak, a népnyelv nem használta.

És mit látunk az oszmán-törökben a perzsa-arab befolyás után? Tömegével vannak az *l*, *r*, *z* kezdetű szók. A nyelv ebben a tekintetben alaposan megváltozott.

Mit jelent ez a változás? Magában véve semmit különösebbet, de az a körülmény, hogy az említett szókezdők inkább csak idegen eredetű szavakban fordulnak elő és hogy a népnyelv az *l* és *r* szókezdőket még ma sem szereti és ezeket gyakran vokális-előtéttel kerüli el, hozzájárul a szókészlet kettéoszlásához. (A szókezdő *z* bennünket közelebbről érdeklő problémáit külön fogjuk tárgyalni.)

10. A fentiekben megpróbáltuk az oszmán-török köznyelv sajátosságait a ni szempontunkból vázlatosan megvilágítani. E leírásnál történeti kérdéseket csak olyan esetekben érintettünk, amelyekben az elkerülhetetlen volt. Most egy tisztán történeti jelenséget akarok tárgyalni, mégpedig olyat, amely a felvetett tétel szempontjából szinte alapvető jelentőségű, azt tudniillik, hogy az oszmán-török köznyelv arab és perzsa jövevényszavai a nyelvi rendszerben való különállásuk következtében nem vettek részt a nyelv hangtani változásaiban.

Itt szólni akarok néhány szót az oszmán-török nyelvtörténetéről. Ez új studium, régebben nem volt helyes fogalmunk az oszmán-török nyelv változásairól, nagyon csekély mértékűnek tartottuk őket. Valóban úgy van a dolog, hogy az oszmán-török nyelv, története folyamán, nagyobb mértékben nem változott. És a megmerevedett arab és perzsa elemek is hozzájárultak ahhoz az optikai csalódáson alapuló nézethez, hogy az oszmán-török nyelv történeti tanulmányozása nem járna jelentősebb eredménnyel. Az utóbbi évtizedekben részint az oszmánli nyelvemlékek rendszeres kutatása, részint görög és latinbetűs oszmánli feljegyzéseknek a kiadása új helyzetet teremtett ebben a tekintetben. Kiderült, hogy az oszmán-török nyelvtörténetnek sok fontos és bonyolult problémája van. Témámmal kapcsolatban most csak néhány mozzanatot akarok az oszmán-török hangtörténetből kiemelni.

Az első a szókezdő *k* és *t* zöngésülése. Ez a változás oguz területen körülbelül abban az időben ment végbe, mikor az arab és perzsa jövevényszavak legrégebbi részét a nyelv átvette. Sok török szó keresztül ment ezen a változáson, de a köznyelv arab és perzsa jövevényszavai közül talán egy sem.

Egy másik jelenség, melyet itt említeni akarok, a vokalizmus területéről való.

Az oszmán-török nyelv történetében gyakran találkozunk a labiális és illabiális illeszkedés jelenségével. Ez a XVII. század körül törvényszerű jelleget ölt. Régebbi *oqi-* 'olvasni' *oqu-*vá válik, régebbi *čüri-* 'elronilani' *čürü-*vé és megfordítva: az *altun* 'arany', *demür* 'vas' *eju* 'jó' szavakból *altin*, *demir* és *eji* lesz. Ez a változás sem látszik a köznyelv arab és perzsa jövevényszavaiban.

Ilyen arab szavak, mint *mūdžib* 'okozó', *hürriyet* 'szabadság', *duhūlije* 'beléptidij', (ezeknek az *i*-je nem mindig hosszú) megtartják az *i*-jüket és nem mutatnak labiális illeszkedést. Viszont ilyen alakok, mint *teneffüs* 'lélegzés' *tasavvuf* 'misztika', megtartják az *ü*, illetőleg *u* hangot, nincs bennük illabiális illeszkedés.

Megemlíthetnénk még egy harmadik idetartozó kérdést is, a szóközépi mediopalatális és prepalatális *g* kérdését. Ezek a hangok a törökben már régi időben spirantizálódtak, az oszmánliban is, melynek nyelvemlékei és nyelvjárásai tarka fejlődési folyamatról tanuskodnak (egyes helyeken máig megmaradt a *g*). Ha már most ezekről a mi szempontunkból beszélünk, felmerül az a kérdés, hogy az arab és perzsa nyelv szóközépi *g*-féle hangjai azonosak-e azokkal a hangokkal, amelyek az arab és perzsa jövevényszavak átvétele idején a régi török *g*-féle hangokat képviselték. Erre a kérdésre nehéz volna válaszolni. Úgy látom azonban, hogy ha az arab és perzsa jövevényszavak nem alkotnak volna különálló csoportot a nyelvrendszerben, akkor a *g* hangok változásaiban többé-kevésbé részt vettek volna. Legalábbis erre látszik mutatni az a körülmény, hogy több szóban mutatkozik az arab és perzsa *g* hangoknak török módra való változása: perzsa *eger* (*er*) 'ha' > oszm. *eđer*, *eer*, perzsa *meger* 'különben' > oszm. *meger*, *međer*, *segbān* 'kutyaórző' > oszm. *sejmen*, perzsa *diger* 'más' > oszm. *diger*, *diđer*, perzsa *šāgird* 'tanítvány' > oszm. *šāgird*, *šaiird*, arab *ragmen* 'dacára' > oszm. *ragmen*, *rāmen*).¹¹

Fentebb mondtam, hogy a szóvégi *q* és *k* a ragozásban török szavakban változik, arab és perzsa jövevényszókban megmarad. Ezt akár a hangtörténet, akár a hangrendszerbe való beilleszkedés szempontjából értékeljük, mindenképen szintén idetartozik.

11. A nyelvfejlődésnek az íráshoz csak kivételesen van köze. A törökben — mint a fentiekből következik — az arab-perzsa elemek esetében az írásnak is van konzerváló szerepe. Az arab-perzsa elemeket az egész nyelvtörténet folyamán egyformán írják, ettől csak kivételesen, kevésbé tanult emberek térnek el, a török szavak írása azonban a nyelvtörténet folyamán meglehetősen változott és főleg erősen ingadozott, még az arab írás használatának utolsó korszakában is, főleg a magánhangzóknál, melyeket — ha ki is alakultak bizonyos szabályok — hol jelöltek, hol nem.¹²

12. Bármily erős volt is az iskolamesterek és tanultabb osztályok törekvése, hogy az arab és perzsa elemeket eredeti alakjukban megőrizték, mégsem volt lehetséges a szabad fejlődést teljesen megakadályozni. Ezek az elemek a nyelv-

¹¹ *Bergsträsser*: ZDMG. LXXII, 256 (*eer*), 258 (*rāmen*, *ragmen*); *M. Fuad Köprülü* (Islam Ansiklopedisi, s. v. *Alp*, 379 b) az oszm. *sejmen*-t a Kāšyarīnāl található és Kiszásiában is meglevő *sökmen* '(a csatarendet) áttörő' szóval egyezteté, de ez hangtani nehézségekbe ütközik.

¹² Kívánatos volna már kísérletet tenni az oszmán-török hangjelölés történetének megírására.

nek szerves alkotórészei és ezért természetesen keletkeztek olyan újítások, amelyek az iskolai szabályoknak ellentmondtak. Ezek azonban nem voltak olyan arányúak és nem voltak olyan természetűek, hogy a fent vázolt rendszert megzavarták volna, hogy áttörhették volna az arab-perzsa és a török szókészlet közötti korlátokat.

Ezeknek az eseteknek a történeti értékelésénél különösen figyelembe kell venni a perzsa nyelv szerepét. A legtöbb idetartozó újítás a perzsában keletkezett. Így pl. a perzsa *nāzuk* 'finom' szóból arab szabály szerint *nezāket* 'fínomság' jelentésű főnevet alkottak. Az arab *lem-jezel* 'nem szűnt meg' igealakot a perzsák átvették, perzsa melléknévképzőt tettek hozzá, így egy *lem-jezelī* alakú, 'örök' jelentésű melléknév keletkezett, amelyből megint arab mintára nőnemű alakot is formáltak: *lem-jezelīje*. Az ilyenféle képzések a perzsában elég gyakoriak, ezeket a törökök is átvették.

A törökben is keletkeztek ilyenféle képzések, így pl. a *qīral* 'király' szóból arab képzővel *qīralīket* 'királyság' szót alkottak, de bizonyos, hogy ilyen képzéseknél a perzsa minták játszottak szerepet és hogy egy így képzett török szó a legtöbb esetben perzsa szövegben is előfordulhat. Feltűnő, hogy ilyenféle képzések a törökben nagy számmal vannak a közigazgatás nyelvében. Ismeretes, hogy a közigazgatás nyelve Anatóliában hosszú ideig a perzsa volt.

Önállóbbak az ilyen török újítások, mint: *gün-be-gün* 'napról-napra' (*gün* 'nap', *be* '-ban, -ben' jelentésű perzsa prepozíció). A nyelvtörténeti fejlődés szempontjából lényegesen más megítélés alá esnek ilyen — általánosan használt — szerkezetek: *beş gün(-den) evvel* 'öt nappal ezelőtt' (török *beş* 'öt', arab *evvel* 'első', vö. Deny, Gramm. de la langue turque, § 910).

Egyes esetekben a hangalakban is mutatkozik ingadozás vagy változás. Az izáfet *-i*-je gyakran illeszkedik a törökben. Egyes szókban végbement a labiális, illetve illabiális illeszkedés, pl. *müdür* 'igazgató', *müšür* 'marsall', *čarši* 'Marktplatz' eredeti *müdir*, *müšir* és *čarsū* alakból.

13. Most felvethetjük a kérdést: ezek az ismertetett jelenségek (amelyekről ismételtén mondtam, hogy két részre osztják a nyelvi anyagot) vajjon egyszerű változásoknak, illetőleg a szókincs és a nyelvtani rendszer gazdagodásának, a nyelvkeveredés rendes következményének fogandók-e fel, vagy pedig többről van itt szó és egy különleges, kevert nyelvrendszerről beszélhetünk, mint már ezt említettem.

Az, hogy egy nyelvben idegen *nyelvtani* elemek vannak, nem dönti el a kérdést. Az sem, hogy ezek az elemek meglehetősen számmal fordulnak elő és gyakran használatosak. Ellenkezőleg: ez csak a grammatikai rendszer gazdagodását jelenti, ami ugyan sajátos, de idegen eredetű nyelvtani elemek utóvégre éppúgy meghonosodhatnak, mint egy régi jövevényszóréteg. Például: a nemi megkülönböztetés egy nyelvben felmerülhet történeti fejlődés következtében, de a nyelv vehet át egy más nyelvből, amelyben a nemek jellemző végzetekkel való megkülönböztetése megvan, hímnemű és nőnemű szópárokat

és elvonhat egy nőnem-képzőt, amint ez például a karaimok török nyelv-járásában történt.¹³ A finnugor liv nyelv az indoeurópai lett nyelvből egy nominativusi s végződést vett át, amely ma már a livben bizonyos fokig a nominativus jellemző végződésének fogható fel. Ez egyszerűen a nyelvtan gazdagodását jelenti.¹⁴

És minél gyakrabban használja a nyelv ezeket az idegen nyelvtani elemeket, annál jobban elvesztik idegen jellegüket. Ha a németben azt mondom, hogy *in den Neutris, vor Christi Geburt, von den Nominibus*, akkor egy idegen szerkezetet használok és egy idegen nyelvrendszer nyomairól beszélhetek. Ha ezzel összehasonlítom az izáfet-szerkezet szerepét és jellegét az oszmán-törökben, akkor azt a nagy különbséget látom, hogy az utóbbi is idegen nyelvtani rendszerből van ugyan átvéve, de oly gyakran használják, hogy szinte egyenlő jellegű a török grammatikai eszközökkel.

Nem az efféle jelenségekben van az alapja annak, hogy az oszmán-török esetében különlegesen kevert nyelvrendszerről beszélhetünk, hanem abban a körülményben, hogy az arab és perzsa szók egyrészlől és a török szók másrészlől a nyelvtani kezelés szempontjából egymástól elkülönülnek és az arab és perzsa szók *tudatosan* mint idegen, az eredeti török nyelvanyagtól elváló réteg szerepelnek, úgy, hogy az idegen anyag használata sok közösséget mutat egy idegen nyelv használatával.

Mutatis mutandis azt lehetne mondani, hogy itt a nyelvtudat schizophréniájával van dolgunk, ha igaz is, hogy a nyelvtudat egyik része, már mint a török, nagyon gazdagon és rendszeresen van kifejlődve, a másik, az idegen pedig csak töredékekkel van képviselve a nyelvrendszerben.

Az említett tudatosság a köznyelvben természetesen relatív, de a tárgyalt jellegzetes sajátságok végső fokon ebben a tudatosságban gyökereznek, amely a kevert nyelv legmagasabb megnyilvánulásaiban majdnem abszolút formában, mint világosan látható kettős nyelvtudat van meg, melyben az idegen rész a fontos, a török jelentéktelen, bár az arab és perzsa szóknak szinte kizárólagos használata mellett a mondatképlete ennek a furcsa nyelvnek is tisztán török s az arab és perzsa nyelvtan voltaképpen csak szegényes töredékekben van meg benne.

Azt mondtam, hogy az idegen nyelvréteg használata a törökben sok közös vonást mutat egy idegen nyelv használatával. Ehhez még megjegyzem, hogy a magasabb irodalmi nyelv használatához valóban elengedhetetlen volt az arab és a perzsa nyelv alapos ismerete, a köznyelv idegen elemeit pedig az iskolában külön tanulta a tanuló, — iskolai török olvasókönyvében, a családban nem, vagy csak ritkán hallott arab és perzsa szavak jelentését magyarázó szótári függelék volt.

¹³ Kowalski, Kar. Texte, XXXIII.

¹⁴ Lakó György egy felolvasásából.

14. A tanult rétegek nyelvének ez az állapota hatással volt a nép nyelvére is. Ebben azonban nem beszélhetünk a nyelvtudat kettősségéről, ez lényegében tisztán török rendszerű nyelv, színes és fordulatokban rendkívül gazdag; különösen ilyen a népnyelvnek a városokban használatos formája. Nincs kettősség, mondom, a népnyelvben, de a köznyelv kettős nyelvrendszere ebben is tükröződik.

A nép utánozza a felsőbb rétegek nyelvét, ebből sok mindent átvesz és ezekben az átvételekben tükröződik az ő nyelvében a köznyelv kettős rendszere. Ezeket az átvételeket a népnyelv csak részben asszimilálja, bennük még a magánhangzóilleszkedés törvényét is csak itt-ott alkalmazza és különösen ami a hangalakot illeti, bizonyos ingadozással kezeli. Ez az ingadozás természetesen következik egyrészt abból a körülményből, hogy a nép a sok cifra idegen szót és kifejezést nem tudja úgy reprodukálni, mint a tanult rétegek. Törökországban még a huszas évek végén is 87% volt a férfi, 96% a nő analfabéták száma, bár az általános iskolakötelezettséget még 1913-ban bevezették. Másrészt következik az ingadozás abból a küzdelemből, amely a nép nyelvébe átment idegen elemek hangalakja körül folyik. Ezeket a nép gyakran a saját hangtani beállítottsága szerint változtatja, de a megváltoztatott alakok mellett folyton hallja a köznyelvet beszélőktől a köznyelvi alakot is.

Ilyenformán a népnyelv szókincsében és kifejezési készletében egy terjedelmes csoport alakult ki, amely idegenszerűségével bizonyos fokig különválik. Ez elsősorban a népnyelv arab-perzsa elemeire vonatkozik, de érinti a más nyelvből való jövevényszókat is.

Lássunk példákat. Ezeket nem is a saját vidini anyagomból veszem, amely engem a most fejtegetett gondolatra rávezetett, hanem egy várnai török szójegyzéknek mindössze 65 címszót tartalmazó négy lapjáról (KCSA. III, 159—162), hogy a jelenség fontosságát és gyakoriságát világossá tegyem.

Az említett helyen a következő arab és perzsa eredetű szókban találunk rendkívüli hangképviseleteket: *āni* 'ugyanaz' < *aīni*, *arzuval* 'kérvény' < *arzuhal*, *bālām* 'legalább' < *bāri(m)*, *befat* 'halál' < *vefāt*, *belber* 'borbély' < *berber*, *belhava* ~ *verhaba* 'a levegőbe' < *berhava*, *bubarek* 'áldott' < *mübārek*, *čit* 'pár' < *čift*, *dživap* ~ *dzuvap* 'felelet' < *dževāp*, *džomat* 'gyülekezet' < *džemāat*, *dāhil* személynév < *tāhir*, *devriš* 'dervis' < *derviš*, *düldül* 'látcső' < *dürbin*, *egāl* 'ha' < *eger*, *ehvāl* 'kezdet' < *evā'il* (vö. a köznyelvi *aĥvāl* 'állapotok' szót), *mürvet* 'örvendező' < *mürüvvet*, *firiš* 'panasz' < *feriāt*.

Természetes, hogy a népnyelvben jövevényszókban is gyakran találunk példákat a fent említett történeti változásokra arab és perzsa jövevényszókban is. A *t* > *d*- változást látjuk a várnai *dāhil* < *tāhir* személynévben, az anatóliai *daraf* < *taraf* 'oldal' szóban és még számos példában. Az illabiális illeszkedés jelentkezik az arab, illetőleg perzsa eredetű *teferrüdž* 'kirándulás', *ma'süm* 'kis gyermek', *humāiün* 'egy vászon-fajta' szavak vidini *teferič*, *maqsüm*, *humaiün* alakjában.

15. Ez az oka annak, amiért jónak láttam, hogy a vidini nyelvjárás hangképviseleteinek tárgyalásában a jövevényszavak csoportját a török szavak csoportjától elválasszam.

Természetesen nem akarom azt mondani, hogy az oszmán-török nyelv jövevényszavaiban, például a görög vagy az olasz jövevényszókban nem lát-nánk törvénytörő hangképviseleteket. Csak azt akarom hangsúlyozni, hogy a nép nyelvében a szabálytalan hangképviseletek a sajtósági viszonyok következtében jóval gyakoribbak, mint más nyelvekben.

II.

16. Hogy a török köznyelvben a nyelvrendszer kettőssége megvan, egy saját-ságos jelenség is bizonyítja: az oszmán-törökben van egy hangváltozás, amely-et számos példa képvisel és amely a köznyelvben csak az idegen nyelv-anyagban mutatkozik. Az oszmán-török szókezdő s-nek z-re való változásá-ról van itt szó.

Ilyen változást a török nyelvek eredetileg nem ismernek, és nem is ismer-hetnek, mert mint láttuk, nincsen bennük szókezdő z. És nem lényegtelen, hogy itt ez az idegen szókezdő bukkan fel: az idegen szókezdő az idegen elemek változásában.

Nem foglalkozom most részletesen az idetartozó szavakkal, de röviden felsorolom őket.

Az oszmán-török köznyelv régi szava a *zurna* szó, amely egy fúvós hang-szert jelent. Ez a perzsa *sūr-nā* szóból származik.

Szintén köznyelvi szó a *zamk* 'ragasztó'; ez az arab *saṃq* szóból ered.

További példák:

zerzevat 'főzelék', perzsa *sebzevāt*.

zebil (~ *sebil*) 'játékonyságból csináltatott nyilvános kút', arab *sebil*.

zanat (~ *sanat*) 'ipar', arab *sanʿat*. Erről a szóról mondani kell valamit, ami az egész tárgyalt kérdés szempontjából lényeges. Egy török drámában, melyet a 80-as években írtak, két ember beszélget egymással az ipar fontos-ságáról, egy haladásra hajlandó műveltebb ember és egy korlátolt gondolko-dású, műveletlen pénzszerző. A műveltebb ember a szót állandóan szókezdő s-szel, a műveletlenebb állandóan szókezdő z-vel használja.

A török szótár *zādž* alakban ismeri a perzsa *sādž* szót, amely teak-fát jelent.

Ezeken kívül még felsorolhatnánk néhány példát az s > z- változásra.

Nem tudom, mennyiben fogható fel köznyelvi alaknak a török *sīḡrindžaq* 'kézből kicsúszó' szó *zīḡrindžaq* alakja, melyet a török nyelvtörténeti szótár (Tan. Tar. Sözl.) I. köteté egy XVIII. századi szótárból idéz. Tekintettel arra, hogy az alapszó, a *sīḡir*- 'lehorzsolni stb.' ige és származékai gyakran fordulnak elő és mindig szókezdő s-szel, ez a *zīḡrindžaq* alak a nép nyelvéből juthatott

be a köznyelvbe, ha ugyan egyáltalában használatos volt a köznyelvben ; a szótárak *sīrīndžaq* alakban ismerik. Az adat mindenesetre jelentős.

E köznyelvi *s- > z-* változás jellemző tünete a köznyelvi kettős nyelvtudatnak, nyelvtörténeti háttérét azonban nem ez, hanem — sajátságos módon — a népnyelv világosítja meg.

Lássuk tehát e jelenséget a népnyelvben.

17. Míg a köznyelv csak vagy tíz példát mutat az *s- > z-* változásra, addig a népnyelvben számos példát találunk rá, illetőleg az eredetileg idegen *z-s* szókezdet számos példában jelentkezik.

Szövegekben rendszeren idegen szókban találjuk az *s- > z-* változást :

<i>subah</i>	'reggel'	>	<i>zabah</i>
<i>sahan</i>	'rézedény'	>	<i>zahan</i>
<i>sāhib</i>	'tulajdonos'	>	<i>zaib</i>
<i>sāhil</i>	'part'	>	<i>zehil</i>
<i>sāje</i>	'árnyék'	>	<i>zāje</i>
<i>sar'a</i>	'epilepszia'	>	<i>zere</i>
<i>sarrāf</i>	'pénzváltó'	>	<i>zerraf</i>
<i>sebeb</i>	'ok'	>	<i>zebeb</i>
<i>sejil</i>	'nyomorult'	>	<i>zejil</i>
<i>seher</i>	'hajnalhasadás'	>	<i>zehir</i>
<i>selvi</i>	'ciprus'	>	<i>zelvi</i>
<i>serhoš</i>	'ittas'	>	<i>zevruš</i>
<i>sevdā</i>	'szerelem'	>	<i>zevde</i>
<i>siftinmek</i>	'vállát vakarni'	>	<i>ziftinmek</i>
<i>sigara</i>	'cigaretta'	>	<i>zigara</i>
<i>siyah</i>	'fekete'	>	<i>ziya</i>
<i>sikke</i>	'Münze'	>	<i>zigge</i>
<i>sopa</i>	'nagy bot'	>	<i>zopa</i>
<i>sojtari</i>	'bohóc'	>	<i>zojtari</i>
<i>sunturlu</i>	'zajos'	>	<i>zunturlu</i>
<i>sümbül</i>	'jácint'	>	<i>zümbül</i>

De mutatkoznak az *s- > z-* változás esetei a nép nyelvében a török nyelvanyagban is. Ezekről bővebben kell beszélni.

Először a Caferoğlu feljegyzéseiben szereplő esetekről szólok. Itt nyolc terjedelmes, csaknem az egész anatóliai nyelvterületet felölelő kötet szövegeiben előforduló alakokról van szó.

A *sanki* 'míntha' szó ezekben a feljegyzésekben *zanki* alakban is mutatkozik. Ennek a szónak azonban csak az első része török, a *san* ,amely annyit jelent, mint 'gondold' s a másik része, a *ki* 'hogy' perzsa eredetű. Ez tehát nem egészen török szó.

Előfordul azonban Caferoğlu szövegeiben szókezdő z-vel a török *sarp* 'meredek' és *sirtlan* 'hiéna' szó is (az előbbi *zarpt* alakban), továbbá az a *san-*'gondolni' ige, amely a fent tárgyalt *sanki* szóban is előfordul, végül a *seksen* 'nyolcvan' számnév.

Egészen meglepő dolgokat tanulunk ebben a tekintetben az új, gazdag anyagú török tájszótár, a Söz Derleme Dergisi III. kötetéből (L—Z). Itt rendkívüli gazdagságban találjuk a z-s kezdetű szokat.

Először azonban meg kell jegyezni, hogy ez a szótár más elvek alapján készült, mint Caferoğlunak (a szövegekből összeállított) szójegyzékei. A Söz Derleme Dergisi nem tulajdonít fontosságot annak, ha egy arab vagy perzsa jövevényszóban a szókezdő s z-re változik s az ilyen adatokat nem közli (nincs meg benne pl. a *sabah* 'reggel' szónak Kisázsia jó részén ismeretes *zabah* alakja). Ez nekem nagy veszteség, de viszont nagy nyereség az, amit a benne található z-vel kezdődő szavakból tanulhatunk.

Vagy 700 z-vel kezdődő szó van itt. Ennek jelentős része ismeretlen eredetű, de körülbelül talán 100-nak s-es változata is van. E száz szó egy része jövevényszó, mint a *zanka*, *zanga* 'szán' (a magyarból vagy valamely szláv nyelvből), *salt* 'csak, csupán; mindig' > *zalt* (mongol), *zebil* 'tönkrement' (arab, vö. köznyelvi *sefil*), *zehl* 'part' (arab, vö. köznyelvi *sāhil*), *zelber* 'teher' (Caferoğlunál is: Güney Doğu İAT.) vö. perzsa *sārbār*, *zat* 'egészen, még jobban' (~ *sat* < perzsa *sāde*), de jó részük török szó. Ezek között vannak a régi török szókészlethez tartozók is; ilyen például a *zīγin*, *zihīn* 'szarvas', a régi török *sīγun*, *suγun* 'maral' képviselője (az oszmánli köznyelben *sīγin* 'jávorszarvas'). De nagyon sok itt az olyan ismeretlen, sokszor török eredetűnek látszó szó, amelynek történetét nem ismereni (a tájszómagyarázat nehéz problémái merülnek itt fel); ilyenek például: *zaγmaq* 'futni' ~ *saγmaq*, *zaqut* (s. v. *zaqil*) 'az ösztöke szege' ~ *saqit*, *zerikle-* 'ültében reszketni' ~ *serikle-* 'állva vagy ülve szenderegni' stb. stb.

A z- szókezdő tehát, mely ezer évvel ezelőtt még nem volt meg a törökben, jövevényszókban átjött, meghonosodott, sőt számos esetben a szókezdő s- helyét is elfoglalta, eleinte bizonyára idegen, később török szókban is és a további fejlődés során önállóan is keletkezhetnek z-s kezdetű szavak a népnyelvben.

18. A szókezdeti s > z változás — mint láttuk — behatolt a köznyelv alsóbb rétegeibe is, de itt csak idegen szókban mutatkozik, amit a kettős nyelvtudat ténye tesz lehetővé.

A népnyelv és az előkelők nyelve közti különbségre jellemző, hogy bár egy ilyen szó mint *zurna* vagy *zamq* (l. fent) általánosan használt alakok, a török köznyelv felsőbb rétegének lényegében idegen a nép nyelvében gyakori s- > z- változás.

Említettem már, hogy az idegen szavak hangalakjában bizonyos ingadozás van. Véleményem szerint — legalább is részben — ez az alapja a tárgyalt $s- > z-$ változásnak is. Ez a bizonytalanság azután azt is előidézi, hogy az idegen szavakban a fordított változás is megtörténik. Erre is több példánk van. Így a perzsa, illetőleg arab *zuqāq* 'utca' szó az oszmán-török köznyelvben *soqāq* alakban használatos. Az arab és perzsa *za'farān* 'sáfrány' szónak a törökben *safran* alakja van. Erre még néhány példát idézhetnénk a nép nyelvéből (*sann etmek* 'vélni', köznyelvi *zann etmek*, *sindžir* 'lánc' < *zindžir*' stb.)

19. Az elmondottakhoz a sztálini elvek alapján további és az oszmán-török nyelv élete szempontjából fontos megjegyzést fűzhetünk.

Megrajzoltuk az oszmán-török nyelv különleges kevert jellegének a képét és hangsúlyoztuk, hogy ez tulajdonképpen egy beteg állapotra jellemző. És most, a törökség újabb nagy társadalmi átalakulásának korszakában, tanúi vagyunk egy mozgalomnak, amely energikusan dolgozik, hogy ennek a beteg állapotnak véget vessen. Az idegen grammatikai elemeket — mondhatjuk legnagyobb részben, az idegen szavakat pedig jelentős mértékben eltávolította a nyelvből ez a mozgalom és az oszmán-török nyelv *nia*, bár az operáció kellemetlen kísérő jelenségei még erősen érezhetők, új és egészséges fejlődés elé néz. Az a sztálini elv igazolódik itt, mely szerint a nyelv életének szempontjából a grammatikai rendszer és az alapszókinccs a lényeges. Az oszmán-török nyelv egészséges megújulása elsősorban annak a körülménynek köszönhető, hogy grammatikai rendszere és alapszókinccse lényegében török maradt.

HOZZÁSZÓLÁSOK

LIGETI LAJOS:

Németh Gyula tagtársunk nagy horderejű kérdést vetett fel, amikor Sztálin nyelvtudományi tanításaira támaszkodva azt kívánta vizsgálni, illetőleg bizonyítani, hogy az oszmán-török az ú. n. „kevert nyelvrendszerű” nyelvek közé tartozik. A kérdés jelentőségében messze meghaladja nemcsak annak a török nyelvjáráskutatásnak a problémáit, amelyből kinőtt, hanem a tágabb értelemben vett török nyelvészet kereteit is, és joggal támaszthat igényt arra, hogy az általános nyelvészet nagy kérdései közé soroljuk.

Az oszmán-török nyelv rendszerét Németh Gyula „kevert nyelvrendszernek” nevezi.

Meg kell vallanom, e meghatározásban használt műszóval szemben némi idegenkedést érzek. Nemcsak szokatlan, újszerű a magyarban ez a műszó, hanem a tartalma is valahogy bizonytalan, kétértelmű. Azt hiszem, egyszerűbb, ha egyelőre — jobb híján — megmaradunk a különben Németh Gyula által is használt keveréknyelv elnevezés mellett. Ez a műszó kétségtelenül tág, különösen tág az a mód, ahogy egyesek a nyelvkeveredést magyarázni, meghatározni szokták. A legtágabb értelemben természetesen minden nyelv keve-

réknyelv, mert mindegyikben van több-kevesebb idegen elem. Az ilyen értelmezés azonban tulajdonképen már semmitmondó, mert „nem-keverék”, „tisztá” nyelveket nem ismerünk.

De bárhogy is magyarázzuk a keveréknyelv fogalmát, kétségtelen, hogy a legtágabb értelmezés mellett is számolnunk kell a keveréknyelveknek egy sajátos csoportjával. Ebbe a csoportba azok a nyelvek tartoznának, amelyek oly mértékben fogadtak magukba rendszerint egy valamely, néha több más nyelvből főleg szókészleti (sőt bizonyos nyelvtani) elemeket, hogy azok a nyelv eredeti elemeit mennyiségileg elérik, illetőleg meghaladják, ily módon lényegesen meghaladják a jövevényszavak, sőt az idegen szavak egyszerű mértékét. Az idegen elemeket ily nagy számban befogadó nyelv alapszókincsének, nyelvtani szerkezetének lényeges elemei változatlanul megmaradnak, a nagy tömegben bezúduló idegen elemek azonban a nyelv korábbi külső képét megváltoztatják.

Tisztában vagyunk minden meghatározás, definíció korlátolt értékével, azéval is, amelyet az imént megadtunk. Merev korlátokról ez esetben különösen nem lehet szó, mert hiszen eleve világos, hogy a vázolt csoporton belül helyet foglaló keveréknyelvek jellege erősen különböző lehet, aszerint, hogy milyen mértékben terjesztette ki hatását a befogadott nyelv a befogadó nyelvre.

A keveréknyelvek közé sorolhatunk számos keleti nyelvet is, hogy csak a legismertebbeket említssem, ilyen a koreai, a japán, természetesen az oszmán-török és ilyen az afganisztáni mogul is, amelyről hozzászólásomban voltaképen beszélni kívánok.¹

Mielőtt a mogulra vonatkozó mondanivalómra rátérnék, legyen szabad néhány megjegyzést tennem az oszmán-török nyelv egy-két problémájával kapcsolatban, melyeket Németh Gyula felvetett.

Igaza van Németh Gyulának, mikor rámutat arra, hogy a perzsa-arab hatás különböző mértékben jelentkezik az irodalmi nyelvben, a köznyelvben és a nyelvjáráásokban. Tökéletesen egyetértek vele abban is, hogy itteni vizsgálódásai anyagából kirekesztette az irodalmi nyelvet. Ez a nyelv, különösen régen, valóban annyira telítve volt perzsa és arab elemekkel, hogy nem volt, nem is lehetett az oszmán-török társadalom valamennyi osztályának érintkezési eszköze. Korántsem túlzás az, amit Németh Gyula egyes oszmán-török „stílusművészekről” mondott. Nem is voltak olyan ritkák az ilyen szerzők, próbaképpen elegendő megvizsgálni Wickerhauser khrestomathiájának néhány lapját²: sokszor sorokon keresztül alig találunk eredeti török szót, s amit találunk, azoknak is legnagyobb része valóban segédige. Akadémiánk I. osztálya egyik közeli ülésének napirendjére tűzte az irodalmi nyelv kérdésének vitáját; azt hiszem, igen tanulságos volna, ha ez alkalommal figyelmet fordítanánk az oszmán-török irodalmi nyelv vizsgálatából adódó nem mindennapi tanulságokra is.

De azt hiszem, nem volna helyes, ha most már teljesen elhatárolnánk magunkat az oszmán-török irodalmi nyelvtől. Nemcsak azért, mert ez az irodalmi nyelv kétségtelenül hatással volt a köznyelv kialakulására, hanem azért

¹ A keveréknyelveknek itt tárgyalt csoportjától feltétlenül különválasztanám azokat, amelyek idegennyelvűek ajkán keletkeztek, így a pidgin English-t, a petit nègre-t, stb.

² M. Wickerhauser, Wegweiser zum Verständniss der türkischen Sprache. Eine deutsch-türkische Chrestomathie. Wien 1853.

is, mert itt találjuk meg teljes formájában annak a magyarázatát, amit Németh Gyula lényegében helyesen állapított meg: az oszmán-török köznyelvben az arab-perzsa elemek igen nagy számban, de többé-kevésbé eredeti, alig változott állapotban, szinte elkülönített idegen elemekként használatosak. Az irodalmi nyelv magyarázza meg, hogy e különös állapot kialakulásának az oka nem valami török purizmusban, nem a török nyelv sajátosságos védelmében keresendő, hanem abban, hogy az oszmán-török irodalmi nyelv művelőinek a szemében „műveltség” kérdése volt az arab és a perzsa nyelv kifogástalan, tökéletes ismerete. A példakép számukra az arab és a perzsa irodalom volt, még pedig nemcsak tartalmában, hanem szinte betűjében is. Ezért igyekeztek az arab, illetőleg a perzsa nyelvtant árnyalatokig menő finomságaiig elsajátítani és ilyen ismereteiket török nyelvű műveikben fitogtatni. Az oszmán-török irodalmi nyelv ilyenforma alakulásának persze megvoltak a maga társadalmi okai.

Ez a különös arab és perzsa purizmus már nem tudott ilyen kifogástalanul érvényesülni az oszmán-török köznyelvben. Nem pedig azért, mert az azt beszélők perzsa és arab grammatikai tudása nem mindig volt gáncs nélkül való, de meg azért sem mert az oszmán-török köznyelv bizonyos mértékben a nyelvjárásokra: a népnyelvre is támaszkodott.

Persze az oszmán-török népnyelvnek is voltak és vannak arab és perzsa elemei. Ezek a — jórészt szókészleti — elemek már merőben más forrásból erednek, mint az irodalmi nyelv hasonlíthatatlanul gazdagabb hasonló elemei: egy tekintélyes részük közvetlen nyelvi érintkezésből származik, más részük a köznyelvből „hullott le”. Az előbbieket igen érdekesek, igen becsesek a perzsa (részben az arab) nyelvtörténet, sőt nyelvjárástörténet szempontjából, éppen mert élő, nyelvjárási anyag átvételei. Az utóbbiakban különösen gyakran érvényesülnek a jól meg nem értés, a rosszul emlékezés ama torzításai, amikről Németh Gyula is beszélt.

Az oszmán-török beszélt nyelv (köznyelv és népnyelv) perzsa és arab elemei valóban számos meg nem oldott, sőt fel sem vetett problémát tartalmaznak. Azt hiszem azonban, hogy nem helytelen, ha már itt is hangsúlyozzuk: ezek az elemek geográfiailag két elég jól elválasztható területről származnak. Az egyik ezek közül a perzsa nyelvterület, a másik Mezopotámia, Szíria, Egyiptom, stb. arab nyelvei, ill. nyelvjárásai. Különösen fontos ezt szem előtt tartanunk, amikor az oszmán-török beszélt nyelv arab elemeiről beszélünk és mindenképp ügyelnünk kell arra, hogy ilyen elemek nemcsak perzsa közvetítéssel, hanem közvetlenül arab forrásból is jutottak a törökbe.

Kronológiai szempontból kétségtelenül hatalmas idővel kell számolnunk a perzsa-arab elemek kutatása során. És itt egyetértek Németh Gyulával abban is, hogy feltétlenül vissza kell nyúlnunk egészen az oguz vándorlás koráig és hogy a legrégebbi ilyen természetű kölcsönzések közvetítésében jelentős szerepe lehetett a szeldzsukoknak.

Azt hiszem, ezen a ponton érdemes volna még tovább mennünk és megvizsgálni azt a hatást, amelyet a perzsa nyelv gyakorolt (arab elemeivel együtt) az oszmán-török legközelebbi rokonaira, az azerbajdzsánira és a turkománra. Ezeknek a vizsgálódásoknak az eredményeként nemcsak tisztábban tudnánk megítélni a perzsának az oszmán-törökre gyakorolt hatását, hanem új, eddig fel nem ismert törvényszerűségeket is figyelhetnénk meg a nyelvkeveredés terén. Úgy vélem, ez utóbbi szempontból nem kevésbé hasznos tanulságokat ígér annak a kutatásnak, hogy miféle hatást gyakorolt a perzsa más szomszédos

nyelvekre. Ismeretes, hogy ilyen hatással számolnunk kell Afganisztán, India, Pamir, Turkesztán egész sor nyelvében.

Éppen ez utóbbi megfontolás indított arra, hogy Németh Gyula értékes dolgozata kapcsán röviden megemlékezzem az eddig kevésbé ismert mogul nyelvről, melyet 1936—37-ben Afganisztánban tanulmányoztam. A mogul a XIII.—XIV. század során került Afganisztánba és ott fokozatosan, egyre erősebben a helyi perzsa (tádzsik) nyelv hatása alá került. A mogul ma keveréknyelv, amely a kihálás útján van. Számos mogul tőzsmár elvesztette korábbi nyelvét, helyette perzsául beszél. Azok a törzsek, illetve egyének, akik még használják a mogolt, már szinte kivétel nélkül bilingvisek; a mogul ezek számára afféle házi nyelv, amely más alkalommal, idegenek előtt csak titkos nyelvvül szolgál.

A mogul igen korán kiszakadt a mongol nyelvközösségből, önálló irodalmi- vagy köznyelvet nem alakított ki magának, amit ismerünk belőle, az népnyelv, pontosabban: néhány nyelvjárás. Ezt a nyelvet persze inkább az oszmán-török népnyelvvél kellene egybevetnünk, azonban, úgy vélem, így is érdekes következtetésekre juthatunk, mert a Németh Gyula által megvizsgált jelenségek jórésze, mutatis mutandis, a török népnyelvben is megtalálható, csak azt nem szabad szem előtt téveszteni, hogy a török népnyelvre gyakorolt perzsa (-arab) hatás lényegesen kisebb, mint az, amellyel a köznyelvben számolnunk kell.

A Németh Gyula által tárgyalt főbb esetek alakulását a mogulban a következőkben vázolhatjuk.

A magánhangzó- és mássalhangzó-harmónia a mongolnak is a jellemző sajátságai közé tartozik. Ezzel szemben azt látjuk, hogy a mogul nemcsak hogy nem terjesztette ki ezt a sajátságát a befogadott perzsa és perzsaközvetítésű arab szavakra, hanem ellenkezőleg, teljes hangrendszerében a helyi perzsához (tádzsikhoz) alkalmazkodott. Különösen feltűnő ez az olyan esetekben, mint: *küragân* 'sógor' ~ mong. *kürgen*, régi mong. (MTT) *güregen*; *eljigân* 'szamar' ~ mong. *eljigen*; *küngân* 'könnyű' ~ mong. *könggen*, *künggen*; *semajin* 'zsír' ~ mong. *semajin*; *keja* 'mikor' ~ mong. *kejiy-e*; *nera* 'név' ~ mong. *ner-e*. Érdemes ezekkel egybevetni a mogulba került hasonló hangalakú perzsa (arab) szavakat: *kenâr* 'part', *rebâb* 'egy húros hangszer', *rezâ* 'kicsiny', *mêwa* 'gyümölcs', *rešma* 'zsineg', *enqâlâp* 'forradalom', *zemistân* 'tél', stb.

Meg kell jegyezni, hogy az iráni hangrendszer kisebb vagy nagyobb mértékben éreztette a hatását az afganisztáni és turkesztáni úgynevezett iranizált török nyelvjárásokra is, igen figyelemreméltó ezt a jelenséget megfigyelni főleg az iranizált özbek nyelvjárásokban.

Az ú. n. igei összetételek különösen érdekes képet mutatnak a mogulban.

Mindenekelőtt meg kell azonban jegyeznünk, hogy az afganisztáni tádzsik nyelvjárásokban az összetételeknek ez a fajtája lényegesen gazdagabb, lényegesen gyakrabban használatos, mint akár az irodalmi perzsában, akár az ismert perzsa nyelvjárásokban. Íme mutatóba néhány példa: *naql kina* 'elbeszél' ~ p. *naql kardan*; *rat kina* 'visszadob' ~ p. *rad kardan*; *qasam idana* 'megesküszik' ~ p. *qasam xordan*; *šekast idana* 'vereséget szenved' ~ p. *šikast xordan*; *keif ôguna* 'elkábul' ~ p. *keif dâdan* (ôguna 'ad'); *roxsat ôguna* 'elenged' ~ p. *ruxsat dâdan*; *karnâ ôgguna* 'trombitál' ~ p. *karnâ zadan* (ôgguna 'üt'); *lâf ôgguna* 'dicsekszik' ~ p. *lâf zadan*; *sar barina* 'elkezd' ~ p. *sar giriftan*; *zâmat tâtâna* 'szcnev, fáradságot vesz' ~ p. *zahmat kašidan*;

safar orčina 'útra kel' ~ p. *safar raftan*; *war irana* 'feljön, megkel (tészta) ~ p. *bar āmadan*, stb.

Mint a fenti példákból is láthatjuk, a mogulban az igei összetételek ugyanúgy keletkeznek, mint az oszmánliban, vagyis az első tag perzsa (arab) eredetű, a másik mogul. Érdekes azonban, hogy a mogulban szórványosan már olyan esetekkel is találkozunk, amikor — ugyanezre a mintára — mind a két tag mogul pl. *kelan ögguna* ~ p. *harf zadan*.

Ami a ragozást illeti, érdekes, hogy a mogul a tömérdek idegen elem elle- nére sem használ perzsa ragot, sem a névszó-, sem az igeragozásban. A perzsa izáfetet is csak megkövesedett, készen átvett kifejezésekben ismeri. Eredeti mogul szavakban tehát természetes az olyan szerkezet, mint *nāranī kējīni* 'keleti szél', tkp. 'a nap szele', 'a napkelte felől fújó szél' (*nāran* 'nap', az *i* a birtokos eset ragja, *kējī* 'szél', *ini*, vagy *ni* a harmadik személyű birtokos személyrag), vagy *qaḡari dārejīni* az orr belseje) *qaḡar* 'orr', *dāra* 'valaminek a belseje, belsőrésze'. Ugyanezzel a szerkezettel találkozunk a tisztára idegen (perzsa-arab) szavakból álló hasonló kifejezésekben is, pl.: *deraxti balgri* 'fának a levele = falevél'.

A képzők alkalmazásában már korántsem ennyire következetes a mogul. Az általános elv itt is az, hogy a mogul szavakhoz mogul képzők járulnak, perzsa szavakhoz perzsa képzők. Az igeképzők terén ez a szabály csaknem teljesen általános, talán csak a *-la-* denominalis igeképző volna valamelyest kivételnek tekinthető, amelynek segítségével perzsa (arab) névszóból képezhető ige, pl. *larzalana* 'reszket' (*larzah* 'reszketés'), *auḡāzlana* 'úszik' (vö. hazara *aubāzī mukana* 'ua', a szó alapja helyi tadzsik szó, amelynek irod. perzsa *āb* 'víz' + *bāzī* 'játék' és *kardan* felel meg). A *-la-* azonban ugyanebben a funkcióban más mongol nyelvjárásokban, sőt a törökben is ismeretes, és érdekes módon szintén leginkább ezzel képezik az idegen szavakból származó igéket.

A névszóképzés terén viszont elég gyakran találkozunk az olyan esetekkel, mint *rezakan* 'kicsike', ahol perzsa az alapszó (*reza* 'kicsiny') és mogul a képző (*-kan*, kicsinyítő képző), vagy *časundār* 'havas', itt viszont mongol az alapszó (*časun* 'hó') és perzsa a képző (*dār*, valamivel ellátottságot fejez ki).

Az oszmán-török jellegzetesen arab sajátosságaira a mogulban érthetően nem igen találunk teljes értékű analógiákat. E helyett hadd említsek meg két sokatmondó mogul nyelvi sajátosságot, amelyet az oszmán-török nem ismer. Az egyik az, hogy az eredeti mogul számnevek csak ötig maradtak meg, egyes mogulok meg éppen csak háromig ismerik teljes biztonsággal a számok eredeti neveit. A legnagyobb régi szám a 'tiz', ezt mindenki érti, de nem okvetlenül használja: az eredeti mongol számneveket tehát csaknem teljes mértékben kiszorították a perzsa számnevek. A másik furcsaság az, hogy a mogulban afganisztáni külön életében egész sereg neologizmus keletkezett gyakran használt közönséges főnevek mellett, amelyek egyike-másika ki is szorította a régi szót. Ilyenek pl.: *nisuxčī* 'madár' (tkp. 'repülő'), *jāltu* 'ló' ('sörényes'), *qujčixčī* 'kutya' ('ugató'), *ögguxčī* 'kalapács' ('verő') stb.

Befejezésül legyen szabad pár szót szólnom a hangsúlyról. Igen tanulságos az, amit Németh Gyula ezzel a kérdéssel kapcsolatban megállapít.³ Fejte-

³ Idézett perzsa adataiban mutatkozó ingadozáshoz mindenesetre figyelembe kell venni azt, hogy a perzsa hangsúly ingadozik magában Perzsiában is, bizonyos nyelvjárások szerint, különösen azonban Afganisztánban és Indiában. Vö. D. C. Phillott, *Higher Persian Grammar* (Calcutta 1919), 47.

getései során azt mondja többek között, hogy az olyan nyelvekben, amelyekben a hangsúly kötött, mint a magyarban, idegen hangsúly átvétele lehetetlen. Ez a megállapítás általában feltétlenül igaz. A mogul azonban ebben a vonatkozásban is meglepetéssel szolgál. A mongolban a hangsúly tudvalevőleg az első szótagon van, ott volt már a XIII. században is, mint azt az akkori versek soreleji rímei bizonyítják.⁴ Ennek ellenére azt látjuk, hogy a mogulban a hangsúly rendszeresen a szó végére esik, mint a perzsában, *ɣajar* 'föld', *eβasun* 'fű' stb. A mogul nyelv egyéb, nem első szótagra eső hangsúly-esetei, mint *bari-na* 'vesz', *tali-na* 'tesz', stb. alighanem szintén az afganisztán perzsa nyelv hangsúlyviszonyaiból magyarázhatók meg.

Azt hiszem, ebből a néhány rövid megjegyzésből is világos, hogy a mogul a perzsa (arab) hatás tekintetében a szembetűnő eltérések mellett is tagadhatatlanul tartalmaz bizonyos közös vonásokat az oszmán-törökkel. E közös vonások jórészt nyilvánvalóan az a magyarázata, hogy a mogulra és az oszmán-törökre végeredményben ugyanaz az — arab elemeket bőségesen tartalmazó — perzsa nyelv hatott (az oszmán-török közvetlen arab elemeit most figyelmen kívül hagyjuk). Nem lehet azonban vitás, hogy a közös kölcsönzési sajátosságok az a körülmény csak részben magyarázza, mert a nyelvkeveredésnek vannak olyan közös sajátosságai, törvényszerűségei, amelyek a legkülönbözőbb hovatarozandóságú keveréknyelvekben egyaránt jelentkeznek. Ahhoz azonban, hogy e tekintetben a részleteket illetően is világosan lássunk, ki kell tágítanunk kutatásaink területét és meg kell vizsgálnunk egyéb, nem altaji és iráni nyelvek keveredését, kereszteződését is.

Bizonyos általános, nagy törvényszerűségek azonban az eddig megvizsgált anyagból is adódnak, közülük a legfontosabbaknak a következők látszanak.

A perzsa és az oszmán-török, ill. a perzsa és a mogul közt végbement kereszteződés eredményeként egyik esetben sem keletkezett egy új, harmadik nyelv, „amely egyik keresztezett nyelvre sem hasonlít és minőségileg is különbözik mindegyiktől.”⁵ Az oszmán-török nyelv jellegét tekintve mindvégig megmaradt török nyelvnek, a mogul pedig mogulnak. Abból a küzdelemből, amely a nyelvek kereszteződését jellemzi; az oszmán-török valóban győztesen került ki, még pedig nézetem szerint nem a közelmúltban lezajlott nyelvújítás során, hanem lényegesen korábban: már akkor, amikor megszűntek azok a társadalmi okok, amelyek a perzsa-arab hatást előidéztek. Ami a mogult illeti, ez a küzdelem még ma is tart az afganisztáni perzsa és a bilingvis mogul törzsek nyelve között. Igen sok más törzsön belül ez a küzdelem viszont már befejeződött: anélkül, hogy más, harmadik nyelv létrejöttére sor került volna, a mogul eltűnt, kihalt és helyét a győztes afganisztáni perzsa foglalta el.

Az oszmán-török és a mongol eredeti török, illetőleg mongol jellege a nyelvkereszteződés során változatlanul megőrződött, mert megőrződött a két nyelv alapja, sajátosságának lényege. „A nyelv nyelvtani szerkezete és alapszókincse alkotja a nyelv alapját, sajátosságának lényegét” — írja Sztálin.⁶ Bár mennyire is hatalmas méretű volt a perzsa (arab) hatás, az oszmán-törökben is, a mogulban is megmaradt az eredeti nyelvtani szerkezetnek és alapszókincsnek minden lényeges, jellegzetes eleme. Különösen szembetűnő, hogy az oszmán-tö-

⁴ Minden sorban az első sor első szótagja rímel. Vö.; *a'ula šiqan bawuya* | *adu'učin bidan-u* | *alačuq-a gürtügei* | *qol-tur šiqan bawuya* | *qoničit qurıqacıit bidan-u* | *qo'olay-a gürtügei* Mongolok Titkos Története, 118. szakasz.

⁶ Sztálin, Marxizmus és nyelvtudomány. A szovjet nyelvtudomány kérdései. Szikra. Budapest, 1950, 243.

rökben, ugyanúgy, mint a mogulban, mennyire ellenálló pl. a névszó- és igeragozás az idegen hatással szemben. Amikor a nyelvtani szerkezet, az alapszókinccs teljes egészében kicserélődik, eltűnik, — eltűnik, elhal maga a nyelv is, mint ahogy elhalt, eltűnt bizonyos mogul törzsek mogul nyelve is.

TELEGDI ZSIGMOND :

Mindenek előtt szeretném előadni, miben látom Németh Gyula fejtegetéseinek jelentőségét.

Régóta ismeretes, hogy a török irodalmi nyelvet, és ennek nyomán a művelt köznyelvet, századokon át valósággal előzőnlőtték arab és perzsa szavak és hogy az idegen elemeknek ez a végeleáthatatlan serege jórészt irodalmi kölcsönzésekből, ú. n. tudós szavakból állt. Ezek a vonások — az idegen elemek sokasága és tudós jellegük — nem török sajátosságok, sok más nyelv szókinccsében is mutatkoznak. Az angol nyelvben a latin eredetű elemek sok tekintetben hasonló szerepet játszanak, mint a törökben az arab és a perzsa kölcsönzések. Egy félszázaddal ezelőtt két amerikai tudós, Greenough és Kittredge megvizsgálta a latin szótár egy betűjét, az A betűvel kezdődő szavakat, és arra az eredményre jutott¹, hogy minden 4. vagy 5. latin szó közvetve vagy közvetlenül képviselve van az angolban. Természetes dolog, hogy ezeknek a latin eredetű elemeknek tekintélyes része irodalmi, „tudós” kölcsönzés. A latinból vett tudós kölcsönzések nagy és fontos helyet foglalnak el a franciában is; jellemző, hogy maga a „tudós szó” kifejezés is a franciából származik, francia tudós — ha jól tudom Aug. Brachet — alkotta a megfelelő francia jelenségek megnevezésére.

A tudomány eddig csupán ezeket az egyezéseket vette számba és ezért a kézikönyvek a török jelenséget, az arab és perzsa elemek szerepét a török nyelvben, úgy emlegették, mint egy általánosabb jelenség egyvalamely példáját a többi sok között. Németh Gyula felolvasásában idézte az ismert dán nyelvésznek, Jespersennek egy ilyen értelmű megjegyzését. Én ezt kiegészíteném egy másikkal, amely Edward Sapirtól származik. „Egy kicsit keserű csalódás — írja ez az amerikai tudós — hogy az angol nyelv általános kulturális befolyása eddig úgy szólnak elhanyagolhatónak mutatkozik. Az angol nyelv terjed (ez 1921-ben íródott), mert az angolok óriási területeket gyarmatosítottak. De semmi nyoma annak, hogy valahol is behatolna más nyelvek szókinccsének szívébe, ahogy a francia új arculatot adott az angolnak, vagy ahogy az arab átjárta a perzsát és a törököket”² (Language, 1939. 207).

Az előadó érdemét abban látom, hogy ő nem állt meg ezeknél a szembeötlő egyezéseknél, hanem felismerte a török jelenség sajátos, megkülönböztető, egyedülálló vonásait is. Megfigyelések hosszú során kimutatta, hogy „az arab és perzsa elemek az oszmán-török nyelvtudatban elkülönült réteget alkotnak”; innét pedig arra a megállapításra jutott, hogy „az oszmán-törökben egy kettős nyelvrendszer, a nyelvtudat kettőssége fejlődött ki, amelyet az általunk ismert nyelvekben nem tapasztalunk”. Előadása tehát nemcsak a török filológia egy fontos kérdését tisztázza; hanem — egy eddig ismeretlen, vagy alig méltányolt

⁰ Sztálin, id mű, 240.

¹ J. B. Greenough and G. L. Kittredge, Words and their ways in English speech (1902) 106. oldal.

² A kiemelés tőlem.

nyelvi tünemény leírásával — gazdagítja az általános nyelvtudományt is, a nyelvre vonatkozó ismereteinket általában.

A következőkben szeretnék az előadás egyik részletével közelebbről foglalkozni. Úgy látom, hogy ha Németh Gyula egyik megfigyelését kiegészítjük, a megfigyelt jelenség tartalmát pontosabban meghatározzuk, ez a jelenség még tanulságosabb példája, még hatásosabb bizonyítéka lesz az arab és perzsa elemek elkülönülésének a törökben.

Az előadó sorra veszi a különbségeket az eredeti török szavak és az idegen elemek szerkezetében és kezelésében. Az egyik ilyen különbség abban áll, hogy az olyanféle fordulatokban, mint *naql etmek* 'átszállítani', *nadim olmaq* 'megbánni,' az ú. n. összetett igékben, csak arab és perzsa névszók fordulhatnak elő. Németh Gyula még megjegyzi, hogy ilyen „összetett igék” rendkívül nagy számban használatosak a törökben; de már ennek a jelenségnek a magyarázatával nem foglalkozik. Ez az eljárás teljesen indokolt: hogy megmagyarázhassuk, miért olyan nagy a száma az ilyen fordulatoknak, tisztáznunk kell, mire szolgálnak ezek, milyen hivatalt töltenek be a szókincs rendszerében, ez pedig elsősorban nem a török filológia feladata. Az ú. n. „összetett igék” — ezt már az előadó is megjegyzi — a törökben perzsa hatásra, perzsa mintára fejlődtek ki; ha rendelkezésüket, funkciójukat keressük, a perzsához kell fordulnunk.

A perzsa szókincs legfeltűnőbb sajátja az „összetett igék” beláthatatlan tömege. Ezek a fordulatok külsőre, felépítésükben más nyelvek igei szólásainak («locutions verbales») felelnek meg (*jang kardan* = háborút csinálni; *safar kardan* = utazást csinálni; *iqrār k.* = vallomást tenni). De a perzsában láthatóan más a szerepük. Itt a mondatok többségében ők töltik be az igei állítmány szerepét; használatuk olyan közönséges, hogy mellettük az igék, a valódi igék háttérbe szorulnak.

Jellemző erre a következő példa: Egy grúz tudósnek, V. Sz. Puturidzének a perzsa kresztomátiájában találni egy rövid, mindössze 42 soros olvasmányt a Nagy Októberi Forradalomról³. Ez az olvasmány egy ábécés-könyvből van véve, olyan embereknek készült tehát, akik még ha felnőttek is, eddig nem ismerték a betűt. A szöveg összesen 41 mondatából 36-nak van igei értékű állítmánya; ez 8 esetben ige, a fennmaradó 28 esetben pedig igei szólás, a perzsa nyelvtanok szavával összetett ige.

Az igei szólások tömeges használata szorosan összefügg azzal, hogy az igék száma a mai perzsa nyelvben feltűnően alacsony. A perzsának ezt a sajátosságát jól szemlélteti az igei kifejezéseknek az a párhuzamos (német és perzsa) jegyzéke, amelyet Fr. Rosen perzsa szakkönyvében találunk⁴. A jegyzék német fele úgyszólván csupa igéből áll; az elsorolt 630 kifejezésből 611 az ige. De a német igeinek az esetek hatalmas többségében — 4 eset közül 3-ban — a perzsa megfelelője nem ige, hanem valamilyen több szóból álló fordulat, rendszeren igei szólás, ú. n. összetett ige.

Ez a sajátja viszony igei és igei szólások közt onnét ered, hogy a perzsában — legkésőbb az újperzsa kor kezdetére — mélyreható változások mentek végbe az igei szókincs gyarapításának módjában és ennek megfelelően az igei szókincs fejlődése új, a hagyományostól eltérő irányt vett. A régi indó-

³ V. Sz. Puturidze: Nacsalnaja hresztomatija perszidszkovo jazika (1955) 47—49. o.

⁴ Fr. Rosen: Neupersischer Sprachführer, 65—73. o.

európai nyelvekben az igei szókincs — az igei fogalmak kifejezési eszközeinek összessége — elsősorban új igék, új *szavak* képzése által gyarapodott. Az új-perzsában, ellenben, az igéképzés jelentős mértékben visszaszorult.

Az újperzsa két eljárást használ közönségesen, új igék alkotására, az egyik: *causativumok* képzése igékből, a másik: igék és adverbiumok összetétele. A nyelvtanok rendszeresen ismertetnek még egy harmadik eljárást is, amelynek segítségével névszóból lehet igét képezni; de az igealkotásnak ez a módja, a denominatív igék képzése, az új perzsában igen csekély szerepet játszik. Jellemző, hogy az egyik legjobb perzsa nyelvten szerzői, Salemann és Zsukovszkij, nem is említik⁵.

Az újperzsában tehát az igei szókincs gyarapításának hagyományos módjai sokat vesztek régi jelentőségükből, szerepük erősen megcsappant. De az igei szókincsnek, az igei értékű kifejezéseknek a gyarapodása nem állt meg és nem is csökkent. Csak hogy az igei szókincs újabb gyarapodása jórészt nem igékből áll, hanem igei értékű csoportokból, igei szólásokból, a perzsa nyelvtenokban hagyományos kifejezéssel „összetett igékből”.

Ezek az igei szólások felépítésükben jelentős módon egyeznek a denominatív igékkel. Az ige, amelyet tartalmaznak, az értelem tekintetében alá van rendelve a másik, a névszói elemnek, ez a jelentés elsősorban való hordozója, az ige szóképző morfémának hat mellette és az esetek nagy többségében valóban arra szolgál csupán, hogy a névszót igévé alakítsa. Ennek a szerkezeti egyezésnek megfelel az igei szólások szerepe a szókincs összetételében: a mai perzsa nyelvben ezek helyettesítik a hagyományos, egyetlen szóból álló denominatív igéket. Tanulságos megfigyelni, hogy Salemann és Zsukovszkij — amint láttuk — nem is említik a névszóból való igéképzés hagyományos módját, ellenben több oldalon keresztül foglalkoznak az igéképzés fejezetben az összetett igéknek nevezett igei szólásokkal⁶.

Az „összetett igék” roppant tömegéből kiemelnék egy csoportot, amely különösen jól szemlélteti ezeknek a fordulatoknak a szerepét az újperzsa szókincs rendszerében.

Ahol a névszóból való igéképzés élő, használatos eljárás, ott gyakran alkalmazzák olyan műveletek elnevezésére, amelyeket valamilyen eszközzel végeznek. A magyarban pl. a *fésül*, *fűrészel*, *gyalul*, *kalapácsol*, *vasal* igék láthatóan a megfelelő eszközök nevéből erednek; ugyanez áll ezeknek a műveleteknek német neveire: *kämmen*, *sägen*, *hobeln*, *hämmern*, *bügeln*; a franciából megemlítem a *peigner*, *raboter*, *marteler*, *balayer*, *étriller* igéket. Ezekben a nyelvekben az ilyen, eszköznevekből képzett igék népes és fontos csoportot alkotnak a denominatív igék között.

A perzsa kifejezések, amelyek értelemre megfelelnek az idézett igéknek, (*šāna k.*, *arra k.*, *randa k.*, *čakuš z.*, *uttū k.*, *jārüb k.* *qašau k.*) szintén denominatív jellegűek, ezek is főnévből, az eszköz nevéből kiindulva jelölik meg a cselekvést. De a képzés módjában a perzsa a maga sajátos útját járja, az eszköz nevéből nem igét képez, hanem ú. n. „összetett igét”, igei szólást.

Ez után a kicsit hosszú, de remélem nem haszontalan kitérés után visszafordulhatunk oda, ahonnét kiindultunk, Németh Gyulának ahhoz a megfigyeléséhez, hogy a törökben rendkívül nagy számban fordulnak elő összetett igék, de ezek mind arab és perzsa névszókból vannak képezve. Most már tudjuk, hogy eredetileg, a perzsában, mi a szerepe annak az eljárásnak, amelyet az

⁵ C. Salemann — V. Shukovski: *Persische Grammatik*, 1889.

⁶ Id. mű, 73–76. o.

„összetett igék” képviselnek: a perzsában ez az eljárás felel meg denominatív igék képzésének, más szóval: ez a perzsa módja a névszóból való igeképzésnek. Ha tehát a török tömegesen alkot „összetett igéket”, de csak arab és perzsa névszóból, ez azt jelenti, hogy a török a perzsa névszókkal együtt átvette a névszóból való igeképzés perzsa módját is, de csak perzsa és az elvben perzsa közvetítéssel kapott arab szókra alkalmazza. A denominatívumok alkotásának török módja tudvalevőleg egy *-la*, *-le* képző hozzáillesztése a névszóhoz, valódi török szavakból így képeznek denominatívumokat.

A Németh Gyula által megfigyelt jelenség, tehát, ha pontosabban meghatározzuk a jelentését, további példája, bizonyossága annak, hogy a törökben az arab és perzsa jövevényszók külön csoportot alkotnak a szóképzésben is.

Végezetül szeretnék még hozzászólni annak az állapotnak a megítéléséhez, amelyet az előadó „kevert nyelvrendszer”-nek nevez. Ő ebben abnormis, beteges jelenséget lát az európai nyelvek normális, egészséges viszonyaival szemben.

Ez az ítélet első tekintetre jogosnak látszik. Az oszmanli irodalom nyelvében és, ennek állandó befolyása alatt, a művelt köznyelvben, az eredeti, török elemek hosszú századokon át teljesen háttérbe szorultak idegen kölcsönzésekkel szemben; ezek, ahogy Németh Gyula kifejti, külön réteget alkottak, összekapcsolódtak a török szavakkal, de nem vegyültek el közöttük. Ezt az irodalmi nyelvet olyan emberek fejlesztették ki, akik mélyesen át voltak hatva idegen kultúrák, a perzsa és az arab művelődés felsőbbbségétől, annyira, hogy ha a maguk nyelvén is írtak, ennek török jellegét igyekeztek minél több arab és perzsa szóval elleplezni, jóvátenni, a török alacsonyosságát ezáltal felemelni. Ilyen körülmények között a magasabb műveltség nyelvének kezelése arab és perzsa ismereteket, sok éves iskolázást kívánt; ez a nyelv így egy vékony réteg birtoka lehetett csupán, a nép tömegei vagy semmit sem értettek belőle, vagy igen keveset.

Az ilyen irodalmi nyelv valóban abnormisnak hat, egyenesen elképzelhetetlen, nemhogy a mi viszonyaink, de még a kapitalista társadalom feltételei közt is.

De ha így járunk el, ha a magunk korának, a magunk társadalmának mértékét alkalmazzuk más korok társadalmi jelenségeire, hibát követünk el, vétünk a kutatás helyes, dialektikus módszere ellen. A dialektika egyik sarkalatos tanítása — amint tudjuk — úgy hangzik, hogy a jelenségek nem egymástól elszakítva, elszigetelve, egymástól függetlenül léteznek, hanem összefüggő, szervesen összetartozó egészet alkotnak; ennek megfelelően a társadalmi jelenségeket is eredeti, történeti összefüggésükben kell vizsgálnunk, azoknak a viszonyoknak a szempontjából, amelyek létrehozták őket. „A rabszolgatartó rend — írja Sztálin elvtárs — a mai viszonyok között értelmetlenség, természetellenes ostobaság. A rabszolgatartó rend a feloszlóban lévő őskommunizmus viszonyai között teljesen érthető és törvényszerű jelenség, mivel az ősközösséghez képest haladást jelent”⁷.

Amit Németh Gyula „kevert nyelvrendszernek” nevez, az oszmanliban a feudalizmus korában alakult ki, minden valószínűség szerint a feudalizmus társadalmi jelenségei közé tartozik. Ha majd itélkezni akarunk felette, azt kell megvizsgálnunk, abnormis, beteges jelenség volt-e ez a feudalizmus, nevezetesen a török, az oszmanli feudalizmus viszonyai között.

⁷ A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története (1950) 134. o.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy le kell mondanunk haladó és a társadalom haladását akadályozó tényezők megkülönböztetéséről. Azt jelenti csupán, hogy a mértéket ehhez a megkülönböztetéshez mindig az illető korból, az illető társadalomból kell vennünk, meg kell keresnünk, mi képviselte a haladást ebben a társadalomban, ebben a korban.

Nem vitás, hogy amilyen mértékben kifejlődtek a bomlodozó feudalizmus méhében az új társadalmi rend, a kapitalizmus termelő erői és termelési viszonyai, ez a „kevert rendszerű” irodalmi nyelv és az annak alávetett köznyelv, akadályává vált a társadalom haladásának. Ez a nyelv szükségképpen csupán egy rendkívül vékony rétegnek volt a birtokában; elsajátításához hosszú évek munkájával olyan ismereteket kellett megszerezni, amelyek az utolsó századok gazdasági és kulturális fejlődése következtében elvesztették minden értéküket, céltalanná lettek. A kapitalizmus követelményeinek egy ilyen nyelv nem felelhetett meg.

Amint saját nyelvújításunkon is láthatjuk, a kialakuló polgári társadalom mindenütt új igényeket támasztott a nyelvvel, a nyelv irodalmi, kiművelt formájával szemben. „A burzsoáziának, — írja Lenin — az árútermelés teljes győzelme érdekében meg kell hódítania a belső piacot, egy államba kell összeforrasztania azokat a területeket, amelyeknek lakossága egyazon nyelven beszél; el kell hárítania mindazokat a különféle akadályokat, amelyek e nyelv fejlődésének és irodalmi megrögzítésének útját állják”.⁸ A kapitalizmus fejlődésével Törökországban is megindult a feudalizmus nyelvi maradványainak, a „kevert nyelvrendszernek” a felszámolása. Néhány évtized óta — ahogy Németh Gyulától hallottuk — egy nyelvújító mozgalom energikusan dolgozik, hogy véget vessen a régi állapotoknak és munkájának már döntő jelentőségű eredményei mutatkoznak. „Az idegerő grammatikai elemeket legnagyobb részben, az idegen szavakat pedig jórészt eltávolította a nyelvből ez a mozgalom”, mondotta Németh Gyula.

A „kevert nyelvrendszer” tehát a török társadalom fejlődésének legújabb szakaszában a haladást akadályozó, az új társadalmi rend kialakulását és teljes győzelmét gátló tényezőnek bizonyult. De ha meggondoljuk, hogy ez a „kevert” irodalmi nyelv századokon át élt és hogy ezekben a századokban ő volt az irodalom és a tudomány, minden magasabb műveltség hordozója, nem utasíthatjuk el vizsgálat nélkül azt a gondolatot, hogy a fejlődés egy korábbi szakaszában a „kevert nyelvrendszer” megfelelt a társadalmi viszonyok fejlettségi fokának és nem akadályozta, hanem segítette a társadalom haladását. Hogy az így felvetett kérdést megoldhassuk, mindenesetre szem előtt kell tartanunk Sztálin elvtárs útmutatását: „A nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével — annak a népnek a történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója”.

Az elmondottak alapján úgy látom, hogy a „kevert nyelvrendszer” megítélésének kérdése még nyitva áll; csak további vizsgálat, széleskörű nyelvészeti és történeti kutatások adhatnak rá választ. Németh Gyula értekezése, azáltal, hogy tisztázza a török jelenség specifikus vonásait, szilárd alapot ad ezekhez a sokat ígérő kutatásokhoz. Ezért joggal állíthatjuk, hogy ez az értekezés értékes gyarapodása a török filológiának, valódi gazdagodása a nyelv természetére és fejlődésére vonatkozó ismereteinknek.

⁸ Lenin, Válogatott művek, 1 (1948) 816. o.

TAMÁS LAJOS;

Telegdi Zsigmond rámutatott azokra a kérdés kifejtésével kapcsolatos lehetőségekre, amelyekhez magam is hozzá akartam szólni s amelyekkel általában egyetértek. Németh Gyula előadásából kiderült, hogy még 1913-ban is a török népnek 87%-a analfabéta volt s el volt zárva attól, hogy a nemzeti nyelvet, a köznyelvet kellő mértékben elsajátítsa: a török nép széles rétegei nem meríthettek a nemzeti művelődés forrásaiból. Ezek a történeti tények érthetővé teszik, miért nem tudtak asszimilálódni az arab-perzsa nyelvi elemek a feudalizmus korában. Bármilyen szempontból is nézzük a kevert török nyelv kérdését, beigazolódik az a sztálini tétel, hogy a török nyelv sem vált legyőzött nyelvvé, hanem igenis a török nyelv maradt a győztes. Ezen az a tény sem változtat, hogy a török köznyelvben mindmáig tapasztalható bizonyos fokú nyelvi kettősség. Az idegen, arab és perzsa, ill. arab-perzsa nyelvi anyagról világosan meg kellett volna mondani, hogy elhaló kategória-e, vagy pedig továbbra is változatlanul életképes.

Ha visszaemlékezünk azokra az ismérvekre, amelyeket Németh Gyula felsorolt, akkor ezek — nézetem szerint — valamennyien azt bizonyítják, hogy az arab és a perzsa elemek még akkor sem tudtak köznyelviékké, nemzetiekké válni, amikor ez az idegen hatásoktól hemzsegő török nyelv egy bonyolultabb műveltség kifejezésére vált alkalmassá. Igen tanulságos, hogy az izáfet nem tudott beleépülni a török nyelvtani rendszerbe s nyilván csak átmeneti kategória. Az, amit Sztálin elvtárs a balkáni nyelveknek a török beolvasztók ellen tanúsított ellenállásáról mond, lényegében mutatis mutandis magára a török nyelvre is áll: ahogy a balkáni nyelvek leküzdötték a török hatást, úgy a török népnyelv is diadalmasan kiállta az arab és a perzsa nyelv ostromát. Érdekes lett volna a kérdést párhuzamosan vizsgálni a török nemzeti műveltség fejlődésével s megfigyelni az idegen nyelvi anyag szerepét a fejlődés különböző szakaszaiban.

Nagy tanulsága az előadásnak, hogy az arab-perzsa nyelvi anyag mind hangtani, mind pedig hangfejlődési és nyelvtani szempontból különválik és nem elegyül a török nyelvi anyaggal. A török mondat szerkezet akkor is megmarad, ha egyébként arab-perzsa szavak szerepelnek a mondatban. Ez annak a sztálini tételnek az igazolása, hogy a nyelvtani rendszer még az alapszókinccsnél is szívósabb, ellentállóbb az idegen hatásokkal szemben. Felmerül a kérdés, hogy az előadás tárgyát képező kevert nyelvrendszer milyen értelemben kevert, hiszen itt különböző eredetű nyelvi jelenségek egymásmelletti-ségéről van inkább szó, nem pedig arról, hogy a két nyelv elemei szervesen és tartósan elegyülnek egy a török nép minden osztályától elfogadott nemzeti nyelvben. Úgy látszik, hogy a mondatban az a terület, ahol semilyen értelemben sem beszélhetünk keveredésről.

Az előadásban vázolt kevert nyelvrendszerről nem az a benyomásom, hogy csak a török nyelvvel kapcsolatban fordul elő. A román bojárok nyelve a fanarióta korban görög elemekkel volt tele s görög nyelvtani hatásokat is találunk nyelvükben. Még érdekesebb a görög *καθαρεύουσα* és az újjörög népnyelv viszonya, ahol ugyanannak a nyelvnek régebbi és újabb formái, elemei keverednek. Kétségtelen, hogy az ezekkel való egybevetés még jobban megvilágította volna az arab-perzsa és török nyelvi anyag »keveredésének« a kérdését.

GÁLDI LÁSZLÓ ;

Azok a problémák, amelyeket Németh Gyula előadásában felvetett, kétségtelenül azért érdemelnek igen nagy figyelmet, mert távolról sem kizárólagosan török vonatkozásúak, hanem a legtöbb nyelv életében megfigyelhetők. Egyszersmind azonban, ezen általános nyelvészeti érdekesség mellett, nagy figyelmet kell szentelnünk annak a ténynek, hogy hasonló jelenségeket a balkáni nyelvekben különösen gyakran találunk, s így a román nyelvben is. Ha előadás közben figyelemmel kísértük a nyelvkeveredésnek mindazon fajtáit, amelyeket az előadó gondosan felsorolt és megkülönböztetett, észrevehettük, hogy szinte mindegyik kategóriához könnyűszerrel lehetett volna román példát is idézni. Arra a jelenségre például, hogy az idegen eredetű szavak alaktani szempontból az átvevő nyelvben bizonyos ideig vagy állandó jelleggel elkülönülhetnek, a román nyelvből nem egy esetet tudunk idézni. Hangsúlyos *-a-ra*, illetve *-ea-ra* végződő főnevet a román nyelv latin alapanyagából mindössze egyet örökölt: a *stea* 'csillag' szót, amelynek határozott alakja *steaua*. Mégis ezen egyetlen szó elég volt ahhoz, hogy megvesse alapját annak az alaktani kategóriának, amelyet teljes egészében idegen, különösen török eredetű szavak töltenek ki (v. ö. *cafea* 'kávé', *mahala* 'külváros', *basma* 'kendő' stb.). Még tovább ment a XVIII. századi román irodalmi nyelv, amelyben nemcsak a görög eredetű jövevény-és idegen szavak szerepelnek, olykor a többesszámban görögös *-mata* végződéssel, hanem még az *aga* szónak is akad, késői román krónikákban, *agalar* többesszáma. Itt jegyezzük meg, hogy erre a jelenségre francia példákat is idézhetünk: nemcsak a *lied* német 'dal' szó francia többesszáma rendszerint *lieder*, hanem megmaradhat arab eredetű jövevény-szavak *arab* többesszáma is a francia nyelvben (vö. *ksar* 'algériai erődítmény', többese *ksour*; *méhari* 'gyors tevé' többesszáma *méhara*, esetleg *méharis*). — Ami az idegen szavak kiejtésének fonetikai nehézségeit illeti, ezen a téren szintén sok román példára hivatkozhatunk: amikor a román fül nehezen tudta felfogni egy-egy újjörög jövevényező igen tarka vokalizmusát, mind az írott, mind a beszélt nyelvben (sőt eredetileg elsősorban a beszélt nyelvben) a többé-kevésbé „romlott” alakok egész sorát hozta létre (vö. a *metahirisi* 'használni' változatai: *metaheresi*, *matahirisi*, *mitahirisi* stb.). — Ha viszont, efféle részlettényeken túlmenőleg, a nyelvi rétegződés általános jelenségét vizsgáljuk, akkor is a román nyelv kitűnő példát szolgáltat. A XVIII. században a török és újjörög elemek, a XIX. és XX. század folyamán pedig a francia s általában nyugateurópai jövevénysszavak (részben orosz közvetítéssel) olyan nyelvi kettősséget hoztak létre, amely a művelt városi és irodalmi nyelvet élesen szembeállította a népnyelv régiesebb állapotával. E kettősséget román vonatkozásban mindmáig nem sikerült egészen áthidalni: amikor a közelmúltban megjelent a román Műszaki Szótár, maguk a román bírálók mindjárt azt vetették a szerkesztők szemére, hogy rengeteg benne az olyan kölcsönszó s főleg francia elem, amelyet pl. a zsilvölgyi bányászok semmiesetre sem értenek meg.

Ha mármost e nyelvi kettősség gazdasági és társadalmi hátterét vizsgáljuk, aligha fogadhatjuk el azt a tételt, hogy a nyelvefféle rétegződése elsősorban a feudalizmus kísérőjelensége. A román nyelv esetében a nyelv szókincsét igen nagy mértékben átalakító francia hatás történelmi szempontból kétségtelenül főleg a kapitalizmus korába esik és azóta tart jóformán napjainkig. Idézhetnők az orosz nyelv esetét is, ahol egyrészt a népnyelv másrészt a

hivatalos. és egyben irodalmi nyelvhasználat — éppen a jövevényszavak tömeges beáradása folytán — nagy eltéréseket mutat. S nem a mai orosz nyelv közvetíti-e ezt a nyelvi kettősséget a Szovjetunióban élő más népek, így nyelvrokonaink felé is?

Visszatérve az előadás szűkebb tárgyára, az arab és perzsa hatás szerepére a török nyelv történetében, szükségesnek tartanók annak az eddig meglehetősen elhanyagolt kérdésnek felvetését, milyen hatást gyakorolt a török szókincs, a maga sajátos kettősségével, más balkáni nyelvekre. Egyelőre — elsősorban Şăineanu kutatásai alapján — az a benyomásunk, hogy elsősorban nem annyira a népnyelvi török szavak kerültek át pl. a románba, hanem inkább olyan arab-perzsa eredetű vándorszavak, amelyeknek — bizonyos gazdasági és társadalmi feltételek mellett — valamikor nagyobb „terjedési erejük” volt. További probléma lenne annak elemzése, milyen elemek honosodtak meg nagyobb számban a román *népnyelvben*, a török népnyelvi szavak-e vagy a török irodalmi és hivatalos nyelvhez tartozó arab-perzsa elemek.

BÁRCZI GÉZA

TÖRÖK JÖVEVÉNYSZAVAINK LEGRÉGIBB RÉTEGÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

Mint ismeretes, a nyelvnek mint a társadalmi érintkezés eszközeinek lexikális anyaga föloszlik két csoportra — anélkül, hogy a kettőt élesen el tudnók határolni egymástól —, mégpedig alapszókészletre, melynek elemeit a legerősebb asszociációk fűzik bele a szókincs rendszerébe és peremszókészletre, mely csak a szótári szókészlet anyagába tartozik bele, asszociációs kapcsolatai gyérebbek, lazábbak és gyengébbek. Történeti síkon viszont megkülönböztetünk eredeti és jövevényszókészletet. A két különböző szempontú elválasztás nem fedi egymást, noha rokon vonások vannak közöttük. Az alapszókincs jelentős és éppen legszilárdabb része ugyanis az eredeti lexikális tökéből kerül, a jövevényelemek viszont jelentékeny részben a peremszókészlet körébe tartoznak. Alapszókészlet és peremszókészlet között azonban szakadatlan átszivárgás van. Az alapszókészletből a periférikus szókészletbe kerülhetnek át elemek, s részint ott tapadnak meg, részint teljesen kihullanak a nyelv rendszeréből. Másrészt az előbb csak a szókészlet lazább részében lábat vetett idegen elemek belekerülhetnek az alapszókészletbe is. Ilyen szavak, mint *áj* 'völgy', *jó* 'folyó', *szil* 'hasít', *sérik* 'fáj' stb. valaha nyilván az alapszókincsbe tartoztak, s mielőtt teljesen eltűntek volna, átmenetileg a lazább lexikális anyag részei voltak; viszont ilyenek, mint *idő*, *szél*, *búza*, *gyárt*, *tűr* stb. valaha csak a laza peremszókészletbe tartoztak, mielőtt az életmód és a gondolkodás fejlődésével szorosabb és számosabb szállal fűződtek volna a szókincs többi részéhez, aminek következtében a szóanyag szilárdabb rétegébe kerültek. Minél régibb egy idegen elem, annál több eshetőség van arra, hogy a szó, családot indítva, számos szállal fűződjék a nyelvi asszociációkba, azaz, hogy a lexikális rendszer szilárdabb részébe ágyazódjék bele. Noha egyrészt a szó eredete, másrészt régi vagy újabb mivolta nem tekinthető olyan kizárólagos szempontnak, melyek meghatározzák alap- vagy peremszókészletbeli jellegét, kétségtelen, hogy ezeknek a tényeknek is van szerepük a mai szókészletben.

Ha elfogadjuk azt a meghatározást, hogy eredeti szónak részint az tekinthető, amely már megvolt a magyar nyelvben, mikor ez külön életét megkezdte,

részint, amely idegen hatásoktól függetlenül, a magyar nyelv önálló életében keletkezett, s hogy eredeti szavaink első csoportja alkotja alapszókincsünk magvát, akkor kétségtelen, hogy eredeti szókincsünknek éppen a legősibb, tehát legszilárdabb rétegéhez igen közel állnak azok a jövevényszavak, melyek viszonylag nem sok idővel azután kerültek a nyelvbe, hogy ez rokonaitól elvált. Hogy ilyen szavaknak kell nyelvünkben lenniük, az természetesen senki számára sem lehet kétséges, hiszen a nyelv idegen lexikális hatásoknak állandóan ki van téve, s valóban minden jel arra mutat, hogy nyelvünk az uráli őshaza korában érintkezett olyan nyelvekkel vagy nyelvcsoportokkal, melyek azóta minden nyom nélkül elpusztultak, úgy hogy sem róluk, sem rokonságukról, hovátartozásukról mit sem tudunk. Ezek adják ismeretlen eredetűnek bélyegzett szavaink jelentős hányadát. De vannak ugyane korból olyan szavaink is, melyeket több-kevesebb biztossággal legalább valamilyen ismert nyelvcsalád körébe tudunk utalni, pl. irániaknak minősítve őket. Kétségtelen, hogy e jövevényszavainkkal, melyek a magyar nyelvnek legősibb szavaihoz igen közel állanak, s így sok esélyük van arra, hogy alapkészletünk részeivé váljanak, különös gonddal kell foglalkoznunk, mint szókészletünknek minden szempontból, a mai nyelv szempontjából is becses elemeivel. E kutatás persze rendkívül nehéz és kényes, mert nemcsak adattalan korba visz, hanem olyanba, amelyben a magyar nyelvi események időrendje, de az átadó nyelvek nyelvállapota tekintetében is homályban tapogatózunk.

Honfoglalás előtti török jövevényszavainkról beszélve rendszeren arra a magában is változatos és-összetett rétegre gondolunk, mely legkorábban az V., de nagyobb tömegében csak a VII—IX. században került a magyarba, s melyeket Gombocz, véleményem szerint a tényeket legalábbis túlságosan egyszerűsítve bolgár-török jövevényszavak elnevezés alatt foglal össze, holott e rétegbe többféle csuvasos nyelv (nyelvjárás?) típusát mutató, valamint nem csuvasos nyelvekből átvett elemek vegyesen sorakoznak. Kétségtelen azonban, hogy a magyar nyelvnek a török nyelvekkel való érintkezése nem az V. században kezdődik, hanem megindult már a magyar nyelv külön életének kezdete előtt, az ugor együttélés korában. Közvetlen történeti adatokkal persze nem tudjuk bizonyítani, hogy török nyelvű népek éltek a magyarul (vagy előbb ugorul) beszélő közösségek feltehető lakóhelye közelében, de maga a nyelv kétségtelenül igazolja, hogy az ugor együttélés korában török jövevényszavak hatoltak be a magyar-obiugor nyelvek előzményébe, mint arra először Munkácsi mutatott rá (Ethn. VI, 137; NyK. XXV, 449), s amit Paasonen kétkedésével szemben (FUF. II, 102) Zsirai kétségtelenül igazolt (NyK. XLVII, 449 jegyzet). Ilyen szavak a m. *hattyú*, o. *χotāη*, *χotāη*, *χoDāη* stb., vog. *χatāη*, *khutāη* stb. ~ tör. *qotan*, vö. csag. *qotan* 'storch, pelikan', oszm. *qotan* 'storch', kirk. *kök qotan* 'storch', jak. *kütän* 'ein besonderer landvogel von der grösse des kranichs' ~ mong. *χutan* 'pelican', *chodang* 'Pelicanus onocrotalus' (Gombocz: NyK. XXVIII, 159; BTLw. 72; Zsirai i. h.); m. *hód*, o. *χundil* 'maulwurf', vog. *χüntel*,

khon'él' 'biber' ~ tör. **qund-*, vö. kirg., oszm., csag. *qunduz* 'biber', (kirg.) 'fischotter', bar., sór *qundus* (bar.) 'biber', (sór) 'die (grüne) eidechse', kaz. *qəndəz* 'biber, otter', mis. *qandīs* 'biber', tel., alt., leb., sór, szag., kojb., kacs. *qumduš* 'biber, csuv. *χânDâr, χôndor* 'hódprém' stb. (N é m e t h Gy.: NyK. XLVII, 77; Z s i r a i. h.); m. szó, o. *saŋ* 'hang, ének', vog. *sâβ* 'szó'; hang ~ tör, **saβ*, **sab*³, vö. ujjg. *sav* 'rede, botschaft, wort', *sab* 'wort', türk *sab* 'wort, rede' K ā š γ. *sav* 'wort, sprichwort, geschichte stb.', csag. *savčī* 'követ', tob. *saucī* 'freierwerber, kupler', oszm. *sava* 'neuigkeiten, nachricht', *savaĵi* 'überbringer von nachrichten, neuigkeiten' (N é m e t h Gy.: NyK. XLVII, 78)² hogy ne említsek vitatható példákat, mint *nyereg* (M u n k á c s i: ÁKE. 487; L i g e t i: M Ő s t ö r t. 45, de vö. H o r v á t h K.: MNy. XXXV, 46), *ló* (L i g e t i: M Ő s t ö r t. 59, de vö. M o ó r E.: Nényünk XI, 110), stb.

Semmi okunk sincsen föltenni, hogy ez az első gyér török hatás megszünt volna a magyarságnak az ugarságból való kiszakadásával, sőt ellenkezőleg. Tudjuk, hogy önálló életét a magyarság úgy kezdte meg, hogy lassan lehúzódtott a ligetes övezetbe, s az uráli átjáró tájékán alakult át erdőlakó, gyűjtögető-vadászó, gyalogos népből állattenyésztő, lovas nomád néppé. Az uráli átjáró azonban az egész ókorban is rendkívül fontos karaván-útnak, a prém útjának nyugati végpontjától (hol az más igen fontos úttal kereszteződött) nem messze esik (L i g e t i, M Ő s t ö r t. 54 kk.). E fontos útvonal tájékán kétségtelenül több alkalma volt a magyarságnak nemcsak török ajkú néptöredékekkel, karavánokkal stb. érintkezni, de Nyugat-Szibériában azaz az uráli átjárótól semmiesetre sem túlságosan nagy távolságra nyilván laktak is ebben az időben török népek (L i g e t i. m. 42, 44), s Németh Gyula történelmi meggondolásokon kívül nyelvi bizonyítékokkal is támogatja ezt a föltevést (HonfMKiál. 114). A magyarságnak e népekkel hosszas otttartózkodása alatt kellett — ha esetleg laza és meg-megszakadó, de mégis hatásos — kapcsolatban lennie. Gy ö r f f y Gy ö r g y egyetemi előadásában, főleg anthropológiai érvek alapján, meg éppen török oguroknak a Káma vidékére való behatolásában látja az ugorok északi ágá (az obi ugorok) és déli szárnya (a magyarok) szétválásának az okát. A török ogurokat tekinti a Káma-vidéki ananyinói kultúra hordozóinak, akik beékelődve az ugarságba azt két részre szakították. Egyben felteszi, hogy az ogurok zöme ekkor még Nyugat-Szibériában lakott, olyanféle életmódot folytatva, mint aminőt korai kínai források a ting-lingeknek tulajdonítanak (Magyar őstörténet, 1951/II. félév, sokszorosított jegyzet 32, 33). Ily módon tehát a magyarságot széles karéjban, északról és keletről törökök vették volna körül az uráli őshaza korának egész tartama alatt. Ha a helyzet pontosabb

¹ Másképp Pais: MNy. XXXIX, 346, jegyzet.

² A török *s-* megmaradása mind a három ugor nyelvben egyik bizonyítéka annak az egyéb okokból is valószínű feltevésnek, hogy a finnugor **s-* az ugor együttlélés korában már módosult az egész ugarságban olyan mértékben, hogy az idegen nyelvi *s-*ekhez legközelebb álló hang már az *ś-*, illetőleg ennek már esetleg mutatkozó fejleménye volt.

felvázolását korainak tartjuk is, kétségtelen, hogy ilyen török népek szomszéd-ságának föltevésére minden jogunk megvan. Az érintkezés, úgy látszik, túlnyomóan békés volt, a magyarság ugyanis igen sokáig maradt meg nagyjában ezen a tájon, nem túlságosan nagy területen ide-oda vándorolva (Bárczi: MNy. XXXIX, 285), s ez nagyobb kihatású háborús eseményekre nem mutat. Jövevényszavak átvételére tehát a magyarságnak itt még nagyobb mértékben volt alkalma, mint az ugor együttélés idejében. Mármost csak az a kérdés, valószínűsíthető-e legalább néhány szavunkra, hogy török átvételeinknek ehhez a rétegéhez tartoznak.

R ä s ä n e n próbálkozott először a magyar nyelvben régebbi típusú török jövevényszót kimutatni (UngJb. XIX, 99), noha ő nem említi az uráli őshazát, de valószínűleg olyan régi időre gondol, amikor a magyarság ezen a vidéken élt. R a m s t e d t alapján abból indul ki, hogy a köztörök *j*- négy különböző altaji előzményre — **j*-, **d*-, **ǰ*-, **n*- — megy vissza, s ezeknek a török *j*-knek a mongolban ugyancsak négy ilyen különböző megfelelőjük van. Ennek alapján föltehető, hogy a köztörök *j*-k egy része még az őstörökben vagy az archaikus török nyelvekben *n*- fokon, illetőleg *j*-felé való útjában *n*-fokon volt. Ilyen módon köztörök *j*-csuvas *ś*- magyar *ny*- megfelelés nemcsak lehetséges volna, hanem a tárgyalásba bevonható magyar szavak *ny*-je honfoglalás előtti török jövevényszavainknak egy jóval régebbi rétegére mutatna, mint-hogy, mint ismeretes, szavainkban egyébként a török *j*-nek hármassal — *Ø*, *sz*- (~*?s*-), *gy*- — megfelelést találjuk, de nem *ny*-et. Megjegyzendő, hogy R ä s ä n e n nem mindegyik példájában igazolható a magyar *ny*- esetében a mongol *n*- megfelelés. Ehhez a kérdéshez turkológus oldalról kellene hozzászólni s eldönteni, hogy a baskir *n*-, valamint egyéb török nyelvek szórványos *n*-je ősi maradvány-e vagy újabb fejlődés a köztörök *j*-ből, hogy a török *j*-nek négyes mongol megfelelése valóban szabályos-e, s e megfelelések alapján fel lehet-e tenni és mely esetekben egy archaikus **n*-et. Minthogy azonban három olyan tekintély, mint R a m s t e d t, R ä s ä n e n és L i g e t i, ki szintén elfogadja és hirdeti a magyar *ny*- ~ török *j*- megfelelést (i. m. 45), az *n*- ~ *j*- összefüggést vallja (vö. még S a u v a g e o t: MNy. XXV, 120), nem vétek talán a köteles óvatosság ellen, ha török oldalról ezt a megfelelést lehetségesnek tekintem. Magyar részről viszont a következőket lehet mondani. •

Legmeggyőzőbb R ä s ä n e n egybevetései között a *nyak* és a *nyár* török etimológiája, L i g e t i is ezekre hivatkozik. Így *nyak* < **nāqa* vö. turkomán *jaqa* 'gallér', kirg. *jaqa*, jak. *saγa*, csuv. *šoΓa* (R ä s ä n e n i. m. 100). Az egybevetés alapját gyöngíti, hogy a mongolban szókezdő *j*- van — *jaγa* — s nem *n*-. Úgy látszik, török részről mégis föltehető az *n*-, s ez esetben az egyezés kifogástalan, sőt a szó magyar hangfejlődésével meggyőzően bizonyítja többi honfoglalás előtti török jövevényszavunknál jóval nagyobb régiségét. Közismert tény ugyanis, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink szabályosan meg-

tartják szóvégi *a*-jukat (illetőleg ezek az *-a*-k úgy viselkednek, mint a magyar *-á*-k), s ez csak úgy magyarázható, hogy emezek átvétele idején a magyarban már nem volt szóvégi rövid *-a*, hanem a sorvadás első állomásaként az eredeti szóvégi *-a*-k magas nyelvállású, azaz a megelőző mássalhangzó artikulációjához sokkal közelebb álló és kevésbé hangzós magánhangzóra változtak, e változás azonban török szavaink tömeges átvétele idejében már régen lezárult volt. A *nyak* viszont olyan korban került nyelvünkbe, amikor az *-a* véghangzó még érintetlen volt, tehát meghonosodása után e szó maga is részt vett az *-a>-i>-u>∅* redukálódásában. — Megjegyzendő, hogy a *nyak*-nak van szamojéd egyeztetése is: szamO. *nug, nog, nuga, nukka, nukku* 'nacken' (H a l á s z I.: NyK. XXIV, 461), melyet azonban P a a s o n e n megkérdőjelez (Beitr. 293). A szamojéd *n*- és *n̄*-hangok sajátos keveredése miatt az összefüggéshez hangtani úton nehéz nyúlni, valószínű azonban, hogy e szó, mely egyetlen szamojéd nyelvből van kimutatva³ maga is török jövevény. Ilyen török jövevényszavak az i. e. 500 tájékától kezdve — tehát a magyar nyelv uráli őshazabeli korában — valóban hatoltak be a szamojédbe (K a i D o n n e r: JSFOu. XL/1, 8; N é m e t h G y.: HonfMKial. 118; H a j d ú P.: MNyTK. LXXVI, 9). A szó egyébként finnugor nyelvekben teljesen ismeretlen. A magyar szónak a szamojéd szóval tehát minden valószínűség szerint semmi ősrökonsági kapcsolata nincs.

Ugyancsak becses a *nyár* szó tanúsága. Ennek megfelelői volnának köztörök: oszm. stb. *jaz* 'sommer', turkomán *jaaz* 'весна, лето'; jak. *sās*, csuv. *šor* 'frühling' ~ ? mong. *naran* 'sonne' vagy burját *nažer, nažir* 'sommer' (R ä s ä n e n i. m. 100; vö. még V á m b é r y: NyK. VIII, 165). Ha ez az egybevetés helyes — aminthogy, ha a török *n̄*-magyarázata megfelelő, sem alak, sem jelentés szempontjából nem támadható — akkor egyszersmind az is nyilvánvaló, hogy az átadó korai török nyelv csuvasos jellegű volt, vagy talán inkább, hogy archaikus jellege az eredeti *r* hang (~ köztörök *z*) megtartásában is megnyilvánul. — Itt is van szamojéd egyeztetés: szamJur. *nāra, nala* 'schneekruste', Tav. *noru* 'ua.', Jen. *naļa, nara* 'ua.'; Jur. *naraei* 'frühling (wenn noch schnee ist)', Jen. *nareo, naļeo* 'der spätere frühling' (H a l á s z I.: NyK. XXIV, 461). Ámde a hangtani bizonytalanságon kívül (szam. *n*- ~ magyar *ny*-) a jelentések viszonya sem meggyőző, minthogy a szamojéd nyelvekben az 'évszak' jelentés szemmel láthatóan másodlagos, sőt harmadlagos, a magyar *nyár* szó jelentése pedig sehogysem illik a 'hókéreg' jelentéshez.

Jóval kevésbé meggyőző R ä s ä n e n többi példája. Így a *nyalka*, melyet ő egy oszm. *jaš* 'zart, grün', turkomán *jaaš* 'молодой' ~ mong. *nil-ga* 'jung, zart' szóval egyeztet. A magyar szónak van ugyan a régebbi nyelvben

³ A szamJur. *jik, jik* vagy nem függ össze az osztyák szamojéd alakokkal közvetlenül, hanem más szó vagy más átvétel egy másik török nyelvből, vagy pedig ha összefügg, a szamojéd szó talán még jobban eltávolodik a magyartól.

'fiatal' jelentésváltozata is (NySz.), de ez semmiképpen sem látszik elsődlegesnek, s a szó különben is igen későn jelentkezik, alapszava *nyal (a -ka csak magyar képző lehetne) ismeretlen, s általánosan elfogadott etimológiája: *nyaltka* 'kinyalt, piperkőc' (C s e f k ó: MNy. XXI, 199) sokkal valószínűbbnek látszik. Ha most még számba vesszük, hogy a törökben a 'fiatal' szintén nem elsődleges jelentés (kérdés, vajjon élőlényre egyáltalában használható-e a szó, vö. R a m s t e d t: JSFOu. XXVIII /3, 35), hanem alapjelentése 'nedv, nedves, friss', nyilvánvaló, hogy ezt az egybevetést el kell utasítanunk. — Nem valószínű a *nyáj* szó R ä s ä n e n től ajánlott etimológiája sem, melynek megfelelő főnevet a törökségben nem is mutat ki, hanem egy 'legeltet' jelentésű igei tövel hozza kapcsolatba; nem fogadható el a *nyál* török egyeztetése, ez kifogástalan megfelelései alapján nyilván finnugor szó (B u d e n z, MUSz. 406; S z i n n y e i, NyH.⁷ 159; SzófSz.), a *nyargal* minden valószínűség szerint a *jár* igéhez kapcsolandó (SzófSz.), s ezzel a török egyeztetés lehetősége elesik; a csángó *nyám* 'verwandter', melyet R ä s ä n e n szintén bevont bizonyításába, nem egyéb mint a ruménból visszavett magyar szó, rum. *neam* < m. *nem* (T i k t i n II, 143). Marad tehát a *nyak* és a *nyár*, s e két szó török jövevényszavaink első rétegének becses emlékeként tekinthető, ha török részről az átvett *n*-es alak ellen kifogást nem lehet tenni.

Az uráli együttélés korába tartozhatnak még *homok* és *harang* szavunk. Ezek szókezdő *h*-ja ugyanis kirí honfoglalás előtti jövevényszavaink megfeleléseiből. Igaz, hogy *q*->*χ*- változás nem példátlan a törökben (L i g e t i: NyK. XLIX, 205), sőt a jakutban, mely noha közvetlen kapcsolatban nem lehetett a magyarral, mint a csuvashoz több szállal fűződő peremnyelv, figyelmet érdemel, igen régi lehet (N é m e t h G y.: NyK. XLIII, 449; L i g e t i i. h. 204), de előfordul néhány más török nyelvben is, főleg pedig szélesebb keretű a kúnbesenyőben (L i g e t i: NyK. XLIX, 207). Mégis meglepő, hogy szókezdő *χ*->*h*-a magyarnak csak ebben a két török szavában fordul elő, s a besenyőre már csak azért sem igen gondolhatunk, mert a *homok* az egész magyar középkorban a XI. századtól rendkívül elterjedt szó, s amennyire adataink alapján ilyesmit meg lehet állapítani, már igen régóta az egész nyelvterületen ismeretes, a *harangnak* pedig a vége maradna rejtélyes kún-besenyő származtatás esetén. — A kérdés magyarázata valószínűleg abban rejlik, hogy itt régebbi átvétellel állunk szemben, s a kérdéses *k*- > *χ*- > *h*- nem török, hanem magyar hangfejlődési folyamat eredménye. Ha ugyanis föltesszük hogy a török *qumaq*, mely a magyar szó kiindulópontja (vö. csag., alt., sór, kirk. *qumaq*, jakut *qumaχ* BTLw. 84; L i g e t i i. h. 200) oly időben került át a magyar nyelvbe, amikor a szókezdő finnugor **k*-veláris változata még érintetlen volt, vagy legföljebb csak lényegtelen artikulációs változást szenvedett, de az uralkodó variáns még *k*- volt, a hangzóközi finnugor -**k*- azonban legalább a -*g*- fokra, a -**kk*- pedig a -*k*- fokra már eljutott, akkor természetesnek kell tartanunk, hogy a török szónak mind kezdő, mind végső *q*-ja a magyar hangrendszerbe minden nehéz-

ség nélkül, természetesen beleillett.⁴ A szó azután résztvett a később (de még föltétlenül az uráli őshaza korában) lefolyó hangfejlődésben, mely a szókezdő *k*-ből ősmagyar és ómagyar *χ*-n keresztül *h*-t eredményezett, míg szó belsejében a finnugor **kk* örökségeképpen tovább élő *k* már általános változást nem szenvedett. Így egyetlen nehéz hangtani kérdés marad; a hangsúlytalan szótag *o*-ja (< ómagyar *u*: *χumuk*, vö. 1055: *humuc*, *humuk*, *kumuc* stb.). E magánhangzó-megfelelés is teljesen kéri török jövevényszavaink közül és noha kétségtelen magyarázatot nem tudjuk adni, egymagában is világosan arra mutat, hogy itt más rétegről van szó, mint egyéb török jövevényszavaink esetében. A finnugor és a magyar magánhangzórendszer összefüggése a leghomályosabb kérdések egyike (a második szótag magánhangzója történetének felgöngyölítésére még egyáltalában számbavehető kísérlet sem történt), s ennek nyilván az az oka, hogy éppen az uráli őshaza hosszú szakaszában oly magánhangzó-változások peregtek le, melyeknek feltételeiről, összefüggéseiről, időrendjéről semmit sem tudunk, holott török jövevényszavaink átvétele korából a magánhangzók fejlődéstörténetébe tartozó, hasonló bonyolultságú problémáink — éppen török jövevényszavaink tanúsága szerint — már nincsenek. A magánhangzónak ilyen ismeretlen összefüggésbe tartozó változása tehát, — bármilyen különösen hangzik, hogy éppen tudatlanságukból próbálok érvet kovácsolni — jobban beleillik a régebbi, uráli őshazabeli korba, melyre a szókezdő hang fejlődése is mutat, mint a későbbibe. — Feltevésekkel azért persze lehet próbálkozni. Ismeretes az a tény, hogy a magyarban *a* ~ *i* váltakozás volt: *sajog* (< *salyog*) ~ *csillog*, *szalad* ~ *szilaj*, *szalu* ~ *szilánk* stb. (Melich: Szily Eml. 34), s ennek alapján feltehető az *a* > *i* változás. A második szótagban azonban az *i* egy későbbi korban, de minden valószínűség szerint a honfoglalás előtt vagy a honfoglalás táján *u*-vá lett (*arīq* > 1055: *aruk*, *barīm* > 1256: *Borumlok* (OkISz.) stb. Így válhatott *qumaq*-ból **χumīk*-on át *χumuk*. E feltevésnek az a hibája, hogy az *a* ~ *i* váltakozás a hangsúlyos szótagban van kimutatva, nagyon kérdéses azonban, alkalmazható-e más fonetikai helyzetben levő *a*-ra. Ámde a második szótagban levő magánhangzók finnugor-ugor korbéli történetét, ősmagyar sorsát még sokkal kevésbbé ismerjük, mint az első szótagbeliét. — Gondolhatunk arra, hogy a nyelvérzék a *k*-t képzőelemnek fogta föl, a *-k* kicsinyítő képző előtt a magánhangzó túlnyomóan zárt (ma középső nyelvválású): pl. HB. *lelic*, 1341: *Keseleufezyk*, *Keseleufescik*, 1366: *zyltursuk* (OkISz.) stb. (L o s o n c z i: NyK. XLVI, 279), ezek analógiájára a *χumak* második szótagjába is zárt magánhangzó került. A kicsinyítő képző és a *homok* vége között valóban szoros párhuzamosság mutatkozik, vö. pl. 1055: *humca* és 1086/XII—XIII. sz.: *Forkosig* (ÁUO. I, 33; PRT. VIII, 268), HB.:

⁴ Csupán a végéhez járult egy magánhangzó, minthogy ekkor még a magyar szavak magánhangzóra végződtek és *-k* után a rendszerkénszer mindenesetre ilyen magánhangzót iktatott be (v. ö. Bárczi: MNy. XLVI, 223.). Ez azonban az itt tárgyalt hangfejlődésekre csak annyiban fontos, hogy biztosítja a *-k* megmaradását.

lilki stb. Ugyanilyen népetimológia viszont későbbi török jövevényszavainkban már nem fordul elő. — Megjegyzendő azonban, hogy a második szótag *u*-ja egyszerűen hasonulás eredménye is lehet, mely a hangsúlytalan szótagot gyakran éri (L o s o n c z i: NyK. XLVI, 432). Magánhangzóhasonulásra, noha ellenkező irányban, van példa török jövevényszavainkban is, így *ballır-yan* > 1240: *Buhturuyan* (OkISz.), *basırqan* ~ *boszorkány* Ez utóbbi magyarázat esetén természetesen a török *a* ~ magyar *u* > *o* megfelelés az átvétel régebbi korának valószínűsítésére közömbös volna.

Nehezebb kérdés a *harang*, melyet egy török *qazan*-nal, illetőleg ennek csuvasos változatával — vö. oszm., azerb., csag., krimi, kaz., mis., alt., tel., sór, leb., szag., kojb., kacs. *qazan* 'kessel', Ccum. *chaxan* 'caldarium', csuv. *χυραν* 'üst, kazán' ~ mong. *χαραγγα* 'une grande cymbale d'airain' (BTLw. 83; L i g e t i: NyK. XLIX, 245), hoznak kapcsolatba. A szóeleji *h*- ugyanúgy magyarázható, mint a *homoké*, annál nagyobb nehézséget okoz a szó vége. két lehetőség van. Vagy, mint L i g e t i gondolja (i. h. 246), a *qazan* valóban a *qaz*- 'ás, kiás, kiváj' — vö. oszm., csag. *qaz*- 'aushöhlen, ausmeisseln, mit meisseln arbeiten, behauen (steine), aushauen (eine verzierung, inschrift) — igeneve, amit a csag. *qazyan*, Houtsma: *qazyan* 'kessel' adatok is támogatnak, mert az *-an* igenévképző rendszeren váltakozhatik a *-yan* igenévképzővel, s ekkor a magyar szó alapjául a *qaz*- igének egy *-ng* képzős származékát kellene föltennünk (L i g e t i i. h.); csak az a bökkenő, hogy ilyen származék a különben nagyon elterjedt *qazan* mellett seholsem található. — A másik, talán kecségtebb, lehetőség, hogy a *qazan*-nak semmi köze sincsen a *qaz*- 'kiásni, kivájni' igéhez s ez esetben a *qazyan* alakváltozat csak népetimológiának tulajdonítható: a nyelvérzék a *qazan*-t a *qaz*- ige participiumának érezte, csakúgy mint a turkológusok és az *-an* és *-yan* participium váltakozása alapján *qazyan* alakot is teremtett. Magának az ily módon családtalan *qazan*-nak, vagy régiesebb alakjában **qaran*-nak az *-n*-je ugyanolyan természetű volna, mint a fentebb említett *qotan*-é. E szó ugyanis noha a mai török nyelvekben mindig *-n*-re végződik, egyrészt mongol megfelelője: *chodang*, másrészt főleg az ugor nyelvekben kimutatott változatai alapján (vog. *χatän*, o. *χotän*, m. *hattyú*) világosan egy igen-igen régi török **qotan* alakváltozatra enged következtetni. Hogy ez a **qotan* a kimutatott *qotan*, *kütän*-nel milyen viszonyban van, azt nem tudom, talán egy elveszett török nyelvre jellemző alakulás, vagy egyéb magyarázata lehet (ez a turkológusok gondolja), de ilyen alak realitása az ugor nyelvek tükrében, melyet talán a mongol adat is támogat, nehezen vonható kétségbe. Ugyanilyen nyelvtípusba tartozhatott a **qaran* alakváltozat. Amikor a szót a magyar átvette, az eredeti finnugor **η* a magyarban már denazalizálódott s esetleg spirantizálódott, *η* fonéma, független hang, tehát már a magyar nyelvben nem volt. A behatoló hangok legtermészetesebb és rengeteg analógiával támogatható helyettesítése az *ng* volt (*k*, *g* előtt az *η* állandó variánsként, mint ma is, minden valószínűség szerint ekkor is megvolt), viszont az ősi **ηk* ekkor már régen (alkalmasint még

a finnugor együttelés korában) nazálisát nagyrészt elvesztette, úgyhogy ez az *ŋg* nem került bele a finnugor **ŋk* > magyar *ŋg* > *g* fejlődésvonalaiba. — Bizotalan azonkívül a szó eredeti jelentése. Kétségtelen, hogy a mai jelentés nem nyúlhat vissza — tárgyi okokból — az uráli őshaza korába, sőt talán a mongolból következtethető 'gong' jelentésváltozat is túlságosan fejlett viszonyokat tenne föl. Igaz, hogy a magyarsággal ekkor, az uráli őshaza idejében, érintkezett török népek kultúrájáról, a magyarságot esetleg érintő karavánok életéről semmit sem tudunk, legföljebb valami nagyon általános képre következtethetünk, de ilyen apróbb részletekről, mint a jeladás módja, mit sem tudunk. Elvégre az is lehetséges, hogy az üstön való dobolás-jeladás kezdetleges viszonyok között is előfordulhatott. Legvalószínűbbnek mégis az látszik, hogy a *harang* eredetileg különös alakú (vagy különös anyagú?) üstféle lehetett, mely az ősi, nyilván nem fémből készült fazékkal, de a fémből készült üstfazékkal⁵ sem lehetett azonos, s a nomád életben akár ekkor, akár később jeladási célokra is alkalmazáshoz jutott. Később ebben a különleges formájában csak jeladási célokra használták s ezzel neve, a *harang* 'jeladóüst', majd a 'campana, nola' jelölőjévé vált, s 'edény' jelentése elhomályosult. E fejlődés valószínűleg tehát a magyarban ment végbe.

Török jövevényszavaink legrégebbi rétegébe tartozónak vélem az *ér* igét, noha ezzel kapcsolatban hangtani érvet nem lehet felhozni az átvétel régiségének támogatására, a szó jelentéstörténete azonban szinte kényszerű erővel hozza előtérbe ezt a megoldást. Honfoglalás előtti török jövevényszavaink általában vagy meglehetősen elszigeteltek a magyar szókincsben, vagy csak eléggé szerény méretű szócsaládnak váltak kiindulópontjává. Még ha, akár a névszók, akár a különben tekintélyes számú igei átvételek közül azokat vesszük is figyelembe, melyeknek családjá viszonylag terjedelmesebb, mint *erő*, *id*, *idő*, stb. vagy *bocsánik*, *bosszankodik*, *borul*, ezeknek az ága-boga is egészen jelentéktelenné törpül az *ér* ige jelentéshasadásai és származékainak nagymértékű kiterjedésével. Így: 1. 'pervenit, attingit': *elér vmit, megér vmit, ráér, érkezik*; 2. 'contingit, tangit': *érint, érintkezik, érdekel, érdek, érez, érzék, érzékeny, érzékel, érzet, érzelem, érzés, érzeleg, érzélgős, érzület, ért, értelem, értesül, értekezik*; 3. 'valet': *fölér, érték, érvényes, érem*; 4. 'maturescit': *érel, éretlen* stb. stb. (egyéb jelentésváltozatokra l. EtSz. I, 1591), s ehhez az inkább csak kiragadott pár példához járul még a nyelvjárási vagy elavult származékok nem jelentéktelen tömege, mint pl. 1. *érték*; 2. *érdegel, érdel, érdes* (ige), *érdez, érel, érél, érdek* (ige), *érezmény, érzemés*; 4. *eredik, érel, éreszt, érmes, értet* stb. (MTsz.; NySz.), valamint a származékok igen nagyszámú továbbképzése. Noha a szócsaládban sok a szemmel láthatólag újabb keletű és mesterséges alkotás, maga a jelentések igen régi elágazása és a szó különféle irányba fejlőd-

⁵ Az *üst*, melynek eredeti jelentése 'valamilyen fém, vas' volt (v. ö. Szinnyei, NyH.⁷ 56), nyilván tapadás útján kapta mai jelentését.

dött természetes származék-bokra is igényeket egyik legnépesebb magyar szócsalád törzsökévé avatja. Az eredeti jelentés kétségtelenül 'pervenit, attingit, pertingit', csupán ebből vezethető le ugyanis nehézség nélkül a többi három alapjelentés, pl. akár a 'valet', akár a 'maturescit' jelentés a 'tangit, contingit' jelentésből, melyet az EtSz. a jelentésfejlődés kiindulópontjának tekint (II, 1591, 1596), érthetetlen vagy csak tekervényes úton magyarázható volna. Ez a, szerintem kétségtelenül kiindulópontul szolgáló 'elér' jelentés számos, török nyelvben fellelhető, így oszm. *är-, ir-* 'parvenir, atteindre, joindre, obtenir', csag. *ir-* 'être; arriver, parvenir'; föliatok: *ir-* 'folgen'; kirg. *er-* 'следовать, сопутствовать'; krimi *äriš-* 'erlangen, gelangen, ankommen' sőt 'zur reife gelangen, reif werden; berühren, anfassen' stb., kaz. *iräš-* 'gelangen' és 'reif werden' ~ mong., kalm. *ire-* 'kommen, ankommen'; burj. *ire-, ir-, jer-* 'ua.'. A krimi és kazáni származékok jelentései a maguk szűk körében, (egy-két tatár nyelvre szorítkozva) nem lehetnek a magyar szó sok jelentésének forrásai, hanem csak arra mutatnak, hogy az a jelentésfejlődés, melyet a magyarban tapasztalunk, a feltett kiindulópontból logikus és egyebütt is végbe mehetett.⁶

Noha a hangalak és a jelentés egyaránt világosan török eredetre vall, ez a szavunk hatalmas kiterébélyesedésével teljesen elüt többi török jövevény-igénktől. Ha csak a régi nyelvből kimutatható jelentésárnyalatait és származékaikat vesszük is figyelembe (vö. pl. *ér* 'atingit' vagy 'contingit' ÓMS., *érez* ÓMS. *ért* 1389. OklSz., *érdekel* 1453. OklSz., *ér* 'valet' SermDom. stb., stb. vö. még NySz. és OklSz.) szinte eleve valószínűtlennek kell tartanunk, hogy az alapszó csak VII—IX. században került volna nyelvünkbe, hol a nyelvváltozatok valószínű törzsi elkülönülését tekintetbe véve legalább egy-két nemzedékváltást kell szükségesnek tartanunk arra, hogy a szó első átvitt jelentésében csak elterjedjen is az egész közösségben, azaz nem hihető, hogy ilyen rövid idő alatt keletkezett volna az a buja szétszárjadás, melyet szavunk mutat, s melyhez hasonlót csak finnugor szótöveinkben találunk; ezek tudvalevőképpen a legkezdetlegesebb idők óta szolgálják a fejlődő gondolkodás állandóan növekvő igényeit. Ez a tény, minthogy ősrökonság feltevésére már csak azért sincsen semmi alapunk, mivel a szó, úgy látszik, mind a finnugor, mind a szamojéd nyelvekből hiányzik, csak úgy magyarázható, hogy a szó többi török jövevény-szavunknál sokkal régibb időben, azaz az uráli őshaza korában került a magyar nyelv vérkeringésébe, s végig kísérte annak a hatalmas szellemi fejlődésnek több szakaszát, mely a magyarságnak erdei hordákból származó nomád törzsszövetségévé való átalakulását szükségszerűen kísérte.

Igen nagy örömmre szolgált, hogy miután ezt az előadásomat megírtam, a szerző szívességéből hozzám került Györrfy György említett előadásairól

⁶ A magyar *ér* igének és török megfelelőinek összefüggését másképp (ősrökonsággal) hajlandó magyarázni az EtSz (i. h.) és P a is (MNY. XLI, 20.), a 'tangit, contingit' jelentésből indulva ki.

készült jegyzet. Györffy ugyancsak foglalkozik az uráli őshazabeli török hatással és ezt igen jelentékenynek látja. Általában azt teszi föl, hogy a halászatra és az állattenyésztésre vonatkozó régi török jövevényszavaink, melyek tehát korábbi fejlődési fokozat szókincsébe tartoznak, már az uráli őshaza korában kerültek nyelvünkbe, míg a földművelés szavai egy későbbi — a vándorlások korába illő — gazdasági korszakra jellemzők. Ezt az állítását egyrészt azzal a megfontolással támogatja, hogy egy új fogalom nevének megismerése és a nyelvben való meghonosodása rendszeresen megelőzi az új fogalom — növény, állat, eszköz — felhasználását a termelésben, a szó tehát mintegy megelőzi a termelési fejlődést. Másrészt hangtörténeti érveket is hoz föl nézete mellett: az őstörök szókezdő *j-nek magyar sz- (s-) megfelelését (vö. *szérű, szőlő, szücs; sarló*) a fiatal rétegbe tartozónak véli, míg a magyar *gy-* megfelelést (*gyalom, gyertya, gyapjú, gyeplő*) valamint a magyar *ő* (vö. *író* és *ír* ige) megfelelést a régebbi rétegbe utalja, fölhíva a figyelmet arra, hogy emezek halászati és állattenyésztési, amazok földművelési műszavak (i. h. 35).

Györffy nagyon érdekes és őstörténetünket több mozzanatában egészen új megvilágításban részesítő fejtegetéseinek ezzel a pontjával — legalábbis a fenti megfogalmazásban — nem tudok egyet érteni. Természetesen egyáltalában nem tartom lehetetlennek, hogy állattenyésztési vonatkozású vagy akár egyéb szavaink egyike-másika valóban ebbe a régebbi rétegbe tartozhatik, egyelőre azonban e kérdést sem általában, sem egyes szavakra vonatkozólag nem tudom eldöntöttnek tekinteni. Azt, hogy a magyarság az uráli őshazában bizonyos fokú állattenyésztésig eljutott, szókincse kétségtelenné teszi, nemcsak a *ló* és a köréje csoportosuló lótenyésztési terminológia, de *juh, tehén, tej* (vö. B á r c z i, A magyar szókincs eredete 29) szavunk is tanúskodik erről. Az a körülmény azonban, hogy egy termelési ág ismeretes volt, nem jelenti azt, hogy a rá vonatkozó szókincs nem gazdagodott volna esetleg még jóval később is igen jelentékenyen, hiszen a honfoglalás után is az állattenyésztésre vonatkozó szókészletünk nagy mértékben bővült, a fejlettebb, istállózó állattartásra mutató terminusokat nem is számítva. Így nem lehet kételkedni abban, hogy a honfoglaló magyarság lótenyésztése igen jelentős volt, mégis ezután jutottak a nyelvünkbe olyan szavak, mint *csődör, árkány* (kései török jövevények), *kanca, poroszka, paripa, pej, pata, zabra, patkó, csikó* stb., ilyeneket mint *kápa, csótár* stb. nem is számítva, de honfoglalás utániak a *bárány, jerke, bírka, purzsa, racka* stb. valamint *kakas, jérce, csirke, csibe, tojás* stb. szavaink, hogy csak néhány példát említsek. Még inkább föltehető, hogy az állattenyésztés kezdetlegesebb kibontakozása idején a nyelv csekélyebb szóanyaggaal elégedett meg. Semmi meglepő sincs tehát abban, hogy a magyarság állattenyésztő szókincse csak a vándorlások során terebélyesedett ki, mikor állattenyésztése valóban gazdasági életének fő forrásává vált, amivé a ligetes övezetben még nehezen lehetett. Ami pedig az említett elvet illeti, hogy a fogalom és nevének ismerete megelőzi a termelésbeli újítást, valóban lehetséges, hogy egy-egy fogalom neve egy-két

nemzedékekkel előbb jelenik meg a nyelvben, mintsem a megfelelő tárgy vagy állat, növény helyet kap a termelésben, e név azonban valamely általános megjelölés marad, s a fogalom nem differenciálódik. A magyar nyelv ismeri a *teve*, *dromedár* vagy *láma* szavakat, de nincs külön megjelölője a hím és a nőstény tevére vagy lámára, a tevecsikóra nem és kor szerint megkülönböztetve, a teherhordó és a hátastevére stb. Az ilyen szókinccs csak lassan kerekedik ki (s közben az eredetileg általános megjelölés különleges jelentést kaphat, s az összefoglaló név esetleg teljesen hiányozhat), sőt a termelési ág meghonosodása után évszázadokkal vagy akár évezredekkel is szaporodik.

Azt sem látom bizonyítottnak, hogy a török *j-* ~ magyar *gy-* megfelelés régebbi vagy éppen uráli őshazabeli átvételre utalna. Mint kifejtettem, véleményem szerint legrégebbi török jövevényszavainkban a török *j*-nek magyar *ny*-felel meg (*nyár*, *nyak*), igaz viszont, hogy e korszak elég hosszú volt, s így ugyanannak a hangnak különféle megfelelései is elképzelhetők, másrészt az érintkező török népek különféle nyelvűek vagy nyelvjárásúak lehettek, s végül az is lehetséges, hogy ugyanabban a nyelvben az *n-* a török *j*-nek csak egyik megfeleelője volt. Ámde az sem bizonyos azonban, hogy az *ś-* és a *ǰ-* között kronológiai különbség volt, mint azt Györffy szilárd tételként állítja. Ha elfogadjuk Ramstedt álláspontját, hogy a csuvas *ś-* egészen kései fejlemény (JSFOu. XXXVIII/1, 9 kk), *sz-* kezdetű kérdéses szavaink teljesen kiesnének török jövevényszavaink közül. Ez nem lehet helyes (vö. Ligeti: MNy. XXIX, 159; Bárczi: MNy. XLV, 72), s ezzel Györffy sem ért egyet. Ha viszont a jakut *ś-* és a csuvas *ś-* között összefüggést keresünk, akkor az *ś*-t igen réginek kell tartanunk legalább a csuvasos nyelvek vagy nyelvjárások egy részében.

Meggyőzően hangzik az a szembeállítás, mely a *gyalom*, *gyertya* halászati műszavakat és a *gyeplő*, *gyapjú* állattenyésztési terminusokat régebbi, viszont a *szőlő*, *szérű* földművelési és a *szücs* ipar körébe vágó szavakat a fiatalabb rétegbe sorolja. Ámde ne feledjük, hogy nemcsak az említett négy *gy-* kezdetű török szavunk van, hanem *gyaláz*, *gyarló*, *gyárt*, *gyász*, *gyáva*, *gyékény*, *gyenge*, *gyom*, *gyomor*, *gyöngy*, *gyúr*, *gyül*, *gyűr*, *gyűrű*, *gyűrűfa*, *gyüszű*, *gyümölcs*, azaz összesen 21 *gy-* kezdetű és két *Ø* kezdetű négy *sz-* kezdetűvel (és egy *s-* kezdetűvel) szemben. Ha mármost ezt az arányt átvisszük honfoglalás előtti török szavaink összeségére, akkor ezeknek legalább 4/5 részét kellene az uráli őshazába utalni, ami sem a történeti és művelődéstörténeti tényeknek, sem a hangtörténeti megfontolásoknak nem felel meg (ezeket most itt nem részletezhetem), s ez az említett hangtani eltéréseknek ilyen nagyarányú időrendi különbségekkel való magyarázatát eleve valószínűtlenné teszi.

Ismétlem, egyáltalában nem tartom lehetetlennek, hogy török jövevényszavaink közül egy-két állattenyésztési műszó, de egyéb is valóban az uráli őshaza korában került nyelvünkbe, de úgy vélem, hogy itt még alapos és óvatos vizsgálat szükséges, mielőtt több-kevesebb határozottsággal rámutatunk egyes, e korba utalható szavakra. Megvallom, nagyon erősen gondoltam és gondolok

a török *č* kettős magyar — *s* és *cs* (vö. pl. *kicsiny*, de *keselyű*) — megfelelésére valamint a török *š* ugyancsak kettős — *cs* és *s* (vö. *bölcső*, de *kőrís*) — megfelelésére, mint kormeghatározó tényre, de e kérdés annyira kiforratlan és olyan alapos vizsgálatot igényel, hogy e lehetőség merő megemlítését is korainak tartottam.

Egyelőre a tárgyalt öt szóról — *nyak*, *nyár*, *homok*, *harang* és *ér* — gondolom, hogy meglehetősen valószínűséggel tehető fel török jövevényszavaink első rétegébe való tartozásuk. Maga az átadó török nyelv természetesen ismeretlen, csupán éppen e magyar-török egyeztetések alapján lehet egyes hangtani vonásaira következtetni. Így *nyár* szavunk alapján megállapítható, hogy csuvasos jellegű volt, hiszen a köztörök *z*-nek *r* felel meg benne, ez a csuvasos jelleg azonban jelenthet itt egyszerűen archaikus török nyelvet, melyben az *r* > *z* változás még nem ment végbe *s* ez a valószínűbb. — Egy másik jellemző vonása e nyelvnek, hogy a köztörök szókezdő *j*-nek, vagy inkább e *j*-k egy részének *ń*- felelt meg benne. Ez is tekinthető archaikus vonásnak.⁷ — Végül a szóvégi *-an*-nak, legalább bizonyos, egyelőre közelebbről meg nem határozható esetekben *-aŋ* volt benne a megfelelője. Minthogy ez utóbbi változatnak a rendelkezésünkre álló török nyelvi anyagban nincs nyoma (de az ugor megfelelések is támogatják), feltehető, hogy ez az archaikus török nyelv elpusztult, hacsak arra nem gondolunk, hogy benne a szóvégi *-ŋ* ismét *-n*-né fejlődött.

Tudom, hogy fejtegetéseimben sok a föltevés, de, mint említettem, nyelvünk fejlődésének, sőt mondhatni kialakulásának ez a hosszú és igen fontos korszaka egyszersmind a leghomályosabb is, s ez a körülmény szükségszerűen magával hozza, hogy e homályba feltevésekkel próbáljunk valamiként világot teremteni. Azt hiszem azonban, nem mulasztottam el a köteles óvatosságot, feltevéseim nemcsak nem ütköznek akadályokba, hanem eddig ismert tényekhez és valószínű következtetésekhez hozzáillenek, kiegészítik, esetleg erősítik őket. Későbbi kutatások fogják megmutatni, ha miben igazam volt, ha miben tévedtem.

HOZZÁSZÓLÁSOK

Sz. KISPÁL MAGDOLNA:

Az elhangzott nagyszabású, alapvető jelentőségű előadás azokkal az ősi török jövevényszavainkkal foglalkozik, melyek az uráli korban kerültek nyelvünkbe. Röviden utal azonban arra is, hogy török kapcsolatoknak már egy *nyelv-történeti korszakkal korábbról*: az ugor korból is kétségtelen nyelvi nyomai

⁷ Ezzel kapcsolatban meg kell azonban jegyeznem, hogy elvégre az is feltehető volna, hogy ezekben az igen régi jövevényszavakban hanghelyettesítés történt: a szókezdő török hang — pl. *d*- — hiányozhatott ekkor még a magyarban, s helyébe léphetett az *ny*-. E lehetőséget a további vizsgálatokból egyáltalán nem szabad kikapcsolni.

vannak. Etimológiai bizonyítékai: a *hattyú*, *hód* és a *szó*. Az előbbi kettő átvételét Zsirai Miklós igazolta (Jugria, 95 k.), s okfejtésének az ad tudománytörténeti jelentőséget, hogy vele elhárította az ugor-török kapcsolatok további kutatásának elvi akadályát. — *Szó* szavunkat, ugor-török kapcsolatok nyelvi nyomait keresve, magam azért nem tartottam ugor kori átvételnek, mert mindhárom ugor nyelvben szókezdő alveoláris *s* van, ami nem jól illik a török szókezdő alveoláris *s*-hez. Készséggel elismerem azonban annak a föltevésnek jogosultságát, hogy a fgr. alveoláris *s* az ugor együttélés végső szakaszáig már oly mértékben módosult, hogy az idegen nyelvi *s*-hez már nem az, hanem a fgr. palatális *š*- folytatója állt közelebb, következésképp azzal helyettesítették, annak pedig mindhárom ugor nyelvben szabályosan *s*- felel meg.

Azt hiszem, ez ugor kori török jövevényszóknak egyelőre aránylag gyér száma szaporítható egy olyan adattal, mely nem csupán műveltségi tartalmával igen nagy jelentőségű, hanem egyúttal az átadás helyére és idejére is következtetéseket vonhatunk le belőle. Ez utóbbi körülmény pedig azért nagyon fontos, mert az ugor együttélés hosszú, legalább másfélezer évnyi tartamáról néhány hang- és alaktani adaton meg a sokat vitatott ló-kultúrán kívül szinte semmit sem tudunk.

E nagyjelentőségű szó a magyar *ír* ige és osztják megfelelői: V. *ìrìtā* 'чертить, zeichnen, einen strich ziehen', Vj. *ìrìtā* 'zeichnen, mit einem strich versehen (z. b. einen baum); durchschneiden'; Trj. *ìrìtā*'З 'einen strich oder striche ziehen, zeichnen'; J. *ìrssām* 'чертить, пазить, stricheln, zeichnen, fügen'. — A gyakorító és műveltető alakokon kívül jelentés szempontjából fontosabb származékok: Trj. *ìrìptā*'З 'einen strich ziehen, kratzen (nagel, holzsplinter usw.); riefeln, liniieren (z. b. papier, nur einen strich); schreiben (geheimwort)'; *ìrssām* 'пазь, furche im oberen wandbalken'; Vj. *ìrāstā* 'eine furche, eine kerbe hauen' stb. (K a r j.—T o i v., Wb. I, 186).

Az átvett török szó és altáji rokonsága a következő: oszmán, kún, krimi, kazáni tatár *jaz-* 'schreiben, zeichnen'; baskír *jaz-*, kirgiz *žaz-*, csuvas *šir-* 'schreiben'; mongol *žiru-* 'tirer une ligne, peindre, dessiner; calculer'; burját *žoro-*, *zuru-*, 'zeichnen, striche ziehen', kalmük *zuru-* 'zeichnen, malen' stb. (L. G o m b o c z, BTLw. 87).

Látjuk tehát, hogy az altáji nyelvekben, épp úgy mint a magyarban, a szónak csupán 'írás, festés' jelentése van, a mongolban még 'számolás' de sehol sem 'vésés, hornyolás, rovás' mint az osztjákban. Így vagy azt kell föltennünk, hogy ez utóbbi jelentés az egész altájiságban nyomtalanul eltűnt, s az átvevő két ugor nyelv közül is csak az osztjákban maradt fenn — vagy pedig, ami sokkal valószínűbb, azt, hogy a szónak az osztjákoknál keletkezett ez a jelentése is, pontosabban: az osztjákok ezt a szót az *írás fába, kőbe vésésének terminus technikusaként* tanulták és őrizték meg. Hogy nem közönséges, átlagos eleme a nyelvnek, azt az is mutatja, hogy a tremjugániban »titkos szó«. Jelentését annál könnyebben szűkíthették az osztjákok az események megörökítésének erre a formájára, mert egyébként az írás, rajzolás, díszítés kifejezésére ott volt a vogullal és votjakkal rokon közkeletű szó, a *χantša* 'написать'; besticken, mit figuren verzieren; schreiben' stb. — A magyarban viszont azért van csak az átadó török nyelvvel egyező jelentés, mert itt a »véssett írás« megjelölésére megvolt az ősi fgr. *ró-* ige (vö. cser. *ro-*, *ru-* 'vágni').

Jelentéstani szempontból tehát az egyeztetés egészen világos. Ugyan ilyen világos a hangtani megfelelés is akkor, ha az átvétel az ugor korban történt, és az átadó török nyelvre *j*-s szókezdetet teszünk föl. Gombocz szerint ugyan az

ó-csuvas szó **yr-* volt, tehát magánhangzós kezdetű, egy helyt azonban maga is **jyr-* alakot rekonstruál (BTLw. 144). Ez utóbbi föltevést támogatja a magyar *ír-* osztják *ìrì-* stb. megfelelője is. Tudjuk, hogy az ós-török szókezdő *j*-ből aránylag későn fejlődött a csuvas *š-*, tehát föltehetjük, hogy az ugarság még *j*-s kezdettel vette át a szót, s a *j-* az osztjában hangtörvényesen megmaradt, a magyarban hangtörvényesen eltűnt (vö. pl. m. *ideg*, osztj. *ìntəχ*, vog. *ìānDeß*, cser. *ìdāη*, f. *jānne*). Ha e föltevésünk helyes, akkor egyben némi tájékozódást nyerünk két hangtörténeti mozzanat viszonylagos korára vonatkozólag. Akkor u. i. megállapítható, hogy az őstörök szókezdő *j*-nek a csuvasban *š*-szé változása egyrészt, a fgr. szókezdő *j*-nek magyar eltűnése másrészt — csak az ugor kor *után* zárulhatott le, mert az átadott török alak *j*-s, nem *š*-es szókezdetet mutat, az átvett szókezdő *j-* pedig részt vett a fgr. szókezdő *j-* jellegzetes magyar fejlődésében.

Mint az említett ugor-török etimológiák mutatják, valóban beszélhetünk ugor-kori török kapcsolatokról. A magyar *ír-* ~ osztják *ìrì-* stb. egyeztetése alapján továbbá azt is megállapíthatjuk, hogy az a török nép, mellyel az ugarság érintkezett, valamely »bolgáros jellegű« *r-* török nyelven beszélt. Ebből a tényből pedig, azt hiszem, legalább megkísérelhetünk következtetéseket levonni az ugor-török érintkezés helyére és idejére vonatkozólag. Természetesen itt még inkább »adattalan korban« járunk, mint a magyar nyelv legrégibb török jövevényszavainak átvétele korában, s éppen azért igénybe kell vennünk minden oly tudomány segítségét, mely e kérdésre nézve némi tájékoztatást adhat. Ha a határtudományok egyértelműen vallanak s megállapításaik egybevágnak nyelvi alapon tett megállapításainkkal, akkor legalábbis jogos a reményünk, hogy ez »adattalan korszak« homályában tett következtetéseink helyes nyomon járnak.

Mínthogy a nyelvészeti anyagból levonható őstörténeti vallomások helyhez kötése igen nehéz, a legnagyobb óvatossággal ugyan, de mégis föl kell használnunk a régészeti leletek tanúságtételét, föltéve természetesen, hogy azok egyáltalában *tudnak* valamit mondani az illető kultúrát hordozó népek mivoltáról. A mi esetünkben az a szerencsés helyzet, hogy az ú. n. ananyinói kultúrát minden kutató a finnugorsághoz köti. Köztudomású, hogy e kultúrának erős kisugárzásai vannak kelet felé, az Urálon túlra, a Pisma, Iszet és Tobol vidékére, de nyomai elhúzódnak Omszkiig, sőt folytatódnak a közép-szibériai ligetes steppéken is, körülbelül az Ob-parti Tomszk városáig. Mármost e kezdetleges bronzkori műveltség egyre csökkenő fokú terjedési útvonala meglepően egyezik az előadásban említett »prém útjával«, mely Ligeti Lajos (Magy. Őstört. 54 kk.) szerint Permből indul, majd az Urál lankás átjáróin keletnek fordulva, Dél-Szibéria ligetes steppéin át a Minuszinski medencébe, sőt onnan is tovább vezet. Eleve világos, hogy a »prém útján« valamely jellegzetesen kereskedő népnek kellett élnie, mely az árucere-forgalmat lebonyolította, s az áruval együtt természetesen a különböző műveltségi hatásokat is közvetítette.

Mielőtt azonban e népre vonatkozó közelebbi adatok után nyomoznánk, röviden szólunk kell arról, kiket tekintünk az Urálon túli ananyinói kultúra hordozóinak. Általános fölfogás szerint ezek az előmagyarok voltak. E tanítás kialakulásában döntő szerepet játszott az a nézet, hogy az egész finnugorságból csak az előmagyarok jártak Ázsiában, s a mai obi-ugorok átszivárgása lényegileg a XIII—XIV. század folyamán indult meg. Azonban e föltevésre semmi kényszerítő okunk nincs. Az ellenkező vélemények közül utalhatok Wiklundéra (Ebert, Reallex. III, 376), ki szerint az osztjások valószínűleg délibb

tájakra költöztek mai területükre ; hogy honnan, azt nem tudjuk, de az a nézet, hogy hajdan ők is az Urál nyugati oldalán laktak, egyáltalán nem indokolt. — Ugyanerre az eredményre jutottak azok a legújabb szovjet őstörténeti kutatások, melyek szociológiai alapon igyekeznek egy-egy »történelem nélküli« nép multjára fényt deríteni. Az obi-ugorokra vonatkozólag C s e r n y e c o v és nyomán S t e i n i t z végzett ily irányú kutatásokat. Társadalom-történeti meg nyelvi alapon azután S t e i n i t z arra az eredményre jutott, hogy az ugarság tulajdonkép Nyugat-Szibériában alakult ki. Mégpedig úgy, hogy az előmagyarok i. sz. kezdetén a nagy népvándorlások következtében ketté szakadtak. Egy részük, a későbbi magyarok, délnyugat felé húzódtak. Másik részük északra szorult, s ott az északi Urál környékén valami kezdetleges halász-vadász néppel keveredett. Az ő utódaik a mai obi-ugorok. (L. Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien ; Ethnos, 1938, 132).

Kétségtelen, hogy e szellemes elmélet nem tekinthető véglegesen tisztázottnak. De az is bizonyos, hogy segítségével érthetőbbé válnak az ugarság őstörténetére vonatkozó olyan látszólag ellentmondó tények, melyeket eddig nem sikerült teljesen megnyugtató módon magyarázni. Ilyen volt pl. Z s i r a i M i k l ó s szöfejtése, mely szerint az *ugor* név a bolgár-török *onogur* fejleménye (Fgr. Rok. 144). A magyarázat hangtanilag kifogástalan. Egyetlen támadható pontja az volt, hogy a népnév-átvitelre alapot adó behatóbb obi-ugor — török érintkezést nem lehetett igazolni. Ezt a nehézséget a Csernyecov-Steinitz-féle elmélet elhárítja. — Hasonlóképp érthetővé teszi azt az ellenmondást, amely az ugor-kori ló kultúrára vonatkozólag a nyelvi és a történeti tények között tapasztalható. Mert ma már szinte bizonyosnak tekinthető, hogy bármily kezdetleges fokon álltak is az obi-ugorok az ő életükben is mérhetetlen jelentőségű Nagy Októberi Szocialista Forradalomig : ez a kezdetlegesség nem ősi, eredeti kezdetlegesség, hanem egy magasabbrendű kultúra elfajzása. Ezt a ló tartásra vonatkozó közismert nyelvi adatokon kívül (mint *ló*, *mén*, *nyereg*, *ostor*, *fék*, *másod-*, *harmadfü ló*) a tárgyi néprajz egy fontos adata is bizonyítja, melyet V i l k u n a értékesített ebből a szempontból. Megállapította u. i., hogy Észak-Szibéria népei a nyiltartó tegez általában a hátukon hordták, s az erdőjáró gyalogos vagy hótalpas vadász számára ez is a legtermészetesebb, legkényelmesebb hordásmód. Ellenben az obi-ugorok a déli és délnyugati területeken a tegeztartó zsákocskát övükre akasztva viselik. Ez a hordásmód viszont a ligetes pusztá lovas népeire (pl. a dél-oroszországi szkitákra) jellemző, s a mai vogulosztják vadászoknál csakis úgy értelmezhető, hogy ősi örökség abból a korból, mikor a magyarokkal közös elődeik, legalább részben, még lovas nép voltak (l. SUSToim. XCVIII, 379 kk.).

Tehát a nyelvészeti paleontológia, a tárgyi néprajz, az ugor etnogenezis és a régészet egyértelmű vallomása alapján az ugor együttélés helyét Délnyugat-Szibériába, nagyjából a Tobol és Tura-bezártá, bővizű folyóktól szeldelt ligetes steppére kell tennünk. A korszak végső szakaszát körülbelül az ananyinói kultúra kihangzásával egy idejűnek vehetjük, tehát úgy az i. e. IV—II. századra gondolhatunk.

Ezek után azt kell még megnéznünk, találunk-e az ugor részről kikövetkeztetett helyen és időben török népet, mellyel az ugarság érintkezhetett. E kérdésre természetesen a turkológia illetékes válaszolni. A válasz, melyet a legnagyobb tekintélyektől kapunk, meglepően igazolja eddigi következtetéseinket. N é m e t h G y u l a »A honfoglaló magyarság kialakulása« c. alapvető művében a tinglingekről szóló kínai történeti források alapján megállapítja, hogy i. e. két-

három századdal törökök laktak Nyugat-Szibériában, az Irtis középső és alsó folyásánál, »s az a körülmény, hogy ezek prémkereskedéssel foglalkoztak, erősen elválasztja őket a törökségnek másik, földműveléssel, kereskedelemmel és iparral nem foglalkozó ágától, a hun-féle törököktől, s a békés foglalkozásokat kedvelő bolgár csoportba tartozónak tünteti fel őket.« (117. 1.)

Csak egész röviden jegyzem itt meg, hogy egy Irtis-vidéki török népről a szamojéd nyelv őstörök jövevényszavai is tanúskodnak. A szamojéd-török érintkezés kora *Donner* *Kai* meggyőző érvelése szerint az i. e. utolsó fél évezredre tehető, s hogy a kérdéses török nép valami bolgáros jellegű, *r*-török nyelven beszélt, azt a szamojéd *jur*, *jir* stb. 'hundert' < török *jüz*, csuvas *sâr* 'hundert' szó bizonyítja (l. *SUSAik*. XL/1, 7 k.).

Azt hiszem mármost, hogy ebben a törökségben kell keresnünk az ugor-kori jövevényszók átadóját, ebben azt a békés foglalkozású, fejlett kultúrájú népet, mely nemcsak megvásárolta az ugorok (és szamojédok) prémjeit, hanem közvetített is feléjük műveltséget, amint azt a magyar *ír*, osztják *jëri-* (szamojéd 'betű') szó mutatja. És minden okunk megvan arra a föltevésre is, hogy ennek a törökségnek hatására fejlődött a fgr. közösségből kivált, eredetileg kétségkívül halász-vadász szákinányoló életmódot folytató ugorság — ha nem is közvetlenül lovas nomáddá, de minden esetre állat-tartó, lótenyésztő néppé.

Lehet, sőt valószínű, hogy ez ugor kori kapcsolatoknak szerves folytatása volt azután az a korszak, melyben a Bárczi professzortól számba vett 5 török jövevényszó az elő-magyarok nyelvében meghonosodott. Az 5 szó közül csupán a *harangra* vonatkozólag szeretnék az előadásban mondottakhoz egy rövid megjegyzést fűzni. Kétségtelen, hogy szavunkhoz hangalakban is, jelentésben is a mongol *qaranɣa* 'une grande cymbale d'airain' áll legközelebb. S ha az ugorságot Délnyugat-Szibériában képzeljük, egy művelt, messze kelet felé kereskedelmet közvetítő nép szomszédságában és hatáskörében, — akkor nincs tárgyi akadálya annak a föltevésnek, hogy a magyar és mongol szó történetileg összefügg egymással. Semmikép sem gondolnám azonban, hogy valami affele jelentés mint 'érből készült jeladó eszköz' vagy hasonló, *meghaladná* azokat a műveltségi viszonyokat, melyeket az ugor illetőleg előmagyar korra föltehetünk.

Befejezésül nekem is azt kell mondanom, amit *Bárczi Géza* a mondott előadása végén : tudom hogy hozzászólásomban sok föltevés van, és több olyan következtetés, ami nem kizárólag nyelvi tényeken alapszik. De nyelvünk történetének azt a szakaszát, mellyel foglalkoztam, talán minden más korszakánál sűrűbb homály fedi. Hogy e homályban a tájékozódást legalább megkísérelhessük, más tudományok segítségét is igénybe kellett vennünk. Bizonyos azonban, hogy a további kutatások a nyelvi anyagot is gyarapítani fogják, s akkor e további kutatások meg fogják mutatni, hogy itt előadott következtéseim mennyiben voltak helytállóak, s mennyiben szorulnak módosításra.

LAKÓ GYÖRGY :

Az előadó elhangzott előadásában főleg a magyar nyelvnek azokat a legrégibb török jövevényszavait tárgyalta, melyek bolgár-törökségi jövevényszavaink zömének átvétele előtt, de már az obi-ugoroktól való elválás után az önállósult magyar nyelvbe kerültek át. Hogy e szavakat előbb vettük át, mint bolgár-török jövevényszavaink többségét, arra bizonyos hangtani sajáttságok utalnak. Azt viszont, hogy átvételük nem az ugor korban, hanem később, a már önálló magyar nyelv fejlődésének egy igen korai szakaszában történt,

abból a tényből következtetjük, hogy a kérdéses szavak nincsenek meg a magyar nyelv legközelebbi rokonnyelveiben, az obi-ugor nyelvekben, illetőleg ha megvannak, hangalakjuk miatt közös ugorkori átvételükre nem gondolhatunk. Szóba kerültek azonban olyan törökségi jövevényszavaink is, amelyek a vogul és az osztják nyelvben is megvannak, amelyeknek az átvétele tehát minden valószínűség szerint már az ugor korban megtörtént. Ha mindezeket az említett szavakat figyelembe vesszük, azt kell tehát mondanunk, hogy itt voltaképpen a magyar nyelv jövevényszavainak két kis csoportjáról van szó. Az egyik csoport a, már az ugor együttélés korában átvett s az önálió magyar nyelvben tovább élő törökségi jövevényszavaink csoportja. A másik csoport a magyar nyelv önállóságának kezdő szakaszában átvett törökségi jövevényszavaink csoportja.

A magyar nyelv ugor kori jövevényszavaiként Zsirai Miklós (NyK. XLVII, 449, jegyz.) észrevételei után — tudtommal egészen a legújabb időig — csupán a *hód* és a *hattyú* szavakat tartottuk nyilván. Németh Gyula (NyK. XLVII, 77—8) — Zsirai Miklóssal majdnem egy időben — nem úgy nyilatkozik ugyan *hód* szavunkról, mint ugor kori jövevényszóráról; ő ezt a szót azok között a finnugor megfelelőikkel rendelkező magyar szavak között sorolja fel, amelyek alapján — szerinte — az uráli és a török nyelvek viszonyát rokonságszerű kapcsolatnak mondhatjuk. De ez a felfogás talán nincs szöges ellentétben azzal a nézettel, amely szerint *hód* szavunk ugor kori jövevényszónak tekintendő.

Az előadó most elhangzott előadásában ugor kori jövevényszavaink számát szaporította: szerinte közéjük tartozik a *szó* is obi-ugor megfelelőivel. Németh Gyula viszont idézett tanulmányaiban *szó* szavunkat is olyanak tartja, amely az uráli és a török nyelvek rokonságszerű ősi kapcsolatára utal.

Miért tarthatjuk *hód*, *hattyú* és *szó* szavunkat meg obi-ugor megfelelőiket inkább ugor kori jövevényszavaknak s miért kevésbé valószínű az a feltevés, hogy ezek a szavak a finnugorság szóképzésébe már az ugor kort megelőzően is beletartoztak? — Azért, mert noha a *hód*, *hattyú* és *szó* fogalmaknak a jelölésére — a kérdéses szavak elterjedtségéből ítélve — már a finnugor ősnépnek megvoltak a maga szavai, az ugor népek — tehát azok a népek, amelyek ősei a finnugorság nyugati ágától elszakadva egy ideig még együtt éltek egymással, nyelvi közösséget alkottak, s szétágazásuk megkezdődése után is még hosszú ideig egymás közelében maradtak — a fenti fogalmak jelölésére nem a nyugati finnugorságban szélteben-hosszában elterjedt s kétségtelenül ősi szavak etimológiai megfelelőit (ill. nem csupán azokat) használják, hanem etimológiailag merőben más szavakat, amelyeknek a megfelelői a nyugati finnugorságból teljesen hiányoznak, viszont megvannak olyan törökségi népek nyelvében, amelyek őseinek az ugor ősnéppel való egykori kapcsolata egyéb okok folytán is nyugodtan feltehető.

A *hód* nevéül a nyugati finnugorságban a fi. *majava* és rokonnyelvi megfelelői szolgálnak (1. pl. Äimä: SUS. Aik. XXX, 30: 63; Uotila: SUS. Toim. LXV, 261; Kálmán: MNyTK. 43: 24—5). A *hattyú* neve a finn *joutsen* és megfelelői (1. pl. Toivonen: FUF. XIX, 170). A *szó* fogalom jelölésére a finn-permi nyelvegység korában talán a finn *vala*, ma 'eskü' jelentésű szó őse szolgálhatott. A finn szó jelentése eredetileg 'szó' volt, s mordvin megfelelőjének: *val* ma is ez a jelentése. Ezek a szavak a legtöbb nyugati finnugor nyelvben megvannak, a finn *joutsen* 'hattyú' szónak még a vogulban is kimutat-

ható (egy hihetően már rég elavult) megfelelője. Ha ezen szavak helyett az ugor nyelvekben — még pedig mind a háromban — olyan szavak használatosak, amelyek törökségi szavaknak felelnek meg, akkor ezek eredetét legvalószínűbben török nyelvekből való kölcsönzés feltevésével magyarázhatjuk meg.

A magam részéről tehát az előadó úrnak azt a nézetét, hogy *szó* szavunk is obi-ugor megfelelőivel együtt ugor kori jövevényszó, lehetségesnek tartom.

Az ugor kori török átvételeknél jóval több problémát nyújtanak azok a magyar szavak, amelyek R ä s ä n e n M a r t t i és az előadó úr megállapításai szerint már az ugor nyelvegység megszűnése után, de még a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak zömét megelőzően kerültek bele egy török nyelvből a magyarba. Persze nem R ä s ä n e n volt az első, aki a kérdéses magyar és törökségi szavak némelyikét kapcsolatba hozta egymással. Például mind a *nyak*, mind a *nyár* szavunkat már V á m b é r y (NyK. VIII, 165) egybevette ugyanazokkal a török-tatár szavakkal, amelyekkel R ä s ä n e n. De R ä s ä n e n volt az első, aki — legalábbis még az Ungarische Jahrbücher 19. kötetében írt cikkében — azt a nézetet vallja, hogy az előadó úrtól említett törökségi szavakkal összevethető magyar szavak jövevényszavak valamely török nyelvből. A tárgyalt szavak közül először a *ny-* kezdetűeknek, a *nyak* nak és a *nyár*-nak a problémáihoz szólok hozzá.

A jelentés szempontjából mindkét szó török etimológiája világos. A hangalak szempontjából az, amit az előadó úr a *nyak* felteendő szóvégi magánhangzójáról mond, teljesen hihető. Azt lehet tehát mondani, hogy minden a szókezdő *ny-*en fordul meg. A kérdéses szavak törökségi eredetét a Szófejtő Szótár még fölötte kétesnek jelzi. Ma az előadó úr e szavainknak a feltett törökségi átadó nyelvhez való viszonyát úgy fogja fel, hogy a szókezdő mássalhangzó altaji előzménye *n-*volt; ez a *n-*a köztörök *j-* felé való útjában keresztülment *n-*fokon (ezt a fokot tükrözi a magyar *nyak* és *nyár*), a köztörökben aztán *j-re*, a csuvasban pedig *š-re* változott.

Volt-e valóban közbeeső *n-* fok is, amelyből a *nyak* és *nyár* magyarázható, annak az eldöntésére valóban első sorban a turkológusok, ill. az altaji nyelvek kutatói hivatottak. Ha ilyen *n-* fok volt, akkor annyit mindenesetre megállapíthatok, hogy ez esetben a mi *nyak* szavunknak megfelelő török szó a szókezdő mássalhangzónak mind a három fejlődési fokán átkerült a finnugor nyelvekbe. A magyar *nyak* képviselné az altaji *n-* fejlődésének legkorábbi fokát a maga *ny-jével*, a már köztörök *j-* fokon belekerült ez a szó az osztjákba: (P a a s o n e n—D o n n e r 228. sz.) *iaχāi* 'Hinterkopf', (K a r j.—T o i v. 147/a) FD. *iaγa-i*, Fil. *iaγai*, Ts. *iaχai*, Tš. *iaγai*, Kr. *iaχai*, 'Nacken', V. *iv-kē*, 'Nackengrube', Vk. *ivk³i*, 'Nacken?, Hinterkopf' (a szóvégi *-i* bizonyára képző), végül a már *š-* kezdő mássalhangzóval hangzó csuvas szó átment a cseremiszebe: B. (R ä s ä n e n) *šoγa* 'Kragen; Brustschnuck', P. (G e n.) *šoγa* 'Kragen' (arra sok példát tudunk idézni, hogy valamely testrész a vele érintkező ruhadarab nevévé lesz, vö. cser. *šū*, *šūi* 'Hals' ~ md. *šive*, *šivā* 'Hemdkragen, Hemdleiste').³

¹ Végeredményben talán ugyanez a szó vogul (Kann: FUF. XVII., 85.) *iaχā* 'ungefütterter Pelz aus Hunde- oder Kalbs- (viell. auch Fuchs-) fell mit den Haaren nach aussen' és az osztják (Karj.-Toiv.) *iaā* 'Pelz aus Hundefellen' meg az orosz *за* is.

A törökségi *n*- kérdésével kapcsolatban a továbbiakban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy amennyire tudom, a köztörök *j*-vel szembenálló *n* nem pusztán feltevés, hanem egyes köztörök nyelvekben meglevő valóság. Ilyen köztörök nyelvek a lebed, a tuba, a szojon vagy szojojt és a karagasz. Gombocz (NyK. 35 : 109) szerint ezekben a nyelvekben a köztörök szókezdő *j*-*n*-re változott. De — legalábbis, ami a tuba nyelvet illeti — Kannisto (FUF. XVII, 227) bizonyos megszorítással él: Radloff szótára alapján úgy látja a helyzetet, hogy a török-tatár *j*- akkor változott a tuba nyelvben szabályosan *n*-re, amikor a szó másik mássalhangzója orrhang: *η*, *n* vagy *m* volt. Megemlíti továbbá, hogy az *n*-es szókezdetnek vannak egyes példái a lebedben, a küarikben és a teleutban is. Mindkét kutató úgy fogja fel ezt a szókezdő *n*-t, mint másodlagos hangot, amely a köztörök *j*-ből keletkezett, s amit Kannisto a tuba nyelvről ír, az határozottan e mellett szól. Nem lehetséges-e azonban az, hogy a feltett altaji **n*- a köztörök nyelvek egy részében — legalább is egyes esetekben — megmaradt *n*- fokon? Vagy másik kérdésünk: ha köztörök *j* > *n*- változásról van is szó, nem lehet-e ez a változás egyes köztörök nyelvekben igen régi? ha hasonulás jellegű változásról van is szó, nem terjedhetett-e túl ez a változás eredeti határain s nem vezethetett-e egyes török nyelvekben arra, hogy a szókezdő *j*- helyét általánosságban *n*- foglalta el? Akár így, akár úgy fognánk is fel a mai köztörök nyelvek egyikében-másikában található szókezdő *n*-t, azt hiszem, hogy ilyenek *j*- helyett való előfordulása bizonyos mértékig támogatja azt a feltevést, hogy *nyár* és *nyak* szavunk származhatik egy olyan török nyelvből vagy törökös nyelvformából, amelyben a köztörök *j*- helyén szókezdő *n*- állott. Mindazok a nyelvek, amelyekben ma ilyen *n*- előfordul, a köztörök nyelvek keleti csoportjába tartoznak s valamennyit Szibériában beszélik. Ha a török népek őshazája — amint Németh Gyula a Berzeviczy-Emlékkönyvben felteszi — Nyugat-Ázsiában volt, akkor tehát csupa olyan népről van szó, amelyeknek ősei a török őskorban hihetőleg az ugor őshaza közelében, illetőleg a magyarok uráli őshazájától nem messze laktak.

De kétségtelen bizonyítékaik vannak annak is, hogy olyan török nyelvből vagy nyelvekből, amelyekben a köztörök *j*-helyén *n*- áll, nem csupán a magyar, hanem az *obi-ugor nyelvek* is vettek át jövevényszavakat.

Ott van pl. a vogul *nam̄rtk*, ill. *nam̄Rχ* stb. 'tojás' jelentésű szó, amelyet Budez még a magyar *gyomor* szóval egyeztetett. Már Gombocz (NyK. 31 : 363 és 35 : 109) kimutatta róla, hogy a vogul nyelv török elemei közé tartozik, megjegyezvén, hogy »az átvétel természetesen csak olyan nyelvterületről történhetett, ahol a köztörök szókezdő *j* > *n*-nyé lett«. Kannisto (FUF. XVII. 21, 142, 225, 227, 250) a vogul nyelv tatár jövevényszavai között tárgyalja ezt a szót, de ő is megemlíti, hogy szókezdő mássalhangzóként *i*- volna várható, mert a többi idetartozó tatár jövevényszó *i*- kezdetű, (nem pedig *n*-kezdetű) alakban honosodott meg a vogulban. Megállapítja továbbá (id. m. 255) a vogul szóról, hogy nyelvjárási változatai nem egy és ugyanazon tatár szó átvételének mutatkoznak, hanem több, különféle átadó nyelvi alakra utalnak. Ugyanő a vogul szót a vogul nyelv legrégebbi tatár jövevényszavai közé utalja (id. m. 250).

Ugyancsak *n*- kezdetű török jövevényszó az osztják (Ahlqv.) *nomir*, (Hunf.) *numir*, (Pas.—Donn.) K. *namr̄z*, J. *namr̄z̄*, (Karj. OL. 55) *namr̄z* stb. 'kerek; ép, egész; sűrű' jelentésű szó, amely etimológiailag azonos a vogul (Munk.-Szil.) *nam̄er* 'sűrű', (Kan., Vok. 71) T.J. TČ. *nam̄er*, AK.

n̄dmra, *n̄mrā* stb. 'dicht' jelentésű szóval (l. P a s o n e n — D o n n e r, Ostj. Wörterb. 1413. sz. és L i g e t i: MNy. XXXIII, 222). G o m b o c z (NyK. 35:109) **riomoro* alakot tesz fel az átadó nyelvben, de megjegyzi, hogy ilyet nem talál a rendelkezésére álló szótárakban.³

A harmadik *n̄*- kezdetű, török jövevényszónak magyarázott vogul-osztják szó a vog. (A h l q v.) *ñauvir*, *ñaur* 'Junges, Füllen', (M u n k. — S z i l.) É. *ñawèr*, KL. *ñaur*, K. *ñaur-vuj* 'csikó', (K a n n., Vok. 5) T J. T Cs. *ñeür* stb. 'Füllen' és az azonos jelentésű osztj. (P a a s. — D o n n.) K. *ñēwār* 'Füllen' (K a r j. — T o i v. 600/b) F D. *ñēwār* stb. 'Fohlen'. A legújabb időkig is ezek -*m* denominalis névszóképzővel alkotott származékszavának tartják a vog. (A h l q v.) *ñauram* 'Kind; Junges', (M u n k. — S z i l.) É. *ñaurēm*, *ñawrēm* 'gyermek' ~ osztj. (P a a s. — D o n n.) K. *ñāwrī·m*, J. *ñēwrēm* 'Kind', K a r j. — T o i v. 601/a, b) F D. *ñāwrēm* stb. 'Kind' jelentésű szót, amelyet régebben — mint többen rámutattak: helytelenül — etimológiailag azonosnak vettek a magyar *gyermek* szóval. G o m b o c z (NyK. 35:109) nagyon valószínűnek tartja, hogy a vogul és az osztják szó (meg a magyar *gyermek*) nem tartozik az ugarság eredeti szókincséhez.

Eredetüket a törökségben keresi s ilyen szavakra utal, mint oszm. *jauru* 'die Jungen der Tiere', csag. *jauru* stb. Sem az előbb említett osztják *ñumür* 'kerek' szóval, sem az utóbb említett vogul-osztják 'csikó', ill. 'gyermek' jelentésű szóval kapcsolatban a köztörök nyelvekből sem G o m b o c z, sem (az utóbbiról írott cikkében: MNy. 33:222) L i g e t i nem hivatkozik *n̄*- kezdetű adatokra, hanem csupán *j*- kezdetű szavakra. Mind a két utóbb említett szó megvan mind a vogulban, mind pedig az osztjában, mégpedig a nyelvjárások nagy többségéből feljegyezve. Sem az egyik, sem a másik szót nem tárgyalja K a n n i s t o a vogul nyelv aránylag fiatal tatár jellegű jövevényszavai közt. Viszont: a finnugor szókezdő **j*- a vogul-osztjában általában megmaradt *j*-nek, illetőleg ha néha elenyészett is a vogulban, semmi esetre sem változott soha *n̄*-re. Mindezeket figyelembe véve nem tudok tehát másra gondolni, mint arra, hogy az említett obi-ugorsági szavak közül legalább is az utóbbi kettő igen régi jövevényszó, átvételük még akkor történt meg, amikor a vogul-osztjakok nem a mai nagy kiterjedésű lakóhelyükön szétszórva, hanem még meglehetősen egységes tömbben, azaz a magyarok elvándorlása után az Urál vidékén, az ugor őshaza tájékán visszamaradva éltek, s hogy átvételük épp olyan, köztörök *j*-vel szemben szókezdő *n̄*-t mutató őstörök vagy archaikus török nyelvformából történt, mint amilyenből az előadó úr a magyar *nyak* és *nyár* szavainkat származtatja. Ebből persze az is következik, hogy a kérdéses török nyelvet vagy nyelveket beszélő nép vagy népek úgy helyezkedtek el, hogy érintkezésük nemcsak az obi-ugoroktól már elvált, de még az uráli őshazában tartózkodó magyarokkal, hanem a magyarság uráli őshazája közelében lakó vogulok-osztjakok őseivel is lehetséges volt, sőt az sincs kizárva, hogy a vogul-osztjakság őseinek és a magyarság szétválásának egyik oka éppen a kérdéses török nyelvet beszélő nép vagy népek közbeékelődése volt. N é m e t h G y u l a A honfog-

³ A megfelelő csuvas szó átment a votjákba: *šumori* 'pereszlen (az orsófa alján alkalmazott lapos csont-, érc- vagy fakarika)' és a cseremiszbé: *tsəmār* 'etwas rundes überhaupt stb.', vö. *Wichmann*: SUS. Toim. XXI., 119. és *Räsänen*: SUS, Toim. XLVIII, 233.

láló magyarság kialakulásában (121. és 126. l.) arra a következtetésre jut, hogy a magyarság már az uráli őshazában, azaz az Urál-folyó vidékén s Nyugat-Szibériának ezzel határos területén érintkezésbe került a bolgár-törökséggel, s hogy a magyar-bolgár érintkezés kezdetét az időszámításunk utáni első századokba tehetjük, de az sem lehetetlen, hogy ez az érintkezés csak az V. század vége felé kezdődött. Zsirai Miklós viszont (Finnugor Rokonságunk 153—4. l.) azt állapítja meg, hogy az obi-ugorság zöme a magyarok elvándorlása idején még nyilván az Urál-hegység európai oldalán élt, de hangsúlyozza, hogy az Urál-hegység korántsem áthatolhatatlan sziklafal, a vogulok-osztjakok ősei tehát — talán már a finnugor egység korában, de legkésőbb a finnugorságból való kiszakadás után — átjárhattak a szibériai lejtőkre a dús vadászsákmány reményében; lassanként aztán a hozzátartozók is utánuk költözködtek, s így idők múltán apróbb-nagyobb ugor szigetek keletkeztek az Urál ázsiai oldalán. Ilyenformán nem látom akadályát annak a feltevésnek, hogy a magyarság és a vogul-osztjakok ősei körülbelül egy időben érintkezhetek egyazon török néppel vagy népekkel.

Mivel hozzászólásom hosszúra nyúlt, mellőzöm *harang* szavunkra vonatkozó kisebb észrevételeimet, s rátérek a magyar *ér* ige eredetére. Mindaz, amit az előadó úr erről a szavunkról megállapított, logikusan folyik egyrészt a szó családjára vonatkozó adatokból, másrészt a korábban tárgyalt szavakka kapcsolatos észrevételekből. Megvallom, nekem mégis az a hitem, hogy *ér* igénknek finnugor előzménye van, vagy talán helyesebben: finnugor előzménye is van. A vogul és a cseremis nyelv szókincsét nagyon kevésé ismerjük ahhoz, hogy biztos etimológiával tudjak szolgálni. Szeretném mégis felhívni a figyelmet a P a a s o n e n feljegyezte keleti-cseremis *šürqηm* 'etwas flüchtig berühren' igére. Akár fgr. *s-ből, akár *š-ből indulunk ki, a cseremis *š*-hangtörvényszerű megfelelője lehet a magyar hanghiánynak. A keleti-cseremis *ü* úgy felel meg a magyar *é*-nek, mint a *kür*, *müj* és *mükš* szók *ü*-je a magyar *kéreg*, *méz*, ill. *méh* magánhangzójának. Az *-η* igeképző lehet, melynek hegyi-cseremis változata *ηg*, vö. (P a a s.—S i r o) *korηm* 'sich beiseite wenden; vom Wege weichen, ausweichen' ~ KH. (R a m s t.) *karaηgaš* 'entweichen, Weg geben'.

Nem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül a vogul (A h l q v.) *sartitam*, *sartitaxtam* 'berühren, anrühren', (M u n k.—T r ó c s.) É. *sarätäli* 'érint' igét sem. Az A h l q v i s t és a M u n k á c s i feljegyezte származékigék elválaszthatatlanok egymástól; alapszavuk egy *sarä- (~ *sar-) ige lehetett. Ilyen formán a *sartitam*, *sartitaxtam* igék *-tit-*, ill. *-titaxt-* eleme képzőbokor: a *-tit-* elemisméltés útján előállott mozzanatos képző lehet (az egyszerű *-t* mozzanatos képzőről l. S z a b ó D e z s ő: NyK. XXXIV, 218), amely előtt az igező végmagánhangzója éppúgy kiesett, mint az egyszerű *-t* előtt a következőkben: *vöné* 'ül': *vontés* 'leült', *χαήσι* 'ismer': *khänstqη* 'felismerni', **χaji* 'halad': *χajti* 'fut'. A *-titaxt-* kezdő *t*-je mozzanatos képző, a *-taxt-* pedig azonos azzal a képzővel, amellyel tárgyatlan igékből szoktak gyakorító jelentésű igéket képezni, vö. S z a b ó D e z s ő, id. h. 227. A (M u n k.) *sarätäli* ige *-täl* eleme gyakorító képző, vö. S z a b ó D e z s ő, id. h. 70.

Ami a vog. *sarä- (~ *sar-) ~ m. *ér* hangalaki viszonyát illeti, a magyar hanghiány kivételes esetekben (pl. *ev*, *év* 'genyedség' ~ vog. *saĭ*, *säĭ*) megfelelőhet vogul *s*-nek is. Mindamellett addig, amíg ennek az igeének a nyelvjárási változatai elő nem kerülnek, a fenti egyeztetés rendkívül bizonytalan lenne a vogul szó eredeti magánhangzójának meghatározhatatlansága miatt. Viszont — a nyelv-

járási változatok ismeretében — esetleg még az is kiderülhet, hogy a vogul és a cseremiszi ige összetartozik, s egyként megfelelői a magyar *ér* igének.

Az előadó úr érthetetlennek vagy csak tekervényes úton magyarázhatónak tartja akár a 'valet', akár a 'maturescit' jelentésű *ér* igénk jelentését az esetben, ha ezeket a jelentéseket egy 'tangit, contingit' jelentésű igéből kiindulva akar-nánk magyarázni. Igaz, hogy az általam szóba hozott finnugor igéknek épp ez a jelentése, s ilyenformán a velük való egyeztetés esetén is nehezen tudnánk megmagyarázni az *ér* ige valamennyi jelentését. De én finnugor etimológiai ötleteim megemlékezésével nem is akarom azt állítani, hogy a magyar *ér* igének semmi köze sincs a vele egybevetett török igéhez. A dolgot el tudom képzelni úgy is, hogy a magyar nyelvnek volt egy finnugor eredetű 'tangit, contingit' jelentésű igéje, emellett azonban átvehető egy **är*-féle 'pervenit, attingit, pertingit' jelentésű török igét is. Miután a magyarban a finnugor eredetű ige szókezdő réshangja elenyészett, a finnugor és a török eredetű ige kétségtelenül hasonló hangalakúvá vált s jelentésben is befolyásolhatta egymást. Mai *ér* igénkben tehát két, eredetileg különböző ige esett volna össze. Feltevéseimet talán támogathatja az az ismert körülmény, hogy az *ér* igének és a belőle származtatott *érez* igének a magánhangzója nem egyformán viselkedik a régi, ill. a népnyelvben: az *érez* tőhangzója mindig nyílt, míg az *ér* igéé rendszerint zárt.

Befejezésül még arra szeretnék utalni, hogy míg R ä s ä n e n az Ungarische Jahrbücherben írt cikkével kiinduló pontot nyújtott az előadó úr gondolatokban gazdag és általában meggyőző erővel ható fejtegetéseihez, ugyanakkor egy másik cikkében, amely a Virittjä 1947. évfolyamában jelent meg, például a *nyak* szavunk eredetét illetően — kellő óvatossággal — olyan feltevésnek is kifejezést adott, amely viszont a bizonytalanságérzet ébredését vonja maga után. Ebben a cikkében — mint már futólag a Jahrbücherben megjelent dolgozatában is — a magyar *nyak* szót a finn *nikama* 'csigolya, fejtető, búb stb.' jelentésű szóval veti egybe s ezeknek az említett törökségi szavakkal való hangalaki és jelentésbeli hasonlóságát az uráli és az altaji nyelvek ősrokonságának a lehetőségével magyarázza.

Maga — mint mondja — továbbra is azon a maradi nézeten van, hogy az uráli nyelvek legközelebbi rokonait nem az indoeurópai vagy a jukagir, hanem az altaji nyelvek oldalán kell keresni. A kereséshez mindjárt hozzá is fog s nagyszámú olyan szóegyeztést ad elő, amelyek szerinte az uráli és a szamojéd nyelvek rokonsága mellett szólnak. Ezek közül épp a magyar *nyak* ~ finn *nikama* egyeztetés nem tartozik a legmeggyőzőbbek közé, minden esetre azonban R ä s ä n e n állásfoglalása arra figyelmeztet bennünket, hogy finnugor és törökségi szóegyeztések esetén — bármennyire háttérbe szorult is az utóbbi időben az uráli és az altaji nyelvek rokonságának a gondolata — mégsem szabad ezt a lehetőséget sem teljesen figyelmen kívül hagyni. Ennek a szempontnak a mérlegelése természetesen az altaji nyelvek kutatóira váró feladat. R ä s ä n e n úgy látja a helyzetet, hogy a Szovjetunióban megjelent tunguz szótárak újabb lendületet adhatnak az ilyenyszerű kutatásoknak s folytatásukat újra időszerűvé teszik.

MOÓR ELEMÉR:

Bárczi professzor érdekes előadásához egy inkább elvi jelentőségű és egy speciális vonatkozású kérdésben szeretnék néhány megjegyzést tenni.

Ha két egymástól távolálló nyelvben néhány hasonló alakú és jelentésű szót találunk, akkor ez lehet véletlen egyezés is. Erre nézve megemlíthetem, hogy Ernst Lewy berlini professzor összevetve a finn nyelv szókészletét néhány középafrikai nyelv szókészletével meglepő számban talált hasonló hangzású és jelentésű szavakat. Természetesen származhatnak az ilyen szóegyezések közvetlen szóátvételtől is, de származhatnak mindkét nyelvben egy esetleg ismeretlen közös, illetve harmadik nyelvi forrásból is.

Annak megállapítására nézve, hogy bizonyos esetekben közvetlen átvételtől lehet-e szó, felfogásunk szerint elsősorban is a feltételezett átvétel helyének és korának a meghatározása tekinthető a legfontosabbnak.

Az ugorokori feltételezetten török nyelvből való szóátvételek színhelye nyilván csak ott lehetett, ahol a magyarok ősei együttéltek az obiugor népek őseivel. E tekintetben a legnagyobb határozottsággal a hársfának keletmagyarországi és erdélyi *szádok* elnevezése tájékoztathat bennünket. Ez a szó ugyanis 'hársfa' jelentésben — amint azt Szilasi és N. Sebestyén Irén kimutatták — megvan a vogulban is. Azt pedig tudjuk, hogy a hársfa nem honos a Bjelaja mellékén és attól délre, de tenyészterülete a középső Káma mellékétől kezdődően magasan felnyúlik északra is, ahol egy darabon még az Uralon túlra is átterjed. Másutt Szibériában a hársfa már nem honos, ezért a magyar *szádok*-nak megfelelő szó az osztjából már hiányzik.³

Arra nézve, hogy azok a törökök, akikkel a magyarok érintkezésbe jutottak, Ázsiából Kelet-Európába való költözésük előtt hol laktak, a magyar szókincs bizonyos növényföldrajzi szempontjából jelentős török eredetű elemi tájékoztathatnak bennünket. Ezek a szavak: *kőrís*, és *körte*. E fáknek a szovjet-orosz birodalomban való elterjedésére nézve egy a közelmúltban megjelent kiváló szovjet-orosz növényföldrajzi műből szerezhethünk tájékoztatást.² E műből könnyűszerrel megállapíthatjuk, hogy a kőrís és a körte egész Szibériában sehol sem honos, de a kőrís már honos a Távol-Keleten, ellenben Közép-Ázsiában mindkét fa honos. Ezek szerint azok a törökök, akikkel őseink közelebbi érintkezésbe kerültek, csak valahonnan Közép-Ázsiából költözhettek Kelet-Európába. Már csak azért is valószínűtlennek látszik előttünk, hogy már az ősuporok is — a mint azt előadónk feltette — érintkezésbe kerülhettek volna valami töröknek mondható néppel, amint más eszmemenet alapján finn kutatók is erre a felfogásra jutottak. Sőt finn kutatók az obi-ugor nyelvek török jövevényszavaival foglalkozva még azt is kétségbe vonták, hogy a vogulok és osztjokok ősei már az obiugor közösség korában — tehát a magyarság kiválása után — kapcsolatba kerültek volna a törökséggel, ami szerintük a jövevényszavak alapján csak a vogulság és osztjakság különélésében következhetett be.

Felfogásunk szerint az ugor és török nyelvek közös lexikális elemei valami közös északázsiai nyelvi forrásból származhatnak. Az ugoroknál átadóként elsősorban is az a *por*-nép jöhet véleményünk szerint tekintetbe, amely nép Steinitz elmélete szerint is az ugorság egyik komponensének tekinthető és amelynek a neve az egyik obiugor házassági frátria nevében él ma tovább.

Az a speciális kérdés, amelyre még kitérni szeretnék a következő: Előadónk okfejtésében különösen nagy szerepet játszott a *hattyú* szó. E szó feltéte-

¹ A hársfa tenyészterületét l. a *K. Bertsch*: »Die Geschichte des deutschen Waldes«, Jena, 1940. c. műben közölt térképvázlaton.

² V. ö. V. A. F. *Gamerman*, T. L. *Nyikolájeva*, A. A. *Nyikityin*: *Opreditelj drevneszin stb.* Moszkva, 1946.

lezett török megfelelője több északázsiai nyelvben is megvan, azonban jelentése mindenütt 'Pelikan', aminthogy ez a szó ebben a jelentésben *gödény* alakban nyelvünkben is megvan. Az előadó e szó töröknyelvi hangalakja (*kotan, kütän*) tekintetében $-ŋ > -n$ hangváltozást tételezett fel a törökben, mert hisz a magyar *hattyú* szó ugor ősalakja kétségtelenül $-ŋ$ -re végződött. E feltevés érdekében hivatkozás történt a csuvas $-ŋ > -n$ változásra is. Ez a hivatkozás semmi esetre sem volt megfelelő, mert az $-ŋ > -n$ hangváltozás a csuvasban Poppe bizonyítása szerint újabb fejlemény (vö. KCsArch. II. 77).

KNIEZSA ISTVÁN:

A HONFOGLALÁS ELŐTTI SZLÁVOK NYELVE A DUNÁNTÚLON

A kérdés, milyen nyelvű volt a dunántúli szláv lakosság a honfoglalás előtt, legalább olyan régi, mint maga a szláv filológia. Már Dobrovskýnál, a szláv filológia atyjánál, Cyrill és Method küldetésével és a szláv egyházi nyelv keletkezésével kapcsolatban felmerült a probléma, melyik az a nép, amelynek nyelvét a két szláv apostol irodalmi nyelvül választotta. Bár maga a cseh Dobrovský ebben a kérdésben nem mert határozott állást foglalni, barátja és a kezdődő szláv filológia másik nagy egyénisége, a szlovén Kopitar, annál hevesebben hirdette az ú. n. pannóniai teóriát, azaz azt a felfogást, hogy Cyrill és Method a szent könyveket a pannóniai szlávok nyelvére fordította le, ez a nyelv pedig a mai szlovén őse volt. Ehhez a teóriához nemcsak Kopitar ragaszkodott állhatatosan, hanem ezt vallotta haláláig a másik szlovén eredetű szlavista, a kiváló Miklosich is, noha akkor már más kutatók régesrég bebizonyították a felfogás helytelenségét.

Hogy azonban ezeket és a következő fejtegetéseket jobban megérthessük, egy pillantást kell vetnünk a IX. század második felének Pannóniát és Moraviát illető történetére.

862-ben Morávia akkori fejedelme, Rastislav a fenyegető német nyomás és részben saját unokatestvérének, a Nyitrán székelő és a németekkel ellene szövethető Szvatopluknak ellensúlyozására a bizánci császárhoz fordult segítségért. Minthogy azonban e korban minden politikai és társadalmi kérdés vallási köntösben jelent meg, kérését is vallási mezbe öltöztette. Mint a Cyrill-legenda írja, Rastislav azt kérte a császártól, küldjön számára szlávul értő papokat, akik a kereszténységet a nép nyelvén hirdethessék, mert országában csak német papok működnek, akik a nép nyelvét nem értik. A császár a kérésnek szívesen tett eleget és a feladattal a Szalonikiből származó tudós Konstantint bízta meg (aki később mint szerzetes a Cyrill nevet vette fel). Cyrill bátyjával, Methoddal együtt ezt a feladatot az eredeti elképzelésen jóval túlmenőleg oldotta meg. Ők nemcsak arra vállalkoztak, hogy a népnek a saját nyelvén fognak prédikálni, hanem egy új liturgikus nyelvet is meg akartak teremteni. Ezzel pedig küldetésük helyi jelentőségén túl világtörténeti távlatot kapott.

A szláv apostolok 863-ban érkeztek meg Moráviába, ahol Rastislav kitűnő szíveséggel fogadta őket. Azonban hamarosan kitűnt, hogy hiába a fejedelem támogatása, az akkor már erős gyökeret vert német egyház féltékenykedése, sőt rosszindulatú ellenségeskedése miatt működésüket nyugodtan folytatni nem tudják. Talán elég itt annyi, hogy Rastislav legyőzése után (864) a teljesen hatalomra kerülő német papság a testvérek tanítását eretnekséggel vádolta, és kényszerítette őket, hogy tisztazzák magukat Rómában e vádak alól. A két testvér azonban Rómába menet hosszasabban időzött Kocelnél, Pribina fiánál [knězъ blatъnъskъ], aki a szláv liturgikus nyelvet nagy örömmel fogadta, sőt a két testvér mellé 50 tanítványt is rendelt.

Kocel apját, Pribinát 836 körül az első ismert morva fejedelem, Mojmir üzte el Nyitráról. Mivel pedig Pribina a németek szövetségese volt, elűzése után a németekhez menekült és Német Lajostól kárpótlásul a délkeleti határvidéket kapta hűbérül. E terület keleten a Dráva torkolatáig terjedt, központja pedig Mosaburg, a mai Zalavár volt, de hogy északon és nyugaton meddig ért el, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy a mai Vas, Sopron, Moson megyék nem tartoztak alája, mert itt külön német örgrófság volt. Pribina különben 862-ben Rastislav elleni harcban esett el.

Rómában az apostoloknak nemcsak sikerült magukat az eretnekség vádja alól tisztázni, hanem a pápa jóváhagyta a szláv liturgikus nyelvet is és Methódot szirmiai püspökké nevezte ki. Cyrill ugyanis megbetegedett, kolostorba vonult és 869-ben meghalt. Ezzel Methód, úgy látszik, nemcsak Morávia, hanem Pannónia püspökévé is lett. A nehézségek azonban ezzel egyáltalában nem szűntek meg. Rastislav utóda, Szvatopluk, aki unokatestvérét a németeknek szolgáltatta ki, bár politikája csakhamar szintén németellenesre fordult, csodálatosképpen nem szerette Methódot, hanem Methód legnagyobb ellenségeit, a német papságot támogatta. Azok pedig még attól sem riadtak vissza, hogy Methódot elfogassák és fogságba vessék. Igaz ugyan, hogy Róma ezért a megpróbáltatásért 880-ban fényes elégtételt szolgáltatott neki, amennyiben élesen elítélte a német papság túlkapásait, újból megerősítette a szláv istentiszteleti nyelv engedélyezését és Methódot Morávia érsekévé nevezte ki, az örömben azonban ürm is vegyült, mert viszont egyetlen suffragáneusává, Nyitra püspökévé halálos ellenségét, a sváb Wichinget tette meg, aki Methód halála után 885-ben Methód tanítványait kikergette Morávia területéről.

Amint látjuk, Pannónia története e korban több vonatkozásban is érintkezik Morávia történetével. A Nyitráról elűzött Pribina a Dunántúlon kap területet, Cyrill és Methód kb. 867-ben Moráviából Rómába menet hosszabb időt, talán egy évet is tölt Pribina fiánál és itt élénk irodalmi tevékenységet fejt ki. A Rómából való visszatérés után pedig a dunántúli és moráviai területeket — legalábbis egy időre — Methód szirmiai püspöksége egyesítette. Ezekhez még hozzátehetjük azt, hogy a német források szerint Szvatopluk egy időre Észak-Dunántúlt is a maga birodalmához csatolta. Bizonyos fokig tehát ért-

hető, hogy Kopitar és követői feltételezték, hogy Morávia és Pannónia szláv lakossága azonos nyelvű volt és hogy ezt a nyelvet választotta a két szláv apostol irodalmi tevékenységének eszközéül. Hozzájárul ehhez még az, hogy éppen a legrégebbi szövegekben számos olyan keresztény terminus technicus található (*meša, popo, oltar, biskup* stb.) amelyek csak latin-német érdekszférából származhatnak és semmiesetre sem lehetnek balkáni eredetűek.

A későbbi kutatók azonban kétségtelenül bebizonyították, hogy az ógyeházi szláv nyelv bolgár jellegű és így semmiesetre sem lehet azonos sem Morávia, sem Pannónia szláv lakosságának nyelvével. Ezt az egész nyelv jellege világosan tükrözi, itt elég ha egyetlenegy sajátosságára mutatok rá. Az összsláv palatalizált *t'*-nek és *d'*-nek, amelyek *t + j*-ből és *d + j*-ből keletkeztek, csak a bolgárban felel meg *št, žd* (*maštecha, mežda*). Mivel pedig az ógyeházi szlávban is ezt a megfelelést találjuk, kétségtelen, hogy ez is csak bolgár nyelv lehetett. Ebből azonban az következik, hogy Cyrill és Method a szent könyvek fordítását nem Moráviában kezdte el, hanem még otthon, az elindulás előtt fogott hozzá. Bizonyos azonban, és ezt éppen a latin és német eredetű keresztény kifejezések mutatják, hogy fordítói tevékenységük Moráviában sem szűnt meg. Az itt fordított szövegekbe azonban természetesen már helyi kifejezések is belecsúsztak. Mindamelllett ezek a különben is csekélyszámú moravizmusok semmiesetre sem változtatják meg az egész nyelv határozott bolgár jellegét.

A pannóniai teória azonban még azt is feltételezi, hogy Cyrill és Method nyelve nem is Morávia, hanem Pannónia szláv lakosságának nyelve volt, holott forrásaink nem hagynak afelől kétséget, hogy a szláv apostolok működésének színhelye a rövid zalavári tartózkodáson kívül főleg Morávia volt. Hogy ezt úgy értették-e, hogy Pannónia és Morávia nyelve azonos lett volna, arra nézve sem Kopitar, sem Miklosich nem nyilatkozott. Az mindenesetre bizonyos, hogy a testvérpár működési területének, a mai Morvaországnak lakossága nem lehetett szlovén nyelvű.

De a pannóniai teória leáldozása után sem szűnt meg az érdeklődés a pannóniai szlávok hovatartozása iránt. Történészek, irodalomtörténészek továbbra is ébren tartják. Főleg két vélemény harcol egymással, anélkül, hogy akár az egyik, akár a másik komoly érveket tudna támogatására felhozni. Az egyik a szlovák, a másik pedig a szlovén elmélet. Az első főleg arra támaszkodik, hogy a Balaton mentén uralkodó Pribina Nyitráról származik, hogy Pribinának a *Conversio Bagoarorum*ban felsorolt szláv nevű kísérei között nyugati szláv nevek is találhatók, és hogy Észak-Dunántúl egy része rövid ideig Morávia fennhatósága alá tartozott. Hogy azonban ezek az érvek mennyire gyengék, mennyire nem lehet belőlük semmiféle következtetést levonni a dunántúli szlávok közelebbi hovatartozására vonatkozólag, azt maga Šafarik, e nézet képviselője is belátta, mert a szláv őstörténet (*Slovanské starožitnosti*) második kiadásából már kihagyta. Különben is könnyű belátni, hogy ezek az érvek teljesen alkalmatlanok a mi kérdésünk eldöntésére.

Az a vélemény, hogy a kérdéses terület lakossága szlovén volt, még ilyen gyenge érvekre sem támaszkodott. Bár a szlovén történetírók kezdettől fogva a mai napig Pribina fejedelemségének történetét a szlovén történet szerves részének tekintik, e terület szlovén jellegének bizonyítását még csak meg sem kísérelték.

Többé-kevésbé hiteles történeti eseményekkel, vagy személynevekkel ezt a kérdést megoldani nem lehet. Abból az esetleges tényből, hogy Pribina udvarában nyugati szláv nevű főemberekkel is találkozunk, nem lehet a nép hovatarozására következtetni. Hiszen Pribina bizonyára nem egyedül menekült Nyitráról, hanem a hívei is elkísérték. Az viszont természetes, hogy a nyugati szláv terület szélén, Nyitra környékén egyes főurak nyugati szláv jellegű neveket is viseltek. Ebből még az sem következik, hogy a Nyitra-vidék lakossága nyugati szláv jellegű volt, hiszen — mint ismeretes — a személynévadásban a divatnak igen nagy szerepe van és tudjuk, hogy a divat sem nyelvi, sem állami határokat nem ismer.

A kérdést a helyes útra Melich János terelte, amikor a helyneveket vette e célból vizsgálat alá. Mert ha egy nép nyelvére vonatkozólag közvetlen bizonyítékaink nincsenek, a legmegbízhatóbban az általuk lakott terület helynévanyagára támaszkodhatunk. Melich János A honfoglalás kori Magyarország című munkájában a *Veszprém*, *Tihany*, *Noszlop* nevekkel kapcsolatban megállapítja, hogy ezek a nevek olyan személynevekből származnak, amelyek csak a nyugati szlávoknál mutathatók ki, tehát — mondja ő — ebből következik, hogy a Balatontól északra nyugati szlávok, azaz mivel itt a nyugati szlávok közül csak a szlovákok jöhetnek tekintetbe, tehát szlovákok laktak. Azonban Melich, amit az egyik helyen felépít (395 és 397), azt a másik helyen lerombolja, mert a 400. lapon, tehát három lappal odább ugyanezekről a nevekről azt mondja, hogy mint puszták személynevekből származó helynevek csak magyar helynévadáson alapulhatnak.

Melichnek ez az utóbbi megjegyzése a helyes. Mivel a szláv nyelvekben ismeretlen volt a helyeknek puszták személynevekből való elnevezése, az említett három helynév valószínűen magyar elnevezés szláv nevű birtokosaik után, és azért belőlük az itteni szlávok hovatarozására vonatkozólag semminemű következtetést vonni nem lehet. Hogy azonban e nevekből még a név viselőjének szláv eredetére sem kell okvetlenül következtetnünk, azt a honfoglaló nemzetségeknél, első sorban az uralkodóházban divatos szláv nevek eléggé igazolják (pl. az uralkodóházban: *László*, *Vazul*, az Aba nemzetségnél: *Bodon*, *Vejtech*, a német eredetű Gut-Keled nemzetségnél: *Drug*, *Dragun* stb.). Sőt a mi neveink közül is a *Veszprém* valószínűleg a lengyel Bátor Boleszlónak előzőtt magyar feleségétől származó fiáról, *Beszprém*ről van elnevezve.

Melich elméletét Moór Elemér fejlesztette tovább. Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen c. (Szeged, 1936.) egyébként kitűnő munkájában bizonyos hangtani kritériumok alapján úgy véli, hogy a Fertő-tó vidékén lakó

szlávok szlovákok voltak. Főleg két hangtani megfelelésre támaszkodik: a *t*, *d*, *n*-nek palatalizációjára *ž*, *e* és *i* előtt és a szláv *d + j* helyén álló magyar *gy*-re. Mivel mindkét érvet *Stanislav* is átvette, sőt továbbfejlesztette, mindkettőről vele kapcsolatban kell beszélnünk.

A *Melich — Moór* elméletet ugyanis a pozsonyi egyetem tanára, *Ján Stanislav* dolgozta ki minden részletében. Az ő eredményei szerint most már nemcsak Észak-Dunántúl, hanem a délnyugati és legdélibb szélek kivételével majdnem az egész Dunántúl, a Duna-Tisza köze, a Tiszántúl, sőt Erdély északi része, a Bánság és Bácska szláv lakossága is szlovák jellegű volt. Abból az alap gondolatból kiindulva, hogy Morávia lakossága szlovák volt és Szvatopluk fejedelem nagyhatalmi politikát folytatott, nagyhatalmi politikához pedig nagy nép kellett, már eleve adva voltak kutatásainak eredményei, amely a szlovák nép hajdani nagyságát a helynévkutatás alapján igazolja. Itt is meg kell jegyezni azonban, hogy a tiszántúli szlávok szlovák jellegének gondolata szintén *Moór Elemér* től származik, aki azt a *Die slavischen Ortsnamen der Theissebene* (ZONF. VI.) c. munkájában *Melich* bolgár teóriájával szemben nagy eréllyel, de kevés eredménnyel képviselte.

De ez az elmélet semmiesetre sem lehet helyes. Ha ugyanis igaz volna, hogy a magyarság Tiszáninnen, Tiszántúl, Dunáninnen, Dunántúl, sőt még a Bánságban is szlovákokat talált, érthetetlen lenne az a tény, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavai a maguk egészében nem nyugati, hanem déli szláv jellegűek. Semmiesetre sem északnyugati eredetű a keresztény terminológia, az állami terminológia, és ha vannak is benne nyugati szláv jellegű elemek, nem az a földművelés terminológiája sem. Ez a *Stanislav* által javított és bővített *Moór*-féle teória tehát egyenesen ellentmond szláv jövevényszavaink tanúságának, mely szerint a magyarságnak déli szláv jellegű szlávásra kellett rátelepednie.

Ez után az előzetes rövid kis megjegyzés után vizsgáljuk meg, milyen érvek alapján jutott *Stanislav* a maga eredményeihez. Hangsúlyozom, hogy most nem akarok belebocsátkozni sem *Stanislav* helynévkutató módszerének boncolgatásába, sem a Tiszavidék és Erdély szlávságának vizsgálatába, itt most kizárólag a Dunántúlra korlátozom mondanivalómat. Nem hallgathatom el azonban, hogy *Stanislav* szláv helyneveknek minősíti nemcsak a szláv eredetű puszta személynévekből származó helyneveket (mint pl. *Szoboszló*, *Bogát*, *Bogyoszló*, *Neszmély* stb., stb.), hanem a szláv eredetű magyar közszavakból alakult helyneveket is (*Udvarnok*, *Királyi*, *Mocsolyád*, *Halom*, *Pallag*, *Parlag*, *Palota*, *Cserkút*, *Császár* stb., stb.), sőt igen sok helynevet, amelynek a szlávokhoz egyébként semmi köze (*Nyárád*, *Nyírád*, *Nyír*, *Szilágy*, *Borzlik*, *Kapusd*, *Kapus*, *Lapis-hegy*, *Baromlak*, *Macskalik* stb.). Ez az anyag pedig egész névanyagának több mint a fele (kb. 4000 név). Ezekkel most nem vitatkozom. Ami a puszta személynévből származó helyneveknek szláv jellegét illeti, csak megjegyzem, hogy ezt a tételét mindig csak hangsúlyozza, de sehol sem bizo-

nyítja be. Ezt Stanislav cseh bírálója, Anton Dostál is (Slavia XX. 446) joggal kifogásolja.

Melyek azok a kritériumok, amelyek alapján Stanislav a dunántúli (és mondhatjuk: a tiszavidéki) szlávtságot szlováknak minősíti? Sajnos, a több mint 1200 lapot tartalmazó hatalmas két kötetben (Slovensky juh v stredoveku. Turč. Sv. Martin, 1948.) ezt sehol összefoglalóan nem fejti ki. Ezt nekünk kell a munka feldolgozása során összeállítanunk. Ezek a sajátosságok a következők:

1. Nyugati szláv jellegű személynévekből alakult helynevek.
2. Szláv *t, d, n, l + ě, e, i* kapcsolatokban palatalizált *ty, gy, ny, ly*.
3. Szláv *t + j, d + j*-nek magyar *c, gy* megfelelője.
4. Szláv *st + j*-nek, *sk + e, i*-nek magyar *cs* és *sty* megfelelője.
5. A szláv nazális *ę* helyén magyar *a*.
6. Az *l* epentheticum hiánya.
7. Szláv *g* helyén *h*.
8. A nyugati szláv *kostel* dunántúli helynevekben.

Ezekon kívül itt-ott még egyéb érvekkel is operál, de ezek kevésbé lényegesek és így itt elhagyhatjuk őket.

1. Ami az első kérdést illeti, hogy *t. i.* az egész területen találkozunk olyan személynévekből (mindenesetre magyar módra, pusztá személynévekből) képzett helynevekkel, amelyek magukon viselik a nyugati szlávtság bélyegét (mint *Venceslaus*: magyarul *Vincló*, Szent *Vincló*, ma Szent *Viszló*; *Szoboszló*, délszlávul *Sebeslav*; *Mesztegyő* stb.), abból semmiesetre sem lehet következtetni a honfoglaláselőtti szlávok hovatarozására. Hiszen egyik név sem mutatható ki korábban a XIII. századnál, viszont a XI. század óta olyan élénk volt a magyarságnak a csehekkel, lengyelekkel való kapcsolata az udvar és különböző telepítések révén, hogy cseh, illetve lengyel jellegű személynévek előfordulása egyáltalán nem feltűnő. Legvilágosabban ezt Szent *Viszló* (Zala m.) neve mutatja. A név kétségtelenül cseh jellegű (*Vencslav*, szlovénül, horvátul *Venč-slav*, óoroszul *Venčslav* volna), azonban ebből településtörténetileg nem következik semmi. A név ugyanis mint Szent *Vencel* neve egyházi úton terjedt el és a magyarban a templom védőszentjének nevéből a XIII. században vált helységnév. Hogy ez így van, bizonyítja, hogy ilyen szent-nevek sem a csehek-nél, sem a lengyeleknél nincsenek, a magyarban csupán a XIII. század elejétől kezdve mutathatók ki.

2. A *t, d, n, l + ě, e, i* kérdése nem ilyen egyszerű. A mai szláv nyelvek közül az északi szlávokban itt palatalizált hangokat találunk, míg a délszláv nyelvekben nem. Pl. *dědō*: orosz *d'ed*, lengyel *dziad*, cseh, szlovák *d'ed*, míg szlovénül *déd*, szerb-horvátul *ded, dijed* stb. Kérdés azonban, hogy a mai állapot

1. Erre vonatkozólag I. Kniezsa, Keletmagyarország helynevei: Magyarok és románok I. 130.

milyen régi. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a palatalizáció régi ugyan, de sokkal kisebb mértékű volt, mint ma. Ezt főleg azok a szlovák helynevek bizonyítják, amelyekben a mai szlovák *t', d', n', l'*-nek a magyarban nem palatizált *t, d, n, l* felel meg. Ez a megfelelés nemcsak a nyugati és középszlovák, hanem a keleti szlovák területről átvett magyar helynevekre is jellemző. Így pl. szláv *Mojtěch*-nek ma magyarul *Majtény*, *Těchan*-nak *Téhány* felel meg, bár az egyiket *Mojcichov*-nak, a másikat pedig keleti szlovákul *Cehanovce*-nek nevezik. Hasonlóan: *Dévény*, *Divény*, *Divék*, *Pazdics*, *Nézsá*, *Csornok*, *Mocsonok*, *Putnok*, *Rudnok* stb. esetében is kemény mássalhangzót találunk a *d + ě, d + i, n + e, n + i* helyén. Az első adatok a szlovák palatalizált mássalhangzóknak magyar palatalizált mássalhangzó megfeleléseire csak a XIV. század második felétől kezdve mutathatók ki. Ez főleg a szlovák *d'*-nél nagyon szembeszökő, mert a magyar *d'*-t kezdetből fogva mindig *g*-vel és nem *d*-vel írták, könnyű tehát megállapítani, hogy egy okleveles adatot mikor kell palatizált *d'*-vel olvasni és mikor nem (vö. *Kniezsa*: ÉSR. I, 1).

De ezt bizonyítják a magyar nyelv szláv jövevényszavai is. A legrégebbi rétegben a palatalizációnak ilyen helyzetben semmi nyoma sincs: *déd*, *debrő*, *dézsá*, *néma*, *német*, *retesz*, *tiszafa*, *tömlőc* stb. A *-nok* képző is nem palatalizált alakjában honosodott meg, míg a *komornyik* világosan mutatja kései szlovák vagy cseh eredetét.

A szlovák palatalizáció tehát a magyarban a XIV. század előtt átvett szavakban semmiesetre sem tükröződhetik. Amennyiben akár *Moór*, akár *Stanislav* ilyen megfeleléseket talál, csak helytelen etimológiákról lehet szó. Hogy a *Moór* által a szláv *putb* 'út' szóval kapcsolatba hozott Sopron megyei eltűnt *Putyim* és a mai *Pottyond* neveknek mi a magyarázatuk, nem tudom, bizonyos azonban, hogy a *putb* szóval nem függhetnek össze és így a szlovákok mellett nem bizonyíthatnak. Meg kell különben említenem, hogy a *Putyim*-nak-megfelelő név *Patyom* alakban a pestmegyei Faisz határában (Nyr. VII, 336), egy *Potyond* helynév Csík megyében (Lipszky), *Pottyon* dülönév pedig a Maros—Torda megyei Bere helységben (Nyr. XLV, 421) is előfordul. Nem hinném, hogy az utóbbi két helyen egyáltalában lehetséges-e szlovákokat keresni. De nyilvánvalóan helytelen a *Bogyoszló* névnek a szláv *Budislav*-ból való magyarázata is. Bár a Sopron megyei *Bogyoszló*-ra vannak *Buluzlo* adataink is, *Stanislav* mereven elutasítja azt a magyarázatot, hogy a név a szláv *Boljeslav*-ból származik. Pedig erre kétségtelen bizonyítékaim vannak. Vannak ugyanis személyek, akiket hol *Boleslaus*-nak, hol meg *Bogoslaus* ~ *Buguzlo*-nak neveznek, amiből nyilvánvaló, hogy a két alak összefügg egymással. Ilyen először *Boleszló* váci püspök, aki 1193—1211 között gyakran szerepel és általában latinosan *Boleslaus*-nak nevezik (pl. 1198 :MStr. I, 157, 160 ; 1205 : HazOkm. I, 3 ; 1206 : MStr. I, 185, HazOkm. VI, 6, ÁÚO. VI, 313 stb.), azonban e személyt 1199-ben *Bagiclaus* (ÁÚO. VI, 198), 1210-ben *Bogoslao* (PRT. I, 617) alakban írják és még 1252-ben is *Bogyzlaus* néhai váci püspöknek emlegetik (CodDipl.

IV/2, 140). A másik a XIV. századi *Boleszló* esztergomi érsek, akit *Boleslaus* mellett *Bogeslaus*-nak is neveznek (1323 : *Bogezlaus* HazOkm. IV, 121, 135—6 ; MStr. III, 22 stb.). A harmadik egy szintén XIV. századbéli személy : 1314 : Valentinus filius *Boleslay* AnjOkm. I, 344, 359 ~ Valentinus filius *Boguzlou* AnjOkm. I, 364). Ezek az adatok kétségtelenül mutatják, hogy a *Bogyoszló* igenis a *Boleslav* magyar megfelelője és így semmiesetre sem bizonyítja a szlovák $d + i$ kapcsolat palatalizációját.

A többről elég annyi, hogy magyarázatuk elfogadhatatlan. Így pl. a gyakori *Bágyon* helynév és személynév egyáltalában nem származhatik egy szlovák *Badin*-ból, sőt még szláv eredetű sem lehet. A Nógrád megyei *Bagyon* ~ szlovák *Badin*, amelyre *S t a n i s l a v* minduntalan hivatkozik, valóban szláv eredetű, de ez az egész középkoron keresztül mindig *Badin*-nak is van írva (1156 : MStr. I, 188).

3. A szláv $t + j$, $d + j$ megfeleléseknél tudni kell, hogy a szlovénben a X. század körül nem \check{c} , j volt mint ma, hanem \acute{c} , dj , mint a szerb-horvátban. Ez a $t + j$ -re vonatkozólag kétségtelen, mert a Freisingeni Emlékek ezt a \check{c} -től élesen megkülönböztetik, a $d + j$ -re azonban nincs megbízható bizonyítékunk. Ez ugyanis csak egy partikulában fordul elő és sajnos csak a második emlékből, amely egy német embertől származik (pl. állandóan összekeveri a zöngés és zöngétlen zárhangokat). A németben viszont a d' a latin *ge*, *gi*-ben j -vé fejlődött, aminthogy pl. Nyugat-Magyarországon is a magyar *gy*-t általában j -vel vették át. A néhányszor előforduló *-dje* partikula *ge*, *ie* írására tehát nem lehet biztosan építeni. De amennyiben ez emlékből a *ge*, *ie* mégis je -t jelölne, egyáltalában nem bizonyos, hogy más területeken, pl. a Dunántúlon a d' még nem élhetett. Így pl. a kajhorvátban, ahol a $d + j$ helyén szintén j -t találunk, még a XIV. században is volt d' , amelyet az oklevelek g -vel jelöltek (vö. a Zágráb-vidéki *Grayena* ~ *Gragen*a patakot AECO. VI, 152).

Már most a $t + j$ helyén álló c nem lehetne sem szlovén, sem szerb-horvát, hanem csak nyugati szláv, ami esetünkben természetesen szlovák. Ilyen nevet *S t a n i s l a v* hármat is felhoz, a baj csak az, hogy egyiknek a magyarázata sem kielégítő. Az egyik a *Zselicség*-neve Somogyban, amelyet *S t a n i s l a v* a *Conversio Bagoariorum*ban említett egyik szláv főúrral, *Seliz*-cel hoz kapcsolatba (*S t a n i s l a v* egyenesen úgy állítja be a dolgot, mintha a *Zselicség* éppen ettől az embertől kapta volna a nevét). Ezt a nevet ugyanis a *želiti* igéből származó *žel* tőnek szláv *-itjo* patronimikum-képzős alakjából magyarázza. A névvégi c tehát csak nyugati szláv sajátosság lehetne. Hogy az említett személy nevének magyarázata helyes-e, annak taglalásába most nem bocsátkozom (csak megjegyzem, hogy ugyanolyan joggal lehet *Želčc*-nek is olvasni és akkor már nincs közelebbi népmeghatározó jellege), de hogy a *Zselicség* neve e személy nevével nem függhet össze, azt a helynév következetes *Selez*, *Seliz* írása kétségtelenné teszi. Ez a következetes z -s írás ugyanis kizárja, hogy a helynév végét c -vel olvassuk és csak azt engedjük meg, hogy sz -t vagy z -t tételezzünk fel

benne.² De Stanislaw ötlete különben is valószínűtlen. Zselic ugyanis eredetileg egy erdőség, ma pedig egy terület neve, erdőségnek pusztá személynévvel való elnevezése még a magyarban sem szokásos, még kevésbé lehetséges ez a szláv nyelvekben.

A másik ilyen név az eltűnt vas megyei Terebec volna, amelynek a neve szintén Pribina egy főuráéval, Trebiz-cel függne össze. Azonban a helynév nem Trébicz (terbitjo), hanem Trébicz-ből származik, s így természetesen már semmi szlovák jelleg nincs benne.

A harmadik a györmegyei Péc, amelyet Stanislaw a bolgár pešt, orosz peč, szerb peč-nek megfelelő szlovák pec 'kályha' szóval vet össze. A hiba csak ott van, hogy a név egyúttal egy nemzetség neve is, így tehát inkább személynévből származik (1240: nobiles viri de genere Pech Cs. III, 555). Amíg a nemzetség vagy helység nevének prioritását meg nem állapítjuk, Stanislaw magyarázatát sem fogadhatjuk el készpénznek. A név ugyanis személynévből is magyarázható, és ugyanabból a töből származhatik, mint a Pécely, Pécel személynévek és helynévek.³

A $d + j$ megfelelői közül a Móór-tól felvetett Pomogy helynéven kívül Stanislaw még a vas megyei Geregyét említi. Mindakettő azon az alapon lenne szlovák, mert a szlovénben ebben a helyzetben j van, 'viszont itt a szerb-horvát elem a honfoglalás előtt nem jöhet tekintetbe. Ez azonban, mint láttuk, nem kétségtelen, mert a X. században a szlovénben is számolnunk kell a d' -vel. Különben mindkét név etimológiája több mint kétes. A Pomogy ugyanis már Móór szerint egy szláv 'pomedji 'határmentén' szerkezetből származnék, ami — tekintve, hogy ilyen ragozott prepozíciós szerkezetek egyébként nem mutathatók ki — a magyarázatot nagyon problematikussá teszi. A Geregye névnél pedig, amelyet Stanislaw gréd-ja-ból magyaráz, az a helyzet, hogy egyrészt volt ilyen nevű nemzetség, másrészt ilyen személynév is. Nyilván nem véletlen, hogy az egyik Geregye helység a Geregye nemzetség, a másik pedig a Ják nemzetség tulajdona, annak viszont van egy Geregye nevű tagja. A kérdés tehát az, melyik az eredeti: a helynév vagy a személynév? Mert ha a személynév, akkor Stanislaw magyarázata szóba sem jöhet. — A Somogy megyei Rigyác-ról maga Stanislaw is elismeri, hogy lehet horvát. Viszont a Zala megyei Gerengye dülőnevet szlováknak tartja.

4. A szláv $st + j$, illetőleg $sk + e$, i reflexei a különböző szláv nyelvekben ma háromfélék: $šč$ a lengyelben, oroszban, szlovénben és kajhorvátban, $št'$ a csehben, szlovákban, a csahorvátban és némely sto-nyelvjárásban, st pedig a szerbben és a bolgárban. Azonban a helyzet ennél sokkal komplikáltabb. A mai szlovén $šč$ -ről biztosan tudjuk, hogy régen $št'$ volt, és ez a kajhorvátra nézve is nagyon valószínű. A mai cseh és szlovák $št'$ pedig még a XIII. század-

² Erre vö. Kniezsa, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. M. Tud. Akad. 1952. 16.

³ Ezekre l. Jakubovich: MNy. XXIII., 233.

ban is *šč* volt, bár igen valószínű, hogy eredetileg itt is *šf'* volt az ősi hang. E tekintetben a szlovák nyelvjárások is, a szerb-horvát nyelvjárások is elég tarka képet mutatnak. Vagyis minden egyes esetben mérlegelni kell, hogy egy-egy időben, egy-egy nyelvjárásban mi volt a helyzet.

Ehhez járul a másik ismeretlen kitévő, a különbözőkori magyar hangrendszer kérdése. Mivel a magyarban a *t'* hang eredetileg kétségtelenül ismeretlen volt, kérdés, mivel helyettesíthették a szláv *št'*-kapcsolatot. Szó elején, tekintet nélkül a szláv hangalakra, mindig *cs* a megfelelés (*csáva, csevice, csorba, csuka, Csatár, Csitár, Csetnek*), szó belsejében azonban van *cs* (*Szelicse, Erdély*), *sty* (*Kustyán, Torostyán*) és *st* (*palást, Kustán*). Mármost *S t a n i s l a v* a magyar *cs* megfeleléseket mind a szlovákság javára foglalja le, mondván, hogy ez csak *šč* reflexe lehet, ez pedig ebben a korban a kajhorvátban és a szlovénben nem volt meg. De csodálatosképpen a szlovákból származtatja a magyar *sty*-ket is és csupán az *st* délszláv eredetét hajlandó elismerni (*Szeleste, Vas m., Kustán, Zala m.*). A helyzet ezzel szemben az, hogy a *Kustán* és *Kustyán* közti különbség csak abban áll, hogy a *Kustán* átvételekor a magyarnak még nem volt *ty*-je, tehát kénytelen volt *t*-vel helyettesíteni, míg a *Kustyán* átvétele idején már volt. A különbség természetesen lehet nyelvjárási is. Hogy a *Szeleste, Kustán* nem szláv *št*-nek a tükröződése, bizonyítja, hogy sem a szlovénben, sem a kajhorvátban sem ma, sem a multban ilyen helyzetben *st* nem volt. Viszont más délszláv nyelvjárás itt tekintetbe nem jöhet. A magyar szóbeljei *cs* arra vall, hogy a szlávban itt nem *šf'*, hanem *šč* vagy *šč* állhatott, amit a magyar *šč*-nek hallott.

A szláv *st + j, sk + e, i* hangcsoportok magyar megfelelői tehát nem alkalmasak a szlávtság közelebbi meghatározására.

5. A szláv nazális *ę* helyén ma a szlovákban *a*, a délszláv nyelvekben pedig *e* található. Ahol tehát *S t a n i s l a v* a maga magyarázata szerint az *ę* helyén *a*-t talál, ott a szlovákság nyomaira vél bukkanni. Így pl. a *Császta* helyneveket szláv *Česta* személynévből magyarázza és *a*-jukban a szlovák eredet kétségtelen jelét látja. Ez azonban nem olyan biztos. Itt van pl. a *császár, márna, párna*, amelyeknek első szótagbeli *á*-ja *e*-re megy vissza (*cěsarb, mrěna, perina*). Azaz, a mi neveink épp olyan jól egy délszláv *Česta* alakból is magyarázhatók. Lehet azonban, hogy a magyar *császta* 'bozótos, sásos, nádas hely' szóból valók, amely szintén lehet szláv eredetű.

Nevezetes bizonyítékot lát *S t a n i s l a v* a szlovákság mellett a Tolna megyei *Balyata* alakban, amely a korábbi *Baletá, Boletá* alakok után 1430-ban feltűnik (Cs. III, 416). Szerinte ez a szlovák *ä > a* fejlődést »gyönyörűen« tükrözi. Ez azonban nem más, mint szabályos magyar hangzooilleszkedés. Ugyanaz az *Obrata* személynév is (1171: ÓMO. 47), ha ugyan összefügg egy szláv *Obřeta* alakkal. Ugyancsak magyar illeszkedést látok a zalamegyei *Perjászló á*-jában is (1265: *Priazo*, 1272: *Preazlo* Cs. 96 = 93) egy feltételezhető **Prejészló*-ból

(vö. orosz *Perejaslav* személynevet). A név különben, mint pusztá személynévből származó helynév, magyar névadáson alapul.

6. Az *l* epentheticum a keleti és déli szláv nyelvekben $p + j$, $b + j$, $m + j$, $v + j$ hangkapcsolatban keletkezett (pl. orosz *kupljú*, *ljubljú* stb.), míg a nyugati szlávban hiányzik. Az *l* epentheticum megléte vagy hiánya valóban alkalmas a nyugati és déli szlávok szétválasztására. Csak természetesen az etimológiának helyesnek kell lennie. Csakhogy *S t a n i s l a v* magyarázatai itt sem megbízhatók.

Kezdem a *Semjén*, *Sömjén* nevekkal (összesen 7), amelyeket *S t a n i s l a v* egy szláv **Šim-jane* alakból származtat és az *l* epentheticum hiánya miatt (**Šimljane*) szlováknak tekint. De hogy ezeknek a neveknek a szlovákokhoz semmi közük nincs, hanem a latin *Simeon*-ból származnak, azt *K a r á c s o n y i* már 1908-ban kétségtelenül bebizonyította (MNy. IV, 125). Nem jobb az *Osztopán* magyarázata sem. Én ezt annak idején egy szláv *Stupan* személynévből származtattam és idéztem hozzá a szerb-horvát *Stupanj* helynevet is (AECO. I, 198). *S t a n i s l a v* ezzel nincs megelégedve, mert az *-an* képző a szlávban rövid, míg a magyarban hosszú *-án* van, azért egy *stup-jane* alakot tétélez fel, bár ez a *-jan* képző a szlávban éppúgy rövid, mint az *-an*. Hogy a magyarban a szóvégi *-an* milyen könnyen megnyúlik, elég talán az *oroszlán*, *tulipán*, *ispán* stb. szavakat felhozni, amelyeknek az *-an*-ja az átadó nyelvekben szintén rövid volt. — Nehezebb a kérdés a Moson és Győr megyei *Csitvánd*, illetőleg *Csikvánd* helyneveknél. *S t a n i s l a v* ezeket *Ščitov-jane* alakból magyarázza. Azonban ez a magyarázat feltételezi, hogy az ószlovákban a $v + j$ már a XII. század előtt depalatalizálódott, amire pedig semmi támpontunk nincs. De itt sem kell ökvetlenül $v + j$ -ből kiindulnunk. Feltehető ugyanis, hogy ugyanúgy, mint ahogy a *Radovan* névtípus mintájára alakult *Bratovan* (vö. szerb-horvát *Bratovanci* helynév), *Dragovan* (szerb-horváth *Dragovanja Vas*), *Něgovan* (ma *Ligvánd*, Sopron m.), egy **Ščitovan* személynév is keletkezhetett. Hogy különben e kérdésben milyen óvatosságra van szükség, mutatja a szerb *Borovan* helynév (*Žiča—Kraljevo* vidéke), amely a *bor* 'gyalogfenyő' származékának látszik, mégis benne *l* epentheticum. Nyilván egy *Borivoj* személynév származéka.

7. Hátra van a szláv *g* helyén álló *h*, amely a mi területünkön más, mint szlovák nem lehetne. Ez a hangváltozás a fehéroroszban, ukránban, szlovákban, csehben és a felsőszorbban található, de van egy-két nyoma a szlovén nyelv északnyugati nyelvjárásaiban is. Ez a fejlődés a különböző szláv nyelvekben nem teljesen egyidejű ugyan, azonban egyikben sem későbbi a XIII. század végénél. A csehre vonatkozólag azt lehet mondani, hogy a XII. század második felében indult el egy γ fokon keresztül és a XIII. század elejére befejeződött. A szlovákra nézve annyi bizonyos, hogy az első adatok a *h*-ra 1208-ból származnak. Ha tehát *S t a n i s l a v* n a k e névcsoport magyarázatát illetőleg igaza volna, nemcsak azt lehetne bizonyítani, hogy a Dunántúl szlávjai szlovákok voltak, hanem azt is, hogy legalább a XIII. század elejéig fenn tudták magukat

tartani. Azonban *Stanislav* idevágó névanyaga még kéteesebb, mint az eddigiek.

Mindenekelőtt ki kell rekeszteniünk a nyilvánvalóan magyar eredetű helyneveket. Így a zalamegyei *Harkály*-t, amely természetesen nem a 'zörögni' jelentésű *hrkal'* ige nem létező *hrkal'* származékából való, hanem a magyar *harkály* szóból, esetleg hasonló személynévből. A *harkály* szó szerinte »nyilvánvalóan« szlovák eredetű, ami természetesen egyrészt azért nem lehetséges, mert ilyen szó a szlovákban nincs, másrészt a *harkály*-nak kielégítő finnugor etimológiája van. (vö. Bárczi, SzófSz.)

Hasonlóan téves a *Hany* helyneveknek a szlovák *hony* 'dülök' szóból való származtatása. A név a 'mocsár' jelentésű magyar *hany* szóból való, amely viszont — mint *Kálmán Béla* a bebizonyította — szintén finnugor eredetű (MNy. XL, 110).

Természetesen nem vehető komolyan a *Hodos* helynévnek (Veszprém m.) egy szlovák *Hodoš*-ból való származtatása sem. A név számos más alakulattal együtt a *hód* származéka, amely eredetileg rövid *u*-val, majd *o*-val hangzott. Valószínűleg ide tartozik a baranyamegyei eltűnt *Hodács* is, annál inkább, mert eredetileg patakot jelölt (1358 : fl. *Hodach* Zichy Okm. III, 118 ; 1411 : poss. *Hodach* i. m. VI, 152 ; Cs. III, 439). Bizonyos azonban, hogy a *God* > szlovák *Hod*-tőhöz semmi köze. Akkor már valószínűbb, hogy a szláv *Chod*-tő rejlik benne, amelyből szintén sok helynév alakult.

A tolnamegyei *Horbi* pusztát *Stanislav* a katonai térkép alapján idéz, egyszerű elnézés *Horhi* helyett (Lipszky, Cs. III, 430). Hogy a somogymegyei Endréd határából a katonai térkép alapján felhozott *Horcó*-harasztnak egy szlovák *horcová*-hoz semmi köze, az abból is kitetszik, hogy ilyen nevek a szlovákban nincsenek, *Stanislav* sem idézi őket. Amíg ennek az adatnak a hitelességéről meg nem győződünk, nincs értelme az etimológiáját találgatni. Ugyanez az eset a zalamegyei Újudvar határában a katonai térképen szereplő *Hordus*nak erdőnévnel. *Stanislav* egy szlovák *Hradečnik*-ből magyarázza, de ez egyszerű ötletnél többnek nem tekinthető. Sajnos, e nevet másunnan igazolni nem tudjuk.

Körülbelül ugyanez a helyzet a Tolna megyéből a katonai térképek alapján felhozott *Csihari* malom és *Csuhus* dülőnévekkel. Magyarázatukat egyelőre nem érdemes megkísérelni, bár játszva lehetne *Stanislav*énál sokkal jobb magyarázatot is találni — A veszprémmegyei *Kabóka* pusztát *Lipszky* *Habóka* alakban közli, *Stanislav* pedig nem tudni mi alapján *Hoboká*-nak írja és egy szlovák *Hlboká*-ból származtatja. Nyilvánvalóan tévedés.

Stanislav a szlovák *huba* 'gomba' szóból származtatja a dunántúli *Huba*, *Hobaj* helyneveket is :

1. *Hobaj* Sopron m. (1250 : *Hoboy* HO. VI, 58 ; 1265 : *Hobay*, *Hubay* ÁÜO. III, 123 ; III, 123 ; Cs. III, 611).

2. *Hobaj* Zala m. (1382 : Laurentius f. Laurentii de *Hobay* ZO. II, 187 ; 1495 ; 1495 : Nicolaus *Hwbay* de *Hwba* Cs. III, 62).

3. *Hoba* Komárom m. (1431 : Cs. II, 502).

4. *Hobol* Somogy m. (1342 : *Hoboy* MStr. III, 420 ; 1409 : *Kylseuhubay*, *Belseuhubay* Cs. II, 612).

Azonban nem lehet belátni, hogy miért nem eredhetnének ezek sokkal inkább a *Huba* személynévből. Van egy *Hubcsa* személynév is az Osl nemzet-ségnél is (1258 : *Hubcha* HO. V, 31), amely nyilván a *Huba* személynév származéka.

Ugyanez az eset a *Harka* helynévvel. Négy ilyen helynevet ismerünk :

1. *Harka*, Sopron m. (1245 : *Harka* Cs. III, 609).

2. *Harka*, Komárom m. (1360 : de *Harkay* Cs. III, 501).

3. *Harka* dűlő a zalamegyei Kál-völgyben (Ethn. 1914 : 341 = *H o l u b*, Zala m. tört. I, 14).

4. *Harka* puszta Kiskúnhalas mellett, Tászlár, Kötöny, Bodoglár, Tajó szomszédságában (1676, 1680 : *Harka*, *S z a r k a* *G y u l a*. A váci egyházmegye tört. Vác, 1940. 76).

A sopronmegyei *Harká*-val kapcsolatban említi *M o ó r*, hogy bár a helynév a *harka* méltóságnévből származhatik, gondolni lehetne a szláv *gorka*, szlovák *horka* 'kis hegy' szóra is, mert a *Harka* mellett emelkedő kúpalakú hegyet, a Harkauer Kogelt a szlávok *Gorká*-nak neveznék. Ezt a feltevést *S t a n i s l a v* a legteljesebb mértékben elfogadja. Azonban e feltevés ellen szól az első adat *a*-ja, amely aligha származtatható a szláv *o*-ból, annál kevésbé, mert a *gorka*, névben itt másodlagos nyúlás van (cseh *hůrka*, szlovák *hôrka*, lengyel *górka*), amely a jer kiesése következtében keletkezett új akut alatt fejlődött. Nem valószínű, hogy egy hosszú *ó*-nak a magyarban rövid *a* legyen a megfelelője. A négy helynév egybehangzó *a*-ja világosan mutatja, hogy a névben eredetileg rövid *o* vagy *a* állt. Nincs tehát semmi okunk, hogy elveszük *P a i s D e z s ő* magyarázatát a magyar *charchas* méltóságnévből.

Nem fogadhatjuk el a *Bahna*, *Bonyhád* neveknek a szlovák *bahno* 'mocsár' szóból való magyarázatát sem :

1. *Bahna*, Zala m. (1264, 1377, 1468 : *Bahna* Cs. II, 735), = a mai Hetyefej, Rigóc határában.

2. *Bonyhád*, Tolna m. (1401 : *Bachnya*, *Bachnyan*, 1413 : *Bahnyan* Cs. III, 419).

3. *Bonyha*, Kisküküllő m. (1291 : *Bahna* HO. VI, 376 ; *Bohna*, *Bahnia* stb. Cs. V, 862).

Nyilvánvaló, hogy e nevek azonos eredetűek, és nem különbös, hogy a kisküküllőmegyei *Bonyhá*-tól nem messze volt egy *Bua* (1431 : *Benyebua*) Cs. V, 869) is.

Mint már kutatóink régen bebizonyították (Melich, Jakubovich, Pais⁴), neveink Anonymus-nál és a Képes Krónikában szereplő két testvér, *Bua* és *Bucna*, illetőleg *Buhna* nevéből származnak és a szlovák 'mocsár' jelentésű *bahno* szóhoz semmi közük nincs.

Az ormánsági eltűnt *Huruskolc* nevéből Stanislav egyenesen azt következteti, hogy a szlovákság egészen a Dráváig terjedt. A név kétségtelenül a 'körte' jelentésű *gruša*, cseh és szlovák *hruša* szóból való. Azonban e szónál a helyzet az, hogy a szerb-horvátban és szlovénben nem *gruša* van, mint ahogy a többi szláv nyelvek megfelelői alapján várni lehetne, hanem *kruša*. E mellett azonban a horvátban és szlovénben egy *hruša* alak is él (Bernecker, EtWb. I, 358), amelyből az egész horvát és szlovák területen nagyszámú helynév is alakult (*Hruševac*, *Hruševac*, *Hruškovac*, *Hruškovec*, *Hruškovica* stb.; vö. Dickemann: AECO. VI, 164). Az ormánsági *Huruskolc* tehát egy horvát *hruškovcb*-ből származhatik, és így nincs szükség itt szlovákokat feltételezni.

A szlovák $g > h$ fejlődés adatai közé felveszi Stanislav a dömösi prépostság 1138-as alapítólevelében több vidékről is említett *Behi* és *Behu* személyneveket is. Ezeket ő a szláv *běgati* ige származékaként feltételezett **Běgъ* személynévnek szlovák *Beh* alakjával veti egybe. Csodálatosképpen — ami különben más magyarázatainál is feltűnik — egyszerre nem ismeri a magyar szakirodalmat, amint az az ő nézetével ellenkezik, bár a szláv etimológiáknál egyébként minden magyar részről jövő véleményt gondosan számon tart, azaz a magyar szakirodalom egyáltalában nem ismeretlen előtte. E nevek esetében is meg sem említi Pais Dezső magyarázatát, hogy a *Behi*, *Behu* *Beu* stb. nevek a török *bāγ* származékai (MNy. XXIII, 503), holott ezekből a nevekből a szlovák hangtörténetre nézve messzemenő következtetéseket is mer levonni. Ugyanis erre, az 1138-as oklevélben előforduló két személynévi adatra építi föl azt a teóriáját, hogy a $g > h$ fejlődés a szlovákban nem a XIII. század elején ment végbe, ahogy eddig tudtuk, hanem már a XII. század első felében megindult. Ezt a véleményét a most tárgyalt munkáján kívül külön is megírta, bár sok sikert nem aratott vele, mert a szlavisták — bár a magyar névanyaghoz nem sokat értenek — Stanislav névmagyarázatait nem érzik kielégítőknak. Ennek a szkepszisnek adott legutóbb is hangot Antonin Dostál a *Slavia* legújabb számában (XX 442). Dostál bevallja, hogy Stanislav könyve egyáltalában nem győzte meg és ezért a kérdést nem látja megoldottnak. Szerinte ennek tisztázására új munka szükséges, amelyet azonban a szlavisztikának és finnugrisztikának (értsd: magyar nyelvtudomány-*lnak*) együttesen kell elvégeznie.

Végül felhozom még, hogy Stanislav a *Keszthely*, *Kesztölc* nevekben is nyugati szláv, tehát szlovák helynévadást lát. A nyugati szláv nyelvekben ugyanis a latin *castellum*-ból származó *kostel* szó (cseh *kostel*, szlovák *kostol*,

⁴ MNy. VII., 182, EtSz. I., 491, MNy. XXIII., 329, Scrip-Rer. Hung I. 69.

lengyel *kościół*) 'templom'-ot jelent. Azonban a dunántúli helyneveknél nincs semmi támpontunk arra nézve, hogy e nevek a 'templom' jelentésű *kostel*-ből származnának és így okvetlenül nyugati szláv eredetűek lennének. Hogy egyébként a *kostel* nem kizárólag a nyugati szlávoknál élt, hanem délszláv területen sem volt ismeretlen, bizonyítja, hogy e név a Balkánon 8-szor fordul elő: szlovén területen egyszer (*Kostel*), horvát területen háromszor (*Kostel*, *Kostelj* és *Kostelić Selo*), szerb területen kétszer (*Kostol* és *Kostolac*), bolgár területen pedig kétszer (*Kostel* és *Kosteleva*) található. Azt meg talán még *Stanislav* sem merné állítani, hogy mindezek a területeken valaha nyugati szlávok éltek. A mi neveink is, mint *Pais Dezső* kimutatta (MNy. XLV, 107) a latin *castellum*-ból származó és 'vár' jelentésű *kostel* szóból valók. Sőt, mivel a magyar nevek első szótagjában nyílt *e* van (*Keszthely*, *Kesztlőc*), valószínűbb, hogy a szónak a dunántúli szlávok nyelvében nem *kostel*, hanem *kastel* alakja volt.

A dunántúli szlávoknak szlovák jellegét tehát sem *Melichnek*, sem *Moórna*k, sem *Stanislav*nak nem sikerült bebizonyítania. Mert vagy a kritériumok nem voltak kielégítők (pl. *Melichnél*, *Moórnál* és részben *Stanislavnál*), vagy pedig a névmagyarázatok voltak hibásak (főleg *Stanislavnál*, de részben *Moórnál* is). Márpedig megbízhatatlan érvek alapján semmiféle kérdést eldönteni nem lehet.

Nekem a dunántúli szlávok hovatartozására vonatkozólag kezdettől fogva más volt a véleményem. Már *Melich* Honfoglaláskori Magyarországról a *Rocznik Slawistyczny X.* kötetében megjelent ismertetésemben is kifejeztem kételyeimet *Melichnek* erre vonatkozó véleményével szemben. Valamivel határozottabban foglaltam állást az 1938-ban megjelent Magyarország népei a XI. században c. munkámban, azonban az akkor rendelkezésemre álló adatok nem tették lehetővé, hogy álláspontomat részletesebben fejtssem ki. Ezt a régi adósságomat újabb kutatásaim alapján és nem utolsó sorban *Stanislav* elfogadhatatlan véleményének ösztönzésére most szeretném leróni.

Mint az eddigi fejtegetésekből is nyilvánvaló, szerintem a dunántúli szlávok nem nyugati szlávok, azaz szlovákok, hanem délszlávok voltak. Ennek a bizonyítását három kritérium alapján fogom megkísérelni. Ez a három kritérium: 1. az *l* epentheticum, 2. az *l* az ősszláv *tl*, *dl* helyén és 3. az ősszláv *t + j* hangkapcsolatnak magyar *ty* megfelelése.

1. Az *l* epentheticum fontosságáról már megemlékeztem azokkal a nevekkel kapcsolatban, amelyekben *Stanislav* szerintem helytelenül az *l* epentheticum hiányát véli felfedezni és így e neveknek nyugati szláv jellegét igyekszik bizonyítani. Ezek a magyarázatai, mint láttuk, elfogadhatatlanok. Viszont olyan helynevek, amelyekben *l* epentheticum van és amelyek ezért nyugati szlávok nem lehetnek, kétségtelenül vannak. Ezekre először én hívtam fel a figyelmet a már említett Magyarország népei c. munkámban. *Stanislav* magyarázataimat kivétel nélkül elfogadja ugyan, azonban belőlük csak délszláv

szigetekre hajlandó következtetni. Tehát maga Stanislaw, a szlovák teória legtúlzobb képviselője sem kételkedik e helynevek délszláv jellegében.

A kérdéses helynevek a következők:

a) *Garablyán*, ma *Grébli*, Salamonfa része, Sopron m. (1319, 1323: *Garablyan*, 1466: *Gereblyen* Cs. III, 608). A név egy szláv **grab-jane* név délszláv *grabl'ane* alakjának átvétele (a *grab* ,som' szóból).

b) *Koromla*, Veszprém m. Zirc körül (1364: *Kurumpla*, 1404: *Koromla*, 1427: *Korompla*, 1480: *Koromplya* Cs. III, 239). A név a *kręś* ,kicsi' szóból alakult személynévből való (*kręp-lja*).

c) *Dumbul* (1268: de ponte *Dumbul* ÁUO. III, 192), a Somogy megyei Bárd határában. < délszláv *dębljъ* < szláv *dębjъ* (vö. szerb-horvát *Dublje* helyneveket).

d) *Rupoly*, Somogy m. (1230: *Rupul* ÁUO. I, 279; Cs. II, 638). < délszláv *Rupljъ*, a *rupa* ,gödör' szóból (vö. a szerb-horvát *Ruplje* helyneveket).

e) *Szeremle*, régen *Szeremlyén*, a Duna balpartján Pest megyében (1323: *Zeremlyan* Zichy O. I, 236; 1331: *Zeremlian* Zichy O. I, 372; 1364: *Zeremlen* Cs. II, 191). Mint azt *Melich* bizonyította (MNY. XXV, 109), a név délszláv képzés a *Szerém*-helynévből (*Srěmljane*) és ,szerémiek' a jelentése.

2. A második kritérium esetében szintén az a helyzet, mint az *l* epentheticumnál. A nyugati szláv nyelvek itt is eltérnek a déli (és keleti) szlávoktól. A *tl*, *dl* hangkapcsolat ugyanis csak a nyugati szláv nyelvekben marad meg, míg a déli és keleti szláv nyelvekben *l* a megfelelője (pl. *plet-lъ*, *plet-la*, *plet-lo*: cseh *pletl*, *pletla*, szlovák *pletol*, *pletla*, lengyel *plotl*, *plotla*, míg szerbül *pleo*, *plela*, oroszul *plěl*, *plelá*). Hasonlóan *padlъ*, *pad-la*, *pad-lo*: cseh *padl*, *padla*, szlovák *padol*, *padla*, lengyel *padł*, *padla*, ezzel szemben szerbül *pao*, *pala*, oroszul *pal*, *pála* van).

Területünkön ez a jelenség egy névcsoportban jelentkezik, amely a ,telep' jelentésű szláv *sedlo* (~ nyugati szláv *sedlo*, déli és keleti szláv *selo*) szóból származik. Ez a név Veszprém, Vas és Zala megyében összesen kilencszer található, de kivétel nélkül *l*-lel:

a) *Szeleste*, Vas m. (1270: *Zeleste* Cs. II, 796).

b) *Szóce*, Vas m. (1406: *Zelche* Cs. II, 801).

c) *Szölnök*, Vas m. (1387: *Zelnuk* Cs. II, 796).

d) *Szelce*, Zala m. (1265: *Zelche* Cs. III, 103).

e) *Szóc*, Zala m. (1275: *Zelch* Cs. III, 112).

f) + *Szelc*, Zala m. (Nova mellett) (1267: *Zelch* Cs. III, 113).

g) + *Szelec* Zala m. Nagykanizsától északra (1406: *Zeelech* Cs. III, 125).

h) + *Szele-Szigete*, Zala m. (1299: *Scelescygete* ÁUO. X, 362; Cs. III, 111).

i) *Szücs*, Veszprém m. (1086/XII. sz.: *Zelch* PRT. VIII, 275; 1249: *Scelch* i. m. 291; 1348: *Seulch* i. m. 326; stb.).

Az utóbbi a régi adatok tanúsága szerint nem a magyar *szücs*-ből való, hanem egy délszláv *Se lъčъ*-ből származik. Bár *Stanislaw* e nevek egy részét

ismeri, azonban úgy gondolja, hogy ezek a szlovák nyelv középső nyelvjárásából valók, ahol néhány szóban ez a sajátság valóban megvan. Azonban — mint látni fogjuk — ez ebben a nyelvjárásban délszláv sajátság, és csak a XII—XIII. századtól kezdve, délszláv elemek keveredése révén honosodott meg.

3. A harmadik kritériumról, a szláv *t + j*-nek megfelelőeiről azzal kapcsolatban szóltunk, hogy *Stanislav* 2—3 névnél a nyugati szláv *c*-s megfelelést próbálta megtalálni. Ez — mint láttuk — nem sikerült. Ezzel szemben azonban a *t + j*-nek szerb-horvát, illetőleg ószlovén (most nem az ógyeházi szláv-nak ilyen elnevezéséről, hanem a mai szlovén nyelvnek X—XI. századi őseről van szó ma) *t'*-nek szerbül *č = řš, řš*, szlovénül, kaj-horvátul *č*), a magyarban *ty* felel meg. E nevek Sopron, Veszprém Vas, Zala, Somogy, Baranya megyékben fordulnak elő. Hogy Komáromból, Fejérből és Tolnából nincsenek adataink, ez összefügghet azzal is, hogy ezeken a területeken a szlávok nyomát is nehéz kimutatni.

Az idetartozó adatok a következők:

a) *Hetye* Sopron m. (XIII. sz.: *Heghe* ÁUO. X, 445; 1313: *Hege*, 1432: *Hethye* Cs. III, 610).

b) *Hetye*, Vas m. (1338: *Hege* Cs. II, 755).

c) *Hetye*, Zala m. (1264: *Heghe* Cs. III, 61).

E nevek egy szláv *Chot-ja* vagy *Chot-je*, délszláv *Choře* megfelelőjének átvétele. A *Chot* fő helynevekben és személynevekben egyaránt gyakori. A *-ja, -je* birtokos képző. *Stanislav* szerint ezek egy szlovák *Hatě*, alakból származnának, de —, mint láttuk — a szlovák *t + ě*-nek a magyarban *t* felelne meg.

d) *Gétye*, Vas m. (1348: *Geche* Cs. II, 750).

e) *Gétye*, Zala m. (1275: *Gegye*, 1385: *Getye* Cs. III, 55).

A nevek egy szláv *Gotnja* vagy *Got-je* alakból valók. A *Got* nére vö. a szerb-horvát *Gotovac, Gotovec, Gotnja Vas, Gotovlje*: lengyel *Goca* helynév, amely a mi nevünknek képzés szempontjából teljesen megfelel.

f) *Vétyem*, Zala m. (1389: *Vechyen* Cs. III, 123). Egy szláv *Vetjěn* személynévből (vö. lengyel *Wiecanowo*, ócseh *Věcen* személynév stb.).

g) *Ventye*, Baranya m. (1370: *Venche* Cs. II, 535) < szláv *Vet-je*, ugyanabból a tőből, mint a cseh *Václav* első része. Ennek délszláv jellegét *Stanislav* is elismeri.

h) + *Lelitye*, Veszprém m. (1438: *Leelith*, XV. sz.: *Lelythy* Cs. III, 240) < szerb-horvát *Leliće*, vö. a szerb-horvát *Lelići* helyneveket.

i) *Herbortya*, Zala m. (Zalamindszent régi neve: 1473: Mendszenth alio n. *Herborthya* Cs. III, 83) < délszláv birtokosképzés a német *Herbert* személynévből.

k) *Ketye*, Somogy m. (1250: *Keche* Cs. II, 620).

l) *Ketye*, Somogy m. (1279: *Keghe* Cs. III, 620).

E nevek valószínűleg a „macska” jelentésű *kot* szóból alakult *Kot* személynév származékai (*Kot-ja*).

m) *Vitya* (1220 : *Wicha* Cs. II, 580).

A *Vit* személynév *-ja* származéka (vö. szlovén *Vič* helynevet).

n) Ide sorolom a Zala megyei *Tagyon* helynevet is (1292 : *Thogon* PRT. VIII, 302, Cs. III, 114), amely talán egy szerb-horvát *tudjin* név mása (vö. szerb-horvát *Tudjin* helynév, Valkóban Villa *Tugia*, *Tugya*, *Tudincz* Cs. II, 358) és az „idegen” jelentésű *tudji* szóból való. Szlovákul ez a szó *cudzy*, tehát szóba sem jöhet.

o) Végül ide veszem a Zala megyei *Türje* helynevet, amelynek különböző régi változatai (*Gürle*, *Jurle*, *Tyurle*, *Turle* : 1230 : *Gurle* Zala Okl. I, 5, *Jurle* ÁUO. VI, 493 ; 1211 : *Therle* Zala Okl. I, 5 ; 1267/1270 : *Churla* W. VIII, 162 stb.) kétségtelenül bebizonyítják, hogy eredetileg *Tyürlye* volt az alakja. Véleményem szerint egy délszláv *Ćurilja* helynévből való, mely viszont a *Cyryll* névnek szerb *Ćurilo* alakjából való⁵. Nem lehetetlen, hogy *Cyryll* és *Methód* emléket őrzi. *Türje* ugyanis a középkorban egy gazdag premontrei prépostság székhelye volt.

Nézetem szerint tehát a Dunántúl szláv lakosságának délszláv jellegéhez nem férhet kétség. De — amint ezt már egyszer a szememre vetették — „hol volt a határ a nyugati és déli szlávok között, ha t. i. a Duna két partján lakó szlávok között különbség nem volt? Erre már egyszer válaszoltam az *Études Slaves et Roumaines* 3. füzetében. Ott ugyanis bebizonyítottam, hogy a Vág, Nyitra, Garam és Ipoly környékének a Középhegységtől délre eső részén szintén délszlávok laktak, mert e terület helyneveiben ugyanezek a sajátságok mutatathatók ki, mint a Dunántúlon. Ezeknek a délszláv jellegű törzseknek az északi megyék nyugati szláv lakosságába való keveredésének tulajdonítom a közép-szlavák nyelv néhány délszláv jellegű sajátságát is.

Arra a kérdésre azonban, hogy ez a délszláv jellegű szlávok közelebről hova tartozott, vajjon szlovén, kaj-horvát, vagy sto-nyelvjárású szerb jellegű volt-e, helyneveink alapján eldönteni nem lehet.

HOZZÁSZÓLÁSOK

HADROVICS LÁSZLÓ :

Az elhangzott előadáshoz két szempontból szeretnék hozzászólni. Egyrészt délszláv nyelvtörténeti szempontból szeretném az előadó által említett néhány jelenséget részletesebben megvilágítani, másrészt szeretném az előadásnak messzebbmenő tanulságait is levonni.

5. Vö. Kniezsa, Helyesírásunk története 45.

1. Az előadásnak abban a részében, amely az eredeti $t + j$, $d + j$ hangkapcsolatok délszláv megfelelőit érintette, az előadó utalt arra, hogy a szlovénben a $d + j$ kapcsolatból valószínűleg nem fejlődött azonnal j , hanem először d' s csak később j , tehát a mai szlovén *meja* 'határ' alakot valószínűleg egy *med'a*-féle alak előzhette meg, erre utalna a freisingeni ószlovén emlék egy szava. A szlovén fejlődést valószínűvé teszi a kaj-horvát és részben a ča-horvát is, amely nyelvjáráásokban nemcsak régen, hanem még ma is az eredeti $d + j$ hangcsoport helyén hol j , hol d' (dj) jelentkezik. Ez a kaj-horvátban közzismert tény, s ezt mutatja pl. a XVI. századi és későbbi írók nyelve is. Azt azonban, hogy ilyen esetekben mikor jelentkezik d' és mikor j , egyelőre tüzetesebben nem vizsgálták meg. A ča-horvát nyelvjárásról általában azt tanítja a szlavisztika, hogy a szlovénhez hasonlóan itt is az eredeti $d + j$ kapcsolatnak j a folytatása. Ez általában így is van, de vannak a ča-horvatnak is olyan tájszólásai, amelyekben j és d' egymás mellett élnek s ilyen tájszóláson alapszik pl. a Nyugat-Magyarországra vándorolt, čakavštinát beszélő horvátok régi irodalmi nyelve is, melyet éppen most dolgozok fel. Ezeknek a nyugatmagyarországi čakavácoknak a nyelvében a régi $d + j$ kapcsolatnak sajátos kettős megfelelője mutatható ki. Bizonyos helyzetben szinte kizárólag j jelentkezik. Így a frekventatív igékben és némely főnévben:

a hoditi igéből van képezve dohajati, prihajati stb.

zbuditi	«	«	«	zbujati
ugoditi	«	«	«	ugajati
usladiti	«	«	«	uslajati
ponuditi	«	«	«	ponujati
puditi	«	«	«	pujati

hasonlóképp mindig j -vel fordul elő a *žaja* 'szomjúság' szó is, mindössze egyszer van *ugoditi*-val szemben *ugajati*.

Másrészt az i -tövígék multidejű szenvedő igenevében szinte kizárólag d' jelentkezik

igy a roditi	igéből rodjen
osloboditi	« oslobodjen
potverditi	« potverdjen
osuditi	« osudjen
odrediti	« odredjen
zasaditi	« zasadjen stb.

csak egy igénél fordul elő *odrejen* alak is. Hasonló jelenség látható az *andjel* főnévben és a melléknevek középfokában: *tvrd ~ tvrdji*. Ezt a kettősséget lehetne esetleg dialektuskeveredéssel magyarázni, t. i. fel lehetne tenni azt, hogy ebbe a horvát nyelvjárásba már régebben olyan horvát nyelvjárásnak egyes szavai hatoltak be, amelyben a $d + j$ folytatása minden esetben d' . A nyelvjáráskeveredés azonban aligha adna ennyire következetesen ismétlődő megfeleléseket. Véleményem szerint itt inkább egy félúton megrekedt fejlődési tendenciáról van szó. A felsorolt adatok, amelyeket természetesen szaporítani lehetne, arról tanúskodnak, hogy $d + j$ helyén a hang előtt j áll, e , i hang előtt pedig d' vagy általánosabban megfogalmazva: a $d + j$ hangkapcsolat fejlődési tendenciája az volt, hogy a veláris sorba tartozó magánhangzók előtt j -vé vált a palatális sorba tartozók előtt megmaradt d' fokon. Valószínű, hogy így

indulhatott meg a fejlődés eredetileg a szlovénben is s ott is előbb lehetett pl. a *meja*, mint a *rojen*. Erre látszik utalni a freisingeni ószlovén *ge* = *d'e* partikula, a *meja* típusra ilyen régi időből nincs példánk, talán a középkori szlovén helynévanyag tüzetes átvizsgálása után lehetne e tekintetben biztosat mondani.

Később a čakavštínában és kajkavštínában ezt a kikövetkeztethető régebbi állapotot nagyarányú belső keveredés zavarta meg, amely olyan szavakból, elsősorban főnevekből, melléknevekből, melléknevek középfokából indult ki, amelyeknek ragozásában az eredeti *d + j* kapcsolat után hol *i* hol *e*, hol pedig *u* és *a* állt (később *o* is) s ezekben a szavakban hol a *j*, hol pedig a *d*-győzött általánosan, tehát az eredetileg feltételezhető *tud'i*, *tuja*, *tud'e* melléknévből lett *tuji*, *tuja*, *tuje*, az eredetileg feltételezhető **tvrđ'i*, **tvrja*, **tvrđ'e* középfokú melléknévből lett *tvrđji*, *tvrđja*, *tvrđje*.

Az elmondottakból kitűnik, hogy az eredeti *d + j* hangcsoport délszláv fejlődésében a szerb-horvát irodalmi nyelvi *dj* és a szlovén *j* között kimutatható egy észak-déli irányban fekvő átmeneti nyelvi sáv melyben *dj* és *j* egyaránt jelentkezik s mivel ennek az átmeneti nyelvi zónának északi határa éppen a Dunántúllal érintkezik, ezt a jelenséget a dunántúli helynevek magyarázatánál feltétlenül figyelembe kell venni, amint azt az előadó is tette.

Az eredetileg egymás mellett álló *t + j* és *d + j* kapcsolat fejlődésétől teljesen elüt az olyan kapcsolat fejlődése, amikor a két hang között redukált magánhangzó áll, tehát a csoport *-tj-*, *-dj-*. Az ilyen hangcsoport mind a szlovénben, mind a kajhorvátban megmarad *tj* illetőleg *dj* kiejtéssel, míg a szerb-horvát irodalmi nyelvben ez is *č*, ill. *đ* lesz.

pl. *cvětsje* > *cvetje*, ill. *cveće*

milosrděje > *milosrdje*, ill. *milosrđe*.

Ilyenformán semmi szükség sincs arra, hogy a zalamegyei *Gerengye* dülőnevet a szlovákból magyarázzuk, ez nagyon is elfogadhatóan megmagyarázható a horvátban is meglevő *greda* < *grěda* 'lápos réten levő földhát' szóból *-bje* képzővel. Ezzel a képzővel a szomszédos Muraközben is több régi helynév alakult: *Brezje*, *Bukovje*, *Pomorje*. Az eredeti *Grěd̄be* helynevet a magyar átvehette *Gerengye* alakban.

A dunántúli helynevek magyarázatában egy másik szláv hangtani kérdéssel kapcsolatban szeretnék olyasvalamire rámutatni, amire Stanislav nem igen gondolt. Ez a denazalizáció időpontjának kérdése. Ismeretes, hogy a magyar nyelv legrégebb szláv jövevényszavai között számos olyan van, amely még a régi szláv nazálisok emlékét őrzi mint pl. *rend*, *galamb* stb. Ugyancsak a dunántúli szláv eredetű helynevek között is van több olyan, amely a magyarban meg-, honosodott alakjában a régi szláv nazálisok emlékét őrzi. A Dunántúlt környező szláv nyelvekben, mint a kajhorvát, szlovén, hazai szlovén (vagy vend), szlovák a nazálisok idővel elvesztették nazális elemüket a régi *red* helyett *red*, a régi *golgb* helyett *golub*, *golob* ejtődik a horvátban, szlovénben stb.

Az általános fejlődési tendencia azt mutatja, hogy nyilván ez történt volna a dunántúli magyarság között élt szláv szórványok nyelvében is, ha ezek a szórványok időközben bele nem olvadnak a magyarságba. Felmerül mármost az a kérdés, hogy a Dunántúl déli és délnyugati perifériális területeitől eltekintve, ahol a szlávok mai napig megtartotta a nyelvét, éltek-e még a középkorban a magyarság közé ékelődött olyan szláv szigetek, amelyek már denazalizált szláv dialektust beszéltek. Mert nyilván csak ilyen szlávok nyelvéből vehettek volna át a magyarok nazális nélküli *Putyin*, *Huba*, *Boleta*, *Obreta*, *Geregye* alakokat, *Petin*, *Gqba*, *Bol'eta*, *Obreta*, *Grěd-ja* helyett. Ilyen feltevéseknél

mindig külön meg kell helyileg vizsgálni, hogy a feltételezett átvétel és a vele kapcsolatos hangjelenség korában kimutatható-e ott még szláv nyelvet beszélő csoport, egyébként nem szabad ilyen szláv neveket operálni. Hogy mikor ment végbe pl. a Dunántúllal határos kajhorvát és a Dunántúlba eső vend nyelverterületen a denazalizáció, azt nem tudjuk pontosan megmondani éppen e nyelvek hangtörténetének kidolgozatlansága miatt. S ezért minden olyan dunántúli helynévmagyarázatot, amelyben már ilyen denazalizált szláv alakok átvételével kell számolnunk, csak fenntartással fogadhatunk, amint azt az előadó is tette.

A szláv helynévmagyarázatoknak általában elhanyagolt oldala a helynévtípus kérdése. Sokszor szlavisták is, de még inkább szlavisztikával csak mellékesen foglalkozók meglegesznek azzal, hogy valamely helynév magyarázatához keresnek egy többé-kevésbé elfogadható alapszót s ebből valamely ismert szláv képzővel származékot konstruálnak, annak a vizsgálatával azonban nem igen törődnek, hogy az így nyert konstrukció hogyan illeszkedik bele az illető vidék helynévtípusai közé. Stanislav is sokszor ilyen módon jár el. Ez természetesen összefügg azzal, hogy éppen a dunántúlt környező szláv területeknek mint a kajhorvátnak és vendnek nemcsak helynévanyaga nincs rendszerezve, de még általános szóképzésének története sincs kidolgozva. A magyar nyelvészetben éppen részben előadó tagtársunk kutatásai folytán a társadalmi fejlődés nyomozásával párhuzamosan a helynevek vizsgálata annyira haladt, hogy bizonyos helynévtípusokról már tudjuk azt, hogy mikor jelennek meg vagy mikor szűnnek meg. Szilárd meggyőződésem, hogy rendszeres kutatással a szlavisztikában is tudnánk ilyen eredményeket elérni s bizonyos valószínűtlen, taláalomra konstruált etimológiákat már olyan alapon is el lehetne vetni, hogy az illető vidék és korszak helynévadási gyakorlata nem igazolja őket. Ha pl. a Muraközben 107 elfogadhatóan megmagyarázható középkori helynév közül 54 részint közszóból, részint személynévből az *-ъць* képzővel alakult és ilyen típusú helynév a szomszédos vendvidéken is bőven akad, akkor nagyon valószínű, hogy a vasmegyei *Terebec* név is inkább ilyen képzésnek fogható fel, mint egy *-itjo-* képzős alakulatnak, melyre közel s távolban nem tudunk példát felmutatni. Ilyen körülmények figyelembevételével az ember mindjárt óvatosabban, de egyben biztosabban is etimologizál.

2. Ezek a tárgyi megfontolások ébresztettek bennem további gondolatokat hazai szlavisztikánk feladatait illetően, amelyeket itt röviden befejezésként szeretnék elmondani. Az előadó tagtársunk részéről érintett vitás kérdések főképp abból adódnak, hogy még sok mindent nem végeztünk el, ami a biztos nyelvészeti és településtörténeti következtetésekhez szükséges. Megbízható nyelvészeti megállapításokat s ezekből továbbmenő történeti következtetéseket csak nagymennyiségű és filológiaiilag gondosan előkészített nyelvi anyagból lehet levonni. Mennyire biztosabban mozognánk pl. az előadó által érintett számos kérdés tárgyalásában ha pl. össze lennének gyűjtve a régi dunántúli szláv eredetű és szlávgyanús helynevek és személynévek, ha ki lenne dolgozva pl. a vend nyelvnek legalább a részletes hangtörténete és szóképzése, ha össze lennének gyűjtve a vend családnevek s hogy ne is említsem ha pl. rendelkezésünkre állna a kaj-horvát nyelv történeti szótára és mondjuk fel lenne dolgozva a szóképzése. Nem mondom, hogy mindezt nekünk kell elvégeznünk, de vannak feladatok, amelyeket csak mi tudunk megoldani, mert mi vagyunk az anyag birtokában. Csak egy példát említek: az Országos Levéltárban többek között Vas, Zala és Somogy megyékre vonatkozó kötetekre menő urbárium-anyag

van. A cédulakatalógus alapján ez az anyag könnyen kezelhető. Az urbáriumok nyelvi szempontból természetesen nem egyformán értékesek, némelyik szűkszavúan, az egyes községekben csak a telkek számát jelöli meg, némelyik azonban a jobbágyságot részletesen összeírja és így ontja a bőséges névanyagot. Ha majd valaki az ilyen típusú forrásokban heverő gazdag nyelvi anyagot felszínre hozza és rendszerezi, egyszerűbben tisztábban fogunk látni a dunántúli szlávok nyelvének kérdésében.

ANGYAL ENDRE:

Kniezsa előadása csak arról győzött meg, hogy a honfoglaláskori Dunántúl déli és nyugati területein valóban délszláv lakosság élt. A Balatontól északra fekvő területen nem látom ilyen világosan a helyzetet s így azt sem tartom lehetetlennek, hogy a Balaton és a Szlovák Érchegység közt esetleg — Kniezsa idevágó véleményével ellentétben — tényleg élhetett szlovák lakosság, talán délszlávokkal keverten. Mindenesetre úgy látszik, hogy ez valami »átmeneti terület« volt. Sajnálom továbbá, hogy Kniezsa megállt a helynevek kutatásánál s nem vette figyelembe a szláv jövevényszavak problematikáját, valamint azt a problémakört, amelyet S i m o n y i Zsigmond (Mariánovics Milán néven írott cikkeiben) már olyan szellemesen próbált fejtegetni: a magyar nyelvbe átjutott szlávos szerkezetek kérdését. Ezek a problémák is érdekesek lettek volna, éppen a Dunántúl és a honfoglaláskori magyar-szláv érintkezések szempontjából. A helynevek kutatásának nem szabad öncéllá válnia: bele kell illeszkednie a magyar-szláv társadalmi, történelmi, művelődési kapcsolatok kutatásába. A honfoglaláskori Dunántúllal foglalkozó szlavisztika fontos szolgáltatásokat tehetne például a magyar irodalom kutatásának, ha Molnár Erik történelmi, Gáldi László irodalomtörténelmi kezdeményezéseit folytatva, megpróbálná kibogozni azokat a szájakat, amelyek szellemi kultúránk kezdeteit a pannóniai szlávokhoz fűzik. Ismeretes, hogy a nemzetközi szlavisztika (gondolok itt elsősorban Grivec professzornak a második világháború előtt megjelent könyvére) sokat foglalkozott Pribina és Kocelj dunántúli fejedelemségének kérdésével és a gyérszámú források ellenére is sok adatot vagy meggyőző hipotézist hordott össze. Ezeket a nyomokon halad tovább archeológiánk is: gondolok itten Radnóti Aladár legújabb ásatásaira. A pannóniai »szláv kontinuitás« kérdése, a zalavári és pécsi szláv kulturális központ, Pribina és Kocelj templomalapításai: ezeket a problémákat érdemes volna a nyelvtudomány oldaláról is kiegészíteni vagy esetleg korrigálni. Nyelvtudomány és archeológia, történet és irodalomtörténet ilyenén való termékeny együttműködéséből sok haszon származnék tudományunkra, s mindez hozzájárulna ahhoz, hogy kultúránk kezdeteiről, a magyar-szláv kapcsolatok első századairól hitelesebb, igazabb kép alakuljon ki.

GÁLDI LÁSZLÓ:

Egy olyan szempontra szeretném felhívni a figyelmet, amely Kniezsa István előadását hasznosan egészíti ki. A Román Népköztársaságban I. Petrovici és más tudósok újabban több ízben próbálták meghatározni, milyen típusú szláv települések voltak a 9—10. század előtti Erdélyben. Azt hiszem, hogy éppen ama általánosabb szempontokra való tekintettel, amelyekre már Angyal

Endre utalt felszólalásában, igen fontos lenne a dunántúli szlávásra vonatkozó kutatásokat módszertanilag összehangolni vagy legalább párhuzamba állítani az Erdélyvel kapcsolatos kutatásokkal. A két probléma sok közös vonást mutat: mindkét esetben arról van szó, hogyan lehetne rekonstruálni egy olyan szláv nyelvű lakosságot, amely később eltűnt, illetve másnyelvű településekbe olvadt bele. Ha a kutatások efféle összehangolása megtörténik, szélesebb körképet nyerhetünk a különböző típusú szláv települések régebbi eloszlásáról.

MOÓR ELEMÉR:

Kötelességemnek tartom és sokan talán el is várják tőlem, hogy Kniezsa professzor előadásához hozzászóljak.

Ismeretes, hogy Kniezsa István volt az első, aki annakidején a Melich helyi vitában mellém állott. Ezzel szinte ellentmondásban látszó tény, hogy ennek ellenére Kniezsa barátom és én állandó vitában voltunk egymással a helynévkutatás és településtörténet kérdéseiben, aminek az a magyarázata, hogy a helynévkutatáson alapuló településtörténetnek korábban még nem volt kialakult módszere. Ez a vita, azt hiszem nem volt hiábavaló, mert sok speciális kérdés tisztázásán kívül lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a magyar településtörténeti kutatás módszere határozott formát öltött. Ma már mindenestre elképzelhetetlen volna, hogy nálunk egy olyan jellegű mű, mint Schwartz Elemérnek »A nyugatmagyarországi német helységnevek« című műve egyáltalán megjelenhessen; pedig ez a munka, amelyiknek nívója körülbelül egy falusi káplán szellemi nívójának felel meg, a régi Akadémia kiadásában jelent meg.

A lényegét és a kutatási elveket illetően Kniezsa és köztem tulajdonképp nem volt különbség. Mindketten azon az állásponton voltunk, hogy egyes magánosan álló helynevekből messzemenő településtörténeti következtetések nem vonhatók le. Továbbá mindketten igyekeztünk kutatásainkban a helynévanyagon kívül minden településtörténetileg számbajöhető forrást, amennyire ez lehetséges volt, következtetéseinkben tekintetbe venni. És mindketten azon a felfogáson voltunk, hogy nem előzetes nézetekhez kell bizonyítékokat keresni a helynevekben, hanem a tényekből kiindulva kell bizonyos megállapításokra eljutni. Végül egyetértettünk abban is, hogy a helynévkutatásnak politikai jelentősége nincs. Így politikai szempontból teljesen közönyös, hogy törökök vagy szlávok laktak-e a honfoglalás korában Kelet-Magyarország területén vagy pedig nyugati vagy délszlávok laktak-e Dunántúl bizonyos részeiben.

Kniezsa előadásából mindenesetre az a benyomásom támadt, hogy Stanislav a helynévkutatás kérdéseiben olyan elveket és módszert követ mint annak idején nálunk Melich. Kniezsa professzornak azokat az érveit, amelyeket Stanislav helynévmagyarázataival szemben felhozott, első hallásra teljesen helytállóknak tartom, bár ilyen dolgoknál egyes esetekben a részletes vizsgálat esetleg még változtathat a véleményen. Nem szabad ugyanis elfelednünk, hogy az egyes helynevek szlavicitását csak nagyon aprólékos nyelvi kritériumok alapján lehet megállapítani; így tehát az ember e téren tévedéseknek ki lehet téve. Ami pedig azokat a kritériumokat illeti, amelyek alapján én arra a meggyőződésre jutottam, hogy a Dunántúl északnyugati sarkában a magyar honfoglalás korában szlovákok laktak, úgy látom Kniezsa professzor előadásából, hogy a Pomogy-ra vonatkozó érveim mind alaki, mind jelentési szem-

pontból kifogástalanoknak mondhatók. Ami pedig azt az ellenvetését illeti, hogy az ilyen praepositíós szláv helynevek ritkák, ez tény, de mégis vannak, aminők pl. *Zamplén—Zomlín* Biharban, *Pamlén—Pomlín* Zalában.

Magyarország honfoglalás előtti szláv lakossága nagyon gyér volt — mert hisz máskülönben a magyarság elszlávosodott volna — és kétségtelenül apró nyelvi közösségekben élt. Ezért nem egészen bizonyos, hogy helyesen járunk-e el, amikor a helynevek vizsgálata alapján nagy területekre egységes jellegű szláv lakosságot próbálunk megállapítani. Lehetséges ugyanis, hogy nagyobb területek szláv lakossága nyelvileg és származásilag nem volt teljesen homogén. Az erdélyi szláv származású helynevek vizsgálata alapján például arra a megállapításra lehetne eljutni, hogy ha délszlávok voltak Erdély honfoglalás előtt lakói, akkor olyan délszláv nyelvet kellene részükre konstruálnunk, aminőt nem ismerünk. Ezért talán inkább arra lehetne gondolni, hogy Erdély szláv lakossága a honfoglalás korában nyelvileg nem volt egységes jellegű nép.

KNIEZSA ISTVÁN *válasza* :

H a d r o v i c s László hozzászólásával teljesen egyetértek.

Ami azonban A n g y a l Endre megjegyzéseit illeti, meg kell említenem, hogy a magyar nyelv szláv elemeinek feldolgozása a M. Tud. Akadémia ötéves tervének szerves része. Első része, a szláv jövevényszavakat tartalmazó kötet, a jövő évben jelenik meg, a második pedig, amely a szláv jövevényszavakkal kapcsolatos hangtani, szótani, mondattani és társadalmi kérdéseket dolgozza fel, 1953-ra van előirányozva. Mindkettőt én dolgozom fel. Ezekben a kötetekben természetesen minden véleményt tekintetbe veszek, akár elfogadom őket, akár nem.

Nehezebb kérdés a szláv szerkezeteknek kimutatása a magyarban. Ezen a téren még nagyon kezdetleges a kutatás mai helyzete, de nemcsak nálunk, hanem a szláv nyelvek területén is. Az ilyen szerkezetek vizsgálatánál ugyanis feltétlenül ki kell terjeszkedni a többi nyelvekre is, főleg a görögre, latinra és németre, mert sokszor előfordul, hogy maga a szláv szerkezet sem ősi, hanem valamely más nyelvi szerkezet fordítása.

A Pribina—Kocel-féle fejedelemségnek a magyarságra vonatkozó fontosságát nem látom olyan kétségtelennek, mint azt Angyal Endre Molnár Erik alapján feltételezi. A magyar nyelv állami terminológiája ugyanis biztosan nem ennek a különben jelentéktelen fejedelemségnek állami terminológiájából származik. Bár erre vonatkozólag semmiféle adatunk nincs (csak annyit tudunk, hogy a fejedelmet *knez*-nek hívták), nyilvánvaló, hogy ez vagy moráviai eredetű és akkor cseh-lengyel típusú, vagy pedig délnyugati szlovén és akkor horvát típusú volt. A magyar állami terminológia szláv része viszont kétségtelenül ugyanabból a forrásból származik, mint a román, ez pedig csak bolgár eredetű lehet.

Hogy nem szabad a vizsgálatainkat a dunántúli szlávokra vonatkozólag korlátozni, abban teljesen egyetértek. Magam kezdettől fogva az egész országra terjesztettem ki kutatásaimat. Hogy most csak a dunántúli szlávokról beszéltem, ennek oka egyszerűen az, hogy egy előadás keretén belül az egész ország szlávására vonatkozó kutatásaimról csak egészen vázlatosan számolhattam volna be.

Gáldi László felszólalására csak annyit jegyzek meg, hogy Petrovici idevágó munkásságát ismerem, de nem mindenben értek vele egyet. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül az erdélyi, sőt moldvai és havasalföldi szlávok nyomait sem.

A magam nyelvészeti kutatásaihoz várom a régészet segítségét. Ha ugyanis kiderülne, hogy a most folyó nagyszabású ásatások során Zalavárott és másutt jelentős északnyugati jellegű emlékek kerülnének elő, ez az én eredményeimet legalábbis kétségessé tenné. Tudtommal azonban éppen ellenkező a helyzet. A dunántúli szlávok a régészet tükrében is délszláv jellegűnek mutatkozik.

NYELVMŰVELŐ ANKÉT

1951 december 12.

Azt hiszem, azzal hogy az Osztály engem bízott meg az ülés vezetésével, nem pedig szakbeli nyelvészt, azt akarta kifejezésre juttatni, hogy a nyelv-helyesség ügye nem nyelvészeti szakkérdés, hanem közügy, mindnyájunk ügye.

Annak igazolására, hogy kellő időben is akadtak emberek akik ennek szükségességét belátták, felolvasok egy pár mondatot kiváló írónk, Déry Tibor felszólalásából, amely 1945-ben jelent meg, akkor, amikor az emberek többsége még a lakásában levő törmelékhalom eltakarításával foglalkozott, nem volt ideje padlót fényesíteni. Természetesen mi azt hisszük, hogy ez sokkal fontosabb kérdés, mint az egyszerű csinosítás, de az emberek többsége így gondolkodik. Déry ezt írta : »A magyar nyelv kiált segítségért. Ha nem hallgatjuk meg, elpusztul. Mind rosszabbul beszélünk és írunk, azaz lassanként megöljük a nyelvet. Mintegy hű és pontos tükörben nyomon követhetjük a nyelvben a közszellem ijesztő hanyatlását, a társadalmi fegyelem felbomlását. A könyv tükre a léleknek. Soha olyan lomposan nem beszéltek az emberek, mint manapság. A napi sajtó stílusa a pongyolaság ; közleményeiben, híreiben egymást érik a legsúlyosabb nyelvtani hibák, hirdetései szűrő nélkül kerülnek a lapba. A mozi, a köznyelv másik nagy nevelője, nem marad el a versenyben, a képfeliratokat kísérő szövegeket a nép legádázabb ellenségei találják ki, kik még az elemi iskola próbáját sem állnák meg. A rádió is tetézi a hanyagságot. A könyv is megrontja a nyelvet, nem beszélve az élmény-irodalomról, amelynél szennyesebb hullám nem söpört végig a magyar irodalmon. Az idegen művek tolmácsolásában olykor nem találni egyetlen mondatot sem, amely a legelemibb mondattani vagy nyelvtani szabályokat betartaná. A politikusok és a tudós előadók is nyomorítják a nyelvet...« Azóta valamit talán javult a helyzet, de mindenesetre kevés történt. Az Írószövetség legutóbbi konferenciáján látható volt, hogy az írók is sokalják a dolgot és rájöttek, hogy tenni kell valamit.

LÓRINCZE LAJOS

A NYELVMŰVELÉS ELVI KÉRDÉSEI

Az a probléma, amelynek megvitatására ma itt összegyűltünk, több mint egy esztendő óta egyre növekvő tömegeket foglalkoztat országunkban — de nemcsak nálunk, hanem a Szovjetunióban és a többi baráti államban is. Azt mondhatjuk, hogy a nyelv ügye, nyelvünk jobbá, szebbé tételének kérdése közügy, a magunk portáján nézve országos érdekű probléma lett.

Ennek az érdeklődésnek kisebb-nagyobb jelentőségű megnyilvánulását szinte naponta láttuk és látjuk. Az írók országos kongresszusán több felszólalásban is tárgyalták a nyelv ügyét. Az irodalmi folyóiratoknak ugyancsak szinte minden száma foglalkozik ezzel a kérdéssel. Napilapjaink hasábjain egyre sűrűbben bukkannak fel a nyelvhelyesség egy-egy részletkérdését boncolgató cikkek : újra divattá lett a nyelvcsöszködés, a nyelvi hibák pellengérré állítása. Nyelvünk ápolásának hivatalos és nagymultú fellegvárában, a Magyar Tudományos Akadémián ismét megkezdte működését a Nyelvművelő Bizottság. A Nyelvtudományi Társaság folyóiratai, felolvasó üléseinek s ezidei vándorgyűlésének programja szintén azt bizonyítja, hogy a nyelvtudomány is felelősséget érez az ügy iránt. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében külső szakemberek bevonásával nyelvművelő munkaközösség alakult a meg sokasodott teendők elvégzésére, a sokfelől érkező kívánságok, igények legalább egy részének kielégítésére. Mert azok az intézmények, amelyeknek országos jelentőségüknél, helyzetüknél, messzehangzó szavuknál fogva hatásuk van a nyelv ügyére, fejlődésére : a napilapok, a folyóiratok, a rádió, a könyvkiadók — de számtalan más intézmény és magánosok is — egyre inkább szükségét érzik annak, hogy napi problémáikban tanácsot kérjenek s alkalmakként összeüljenek a nyelvtudomány munkásaival a nyelvhelyesség gyakorlati és elméleti kérdéseinek megbeszélésére, megvitatására.

Mindez természetesen távolról sem jelenti azt, hogy nyelvművelésünk terén minden rendben van. A kérdés negatív oldaláról még nem beszéltünk, csak annyit állapítottunk meg, hogy a nyelvművelés kérdése iránt újból feléledt az érdeklődés.

Éppen ezért nagyonis elérkezett annak az ideje, hogy összeüljünk, írók, nyelvészek, pedagógusok, üzemi dolgozók, hogy számot vessünk azzal, amit

eddig csináltunk, megvizsgáljuk, *helyes elveket követünk-e, jól tűztük-e ki munkánk célját, ismerjük-e annak legfontosabb kérdéseit? Mi az, amit a multból át kell mentenünk, s mi az, amivel nem azonosíthatjuk magunkat?*

1. Nyelvművelésünk kérdésének felülvizsgálása több szempontból is időszerűnek látszik.

Az első, általánosan és mindenkor érvényes ok az, hogy a nyelv állandóan változik. Bizonyos elemei szinte szemünk láttára, mások egy-két emberöltő alatt alakulnak ki, ismét más elemei viszont évszázadok, sőt évezredek óta változatlanok. Mint Sztálin elvtárs is rámutatott, a nyelv szerkezetének alapjai igen hosszú idők folyamán változatlanok maradnak. De pl. a szókincs változásának mi is tanui lehetünk és vagyunk is.

Amikor egy-egy szóról azt érezzük, hogy *régies*, akkor voltaképpen a szó kihalásának, eltűnésének utolsó periódusát állapítottuk meg. Az *enmagam* szót pl. régiesnek érezzük; a *tenmagad*-at talán méginkább. A *minnenmagunk*, *tinnenmagatok* stb. szavakat pedig — amelyek nemrég még a Helyesírási Szabályzatban is szerepeltek, — meg sem értenék sokan. Ugyanígy persze vannak szavaink, amelyekről azt érezzük, hogy *még* nem tartoznak bele teljesen szókincsünkbe, *még* szokatlanok, *újak*.

Sok változást tapasztalhatunk az egyes szavak jelentésében is. Különösen persze akkor, ha nemcsak a saját tapasztalatunkra támaszkodunk, hanem a régi írók, vagy egyéb régi írások vallomásait is számbavesszük.

Ezek a változások nem bukkannak fel tömegesen, s nem is történnek egyik napról a másikra, hanem lassú átmenettel (ahogy pl. kezd ma már kikopni a használatból a *látnök*, *tudnök*, *látniok*, *tudniok* alak s általánossá válni ennek rovására a *látnánk*, *tudnánk*, *látniuk*, *tudniuk*), olyan lassan, hogy a nyelvben ezáltal zavar nem keletkezik. Az azonban bizonyos, hogy egy idő múlva a nyelvérzék — a megszokás révén — az újat, az általánosan használtat érzi helyesnek. Hiába jelentett valamikor pl. az *ildomos* szó annyit, mint 'ravasz, okos', ma már ez a használata zavarná a megértést, helytelen volna, mert mindnyájunk tudása szerint 'illelmes'-t jelent ez a szó, sőt már ebben az értelemben is ritkán használjuk. S az *ural* szavunk még különösen az idősebbek tudatában annyit is jelent: 'urának ismer el'. A vers is azt mondja: »őket sem uraltam, téged sem *urallak*« — s ma már általánosan ismert jelentése mégis annyi, mint 'uralkodni valamin'.

A nyelv tehát változik, így a helyesség ismérve, normája sem maradhat változatlan. A változásokat időnként kötelesek vagyunk tudomásul venni, mert különben menthetetlenül elrugaszkodunk a valóságtól, elmarad a dogma az élettől. Pedig a tapasztalat azt mutatja, hogy ilyen esetekben az élet szokott győzni. A nyelvi változást még akkor is tudomásul kell vennünk, ha azt nem tartjuk logikusnak, nem tartjuk helyesnek. A tegnapi helytelenségek ma már nyelvténné válván — ezt mutatja a nyelv története és a nyelvművelés története is —, nem kifogásolhatók, s az ellenük való harc felesleges, sőt káros is. Ezért

időnként újra és újra meg kell vizsgálnunk, nem jutott-e túl a gyakorlat az elméleten, s meg kell teremteni az egészséges egyensúlyt a kettő között.

Az elmélet és a gyakorlat ilyen felülvizsgálása tehát időről időre mindig szükséges, de különösen időszerű nálunk most.

A mi nyelvhelyességi fogalmaink, tudásunk főképpen két szabálygyűjteményen, mondhatnám nyelvhelyességi kódexen alapszik. Az egyik, amelyet a művelt nagyközönség forgatott, A Pesti Hírlap Nyelvőre, a másik amely az iskolák révén vált közzismertté: Pintér Jenő és munkatársai Magyar Nyelvvédő Könyve. Főként az utóbbinak a hatása volt nagy: az iskolák, különösen amelyek a szerkesztő főigazgatója alatt voltak, versenyt terjesztették, több kiadásban sok-sok ezer példányban kelt el. Pedig ezek a kódexek bizonyos mértékig már születésükkor is időszerűtlenek voltak. Ez különösen az utóbbira vonatkozik erőteljesen, amely igen sok esetben kritika nélkül átvette a régebbi nyelvművelő kiadványoknak, elsősorban a több, mint félévszázaddal (1879) azelőtt megjelent Antibarbarusnak a kifogásait és nyelvhelyességi normáit. Sőt, még dogmatikusabban védte a régít az újjal szemben, mint Simonyi; lényegesen merevebben, egyoldalúbban, érzéketlenebbül szemlélt mindent, ami új (olyan korban jelent meg, amikor minden új gyanus, minden új rossz volt). Pintérnek eszébe se jutott feltenni azt a kérdést, mi következik abból, hogy bizonyos nyelvi tények mereven, makacsul, évtizedes üldözés ellenére is tartják magukat, sőt, szinte mindenki egyformán használja és érti őket, s nem tud meglenni nélkülük. (A továbbiak során ezekre bőséges példaanyagot fogok bemutatni.)

2. De nemcsak a nyelv változása, s a nyelvhelyességi adattárak átvizsgálása és felfrissítése teszi szükségessé a nyelvművelés kérdéseinek alapos megbeszélését. Nemcsak a nyelv változott az Antibarbarus és a Magyar Nyelvvédő Könyv megjelenése óta. Még fontosabb az az *óriási változás, amely azóta társadalmunk szerkezetében bekövetkezett. E változással a nyelvről vallott nézetünk, felfogásunk, s ezzel a nyelvművelés célja, funkciója, módszere és területe is természetszerűleg lényeges változáson ment keresztül.*

Ezekre a kérdésekre a továbbiak folyamán még részletesebben kitérek.

Hogy a nyelvművelést nem folytathatjuk ott, ahol 1945-ben abbahagytuk, mutatta az a bizonytalan tapogatózás, amely a felszabadulás után erre a mozgalomra jellemző.

Magától értetődően felmerült és felmerül mindnyájunkban a kérdés: miért lett *ma* időszerűvé nyelvünk művelésének, ápolásának a kérdése? S mi volt annak az oka, hogy nemzeti kultúránknak ezt a nyilvánvalóan fontos területét szinte a legutóbbi időkhöz elhanyagoltuk?

A válasz egyik része az, hogy a művészet, a kultúra kérdései közvetlenül a felszabadulás után természetszerűleg nem vehették fel a versenyt egyéb időszerűbb feladatokkal. A mindennapi kenyér kérdése, a föld, a vasút, a szövetkezetek, a bánya, az ipar kérdése — hogy a sorsdöntő politikai küzdelmek-

ről ne is beszéljek — mondom, ezek kerültek egymásután sorra a párt, a kormányzat munkaprogramjában.

De ez csak egyik része a kérdésnek. A gyakorlat azt mutatta, hogy lényegesen korábban hozzáfogni a kérdés tisztázásához a siker reményében aligha lehetett volna. Az a néhány vállalkozás, amely 1946-ban kisebb-nagyobb lendülettel elindult, hamarosan hamvába holt. Nem tudta megtalálni a maga igazolását abban, amit a multból örökölt; annak emléke inkább befullasztott, elnyomott minden kísérletet.

Ez a terhes örökség *a nyelv művelés legutóbbi idejének világnézeti alapja és módszere* volt. Hogy ennek az átmentése a koalíció idejére mit jelentett volna, igazában nem is mutatkozott meg. Legfeljebb egy-két vitából, hírlapi megnyilvánulásból lehet sejteni, mi az, amit a nyelv művelés gyakorlati vetülete jelent.

A helyes magyarság ügyében a fővárosi iskoláknak kiküldött rendelet pl. fontosnak látja hangsúlyozni azt, hogy »a helyes magyarság kérdése sosem szállhat alá holmi túlzó sovinizta... vagy éppen fővárosellenes propaganda szolgálatára« (vö. Nyr. LXX, 84). Az egyik polgári lap cikkírója nyíltan kimondja: »a purizmus világnézetet jelent. Az ellenforradalom világnézetét« (Haladás, 1946. júl. 4.).

Ennek az aggodalomnak valóban megvolt az oka. (Természetesen nem a mozgalmat megindító személyek miatt, hiszen a leglényegesebb megmozdulás 1946-ban olyan író nevéhez fűződik, mint Déry Tibor!)

Nyelv művelésünk történetében elég gyakran elhangzik a vészkiáltás a nyelv romlásáról, gyakran felidézik nyelvünk küszöbön levő halálának rémét, amely egyben a nemzet végóráját is jelentené. A »romlás« általában a változásra szokott vonatkozni, a nyelvben felbukkanó újra. Főként az idegen szavakra, s a régítől különböző, a régi nyelvben ismeretlen szerkezetekre. »Olyan zagyva nyelvnek — olvassuk A Pesti Hírlap Nyelvőrében —, amelynek szókincse idegen szavaktól tarkáll, eredeti szerkezete, mondatfűzése pedig napról-napra satnyul, csak kevés tartóereje van. Azok, akik ilyen nyelvet beszélnek, márhólnapra átnyergelhetnek egy másikra, csak épp hangsúlyukat kell némiképp megváltoztatni.«

Hasonló gondolatokat — különösen laikusoktól — tucatszámra idézhetnénk, néha erősebb megfogalmazásban is. Ebből a felfogásból logikusan következik, hogy az idegen szavak kiirtása nemzetvédelem, használata viszont — ezt is gyakran kimondták — árulás, nyelv- és nemzetgyalázás. »Lealacsonyítanánk nyelvünket, ha megtünnök, hogy idegen salak lerakódóhelyévé váljon« (Msn. X, 113). Ennek az önmagáért való nyelv védelemnek célja és egyben forrása is a nemzeti felsőbbrendűség-tudat, a "kultúrfölény" mindenáron való mutogatása, amely egyenes vonalban halad a túlzó sovinizmus, a faji gőg, más népek megvetése felé. Ugyanakkor befelé is a meghasonlást szolgálja, a gyűlöletet szítja város és falu, idegenből jött magyar és törzsökös magyar, értelmiségi és munkás

között. »Az igazi úriember ne csak tiszta ingben járjon, hanem beszédében is válogassa meg szavait. Az aljnép elmehet a zaciba, de az úriember csak a zálogházba mehet. A magyar hadseregben is nemcsak azt kellene becsukni, akinek a szuronya rozsdás, hanem azt is, akinek a nyelve szennyes« — vallja Pintér Jenő egy diák nyelvvelővel együtt (Magyarosan VII, 60), egyben ízelítőt adván nyelvvelésünk alaphangjából és módszeréből is.

Mondanom sem kell, hogy azoktól a tudósoktól, akik — különösen a két háború közti nyelvvelő mozgalom felújulása idején — kezdetben irányítóként, később alkalmi cikkíróként résztvettek a nyelvvelés munkájában, mi sem állt távolabb, mint ezeknek az érzelmeknek a tudatos táplálása. De a mozgalomban — természetesen nem véletlenül — ez lett belőle, ezért így kell vele számolnunk.

3. Ha már most ezt a multat nem vállaljuk, mi az, amire építhetünk, ami nyelvvelő munkánkat jogosulttá, szükségessé teszi?

A választ már megadta erre nyelvvelésünk egy esztendeje. Nem eredményeiben egyelőre csak létében, újraéledésében, felszabadult mozgásában.

Ezt a változást — a nyelvtudomány terén bekövetkezett más alapvető változásokkal együtt — Sztálinnak a nyelvtudomány kérdéseivel foglalkozó nyilatkozatainak köszönhetjük. Sztálin cikkei megvilágították a nyelv lényegét és a társadalomban betöltött fontos szerepét. A nyelv nem az embertől külön életet élő organizmus, hanem társadalmi jelenség, feladata az, hogy a társadalmat szolgálja. »A nyelv szerszám, eszköz, melynek segítségével az emberek egymással érintkeznek, kicserélik gondolataikat és kölcsönösen megértik egymást«. Továbbá: »olyan nyelv nélkül, amely érthető a társadalom számára és közös annak tagjai számára, a társadalom megszűnik termelni, felbomlik és megszűnik mint társadalom létezni. Ebben az értelemben a nyelv, az érintkezés eszköze, egyúttal a társadalom harcának és fejlődésének is eszköze« (A szovjet nyelvtudomány kérdései 238).

A nyelvvelés tehát nem a nyelvért van, hanem, mint a nyelv maga is, az emberért, a társadalomért. Ez a súlyponteltolódás — azt hiszem — alapvető különbség a régi és az új nyelvvelés között. A nyelv ápolása, fejlesztése, gazdagítása, »tisztogatása« nem azért történik, hogy ezzel azt az idegen szennytől, salaktól megtisztítsuk, hanem azért, hogy minél megfelelőbb eszköze legyen az emberek érintkezésének, a gondolatközlésnek, minél használhatóbb fegyvere a társadalom harcának, minél alkalmasabb hordozója és terjesztője a nemzeti műveltségnek.

Természetesen változik ezzel a nyelvvelés területe és módszere is : nem a minden áron való irtogatás, nem az idegen szavak minden áron való üldözése a cél és módszer, hanem a pozitív nyelvvelés, a nyelv kultúrájának és a nyelvi kultúrának minél magasabbra emelése. Kazinczy és Kölcsey nemzedéke a polgári haladás ügyével kötötte össze a nyelv kultuszát, csinosítását, gazdagítását. A mi feladatunk a nyelvet a műveltség várának bevételéért, a műveltség

közkinccsé tételéért folytatott harc alkalmas fegyverévé tenni, a szocialista fejlődés szolgálatába állítani.

4. Most nézzük meg közelebbről nyelvművelésünk néhány fontosabb kérdését és területét, hogy a gyakorlatban mutassuk meg a különbséget a régi és az új felfogás között.

Nézzük elsősorban az *idegen szavak* kérdését. Az eddigi nyelvművelésnek vitathatatlanul ez a legnépszerűbb területe. Ezen keresztül, az idegen szók üldözésén keresztül kapcsolódhatott be legkönnyebben a nyelvtisztogatásba, »az idegen dudva gyomlálásába« laikus és szakember, középiskolás diák és nyugdíjas postatiszt egyaránt. De ez okozta a legparásabb vitákat a nyelvtudósok között is.

Két alapvetően ellentétesnek látszó álláspont körvonalai bontakoznak ki a nyelvművelés multjából és közelmultjából s mindegyiknek van tudományos képviselője és bizonyos fokig tudományos apparátusa is. (A két egymásnak ellentmondó álláspont voltaképpen a polgári ideológiának két különböző megjelenési formája: a nacionalista — sovinszta illetőleg kozmopolita felfogás vetülete.) Az egyik szerint — mindennapi megnyilvánulásában ez volt a hangosabb, mert egyszersmind hivatalos álláspont is volt — minden idegen szó kárára van nyelvünknek, sajnálnunk kell, hogy egyiket-másikat már ki sem tudjuk irtani. A megokolás tartalmában alig, csak a megfogalmazó vérmérséklete szerint különböző:

»Az idegen szók tömeges használata két bajjal jár: egyrészt sérti esztétikai érzésünket, mert tarkává teszi beszédünket, másrészt veszedelmes, mert kiszorítja eredeti szavainkat, vagy elsorvasztja jelentésük fejlődését« (Zolnai Gyula, Msn. I, 6—7). Ugyanez a gondolat továbbfejlesztve: »saját nyelvi értékeinknek kicsinylésével és az idegennek túlbecsülésénél fogva az *idegen szókat*, főképp a latin-görög, illetőleg nemzetközi kifejezéseket oly nagy mértékben kedveljük, hogy e miatt eredeti szavainkat elhanyagoljuk és feledésbe juttatjuk, ... és szókinccsünket illetéknéppen az elnemzetköziesedés, nyelvünket a keveréknyelvvé válás veszedelmének tesszük ki« (Zolnai Gyula, Msn. III, 149—50). Költőibb megfogalmazásban így hangozik az idegen szók elleni vád: »elrútítják, felemássá, korccsá teszik nyelvünket.« »Szállást adtunk nekik, de aztán kivernek bennünket a házunkból. Nem maradnak veszteg. Kenyeret kérnek. Nem gazdagodást jelentenek, hanem szegényedést. Hasonértékű magyar szavainkban előbbutóbb fogalmi hasadás támad, jelentésük bővül, vagy szűkül, kirekednek az élet vérkeringéséből, panganak, lassanként feleslegessé válnak, elsorvadnak és meghalnak« (*A Pesti Hírlap Nyelvőre*, 8—9).

Persze idézhetnénk szangvinikusabb megjegyzéseket is, régebből és a közelmultból, dilettánsoktól és szakemberektől egyaránt. Elégedjünk meg eggyel mutatóba: Az idegen szavak használói »szép hazai nyelvünket nemcsak hogy kifosztogatják, beundokítják, hanem még koldusnak, éhenkórásznak is bélyegzik, mely alamizsnára szorult s melynek meg kell elégednie a gazdag urak

asztaláról hulló hitvány morzsákkal» (Volf, Nyr. I, 396). S nyelvünk elkorcsosulásának veszélye nem is a messze távolban van, hanem itt fenyeget már a hátunk mögött. Az egyik kiváló nyelvész és nyelvművelő, összeszámlálván az írók, politikusok, tudósok, újságírók használta latin szavakat, kénytelen megállapítani: »Mindhiába! A fejlődés szókincsünkben az eldeákosodás, az elnemzetköziesedés... felé halad« (Zolnai Gyula, Msn. III, 70).

Ez az érem egyik oldala (mondanom sem kell, hogy az említett tudósok nem képviselték ilyen mereven és következetesen álláspontjukat pl. a már meghonosodott idegen szavakkal szemben). A másik oldalon áll az idegenszókedvelők viszonylag kis tábora. Kicsiny, mert valóban »erkölcsi bátorság kell hozzá, hogy valaki... szembehelyezkedjék álnemzeti illúziókkal (vö. Zolnai Béla, *A műkedvelő Purista lelkialkata* 16). Szerintük a nyelvnek és a nemzetnek egyenesen érdeke, dicsősége, gazdagodása az idegen szavak befogadása. »Semmi idegen szó nem fölösleges a nyelvben, mert ha látszólag fölösleges is, a nyelv örök zsenije lefoglalja valami különleges jelentésárnyalatra és hangzásban magyarrá teszi... Végeredményben tehát gazdagodik vele a nyelv... (Zolnai Béla i. m. 10—11).

De mielőtt a kérdésben döntenénk, nézzük meg, mi a nyelvtörténet vallomása az idegen szavak kérdésében.

Minden nyelv szókincsének jelentős részét teszi a más nyelvből, illetőleg nyelvekből való átvétel. Ez természetes is. Azoktól a népektől, amelyekkel közvetve vagy közvetlenül érintkezünk, megismerünk, átveszünk tárgyakat, fogalmakat, s természetesen azokkal együtt az elnevezéseket is, hiszen »a nyelv közvetlen kapcsolatban van az ember termelő tevékenységével és nemcsak termelő tevékenységével, hanem az ember minden egyéb tevékenységével is munkájának valamennyi területén...« (*A szovjet nyelvtudomány kérdései* 228).

Ha ezekről le akarnánk mondani, az emberi haladásról kellene lemondanunk.¹ De nyelvünknek ezekről a kincseiről, régi jövevényszavainkról senki sem akar lemondani, bár sok — különösen dilettáns — puristában él a titkos, néha félig-meddig ki is mondott óhaj: bárcsak ezek se kerültek volna bele nyelvünkbe.² S mégcsak azt sem mondhatjuk róluk, hogy szükséges rosszak, amelyeket kénytelen-kelletlen eltűrünk.³

Összefoglalva: *a nyelvek története általában azt bizonyítja, hogy más nyelvekből való szókölcsonzás miatt egy népnek sem kell szégyenkeznie; s az egy nyelvet sem szennyezett be, egy nyelvet sem rontott el.*

¹ A *Le Temps* szerint (1904. szept. 26.) az új találmányok ártalmasak a francia nyelvre, mert nem lehet helyes új francia szót teremteni rájuk s így rontják a nyelvet. (Idézi Berczik, *A mi édes magyar nyelvünk* 17.)

² I. S. szerint pl. szláv szavaink száma »ha közülük csak a valóban szükségeseket, az általában használtakat, a ki nem írhatókat (én emeltem ki, L. L.) vesszük tekintetbe, igen megkevesíthető. (V. ö. Dengl, *Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus* 319.)

³ »Az idegen szavaktól éppoly kevésbé lehet megóvni az egyes nyelveket, mint ahogy nem lehet a gyermeket megóvni attól, hogy nemkívánatos szavakat és kifejezéseket meg ne tanuljon.« (W. Eitzentől id. Dengl i. m. 405.)

Most nézzük meg, igaz-e az a vád, hogy az idegen szavak jó magyar szavakat szorítanak ki, azok halálát idézik elő. Ez tudományosan egyáltalán nincs bebizonyítva. A régi átvételek esetében általában nem is volt magyar szavunk az illető tárgyra vagy fogalomra. Nyelvünk újabb története pedig azt mutatja, hogy vagy együtt él az idegen és a neki megfelelő régi, illetve az esetek többségében új (csinált, fordított) magyar szó; vagy pedig inkább a magyar szó szorítja ki az idegent. Zolnai Gyula pl. úgy látja, hogy »az egyre jobban kedvelt idegen szók miatt a lekicsinyelt eredetiekről lassanként egészen megfeledkezünk« (Msn. III, 145). Nincs *csíptető*, csak *cvikker* (ma már egyik sincs, mert maga a tárgy is eltűnt); nincs *látóhatár*, csak *horizont* (van, de mást jelent); nincs *cipész* csak *suszter* (írásban inkább csak *cipész* van, viszont ezt nem lehet minden esetben alkalmazni a *suszter* helyett); nincs *lélektan*, *válság*, *viszonylat*, csak *pszichológia*, *krízis*, *reláció* — én azt hiszem ezekben az esetekben inkább a magyar szavak élnek.

Az a vélemény, hogy az idegen eredetű szó beszennyezi, rontja nyelvünket, arra a gyakorlati következtetésre vezet, hogy ezeket amennyire csak lehet, el kell távolítanunk nyelvünkől. Minél erősebb ez a meggyőződés, annál kevésbé van tekintettel arra, hogy az operáció után a nyelv be tudja-e tölteni hivatását a kívánt mértékben: nem lesz-e szegényebb a szókincs, nem lesz-e jelentésbelileg túlerhelt egy-egy szó, nem válik-e bizonytalanná terminológiánk és nyelvi tudatunk?

Nézzük pl. Pintér Jenő *Magyarító Szótárát* (Bp., 1938.), amelynek a legnagyobb hatása volt a háború előtti években: mi történék szókincsünkkel, ha kezdeményezései érvényre jutnának?

Pintér sok olyan szóra is kiterjeszti a magyarosítási kényszert, amelyeknek idegen voltáról már igen kevesen tudnak. *Nulla* helyett pl. *semmi*-t mond. Régi jó *forma* szavunkat (amelyet már Simonyi sem helytelenített), s amely már úgy beleszövődött nyelvünkbe, mint az *iskola*, *tábla*, vagy akár a *torma*, ugyancsak mással cseréltetné fel. S vajjon nyer-e vele a nyelv és a nyelvet beszélő társadalom, ha *durmol* helyett *alszikot* mondunk? Azonos-e az *elegáns* az *ízléses* szóval, a *komótos* a *kényelmessel* a *kreatura* a *teremtmény*-nyel? Akkor mondunk-e *vircsaftot*, amikor *gazdálkodást* akarunk mondani? De ne legyünk túl szigorúak, mert itt még csak árnyalati (bár egyáltalán nem jelentéktelen) eltérésekről van szó. De egész sor szóajánlás van — s ez nem ritkán alkalmazott módszere magyarító szótárainknak —, amikor két különböző tárgy vagy fogalom kapna egyetlen nevet. Néhány ilyen ajánlás: *rödlí* = szánkó, *virslí* = kolbász, *drapp* = vajszinű, világosbarna (itt az a baj, hogy a világosbarna is más lehet, mint a vajszinű, és egyik sem drapp); *kompót* = befőtt (azt hiszem, ma már a legtöbbünknek a tudatában a cukros vízben megfőtt és azonnal tálalt gyümölcs a kompót, ha meg üvegekben tárolják, konzerválják, *befőttnek* nevezzük. Ha így van, nem kell kiirtani a *kompót*-ot, hiszen »édes«-testvére, a *káposzta*, ha más úton is, de úgyis rég megérkezett már). A *garázs* sem azonos a kocsiszínnel,

ahogy a *járdát* sém lehet gyalogút-ra változtatni, félreértések veszélye és nyelvünk szegényítése nélkül.⁴

Akkor sem nyerünk a magyarosításon, ha az idegen eredetű konkrét tárgyat jelölő nevet beolvasztjuk egy gyűjtőnévbe: tehát pl. *bonbon* helyett *nyalánkság*-ot, *édesség*-et mondunk. — S ugyancsak furcsa lenne elfogadni azokat a magyarosításokat, amelyeket Pintér korának a szelleme sugallt; bár természetesen nem is lehet megkívánni egy 1938-ban megjelent magyarító szótártól, hogy a politikai élet ma használatos idegen szavainak olyan értelmezést adjon, amelyet ma is el tudnánk fogadni. Mutatóba néhány: *agitál* = izgat, *dialektika* = vitatkozó ügyesség, *kampány* = munkaévad, sajtóharc, (választási) küzdelem, *propaganda* = terjesztés, *szabotál* = amerikázik, halogat, húzza a dolgot...

A sort lehetne folytatni a különböző körmönfont szóajánlatokkal, a háromszótagos idegen szó helyett javasolt nyolc szótagos magyar összetételekkel, de most nem ez a célunk.

Mi következik az elmondottakból?

Azok ellen az idegen szavak ellen, amelyeknek hasonló értékű magyar megfelelőjük nincs, felesleges, sőt káros harcolni. Nem lehet mellőzni akkor sem, ha lényeges jelentésárnyalata fejlődik ki a vele párhuzamosan használt magyar szó mellett(pl. dáma — asszony, náció — nemzet stb. vö. Zolnai Béla, MNy. XVIII, 114). (Zárójelben megjegyzem, hogy a magyar ember számára nehezen kiejthető szavak természetszerűleg nehezen vagy egyáltalán nem tudnak beleolvadni nyelvünkbe. A magyar hangrenddel ellenkező felépítésű szavak pl. általában nem maradnak meg eredeti formájukban.⁵ A manapság is többször hallott *brosúra* pl. a legtöbb magyar fülnek szokatlan, tehát kellemetlen hangzású.)

De a fentiek nem jelentik azt, hogy végeredményben az idegen szavak korlátlan beáramlásának, használatának a hívei vagyunk! Nem értünk egyet azokkal sem, akik a szükségesség mértékét erősen ki akarják terjeszteni, azzal az érveléssel, hogy: nincs két olyan szó nyelvünkben (és a nyelvekben), amelynek azonos lenne a jelentése; akik szerint tehát bármilyen, bármennyi idegen szó jön, csak gazdagodik vele a nyelvünk.

Ezzel a felfogással — mint mondtam — nem érthetünk egyet. Ez zűrzavarra, anarchiára vezet.

Először is ezen az alapon egész Európa nyelvkincsét összehordhatnánk nyelvünkbe. Számolnunk kell azután azzal is, hogy a nyelv felvevőképessége sem végtelen, egy bizonyos fokon túl nyilván az is kimerül. Továbbá olyan

⁴ A garázs szó alakjára nézve helyesen jegyzi meg Zolnai Béla: »a garázs már meg honosult jövevényyszó... Igen szépen hangzik, rövid és tömör, magyaros formájú, min a darázs, varázs, parázs« (*A műkedvelő Purista lelkialkata* 10.).

⁵ Felmerült már az a kívánság is, hogy az idegen szavakat írásban és kiejtésben őrizzük meg eredeti formájukban, hogy bele ne olvadhassanak nyelvünkbe (v. ö. Msn. II., 85.). Ez természetesen tarthatatlan álláspont.

nyereség kedvéért, amely a jövőben is bizonytalan — hogy t. i. a pillanatnyilag *feleslegesen* használt idegen szó valamikor majd külön jelentésárnyalatot, szint fog jelenteni a nyelvben —, nem adhatjuk fel azt, hogy a nyelv valóban a megértés, a gondolatközlés eszköze legyen mindnyájunk számára. Nem szabad sohasem elfelejtenünk azt, hogy nem két-három inyenc mulatságáról, egyéni kedvteléséről, hanem nagy tömegek, az egész nemzet érdekéről van szó. A »nehezen megfogható, fennlebegő szubtilitások értelmi játékaik« (Vö. Zolnai Béla i. m. 3) nem adhatnak jogcímet és okot arra, hogy valamilyen sznob zsargont kifejllesszünk, vagy kifejllesztésének útját egyengessük. Mert erre nagyonis megvan a lehetőség. Az idegen szavaknak mindig megvan az egyéni ízük, a varázsuk, nem mindennapiak, mások, mint amit az emberek általában használnak, tudást, műveltséget sejtetnek. S a használat mértéke és határa beláthatatlan, a lehetősége korlátlan. Az említett magyarító szótárban ilyen szavak is szerepelnek, mint *lejder* = sajnos, — ami arra mutat, hogy ezt a szót is szokás volt használni. Ilyenekre gondolva mondta Lenin: »Rontjuk az orosz nyelvet. Idegen szavakat használunk *szükségtelenül*« (Lenin: *Az irodalomról* 171. Szikra 1949.).

Felfogásunk szerint tehát úgy kell feltenni a kérdést, hogy az idegen szó jelent-e gazdagodást, többletet, új nyelvi eszközt az eddigiekhez; továbbá, hogy nem veszélyezteti-e az érthetőséget. Tehát hogy alkalmasabbá teszi-e, illetőleg nem gátolja-e a nyelvet funkciója betöltésében.

Ugyancsak az érthetőség szempontjait vetjük fel a kiszélesedett hatókörű szakszókincsekkel, illetőleg a bennük talált idegen szavakkal kapcsolatban is.

Gondoljuk meg, beszélhetünk-e, írhatunk-e ma az irodalom, a művészet kérdéseiről azon a tolvajnyelven, amelyet még a kevés beavatott sem értett egyformán? Emlékezzünk egy-egy régi színikritikára, tárlatismertetésre. A nyelv nem inkább gátolja-e az ismeretek terjesztésének, a művelődés közkinccsé tételének, ha elzárkózunk az érthetetlen szavak homályába.⁶ Ma a tömegeknek beszélünk ezekről a kérdésekről; úgy kell beszélünk, hogy a nyelvi forma ne elrejtse, hanem világossá tegye a tartalmat.

De újabb és újabb tömegek jönnek az egyes tudományos szakmákba is. E szakmák hozzáférhetővé tételét is kár feleslegesen gátolni a kiküszöbölhető idegen terminusokkal.

Még jelentősebb kérdés különféle iparágaink szakszókincsének a kérdése. Országunk hatalmas mértékű iparosodásával egyre nagyobb és nagyobb tömegeknek kell elsajátítania iparunk szókincsét, amely ma jórészt idegen. Ipari szaknyelvünknek a nehezen elsajátíthatóságon kívül az is a baja — ami ugyancsak akadálya a termelésnek —; hogy nem egységes. Ugyanannak a fogalomnak — mint több megnyilatkozásból tudjuk — a különböző üzemekben más és más neve van, de az is megeskik, hogy ugyanaz a név más és más fogalmat jelent.

⁶ Pl.: »Olgyay bizarrsága differenciáló, pittoreszk. Bizarr fényvibrációval bravúros pikáns s szuggerálni képes a saját impresszióit« (ldézi a Nyr. XXXIV, 272).

Ennek az állapotnak a felszámolása igen sürgős és fontos feladat, jó megoldása a szakmatanulást és az üzemek közti tapasztalatcserét, tehát közvetve a termelést segíti és gyorsítja. De a magyarítás kérdését itt sem szabad öncélúan kezelni. A fő szempont itt is az egység és az érthetőség. Egy-egy iparág nyelvének teljes és azonnali megváltoztatása azt eredményezné, hogy annak a szakmának a nyelvét, majdnem úgy, mint egy idegen nyelvet, újból kellene mindenkinek tanulni. Ez nem jelentéktelen zavart okozna magában a termelésben is.

5. Térjünk most rá a nyelv változásának, fejlődésének egy másik területére.

Az új nemcsak idegen szavak formájában mutatkozik a nyelvben. Nyelvünk igen számottevő gyarapodását jelentik a mesterségesen gyártott szavak; a szóvégekből elvont, tehát eredetileg nemlétező képzővel alkotott szavak; a szócsonkítással, vagy igetöbblől képzett összetételek; idegen (jórészt német) mintára alkotott szavak stb. Ezek jórésze a nyelvújítás idején, vagy annak a hatására keletkezett s került bele nyelvünkbe. Ellenük a harcot a Szarvas Gábor-féle új ortológia indította meg szervezeten és kiméletlenül. Szarvas Gáborék harcának kétségtelenül nagy jelentősége van abban, hogy a neológia szertelenségei, az esztelen szógyártás, a »szócsintan« élé gátat emeltek. Viszont az is tagadhatatlan — itt Zsirai Miklóst idézem —, hogy tisztító munkájuk »néha bizony túlzásba tévedt, dogmatikussá merevült, törvényhozásra vállalkozott, holott csak törvényfejtés lett volna a feladata« (Msn. I, 28).

A mi szempontunkból azért lényeges ez a kérdés, mert — az új ortológia békenyilatkozata után több mint félévszázaddal — ugyanazokkal a fantómokkal vívunk kiméletlen harcot nyelvművelőink, sőt sokszor még radikálisabban, mint a Nyelvőr megindulásakor; nem törődve azzal, hogy olyan nyelvi tényeket akarnak kiirtani, amelyeket ma már nem lehet nélkülözni, s amelyeket mindenki egyformán ismer, pontosan és jól használ. Szarvas Gábor kortársai közül is soknak más volt a véleménye arról, hogy »újonc, titkár, eszme, zöm, képvisel, erőteljes, élethű, elnök, tárca, rossz: — vagy ha nem akkor bármi jó!« (Nyr. XI, 51).

S melyikünk háborodik fel, ha ilyen szavakat hall, mint: *iskolatárs, munkatárs, póttárgyalás* stb. Az ilyen szó ugyanis »minden értelmes és épízlésű magyar embernek arcába kergeti a vérét« (Toldy Géza, *Varázsrontó*, 486.).

De ha még közelebb jövünk, nemhogy kevesbednének, inkább szaporodnak az ilyen »orcapirító« példák a nyelvhelyességi kódexekben. Pintér Jenő említett kiadványában például szinte minden második-harmadik helytelenítésnél megjelentetések érik a gyanutlan olvasót. A kifogásolt szavak, összetételek, szókapcsolatok általában germanizmusok. A legtöbb, mint ezt a könyv minden olvasója megállapíthatja, már közismert magyar szó, vagy kifejezés. S ami fontosabb, *mást* jelent, mit amit helyette mondhatnánk, illetőleg a szótár ajánl. Pl. ne mondjuk azt, *egy hónapon belül*, hanem: *egy hónap alatt*. De más az, ha valamit egy hónap alatt csinálunk meg (= egy hónapig dolgozom rajta), mint egy hónapon belül. Az utóbbi esetben a mondott időn belül bármikor egy nap;

munkára is gondolhatok. Vagy : ne mondjuk : *átveszi a leckét*, hanem *megtanulja a leckét*. Az alapvető különbséget a diákoknak nem kell kifejtennem. A *fejébe vesz valamit* nem azonos az *elhatároz-zal*. Sokkal konokabb elhatározást jelent.

Más esetekben nemcsak hogy mást jelent a kifogásolt, mint az ajánlott nyelvi jelenség, de — s talán ez is erőteljesen hozzájárult az elterjedésükhöz — magyar szemlélettel is igen jól elképzelhetők.

Ha azt mondom, *alaposan megmondta neki* (a *Nyelvvédő Könyv* szerint : *jól megmondta neki*), nem kell feltétlenül a *gründlich* fordítására gyanakodnom. Úgy mondom meg, hogy annak *alapja van, meg van alapozva, alapos* bírálatot mondok. Melyik magyar ember nem tudja elképzelni, hogy Budapest a Duna mellett *fekszik*. Pedig az állítólag csak így helyes : a Duna mellett *van*. (Középiskolai tanárok tudják, milyen jó az, ha a sok *van* helyett valami más lehetőség is *van*.)

Lehet-e valamit érvekkel *alátámasztani*? Bizony lehet, ahogy mást is alátámasztunk (ha a támasztógerendát alátesszük); a *támogat*, amit ajánlanak helyette, kevesebb, mint az alátámasztás.

Ismét más esetekben egész más hangulati velejárója, jelentésárnyalata van a kifogásolt és az ajánlott szónak.

Nem tesz semmit helyett aligha felelt volna meg pl. főigazgatói látogatáson az ajánlott *sebaj*. A valóban német mintára készült *tüdőbeteg, idegbeteg* sokkal kíméletesebben, enyhébben fejezi ki a mondanivalót, mint a *tüdőbajos, idegbajos*. Ahogy az orvos sem mondhatja az aggódóknak *agonizál* helyett, hogy a beteg *az utolsó tétőt rúgja* (amint ezt szintén ajánlották).

Van rá példa, hogy az ajánlott helyes alak csak a példamondatban jó, máshova nem lehet mindig behelyettesíteni. Helytelen pl. a *Nyelvvédő Könyv* szerint valakinek a *névnapjáról* beszélni. Nem mondhatjuk azt, hogy *névnapomon* jó kedvem van, hanem *nevem napján* jó kedvem van. De ha valaki huszadszor ünnepli a nevenapját, vagy születése napját, mit mond? Huszadik nevem napján? Huszadik születésem napján? — Ugyanilyen ajánlás volt másutt az *úrvezető* szóra : *a kocsit tulajdonosa*. De az ajánló már a kifogásolt mondatba sem próbálta beleilleszteni a szót. Az t. i. így hangzott volna : Egy ittas *a kocsit tulajdonosa* botrányt okozott (vö. Mns. X., 56).

Nem szabad azt mondani, hogy *szabadna* (mert a *szabad* melléknév, s nem vehet fel igeragot), hanem : *szabad volna*. Persze ettől függetlenül virágozik a *szabadna*, mert a nyelvérzék a *kellene, lehetne* igék mintájára alkotta és tartja is helyesnek.

Még néhányat felsorolok megjegyzés nélkül (az anyagból bőven telnek) Rossz : *légy olyan jó*, helyes : *légy jó*; rossz : *vonattal utazik*, helyes : *vonaton utazik*; rossz : *hol tartunk*, helyes : *hol vagyunk*; rossz : *öt óra körül*, helyes : *öt óra tájban*; rossz : *zavarba hoz*, helyes : *zavarba ejt*, rossz : *az ovoda, varroda*, helyes : *kisdedővő, varróműhely* stb. stb.

E példából világosan kitetszik, milyen veszedelmes tűzhányók felett sétál a gyanútlan beszélő. Ha áll a szabály továbbra is, akkor elmondhatjuk Révai Miklóssal: *nescimus hungarice loqui*. Nem tudunk magyarul. (Révainak ez a súlyos — de egyáltalán nem igazságos — megállapítása az egykor olyan szabályos ikes igék »szabálytalanná«-vált ragozására vonatkozott.)

De idézhetek újabb adatot is erre a megállapításra. Eszembejut egy kép. 1938-ban egy ormánysági kis falu tudós papja azzal szórakozik, hogy író vendégét (akinél szebben kevesen írnak magyarul) rajtakapja, hogy nem tud magyarul. Ez nem is megy nehezen, hiszen majdnem minden rossz, amit németre lehet fordítani. — Idézem az írot: »Visszaadom a kölcsönt s én is figyelem az ő szavait. Persze ő a mester, ő sem tud magyarul... Elfelejtettük az anyanyelvünket — mondja diadallal. — Magyarországon senki sem tud magyarul.«

S hogy hova vezet a nyelvművelésnek ez a fajtája, megmutatja az elbeszélés folytatása:

»elvesztem lábam alól a talajt és percekig hallgatok, mielőtt szólni mernék«
 »tehetetlenül, némán izzadva ülünk a kertben, mint a némaságra varázsoltak...«

De azután egészséges iróniával fonákjára fordítja a dolgot, mutatván, hova jut így a nyelv és az ember: »szájjal-kézzele az ivást utánozva tudatom, hogy szomjuhozom« (Illyés Gyula, *Magyarok*, 18—19.). — Az e fajta nyelvművelés tehát, mint a példa is mutatja, visszavezet bennünket az ősnyelvhez, a Marr-féle gesztus nyelvhez.

Foglaljuk össze, mi következik az elmondottakból.

Először is át kell vizsgálnunk a nyelvhelyességről szóló tanításokat, megfelelnek-e azok az életnek, a valóság kívánta követelményeknek. Új anyagra kell építenünk a nyelvhelyesség gyakorlati útmutatóját. (A régi kódexekből sokszor a helytelent is meg kell tanulnunk, annyira nincs meg ma már a nyelvünkben; más esetben viszont, mint talán a már említett példák egy része esetében is — aránylag kevés nyelvész kivételével — alig érzi már valaki, hogy új nyelvi jelenségről, neológizmusról van szó; s a már általános nyelvszokáson kell — a nyelv, a megértés kárára — erőszakot elkövetni, a nyelvtisztaság jegyében. Jellemző erre az állapotra, hogy maguk a nyelvvédő könyvek is összekeverik néha a kifogásoltat a helyessel. Pl. Dengl szerint *az urat adja* helyesen: *az urat játssza* (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 283). Néhány lappal később (287) már azt találjuk: *urat játszik* helyesen: *adja az urat*.)

Ha azokat a szavakat, kifejezéseket, amelyek ma már, azt mondhatnánk, az egész nemzet közkincsévé váltak, nem bolygatjuk, hanem inkább igyekszünk megérteni a nyelvben jelentkező újat, igyekszünk feltárni a változás okait — akkor megszüntetjük azt a lényeges eltérést, amely a valóságos beszéd és a hivatalosan jónak elismert beszéd között van; ezzel megszüntetjük az ingadozást, a bizonytalanságot is. Meggondolandó az, hogy a neológizmusok jórésze ellen már évtizedek óta folyik a harc, régen sokkal kemé-

nyebb eszközökkel és nagyobb csatazajjal, mint mostanában, s az eredmény alig több a semminél. Nem jelenti-e ez azt, hogy nem lehet egyszerűen a nyelvérzék eltompulásáról beszélni? Csak egy példát idézek. Joannovics György 1882-ben 71 kiirtásra való neológizmust sorol fel, s helyettük azonnal ajánl megfelelő szavakat is. A kiirtandóként felsorolt szavak közül ma is él 51, ilyenek, mint : *rakpart, szálloda, járda, bölcsész, történész, felület, okmány, hírnök, biztonság, munkaképes* stb. A többi 20 egy része nem is volt használatos magyar szó, mint : *telegrafie, telegrafist, telegrafenamt, telegrafiren lassen* stb. Természetesen a kiirtandók helyettesítésére ajánlott szavak jórésze is él ma is, de egészen más jelentésben, mint a kifogásolt.

A nyelvi valóság készítette Szarvas Gábort is arra, hogy —jobb meggyőződése ellenére — beszüntette a neológizmusok egy része elleni harcot. Nem azért, mintha szükséges voltukat elismerte volna, inkább a kiirthatatlanságukról győződött meg. Véleménye szerint ezek a helytelen alkotások »annyira el vannak fogadva, hogy immár kiirthatatlanok : a nyelvészek nem küzdenek ellenük többé. Igazolni ezeket sem lehet, mert akkor fel lenne szabadítva a nyelvrontás, de túrni fogják« (Akad. Ért. 1890. 83). Az a javaslata, hogy a megtartandókat jegyzékbe kell foglalni és nyilvántartani, nehogy valakinek eszébe jusson hasonló szókat alkotni.

Joggal felmerülhet az a kérdés, hogy a nyelvi szerkezetek terén nyelvünkbe került újnak csak az-e a mentsége, hogy már van? Mindenesetre ez a legnagyobb érv. De ez nem ok, hanem okozat. Annak következménye, hogy a nyelvnek s a nyelvet beszélő társadalomnak szüksége volt ilyenféle kifejezési eszközre, és — ezt mutatja ezeknek az új szerkezeteknek a szakadatlan irtás, kifogásolás ellenére való fennmaradása, sőt terjedése — ezek a nyelvi megoldási módok ki tudták elégíteni a szükségletet.

Gondolhatunk itt például a szóösszetételnek nyelvünkben az újabb időkben (azaz kb. egy évszázad óta) meghonosulni kezdő formáira.

Az igitős összetételek vitathatatlanul német mintára, vagy német szavak fordításaként kerültek nyelvünkbe. De a gyógyfű, gyógyszer, jármű, indok, látszó, láthatár, esernyő, tetszhalott, tévhit, röpgyűlés, labkér, szünidő, rakpart, raktár, lőpor, védjegy stb. stb. egyrészt rövid, másrészt kifejező szavak ; ha valaki először hallja őket, valószínűleg akkor is megérti, mert a csonka előtag is világos és érthető. Erre a mintára azonban — ezt mutatja a gyakorlat — nyelvérzékünk mégsem engedi meg korlátlanul hasonló összetételek alkotását. A meglévő alakulatok tehát élnek, de az őket létrehozó szóalkotási mód nem termékeny, nem vált nyelvi törvénnyé.

De pl. a határozós összetételeknek egy újonnan (a nyelvújítás után megjelent és számottevő mértékben elterjedt formája : a jelöletlen határozós összetételek már úgy látszik, úgy vernek gyökeret a magyar nyelv rendszerében, hogy új hajtásokat is hoznak. Főképpen a *-bő, -mentes, -szegény, -dús, -gazdag, -képes* stb. utótagú összetételek vannak elterjedve, s minthogy a legnagyobb

részük már kiirthatatlan nyelvtény, régebbi nyelvművelő irodalmunkban is találunk számukra mentő szavakat: »ha világosak, maguktól értetődők és semmiféle hagyományozott eredeti kifejezést nem szorítanak ki, nem is lehet hibáztatnunk« (Zolnai, Msn. IV, 150.).

A *vízbe vidék*, a *vérbő ember* mellett a *halbő folyó*, a *halgazdag tó* természetes és spontán szóalkotás; ugyanígy a régebbi *vérszegény*, *rozsdamentes* stb. mintájára minden percben alkothatunk és alkotunk is új kifejezéseket, mint pl. *szénszegény vidék*, *énekszegény* műsor, *salakmentes szén* stb. stb., mindegyik világos, magától értetődő és aligha szorít ki valamilyen régebbi szót.

Nyelvünk kifejezőeszközeinek a fenti lehetőséggel való gyarapodása — úgy látszik — most van kialakulóban. S — mint ezt Deme László a Nyelvtudományi Társaság egyik ülésén nemrég kifejtette — nem is áll távol azoktól a kifejező eszközöktől, amelyek nyelvünkben eddig adva voltak.

A nyelvnek nemcsak a szókincse, hanem a nyelvtani szerkezete is fejlődik, bővül. Egy új nyelvtani jelenség kialakulása természetesen évszázadokig is eltarthat. Ha ebben az esetben valami szükséges, új nyelvi jelenségről van szó, akkor ennek az erőszakos visszatartása kár lenne. Ez a véleménye már Arany Jánosnak is: »a szóösszetétel... éppen a gondolat és kifejezés tömörségét adja meg, s ha nyelvünk nagyon lelkiösmeretes purizmusból lemondana e részben már szerzett előnyeiről: valóban sokról mondana le.« Továbbá: »a magyar szóösszetétel határának kiebb terjesztése oly térfoglalás, melyet esztétikai szempontból már fel nem adhatunk« (387).

Ugyanígy nyelvünk nyereségének látszik a *túl-* előtagú melléknevek elterjedése (*túlszép*, *túljó*), amelyet egyes nyelvművelők még ma is üldöznek. Pedig a *túlszép*, *túljó* több és más, mint az ajánlott *nagyon szép*, *nagyon jó* — vagy *szerfelett szép*, *igen jó*. Határozószók fokozására is igen elterjedt: *túlmessze*, *túlkorán* stb. Az összetétel ilyen szerkezeteket pótol: *túlságosan szép*, *túlságosan messze*; illetőleg ilyen körülírásokat: *a kellenél messzebb*, *sebb mint kellene* stb.

Ha mostmár az ilyen nyelvi jelenségekkel kapcsolatban a türelem, a megértés, a megfigyelés álláspontjára helyezkedünk, sőt egy bizonyos idő elteltével nyelvünk gazdagodásaként üdvözljük őket, ez nem jelentheti azt, hogy a megromlott nyelvérték, a nyelv nemtudása, a fordítások hatása alatt egyszer kimondott minden újnak, vagy az eddigittől eltérőnek azonnal polgárjogot adjunk. A már említett nyelvi jelenségek sok évtized óta harcolnak jogaikért, s ez helyes is. Az újnak mindig meg kell harcolnia a harcát a régivel, be kell bizonyítania az élethez való jogát.

6. Szóljunk néhány szót a nyelvhelyesség normájának sokat vitatott kérdéséről is. Már az eddigiekből is kiderült, hogy a nyelvtörtéret, a nyelv régi állapota nem irányadó a jelenkorra vonatkoztatott helyesség vagy helytelenség eldöntésében. Ebben a kérdésben — itt már a klasszikusok által elfogadott normára megyünk vissza — a mindenkori nyelvszokás a döntő. Gombocz Zoltán szerint: »Helyes az a nyelvi kifejezés, amely egy nyelvközösség szokásával megegyezik,

helytelen az, ami vele ellentétben áll« (MNy. XXVII, 11). Ezt úgy értelmezi, hogy Göcsejben a göcseji, Debrecenben a debreceni nyelvszokás a helyesség vagy helytelenség kritériuma.

Amikor azonban mi *magyar* nyelvhelyességről beszélünk, sohasem az egyes nyelvjárásokra, hanem az ezek fölé emelkedő nemzeti irodalmi nyelvre, illetőleg ennek beszélt formájára, köznyelvünkre gondolunk. A nyelvjárást beszélők valóban helytelenek (= szokatlannak, furcsának, esetleg csúnyának) érzik az övékétől eltérő nyelvszokást, de csak tájnyelvi vonatkozásban. Mondjuk pl. a *kapávā* alakkal szemben a *kapávē* furcsa szokatlan, de már a *kapával* nem. Az a szegedvidéki ember, aki beszédében *embört*, mond, az *ember* alakot nem tartja helytelennek, sőt maga is így írja.

Ez érthető is, hiszen a nemzeti életbe, a nemzeti műveltségbe való bekapcsolódás révén egyre nagyobb tömegek tulajdonává válik nemzeti irodalmi nyelvünk, nemzeti műveltségünk hordozója. S a fejlődés természetes útja nem a nyelvjárások felé, hanem azoktól a teljesen egységes nemzeti nyelv felé vezet.

Ebből következik, hogy a nyelvjárások és az irodalmi-, illetőleg a köznyelv egymásközi viszonya nem kölcsönös adás és vétel, tehát nem gyarapítják kölcsönösen egymást. A gyarapodás csak egyoldalú, csak a köznyelvben történik; a nyelvjárások viszont a köznyelv hatására megkülönböztető sajátságaik lekopásával általában a köznyelv irányába fejlődnek.

A nyelvfejlődés irányát és az egységes nemzeti nyelv óriási jelentőségét ismerve, haladásellenesnek kell tekintenünk azt a törekvést, amely pl. nyelvjárásban való írással, nyelvjárások elemeinek az irodalomban való kritikátlan alkalmazásával ezt az egységet megbontani igyekezik. Ebből azonban nem szabad a tájnyelv üldözésének, erőszakos visszaszorításának lenni, mert akkor nyelvünk fejlődésének, gyarapodásának a legéltetőbb forrását záránk el. Amiben az irodalmi- és köznyelv már véglegesen kialakultnak mondható, abban már nem számíthat gyarapodásra a nyelvjárásokból, sőt, minden ilyen kísérlet az egység megzavarását, soknemzedék kulturális munkájának eredményét veszélyeztetné. Nincs szüksége pl. köz- és irodalmi nyelvünknek hangtani szempontból való gyarapodásra. A *kálha*, *vír*, *lú*, *embör* stb. alakok tehát provincializmusok, amelyeket írásban és beszédben csak jellemábrázolás céljából használunk. Ugyanúgy kialakult már a köznyelv alak- és mondattani téren is. De természetesen igen nagy a lehetősége a szókinésbeli gyarapodás terén, a szólások, életteli, szemléletes képek, fordulatok stb. átvétele terén. A tájszavak egy igen tekintélyes része voltaképpen olyan jellegű, mint valamilyen szakma műszókinése. Ezeket, ha az irodalmi nyelvbe bekerülnek, márcsak azért sem lehet felcserélni irodalmi nyelvi szóval, mert az irodalmi nyelvben maga a fogalom sem ismeretes: a fogalommal együtt veszi át a szót is. Nincs szüksége viszont arra az irodalmi- és köznyelvnek, hogy egy országosan azonos formában és jelentésben ismert szót tájnyelvvél cseréljen fel. Hogy egy kirívó példát említsek:

egy vidéki ujság aratásról számolván be azt írja, hogy a kombájn úszik a válligérő *gaz*-ban. *Gaz* t. i. azon a vidéken búzát is jelent. . .

A nyelvjárások irodalmi felhasználásának, a különböző rétegnyelvek és az irodalmi nyelv kapcsolatának sokrétű és szövevényes kérdését a mostani alkalommal természetesen még érinteni sem tudjuk; ezekre a kérdésekre viták, cikkek, tanulmányok sorozata szükséges még.

A felvetetteken kívül van a nyelv művelésnek még számos más kérdése is. Hogy csak egyet említsünk, meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, hogy az élő beszéd sajátos eszközeit jól használjuk-e fel ahhoz, hogy nyelvünk ezáltal is tökéletesebb közvetítője legyen gondolatainknak és érzelmeinknek. A jó magyar kiejtésre gondolok, a hangképzésre épp úgy, mint a hangsúlyozásra és a hanglejtésre.

7. Már az eddig elmondottakból is kiviláglik bizonyos fokig, de befejezésül foglaljuk össze még egyszer sommásan a mai nyelv művelés előttünk helyesnek látszó módszerét és követendő gyakorlatát.

A nyelv művelés *célja* nem az önmagáért való nyelvi tisztaság, hanem a nyelvnek olyan állapotban való megtartása, olyan irányban való fejlesztése, hogy funkcióját, a gondolatközlést minél pontosabban betölthesse.

Ebből a célból ki kell egyenlíteni — mégpedig az élő nyelv javára — a nyelvi tények és az írott nyelvi normák között mutatkozó ellentéteket és ellentmondásokat.

El kell ismernünk a nyelv fejlődését nemcsak a multa, hanem a jelenre nézve is — természetesen a nyelv belső törvényszerűségei által megengedett határokon belül.

El kell távolítanunk azokat a hamis tilalomfákat, azokat az áltörvényeket, amelyek valamilyen eredetileg helyes nyelvi szabály félreértése, vagy valamilyen nyelvi jelenség önkényes magyarázata folytán keletkeztek. Ezek a nyelv művelő babonák sokszor szinte kiirthatatlanok; erősek és rombolók. Különösen műkedvelő nyelv művelők terjesztik, jobb ügyhöz méltó meggyőződéssel, erővel és eredménnyel. Szerintük németes minden *-va*, *-ve*, tehát azt sem szabad mondani hogy az *ajtó be van csukva*; rossz a *lecsökkent*, mert nincs *felcsökkent* (persze *felesik*, meg *fel fogy* sincsen; továbbá igekötőink újabb fejlődése — s ez sem szegényedés — nemcsak a mozgás irányát, hanem annak célhozjutását, a cselekvés befejezettségét is jelölik).

Nyelv művelésünk legfontosabb része nem a tiltó szabályok megtanítása, hanem a nyelvben rejlő lehetőségek minél alaposabb kiaknázása, a gondolat legfinomabb árnyalatainak minél pontosabb kifejezésére, a beszéddel és írással szemben való igényességre nevelés.

Nem a szavak irtogatása vagy nem irtogatása a legfőbb kérdés. A purista szempontból legkifogástalanabb szavakból is összeállhat igénytelen, semmitmondó, »szintelen és szagtalan, nyakatekert és élettelen« beszéd. A gondolat tisztaságát, világosságát nem a szó, hanem a mondat mutatja.

Az elmondottak szelleméből az is következik, hogy az egyes nyelvi jelenségek helyes vagy helytelen voltáról senki sem ítélkezhet egyéni ízlése, vagy önkénye alapján; nem mondhat ki diktatórikus ítéleteket, nem is gyalázkodhat vagy fenyegetőzhet (ami a közelmúlt gyakorlatában — a tudós irányítók elgondolásától eltérően — nem volt ritkaság): a módszer csak a nyelvi elemzés, ennek alapján a felvilágosítás, a tárgyi érvekkel való meggyőzés lehet.

A cél nem olyan, amelyet egyik napról a másikra lehetne megvalósítani. De éppen ezért komoly, tartós alapot is kell hozzá teremteni. Ez komoly feladatot ró mindazokra, akik a nyelv ügyéért felelősek.

Hogy csak néhány igen sürgős nyelvtudományi feladatra utaljak:

A nyelvi kultúra szélesebb alapokra helyezésének egyik legfontosabb feltétele egy *modern, új anyagra és új kutatásra épülő rendszeres leíró nyelvtan*, amely nyelvünk szerkezetéről, köznyelvünk *mai* állapotáról ad hű, megbízható képet.

Hasonló jelentőségű a *magyar nyelv modern értelmező szótára*, amelynek a munkálatai már előrehaladott állapotban vannak.

Minden író, fordító, vagy általában írással foglalkozó ember mindennapi kenyere lenne egy modern *szinonimaszótár*, s egy *szólás- és közmondásgyűjtemény* is.

Az eddigi népszerű nyelvművelő könyveket minél előbb pótolni kell *mai anyagra épülő az új szempontoknak megfelelő művel.* Ezt kiegészíthetné az iskolák és a nagyközönség használatára a *fogalmazás, a jó magyar stílus, az írásművek művészi jelépítésének tanítására és tanulmányozására készíthető kézikönyv.*

A nyelvművelés valódi irányítója, lelke azonban voltaképpen egy friss, rugalmas, nem nagy időközökben megjelenő *folyóirat* lenne, amely fő feladatának a nyelvi kultúra emelését és szolgálatát, az iskolai nyelvi oktatás elméleti és gyakorlati kérdéseivel való foglalkozást választaná.

Mindezek alapjává lehetnének annak a széleskörű mozgalomnak, amely írók, pedagógusok segítségével könyveken, ujságokon, rádión, iskolán keresztül valóban a kulturális forradalom szerves részévé válhatna.

*

Az elmondottakban néhány példán megkíséreltem annak a bemutatását, miben különbözik — elgondolásom szerint — a mai nyelvművelés a régítől célkitűzésében, szemléletében, módszerében. Főként a különbségeket életem ki, ez is volt a célom; de természetesen van a magyar nyelvművelés multjában — közeli és távolabbi multjában egyaránt — mind módszerében, mind eredményeiben igen sok, amelyből tanulhatunk, amelyre építhetünk.

Beszámolómban nyilván több igen fontos problémát nem érintettem, s valószínű, hogy a felmerült kérdések tisztázása sem sikerült mindenki számára megnyugtató módon.

De azért van ez az ankét, s azért lesznek az ezután következő ankétok, hogy a még tisztázatlan kérdéseket nyílt elvi vitákban tisztázzuk. Mert »a vélemények harca, a kritika szabadsága nélkül« a mi munkánk, a mi tudományunk sem érhet el sikereket.

HOZZÁSZÓLÁSOK

BÁRCZI GÉZA :

Előadó kartársunk igen alapos, sűrített formájában is tartalmas és sokrétű előadását mindnyájan feszült érdeklődéssel és nagy élvezettel hallgattuk. Kartársunk a nyelv művelés kérdésében határozottan foglalt állást, s ha egy-két, talán inkább csak látszólagos belső ellentmondása élénkebb vitára nyit majd alkalmat, ezt az álláspontját alapos tudással, átgondoltsággal, sőt a vitatkozás finomabb fegyvereinek igen ügyes felhasználásával védte, változatos érvekkel támogatta, vagy, mint ő mondaná, támasztotta alá. Sajnálattal kénytelen vagyok azonban megvallani, hogy néhány részletben nem értek vele egyet, noha voltaképpen egy táborban volnánk. Nem vagyok purista és merev, éppúgy, mint ő sem; erről eddigi pár mondatom is tanuskodik, és határozottan elutasítom, sőt megbénítóan veszedelmesnek érzem azt a nézetet, mely helytelennek ítélt minden olyasmit — szót, fordulatot, szerkezetet —, aminek valamely idegen nyelvben többé-kevésbé pontos mása található. Tudomásul kell vennünk, hogy nyelvünk közeledett az indoeurópai nyelvekhez. — S nem vagyok az idegenszerűségeknek a szerelmese sem, éppúgy, mint az előadó sem, noha ő a magyaros vendégszeretet ősi hagyományairól nehezebben tud nyelvünkkel kapcsolatban lemondani, mint én.

Azt hiszem, véleményünk széthajlásának az az oka, hogy előadó kartársunk tanulmányának nagy részében a nyelvet mint a nyersebb értelemben vett megértés eszközét tekintti. Igaz, hogy magában az itt elhangzott előadásban már inkább vetett elszórvá némi nyomatékot a nyelv finomabb feladataira is, mint abban a szövegben, mely nekem rendelkezésemre állt, az általános kép azonban lényegesebben nem módosult. Ha ilyen álláspont helyes volna, nem is volna nyelvhelyességi kérdés. Akár azt mondom: *az indogermán flexió genezisének problémái*, az a kör, melyhez szólok, világosan tudja, mit jelent ez, akár azt: *Te jó isten, ahogy itt te nekem kinézel, az nem egy leányálom!* a megértés körül semmi hiba sincs. A nyelv azonban művészi anyag is, a legváltozatosabb, a leggazdagabb, a legszínesebb, érc és márvány, szín és zene, hangulat és értelem. A nyelv művelés voltaképpen a nyelven, mint művészi anyagon dolgozik. De ne gondoljuk, hogy ezzel a nyelvhelyességet csupán az irodalom nyelvére, az irodalmi stílusra korlátozzuk. Csaknem minden gondolatközlés — viszonylag kevés kivétellel — többet akar, mint a merő megérttetést; a hírlapi hír, a magánlevél, a hétköznapi futó társalgása hatást is akar elérni, s még talán a száraz üzleti levélnek, a hivatalos rendeletnek, vagy a tárgyilagos tudományos prózának sincs kárára, ha formás, tetszetős. Hogy ennek a minden téren tapasztalható, hatásosságra való törekvésnek a nyelv fejlődésébe is milyen döntő beleszólása van még a hangváltozások keletkezését és irányítását sem hagyva ki, azt minden nyelvtörténész tudja. A hatásosságra, hangulatkeltésre az író, sőt a beszélő is,

elég tág határok között minden eszközt felhasználhat, nemcsak a hintáslegényt beszéltheti jassz nyelven, vagy a Bach-huszárt tört magyarsággal, de saját maga nevében is használhat olyan szót, fordulatot, mely különleges színt és ízt adhat a mondanivalójának. Ámde általában az irodalmi és a beszélt nyelv helyessége szépség kérdése. A nyelvhelyességet abból a szempontból kell tehát elsősorban néznünk, hogy egy-egy szó vagy fordulat, szerkezet milyen hatást tesz: izetlen, lapos, sablonos, izléstelen, nagyképű, fitogtató, tudálékos vagy színes, eleven, választékos, képszerű, zamatos, simán, hidegen szabatos, előnyösen figyelemkeltő, vagy észrevehetetlenségében nemes. Persze az ízlések különbözők, de voltaképpen a nyelvi tudat fejlesztése, a nyelvhelyesség építése a nyelvi ízlés, sőt általában az ízlés fejlesztésének kérdése.

Senki se hivatkozzék arra, hogy ha a nyelvet szabadon engedjük módosulni, a megváltozott szokás éppúgy megtermi a kifejezőmódok, szerkezeti lehetőségek, az új fordulatok között a szépet, a hatásosat, a nyelvileg ízléset, mint a régi. Hiszen — mondhatnák — a latin irodalmi nyelv szigorú normáival szemben a vulgáris latin a gondatlan, fésületlen, művészietlen közlészköz fajképe volt, melyet antibarbarusok kímélet nélkül kárpáltak. S íme, mégis ebből az alsórendűnek vélt nyelvből kerekedett ki a francia, a spanyol, az olasz, három igen nagy tökéletességű művészi anyag. — Igen ám, de közben csaknem 1000 éven át, éppen a nyelvhelyességi eszmény teljes pusztulása miatt a remekbe épített latin nyelv hihetetlen alacsony szintre zuhant, zavaros és formátlan, kezdetleges dadogássá korcsosult, s ebből kellett több évszázados erőfeszítéssel újból kialakítani egy új nyelvi eszményt, s ezt nyomon kísérve új nyelvhelyességi elveket, hogy a sárból ismét nemes anyag termelődjék ki. Nem azt mondom ezzel, legyünk olyan merevek, mint a latin vagy a XVII—XVIII. századbeli francia grammatikusok és stiliszták, kik az irodalmi nyelvet majdnem változhatatlan, befejezett valaminek tartották, s ezzel mintegy maguk bontogatták alapját, de óvatosaknak kell lennünk, s könnyelműen nem szabad lemondanunk értékekről: a magyar nyelv jellegzetes érenyeiről, a képszerűségről, a tömörségről, a hajlékonyságról, a finom változatos árnyalásról, s e tulajdonságokat megvalósító nyelvi elemekről, eszközökről. — Azok a példák pedig, melyeket előadó kartársunk arra hozott fel, hogy hiába a nyelvművelők és nyelvtisztogatók minden erőfeszítése, a kutya ugat, a karaván halad, az élet megy a maga útján, s ezt az útját tökéletesen megmutatja az, ami van, ismétlem, e példák igazán mit sem jelentenek, ha szembe állítjuk őket akár a nyelvújítás hatalmas sikerével, akár Szarvas Gáborék tisztogató munkájának igen jelentős eredményeivel, vagy akár magának előadó kartársunknak magatartásával, aki elvégre a nyelvművelést mégis lehetségesnek, szükségesnek, fontos feladatnak ítéli. Nem volt soha hosszú győzelmes háború részletvereségek, apró kudarcok nélkül. Ha végig gondoljuk a nyelvek története nyújtotta tanulságokat, el kell vetnünk azt a gondolatot, hogy ami a nyelvben keletkezik, az mind szükségszerű, tehát nem szabad hozzányúlni.

Nehéz volna itt, a szűkre szabott idő alatt részletekben válaszolni Lőrincze kartársunk mindenegyedű nézetére, melyet vitathatónak érzek, ez végeláthatatlan vitákat indítana el, s lezárni a kérdéseket egyhamar úgysem lehetne. Tessék megengedni, hogy itt inkább néhány elvi kérdésre és gyakorlati teendőre mondjam el igen szűkre szabott véleményemet, mely talán helyes, talán helytelen, legvalószínűbben egyesít magában helyesnek és kevésbé helyesnek bizonyulót.

Az előadó helyesen állapította meg, hogy az egyoldalú, mondhatni védekező harc, mely csak tisztogatni, hibáztatni, irtani akar, nem lehet helyes vagy legalábbis elegendő, hanem tevékeny építőmunkát is kell végeznünk. A cél

mindenesetre kettős : védekezni az ellen, ami csúnya és ezért helytelen, építeni ott, ahol szükség van rá. Talán, mint említettem, a helyes és nem helyes között a határvonalat nem pontosan ott vonnók meg mindnyájan, ahol az előadó, ez azonban tüzetes megbeszélést igénylő, igen fontos kérdés, és erre csak az elvi oldal tisztázása után kerülhet sor.

Ha tudomásul vesszük, hogy védekező harcunkat is két arcvonalon vívjuk, egyrészt a túlzó irtók, másrészt a közömbösek vagy éppen az idegen-szerűségek kedvelői ellen, kétségtelenül felöltik az első, legfontosabb kérdés : mi a nyelvi helyesség próbája, minek az alapján dönthetünk egyes esetekben, mi a feltétlen hibáztatandó, mi a még elfogadható vagy éppen ajánlatos? Az előadó foglalkozott ezzel a kérdéssel, idézte Gomboczt, aki nem talált szigorúan tudományos kritériumot, mert a nyelvhelyesség szempontjai koronként és nyelvenként változnak. Ez a meggondolás tehát voltaképpen a nyelvszokást teszi meg döntőbírónak. S amióta irodalom, s ennél fogva nyelvhelyességi kérdés van, azóta valóban minden elméleti fejtegetés, gyakorlati alkalmazás ide torkollott, ez van meg a már többször említett horatiusi *ius et norma loquendi*-ben, erre céloz a XII. században Garnier de Pont-Sainte-Maxence, amikor kijelenti büszkén : *Mis langages est bons car en France jui nez*, Malherbe és Vaugelas szerint is a döntő szó az *usage*-é. Az *usage*, a nyelvszokás azonban, mint tudjuk, változatos, hiszen ha nem volna az, nem volna nyelvhelyességi kérdés, s a nehéz éppen azt kiválogatni, hogy az eltérő szokások közül melyik a követendő. Régen valahogy könnyebbnek mutatkozott a helyzet. Garnier de Pont-Sainte-Maxence világosan területi kérdésnek látja a dolgot : az Île-de-France nyelvhasználat helyes, ami ettől eltér, az rossz (néha ugyan ő maga is eltér tőle, mert büntetlenül nem lehet az ember sokáig távol szülőföldjétől). Persze a terület kijelölésében is lehet ingadozás, vitathatták, hogy Firenze olasz nyelve-e a mintaadó vagy a *lingua toscana nella bocca romana*, de a vita mégis szűk térre vonódott. Vaugelas viszont a területi határokon belül még társadalmilag is megszűkíti a helyes nyelvszokás meghatározását : *bon usage* az udvaré, *mauvais usage* a népé. Igaz, hogy ezzel szemben Malherbe a Place Maubert-i teherhordók nyelvében keresi a jó franciaság mintáját, de ez az ellentét, mely különben a francia nyelv pillanatnyi helyzetéről és az irodalmi irányzatok változó igényéből magyarázható, világosan kijelöl két ellentétes sarkot, ezek körül harcolni és érvelni lehet, s a küzdelmet a társadalmi viszonyok és az ezektől megszabott irodalmi ízlés amúgy is eldöntik. Jóval nehezebb a helyzet a magyar nyelvi esetében. Nincs olyan nyelvjárás, melyet mintának vehetnénk, nincs társadalmi osztály, sem társadalmi réteg olyan, melynek nyelvhasználatát követendő példának ajánlhatnók. Szinte mesterségesen kell tehát megteremtünk azokat az elveket, amelyek alapján ezt a védekező harcot vívjuk, s keresni a sikerr vezető eljárásokat.

Általános felfogás, hogy az idegen szavak tekintetében felesleges minden olyan küzdelem, mely közkeletű, bár idegennek érzett szavak ellen folyó. Ez látszólag egyszerű elv, de csak látszólag. Ilyen általános fogalmazásban követni nehezen lehet. Aligha van valaki, aki ilyen szavakat, mint *rádió*, *telefon*, *traktor* és sok más ehhez hasonló üldözne, ki akarna erőszakosan küszöbölni a nyelvből. De már nehezen értenénk egyet azzal, aki ugyanez csoportba vonná az ilyeneket, mint *vekker*, *sporhert*, *filc*, *karmonádti*, *slicc*, *fazon*, *komplikált*, *praktikus* stb. noha ezek ott, ahol a fogalomra szükség van, meglehetősen közkeletűek. Itt elsősorban az a körülmény fontos, van-e az illető fogalomra megfelelő, bár talán kevésbé elterjedt magyar kifejezés, mely legalább megközelítően

egyenlő értékű volna az idegennel, megközelítőleg, mondom, mert ha a szó valóban forgalomba kerül, úgyis megtelik a szükséges tartalommal. Ha van ilyen, segítsük elő elterjedését. Mint minden nyelvhelyességi kérdés, ez is elsősorban esztétikai kérdés. E szavaknak nemcsak a jelentését, de hangulatát is figyelembe kell vennünk. Idegen szavaink jelentős része ugyanis a művészi anyagként használt nyelvbe nehezen illik bele, hangulatuk méltatlan az irodalmi igényekhez. Ha Kosztolányi egy-egy gondosan felépített, és közkeletű idegen szavak nélkül is természetesen ható szép mondatába behelyettesítünk egy-két nagyjában azonos jelentésű idegen szót, a mondat ellaposodik, színtelenné, sőt akárhányszor kellemetlenné válik. Ilyen szavak nem kívánatosak a nyelvben, mert hatásuk romboló. Egyrészt ugyanis régi magyar szavakat pusztítanak ki. Mert ne vegye rossz néven az előadó, a *kalapács* igenis megölte a *verőt*, a *suszer* a *vargát*, a XVI. századi magyar szerszámneveknek, melyek szép számmal találhatóak a leltárakban, a jelentését sem tudjuk, annyira elpusztította őket az idegen eredetű műszókészlet. Hol van a *sógor* régi magyar megnevezése? De a *sógornő* miatt eltűnt már, legalább a köznyelvből, az *ágy* is. Megérti-e a szűcs, ha *hódprémet* kérek *blber* vagy *nutria* helyett, s nem fojtogatja-e szemünk láttára a *nemezt* a *filc*, hogy csak néhány példával szolgáljunk arra, hogyan öli a felesleges jövevényszó az eredetit vagy régen meghonosodottat. Az idegenszerű szólások tekintetében persze még sokkal rosszabbul áll a helyzet. Másrészt ez idegen szavak nagy mértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy folyó beszédünk, írásunk lompos, gondozatlan színezetet kap.

Feltétlenül helyesnek tartom azonban a szaknyelvek műszókészletének magyarítását. Ezen a téren, minthogy itt a beavatkozás az intézményeken keresztül sikerrel kecsegtet, feltétlenül működésbe kell lépünk.

A köznyelv idegen szavait számba kellene vennünk, megjelölnünk egyenként azokat, amelyeket elfogadunk, esetleg bizonyos határok között (pl. valamely meghatározott stíluszinten, ami nem a nyelv művészei számára jelenthetne korlátot vagy tilalmat, hanem az alkalmi tollforgatók számára józan tanácsot), valamint azokat, melyeket helytelenítünk. Ez utóbbiak ellen pedig iskolában, sajtóban, előszóban küzdenünk kell. E küzdelem egyik nem kevésbé fontos része, hogy magunk ne használjuk őket sem előszóban, sem írásban, sőt, amennyiben ez tőlünk függ, iskolában, hivatalban stb. akadályozzuk meg használatukat. A nyelvhelyesség elvégre normatív fogalom, és amint a helyesírás hatalmi szóval állapítja meg a helyes és helytelen írásmódot, akként hatalmi szóval lehet dönteni a vitás nyelvi kérdésekben, s a döntésnek, ha az állam minden erre hivatott szerve támogatja, érvényt is lehet szerezni. Eljárásunkban türelmesnek és kíméletesnek, de következetesnek kell lennünk, a magyar nyelv ügye mindnyájunk ügye, s mindenkitől megérdemel egy kis erőfeszítést, önfegyelmet.

De ha az idegen szavak elítélésében óvatosaknak és körültekintően kíméleteseknek kell lennünk, másrészt ne legyünk túlságosan merevek az idegen szavak védelmében. Anélkül hogy üldöznénk az elterjedt idegen szavakat, melyek szükségeseznek látszanak, ha esetleg egy-egy megfelelő magyar kifejezés vetődik fel, ne hadakozzunk ellene, hanem ilyen esetekben bízzuk a dolgot a természetes nyelvfejlődésre.

Külön alapos vizsgálatot igényel az a kérdés, mit tegyünk az ezután kopogtató idegen szavakkal. Várjuk-e meg, hogy elterjednek-e, vagy kerül-e helyettük mintegy öntudatlanul megfelelő magyar szó? Avatkozunk-e azonnal bele és próbáljunk alkotni ilyet? — Anélkül, hogy itt el akarnám dönteni ezt

a kérdést, mely csak látszólag egyszerű, megvallom, hogy inkább az utóbbi megoldást látom kívánatosnak.

Az idegen szavak azonban a nyelvhelyességi kérdéseknek csak egy, s nem is a legfontosabb részlegét alkotják. Idegen szavak, ha nem túlságosan nagy számúak, legrosszabb esetben is csak jelentéktelen szeplőcskék, de nem veszedelmes fekélyek. Sokkal fenyegetőbb, súlyosabb kór a hibás képzésű, idegenből másolt, a nyelv szellemével, ősi hagyományaival szokásaival nem egyező alkotású szavak, szólásmódok, fordulatok, ú. n. nyelvi klisék, és a mondattani szerkezetek elharapódzása. Ezek között is legegyszerűbb az egyes, ú. n. hibás képzésű szavak kérdése, aminőket a nyelvújítás elég nagy számmal hagyományozott ránk. Itt, úgy vélem, a következő szempontok esnének különösebb súllyal a latba. Ha egy szónak már van hosszabb-rövidebb, legalább 2—3 nemzedékre kiterjedő hagyománya, nem kell hozzányúlni. Hagyományról beszélek ezúttal és nem nyelvszokásról, ez utóbbi lehet múló divat is. Az 1910-es években elterjedt országszerte, várostól faluig a *szépen!* szó 'hogyne! még mit nem!' jelentésben. Hagyomány azonban nem lett belőle, kihullt a nyelvből nyomtalanul. Úgy látszik mégsem valódi szükség teremtette meg. Persze a dolgot nem lehet mindig a természetes kiválasztódásra bízni, ez a nyelvművelés tagadása volna. Ha tehát egy rút, idegenszerű szó, pl. a *fölvág* 'henceg, kérkedik, nagyzol' vagy jó tájnyelvi egyenértékésével 'hőzőng' jelentésben, még hagyománytalan, bármennyire elterjedt is, érdemes és kell harcolni ellene. De ki gondolna arra, hogy ilyen szavakat, mint *szerep, alap, állam* stb. újakkal próbálja helyettesíteni?! — Valamire azonban vigyáznunk kell. El kell fogadnunk a szokatlan képzésű szavakat, mert nemcsak vannak, de hagyományuk is van a nyelvben, nem szabad azonban rajtuk keresztül szentesíteni azokat az elveket, melyek alapján készültek. Ám használja valaki a *vérbő, vérszegény* vagy *tiszteletteljes* szavakat, de ne mondjuk ki helyesnek ezt a képzésmódot, ne nyissunk kaput új ilyen képződmények számára, s ha mód nyílik rá, inkább éljünk helyettük megfelelő alkotásúakkal. Úgyanúgy kíméletet érdemelnek a megcsonkított tövekből alkotott szavak, összetételek: *tantárgy, dicsfény*, stb. melyek már régóta élnek, de ilyen szóképzési elv a mult század 50-es éveit elfajulásának, akár a szócsintannak felburjánzását idézné elő.

Még sokkal fontosabbak a kifejezések, fordulatok, szerkezetek. Ezeket is a következő szempontokból kell megvizsgálni: 1. van-e multjuk a nyelvben? 2. szükségesek-e vagy könnyen helyettesíthetők más, kifogástalan fordulattal. Azt hiszem, ezen a téren fokozatosan mind szigorúbbaknak kell lennünk, mert az idegen fordulat lassan kiszorítja a magyart, s a nyelv és a gondolkodás szoros kölcsönhatása következtében nemcsak nyelvünkbe visz be rikítóan elütő, izlés-telen színfoltot, de gondolkodásunkat is gyökértelemné gyúrja. *Jó termésre van kilátás* már fel sem tűnik, mert sokkal gyakrabban halljuk, mint azt, hogy *jó termés ígérkezik*, pedig ez utóbbi a magyar, és bármilyen mértékkel mérjük a helyességet, mindenesetre a szebbik. A helyes magyar kifejezések szorgalmazása amazok rovására ismét átvezet az építő nyelvműveléshez.

A hibák általában sokfélék, elbírálásukra elveket állítani nem könnyű. S ezek az elvek előre láthatólag nem lesznek olyan természetűek, hogy egyszerű közzétételük vagy megtanításuk mindenki számára eldönthetővé tegye a vitás kérdéseket. Ezért azt hiszem, nagyon meg kell gondolnunk, nem volna-e helyes az egyes kérdésekben, szavanként, fordulatonként, szerkezetenként külön-külön jól megfontolt döntéseket hozni, s ezeket a rendelkezésünkre álló eszközökkel, következetesen, noha kellő türelemmel érvényesíteni.

E kérdésekben nem a nyelvészeké a döntő szó. A nyelvész csak szakértői vélemény adására hivatott: megmondja, hogy egy-egy szó vagy szerkezet milyen régi a nyelvben, milyen elterjedtségű, megfelel-e a magyar nyelv szokásainak, szabályainak, fejlődéstörvényeinek, az ajánlott újítás szabályos-e stb. A döntést egy olyan testületre kell bízni, mely józanul hajlandó megszívlelni a nyelvészek tanácsait, de amelyben ha a nyelvről, mint művészi anyagról van szó, a nyelv művészei, ha gyakorlati szókincsről van szó, a gyakorlat emberei is nagy mértékben szóhoz jussanak, és a megállapított elvek határain belül nyelvérzéküket, nyelvteremtő géniuszukat, illetőleg szaktudásukat érvényesítsék.

Megfontolandó az is, nem volna-e taktikai szempontból helyes, ha nem indítanánk harcot egyszerre minden fogyatékoság ellen, hanem csak a kirívókon kezdenénk és fokozatosan járnánk el a tisztogatásban.

Azt hiszem végül, hogy immár megérett az idő arra, hogy a helyes magyar kiejtés normalizálásának kérdését felvessük. Tudom jól, hogy ez rendkívül kényes dolog, hiszen mindenki a saját szülőföldjének kiejtését tartja szépnek, helyesnek. De ha meg akarjuk teremteni a lehető teljes nyelvi egységet, nem szabad visszariadnunk a nehézségektől. Azt hiszem, itt is óvatosan kell haladnunk. A nyelvatlasz-munkákkal kapcsolatosan, minthogy ezekben több gyűjtő működik párhuzamosan, szükségesnek mutatkozott, hogy normalizáljuk pl. az egyes hangok kiejtését, s ezt vegyük fel hanglemezre, ehhez igazodjék minden egyes gyűjtő, s úgy jelölje, amit hall, hogy ezekhez a kétségtelenül önkényesen megállapított normákhoz mérje észleleteit. Ebből a műhelyfogásnak szánt eljárásból talán ki lehet majd fejleszteni az egységes magyar kiejtés normáját. Nem úgy, hogy már most ezt a, különben egyáltalában nem meggondolatlanul és felületesen megállapított kiejtésmintát feltétlenül elfogadjuk irodalmi magyar kiejtésnek, hanem ezen csiszoljunk, végül hozzunk döntést, s tegyük e döntést kötelezővé színésznek, rádióbemondónak, minden nyilvános szereplőnek. Ezzel párhuzamosan vegyük számba a nyelv hanglejtésformáit, nézzünk szét a nyelvjárásokban, mit lehet onnan értékesíteni, hiszen tudjuk, hogy az idegenek köznyelvünk hanglejtését egyhangúnak ítélik, tehát e ponton van javítandó, s nyelvjárásaink erre mintát eleget adnak. Így felvetve ez csak ötlet, melyhez a megfelelő eljárást ki kell gondosan dolgoznunk, de azt hiszem, ezt a feladatot nem szabad tovább halogatnunk.

Ami a nyelvművelés építő tevékenységét illeti, a szóalkotásban, a fordulat-kincs gazdagításában elsősorban íróink leleményére, valamint nyelvjárásaink óvatos, apránként való kiaknázására gondolhatunk. Arról természetesen szó sem lehet, hogy mindent, amit egyik-másik nyelvjárásunk kínál, habozás nélkül elfogadjunk és szentesítsünk. Sok felesleges, sok nem akármely nyelvszintbe illő, sok henye cicoma kerülné így nyelvünkbe, s magyarosak helyett könnyen magyarkodókká válnának.

Nagyon fontos azonban, hogy anyanyelvünk ismeretét gyarapítsuk. Ismerkedjünk meg tehát alaposan anyanyelvünk nyelvtanával, s az iskolai oktatásban juttassuk a magyar nyelvtan tanítását az őt megillető, elsőrendű fontosságú szerephez, nem feledkezve meg nyelvünk multjáról sem. Azonfelül legyünk minden erőnkkel rajta azon, hogy a saját nyelvünket, helyesebben írt vagy élőszóbeli stílusunkat tegyük gazdagabbá, színesebbé, és azok, akiknek mások tanítása a hivatásuk, a rájuk bízottak magyar nyelvtudását bővítsék, szépítsék, csiszolják. Ezt a nyelvgazdagítást az iskolában kell kezdeni, mégpedig minél korábban. Azt hiszem, közismert, hogy az átlagos francia iskolázott ember nyelvismerete, stíluskézsége nagyon meghaladja az átlagos magyar

iskolázott emberét. Ennek a titka véleményem szerint az, hogy a francia iskolákban igen nagy teret adnak az *explication de texte*-nek, sőt ezt nagy virtuozitással gyakorolják. Nagy írók nyelvhasználatát magyarázzák színesen, érdekesen, nem megölvé, de elevenné téve a szöveget, megértetve minden szó súlyát, megéreztetve minden fordulat ízét. Erre persze elsősorban tanárainkat kellene ránevelni, tehát nemcsak a középiskolában, hanem az egyetemeken is nagy gondot kellene fordítani rá. Nem szabad visszariadni attól, hogy eleinte az eredmény sovány lesz, esetleg a magyarázat nem egyszer a műalkotás holtta boncolásává fajulhat, hiszen hiányzik az évszázados gyakorlat s az ebből fakadó érzék és ügyesség, a finom munkához való kellő felkészültség, aminőt csak — egyes kivételes esetekben az emberrel együtt született készség — ennek híján azonban a gyermekkortól következetesen fejlesztett stílusérzék adhat. De valahol el kell kezdeni, s rajta lenni, hogy az eredmény mind gyorsabban tökéletesedjék.

RÁZSÓ IMRE:

Kodály elnök úr megnyitó szavaiban azt mondta, hogy a nyelvművelés közügy. Ezt sokan érzik és ezért fordult az érdeklődés a nyelvművelés felé. Magam is ezért vagyok itt, mint a műszaki élet munkása. Saját tapasztalatomból mondhatom azt, hogy a nyelvművelés nemcsak közügy, hanem szükséglet, mégpedig nagyon komoly szükséglet, mert elhanyagolása nemcsak nemzeti életünkre, hanem népgazdaságunkra is igen komoly hatással van. Különösen érezzük ezt mi a műszaki élet terén, ahol a szakma, a való élet fejlődése lényegesen gyorsabb ütemű volt, mint a nyelv fejlődése. Ennek következménye az, hogy egy-egy fogalomra sokszor 4—5 helyi megjelölésünk van, mégpedig általában idegen megjelölés, túlnyomó részben német és hogy csak egy párat mondjak ezek közül, hát általánosan ilyenek: beiser, hébli stb. Azt hiszem, hogy a purista nyelvművelők nemes felbúzdulást éreznek ezeknek a hallatára és magam is azon az állásponton vagyok, hogy ilyenekre nincs szükség. A helyes magyar kifejezések megalkotása ezek helyett viszont sürgős és komoly feladat. De az még a jobbik eset, ha egyáltalában van kifejezés valamilyen fogalomra. Azonban sokszor találjuk olyan helyzetben magunkat, hogy meg kell határozni valamit, amire nincs megfelelő kifejezés és ilyenkor nem marad más hátra, mint hosszadalmas, legalább egy mondatot igénylő körülírás. Mindezekből kifolyólag nyilvánvaló, hogy a műszaki élet vonalán egyre növekszik a zűrzavar, hiszen a nyelv a gondolatok kifejezésének eszköze és ha a gondolatokat nem tudjuk egyértelműen közölni, akkor nyilván bábél keletkezik. Már pedig minden zűrzavar a termelésben, a műszaki életben idővesztést és így komoly kiesést okoz. Amikor a Nyelvművelő Bizottság megalakult, éppen ezért a műszaki nyelvnek a fejlesztését tűzte ki elsősorban feladatául, mondhatnám azt is, nemcsak a műszaki szaknyelv egységesítését és fejlesztését, hanem valósággal megteremtését, mert magyar műszaki szaknyelv csak töredékeiben van meg, de nem olyan mértékben, mint ahogyan kellene. A bizottság az elmúlt esztendő során mindössze csak két ülést tartott, mégpedig azért, mert a második ülésen kiderült, hogy nincs tárgyalási anyag a műszaki szaknyelv megteremtése terén. A bizottság tagjai ugyanis nyelvészek, de nem műszaki emberek, akik egy-egy szó alkalmasságát a helyes magyarság szempontjából elbírálnak ugyan, de az anyagot, magukat a szavakat jelentős részben nem hozhatják a bizottság elé, mert a fogalmakat nem is ismerik, ami annál kevésbé csodálatos, mert a nagymértékben kiszélesedett műszaki világban maguk a műszaki emberek

sem ismerik az idegen szakmák szakkifejezéseit. A második ülésen tisztázódott hogy első teendő a gyűjtőmunka megindítása. Tisztázódott az is, hogy ebből a gyűjtőmunkából a műszaki egyetem nem hagyható ki, illetve ezt nagyrészt az egyetemnek kell vállalnia, hiszen ott tanárok és tanszékek hivatásszerűen foglalkoznak műszaki tudományok oktatásával. A bizottságtól kapott felhatalmazás alapján a műszaki egyetemen ezt a gyűjtőmunkát meg is kíséreltem megindítani olyan formában, hogy az egyes tanszékeket felkértem, hogy szakmai területükön a szókincset igyekezzenek összegyűjteni, hogy legyen tárgyalási anyag. Ez a munka folyik is, talán nem a kívánt nagy ütemben, azonban ennek is meg van az oka. A szaknyelv összegyűjtése nem olyan feladat, amely kizárólag társadalmi munkában elvégezhető volna. Örömmel közölhetem azonban, hogy az Akadémiai Kiadó elhatározta a műszaki értelmező szakszótár kiadását, mégpedig, hogy a szükségletet minél hamarább ki lehessen elégíteni, ez a műszaki értelmező szakszótár részletekben fog megjelenni. Az első részlet a gépgyártás szóanyagát ölelné fel és legjobb értesülésem szerint kb. 22 000 szót és kifejezést fog tartalmazni. A munka tehát megindult és a bizottság a begyűjtött anyag elbírálásánál előreláthatólag hamarosan fog határozott feladatokat kapni és remélem, hogy a bizottság meg is fog felelni fontos feladatának. Én a bizottság ilyen értelmű munkájának megindulásánál csak arra kívánok nagyon nyomatékosan rámutatni, amire az előadó kartárs szintén rámutatott, hogy a munka eredményes ellátásához rendkívül sok józanságra, türelemre és megértésre van szükség, hogy a bizottság munkája tényleg az életet szolgálja és nehogy a műszaki szaknyelv most még fiatal vetése a túl erélyes gyomlálás folytán elpusztuljon és helyette továbbra is a gyom és a dudva burjánozzék szabadon

MÉSZÖLY GEDEON :

A tárgy illő az Akadémiához és az előadó tudományos egyénisége a tárgyhöz. Nyelvtörténetbeli tanultsága, népnyelvbéli jártassága, ideológiai képzettsége, tudománypolitikai tapintata, mindez alkalmassá tette őt arra, hogy a nyelv művelés elvi kérdéseiben helyes tájékoztatót adjon, a tennivalókra okos, megvalósítható tanácsokat. Ezért mihelyt az előadásnak velem előre közlött szövegét köszönettel megkaptam és épüléssel elolvastam, mindjárt láttam, hogy az én dolgom nem a részletekkel vitázás lesz, hanem a jól átgondolt egészbe bontás nélkül beleilleszthető hozzátoldás.

Sztálin következő szavaira építem mondanivalómat : »*Puskin* halála óta több mint száz esztendő telt el. Ez alatt az idő alatt Oroszországban felszámolták a hűbéri rendet, a tőkés rendet, és egy harmadik rend keletkezett — a szocialista rend. Így tehát két alapot számoltak fel felépítményeivel együtt és új, szocialista alap keletkezett a maga új felépítményével. Mindamellett, ha például az orosz nyelvet nézzük, ez alatt a hosszú idő alatt semilyen törést sem szenvedett, és a mai orosz nyelv, szerkezetét tekintve, alig különbözik *Puskin* nyelvétől. Mi változott meg ez alatt az idő alatt az orosz nyelvben? Az orosz nyelv szótári szókészlete ez idő alatt jelentékenyen kibővült ; a szótári szókészletből nagyszámú elavult szó eltűnt ; sok szó jelentése megváltozott ; javult a nyelv nyelvtani felépítése. Ami a *puskini* nyelv struktúráját, a nyelv nyelvtani szerkezetét és alapvető szókincsét illeti, az lényegében megmaradt, mint a modern orosz nyelv alapja.« Hogy a szocialista rend idején az orosz nyelv szókincsének változását leginkább mely területeken észleli Sztálin, az kiténik következő megjegyzéséből :

»Az ipar és a mezőgazdaság, a kereskedelem és a közlekedés, a technika és a tudomány állandó fejlődése megköveteli a nyelvtől szótárának kiegészítését olyan új szavakkal és kifejezésekkel, amelyek szükségesek azok munkájához.«

A mi számunkra is, a mi nyelvművelő céljainkra is bölcs irányítást láthatunk abban, hogy Sztálin, mikor azt akarja megvilágítani, hogy a nyelv nem felépítmény, akkor régi, de ma is ható orosz nemzeti költő nyelvére mutat rá, Puskinéra, mikor meg a szókinsnek korszerű bővülését, tudatos bővítését említi, akkor fontos, de prózai beszéd tárgyakra utal, a szaktudományok és szakismeretek nyelvére, az ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, közlekedés, technika nyelvére, nem pedig költőkére, szépírókéra, tehát nem a szorosabb értelemben vett irodalmi nyelvre. Valóban a szaktudományok gyors fejlődésével a szaknyelvnek sok új kifejezésre van gyors szüksége minálunk is; a szükséges kifejezéseket, műszavakat az Akadémia vezetésével olyan munkaközösségek alkotják és állapíthatják meg, melyekben a döntő szó az illető szakterület tudósaié és munkásaié. Végső fokon a szakmunkásoké, mert hát az elméletibb nyelvvédő tudósok sokszor hajlandók összetéveszteni szócsináló pedantériájukban a szót, a gondolat röpké nyelvi jelét, az élő beszédbe nem illő, lomha meghatározással.

Azzal, hogy Sztálin a marristákkal szemben a költő Puskin nyelvére hivatkozik, megegyezik a szovjetorosz nyelvtudósoknak és pedagógusoknak az irodalmi nyelv közép- és felsőiskolákon való tanítását sürgető, javító mozgalma. Irodalmi nyelvnek, annak az irodalmi nyelvnek ügyéért buzognak tehát a Szovjetunióban, mely Sztálin szerint Puskin óta semilyen törést nem szenvedett s ma is, szerkezetét tekintve, alig különbözik Puskin nyelvétől, annak a Puskinnek nyelvétől, ki a népnyelv és régi nyelv alapján reformálta meg az orosz irodalmi nyelvet és kinek stíluselve az volt, hogy »csak a beszélt nyelven írni annyi, mint a nyelvet nem bírni.«

A mindenben élenjáró Szovjetunió követendő példái szerint a mi nyelvművelő mozgalomunk feladatát is elsősorban az irodalmi nyelv művelésében kell látnunk. Tegyük ezt a szépírók írói gyakorlatukkal, a pedagógusok az irodalmi nyelv tanításával, a régi nyelvet és népnyelvet hivatásuknál fogva tanulmányozó szaktudósok pedig az elmúlt irodalmi korok nagy írói nyelvének közönség és írók számára való magyarázásával. Ez a munkamegosztás felel meg annak a szakmegosztásnak, mely a szépírók számára más dolgozóközösségi szervezetet jelöl meg, mint a nyelvtudományi írók számára.

Mivel pedig a nyelv rendeltetése mindennemű ismeretkörbe tartozó gondolatot kifejezni, ezért a nyelvtudomány általában minden más tudományt alkalmazhat segédeszközéül. Mivel továbbá — hogy tárgyához közelebb maradjak — régi haladó íróink az ókor klasszikusait éppúgy ismerték, mint a maguk kora hazai dolgozó népének életét és nyelvét, ezért mult századi íróink magyarázásához segítségül kell vennünk egyebek között az egyetemes irodalomtörténetet és az egyetemes néprajzot is. Zsirai Miklós is hangoztatta mult évi akadémiai előadásában a nyelvtudomány segédtudományainak fontosságát, közöttük az irodalomtörténetét és a néprajzot is. Közoktatásügyi kormányzatunk is leendő magyar szakos tanáraink számára kötelezővé tette az egyetemen mind a világirodalmat, mind a néprajzot.

Mult századi íróink rendszeres nyelvi magyarázásának módszerén azonban még van javítani való. Az ebbeli munkamódszer javításának szükségét talán legjobban úgy bizonyíthatom, hogy szemléltető példán bemutatom, hogy mi nyelvészek és stilesztétikusok is milyen tévedésbe eshetünk, ha a Szovjetunióban

is megbecsült latin és görög klasszikusokat és a dolgozó nép életének megfigyelését mellőzzük. Mindnyájunktól méltán nagyrabecsült szaktudásunk tollából jelent meg — már a felszabadulás után — Vajda János műveihez másfél lapnyi szómagyarázat, annyiból mutatok be kettőt.

Az egyik Vajda János *Béla királyfi* című eposza következő helyéhez szól: »Mit kezében tart, a hosszú *körös* dárdát, Viharos tetőin növelé a Kárpát.« Ebben a *körös* szót az illető nyelv- és irodalomtudós úgy magyarázza, hogy annak »a jelentése: *kerekalakú*«. Ez a magyarázat, ha csupán a *körút* és *körözött liptai* pesti népi nyelvtényre tekintünk, valóban szellemes és tetszetős, de az óvatosság mégis több felől való vizsgálatra int.

Mivel a nyelv-művelés fő tárgyának — szovjetuniói példára — a műfajok esztétikai céljaihoz igazodó irodalmi nyelvet tartom, ezért nyelvhelyességi kérdésekre én műfajonként változó, mindig az illető műfajra illő stílustörténeti és stílushelyességi válaszokat adnék. Ha magyar Árpád-mondai eposz nyelvében magyaráznám a *dárda* jelzőjét, mint *Béla királyfi* »*körös* dárdá«-ja esetében, akkor azt is kutatnám, hogy az európai irodalmak eposzi műfajának stílusába a dárdának miféle jelzője a beleillő, miféle nem az. Tudnak-e az európai régiebb és újabb eposzok az említett magyarázat szerinti »*kerekalakú*« dárdáról? A válasz az, hogy »*kerekalakú*«-t jelentő jelzője a dárdának nincsen a Homérosszal kezdődő eposzokban, tehát Vajda eposzában se keressünk »*kerekalakú*« jelentést a *dárda körös* jelzőjében, már csak azért se, mert a *dárda* lehet hosszú is, egyenes is, de »*kerekalakú*« nem. Az irodalomtudomány azonban nemcsak negatívumot tud mondani ebben a kérdésben, hanem pozitívumot is: azt, hogy az Iliász és Odisszea óta az európai irodalmakban az eposzi hősök dárdájának jelzője gyakran »*köris*« azaz »*köris* nyelvű«. Homérosz, Vergilius és Vörösmarty figyelmes olvasói erre tanuim lehetnek. A dolgozó emberek különféle munkájának történetét elénk idéző egyetemes néprajz meg arra is megtanít bennünket, hogy a *dárda köris*nyelűsége az ókori íróknál a marxista-leninista esztétikával is egyező realiztikus vonás. Ugyanis Plinius Major megírta már, hogy a *körisfa* sokféle ipari célra alkalmas, különösen pedig *dárdanyélnek* még a mogyorófánál is jobb.

Az írók nyelve magyarázóját hasznosan segítheti az illető írók életrajza is. Arany szalonai földművesektől tanult nyelvet. Petőfi a kiskunsági néptől, Vajda János — váli nevelés — a fehérmegyei váli-völgyi magyaroktól: ott pedig a *köris-t körös*-nek mondják. Hogy a *köris* régóta *körös* azon a tájon, bizonyítja ezt a váli-völgyi *Körösös*-oldal földrajzi név is: így hívják még most is annak a dombvonulatnak egy részét, amely dombvonulaton a Vajda János megénekelte váli erdő is van. Ott volt Vajda János apja erdész: Vajda János, éppúgy, mint az apja, ismerhette hát a *körisfa körösfa* nevét s nem »*kerekalakú*«-nak értette a *körös* szót. Hogy milyen régi és elterjedt neve a *körös* a *körisfának*, ezt mutatja az is, hogy *Nagykörös*-t a deákos világban *Fraxinopolis*-nak nevezték, nem *Rotundopolis*-nak. Vajda János *Béla királyfi*-jának »*körös* dárdá-ja« tehát nem »*kerekalakú*« *dárda*, hanem *köris* *dárda*, azaz *köris*nyelvű *dárda*.

Ez az eposz 1854-ben jelent meg. Ha a magyar nyelvújítás történetét és a magyar nyelvhelyességi irodalmat is figyelemre méltatjuk, akkor megtudjuk azt is, hogy abban az időben, mikor Vajda azt az eposzt írta, a *kör*-ből nem lett még *kör* Pesten sem, nemhogy Váiban.

A munka történetének mellőzése egy másik tévedést is okozott ugyanabban a Vajda-magyarázó kurta cikkben. Vajdának *Töredékek egy vándorszínész naplójából* című művében olvashatjuk ezt: »Hogy nagy feneket ne kerítsek szokás szerint, tehát mindjárt beleállok a dologba, mint a nyomtató ember az

ágyásba.« Ehhez az illető kiváló stilesztétikus ezt az értelmezést fűzi: »*ágyás* — veteményes ágy«. A magyarázó ez esetben — ha nem tévedek — Balassának erre a szótári értelmezésére gondolhatott: »*ágyás* — a kerti művelés (virág, kapásnövények) számára elkülönített, rendszeren négyszögletes földterület«. Az *ágyás* azonban még mást is jelent. A *Magyarság Néprajza* szerint: »A *nyomtatás* állattal végzett cséplési művelet. Főleg lótenyésztő és búzatermő vidékek munkamódja. Hazánkban legjobban az Alföldön volt elterjedve, a világháború óta azonban a cséplőgép majdnem teljesen kiszorította... A *nyomtatás* helye a szérú; a rajta elterített gabonát *ágyás*-nak, magát az elterítési műveletet *ágyazás*nak nevezik. A szemet a kalászból a ló vagy a szarvasmarha tapossa ki.« Ebből a szegény dolgozó nép munkájáról szóló leírásból az tűnik ki, hogy Vajda János nyomtató embere nem »veteményes ágy«-ban állott, mert abból a veteményt kitaposták volna a lovak. Vajda »*ágyás*«-a: gabona-ágyás. Ha nem annak értjük, Vajda realiztikus képét nem értjük meg. Ha nem annak magyarázunk, akkor éppen mi nyelvészek akadályozzuk az olvasót a realiztikus stílus élvezetében.

A nyelvművelést véleményem szerint a műfordítások stílushelyességi kérdéseire is ugyanolyan segédtudományokat felhasználva kell kiterjesztenünk, amilyeneket az eredeti szépirodalmi művek nyelvének vizsgálata megkíván; tehát a múlt század haladó orosz írói realiztikus műveinek méltó fordításához szükséges az orosz néprajz is. Az *ágyás* szó tárgyalása eszembe juttat az eddigi Puskin-fordítások hibáiból egy véleményemet támogató példát.

A *Nulin Gróf*-nak egy régebbi magyar fordításában megróttam azt a tévedést, hogy a fordító az agarászatból hazatérő vadással — Puskin realiztikus művészetét meghamisítva — »megsrétez«-tet egy nyulat; holott agarász — mint Puskin írja is — csak »fölugraszt«-hat, nem »megsrétez«-het, nem »meglőhet.« A velem egyet nem értő újabb műfordítás nemcsak megismétli, hanem az orosz és magyar népelet figyelembe nem vétele miatt meg is toldja a régi hibát újabbal. A különben méltán elismert műfordítás a betoppanó házigaárdával az ott talált grófnak ezt mondatja:

Nagyon örvendek. Rossz idő jár!
Hintóját láttam a kovácsnál.
Már rendbehozták. Natasa,
A konyhakertünk ágyasa
Mellett imént egy nyulat lőttem.

A jeles, de Puskinnal ellentétes stíluselveket követő műfordítás tehát nemcsak lövet puska nélkül agarással, hanem éppen *vadházastárs* mellett lövet; ugyanis Balassa értelmezése szerint az *ágyas* jelentése: »szerető, vadházasságban élő társ«. Természetesen erre, hogy: »*Natasa*« — jól rímel az, hogy »*ágyasa*«. Jobban, mint *ágyasa*.

Befejezésül ennyit: szándékosan hoztam elő nagy stilesztétikust és nagy műfordítót, mert így jobban elképzelhetjük: milyen és mennyi hibát elkövetnek az irodalmi nyelv helyessége ellen a kisebbek.

KARINTHY FERENC:

A Magyar Írók Szövetsége nevében sok sikert kívánok a bizottság munkájához. Csak akkor dolgozhatunk eredményesen, ha az illetékesek: tudósok, nyelvészek, írók, de a dolgozó tömegek is, együttesen vesznek részt ebben

a munkában. Teljesen egyetértek Bárczi Géza megjegyzéseivel, azokat szeretném kiegészíteni. A dolgozó tömegek szerepéről szeretnék beszélni a nyelvújító munkában. Helyesen mondta Lőrincze, hogy a nyelvújítás normái, szabályai nem örökkévalók. A nyelvvel együtt ezek a normák is fejlődnek. Ez kétségtelenül így van, de hibát követnénk el akkor, ha csak a jelen pillanatban beszélt nyelvet vennénk számításba és figyelmen kívül hagynánk a tömegeknek azt az igényét, törekvését, próbálkozását, hogy nyelvünket szebbé, jobbá, hajlékonyabb tegyék. Ha ezzel az igénnyel nem számolunk, féltő, hogy ismét hibás elméletekbe tévedünk: a nyelv »óserdő, dzsungel, vadon nő.« Mi sokat beszélünk a tudomány és a tömegek kapcsolatáról. A különböző tudományágaknál ma különböző az ereje ennek a kapcsolatnak. Mondjuk az analitika vagy a mikrobiológia esetében a tömegkapcsolat ma még nagyobbára csak keret, amelyet meg kell és előbb-utóbb meg is fogunk tölteni anyaggal: elsősorban a tudós taníthatja a tömegeket. Más a helyzet a nyelvtudománnyal, és különösen a nyelvújítással. Itt már ma is hatalmas lehetőségeket kínál az élet tömegkapcsolatok építésére. Azt hiszem azonban, mi még nem élünk eléggé ezekkel a lehetőségekkel. Nem elég forró a kapcsolatunk a beszélők tömegeivel, nem tanulunk eléggé a dolgozóktól. Bizonyíték erre a nyelvújító mozgalom újabb története is. Csak egészen vázlatosan szeretném ezt ismertetni.

A felszabadulás után hosszú évekig a nyelvújítás »nyelvújítás« maradt, a szónak ezzel a rossz mellékzöngéjével, amelyről a Pintér Jenő-féle »mozgalom« jut eszünkbe. A hivatottak, a nyelvészek és írók nem tudták áttörni a régi kereteket, a Magyarosan című folyóirat sem tudott kitörni olvasói szűk köréből. Déry Tibor 1946-ban indított ugyan egy mozgalmat, de ez csakhamar elfulladt, véleményem szerint többek közt azért, mert a jó szándék ellenére alapelvei voltak hibásak. Déry a *Magyar Nyelvőr*-ben azt írta, hogy a »magyarul beszélők nyelvérzéke gyökerében megromlott«. Ez a pesszimista kiindulás nem lehetett indokolt, hiszen a szélcsend hosszú évei után is az emberek azért magyarul írtak és beszéltek, nyelvérzékük sem pusztult el. A nyelvújító mozgalom 1946 óta egyhelyben állt egészen addig, amíg a Magyar Dolgozók Pártja közbe nem lépett. Nem értek azonban egyet Lőrincze azon megállapításával, hogy ez nem is történhetett volna másképpen, hogy a hosszú pangásnak az volt az oka: a párt a felszabadulás utáni években mással, bányákkal, szövetkezetekkel stb. volt elfoglalva. Az MDP politikai párt és kétségtelenül sok elfoglaltsága volt az elmúlt esztendőben, de az írók és kivált a nyelvészek akkor sem voltak mással elfoglalva, akkor is alkalmat találhattak volna arra, hogy szenvedélyesebben foglalkozzanak munkájuk legfontosabb szerszámaival, a nyelvvel; akkor se kellett volna a közbelépésig tétlen maradni. Ha nem látjuk akkori hibáinkat, ezutáni munkánk kárára is lehet.

A fordulat nálunk is Sztálin elvtárs nagyjelentőségű hozzászólása után következett el. Révai József figyelmeztetett bennünket a Pártkongresszuson, hogy gyakran magyartalanul, érthetetlenül beszélünk, hogy nyelvünk »színtelen és szagtalan«. Amikor pedig először írtunk és vitatkoztunk nyelvi kérdésekről a Szabad Nép milliós nyilvánossága előtt, ismét nem nekünk, hanem a lap szerkesztőségének jutott eszébe a vita megindítása, a szerkesztőség javasolta, hogy mondjuk el véleményünket. De a leghivatottabbak közül csak igen kevesen szóltak hozzá, ha jól emlékszem a *Szabad Nép*-ben Lőrincze és Devecseri írt cikket, majd a *Csillagban* Deme és az *Irodalmi Újságban* Révai József. Amíg mi, nyelvészek és írók elég tartózkodva vettünk csak részt a vitában, a tömegek valóban magukévá tették nyelvünk tisztaságának ügyét. A *Szabad Nép*

seregestül kapta a dolgozók — üzemi munkások, mérnökök, tanítók, diákok, pártmunkások — leveleit, s még ma is, egy esztendővel a vita megindítása után, vastag leveleket, tanulmányokat, memorandumokat visz a posta — helyes vagy helytelen, de mindenképpen érdekes javaslatokkal — a legkülönbözőbb címekre, mert nem tudják még mindig, hogy ki az illetékes a nyelvművelési kérdésekben. Bizonyára korántsem volt hiba nélkül, amit a nyelv tisztaságáról irtunk, de a mozgalom mindenesetre megindult. Egész sor kultúriskolában, szervezetben, üzemben, irodalmi körben vitatkoztak a dolgozók nyelvhelyességi kérdésekről, kérték az Írószövetséget, hogy küldjön előadót. Hogy a tömegek mennyire magukénak tekintették a nyelvművelés ügyét, épp ez bizonyítja: csak hozzá kellett nyulni dologhoz s hamarosan széles mozgalom bontakozott ki.

Nagyon kevés történt a hivatottak részéről e mozgalom felmérésére. Ezért csak néhány személyes élményemre tudok hivatkozni. A tavasszal öthónapos pártiskolán voltam: az iskola hallgatói túlnyomórészt olyan elvtársak voltak, akik nemrég még üzemben vagy a falvakban dolgoztak, termelő munkában. Egy-két szó, egy-két faliújság-cikk elég volt ahhoz, hogy az iskola hallgatói szenvedélyesen kezdjenek érdeklődni nyelvi kérdések iránt. Már a második hónapban szégyen volt magyartalanul, helytelenül, »bürokrata tolvajnyelven« beszélni, aki ilyesmibe tévedt, tréfákban, faliújságokon, csasztuskákban gúnyolták ki, ha pedig egy előadó hibázott, hetekig bírálták érte. Legutóbb a Petőfi Intézet, majd a Sztálin Akadémia hallgatói kértek előadót az Írószövetségtől, az ankétot úgy kellett a végén berekeszteni, de még hazafelé menet a villamoson is tovább folyt a vita, s már kitűzték az újabb ankét időpontját. Ma Magyarországon mindenki tanul, rengetegen kerülnek iskolákba, egyetemekre, szemináriumokra. Akik most szerzik meg a műveltséget, a művelt beszédet is most tanulják. Természetesen nyelvi problémákba is ütköznek tanulmányaik során, ez az oka a nagy érdeklődésnek.

Bízást mondhatjuk: tömegmozgalom indult, amelyet sokkal jobban meg kell ismernünk, amelytől jóval többet kell tanulnunk, hogy valóban élére állhassunk. Lőrincze előadásában például tucatnyi hasznos és kitűnő javaslatot hallottunk, de arról, hogy miképpen akarunk munkánkban a beszélő tömegektől tanulni — kevés szó esett. Milyen veszélyekkel jár, ha csak a beszélők hibáit akarjuk megtanulni, sőt szentesíteni, de nem vesszük észre a tömegeknek azt az eleven és látható törekvését, hogy szebben és tisztábban beszéljenek? Ha elszigeteljük magunkat: általánosságokba tévedünk, mint Lőrincze is nem egyszer egyébként sok tekintetben igen érdekes és hasznos előadásában. Az előadás hibáiról Bárczi Géza már beszélt. Itt az idegen szavak kérdése. Természetes, hogy nem szabad őket tüzzel-vassal irtanunk, mert ezzel nyelvünket szegényítenénk. De mégsem szabad lemondanunk pl. a *pszichológia* szó elleni harcról, azzal az indoklással, hogy a *lélektan* majd amúgyis, magától is kiszorítja; legalábbis Lőrincze ezt állította. Tévedés: ha nem ügyelünk, éppen ellenkezőleg, az idegen szó szoríthatja ki a magyart! Erre egész sor példát tudunk nyelvtörténetünkéből! Nem tudom megérteni azt a nyugalmat, passzivitást, amellyel Lőrincze szemléli ezeket a jelenségeket. Üzemi nyelvünk teli még a sok *sprejcn*-vel, *gusz*-szal, *siktá*-val, *fórhajer*-ral, s nekünk igenis hadat kell üzennünk az olyan idegen szavaknak, amelyek helyett tudunk jó magyart javasolni. Ugyanezt a túlzott türelmességet tapasztaljuk más esetekben is. Lőrincze menlevelet ad a *szabadna* képzésnek. Elismeri, hogy hibás, hogy ellenkezik nyelvünk szerkezetével, de szerinte már olyan általános: kilátástalan

ellene a harc. Azt hiszem, ez tévedés! A *szabadna* korántsem annyira elterjedt még a hétköznapi beszédben, hogy reménytelen volna ellene a küzdelem; igenis, ha fontosnak tartjuk nyelvünk ügyét, leplezzünk le minden idegenszerűséget! Vagy itt az *ural*, amelyet Lőrincze azzal intéz el, hogy ma már ügyis mindenki csak 'uralkodik' értelemben használja. Holott a régebbi jelentése: 'urának vall, urának tart'. Nem ilyen egyszerű a dolog. Én például elbeszélésben, regényben évek óta nem merem leírni ezt a szót, mert attól félek, ha ilyen értelemben írom, úgy értik, ha meg amúgy, akkor így értik. Ilyés Gyula mesélte, hogy ő is félve használja ezt a szót, de ha leírta, csak a régi értelmében írta, amely pedig Lőrincze szerint »kihalt«.

Lőrincze előadásában igen keveset foglalkozott azzal a bizonyos »bürokrata tolvajnyelv«-vel, holott a dolgozók, akik ma tömegével vesznek részt a politikai, szervezeti életben, úgy hiszem elsősorban ezen a területen várnak választ a szakembertől, éspedig nemcsak általánosságban, hanem meghatározott esetekben is. Meg kell mondanunk, mi a helyes, mi a helytelen. Ha elszakadunk az említett tömegmozgalomtól, abba a hibába is beleeshetünk, hogy nyelvérzéken egyszerűen a nyelvész nyelvérzékét értjük, pedig ennél nagyobb aztán nem is tévedhetnénk. A nyelvérzék milliók érzése, emléke tapasztalata, ízlése. Ha leszűkítjük ezt a fogalmat, úgy megtréfálhat bennünket, mint ahogy Lőrinczét tréfálták meg azok a bizonyos »elszabadult igekötők«. Igaz, előadásában ő kissé homályosan csak »igekötőink újabb fejlődéséről« beszélt, de a vázlatban, amelyet előadásáról szétküldött, felveti a kérdést, vajjon nem a nyelvi eszközökben való elégedetlenség megnyilatkozását kell-e látni a nyelvnek ebben a makacs próbálkozásában. Mint hallottuk, előadásában már enyhébben fogalmazott, de szeretnék itt visszatérni a vázlatra, mert gyakran találkozunk hasonló nézetekkel: a nyelv itt »próbálkozik« valamivel, »kísérletezik«, ezért keletkeznek aztán az *átbeszél*, *leagitál*, sőt, *lenépnével*, meg a *kikáderez*, *leállamosít*-féle kifejezések. Súlyos tévedés! Ezeket a szerkezeteket nem szabad védenünk, ellenkezőleg, minden erőnkkel harcolnunk kell ellenük! Mert a rossz példa is ragadós. Nem lepleztük le elég szenvedéllyel a *beiskoláz*-féle kapcsolatokat, erre rövidesen kiagyaltta valaki ezt a kifejezést: *beegyetekez*!

Véleményem szerint megalkuvás elfogadni ezeket a kifejezéseket azért, mert akadnak, akik használják. Nem tömegkapcsolat, ha a hibákat tanuljuk meg, sőt, szentesítjük! Legyünk kicsit éberebbek és vegyük észre, hogy az eféle csúnyaságok igenis kiirthatók, hogy egy-két figyelmeztetés után ma már sokkal kevesebben élnek velük. Újságban, magára valamennyit is adó előadó szájából ma már nem hallunk ilyen rút kifejezéseket, és bizonyos vagyok abban, hogy ha küzdünk ellenük, rövidesen eltűntethetjük nyelvünkéből e csúfságokat. Igaz, sokan beleestek hasonló hibákba, mert azt hitték, ez a művelt, tanult beszéd. De vétek nem meglátni a harcot, amelyet maguk a beszélő tömegek indítottak hamarosan a *lenépnével* és *kikáderez*-féle torzszülöttek ellen, éppen azért, mert feleslegesnek és csúnyának érezték őket!

Azt hiszem, nyelvészek, írók, a bizottság tagjainak és mindenkinek, akinek fontos és drága anyanyelvünk ügye, számolnia kell már a harccal, amelyet a dolgozók indítottak a tiszta, értelmes, világos, árnyalt beszédért, Tanulnunk kell ebből a mozgalomból; persze nem a hibákból és túlzásokból. Hanem abból a nemes igényből, amely szabatosabbá, szebbé és gazdagabbá törekszik tenni a magyar nyelvet. Csak úgy taníthatunk jól, ha magunk is jól tanulunk.

ANGYAL ENDRE :

Úgy látom, Lőrincze túlságosan »liberálisan« kezeli a nyelvvédelem, nyelvhelyesség kérdését. Ezt az álláspontot semmiképpen sem tudom elfogadni s ezért szívvel-lélekkel csatlakozom Bárczi Géza és Karinthy Ferenc felfogásához. A nyelvművelést, nyelvhelyességet nem szabad a Pintér Jenő-féle rosszlemkű »nyelvvédelemmel« azonosítani, s benne valami fasiszta csökevényt látni. A magyar nyelvművelés ügyének igenis nagy és haladó hagyományai vannak : Szarvas Gábornak, Simonyi Zsigmondnak és harcostársainak küzdelme édes anyanyelvünk tisztaságáért, szépségéért. Ezt a hagyományt kell folytatnunk, ha le akarjuk küzdeni a nyelvünket fenyegető »új neológia« veszedelmét, amely előtt Lőrincze — úgylátszik — tárva-nyitva hagyná a kapukat. Pedig a veszély itt van, hisz már Révai Józsefnek figyelmeztetnie kellett a »színtelen, szagtalan bürokrata tolvajnyelv« elterjedésére. Hozzátehetjük: ilyen nyelvromlás a műszaki nyelv területén is észrevehető. Ne értsenek félre : nem az ellen beszélek, hogy a munka, az üzemek nyelve belekerüljön az irodalomba, a sajtóba, a közbeszédbe, hanem azt szeretném látni, hogy ez a műszaki nyelv valóban magyar is legyen. Sajnos, gyakran ennek ellenkezőjét kell inkább tapasztalnunk. A már Szarvas Gáboréktól szellemesen kipellengérezett *da-de* képző feltámadt és valószínű orgiáit kezdi megint ülni a *hengerde*, *fonoda*, *szerelede*, *öntöde* és ehhez hasonló szavakban, pedig nem volna-e magyarosabb és ugyanannyira érthető a *hengerlő*, *fonó*, *szereleműhely*, *öntőműhely* is? Ott aztán ez a két szörnyű szó : a *martinász* és az *olvasztár*. Miért kell ezeket használni? Miért nem beszélhetnénk *martinosokról* és *olvasztókról*, esetleg *olvasztómunkásokról*, a magyar nyelv szellemében? A példák számát szaporítani lehetne, de ennyi is elég, hogy bebizonyítsa az »új neológia« jelenlétét és veszélyességét. Ez ellen pedig nem a Lőrincze-féle liberalizmussal, hanem csakis harcossal, öntudatos nyelvvédelemmel, nyelvműveléssel vehetjük fel a küzdelmet : Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond örökségét folytatva.

DEME LÁSZLÓ :

A közvetlenül előttem elhangzott hozzászólás alighanem félreértette azt a viszonyt, amelyben Lőrincze Lajos előadása és Bárczi Géza hozzászólása egymással van. A hozzászóló a kettőt ellentétesnek, egymással ellentétben állónak látja. Én úgy látom, hogy a kettő inkább kiegészítette egymást. Az előadó arra próbált rámutatni, hogy a nyelvművelés történetének a felszabadulást megelőző fázisában, a Pintér-korszakban, egy igen szűken megszabott és túlságosan szűk térre szorított helyességi norma uralkodott, és hogy ennek határát, a helyesnek tartott nyelvi elemek határát, *ki kell terjeszteni*, mert ha nem, nyelvünk továbbfejlődését gátoljuk meg, és a nyelvet funkciójának gyakorlásában : a megértetés elősegítésében akadályozzuk. Először hadd mondjak erre egy-két példát.

A nyelvművelőknek ma is van még olyan rétege, amelyik például a *traktor* szót helytelennek tartja, mert idegen eredetű. Attól, hogy ezt a szót az ország minden lakója teljesen egyértelműen érti és használja, *ez* a réteg eltekint ; s azt ajánlja, hogy használjuk a *traktor* helyett a *vontató*-t. De : a *traktor*-ról tudjuk, hogy a szántóföldön különböző eszközöket : ekét, boronát, vetőgépet, kultivátort, fogast stb. húz maga után, és közúti szállításra nem alkalmas és nem is használatos ; a *vontató* viszont gumikerekű, elsősorban közúti szállításra

használatos, és nem mezőgazdasági eszközöket, hanem pótkocsit vontat. Tehát van *traktor* szó is és van *vontató* szó is, a kettő két különböző eszközt jelöl. Ha e két eszköznek azonos nevet adunk, akkor furcsán fest majd az a mondat, amit nemrég olvastam, hogy az egyik gépállomás kapott *négy új traktort és három új vontatót*. Ezek szerint *négy új vontatót és három új vontatót* kaptak? Vagy tekintsük azonosnak a két tárgyat, amely nem azonos és legyen *hét új vontató*? De akkor miért tűrjük, hogy nemcsak *agy* van, hanem *divány, hencser, rekamié, heverő, priccs* is? Nem kellene akkor ezt is »egységesíteni«?

De vegyünk másik példát. Ugyanezek a nyelvművelők az *üzem* szót üldözik mondván, hogy helytelen, s hogy helyette mondjuk *gyár*-at vagy *intézet*-et. De: *üzem* és *gyár* nemcsak hogy nem azonos, de nem is azonosítható; és egyébként is a »reform«-ból elég szokatlan összetételek jönnének ki, például *mosó-intézet* vagy *mosógyár*, *cukrászintézet* vagy *cukrászgyár* stb. — az elsőt a Nyelvőrben olvashattuk is, mint javaslatot. De vajjon helyes lenne-e *pékgyár*-nak vagy *sütőintézetnek*- nevezni a *péküzem*-et? És akkor hogyan fejeznők ki ezeket: *kisüzemi* és *nagyüzemi* módszer; nem-termelő *üzem*; *üzemi* négyeszőg; *üzemi* bizottság; *üzemszerű*; *üzemben* tart; *üzembe* helyez stb. stb. Mindezt nem tudnók kifejezni, vagy legalábbis egy új nyelvjuttatás kellene e területen; kiirtanánk élő kifejezéseket, amelyeket mindenki egyformán ért és használ, s helyettük vagy meglévő szavakat terhelniénk meg az eddigéhez viszonyítva újabb jelentéstöbblettel; vagy új szókat kellene tanulnia mindenkinek. S akár így, akár úgy: az ilyen »javítás« jelentős zavart okozna a nyelvben.

A határokat tehát valóban kijebbe kell terjeszteni a jelenleginél: ami általánosan elfogadott, értett és használt; ami tehát nélkülözhetetlen, az ne hurcolja magán a helytelenség bélyegzőjét. Az előadó erre akart rámutatni és ebben, úgy gondolom, igaza van. Mire mutatott rá Bárczi Géza? Arra, hogy a kiterjesztett határokat hol kell *újból megvonni*; tehát: hogy a határokat nem eltörölni kell, nem a végtelenségig terjeszteni ki, hanem egy bizonyos újabb szinten meg kell újból húzni. Természetesen az előadás és a hozzászólás teljesen egyetértett egymással abban, hogy itt nem a »démoni erők felszabadításáról« lenne szó, nem arról, hogy ezentúl nincs nyelvművelés és ezentúl minden helyes. Itt főleg a nyelvművelési babonák kiirtásáról, a nyelvművelési előítéletek megszüntetéséről, a szubjektív, elavult és hibás hibáztatások hatálytalanításáról van szó; és egyben, a pozitív részben, az új határok megvonásáról.

Ezt látom én egyezésnek Bárczi és Lőrincze felfogásában. Ami különbség volt a kettő között, én azt hiszem, az egy terminológiai félreértésen, illetőleg pontatlanságon alapszik. Azon, hogy a *megértés* szót más értelemben használta az előadó és más értelemben vette Bárczi Géza. Bárczi megértésnek csak a durva fogalmi megértést nevezi, az árnyalatokat nem kapcsolja ide. Tiltakozik az ellen, hogy a nyelvnek csak az ilyen értelemben vett megértetés lenne a feladata és hogy a nyelvművelésnek csak az ilyen leszűkített értelemben vett megértetés pontosságáért kellene küzdenie. Ha ez ellen tiltakozik, igaza van. Mert ha valaki azt akarja, hogy gondolatát tökéletesen megértsem, annak bizony a legalkalmasabb kifejezéseket kell kiválogatnia és a legfinomabb szerkesztési módon a legmegfelelőbb eszközökkel összefűznie, hogy a közlés illetőleg a megértés tökéletesen menjen végbe.

Vegyünk ismét példát. Tudjuk, hogy a rokonértelmű szavak jelentése, ha nagy jelentésetérés nincs is köztük, árnyalatában mindig eltér, vagy legalábbis hangulati értékében. Például Bárczi Géza felhozta a *sparhelt* és a *tűzhely* esetét. Azt hiszem, a két szó nem azonos értékű, mert más-más hangulatú;

ha tehát olyan környezetben mondok *sparhelt*-et, ahol *tűzhely*-et kellene mondanom, akkor végeredményben az egyik szót a másik helyett használtam, nem megfelelő értékben és nem megfelelő szót, tehát végeredményben gondolatom közlésére nem a kellő eszközt alkalmaztam.

Más példával, bővebben: Ha egy beadványban *cipészipari termelőszövetkezet* helyett ezt használtam: *suszterszövetkezet*: az olvasóban komoly hangulat helyett — ami a beadvány szándéka lenne — tréfás vagy lekicsinylő hangulatot keltek, vagyis a megértés nem lesz tökéletes, mert a közlés nem hű. Ugyanígy az sem mindegy, mikor írom le ezt: *apám*, s mikor: *atyám*; noha a kettő fogalmilag egyet jelent. S vajjon az író elősegítette vagy hátráltatta-e a pontos megértést, ha ezt írja: *vén kutya, öreg kutya, agg kutya*, mikor ezt kellene írnia: *agg eb*? — Az értelmi tartalom kívül az érzelmi és hangulati velejárók is ugyanúgy a megértéshez tartoznak; tehát lényegében az összes stilisztikai finomságok a szélesebb értelemben vett megértésnek tartozékaik.

Vagy nézzük egy szórendi változatot: »*Ne akarjuk egyenként kiirtani*« és: »*Ne akarjuk egyenként irtani ki*«. Az elsőnek fő mondanivalója: *ne akarjuk kiirtani*; mellékes mondanivalója: aki ki akarja irtani, egyenként akarja kiirtani. — A második változat szerint viszont nyugodtan kiirthatjuk amit akarunk, csak *ne egyenként irtsuk*; tehát ez olyan értékű, mintha azt mondanám: »*ne egyenként akarjuk kiirtani*«. A két forma így rokon, de nem azonos értelmű; árnyalataiban két külön dolog; és ha az egyiket alkalmazom a másik helyett, akkor végeredményben ismét a gondolatom közlése nem sikerült, illetőleg nem pontosan sikerült.

Amikor tehát arról beszélünk, hogy a nyelv a megértés eszköze, akkor nem csupán a durva félreértések elkerülésére gondolunk, nem az elnagyolt fogalmi megértésre, hanem arra, hogy a hallgatóban *árnyalatnyi pontossággal* ugyanaz a gondolat keletkezzék, ami a beszélőben volt, amit a beszélő közölni akart. Azt hiszem, hogy ebben a megfogalmazásban — és erre gondolt Lőrincze is — Bárczi hozzászólásával teljesen egyetérthetek.

Bárczi hozzászólásából tehát lényegében az derült ki, hogy ő is a határok kiterjesztése mellett van, csak éppen az új határok megvonásának szükségességét hangsúlyozta jobban, mint Lőrincze és támasztotta alá konkrétabb javaslattal, példákkal. Karinthy hozzászólásában már inkább az látszik, hogy ő ismét túlságosan szűkre szabná a normákat s visszahelyezné a nyelvművelést a szinte pintérien szubjektív alapra. Nem értem, miért kellene továbbra is azt mondanunk hogy a *szabad* mint melléknév nem kaphat igei jelet, s így a *szabadna* és *szabadjon* alak helytelen. Hiszen eredetileg a *nincs(en)* sem ige, mégis van ilyen alakja: *nincsenek*. Továbbá: a *szervusztok*, ami egészen általános használatú, szintén igeraggal ellátott elem, pedig nem tudom, hogy a *szervusz* bárki szerint is ige-e. Most mi legyen? Tekintsük a *szervusz* szót igének; vagy tekintsük a *szervusztok* alakot helytelennek? Szerintem egyiket se! Fogadjuk el, hogy ezek vannak. Hiszen van példa másutt is a nyelvnek olyan fejlődésére, amelyik úgynevezett abszurd eseteket hozott létre, és ezek nyelvi tényé válva egyszerűen nem hogy kiirthatatlanokká, hanem egyenesen nélkülözhetetlenekké lettek. Ami az igeekötő fejlődését illeti: ott ma kétségtelenül van sok túlzás és felesleges kinövés; de hogy ez végeredményben ne a nyelv próbálkozása lenne, hanem egyszerűen valamiféle »elszabadulás«: ez nem bizonyosodott be Karinthy hozzászólása után sem. S ez, mint az egész nyelvművelés egyébként sem szubjektív nyilatkozatok, egyszerű rámondás kérdése, hanem tárgyilagos, tudományos tanulmányozásé, elemzésé.

Végül még néhány szót azokhoz, akik állandóan Simonyira hivatkoznak, vele akarják takargatni konzervatív, maradi felfogásukat, vagyis lényegében betűjéhez ragaszkodnak, dogmává merevítik. Nem tudom, hogy Simonyi szellemét és hagyományát végeredményben kik védik és kik szolgálják. Azok-e, akik a nyelv fejlődését meg akarják állítani, meg akarják bénítani és meg akarják akadályozni azzal, hogy Simonyinak 70 évvel ezelőtti, akkor helyes, de azóta elavult betűihez ragaszkodnak — vagy azok, akik Simonyi hatalmas munkáját amit a nyelv addig elért fejlődési szintjének tanulmányozásában kifejtett, azt akarják továbbvinni úgy, hogy a nyelvnek azóta, hetven év alatt elért újabb fejleményeivel, illetve azok felkutatásával és elismerésével akarják a nyelvtant továbbfejleszteni; akik tehát meg akarják érteni a legutóbbi idők fejlődését és elő akarják segíteni a további fejlődést is; akik tehát azt a munkát akarják elvégezni a mai nyelvre, amit Simonyi becsületesen és igazán haladó szellemben végzett el ezelőtt 70 évvel a korabeli nyelvre vonatkozólag? Simonyi haladó, kutató szelleme ma már sok tekintetben szembe került azóta elavult szabályaival, betűivel. A kérdés az: Simonyi *szellemében* dolgozzunk-e, ha kell, hát *betűi ellen*; — vagy megfordítva?!

KOVALOVSKY MIKLÓS :

Néhány szempontot szeretnék felvetni, részben az előadó által kifejtetteknek támogatására. A legfontosabb feladat, hogy átfogó, a marxista nyelvtudomány szilárd ágával és biztonságával épült elvi alapot adjunk a többnyire részletekbe aprózódó nyelvművelő munkának. Ez volt az előadás célja is. Egyik gondolata, amelyet az új elvi alapokon meginduló munka első lépéseként hangsúlyozni szeretnék, az, hogy eddigi megmerevedett nyelvhelyességi irodalmunknak immár több évtizedes anyagát, amelynek jó részét a kézikönyvek — a nyelv fejlődéséről megfélekezve — holt teherként adták át egymásnak, ne hurcoljuk tovább felesleges koloncként. Feltétlenül szükséges tehát ennek az anyagnak megvizsgálása, a fejlődés szempontjából való értékelése vagy selejtezése, általában: megrostálása és a korszerűtlen nyelvhelyességi babonáktól való megtisztítása. Nyelvhelyességi irodalmunk megállapításait, sokszor mester-séges, merev vagy éppen megkövesült szabályait össze kell egyeztetni a fejlődő étellel, és ha ez úgy kívánja, a törvényt kell módosítani, nem a nyelvhasználatot.

Az előadás egyik központi fejezete az idegen szavak és idegenszerűségek kérdése volt. Az eddiginél nagyobb mértékben kell azonban figyelembe vennünk a nyelvnek külső hatásoktól független, sajátos belső fejleményeit. Ebből a szempontból már nem olyan egyszerű eldönteni, mi a jó, és mi a helytelen. Funkciója tekintetében a nyelv kettős arcú; Bárczi Géza és Mészöly Gedeon is szóltak már a nyelv kettős rétegződéséről. Ezt úgy fejezném ki, hogy az egyszerű, mindennapi köznyelv az érintkezésnek és a kifejezésnek sokszor már gépiessé egyszerűsödött eszköze, — az egyénibb, irodalmi nyelv pedig a bonyolultabb, gazdagabb és árnyaltabb tudattartalmak kifejezési formája. Ennek a kettősségnek mintha ellentétes irányú fejlődés felelne meg. Az egyik oldalon, a beszélő és a hallgató előtt egyaránt világos, egyértelmű, félreérthetetlen mondanivalót tolmácsoló, pusztán a nyers közlést szolgáló kifejezésben a gyorsírásszerű jelekké való rövidülés, általában az egységesülés, egyszerűsödés figyelhető meg. Ennek a fejlődésnek mai kicsúcsosodása a betűszavak divatja. — A nyelv másik, írói funkciójának, a gazdag, egyéni tudattartalmak lehető legpontosabb és leghatásosabb kifejezésének természetesen a nyelvi eszközökben is árnyaló gazdagodás, bővülés felel meg.

A nyelvhelyesség új normájának elvi szempontjai fel kell hogy öleljék a nyelv fejlődésének fent jelzett kettős irányát, elsősorban az egyszerűsödési, rövidülési tendenciát. Korunkra ez a jellemző. Vele a nyelv, az emberi érintkezés és a kifejezés eszköze, a munkaeszközökhöz, a szerszámokhoz hasonlóan mintegy fokozni igyekszik a maga »termelékenységét«, s ezáltal az időn győzedelmeskedni. A másik oldalon a nyelvi elszürkülés, a sablonná-merevedés, a közhelyek elleni küzdelem inkább stilisztikai, mint nyelvhelyességi kérdés. — Akár a rövidülés célját, akár a bővülés szempontjait nézzük, a célszerűség és a szabatoság követelményének figyelembevételével a helyesség határát a magyar nyelv szellemének, szerkezeti alaptörvényeinek való megfelelésben kell keresnünk.

Az Akadémia alkalmas időben rendezte meg nyelvújító ankétját, mert a látszólagos pangás ellenére az újjáéledő mozgalom kedvező helyzetben van. Felelős politikai és állami szervek kezdeményezése, az Akadémia céltudatos szervezőmunkája és az egész dolgozó nép érdeklődése biztosítják sikerét, ha törekvései tisztult elvekre épülnek, és nem szakadnak el a valóságtól, az élet fejlődésétől, hanem a nyelvet beszélő közösség, a dolgozó magyar nép érdekét, műveltségének emelkedését szolgálják. Úgy hiszem, hogy e kedvező feltételek szinte kötelességgé teszik a nyelvújító mozgalomnak igazán élővé tételét. Amit a két háború közti évtizedekben, helytelen célok irányában, zavaros elvekkel és sokszor téves eszközökkel mégis országos, eleven mozgalommá tudtak növelni, azt ma, a nyelv lényegének és fejlődésének szótári megvilágításában fokozott mértékben meg tudjuk valósítani.

Erre minden kedvező pozitív és negatív feltétel megvan. A nyelvünk gazdagságát, természetes kifejező erejét és tisztaságát védő és a nyelvet helyes irányba fejlesztő mozgalom megszabadult egy évszázados tehertől, a szennyező német hatástól. Ennek fertőző veszélye történelmünk korszakos fordulata nyomán szinte teljesen megszűnt. Társadalmi rendünk gyökeres változása során pedig egy belső élősdi, az argot is elvesztette életképességét, termékenységét. Ezt a magam megfigyelésből állíthatom. Évek óta jóformán csak két új argot-szót hallottam: *cucc* (holmi, csomag) és *cukkol* (fél, reszket valamitől?). A kihalt argot régi készletét fogyasztja, s bátran mondhatjuk, hogy ma már nem divat, mint régebben, vagány-nyelven beszélni.

A meglevő kedvező feltételek mellett az eredményes nyelvújító munka részben még hiányzó vagy megerősítendő tényezői: valóban a nyelvújítás kérdéseivel foglalkozó eleven folyóirat, a sajtó élénkebb részvétele a mozgalomban az írók bekapcsolódásával, szoros kapcsolat a dolgozók olvasótáborával, a nyelvújításnak az oktatásba és nevelésbe való szerves beágyazása az új lendületű anyanyelvi oktatás révén, jól megírt, példamutató stílusú tankönyvek, a nyelvi kultúrának az egyetemes nevelőképzés követelményei közé való iktatása és ifjúsági irodalmunk nyelvi megújítása.

FÁBIÁN PÁL:

Előadó kartársunk behatóan foglalkozott a harmincas évek nyelvújító mozgalomával, és igyekezett belőle a pozitív és negatív mozzanatokot kiértékelni, hogy ezáltal a mai helyzetben haladásunk irányát meg lehessen határozni. Úgy hiszem, egy ilyen értékelő jellegű megnyilatkozásra, egy ilyen jellegű vitára, mint a mai, rendkívül nagy szükség volt, mert (mint Karinthy kartársunk mondotta) a tömegek igénylik a nyelvvel való fokozott törődést. Ideje tehát, hogy egy, a nyelvújítás ügyét határozottan irányító szerv működésbe lépjen. Ennek teendői közül két kérdéssel szeretnék foglalkozni.

Az egyik sürgős feladat az iskolai nyelvművelés kérdésének újra való felvetése. Előadó kartársunk említette, hogy a 30-as években az iskolákat fokozott mértékben vonták bele a nyelvművelésbe. Régebben azonban az iskolákban (és elsősorban csak a középiskolákban) a nyelvműveléssel azért foglalkoztak, hogy az uralkodó osztály fiai számára biztosítsák az anyanyelv fegyvereit. Ezzel szemben ma dolgozó népünk érdeke követeli meg, hogy minél többen részesüljenek az anyanyelv pontos ismerete által nyújtott előnyökben. Soha annyi fiatal nem tanult még Magyarországon, mint ma, következésképpen az eredményeknek is sokkal maradandóbbaknak kell lenniük. Logikus tehát, hogy az iskolai nyelvművelés kiterjesztése fontos feladat.

A másik feladat szorosan kapcsolódik az előbbihez. Iskolai nyelvtanításunk nem lehet eredményes, ha azokat, akik ezzel a nyelvtanítói munkával foglalkoznak, az általános és a középiskolai nevelőket, nem vezetjük a helyes útra. Elsősorban a nyelvtankönyvekre vár nagy feladat. Eddig az iskolai nyelvtankönyvek alig foglalkoztak nyelvhelyességi kérdésekkel. Éppen ezért kell különös örömmel üdvözölnünk az új középiskolai nyelvtankönyvet, amely a legfontosabb kérdéseket az iskolában megtárgyalja. Ahhoz azonban, hogy a tankönyvek helyes célkitűzése a tanulóknban megmaradhasson, az kell, hogy a nevelőket is vezessük. Nyelvhelyességi babonák kiirtására gondolok elsősorban. A *-va -ve* képzős igenév használata például gyakran parázs vitákat idézett fel. Egyesek eleinte mereven védtek helytelen álláspontjukat, de a nyelvtani érvek hamarosan meggyőzték őket arról, hogy nincs igazuk. Ilyen viták alkalmával a nevelők belátták, hogy önmagukkal vannak ellentmondásban. A katedrán irtják a hibásnak gondolt szerkezeteket, iskolai dolgozatokból kihúzzák őket, valójában azonban minden nap élnek velük. Ugyanilyen harcokat kellett vívniunk az ikes igék miatt, és sorolhatnánk még fel jó pár hasonló példát. Az volt a tapasztalatunk, hogy amikor a kartársakat a leíró nyelvtan tényeivel felvilágosítottuk, igen hálásak voltak. Valósággal felszabadult érzés fogta el őket, hogy nyugodtan használhatnak olyan nyelvi alakulatokat, amelyeket azelőtt üldöztek, s nagy néha, lelkiismeretfurdalástól pirulva el-elhibáztak. A leglényegesebb tehát a leíró magyar nyelvtan tudományos, alapos megismertetése.

Még csak egyet szeretnék említeni. Nem lehet a mi munkánk eredményes akkor, ha az irodalommal, s általában írással foglalkozó többi dolgozó nem ugyanazt az álláspontot képviseli, mint mi. Arra gondolok, hogy a szerkesztőségekben és a lektorátusokban gyakran találkozunk meglehetősen elmaradt véleményekkel. Ezt mutatja a következő eset. Egy, a rádiónál dolgozó kartársnővel az ikes igékről vitatkoztam egy ízben, s meg is győztem arról, hogy kiveszöben vannak. Nagy nekezen hitte csak el, jöllehet a vita közben több ikes igét is iktelenül használt annak rendje és módja szerint, s roppant csodálkozott azon, hogy voltaképpen »szabálytalanul« ragoz. A vita végén kértem, olvassa el Nagy J. Bélának erről a kérdésről írt kitűnő cikkét a »Magyarosan«-ban (IV. 1.). »Remélhetőlég gyakran utánanéznek úgyis az ilyen kérdéseknek szaklapokban?« — kérdeztem bizakodva. »Óh, nem!« — hangzott a meghökkenítő válasz. — »Tőlünk a rádiónál elvárnak már annyit, hogy a Magyarosan színvonalán túllégyünk.« — Nem is kell hővebben kifejteni, hogy ez tudományellenes álláspont, és szörnyű tévedéseknek lehet a kútforrása. Egyesek tökéletesnek hitt nyelvérzékükre hivatkoznak, amely soha nem téved, kétes esetekben bizvást lehet rá hallgatni. Az ilyenek aztán lebecsülik azt a segítséget, amelyet a nyelvtudomány, pontosabban a leíró nyelvtan nekik nyújtani tud, nem olvasnak nyelvészeti szaklapokat, sem régit, sem újat, legfrissebb nyelvtani ismereteik nem többek

középiskolás reminiscenciáknál. Végeredményben elmaradottak tehát, s minduntalan vissza-visszatérnek olyan problémákhoz, amelyeket a nyelvtudomány már régen kielégítően megoldott, csak éppen ők nem szereztek tudomást róla. Örökös vita tárgya például, hogy az *újsága* vagy az *újságja* alak-e a helyes. Ha szakembereink olvasnák a Nyelvórt, elolvashatták volna benne Kálmán Béla cikkét is (Nyr. 1951 : 290) erről a kérdésről sok egyéb hasznos anyag között, s biztos alapjuk lenne a továbbiakban. Felelős ezért a szakmai elmaradottságért a kiadók hivatalos vezetősége is. Azt hiszem, szomorú lenne az a kimutatás, amelyet szerkesztőségeink könyvtáraiban meglevő nyelvészeti szakmunkákról készítenénk. Megfelelő segédeszközök híján aztán a lektorok le is szoknak arról, hogy valaminek utána nézzenek, s marad mi volt ... a »nyelvérzék«. Csak a nyelvtudomány és az élő nyelvet művelők szoros kapcsolata tudja a helyzetet megmenteni. A mai állapotnak visszásságát felismerték nem egy kiadónál, több szerkesztőségben. Nyelvhelyességi szakembereket hívtak meg előadások tartására, tanfolyamok vezetésére. Az ilyen előadások kielégítő megoldást azonban nem jelentenek. Egy-egy órai időtartamra összesűrítve nem lehet mindent megtárgyalni, és főleg nem lehet szöveget elemezni, pedig mint Bárczi Géza is kiemelte, csak elemzésen keresztül lehet a nyelvi ismereteket biztosan elsajátítani.

Más megoldást kell tehát keresni. A dióhéjban kapott nyelvhelyességi adatok helyett elmélyült, tudatos munkával kell minden írástudó embernek nyelvhelyességi és nyelvtani ismereteit kiszélesítenie. A nyelvtudomány igyekezni fog megadni minden segítséget. Kérjük, fogadják el ezt tőlünk a nem nyelvészek is, azok az írók, szerkesztők, lektorok, pedagógusok, akiknek becses anyanyelvünk ügye.

NÉMETH GÉZA :

Bevezető előadásában Lőrincze Lajos nyelv-művelő, nyelvfejlesztő hagyományaink egy részének — sajnálatosan — hatékonyabb részének — gátló zsákutcába vezető jellegére mutatott rá, kiemelve a Pesti Hírlap és különösen Pintér Jenő nyelvvédő könyvét, ennek az irányynak jellemző termékeit. A gátló jellegű hagyományok mellett érintette azokat is, melyek utat mutathatnak, segíthetnek mai munkánkban. A nyelvújítás történetével foglalkozva ezekhez a hagyományokhoz szeretnék néhány adalékkal hozzájárulni.

A magyar nyelvtudomány elveket adó, elveket meghatározó tekintélyeként, ősatyjaként Révait szokás tekinteni, s ha végig nézzük, különösen a múlt század 70-es éveinek a nyelvújítással foglalkozó munkáit, azokban Verseghynek inkább csak jóakarátát, erőfeszítését elismerő tisztelet, mint műveinek, elveinek méltánylása, értéke jut kifejezésre. Annál különösebb ez, mivel — s ezt ezek a munkák is elismerik — Verseghy munkássága sokkal inkább elvi igényű, rendszeres nyelvfilozófiai alapon nyugvó, mint Révaié. Ha azonban összevetjük azt a szinte minden a 70-es években megjelenő ortológus és békítő jellegű munkában megellelhető sarkalatos gondolatot, hogy a nyelvtudomány feladata a konzerválás, védekezés, illetve a konstataálás, de semmiesetre sem az irányítás, Révainak azzal az alapgondolatával, hogy a nyelvtudomány számára az *antiquitas unica magistra tutissima*, az összefüggés világos lesz. Mégjobban megvilágosodik ez az összefüggés annak a Révainál és a 70-es évek ortológusainál egyaránt döntő gondolatnak a fényénél, hogy a nyelv befejezett rendszer, megszámlált eszközök tárháza.

E körül a Révai tekintélyére gyakran hivatkozó (hagyomány) irány legtekintélyesebb része körül vita alakult ki: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond nevét és tevékenységét érvként használták. Szarvas és Simonyi neve és szándéka, munkásságuknak sok részlet-eredménye feltétlenül tiszteletreméltó és kétség nem férhet hozzá. Deme László világosan megmutatta, hogy nem azok járnak el Simonyiék szándékának szellemében, akik nevüket emlegetik s betűjükhöz ragaszkodnak. Egy lépéssel azonban tovább szeretnék menni. A 70-es évek ortológiája elveinek nagy része, nagyobbik része, tevékenységét elméletileg megalapozó része elfogadhatatlan. Aki elolvassa például az elévült hibákról szóló nagy tanulmányt, világosan látja ezt az önmagával is, s különösen a nyelvtörténettel szemben feloldhatatlanul ellentmondásos, minden fejlődést béklyóba verő elméleti alapvetést.

Az sem tagadható, hogy a Pintér-féle nyelvvédés és nyelvművelés is nagy részt a 70-es évek ortológiájától kölcsönözte fegyverzetét, — igaz ugyan, hogy Szarvasék tiszta szándéka és felkészültsége nélkül.

Az ortológiával szemben való illetén állásfoglalás arra ösztökél bennünk, hogy ellenfeleik működését az eddiginél sokkal nagyobb figyelemben részesítsük. Aki ismeri például Bodnár Zsigmond munkásságát, meglepve tapasztalja, mennyire előtte jár az embertől független organizmus meddő alaptételét hangoztató ortológiának, s mennyivel helyesebb utakon jár. »A nyelv konvencionális jelek sajátosan fejlődő összessége« — vallja. Nem tagadható, persze, hogy gyakran végletekbe téved, éppenúgy, mint fegyvertársai.

Világos tehát, — hogy visszatérjek alapgondolatomhoz, — hogy Verseghy a nyelvművelés szántára annyira termékeny gondolataival szemben az ortológus nyelvművelés idegenül állt. Verseghy erős meggyőződéssel vallja, hogy minden kornak új nyelvi eszközökre van szüksége, hogy megteremthesse a maga stílusát; hogy a nyelv új elemek befogadására alkalmas; hogy ez a bővülés nemcsak a szókincs, hanem szerkezet területére is vonatkozhat; hogy a nyelv nem elszigetelt jelenség az élet egyéb jelenségei közt, s hogy a nyelvnek emberszolgáló feladata van.

Nem utolsó sorban említendők nézetei a népnyelv és köznyelv viszonyáról sem. Mennyi ízetlen és ízléstelen népieskedéstől és népiskedéstől óvnának meg ezek a nézetek, ha nyelvművelőmozgalmon, iskolán keresztül tudottakká válnának.

Van tehát hova visszanyulnia mai nyelvfejlesztőmozgamtunknak, amelynek az a legörvendetesebb vonása, hogy nem ortológia vagy neológia oldaláról veti fel a kérdéseket, hanem a nyelvhasználat, a napi élet oldaláról. Ezért érthetetlen az a támadás, amely a mozgalmat és különösen a bevezető előadást »a neológia« vádjával illette, holott csupán arról van szó, hogy másfélórás előadás keretében nem lehet a nyelvművelés minden veszélyére is rámutatni.

SOLTÉSZ KATALIN:

Néhányan felszólaltak a »színtelen-szagtalan bürokrata tolvajnyelv«, a mozgalmi zsargon tárgyában és a nyelvművelés egyik központi feladatául jelölték meg az ez ellen való küzdelmet. A mozgalmi zsargon túlkapásai valóban ártanak nyelvünknek, kifejező erejét szegényítik, klisészerű fordulatai gyakran a gondolkodásbeli kényelmességet leplezik és nem ritkán lélektelenné, merevvé teszik, sőt el is torzítják a mondanivalót. Hiba lenne azonban a mozgalmi nyelv minden megnyilatkozását, minden új képzését kíméletlenül üldözni.

Nem szabad megfélekednünk arról, hogy felszabadult életünk olyan nagy számban hozott új fogalmakat, hogy ezeknek kifejezésére a meglévő nyelvi anyag nem lehet elegendő. Az új fogalmak új szavakat tesznek szükségessé, és az elmúlt évek szóalkotásai közül nem egy az, ami valóban hiányt pótol, amit a nyelv egészséges gyarapodásának tekinthetünk, még akkor is, ha nem minden esetben felel meg a nyelvhelyesség dogmáinak. A nyelvművelés feladata éppen az, hogy kiostálja az új nyelvi jelenségek közül a helytelent, a károsat, azt, ami ellenkezik nyelvünk szellemével és — nem utolsósorban — azt, ami felesleges; és irányt mutasson arra nézve, hogy egyre gazdagodó életünket hogyan, milyen módon és milyen eszközökkel kísérje nyelvünk gazdagodása.

LŐRINCZE LAJOS *válasza**

Engedjék meg, hogy röviden válaszoljak a vita folyamán elhangzottakra.

A hozzászólók jórézésének megjegyzéseire nem is kell külön reflektálnom, mert egészében, sőt általában a részletekben is, egyetérték legtöbbszörrel, tehát csak köszönetet mondok értékes és hasznos megjegyzéseikért, amelyekkel az általam elmondottakat új anyaggal megerősítették, új szempontokkal kiegészítették, így nem kis mértékben járultak hozzá a mai ankét s egyben elkövetkezendő munkánk sikeréhez is.

Külön meg kell köszönnöm Bárczi Géza akadémikus részletekbe menő, alapos hozzászólását és kritikáját. Mint ő maga is mondja — de Deme László is rámutatott erre hozzászólásában —, lényeges elvi különbség nincs felfogásunk között. Az itt elhangzott véleményünk egészében és részleteiben természetesen nem fut teljesen azonos vágányon, ez csodálatos is volna éppen olyan — részleteiben egyszersmindenkorra sohasem tisztázható — studium esetén, mint a nyelvművelés. De azt nem fogadnám el, hogy véleményünk széthajlásának az az oka, hogy én a nyelvet a nyersebb értelemben vett megértés eszközeinek tekintem, Bárczi Géza pedig művészi anyagnak is, sőt főként annak. Amikor én a nyelvről, mint a *gondolatközlés eszköze*ről beszélek, s mikor a *megértés-t* hangsúlyozom, mindig a *teljes* megértésre, a beszélő gondolatainak, tudattartalmának a hallgatóval való *teljes* megértetésére gondolok; arra, hogy a felhasznált nyelvi eszközök gondolataink legfinomabb árnyalatait, érzelmeink minden rezdülését is maradéktalanul közvetítsék a hallgatónak. Ezt ki is fejeztem előadásomban, amikor »a nyelvben rejlő lehetőségek minél alaposabb kiaknázásáról s a gondolat legfinomabb árnyalatainak minél pontosabb kifejezéséről« szoltam. Ha ez valóban sikerül is, akkor a nyelvi kifejezés nemcsak igaz, hanem egyben esztétikailag szép is lesz.

Való igaz — és ez világosan kiderült mind az előadásból, mind a hozzászólásból —, hogy a helyes és nem helyes között a határvonalat nem pontosan ugyanott vonnánk meg mind a ketten. Ez különösen vonatkozik a már nyelvténnyé vált »helytelenségek«-re. S az idegen szavak pusztító hatásáról sem vagyok úgy meggyőződve, mint Bárczi Géza, bár elismerem, hogy ezt a kérdést még alaposan és sok oldalról meg kell vizsgálni. De nem hiszem azt, hogy jövevényszavaink — amelyek végeredményben szókincsünknek több mint felét teszik — általában vagy csak jelentős százalékukban is egy-egy magyar szót öltek volna meg. Persze ennek a bizonyításához is, tagadásához is adatok kellenének.

* Az előadó válasza az idő előrehaladott volta miatt nem hangzott el a nagygyűlésen.

Még ha van is kéznél néhány adat, módszertanilag nem megnyugtató, ha az egykor feljegyzett (s esetleg valamelyik mai nyelvjárásban is meglévő) magyar szót és a mai köznyelvi (jövövény) szót (pl. *verő* és *kalapács*) feltétlenül mint egymás helyébe lépőt szemléljük és fogjuk fel. Elsősorban nem tudjuk, hogy a feljegyzett szó valóban *neve* volt-e a szóbanforgó tárgynak, vagy csak körülírása, megnevezése. Nem tudjuk továbbá az egyes esetekben, hogy valóban azt jelentette-e a feljegyzett, a kihalt szó, mint az, amely »kiszorította«. Azt is tekintetbe kell vennünk végül, hogy a feljegyzett, a »kihalt« magyar szó esetleg csak igen kis területen volt általános; ahova tehát az új benyomult — s azután annak a nyelvjárásnak egyéb tényezőivel együtt országosan ismertté vált —, onnan egyáltalán nem szorította ki a régi magyart. S a továbbiakban a két szó nem mint magyar és nem-magyar áll egymással szemben, hanem mint két különböző nyelvjárás két szava, később pedig az egyik nyelvjárás uralomra jutásával mint köznyelvi szó és mint táji változat.

De ismétlem, ezeket a kérdéseket még alaposan meg kell vizsgálni mind elméletükben, mind gyakorlatukban.

Ha nyelvünk újabb történetét nézzük, akkor viszont igen sok esetben határozottan fordított előjelű kiszorításról kell beszélnünk, mert hiszen ki tagadná azt, hogy előbb volt a magyarban *horizont*, *pszichológia*, *reláció*, *nótárius prókátor*, mint *látóhatár*, *lélektan*, *viszonylat*, *jegyző*, *ügyvéd* stb. S hogy ma — nagyon helyesen — az utóbbiakat használjuk inkább, mint az előbbieket, ugyan-csak nem kétséges.

Tovább menve: Bárczi Gézával együtt én sem vagyok azon a véleményen, hogy ami a nyelvben keletkezik, az mind szükségszerű, s ahhoz nem szabad hozzányulni. Ezt a túlzott engedékenységet, elnézést a mai nyelvi alakulatokkal kapcsolatban semmi esetre sem tartom helyénvalónak, s ezt — azt hiszem — meg is mondtam. Igen, mert a réginek, a már közismertnek, közhasználatúnak a bolygatásával feleslegesen zavarjuk nyelvünk kialakult egységét, gátoljuk nyelvünkét funkciójá betöltésében. Ez viszont nem kötelez bennünket arra, hogy a ma jelentkező helytelenségek ellen fel ne vegyük a harcot. Ma minden lehetőségünk megvan arra, hogy valóban beavatkozzunk a nyelv életébe, megvizsgáljuk a keletkező újat, s ha a nyelv életének ismerete azt mutatja, hogy a fejlődés nem jó irányba halad, kötelességünk azt jó irányba terelni. Mégpedig olyan módon, mint Bárczi Géza javasolja: ne várjuk meg, míg a helytelenségek, az idegen szavak elterjednek, vagy mintegy öntudatlanul magyar szó kerül helyettük, hanem alkossunk is ilyeneket s terjesszük azokat. A nyelvi jelenségek (jó vagy rosszak) terjedését tekintve ma egy hét majdcsaknem annyit jelent, mint régen sok évtized: a rádió, a sajtó révén szinte egyik napról a másikra válnak közismertté a nyelvi jelenségek. Ebben a tényben komoly veszélyek, de még komolyabb lehetőségek is vannak a mi szempontukból.

Arról persze még sok vita lesz, hogy esetenként mit tartunk helyesnek vagy helytelennek. Bárczi Géza szerint egyformán meggátolandó volna, hogy a *dicsfény* illetőleg *vérbő* alakulatok mintájára a jövőben szóösszetételek keletkezzenek. Én azt hiszem, hogy az első eset valóban mesterséges szóalkotási elv, a magyar nyelvben szokatlan tőcsonkítás eredménye, s ilyen módon spontán aligha alkotunk a magyarban új szavakat vagy szóösszetétel-elemeket. De a második már természetesen szóalkotási módnak látszik, amelynek — mint már erre utaltam — van gyökere a magyar nyelvben s egyre-másra keletkeznek is hasonló összetételek. A kettőt tehát nem venném egy kalap alá. De ez részletkérdés, és lényegében alig érinti Bárczi Gézának azokat a kitűnő elvi és gyakor-

lati javaslatait, elgondolásait, amelyekhez és is a legnagyobb örömmel csatlakozom.

Be kell viszont vallanom, hogy Karinthy Ferenc felszólalásában alig van valami, amivel teljesen egyet tudnék érteni. Tisztelet-becsület annak a szenvedélyes szeretetnek, amely felszólalásából nyelvünk felé áradt, de veszedelmes példának tartom; hangjában és tartalmában csábító példának a demagógiára, s a nyelv dolgaiban való felületes ítélkezésre.

Karinthy felszólalásának tekintélyes részében arról beszélt, mi a dolgozó tömegek szerepe a nyelvművelő munkában. Mondanivalójának a lényegét elég nehéz összefoglalni. Ilyeneket mondott: A nyelvtudomány és különösen a nyelvművelés terén »hatalmas lehetőségeket kínál az élet tömegkapcsolatok építésére«; »Nem tanultunk eléggé a dolgozóktól«; »Nem elég forró a kapcsolatunk a beszélők tömegeivel«; »Kevés szó esett arról, hogy miképpen akarunk munkánkban a beszélő tömegektől tanulni«; »Nem vesszük észre a tömegeknek azt az eleven és látható törekvését, hogy szebben beszéljünk« stb. stb.

Arra gondolt talán, hogy nem foglalkozunk eleget a nyelvművelés kérdéseivel, amely pedig nem elvont, önmagáért való tudományos probléma, hanem az egész magyar dolgozó népet érinti? Mert akkor igaza lenne, valóban többet, nagyobb erővel kellene ezekkel a kérdésekkel foglalkoznunk. — Vagy ott látja a hibákat, hogy eredményeinket nem tesszük közkinccsé? Itt is érhetne bennünket némi jogos szemrehányás. — Legvalószínűbb azonban, hogy arról akart szólni: a nyelvművelésben, a helyes és helytelen megállapításában ne az egyéni önkény vezessen bennünket, hanem az élő nyelv tényeit is vegyük számításba. Valami ilyesmi dereng abból, hogy »milliók érzéséről, tapasztalatáról, izléséről« beszél. De, ha ez így volna, akkor nem lenne köztünk ellentét, mert éppen ez az, amiben felfogásom és sokunk felfogása különbözik a hangadó régi dogmatikus nyelvművelőktől, mint ezt — úgy látszik, nem elég világosan — kifejtettem.

Hogy mégis van ellentét, az arra vall: mégse erre gondolt Karinthy, mikor a tömegek érdekében felszólalt. Elismeri, hogy a nyelv fejlődik, s hogy a nyelvhelyességi normák sem örökkévalók. »De hibát követnék el akkor — mondotta —, ha csak a jelen pillanatban beszélt nyelvet vennők számításba és figyelemen kívül hagynók a tömegeknek azt az igényét, törekvését, próbálkozását, hogy nyelvünket szebbé, jobbá, hajlékonyabbá tegyék«.

Nem lenne ildomos, ha a fenti idézetet elkezdenénk boncolgatni. Csak röviden annyit: Karinthy itt — és felszólalása egyéb helyein is — több mindent összekever a tömegekkel kapcsolatban. Nyilván azt szeretné mondani, hogy a nyelv kérdéseiben a tömegek nyelvérzéke, nyelvszokása a döntő. De ezt nem meri kimondani (csak az ellenkezőjét, hogy nem a nyelvész nyelvérzéke a döntő), attól való féltében, hogy akkor a nyelvi hibákat is helyesnek kell tartanunk, ezért tehát csak a tömegeknek arra az igényére hivatkozik, hogy nyelvünket szebbé, jobbá tegyék. Tanuljunk a tömegektől — mondja —, de »ne a hibákat tanuljuk meg a tömegektől«. Ki dönti el azt, hogy mi a jó és mi a rossz? Talán mégiscsak az, aki ért hozzá, aki a nyelvet tanulmányozza, aki a nyelv multjában és jelenében észlelt változásokat, folyamatokat, jelenségeket, figyelni, magyarázza, értékeli. De nem úgy, hogy rámondjuk: ez csúf, ez nem csúf. Mert a nyelvi jelenségek nem így oszlanak meg. S én éppen azt hangsúlyoztam, hogy komolyan kell venni a nyelvi tényeket, mert *ok nélkül* nem keletkeznek, mint ahogy mindennek van oka a nap alatt. S ha a vizsgálat eredménye az, hogy fontos nyelvi ok hozta létre ezt vagy azt a jelenséget, akkor úgy is kell azt a továbbiakban

kezelnünk. (Erre majd még gyakorlati példát is mondok.) Ezért tartom én fontosnak az élő nyelvi valósággal, tehát a tömegekkel való állandó kapcsolatot, hogy az élettől, a valóságtól el ne szakadjunk, hogy a fejlődést ne gátoljuk, hogy dogmatizmusba ne essünk. De miről akart beszélni Karinthy Ferenc? Azt hiszem, egyszerűen csak »a tömegekkel való kapcsolat fontosságának a kérdéséről, mint súlyponti kérdésről«.

Nem ért egyet velem Karinthy abban, amivel én nyelvművelésünknek a felszabadulás utáni pangását magyarázom. Persze a tényeket nem tagadhatja le, sőt azokat ő még egyszer el is ismétli, de leszögezi: nem ért egyet azon megállapítással, »hogy ez nem is történhetett volna másképpen«. (Nb. én ezt így nem is állapítottam meg.) »Az írók és kivált a nyelvészek akkor is alkalmat találhattak volna arra, hogy szenvedélyesebben foglalkozzanak munkájuk legfontosabb szerszámával, a nyelvvel; akkor sem kellett volna a közbelépésig tétlen maradni.« Persze, lehet, hogy másként is történhetett volna. Ha... De éppen ez a *ha* a bökkenő. Ha a marrizmus nem fenyegetett volna, ha a mult sovíniszta nyelvművelése nem gátolt volna, ha ideológiailag több minden már tisztázva lett volna stb., stb. De ez a legjobb esetben is csak kávézaccból való jóslgatás.

Persze abban teljesen igaza van, hogy a multban elkövetett hibákból tanulni kell. Mégpedig nemcsak egy formális »kritika-önkritika« erejéig, amelyért — úgy látom — felszólalásának ez a része elhangzott.

Kifogásolja továbbá, hogy igen keveset foglalkoztam a bizonyos »bürokrata tolvajnyelv«-vel. Elfelejtí, hogy az ankét címe: A nyelvművelés elvi kérdései. S ez a kérdés főként gyakorlati részletprobléma; ami benne elvi, az jórészt megegyezik a nyelvművelés egyéb elvi kérdéseivel. Az úgy gyakorlati fontosságának természetesen tudatában vagyok, ezt mutatja talán a Szabad Népből megjelent cikkem is (1950. okt. 22), amelyben elég határozottan és elég régen állást foglaltam a kérdésben.

Nézzük meg még, mit jelent a részletekben Karinthy nyelvművelő elmélete, módszere és gyakorlata. Itt van pl. az igekötők kérdése. Karinthy olyasmit von kétségbe, amit nemcsak minden nyelvész, hanem a legtöbb középiskolás diák is igen jól tud: némely igekötőknek azt a funkcióját, hogy igével összekapcsolva az igével kifejezett cselekvés befejezett voltát jelöli, hordozza. Ez másodlagos fejleménye a magyar igekötőknek (az első a helyi jelentésük), s éppen abból a nyelvi szükségletből ered, hogy a magyarban a befejezettség (perfectum) kifejezésére nincs önálló igealak. A *meg* igekötő pl. már szinte *csak* ilyen funkcióban szerepel, noha eredetileg azt jelentette (mint határozó), hogy *megé, mögé*. Tehát: *tanul — megtanul, csinálta — megcsinálta* stb. Ez a fejlődés olyan régen megindult, hogy már a Halotti Beszédben is ilyen funkcióban szerepel a *meg*. Ezt nem én találtam ki, középiskolai tankönyvekben is olvasható, de szaktekintélyeknél is megtalálhatja Karinthy. Klemm Antal Magyar történeti mondatában (253. l.) pl. könnyen utánanézhethet.

Van más igekötőnk is, amelynek hasonló funkciója fejlődött ki (ha nem is ilyen kizárólagosan), pl. a *le*. *Lefeleltem, levizsgáztam, legyalogoltam* húsz kilométert, *leszolgáltam* három esztendő, *ledolgoztam* tizenkét órát, *lejárta* a falut (azaz minden házba bementem) stb. Ki vonná mostmár kétségbe hogy az ilyen szavak, mint *leagítál, lenépnivel* nem ugyanebbe a sorba tartoznak *nyelvileg*, hogy nem ugyanilyen kifejezési formák *akarnak* lenni? Ez tehát az oka a keletkezésüknek. Miért érezzük őket mégis szokatlanoknak, helyteleneknek?

Talán hozzájárulnak ehhez maguk az alapszók (agitál, népnevel) is. Az első már kezd kikopni a gyakorlatból, különböző okok miatt. A *népnevel* viszont egészen új képződmény, elvonas a *népnevelő*-ből (a *képviselő* — *képviselni* mintájára). Tehát önmagában is furcsa, szokatlan. A *le* igekötővel való összekapcsolás által pedig tartalmában is megváltozik a szó: a *lenépnevel*-ben határozottan benne van a munka lekicsinylése, félvállról vevése, gyorsan, feliből-harmadából minél előbb való elvégzése. Figyeljük csak meg a fenti példákat: *lefelel*, *levizsgáz(ik)*, *legyalogol*, *leszolgál* stb. — mindegyikben az van kifejezve, hogy ,a rárótt (kellemetlen) kötelességet elvégzi,. A szó helytelenségének oka tehát itt van: nem azt fejezi ki, amit ki akarunk vele fejezni. Hozzájárul ehhez még az is, hogy gyakran tárgyatlan igeként használják, holott a hasonló igék többsége tárgyas.

Valahogy ilyenformán kellene talán hozzányulni az igekötőknek — bevalлом — elég bonyolult és még sok tanulmányozást igénylő kérdéséhez. (T. i. azt sem tagadhatjuk hogy igen sok igekötős alakulat közvetlenül mégis a fordítások hatása alatt keletkezett.) Mert az, amit Karinthy mond, hogy t. i. »Ezeket a szerkezeteket nem szabad védenünk, ellenkezőleg, minden erőnkkel harcolnunk kell ellenük!« »Megalkuvás elfogadni ezeket a kifejezéseket«; »Csunyaságok, rút kifejezések, torzszülöttek« stb., stb. — mondom, mindez csak zengő érc és pengő cimbalom.

A mozgalmi nyelvben általában nem a szavak magyartalanságával van baj, hanem főként az agyonhasználással, a rossz helyen való használással, a helytelen értelemben való használással, az üres, formalista használattal. Ezáltal lesz a mozgalmi nyelv gyakran olyan »színtelen-szagtalan.« De a bírálat, a korholás csak a nyelv alapos, higgadt, mindenre kiterjedő vizsgálatával összekötve vezethet helyes útra; a felületes ítélkezés, a frázisok szajkózása csak ronthat s a nyelvi babónáknak úgysis szép tárházat gyarapíthatja.

Azt mondja pl. Karinthy, hogy az *átpolitizál* »csúf és magyartalan« (Szabad Nép 1951. máj 6.). Miért? Nem tudni. Hogy csúf-e vagy sem, azon nem érdemes vitatkozni: izlés dolga. Karinthy annak tartja, biztosan megvan rá az oka. De miért magyartalan? Formailag nem lehet az, mert egy magyar igekötő van összekapcsolva egy magyar igével, akárcsak az *átvirraszt*, *átpipál*, *átböngész*, *átnéz* stb., stb. szavakban. S tartalmilag? Jelentésében? Úgy sem találok rajta a magam részéről kivetnivalót. Azt akarjuk vele mondani: 'politikai tartalommal megtölteni, politikai szempontból átdolgozni, pártosságot belevinni, politikával átítatni'. Van ilyen fogalomra szükség? Én meg vagyok győződve, hogy van, sőt a gyakorlatból tudom, hogy van. S ezt a fogalmat az *átpolitizál* szó szerintem jól kifejezi. Ha stíláriis szempontból akarunk megjavítani egy dolgot, *átstilizáljuk*. Ha a ruhát vízbe tesszük (mert nedvességgel akarjuk *átítatni*) akkor *átmedvesedik*.

Révai elvtárs a MDP. II. kongresszusán a következőket mondta: »A tárgyak u. n. 'átpolitizálása' (ez a szó is a bürokratikus tolvajnyelv vívmánya) különösen a tanulók alsó korosztályainál vezet fölöttébb nemkívánatos eredményekre.«

Talán ezeket a szavakat értette félre Karinthy, s innen ered engesztelhetetlen haragja az *átpolitizál* ellen. Pedig Révai elvtárs aligha azt akarta itt mondani, hogy ez a szó magyartalan képzés, vagy hogy önmagában csúf. Még azt se, hogy jó értelemben vett átpolitizálás nincs, hogy arra szükség ne lenne. Ő itt — ez világosan kiderül mondanivalójából — azt mutatja be, hogyan csépelték el egyesek az átpolitizálás tényét (s ezzel együtt a szót is), hogy hasz-

nálták ezt a helyes fogalmat hamis értelemben, hogy éltek vissza vele külsőséges, formalista módon, hogyan alakították át opportunista túlzással politikai frázissá. (Hogy szemléltessem: úgy vitték bele a politikát a tanításba, ahogy Karinthy a »tömegeket« a nyelvtudományba és a nyelv művelésbe.) Valóban ez a »bürokrata tolvajnyelv« elemei keletkezésének leggyakoribb útja.

Menjünk egy kicsit tovább. Itt van a *szabadna* szó, amelynek én bűnös módon képes volnék menlevelet adni. Karinthy nem tud hova lenni a csodálkozástól ekkora türelem, sőt passzivitás láttán, s felszólít mindnyájunkat, hogy ha fontosnak tartjuk nyelvünk ügyét, leplezzük le ezt az idegenszerűséget. Nos, leplezzük le!

Azt mondja Karinthy, hogy én elismerem a *szabadna* helytelen voltát, azt, hogy »ellenkezik nyelvünk szerkezetével«. — Eszem ágában sincs! Ilyet az én felolvasásomból aligha lehet kivenni.

A *szabadna* (*szabadjon*, *szabadott* stb.) igealakokat valóban szokták hibáztatni (főként dilettáns puristák), mondván, hogy a *szabad* melléknév, tehát igeragot nem kaphat. Mi az oka, hogy mégis kap? Én azt mondtam: »A nyelv-érzék ezeket a *lehetne*, *kellene* stb. mintájára alkotja«. Most kifejtem kissé részletesebben. A *szabad* szónak igei sorba való átcsapása egyáltalán nem olyan példanélküli eset a magyar nyelvben. Tompa (Techert) József ezt írja az átmeneti szókatégoriák kérdéséről: »Tudjuk pl., hogy sok igealakunk kiszakadt az igeragozás rendszeréből, s lassan más szófajként új életet kezdett: ragos igealak lett főnévvé, pl. a *félsz* 'félelem', az *eszem-íszom* 'lakmározás', a *van* 'vagyom' . . . esetében. Mindezekben azonban vagy ma is, vagy egy előző nyelvallapotban annyira érezhető (volt) az igei eredet, hogy a más szófajhoz illő jelentés mellett is csak átmeneti szófajnak mondhatjuk őket. Így indult el ma a *szabad* névszó — eredeti jelentéseinek megtartásával — az igévé válás útján . . .« (Magyar Nyelv XXXVIII, 258). Zolnai Gyula »Igeként ragozott és továbbképzett névszók« című cikkében (Magyar Nyelv XL, 153—8) pedig a példák légióját idézi a Karinthy által megrótt jelenségre. A mi szavunkról ezt mondja: »A *szabad* melléknévnek ez a három igei jelleget öltött alakja (t. i. *szabadna*, *szabadjon*, *szabadott*) legújabb fejlemény ugyan, de a XVII. század második feléből is idézhetni már példákat a *szabad* szónak igeként való ragozására« (i. m. 153). Arra vonatkozólag pedig, hogy ez valami magyartalan, nyelvünk szellemével ellenkező fejlemény lenne, Bárczi Géza véleményét idézem: »Szinte úgylátszik, mintha a magyar nyelv igenévszótövet kedvelő ősi szelleme kísértene itt« (Magyar Nyelv XLIV, 92).

A nyelv művelés klasszikus tekintélyei hasonlóképpen nyilatkoznak. Nem tartja a *szabadna*, *szabadott* alakokat pl. Simonyi Zsigmond sem magyartalannak, helytelennek (l. Helyes magyarság). Balassa József pedig több helyen is határozottan állást foglal a *szabadna* mellett (l. pl. a Magyar Nyelv Könyve, Helyes magyarság). De ha ezek a művek nincsenek kéznél, felhívhatom Karinthy Ferenc figyelmét a »Ludas Matyi« 1951. szept. 13-án megjelent számára, ahol is Gábor Andor igen okosan megmagyarázza valakinek, mi is az igazság a *szabadna* ügyében.

Folytathatnám a sort. Idézhetném a Magyar Nyelvőr tájnyelvi közléseit, a Magyar Tájszótár adatait a szóbanforgó igealak elterjedt voltát igazolandó. Megemlíthetném Eötvös József, Vas Gereben írásait, — akik mégiscsak tudtak magyarul, s használták ezeket az igealakokat (l. a Nyelvtudományi Intézetben az Akadémiai Nagyszótár anyagát). De idézhetnék Rákosi elvtárs beszédéből is (l. Olvasókönyv a marxizmus-leninizmus tanulmányozására. Szikra, 1949.

392. 1.)¹ De talán már felesleges a kérdéssel tovább foglalkoznom. Talán kiderült az eddigiekből is, miért voltam én olyan vétkesen türelmes, s az is, milyen módon kell nyelvművelő munkánkban a tömegek nyelvhasználatát (a nyelv törvényeinek ismeretében) figyelembe venni.

Engedje meg Karinthy, hogy lemondjak felszólalásának további boncolgatásáról, s arról, hogy a tanulságokat nagyon harcosan vonjam le. Az bizonyos, hogy számomra sem volt felszólalása minden tanulság nélkül való. Világosan megmutatta, hol van bizonytalanság a felfogásomban, előadásom mely részlete volt kidolgozatlan, mi az, amit félre lehet érteni, — s főként, hogy milyen tévtanokra, babonákra kell számítanunk.

A többi hozzászóláshoz — mint mondtam — nincs lényegébevágó megjegyzésem. Legfeljebb még Angyal Endre felszólalásához — aki »szívvel-lélekkel csatlakozik Bárczi Géza és Karinthy Ferenc felfogásához« — annyit, hogy választania kellene. (Nem hiszem, hogy Bárczi Géza beleegyezne az egyenlőségjelek illetén felrakásába.)

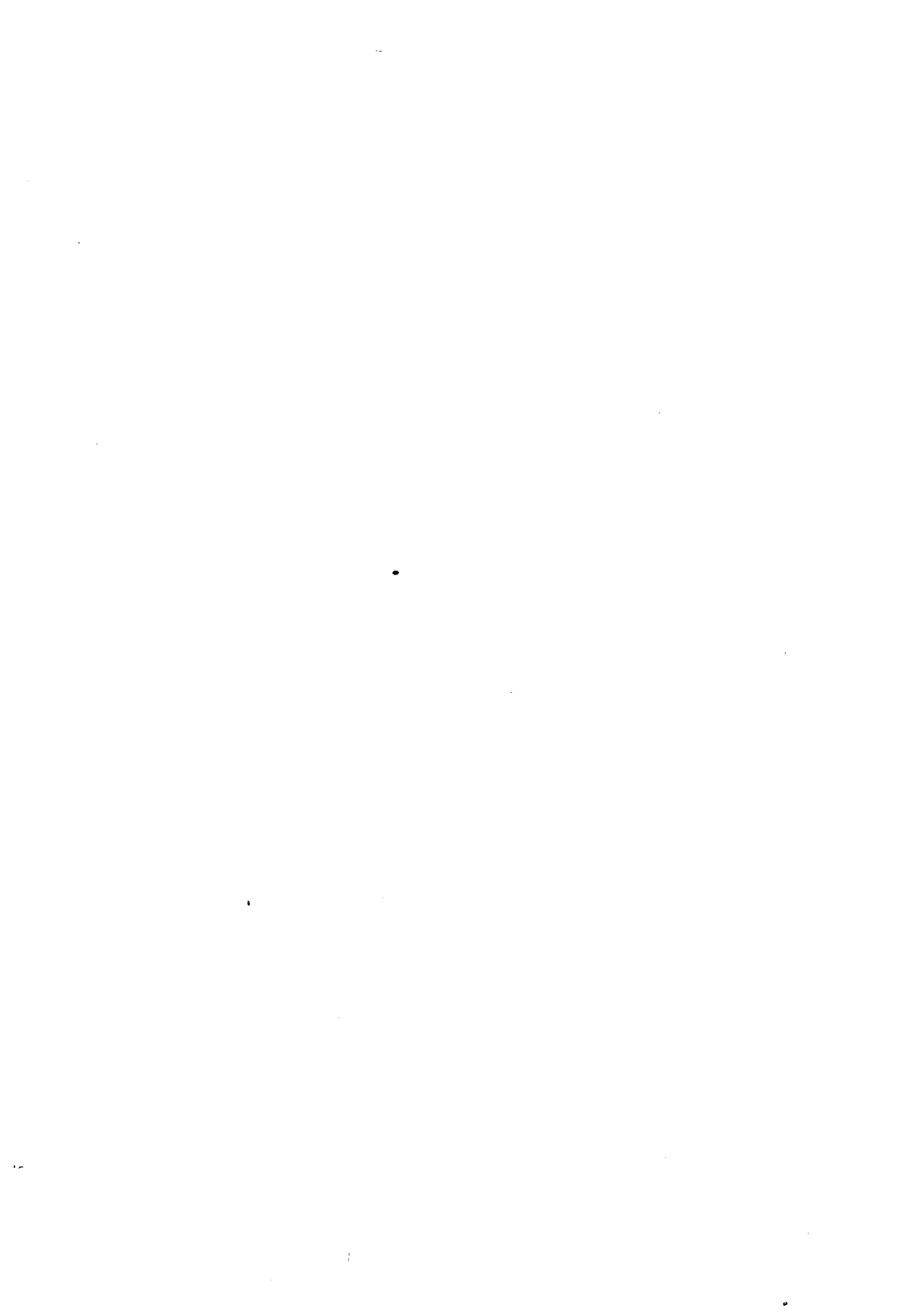
Mégegyszer megköszönöm a meleg érdeklődést és kérem, segítsék, támogassák továbbra is érdeklődésükkel, együttműködésükkel, tárgyilagos és szigorú kritikájukkal azt a munkát, amelyet az Akadémia Nyelvművelő Bizottsága és Nyelvtudományi Intézete nyelvünk ügyében, mindnyájunk ügyében végezni kíván, s amelynek ez az ankét is egyik igen fontos állomása volt.

KODÁLY ZOLTÁN *elnöki zárszava* :

Összegezve a hozzászólásokat azt látom, hogy az ellentétes vélemények mellett is a nyelvművelés kérdésében igen nagy egyetértés mutatkozik. Azt hiszem, a többség egyetért abban, hogy valamit tenni kell, hogy a nyelv nem erdő, hanem kert és akkor kertészekre is van szükség. A kertész tudja, hogy gyomlálni naponta kell, különben a dudva hamar elhatalmasodik. Nem akarom a türelmes közönség türelmét még soká igénybevenni. A felszólalások majdnem kivétel nélkül igen mélyenjáró és fontos mondanivalókat fejeztek ki. Sajnálatomat fejezem ki, hogy a női nem egyenjogúságával csak egyetlenegy női felszólaló élt, pedig a nyelvművelésnek a felénél nagyobb terhe esik a nőkre, minthogy a gyermek többnyire anyjától tanul beszélni és a nyelv állapotának jóra vagy rosszra fordulása sok tekintetben a nőkön áll. Csak egy dologra szeretnék rámutatni, ami Karinthy Ferenc felszólalásában csak félig volt kidolgozva: a nyelvnek a tömegekhez való viszonyára. Én ellenkezőleg úgy látom, hogy a tömegeknek mindig igen nagy, hatalmas nyelvteremtő ereje volt és most a népi tömegek felsorakozásával a kultúra felé, ennek a teremtő erőnek sokkal nagyobb tere van. Ahelyett, hogy szakbizottságok törjék a fejüket, hogy milyen magyar nevet adjanak egy szerszámnak, módot kell adni, hogy a nép egészséges nyelvi ereje nyilvánuljon meg és bizonyára nem egy talpraesett nevet fog kitalálni, amit a szakemberek átvehetnek és használhatnak. Egy másik tévedés mutatkozott igen sok felszólaló beszédében, az, hogy már kijutottunk a háború előtti nyelvművelés helytelen irányából és felszabadultunk a németektől, legyőztük a germanizmust. Nagyon vigyázni kell, hogy ebbe a tévedésbe ne essünk, mert még mindig sok maradványa van a német rabságnak. Egyetlen példát említek :

* Érdekes, hogy az itt szereplő *szabadjon* a beszéd régebbi kiadásában (Építjük a nép országát. Szikra, 1949. 62. 1.) *legyen szabad* formában fordul elő.

a *kultúrt*. Ez ebben az alakban német szó, mert a magyar minden ilyen szónak a végén meghagyja az utolsó magánhangzót. (Egy párat összeírtam : cenzúra, korrektúra, faktúra, piktúra, temperatúra, karikatúra, szekatúra, brosúra. A zenében : partitúra, klaviatúra, armatúra stb.) Az eredete az, hogy többnyire németből átvett összetételekben használtuk. Beleestünk mindnyájan ebbe a hibába, mert nem eszméltünk rá, hogy német szó marad még összetételben is. Ez még a klebelsbergi éra, a »kultúrfölény« maradványa. Elég sajnós, hogy még ma is szerepe van, de ha kertésznek csapunk fel, ez is a kiirtandó gyomok közé tartozik. Megköszönve az érdeklődést, azzal zárom az értekezletet, hogy előre a nyelvi kultúráért, a »kultúr« és társai ellen.

**A KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
BIZOTTSÁG VITAÜLÉSE**

1951 december 13.

MORAVCSIK GYULA

A KLASSZIKA-FILOLÓGIAI KUTATÁS HELYZETE ÉS FELADATAI

Amidőn három évvel ezelőtt Borisz Dmitrijevic Grekov akadémikus, a kiváló szovjet történész, a Киевская Русь és több más munka ismert szerzője, a budapesti Eötvös Loránd tudományegyetem tiszteletbeli doktora, itt járt Budapesten, és alkalmam volt vele a tudományos kutatás időszerű kérdéseiről és ennek kapcsán a bennünket közelebről érdeklő szovjet és magyar történettudomány újabb fejlődéséről és eredményeiről beszélni, Grekov profesz-szor többek között a következőket mondotta: »У вас любопытство, у нас задача« (Önöknél kíváncsiság, nálunk feladat). Ez a mondás mélyen meg-ragadott engem, mert e néhány szó mindennél tömörebben összefoglalta azt a különbséget, amely a tudomány régi és új, polgári és szovjet felfogása közt van. Hiszen ebben a szóban »kíváncsiság« benne van a tudományos érdeklődés gyökere, az a bizonyos kezdeti csodálkozás, amely Platon szerint (Theaitetos 155 D) a filozófia és ezzel együtt minden tudományos vizsgálódás kiinduló-pontja, a még szinte öntudatlan csodálkozás saját létünkkel és a bennünket körülvevő világgal szemben, ami kíváncsivá tesz és arra ösztönöz, hogy meg-ismerjük és megfejtsük a nagy titkokat; benne van annak az első lépésnek az emléke, melyet egykor az emberiség a tudományos megismerés útján a görög gondolkodás segítségével megtett. Ezzel szemben a »feladat« szó a kifejlődött szocialista társadalomnak tudatossá érlelődött felfogását tükrözi, amely a tudomány széles alapokon való művelésében, a tudomány értékesítésében és annak természetét és emberi létet átalakító tevékenységében társadalmi fel- adatot lát, olyan valamit, ami az egyéni kíváncsiság kielégítésén túlmenően társadalmi szükségletet elégít ki. A szocialista államban a tudomány a társa- dalmat szolgálja. Ez azonban nem jelenti azt, mintha a tudománynak ez a társadalmi feladattá emelése a kíváncsiságot s az ennek nyomán a megismerés iránt ébredő olthatatlan vágyat, azt a bizonyos platóni erőzt, amely minden magasabbralendülés örök forrása, ki akarná oltani; ellenkezőleg, az egyéni ösztönösségből fakadó erőt a közösség, s az egyéni teljesítményt a tudományos munka megszervezésével, irányításával és feltételeinek biztosításával felfokozva a társadalom egészének fejlődése érdekében óhajtja értékesíteni, hogy az erősz- nak ez a nemes lángja ne tűzijáték módjára önmagát felemészítve lobogjon el,

hanem hogy a tudományos alkotás s ezen keresztül a szociális építés forrasztó tüzevé nemesedjék.

Mindez nem más, mint a természetes fejlődés menetének szabályozása és irányítása. Hasonló ez ahhoz, ahogyan a szovjet tudomány a természetet átalakítja, hogy erőit az emberi célok, az emberi szükségletek számára értékesítse. Ismeretes az a nagy változás, amely a Szovjetunió vízrajzi térképén rövid néhány év alatt végbement és a következő évek folyamán a tervek szerint végbe fog menni. A természet a szovjet földet gazdagon megajándékozta folyóvizekkel és tengerekkel, de egyes területek mégis víz nélkül maradtak s a természet vak erői sivataggá változtatták át. De az emberi értelem a tudomány és technika eszközeivel beavatkozik a természet munkájába és saját szükségleteinek megfelelően alakítja a vízrendszert. A folyamoknak új medret ás, csatornák útján összeköti azokat, ágakat egyesít, duzzasztó műveket emel, kis tengereket létesít, sőt megváltoztatja a folyók irányát is. Ez a törekvés mutatkozik a társadalmi, szellemi tudományok munkájának szabályozásában is. A korábbi fejlődés eredményeként a tudományok kisebb ágakra szakadoztak, egyes ágak egymás mellett haladtak, hol szélesebb, hol szűkebb, hol mélyebb, hol sekélyebb medret vájtak maguknak aszerint, ahogyan az egyéni kezdeményezések, a hagyományok, az uralkodó ideológiák, az osztályérdekek és sok egyéb tényező, melyek között a kiadási lehetőségek és az üzleti szempontok nem kis helyet foglaltak el, összejátszottak, s ezek a szerte kanyargó ágak nem úgy öntözték a társadalom talaját, mint ahogyan lehetett és kellett volna. Most a tudatos, tervszerű szabályozás kapcsolatokat teremt az egyes ágak között, egységes rendszerbe fűzi azokat, s így alkotó erejüket sokszorosán felfokozza. Az elszigeteltséggel, a tervszerűtlenséggel, a spontaneitással szemben, mely az imperializmus korának polgári tudományát már-már anarchiával fenyegette, a szovjet irányítás szembehelyezi a tervszerűség és szervezettség elvét s minden kutató és minden tudományág számára teljes tudatossággal kijelöli, hogy mi a speciális feladata a tudomány egészében és hogy végeredményben mit épít, miért és kinek a számára?

A szocialista társadalom kutatója nem zárkozhatik be szaktudománya saját maga megvonta szűk határai közé, hanem állandóan fenn kell tartania a kapcsolatot a körülötte hullámzó, mozgó és egyre változó élet egészével, s tudatában kell lennie annak, hogy amit végez, az nemcsak az ő egyéni ügye, hanem egyben a közösség ügye is, s neki legszentebb kötelessége, hogy a rábízott feladatot teljes mértékben teljesítse. De ez még nem minden. A tudomány művelésének társadalmi feladattá emelése nemcsak az egyéni beállítottság módosítását kívánja, hanem azt is, hogy minden egyes tudományág mint az új, társadalmi funkciót végző tudomány szerves része tudatosítsa célkitűzéseit, kidolgozza módszereit, megteremtse saját munkaeszközeit és időről időre elkészítse a maga konkrét kutatási tervét. Mindez pedig megkívánja, hogy nemcsak a kutató, hanem minden tudományág is, időnként önvizsgálatot tartson, hogy tisztázza és tudatosítsa aktuális feladatait.

A hazai klasszika-filológia a múltban is érezte ilyen önvizsgálat, illetve önigazolás szükségességét. Hiszen alig van még egy olyan tudományág, amely oly sokat és olyan behatóan foglalkozott volna azokkal a kérdésekkel, hogy mik a céljai, meddig terjednek kutatási területének határai és milyen viszonyban van a rokontudományokkal. A 30-as évek elején a magyar tudományos folyóiratok hasábjain egymás után láttak napvilágot olyan elvi megnyilatkozások, melyek a klasszika-filológia körének, speciális feladatainak és a tudományos munka megszervezésének kérdéseit fejtegették, s a viták során különböző felfogások képviselői csaptak össze egymással. Csaknem két évtizede annak, hogy a hazai görög és latin kutatók országos értekezletre gyűltek össze, hogy a felmerült kérdéseket megvitassák s ennek az önvizsgálatnak az utórezgései még hosszú időn át foglalkoztatták a szakköröket.¹ Azok a problémák, melyek akkor foglalkoztatták filológusainkat, s amelyek már akkor bizonyos hiányérzetből fakadtak, azóta részben megoldódtak a fejlődés folyamán, részben elvesztették aktualitásukat. De magára az önvizsgálatra ma még nagyobb szükség van, mint akkor volt. Hiszen azóta egy új kutatónemzedék nőtt fel s a magyar tudomány gyökeres átalakuláson ment át. A tudomány többé nálunk sem »kíváncsiság«, hanem társadalmi »feladat«, s ez megkívánja, hogy klasszika-filológiánk ennek megfelelően újból tisztázza céljait, aktuális feladatait és pontosan kidolgozott terv alapján teljesítse a reá váró feladatokat.

Amidőn most megújult Akadémiánk nagygyűlésének keretében a megújult Klasszika-filológiai Bizottság első ízben hívta körébe a hazai szakembereket, hogy nyilvános önvizsgálatot tartson és megvitassa azokat a kérdéseket, hogy mik a célkitűzései, mik öt éves tervének konkrét részletfeladatai és mik a távolabbi perspektíva körvonalai, értékesítenünk kell azokat a tanulságokat, amelyek a szovjet tudomány célkitűzéseinek, módszereinek és eredményeinek tanulmányozásából adódnak. Vegyük tehát vizsgálat alá azt a kérdést, hogy milyen szerepet játszanak az antik tanulmányok ott, ahol a tudomány nemcsak

¹ Erről az 1933 január 5—7-én tartott országos értekezletről annak idején az Egyetemes Philológiai Közlöny csak rövid jegyzőkönyvi kivonatban (57 : 1933. 42. l.) számolt be, s így nem lesz érdektelen a mai nemzedék számára feljegyezni, hogy több speciális jellegű előadáson kívül a következő elvi jelentőségű előadások hangzottak el: Balogh József: *A magyarországi középlatin kutatás feladatai*; Horváth Endre: *Újgörög tanulmányok Magyarországon* (1. EPhK 58 : 1934. 84—88, 191—194.); Huszti József: *Magyar humanisztikus kutatások*; Kerényi Károly: *Az ókortudomány vallástörténeti megújíthatósága* (1. EPhK 57 : 1933. 112—116; 58 : 1934. 81—84); Marót Károly: *Az antik szellem jövője* (1. A görög életsemény értéke és mai jelentősége, Társadalomtudomány, 13 : 1933. 202—214); Moravcsik Gyula: *A görög és latin filológia magyar feladatai* (1. EPhK 57 : 1933. 8—24). Ezek az előadások hírépít adnak a magyar klasszika-filológia akkori irányzatairól. A visszhangra vonatkozólag, melyet keltettek, l. Eckhardt Sándor: *Magyar Szemle* 17 (1933) 173—178; Koszó János, *Literatura* 8 (1933) 67—68; Marót Károly: *A klasszika-filológia mai állása Magyarországon* (Szellem és Élet Könyvtára, 30.), Kolozsvár, 1943; Schröder Imre, *Országos Középszkolai Tanáregyesületi Közlöny* 66 (1933) 138—139; Soltész János: *Methodenfragen der klassischen Philologie, Litteraria Hungarica* (Budapest, 1941) 57—71; v. ö. még Trencsényi-Waldapfel Imre: *Humanizmus-kutatás, klasszika-filológia, magyar irodalomtörténet*, EPhK 56 (1932) 110—114; *Az európai öntudat filológiája* (Adalékok a magyar humanizmus-kutatás problematikájához), *Vdtasz*, 1 (1934) 253—257.

elméletben, hanem gyakorlatban is társadalmi feladattá lett. Lássuk mindenekelőtt, hogy a marxizmus klasszikusai, akiknek állásfoglalása irányadó a szovjet tudományra nézve, hogyan nyilatkoztak az antikvitás jelentőségéről s az antik kultúra értékéről a szocialista társadalom számára? Hogy maga a szovjet tudomány milyen nagy fontosságot és jelentőséget tulajdonít ezeknek, annak ékes bizonyítéka az, hogy Marxnak és Engelsnek az antikvitásra vonatkozó nyilatkozatai külön kötetben összegyűjtve is napvilágot láttak.² Ezek közül a legfontosabbak szinte átmentek a köztudatba — hiszen most már magyar fordításban is több helyen olvashatók —, de azt hiszem, mégsem lesz felesleges, ha ezeket újból megismételjük és közelebbről szemügyre vesszük.

Engels a társadalmi fejlődéssel kapcsolatban a következőket írja: „Rabszolgaság nélkül nem lett volna görög állam, nem lett volna görög művészet és tudomány; rabszolgaság nélkül nem lett volna római birodalom. A görögség és a római birodalom adta alap nélkül pedig nem lett volna modern Európa sem... Ebben az értelemben jogunk van azt mondani: az ókori rabszolgaság nélkül nem lett volna modern szocializmus.»³ Ugyanő írja: »... mi a filozófiában éppen úgy, mint oly sok más területen, újból és újból ama kis nép teljesítményeihez vagyunk kénytelenek visszatérni, melynek egyetemes tehetsége és tevékenysége oly helyet biztosított számára az emberiség fejlődéstörténetében, amilyenre egyetlen más nép sem tarthat valaha is igényt... a görög filozófia változatos formáiban csírájukban, keletkezéskor megvannak már csaknem az összes későbbi szemléleti módok.»⁴ S ugyanő az antik világ újjászületését a következő megkapó szavakkal jellemzi: »A Bizánc bukásából kimentett kéziratokból, a Róma romjai alól kiásott antik szobrokból új világ bontakozott ki az ámuló nyugat előtt: a görög ókor. Sugaras alakjai elől eltűntek a középkor kísértetei.»⁵

Marxnál viszont a következőket olvassuk a görög művészettel és a görög eposzsal kapcsolatban: »A nehézség annak megértésében áll, hogy számunkra még műélvezetet nyújtanak és bizonyos vonatkozásban mértéket és példaképet jelentenek.»⁶

Mit mondanak ezek a nyilatkozatok? Azt, hogy az európai művelődés kezdeti fokán ott áll a görög rabszolgatartó társadalom, amely a későbbi fejlődés folytonos folyamatában szükségszerű láncszem volt. De ennél még többet is. Az, amit ez az antik rabszolgatartó társadalom mint értéket irodalomban, művészetben, tudományban alkotott, az nemcsak benne él mai műveltségünk-

² Маркс—Энгельс: Об античности (= Az antikvitásról). Под редакцией и с предисловием С. М. Ковалёва. Л. 1932. 276 l. — Sajnos e munkához, amely tudomásunk szerint Budapesten nincs meg, mindeddig nem sikerült hozzáférnünk.

³ *Anti-Dühring*, Bp. Szikra 1948. 171. l.

⁴ U. o. 315. l.

⁵ *A természet dialektikája*, Bp. Szikra 1950. 9. l.

⁶ Marx—Engels: *Művészetről, irodalomról*, Bp. Szikra 1950. 28. l.

ben, hanem ma is aktualizálható érték, sőt példakép, és a görög forrásokból a ma embere is újból és újból merít. Ebből világosan következik, hogy az antik világ tanulmányozása integráns része kell hogy legyen a ma tudományának is. Emlékezzünk arra, hogy a fiatal Marx tanulmányai között, akinek doktori értekezése »A demokritosi természetfilozófia és az epikurosi természetfilozófia különbségé-«-ről szólt, milyen jelentős helyet foglalt el a görög filozófia.⁷

És most gondoljunk még Lenin híres szavaira: »Kommunistákká csak úgy lehetünk, ha emlékezetünket mindazoknak az értékeknek ismeretével gazdagítjuk, melyeket az emberiség kidolgozott.«⁸ Ezek között az értékek között — mint láttuk — kiemelkedő helyet foglalnak el azok, amelyeket a görögségnek köszönhetünk.

A marxizmusnak ez a történeti szmlélete teljes mértékben érvényre jut az antik világra vonatkozó szovjet kutatásokban. De ennek a törekvésnek megvannak a maga történeti előzményei. Vessünk tehát egy pillantást az antik tanulmányok oroszországi történetére.

Az antik művelődés szellemi hagyatéka két úton jutott az európai népek birtokába. A klasszikus görög kultúra értékeit a hellénizmuson keresztül Róma adta tovább Nyugat-Európának, amely aztán a bizánci humanisták ösztönző és közvetítő tevékenysége révén a reneszánsz korában újból merített az eredeti görög forrásokból. A másik út a hellénizmuson át a bizánci kultúrába torkollik, amely a szláv népek művelődésének alapjául szolgált. A marxizmus klasszikusainak szavai szerint »... Oroszország vallása és művelődése bizánci eredetű...«⁹ Oroszországot nem érte a humanizmusnak az az áramlata, amely Itáliából kiindulván, elárasztotta Nyugat-Európát, s amelynek nyomán kialakult a legnemzetközibb tudományág, a »klasszika-filológia«, »az európai öntudat filológiája«, ahogyan egyik kutatótársunk nevezte.¹⁰ A történeti fejlődés következtében, amelynek részleteire ez alkalommal nem térhetek ki,¹¹ Oroszország számára a bizantinológia lett az, ami Nyugat-Európa számára a klasszika-filológia. Az ókori görög-római művelődés iránti érdeklődés s annak tanulmányozása Oroszországban későn indult meg, miután Nagy Péter feltárta a kapukat a nyugati szellemi áramlatok előtt. A tudományos kutatás a XVIII. század végén a klasszikus írók és külföldi történeti munkák fordításával kezdődik. De ennek a késésnek megvoltak a maga előnyei is. Nyugaton a klasszika-filológia fejlődésére terhes örökségként nehezedett rá a formalizmus, mely egyrészt

⁷ L. Trencsényi-Waldapfel Imre: *Humanizmus és marxizmus* (Bp. 1948) 112. l.

⁸ Az ifjúsági szövetségek feladatai: *Marx, Engels, marxizmus*, Bp. Szikra 1949. 434. l.

⁹ Маркс-Энгельс: *Сочинения* IX. 439; idézi М. В. Левченко а Византийский Сборник-бан (М.—Л. 1945) 4. l. és a 66. jegyzetben említett История реческой литературы 1. 7. l.

¹⁰ (Trencsényi-) Waldapfel Imre, *Válasz* 1 (1934) 253—257.

¹¹ L. »A szovjet bizantinológia« c. előadásomat: Magyar Tudományos Akadémia II. társadalmi-történeti tudományok osztályának közleményei 1. Általános társadalomtudományi sorozat 1. 2. (Bp. 1951) 73—96.

a középkori tudományos szemléletnek, másrészt annak volt a következménye, hogy a reneszánsz óta a görög és római forrásokat más, idegen nyelvű népek tanulmányozták. Az itáliai humanisták lelkes rajongása, majd később a XVIII. századi új-klasszicizmus egyoldalúan értékelő szemlélete az antikvitásnak olyan idealizált képét alakította ki, amellyel a nyugati tudomány a legújabb időkig nem tudott szakítani. Az orosz tudományt ilyen terhes örökség nem kötötte meg, s ha bizonyos idealisztikus felfogás nyomai itt-ott az orosz gondolkodók-nál is felbukkantak, mint pl. Belinszkijnél, az antikvitásra vonatkozó orosz kutatásban kezdettől fogva erősen érvényesült a történeti szempont, s elsősorban a politikai, társadalmi és gazdasági problémák vizsgálata állt az érdeklődés középpontjában, éppen úgy, mint a bizantinológia terén is. A filológiai vizsgálódások itt soha sem váltak — mint Nyugaton — öncéltvá, hanem csak a történeti kutatások segédeszközeiként szerepeltek. A XIX. század folyamán az antik történet kutatása terén az orosz tudomány már jelentős munkát végzett, de eredményei kevésbé szivódtak fel a nemzetközi tudomány vérkeringésébe és elszigetelten maradtak.¹²

A Nagy Októberi Forradalom az antik kutatások terén is határkövet jelentett. A marxizmus klasszikusainak az antikvitás értékelésére vonatkozó állásfoglalása, mely az idézett nyilatkozatokból kitűnik, a szovjet klasszika-filológia történeti kutatásainak hatalmas fellendülését vonta maga után. Igaz, hogy a Pokrovszkij-féle szociologizáló irányzat ideiglenesen ezen a téren is éreztette bénító hatását, de a »pokrovcsina« megdöntése után a kutatás nagy lendülettel indult meg abban az irányban, amelyet Sztálin a Párttörténetben 1938-ban megjelent fejtegetései »A dialektikus és a történelmi materializmusról« megjelöltek. A marxizmus szempontjainak alkalmazása elsősorban arra irányul, hogy a kutatás feltárja azokat a konkrét gazdasági alapokat, amelyek tükröződése az a végtelen gazdag felépítmény, amely a korábbi tudományos szemléletben mintegy alapjaitól és gyökereitől elszakítva és különböző korok különböző reflektoraitól megvilágítva, az idealizálás hamis fényében csillogott. Az új szovjet klasszika-filológiai kutatás az antik művelődést mint az antik társadalmi viszonyok tükröződését óhajtja bemutatni s éppen ezért elsősorban az alap, a termelési viszonyok vizsgálatára irányítja figyelmét. Ebbe a munkába belevonja mindazokat a résztudományokat (nyelvészet, régészet, irodalom-történet stb.), melyek körét ugyan már a XVIII. század végén Wolf Frigyes Ágost meghatározta, de amelyek az ő rendszerében és a német tudomány későbbi »rendszereiben« csak mint egymás mellé helyezett »disciplinák« foglaltak helyet s amelyek »egészre való tekintését« sem a XIX. századi nyugati historizmus, sem az ú. n. »szellemtörténeti« irány egyoldalú és légüres térben mozgó szemlélete nem tudta biztosítani. Természetesen minden résztudománynak megvan a

¹² Az orosz ókori történeti kutatásokról I. N. A. Maskin: *Az ókori Róma története* (Bp. 1951) 36–38, 46–51, 55–58. l.; V. Sz. Szergejev: *Az ókori Görögország története* (Bp. 1951) 39–53. l.

kutatásban a maga külön feladata, de ez csak annyit jelent, hogy az objektív valóságot különböző oldalairól, illetve annak különböző megnyilvánulásaira való tekintettel vizsgálják. A történelmi materializmus szemlélete egyazon objektív valóság megvilágítására összpontosítja a különböző színű és erősségű reflektorok különböző irányból jövő fénycsóvait.

Sztálinnak a nyelvre és a nyelvtudományra vonatkozó megállapításai, melyek a társadalmi, szellemi tudományok egész sorára kihatottak és új távlatokat nyitottak a kutatás számára, az antik kutatás szempontjából is nagy jelentőségűek. Útmutatásainak megvilágításában elsősorban az a kérdés merül fel, hogy — mint általában a tudomány — milyen viszonyban van az alappal és a felépítménnyel a klasszika-filológia, amely oly sok modern tudományág kialakulásában játszott szerepet s amely egyben a legnemzetközibb tudomány volt, továbbá, hogy milyen szerep vár reá az új, szocialista alap erősítésében? A szovjet tudomány az antik tanulmányok terén is értékesíteni kívánja a Sztálin megállapításaiból adódó tanulságokat, s célkitűzéseit, módszereit és a további terveit ezekhez szabja¹³.

Nyugat alkonyának fáradt légkörében gyakran hangzott el az a vélemény, hogy a klasszika-filológia kibányászott terület, hogy ezen a téren nem vezet tovább az út, hogy a kutatás zsákutcába jutott, és így tovább. A szovjet antik kutatások hatalmas, új lendülete azt bizonyítja, hogy a tudomány megújulását anyaga gyarapodásánál még sokkal nagyobb mértékben elősegíti az új szempontok érvényesülése, amelyek természetesen új anyag kitermelését is, de a régi anyag újból való átvizsgálását és új szempontú értékelését is megkívánják. Sztálinnak az alap és a felépítmény viszonyára vonatkozó megállapításait igazolja a fejlődés: ha a klasszika-filológia felépítményszerű elemeire gondo-

¹³ Az idevonatkozó fontosabb cikkek a következők: *Задачи научно-исследовательской работы в области древней истории в предстоящем пятилетии* (= A tudományos kutatómunka feladatai az ókori történet terén a következő öt év folyamán), *Вестник Древней Истории* 1950. 3 (33) 5–22; *Обсуждение трудов И. В. Сталина по вопросам марксизма в языкознании в Институте истории материальной культуры Академии Наук СССР* (= I. V. Sztálin a nyelvtudományi marxizmus kérdéseiről írt munkáinak megvitatása a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Anyagi Művelődéstörténeti Intézetében), u. o. 1950. 3 (33) 202–207; *Обсуждение статей товарища Сталина по вопросам языкознания* (Sztálin elvtárs a nyelvtudomány kérdéseiről írt munkáinak megvitatása), u. o. 1950. 4 (34) 196–202; *За творческое обсуждение проблем древней истории* (= Az ókori történet problémáinak alkotó vizsgálata érdekében), u. o. 1951. 1 (35) 9–14; *Значение трудов товарища Сталина по языкознанию для советской археологии* (= Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkáinak jelentősége a szovjet archeológia számára), u. o. 1951. 2 (36) 3–11; *Выше уровень критики и самокритики в области древней истории* (= Emeljük magasabbra a kritika és önkritika színvonalát az ókori történet terén), u. o. 1951. 3 (37) 3–8; *М. В. Левченко: Значение работ И. В. Сталина по вопросам языкознания для советского византиноведения* (= I. V. Sztálin nyelvtudományi kérdésekre vonatkozó munkáinak jelentősége a szovjet bizantinológia számára), *Византийский Временник* 4 (1951) 3–10.

lunk, azt kell mondanunk, hogy az új alap tükröződése a szovjet antik kutatások legújabb fejlődésében abban mutatkozik, hogy a társadalomtörténeti szempont került vezérlő elvként és alapvető szemléletként a kutatások tengelyébe.

Nézzük meg már most közelebbről, hogy milyen területen, milyen irányban halad a szovjet kutatás és mik a súlyponti problémái?

A szovjet tudomány nem zárja merev határok közé kutatásai területét, s ebben is a marxizmusnak az az alaptétele domborodik ki, hogy a dolgok és jelenségek mind összefüggnek egymással, s az objektív valóság képének megmésztása lenne, ha a kutatás elé mesterséges korlátokat állítanánk. A dialektikus módszer alkalmazása egyenesen megköveteli, hogy a dolgok végtelen láncolatát minden irányban, szinkronisztikus mélységükben és diakronisztikus kiterjedésükben egyaránt kövessük. A szovjet antik tanulmányok központi orgánuma, a *Vesztnyik Drevnyej Isztoriji* (Вестник Древней Истории), mely még 1937-ben indult meg s amelynek legutóbbi, ezévi harmadik számával együtt eddig 37 kötete jelent meg, hű képet ad arról a széles területről és gazdag tárgyköréről, amelyet a szovjet antik kutatás magáénak vall. Beletartozik ebbe nemcsak az antik görög és római kultúra a maga egészében mindazokkal a kapcsolatokkal egyetemben, amelyek más kultúrkörökhöz fűzik, hanem az egész ókori Kelet is legtágabb értelmében, éspedig nem csupán a nagy keleti kultúrák, hanem az ú. n. »barbár« népek művelődése is. E tekintetben a szovjet kutatás nagymértékben tágította a kört, amidőn belevonta a vizsgálódásokba azoknak a keleti területeknek a multját is, melyek a Szovjetunió állományába tartoznak. De beletartozik ebbe a hellénisztikus-római művelődés szerves folytatását alkotó bizánci kor is, s míg ez utóbbi terület szervezetileg nem önállósult s régi folyóirata, a *Vizantyijszkij Vremennyik* (Византийский Временник) 1947-ben újból meg nem indult, a bizánci tárgyú kutatások eredményei is jórészt a *Vesztnyik*-ben láttak napvilágot. A bizantinológiai kutatások köréhez viszont hozzátartoznak mindazok a szálak, melyek Bizáncot a középkor folyamán Kelethez és Nyugathoz fűzték. Ilyen módon az »antik történet« szovjet tárgyköre hatalmas területet, a rabszolgatartó és feudális társadalmak multjának jórészt felöleli.

A messzeágazó szovjet részletkutatásokra ezúttal nem térhetünk ki.¹⁴ Erről a *Vesztnyik* 37 kötetének áttanulmányozása nyújthat képet. De még annak a gazdag tematikának az ismertetéséről is le kell mondanunk, amely a szovjet antik kutatás eredményeit feltáró önálló publikációk nyomán kibontakozik. Csak azokra a jelentősebb munkákra óhajtok röviden utalni, amelyek a legutóbbi években jelentek meg, s amelyeknek már a címei is jelzik, hogy melyek azok a súlyponti kérdések, amelyek a szovjet klasszika-filológiát foglalkoztatják. Hiszen már maga a tárgyválasztás is jellemző a szovjet kutatásra. Ilyenek a

¹⁴ A bizantinológiai részletkutatásokról l. a 11. jegyzetben említett előadásomat.

következők : »A régi görög atomisták«¹⁵, »Vázlatok az antik tudomány történetéből«,¹⁶ »Aristoteles tanítása az államról és a jogról«,¹⁷ »A hellénizmus és történeti szerepe«,¹⁸ »A hellénisztikus technika«,¹⁹ »A római birodalom keleti tartományai«,²⁰ »Spartacus«,²¹ »Augustus principatusa«,²² »Pompei«,²³ »Bizánc és Irán a VI. és VII. század fordulóján«,²⁴ »A bizánci festészet története«²⁵ stb.

Mindez azonban csak egyik oldala a szovjet antik kutatásnak, amelyben az egyetemes társadalomtörténeti szempont domborodik ki. A szovjet antik kutatások másik gyökere azoknak a kapcsolatoknak a talajából táplálkozik, amelyek a Szovjetunió területét és népeit az ó- és középkor folyamán az antik és bizánci művelődés köréhez fűzték, s amelyek ismerete a Szovjetunió történetének szerves részét alkotja. Vessünk egy pillantást erre a problémakörre is

A szovjet föld déli részének, a Fekete-tenger északi partvidékének homályos ismerete már a régi görög mondai hagyományban, az Argonauták mondájában és a homerosi költeményekben is felcsillan, s az archeológiai leletek közt az i. e. VII. században előtűnnek görög eredetű tárgyak, miletosi festett edények, amelyek arról tanúskodnak, hogy a görögök kereskedés céljából már korán felkeresték az északi tájakat s egészen a Don torkolatáig eljutottak. A VII. század végén azután megkezdődik a görögök ottani letelepülése, aminek eredményeként a VII—V. század folyamán a Fekete-tenger partszegélyén kialakul a görög gyarmatvárosok láncolata. Az V. században Pantikapaion (Bosporos—Kercs) uralkodói a kimmeriai Bosporos és a Tamán-félsziget partjain levő görög váro-

¹⁵ А. О. Маковельский: Древнегреческие атомисты, Баку 1946 401 l.

¹⁶ С. Я. Лурье: Очерки по истории античной науки. Греция эпохи расцвета М.—Л. 1947. 402 l.

¹⁷ С. Ф. Кечекьян: Учение Аристотеля о государстве и праве, М.—Л. 1947. 220 l.

¹⁸ А. Б. Ранович: Эллинизм и его историческая роль, М.—Л. 1950. 382 l.

¹⁹ Эллинистическа техника. Сборник статей под редакцией академика И. И. Толстого, М.—Л. 1948. 387 l.

²⁰ А. Б. Ранович: Восточные провинции римской империи в I—III вв., М.—Л. 1949. 264 l.]

²¹ А. В. Мишулин: Спартак. Научно-популярный очерк, М. 1947. 140 l. — Misulinnak »Az ókori világ története« c. tankönyve *Borzásák István* fordításában magyarul is megjelent (Bp. 1949).

²² Н. А. Машкин: Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность, М.—Л. 1949. 686 l.

²³ М. Е. Сергеев: Помпеи, М.—Л. 1949. 315 l.

²⁴ Н. В. Пигулевская: Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, М.—Л. 1946. 289. l.; vö. ismertetésemet: *Erasmus 2* (1949) 593–596. [Előadásom szövegének lezárása után kaptam meg a szerzőnőtol újabb nagy munkáját: Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV—VI вв. (=Bizánc az India felé vezető úton. A IV—VI. századi bizánci-keleti kereskedelem történetéből), М.—Л. 1951. 410 l.]

²⁵ В. Н. Лазарев: История византийской живописи I—II. М. 1947—1948. 454+38, 49+350, XLIX l., 350 tábla.

sokat egyesítik uralmuk alatt, s megalakul az ú. n. bosporosi királyság, melynek uralkodói, a Spartokidák három századon át kezükben tartják a hatalmat, míg azután az i. e. II. század végén Mithridates megdönti uralmukat. De a bosporosi birodalom, mely az i. e. I. században Rómától függő viszonyba kerül, továbbra is fennmarad. Amidőn azután i. u. 395-ben a római birodalom megosztása bekövetkezik, a bosporosi királyság maradványai és velük együtt a Fekete-tenger északi partvidékének görög városai a bizánci birodalom állományába kerülnek. Bizánc a IX. század elején a krími félsziget délkeleti partvidékét külön tartománnyá (themává) szervezi. A bizánci uralomnak csak a kúnok vetnek véget a XII. század végén, de a görög elem Krimben egészen a jelenkorig fenntartotta magát. A Fekete-tenger északi partvidékének görög gyarmatosai állandó kapcsolatban maradtak az anyaországgal, s a bosporosi birodalom egyik gabonaszállító éleltára volt Athénnek és más görög városoknak, majd később egyes római tartományoknak is. A politikai és gazdasági kapcsolatok révén e hellénizált területek a görög művelődési szféra szerves részei maradtak. Ugyanakkor azonban az ott-élő görögök kapcsolatba kerültek a Dél-Oroszország területén feltűnő idegen néphullámokkal, a kimmerekkel, szkítákkal, szauromatákkal, majd később az alánokkal, gótokkal, húnokkal, avarokkal stb., amelyek támadásaival idők folyamán nem egyszer kellett megküzdeniök. De a görög elem egyben keveredett is az őslakossággal, főleg iráni elemekkel, aminek nyomait elárulják az idegen származású nevek és azok a kulturális kölcsönhatások, amelyekről a művészeti emlékek és archeológiai leletek tanúskodnak. A Fekete-tenger északi partvidéke hellénizálódásának köszönhetjük, hogy nemcsak az antik görög és római, hanem a bizánci források is sok értékes tudósítást őriztek meg az utókor számára a szovjet föld multjáról, amelyekhez csatlakoznak később az orosz-bizánci érintkezésekre vonatkozó forrásrészletek.

Az orosz tudomány már a XIX. század elejétől kezdve megkezdte Dél-Oroszország antik emlékeinek feltárását. Az ásatások nagyszámú feliratot és különböző építészeti és művészeti emléket és egyéb tárgyat hoztak napvilágra. A filológiai kutatás pedig igyekezett felkutatni, összegyűjteni és közzétenni az antik forrásanyagot, s Herodotos és más görög és latin írók tudósításait értékesíteni az orosz föld antik történetének megvilágítása céljából. E munkába bekapcsolódott az orosz bizantinológia is, amely ebben nemcsak azon a réven volt érdekelve, hogy Krim egy része és a Kaukázus-vidék egyes területei beletartoztak a bizánci birodalom állományába, hanem a IX. századtól kezdődő orosz-bizánci kapcsolatok és a bizánci művelődésnek Oroszországra gyakorolt hatása révén is.

Amidőn az antik tanulmányok és a bizantinológia a 30-as évek közepe táján újra szerveződtek a Szovjetunióban, Dél-Oroszország antik és bizánci kori történetének kutatása is újult erővel indult meg. Ez a célkitűzés teljes határozottsággal jut kifejezésre az új ötéves tervben, amely kimondja, hogy az antik történeti kutatások terén »a problémák meghatározott köre hazánk

történetével kapcsolatos.²⁶ Azok az ásatások, amelyeket a szovjet kutatók Dél-Oroszország különböző vidékein végeztek, meglepő eredményekkel jártak, amelyek közül csak két példát említek meg. Az 1946. évi archeológiai expedíció Szimferopol közelében feltárta a krími szkíták központjának, Neapolisnak a romjait, amelyek között páratlanul álló művészeti emlékekre bukkantak, mint ahogyan egyébként más helyekről is olyan görög szobrok kerültek elő, amelyek Praxiteles nevét viselik, vagy Skopas és Pheidias hatását mutatják.²⁷ A szovjet Akadémia északkaukázusi expedíciója 1926—27-ben és 1929-ben végzett kutatásai nyomán, melyeket az 1949. évi ásatások is megerősítettek, megtalálták és feltárták Cimljanszk közelében, ahol most a gigászi méretű vízi erőművek építése folyik, a régi Don-meder mellett Szarkel erődjének romjait, melyet a bizánci források szerint Theophilos bizánci császár építtetett a kazár kagán kérésére 837-ben. Az ásatások régi bélyeges téglákat is napvilágra hoztak.²⁸ Az archeológiai emlékek feltárásával és feldolgozásával párhuzamosan folyik az írásos források további vizsgálata. Megjelent a Közép-Ázsiára vonatkozó régi források szemelvényes gyűjteménye²⁹ s a »*Skythica et Caucasica*« című monumentális forrásgyűjtemény orosz fordításának új kiadása.³⁰ A sokféle ágazó kutatásokról itt sem adhatunk részletes képet, de a legutóbbi években megjelent jelentősebb munkák címeinek felsorolása alapján némi fogalmat alkothatunk magunknak arról, hogy milyen irányban folyik a kutatás. Ilyen munkák a következők: »*A Fekete-tenger északi partvidékének görög gyarmatosítása*«,³¹ »*A Fekete-tenger északi partvidékének antik-kori görög művészete*«,³² »*A bosporosi királyság*«,³³ »*Chersonesus Taurica*«,³⁴ »*Tanais*«,³⁵ »*Vázlatok a Fekete-*

²⁶ «Определенный круг проблем связан с историей нашей родины», Вестник Древней Истории 1950. 3 (33) 12.

²⁷ L. Blavatszkijnak a 32. jegyzetben említett munkáját.

²⁸ L. M. И. Артамонов: Средневековые поселения на нижнем Дону, Л. 1935; u. a.: Новые раскопки Саркепа - Белой вежи, Вопросы Истории 1949. 10. 138—143.

²⁹ Древние авторы о Средней Азии (IV век до н. э.—III. век н. э.). Хрестоматия под редакцией Л. В. Важенова, Ташкент 1940. 171 l.

³⁰ А Вестник Древней Истории 1947—1950. évi 19—30. kötetében.

³¹ А. А. Иессен: Греческая колонизация северного Причерноморья, ее предпосылки и особенности Л. 1947. 92 l. — L. ismertetésemet: ЕФНК 71 (1948) 139—142, *Études Slaves et Roumaines* 1 (1948) 190—192, továbbá Harmatta János: *Archaeológiai Értesítő* 76 (1949) 119.

³² В. Д. Блаватский: Искусство северного Причерноморья античной эпохи, М. 1947. 119 l. — L. ismertetésemet: *Études Slaves et Roumaines* 2 (1949) 126—128.

³³ В. Ф. Гайдукевич: Боспорское царство, М.—Л. 1949. 622 l.

³⁴ Г. Д. Белов: Херсонес Таврический. Историко-археологический очерк, Л. 1949. 148 l.

³⁵ Т. Н. Книпович: Танаис. Историко-археологическое исследование, М.—Л. 1949. 178 l.

tenger északi partvidékének antik-kori történetéhez,³⁶ »*A szkíta-probléma a hazai tudományban*»,³⁷ »*A régi chorezmi civilizáció nyomában*».³⁹

A Szovjetunió déli része antik történetének és a hellénizmus az ott tanyázó népek körébe való kisugárzásának kutatása különös jelentőséget nyert annak az új szovjet szemléletnek a tükrében, amely az orosz nép kialakulásában nagy szerepet tulajdonít a korábban ott élő népeknek s ezek kulturális hatásának. Az ide vonatkozó kutatások a legszorosabban kapcsolódnak a speciális orosz történeti kutatásokhoz s azoknak mintegy kiegészítő részét alkotják. Így lett a bizantinológia mellett a déloroszországi hellénizmus kutatása a szó legszorosabb értelmében vett nemzeti feladattá.

Ha már most összegezzük azt a képet, melyet a szovjet antik kutatások e rövid szemléje alapján nyertünk, a következőket állapíthatjuk meg. A társadalmi feladattá emelt szovjet tudomány az antikvitás kutatásában kettős célt követ. Egyrészt a marxizmus szemléletének megfelelően s annak módszerei alkalmazásával a szociális fejlődés szemszögéből nézve vizsgálja az antik kultúrák társadalmi és gazdasági viszonyait s az ezeken felépülő antik művelődést, másrészt az antikvitásnak a történeti adottságokból folyó speciális orosz vonatkozású problémáit a szovjet történet szempontjából veszi vizsgálat alá. E kettős célkitűzés következtében a kutatás köre széles területre terjed, amelyen az anyag feltárásával párhuzamosan folyó részletkutatások bizonyos meghatározott súlyponti problémák köré csoportosulnak, ami lehetővé teszi konkrét tervek kidolgozását és a kutatómunka szabályos megosztását és ütemezését.

E tanulságok birtokában fordítsuk most már tekintetünket a magyar klasszika-filológia felé.

A hazai antik kutatások a multban híven visszatükrözték a nyugati klasszika-filológia különféle irányait és áramlatait. Összképük tehát igen sokszínű és tarka. A magyar klasszika-filológia munkásai egyéni kezdeményezésekből vagy nyugati hatások alatt egymástól sokszor teljesen elszigetelten és öncélúan végezték kutatásaikat. Amikor a mult század második felében német hatások alatt klasszika-filológiánk fejlődésnek indult, erősen rányomta bélyegét a korábbi verbális filológia formalisztikus jellege, amelynek nyomait még századunk első évtizedeiben is megtaláljuk. Ugyancsak erősen érvényesült az idealisztikus felfogás, amelyet a nyugati klasszika-filológia hozott magával s amely a lassan előtörő történeti szemléletbe is belejárt, amidőn azt »szellemtörténet«-té akarta halványítani. Ez az idealisztikus áramlat csúcspontját abban az

³⁶ Д. П. Каллистов: Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи, Л. 1949. 284 l.

³⁷ С. А. Семенов—Зусер: Скифская проблема в отечественной науке 1692—1947, Харьков 1947. 192 l. — L. még a Herodotosról szóló nagy monografiát С. Лурье: Геродот, М.—Л. 1947. 211 l.

³⁸ С. П. Толстов: По следам древнехорезмийской цивилизации, М.—Л. 1948. 328 l. — Magyar fordítása: Sz. Tolsztov: Az ősi Chorezm, ford. Balázs János, Bp. 1950. 335 l.

irracionális jellegű betörésben érte el, amely főleg a vallástörténeti kutatások terén kerített hatalmába egy kis kutatócsoportot, amely az »exisztenciális tudomány« s az »antikvitással való összenövés« jelszavával az »antik szellem«-mel való misztikus egyesülést hirdette, s elvakultságában a kutatást vissza akarta szorítani az ókor határai mögé. Ezek mellett az irányzatok mellett azonban ott látjuk a néprajzi és társadalomtörténeti szempontok érvényesítésének törekvését is, a hazai klasszikus filológusok nagy többsége pedig kezdettől fogva hangsúlyozta és kutatásaiban szem előtt tartotta a történeti jellegű speciális magyar feladatokat. Ezeknek az irányzatoknak és áramlatoknak az összecsapása jellemezte azokat a vitákat, amelyek az 1933. évi országos értekezlet körül lezajlottak. Ha összehasonlítjuk századunk első negyedének magyar klasszika-filológiai termését a második negyed kutatómunkájának eredményeivel, szembeötlő az a változás, amely a formalizmus háttérbe szorulásában és a történeti szempont érvényrejutásában mutatkozik, ha ez utóbbiba még erősen belejátszik is az idealisztikus és szellemtörténeti színeződés.

Azokban a vitákban, amelyek az antik kutatással kapcsolatban lezajlottak, nagy szerepet játszott tudományszakunk elnevezésének kérdése. A különböző terminusok, melyek felmerültek, mint a hagyományos »klasszika-filológia«, a »görög és latin filológia«, az »ókortudomány«, — a német »Altertumswissenschaft« e szerencsétlen fordítása —, a »hellénológia« és a »romeológia«, emlékei az említett különféle irányzatoknak, másrészt azonban visszatükrözik a hazai antik tanulmányok körének szinkronisztikus és diakronisztikus irányban való tágulását és szélesedését. Hiszen az »ókortudomány« kifejezés arra akart utalni, hogy a görög-római világ kutatásával kapcsolatos a keleti kultúrák kutatása, a »görög és latin filológia« és a »hellénológia« és a »romeológia« pedig azt akarta kifejezésre juttatni, hogy tudományszakunk tárgykörébe tartozik Bizánc és az újjörögök, továbbá a közép- és újkori latinság kutatása is. Azt hiszem, ma már e vitákon túl vagyunk. A szovjet tudomány példája is arra int, hogy a kutatás nem szorítható logikai úton megvont határok közé s az egykori társadalmi jelenségek összefüggéseinek nyomozásában az objektív valóság világa határtalan lehetőségeket nyújt. Amidőn Akadémiánk Klasszika-filológiai Bizottsága újjáalakult, megtartotta a régi, hagyományos elnevezést, de egyben leszögezte, hogy olyan tudományos területet képvisel, amely felöleli az ókori Kelet, az antik görög és római világ, Bizánc és az újjörögység, a közép- és újkori latinság és végül az antikvitas hatásának és értékelésének kutatását is. Ezek közül a magyar bizantinológia és a magyarországi latinság kutatása a szorosabb értelemben vett klasszika-filológiából nőtt ki, majd önállósította magát bizonyos értelemben, de azt hiszem, hogy a további együttműködés a kutató munka terén mindkét irányban termékeny lesz. Persze egyetemi vonatkozásban más a helyzet. Mint már más alkalommal is kifejtettem, hazánk szinte egyedül áll az európai országok közt abban a tekintetben, hogy egyetemeinken a bizantinológiának még mindég nincs külön tanszéke, holott ezen a téren a Szovjetunió és a népi

demokratikus államok már régen megelőztek. Ilyen külön tanszék szükségessége a közép- és újlatin tanulmányok körére is fennáll.

A szovjet antik kutatás már hosszú évtizedekre tekint vissza. Nálunk a magyar tudomány és ezzel együtt a klasszika-filológia újjászervezése mindössze két évvel ezelőtt indult meg, de — azt hiszem — feladataink máris tisztázódtak. Mint a szovjet kutatás, a magyar klasszika-filológia is kettős célt tűz maga elé: egyrészt az antikvitásnak, mint az emberi társadalmi fejlődés alapvető periódusának s ezzel együtt felépítményének, az antik irodalomnak, művészetnek és tudománynak, egyszóval a termelt értékeknek a vizsgálatát, másrészt pedig a görög-római világ ama problémaköreinek kutatását, amelyek a történeti adottságok révén a magyar földdel és a magyar néppel kapcsolatban állnak.

Ami az első célkitűzést illeti, azokból a tervekből, amelyek bizottságunk keretében, de már korábban is felvetődtek, s amelyek megvalósítása részben folyamatban van, kitűnnek azok a súlyponti kérdések, melyek kutatóinkat foglalkoztatják.

Ami az ókori keletkutatást illeti, a magyar tudomány e téren a múltban is jelentős munkát végzett. De az új szempontok új témákat vetnek fel. Ilyenek a könyv szerepe a keleti népeknél, az ókori keleti irodalmak, tekintettel a társadalmi tükröződésre, az ókori keleti népek társadalmi strukturája, a görögség és keleti népek kapcsolatai, a munka értékelése az egyiptomi társadalomban.³⁹ De természetesen az idevonatkozó források, kivált az új leletek, mint amilyenek például az észak-szíriai Rasz Samrában, a régi Ugarit városában 1929-ben felfedezett sémi ékírásos szövegek, szintén foglalkoztatják kutatóinkat.

A görög-római antikvitás kutatása terén is teljes határozottsággal jelentkezik az a törekvés, hogy kutatóink korábbi irodalmi, filozófiai és vallástörténeti vizsgálódásaikat a társadalomfejlődési szempont érvényesítésével elmélyítsék s az antik kultúrának ne csak a felszínen mutatkozó pompás kivirágzását boncolják, hanem annak gyökeréig hatoljanak. Erről tanúskodnak azok a problémák, amelyek terveink kidolgozása alkalmával felvetődtek. Ilyenek a következők: a társadalmi valóság tükröződése a kultuszban és a mithoszban, a rab-szolgaság problematikájának tükröződése a görög filozófiában, Platon és Aristoteles dialektikája, az antik vallástörténet materialisztikus megvilágítása, a homerosi költészet előzményei, a homerosi kompozíció kérdései,⁴⁰ az aoidosok társadalmi szerepe, az aisoposi mese társadalmi háttere, Hesiodos és a boiotiai parasztság tekintettel a boiotiai osztályharcra, az antik dráma társadalmi gyökerei, a görög népköltészet és irodalom viszonya, a görög művészet tekintettel a társadalmi fejlődésre, az ezüstkori római irodalom problémái, Symmachos s az egyház és a politika kapcsolatai az i. u. IV. században.

³⁹ Dobrovits Aladár munkája (készülőben).

⁴⁰ Trencsényi-Waldapfel Imre: Гомеровская композиция, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 1 (1951) 5—34.

A bizánci kutatás terén is előtérbe lépnek olyan problémák, mint amilyenek pl. a bizánci földkérdés és az agrártársadalom kialakulása, amelyek a szovjet kutatásnak is a súlyponti problémái közt szerepelnek. Az újjörög történet is foglalkoztatja a magyar kutatást.

Az új szempontok beáramlása lüktető életet fakaszt a klasszika-filológia világában, s a kutatómunka nyomán eleven valóságában bontakozik ki az antik társadalom. A sok, termékenynek látszó probléma közül említsünk még néhányat, amelyek talán majd a fiatal kutató nemzedék figyelmét magukra vonják. Ilyen pl. az antik és a bizánci írásbeliség kérdése, amelyet eddig a polgári tudomány nagyon elhanyagolt, pedig ismeretes, hogy a görög irodalom egész fejlődésében milyen fontos tényező a szóbeliség és az írásbeliség kettőssége és hogy ezek szerepe milyen más az archaikus, a klasszikus, a hellénisztikus és a bizánci korban. Az írás, mint más alkalommal kifejtettem,⁴¹ a nyelvvel együtt nem tartozik a felépítmény elemei közé, de maga az írásbeliség a legszorosabb kapcsolatban áll a társadalmi fejlődéssel s egyben az irodalommal, melynek eszköze, hordozója. Szorosan összefügg ezzel az író és olvasó viszonyának kérdése, amelynek vizsgálata, kivált a hellénisztikus korban, amelyből a papíruszok ezrei maradtak fenn számunkra, rendkívül érdekes társadalomfejlődési tanulságokat ígér. Ugyancsak a jövő kutatások feladata lesz egyszer az antik irodalmi hagyomány közvetítésének történetét feltárni, megvilágítani azt az utat, amelyet ez az ókortól a reneszánsz és könyvnyomtatás koráig megtett és rámutatni arra, hogy az egyes művek fennmaradását mi biztosította s miért vesztek el mások? Egészen bizonyos, hogy az ember hatalmán kívül álló természeti tényezőkön kívül a kiválasztódásban nagy szerepet játszott a későbbi korok értékelő magatartása, ami viszont a hellénisztikus és bizánci társadalom különböző ideológiai színzetével függ össze.

Klasszika-filológiánk másik célkitűzése azoknak a problémaköröknek a vizsgálatára irányul, amelyek a magyar földdel és a magyar multtal kapcsolatosak. Speciális feladataink e téren újabakkal bővültek. Láttuk, hogy a szovjet tudomány milyen intenzív munkát fejt ki a déloroszországi hellénizmussal érintkező, illetve annak látókörébe eső »barbár« népek (a kimmerek, szkíták, szarmaták stb.) történetének kutatása terén. Ez a terület közelről érdekli a magyar tudományt is. Hiszen a magyarság kialakulása ugyancsak Dél-Oroszország földjén történt s az ott lefolyt népmozgalmaknak és azok kultúrális környezetének ismerete magyar történeti szempontból sem nélkülözhető. De azoknak a népeknek a hullámai, amelyek egykor az orosz síkságon éltek, Magyarország területére is eljutottak, s így kettős okunk is van arra, hogy tanulmányozásukból kivegyük a részünket. Minthogy pedig egykori életük nyomai, az archeológiai leletek részben antik területeken kerültek elő, részben antik

⁴¹ *Magyar Tudományos Akadémia I. és II. Osztályának Közleményei* 1. I. [= Sztálin nyelvtudományi munkái és a magyar tudomány] (Bp. 1951) 88–90.)

hatásokat is tükröznek, s minthogy a rájuk vonatkozó tudósításokat görög és latin források őrizték meg, itt is a klasszikus filológus munkájára van szükség. Valóban intenzív munka indult meg e téren, amelyen a magyar kutatás feladatai a legközvetlenebbül érintkeznek a szovjet kutatás feladataival, amint tervtematikánk következő pontjai is mutatják: a déloroszországi iráni népmozgalmak története, az iráni nyelvek problémái, a finn-ugorok, irániak és görögök legrégebbi érintkezései, a hún társadalom története.^{41a} Természetesen e téren, ahol a filológiai, történeti és régészeti kutatás együttes munkájára van szükség, Bizottságunknak is együtt kell működnie az Akadémia Régészeti Bizottságával, mint ahogyan egyébként a klasszikus filológus sokszor messze vezető kutató útjain nem nélkülözheti a kutatási körével érintkező más tudományágak segítségét.

A speciálisan magyar feladatok egy másik csoportja még szorosabb kapcsolatban van magával a magyar földrrel. A magyarországi római uralom korának kutatása, a Pannonia-kutatás nagy multra tekint vissza és jelentős eredményeket tud felmutatni. Minthogy ezen a területen valóban otthon vagyunk és az egész anyag itt fekszik, részben feltárva, részben még a föld alatt, a kutatás itt finomodhatott ki teljesen és juthatott el a legaprólékosabb részletekig az archeológusok, filológusok és történészek vállvetett munkája következtében. De természetesen a kutatás távolról sincs lezárva. Nemcsak a föld ontja egyre a további anyagot, hanem az új szempontok új problémákat vetnek fel, melyek közül első helyen állnak a pannoniai társadalom történetének izgató kérdései, a római és bennszülött, továbbá a beözönlő idegen elemek együttélésére és keveredésére vonatkozó vizsgálódások. Egy tervbevett pannoniai feliratgyűjtemény minderre érdekes fényt vetne. Bár az újjászervezés során a pannoniai régészet területe teljes egészében a Régészeti Bizottság hatáskörébe került, a klasszika-filológia nem lehet érdektelen ezzel szemben, sőt a megoldásra váró feladatok itt is az egyes tudományágak szakembereinek olyan együttműködését kívánja, amilyen együttműködést mutat a szovjet tudósok munkája az ő hasonló sajátos területükön, a Fekete-tenger északi partvidékén folyó kutatásokban. Természetesen amint az ottani szovjet kutatások körét sem lehet zárt időbeli határok közé szorítani, hanem azok átnyúlnak a bizánci korba, úgy a Pannonia-kutatás szálai is átvezetnek az avar és a szláv korszakba egészen a magyar honfoglalás koráig. Így a későbbi korok vizsgálatában szerep jut a bizantinológiának is.

A bizantinológia terén adódik a speciális magyar feladatok egy másik csoportja. Itt a korábbi kutatások eredményeként az írott források anyaga jórészt össze van gyűjtve, sőt egyik-másik forrás kritikai kiadása is elkészült, de a további kutatásra még egész sereg feladat vár. Mindenekelőtt megvalósítandó a magyar történet bizánci forrásainak — beleértve a magyarsággal érint-

^{41a} E két utóbbi Harmatta János munkája (készülőben).

kező déloroszországi népekre vonatkozó forrásrészleteket is — egy olyan gyűjteménye, amelyet már Hunfalvy Pál tervezett, eredetiben és magyar fordításban. A magyar-bizánci érintkezések részletes feldolgozása még a jövő feladata. Mint ismeretes, az elmúlt korszak magyar tudománya igyekezett a bizánci, kivált a művészeti hatást a nyugati hatásokkal szemben lebecsülni s annak jelentőségét kisebbíteni. Most már semmi akadályja sincs annak az objektív megállapításnak, amit bizantinológusaink mindég képviseltek, hogy Árpád-kori történetünk első három százada folyamán a bizánci hatás sokkal erősebb volt, mint azt a régebbi magyar történettudomány állította. E tekintetben még sokat várhatunk azokatól az ásatásoktól, amelyek a régészeti öt éves tervben szerepelnek, azokon a helyeken, ahol feltehetőleg régi Árpád-kori bizánci emlékek rejtőznek a föld alatt, mint Sztálinváros (Dunapentele), Apostag, Veszprém, Veszprémvölgy és Pásztó vidékén. A speciálisabb kutatások köréből meg kell említenünk a hazai, jórészt görög eredetű könyvtárakban rejlő bizánci zenei kéziratok átvizsgálását, ami már eddig is értékes új ismeretekkel gazdagította a bizánci zenére vonatkozó ismereteinket.⁴² A magyar bizantinológia azonban nemcsak a szorosán vett nemzeti, országhatáron belüli feladatokkal foglalkozik. Eredményes kutatások folynak a testvéri román nép történetére vonatkozó bizánci forrásokat illetően is.

A közép- és újkori latinság kutatásának szintén nagy multja van hazánkban. Itt még nagy feladatok várnak a magyar tudományra a források publikálása terén. Kívánatos, hogy a »Bibliotheca scriptorum medii et recentis aevorum«, amely külföldön is közismertté lett és nagy szolgálatokat tett a neo-latin kutatásoknak, minél gyorsabb ütemben folytatódjék, megjelenjék a Bonfini-kiadás befejező kötete s azután napvilágot lássanak a latinul író jelentősebb magyar írók művei, ami a magyar történettudománynak is érdeke. Középkori krónikáink forráskritikai vizsgálata szempontjából is jelentősek az Árpád-kori latin nyelvű irodalomnak stílusproblémáira vonatkozó vizsgálatok.⁴³ Kutatások folynak a középlatin satírúra vonatkozólag is. Nagyjelentőségű munkaeszköz-höz fognak jutni kutatóink, ha elkészül a magyarországi latinság szótára, amelyre még vissza fogok térni. Természetesen ezen a területen is — mint sok máson — szükséges a klasszika-filológia és más szakok munkásainak együttműködése; latin nyelvű irodalmunk problémái csak két irányból, a klasszika-filológia és a magyar irodalomtörténet felől jövő vizsgálódások útján oldhatók meg.

Végül a legsajátosabban magyar érdekű feladatok közé kell sorolnunk az antik szellemi hagyatéknak a magyar művelődésre és speciálisan a magyar irodalomra gyakorolt hatását s az antikvitás értékelésének kérdését. De termé-

⁴² L. Dévai Gábor: *Monuments en notation byzantine dans les bibliothèques publiques de Budapest*. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae I (1951) 247–260.

⁴³ Ifj. Horváth János munkája (nyomtatásra készen).

szetesen ennek vizsgálata nem választható el a kérdés általános, európai vonatkozásaitól. Ennek a problémakörnek a vizsgálata különösen érdekes tanulságokat ígér a felépítmény elemeinek és az ideológiai tükrözőedésnek a kutatása szempontjából, mert hiszen az antik hagyomány azt létrehozó egykori alapjainak megszűnése után, részben a későbbi korok művelődésébe felszívódva, részben koronként felújítva, »közkinsként« öröklődött tovább, amelyhez — Engels szavai szerint »újból és újból... kénytelenek vagyunk visszatérni.« Bizonyos az, hogy ez az öröklött kincs minden időben mindig azonos volt — igazi mivoltának feltárása éppen a klasszika-filológia egyik feladata —, a forrás vize nem változott, egyformán áradt minden kor és osztály felé, de az egyes korok rávetődő fénycsóvjaja — saját ideológiai felépítményének megfelelően — mégis más és más színűvé varázsolta. Mást látott benne a reneszánsz, mást az új klasszicizmus, más volt Ronsard, más Goethe és más Berzsenyi szemléletében, hogy a tudományos kutatásban szintén változó képét ne is említsük. Azt hiszem, hogy az ilyen irányú kutatásokban, melyek magyar vonatkozásban még jórészt a jövőre várnak, a marxizmus elveinek alkalmazása különös segítséget nyújthat a klasszika-filológiának.

A tudomány munkája azonban nem merül ki a kutatásban. Elő kell teremnie a kutatáshoz szükséges munkaeszközöket is. Amint az ipari termelés fokozása és gyorsítása megkívánja az egyre finomabb és tökéletesebb gépek gyártását s amint a Szovjetunióban végzett folyamszabályozáshoz előre el kellett készíteni a megfelelő speciális földvájó gépeket, úgy a tudományos kutatásnak is megvannak a maga eszközei, melyeket folyton tökéletesíteni kell. A természet-tudomány is maga tervezi ezeket, de a kivitelezés nem az ő feladata. A szellemi tudományok körében azonban mindez teljesen az illető tudomány szak munkásaira hárul. A filológus és a történész forrásokkal dolgozik, állandóan azokból merít. A források feltárása, publikálása és filológiai feldolgozása tehát alapvető fontosságú számára. Éppen ezért erre a szovjet tudomány is nagy gondot fordít. Méltó feltűnést keltett az a pompás Lucretius Carus kiadás, amely a latin szöveget orosz fordítás, kommentár és tanulmányok kíséretében teszi közzé.⁴⁴ A *Vesztnyik Drevnyej Isztoriji* és a *Vizantyijszkij Vremennyik* minden újabb kötetében található egy-egy fontos antik vagy bizánci történeti forrás vagy forrásrészlet orosz fordítása. A közelmúltban jelent meg Homeros Iliásának⁴⁵ és az Odysseia-nak,⁴⁶ továbbá a görög tragikusoknak⁴⁷ új fordítása és pedig az Ilias 10.000-es példányszámban! A magyar klasszika-filológia programjában

⁴⁴ Лукреций: О природе вещей (De rerum natura). Редакция латинского текста и перевод Ф. А. Петровского. Статьи и комментарии, фрагменты Эпикура и Эмпедокла I—II. Л. 1945—1947. 451, 698 л.

⁴⁵ Гомер, Илиада. Перевод В. Вересаева, М.—Л. 1949.

⁴⁶ Гомер, Одиссея. Перевод П. А. Шуйского, М.—Л. 1948.

⁴⁷ Греческая трагедия, Эсхил, Софокл, Эврипид. Переводы с древнегреческого под ред. Ф. А. Петровского, М.—Л. 1950; Эсхил, Прометей за кулией. Перевод с греческого и комментарии Б. Тена, Киев 1949. (ukrán nyelven).

is szerepelnek a fordítások. A közelmúltban jelent meg Sophokles drámáinak⁴⁸ és Konstantinos Porphyrogenetos császár »*De administrando Imperio*« című munkájának⁴⁹ magyar fordítása. Kiadásra vár Aristoteles *Fiziká*-jának,⁵⁰ Lucretius Carus *De rerum natura*-jának,⁵¹ Ovidius *Fasti*-jának⁵² magyar fordítása s régebbi idő óta kéziratban van egy teljes Strabon⁵³ és egy ugyancsak teljes Pausanias-fordítás.⁵⁴ Ezeken kívül készül Homeros Ilias-ának, Hesiodos *Munkák és napok* című költeményének, görög tragikusok drámáinak, az aristotelesi és pseudo-xenophoni *Ἀθηναίων πολιτεία*-nak, Xenophon kisebb politikai iratainak, Cato földművelésről szóló munkájának, Erasmus »*Laus stultitiae*«-jának és egyiptomi novelláknak a magyar fordítása. Az antik írók kiadásánál azonban nézetünk szerint vissza kellene térni a régebbi hagyományokhoz és a magyar fordításokat — legalább is a kimondottan tudományos célokra szánt kiadásokban — mindég az eredeti görög és latin szöveg kíséretében, vagyis bilinguis alakban tenni közzé.

A tudomány fejlődésének belső szükségletei még más munkaeszközöket is megkívánnak, amilyenek a szótárak, kézikönyvek és bibliográfiák. A szovjet tudomány ezekről is bőségesen gondoskodik. Nemrég jelent meg egy csaknem 1000 oldalas latin-orosz szótár éspedig szintén 10.000-es példányszámban.⁵⁵ Egymás után láttak napvilágot különféle nyelvkönyvek, így az *Ógörög nyelv*,⁵⁶ *Latin nyelv*,⁵⁷ latin olvasókönyv,⁵⁸ római irodalmi chrestomathia,⁵⁹ és római történeti olvasókönyv,⁶⁰ melyek a fiatal nemzedék görög és latin nyelvi képzésének segédeszközei. Az egyetemi szükségletek kielégítésére, de egyben a szakemberek használatára is készültek *Az ókori Kelet története*,⁶¹ *Az ókori Görög-*

⁴⁸ *Sophoklés összes drámái*. Fordították: Babits Mihály, Devecseri Gábor, Jánosy István, Kardos László, Kerényi Grácia, Meller Péter, Trencsényi-Waldapfel Imre, Bp. 1950.

⁴⁹ Bíborbanszületett Konstantin. *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gyula, Bp. 1950.

⁵⁰ Förster Aurél munkája.

⁵¹ Meller Péter munkája.

⁵² Gaál László munkája.

⁵³ Földy József munkája.

⁵⁴ Kovács Ernő munkája.

⁵⁵ Латинско-русский словарь. Составили И. Х. Дворецкий и Д. Н. Корольков, под общей редакцией чл.—корр. АН СССР С. И. Соболевского, М. 1949. 950 l.

⁵⁶ С. И. Соболевский: Древнегреческий язык. Учебник для высших учебных заведений, М. 1948. 614 l.

⁵⁷ Я. М. Боровский—А. В. Болдырев: Латинский язык, М. 1942² 438 l.

⁵⁸ С. Кондратьев—А. Васнецов: *Aula linguae Latinae*—«Книга для чтения по латинскому языку». М. 1950. 128 l.

⁵⁹ Н. Ф. Дератани—С. П. Кондратьев—Н. А. Тимофеева: Римская литература [Хрестоматия по античной литературе II.], М. 1949⁴. 591 l.

⁶⁰ Древний Рим. Книга для чтения. Под редакцией С. Л. Утченко. 1950. 332 l.

⁶¹ В. И. Авдиев: История древнего Востока. М. 1948. 588 l. — Magyar fordítás: V. I. Avgyijev: *Az ókori Kelet története*. Fordította Hahn István és Benkő Gyula. Bp. 1951. 414 l. — L. Harmatta János ismertetését; *Századok* 85 (1951) 565-567.

ország története,⁶² *Az ókori Róma története*,⁶³ *Bizánc története*⁶⁴ és *Az antik irodalom története*⁶⁵ című kézikönyvek. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája egy nagy vállalkozást indított meg, az ókori és bizánci görög irodalom történetét egybefoglaló, több kötetre tervezett munkát, melynek eddig a klasszikuskori eposzt, lírát és drámát tárgyaló I. kötete jelent meg.⁶⁶

Ami a szótárakat illeti, e tekintetben a magyar klasszika-filológiának most kell a mult mulasztásait pótolnia. A volt Budapesti Philológiai Társaság túlméretezett nagy *Görög-magyar szótár*-ából csak az I., az E betűig terjedő kötet jelent meg (1921), s a munka csonkán maradt. A készülő kisebb terjedelmű és gyakorlatibb célokat szolgáló görög-magyar szótár kiadása elengedhetetlen feladat, s erre nemcsak a klasszikus filológusoknak, hanem sok más tudomány-szak művelőinek, köztük még a természettudósoknak is nagy szükségük van, minthogy görög-magyar szótárunk néhány kisebb, elavult és már régen elfogyott munkán kívül nincs. De nem hagyhatjuk említés nélkül azt sem, hogy Budapesten jelenleg a magyar nyelvű középiskolai görög nyelvtan a legnagyobb könyvritkasággá lett.

A közép- és újkori latinság kutatásával kapcsolatban már említettük *A magyarországi latinság szótárát*, amelynek anyaggyűjtését Akadémiánk egy külön erre a célra szervezett bizottsága még 1934-ben kezdte meg. A második világháború 1944-ben megakasztotta a munkát, de a korábban gyűjtött kb. 200.000 cédulából álló anyag csaknem sértetlenül vészelt át Budapest ostromát. Újjáalakult Akadémiánk támogatása lehetővé tette, hogy ez év elején újból meginduljon a munka, elsősorban a régi anyag revíziója, majd annak kiegészítése és új anyag gyűjtése. Reméljük, hogy a nagy munka I. kötete még a jelenlegi ötéves terv keretében napvilágot fog látni, amit különösen aktuálissá tesz az a körülmény, hogy a Lengyel Tudományos Akadémia égisze alatt készül a kiadásában megjelenő hasonló *Lexicon latinitatis Polonorum* I. kötete már sajtó alatt van.⁶⁷ A »Magyarországi latinság szótára« nemcsak a latinisták, hanem nyelvészeink, történészeink, irodalomtörténészeink, de egyáltalán

⁶² В. С. Сергеев: История древней Греции. М. 1948. 552 l. — Magyar fordítása: V. Sz. Szergejev: *Az ókori Görögország története*, Fordította Borzsák István, Gyóni Mátyás, Harmatta János és Szabó Árpád. Bp. 1951. — L. Sarkadi János ismertetését: *Századok* 85 (1951) 568—571.

⁶³ Н. А. Машкин: История древнего Рима. М. 1949. 736 l. — Magyar fordítása: N. A. Maskin: *Az ókori Róma története*, Fordította Borzsák István és Harmatta János. Bp. 1951. — L. Sarkadi János ismertetését: *Századok* 85 (1951) 251—254.

⁶⁴ М. В. Левченко: История Византии, М.—Л. 1940. — Francia fordítása: M. V. Levchenko: *Byzance des origines à 1453*. Traduction de Pierre Mabille, Paris 1949. 300 l.

⁶⁵ И. М. Тронский: История античной литературы, Л. 1947. 496 l.

⁶⁶ История греческой литературы. Под редакцией С. И. Соболевского, Б. В. Горнунга, Э. Г. Гринберга, Ф. А. Петровского, С. И. Радцига. I. Эпос, лирика, драма классического периода. М.—Л. 1946. 437 l.

⁶⁷ A nagy vállalkozás mintafüzete már évekkel előbb megjelent; Marian Plezia: *Zasady redagowania i próba Słownika Polskiej Łaciny Średniowiecznej*. Polska Akademia Umiejętności Kraków 1948.

minden kutató számára, aki a XVIII. század végéig a magyar művelődéssel foglalkozik, nélkülözhetetlen segédeszköz s nemzetközi szempontból is nagy-jelentőségű mű lesz, amely elsősorban a velünk szomszédos népi demokráciák tudományát fogja közlőről érinteni.

Ami a kézikönyveket illeti, a klasszika-filológia kézikönyvének tervét még 1905-ben Pecz Vilmos vetette fel első ízben. Akadémiánk régi klasszika-filológiai bizottsága meg is jelentetett belőle 1, azaz egy, a szükségletek szempontjából messze túlméretezett nyelvészeti kötetet, amivel a munka abba is maradt. E régi hiány pótlására egy év alatt elkészült három szovjet történeti kézikönyv magyar fordítása.⁶⁸ A megjelent kötetek addig is, míg eredeti magyar munkákkal helyettesíthetjük, nagy segítséget jelentenek szakembereink s kivált a fiatalabb nemzedék számára, nemcsak azért, mert konkrét anyagon illusztrálják a történelmi materializmus szempontjainak és módszereinek alkalmazását, hanem azért is, mert a szovjet, nyugati és magyar szakirodalom olyan teljes jegyzékét tartalmazzák, amilyen semmiféle más munkában nem található meg. Készül a »Világirodalmi olvasókönyv« I. kötete, amely az ókori irodalmakat mutatja be magyar fordításban közölt szemelvényekben, s a megvalósítandó tervek között szerepel egy *Görög filozófiai olvasókönyv* is, amely viszont a görög bölcselek műveiből fog szemelvényeket adni. Távolabbi feladataink közé tartozik egy, tárgyilag teljesen mai színvonalon álló és az új társadalomtörténeti szempontokat érvényesítő »Antik lexikon« elkészítése.

A tudományos munka folytonossága és a kutatók gyors tájékozódása szempontjából minden tudományág számára különös fontossága van a bibliográfiai munkáknak. A magyar klasszika-filológia legutóbbi negyedszázados termését összefoglaló bibliográfiai munka, amely folytatása egy korábbi hasonló munkának, de szélesebb körű és újabb szempontokat érvényesít, már sajtó alatt van.⁶⁹ Ez hű tükre lesz a hazai antik tanulmányok terén a multban érvényesült különféle irányoknak és áramlatoknak, amelyekre már utaltam, de egyben a hazai klasszika-filológia pozitív teljesítményeinek és haladó törekvéseinek is. Egyébként a hazai klasszika-filológia, bizantinológia, újjörög filológia és a középs- és újkori latinságra vonatkozó kutatások történetének megírására az Akadémia részéről tervezett nagy magyar tudománytörténet keretében fog sor kerülni. A most megjelenő bibliográfia ehhez is fontos segédeszközünk lesz. Régi hiányt fog pótolni a budapesti Országos Széchenyi Könyvtárban levő görög kéziratok katalógusa is, minthogy ennek hiányában eddig az ott levő anyag a kutatás számára szinte hozzáférhetetlen volt.⁷⁰ Nemzeti kincseink tudományos feldol-

⁶⁸ L. a 61., 62. és 63. jegyzetben említett munkákat.

⁶⁹ Borzsák István: *A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája 1926—1950* [Előadásom elhangzása óta meg is jelent: Bp. 1952. 424 l. Akadémiai Kiadó.]

⁷⁰ M. Richard legújabbban a párisi »Institut de recherche et d'histoire des textes« kiadásában megjelent művében (*Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, Paris 1948) a Széchenyi-könyvtár görög kézírataival kapcsolatban a következőket olvassuk: »Pas de catalogue imprimé complet« (30. l.), s a szerző csak az én tájékoztatásomra hivatkozva jelzi, hogy ott 34 görög kézirat található.

gozása körébe tartozik az Országos Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményében levő s a görög művészet szempontjából rendkívül értékes vázákrol készülő monográfia is.

A szaktudományi kutatás nélkülözhetetlen szerve a folyóirat. Említettük már a szovjet *Vesztnyik Drevnyej Isztoriji* című folyóiratot, amelynek évenként megjelenő négy kötete nemcsak a szovjet kutatás újabb eredményeit közli, hanem állandóan tájékoztat a tudományos élet jelentősebb eseményeiről is. Elvi és módszertani útmutatásokat ad, beszámol az anyaggyarapodásról s még a görögországi és itáliai ásatások eredményeit is frissiben ismerteti. Mint már jeleztük, minden számában források orosz fordítását is adja. Nagy súlyt vet a megjelenő újabb publikációk kritikai ismertetésére s ennek keretében minden jelentős nyugati munkáról is megemlékezik, sokszor éles kritikát alkalmazván a polgári tudománnyal szemben, amelynek azonban minden használható eredményét értékesíti a szovjet tudomány. Az orosz publikációkban egyébként is meglepő a nyugati irodalom teljes ismerete, az a gazdag bibliográfiai apparátus, amely egyetlen szovjet klasszika-filológiai szakmunkából sem hiányzik. A szovjet tudomány gyakran teszi közzé a nyugati polgári kutatás termékeit orosz fordításban, ha az illető munkák anyagát vagy eredményeit a további kutatás számára értékesítendőnek véli.⁷¹ A *Vesztnyik*-hez hasonló jellegű a szovjet bizantinológia folyóirata, a *Vizantijszkij Vremennyik*.

A magyar klasszika-filológiának még mindig hiányzik a magyar nyelvű speciális folyóirata. Akadémiánk *Acta Antiqua*-ja, melynek I. kötete most van sajtó alatt,^{71a} lehetővé teszi ugyan a magyar kutatás eredményeinek orosz, francia, angol és német nyelven a külföld felé való közvetítését, de ez a publikációs lehetőség nem pótolja a tervbe vett *Antik Tanulmányok* című magyar folyóiratot. Az *Egyetemes Philológiai Közöny* (Archivum Philologicum) 1948-ban való megszűnése óta a hazai klasszika-filológia magyar nyelven csak nagyobb kiadványokat tehetett közzé, az *Antik Tanulmányok* rendszeres megjelentetése a magyar klasszika-filológia számára életfontosságú kérdés. A jövő évtől kezdve egyébként megindítunk *Szovjet ókortörténet* címen egy sokszorosított időszaki kiadványt, amelyben a szovjet szakirodalom legjelentősebb termékeit fogjuk magyar fordításban közölni.

Azt hiszem, hogy ebből az áttekintésből világosan kitűnt, hogy tudomány-
szakunk új szervezetében, területének kijelölésében, súlyponti problémáinak kikristályosodásában és a konkrét feladatok meghatározásában milyen mértékben érvényesülnek a szovjet kutatás tanulságai. Ami pedig a marxizmus módszerének a felhasználását illeti, bizonyos, hogy a dialektikus és történelmi

⁷¹ Így pl. megjelent W. W. Tarn munkájának (*Hellenistic civilization*, London 1941°) orosz fordítása: В. Тарн: Эллинистическая цивилизация. Перевод С. А. Ляскового, М. 1949; továbbá J. D. S. Pendlebury művének (*The archaeology of Crete*, London 1940) orosz kiadása: Дж. Пендлбери: Археология Крита. Перевод Я. М. Боровского, М. 1950.

^{71a} [Előadásom elhangzása óta meg is jelent: Вр. 1951. 2601.].

máterializmus szemlélete, amely az alap és felépítmény összefüggéseinek és kölcsönhatásának vizsgálata útján a történeti mult egyes szakaszainak keresztmetszetét szerkezetében, hosszmetsetét pedig a dialektikus mozgás és változás perspektívájában mutatja be, az antikvitas kutatása terén éppen olyan termékenynek fog bizonyulni, mint minden más tudományban. De nem szabad megfeledkezünk arról, hogy a távoli mult kutatói fokozottabb mértékben vannak kitéve a »felesleges szocializálás« csábitásának, s a modernizálás is mindég ott kísért az antikvitas kutatása közben. Bizonyos, hogy a társadalomfejlődési szemlélet módszerei alkalmazhatóságának megvannak a maga határai. A minden áron való szociologizálásnak a történeti vizsgálódásokban különös szerepet játszó ténykutatásba való erőszakos bevitele sokszor éppen a társadalmi jelenségek helyes, dialektikus értelmezését akadályozza. A modernizálás pedig, amitől a szovjet kutatók óva intenek, a modern fejlődés szempontjainak a távoli antik multa való ráerőszakolása révén meghamisítja az egykori objektív valóság képét.

A szovjet tudomány példája a tudományos munka gyakorlati kivitelezése kérdéseiben is tanulságul szolgálhat. Nagy súlyt vet arra, hogy a kutatók a készülő vagy már elkészült munkák előzetes megbeszélése s a felmerült kérdések, problémák megvitatása útján kicseréljék tapasztalataikat, egymással szemben kritikát alkalmazzanak és az önkritikát fokozzák. De azt hiszem, ezen a téren még további teendők is vannak. Kívánatos, hogy az egyes kutatók ne csak megíratlan eredményeiket, felmerült, de megoldásig el nem jutott problémáikat, a kutatómunka közben felmerült ötleteiket, meglátásaikat, hanem a munka technikai kivitelezésére vonatkozó tapasztalataikat és esetleges újításaikat is lehetőleg teljes mértékben átadják szaktársainak és főleg a fiatalabb kutató nemzedéknek. A társadalmi, szellemi tudományok terén a kutató eljárása nem olyan bonyolult, mint a természettudományok terén, ahol a rajtunk kívül álló természet vizsgálata az eszközök, műszerek, gépek egész tömegének segítségével történik. A történeti kutató — az archeológusnak a külvilág emberi kéz alakította tárgyaira vonatkozó munkáját kivéve — elsősorban írott emlékekből merít, s így kutatásainak fő anyaga az írásmű vagy a nyomtatott könyv, s munkájában nagy szerephez jut a cédula. Az anyaggyűjtés, anyagrendezés és anyagfeldolgozás fáradságos munkája terén minden kutató saját gyakorlatában kialakult módszereket, eljárásokat alkalmaz. Nem lenne haszontalan dolog az e téren alkalmazható újítások, technikai tökéletesítések kérdéseivel is foglalkozni s mindenekelőtt az e téren szerzett tapasztalatokat a fiatalabb kutatóknak tovább adni. Egyébként nagyon tanulságos e tekintetben a nagy tudósok eljárásainak tanulmányozása. A marxizmus klasszikusainak munkamódszerét külön tanulmány ismerteti,⁷² s nemrég látott napvilágot magyar fordításban K. G. Voblij könyve, mely tanulságosan foglalja össze egy szovjet tudós ide-

⁷² A *marxizmus-leninizmus klasszikusainak munkamódszeréről*. M. Glasser összeállítása forrástanulmányok alapján. Bp. Szikra 1950.

vonatkozó tapasztalatait.⁷³ Ha a szerző elsősorban természettudományi szempontból nézi is a kérdést, munkáját a társadalmi, szellemi kutatók is haszonnal forgathatják.

Egyik legfőbb feladatunk abban áll, hogy a klasszika-filológiai kutatás számára újabb fiatal erőket nyerjünk, s a fiatal nemzedék számára biztosítsuk az eredményes munka lehetőségeit. Az az egyre növekvő érdeklődés, amelyet az egyetemen a hallgatóság az antik tanulmányok iránt mutat, biztosítéka annak, hogy a klasszika-filológiai kutatás a jövőben is meg fogja találni a maga munkáit. Bizottságunkra, amely felelős a magyar klasszika-filológiai kutatás jövőjéért, más téren is nagy feladatok várnak. Be kell vonnunk a munkába minden felhasználható erőt, szélesebb alapokra kell helyeznünk összejöveteleinket, amelyeken közösen meg kell vitatnunk aktuális problémáinkat s nemcsak a teljesítményeket kell megbírálnunk, hanem a készülő munkákat is megbeszélni, hogy az egyes kutatók ne csak a közös munkaterv minden részletével, hanem munkatársaik egyéni munkamenetével is megismerkedjenek. Mindez a legjobb alkalom a tudományos tapasztalatcserére metodikai, munkatechnikai és munkakivitelezési szempontból egyaránt.

De a magyar klasszika-filológiának nem csupán kutatás a feladata. Munkájához hozzátartozik az is, hogy az antik világ irodalmi és művészi alkotásait széles körök számára hozzáférhetővé tegye. Azok az orosz és magyar fordítások, amelyekről szólunk, nemcsak a szakkörök, hanem a dolgozók igényeit is szem előtt tartják. De éppen olyan fontos az is, hogy a kutató munka eredményeit közérthető formában közvetítsük mindazok számára, akik ismeretekre, tudásra szomjúhoznak s így a tudomány gyümölcseit népi demokráciánk új művelődésének szerves elemeivé tegyük. A szovjet tudomány is szemmel tartja kiadványaiiban e szempontot, aminek bizonyítéka a nagy példányszám és mindenki számára érthető előadásmód. A mi területünkön erre annál nagyobb szükség van, mert az idealizmusnak, a formalizmusnak és a kozmopolitizmusnak sehol sem nyílt olyan tág tere, — amint ezt a polgári tudomány számtalan terméke bizonyítja —, mint éppen az antik tanulmányok terén. Az új magyar klasszika-filológia feladata, hogy lebontsa az antik világ képéről azt az idealisztikus és sokszor modern színekkel megrajzolt, csillogó, külső mázt, amelyet a szubjektív elképzelés vagy az antikvitás visszavarázslásának vágya rakott rá.

És most legyen szabad előadásomat egy szubjektív jellegű észrevétellel zárni. Magam, mint a jelenlegi klasszika-filológiai kutatók egyik legidősebb tagja, még tanítványa voltam a hazai klasszika-filológia megalapozóinak, négy évtizeden át tanúja annak, a dialektikus ellentmondásokban nem szűkölködő fejlődésnek, melyen tudományszakunk átment, aktív részese a kutatómunkának

⁷³ K. G. Voblij: *A tudományos munka megszervezése*. Bp. 1952^a. — A régebbi hasonló munkák közül említést érdemel S. Ramón y Cajal: *Tudományos kutatásra vezérlő kalauz*. Ford. Salamon Henrik, előszóval ellátta Lenhossék Mihály. Bp. (é. n.). Ez utóbbi szintén természettudós munkája. Kívánatos lenne, ha egyszer a szellemi tudományok egyik kutatója szintén megírná élményei és tapasztalatai alapján a maga »kalauz«-át.

és azoknak a harcoknak, amelyek két évtizeddel ezelőtt lefolytak. S visszatekintve az útra, amelyet megtettünk, most, amidőn jórészt egykori tanítványaimhoz szólok, megnyugvással állapíthatom meg, hogy azok a tendenciák, amelyeknek a múltban szószólói voltunk — gondolok elsősorban a történeti szemléletnek társadalomfejlődési és nemzeti szempontú, feltétlen érvényesítésére — tudományunk legújabb fejlődésében, amint ezt a szovjet példa is mutatja, teljes mértékben irányító szerephez jutottak.

Reményilem, hogy a hozzászólók ki fogják egészíteni azt a képet, melynek csupán fővonásait rajzolhattam meg, s új szempontokkal mélyítik el azoknak a kérdéseknek a vizsgálatát, amelyeket tudományunk jelen fejlődési foka és a reánk váró feladatok szükségszerűen felvetnek.

HOZZÁSZÓLÁSOK

HARMATTA JÁNOS:

Moravcsik Gyula előadásában világos képet rajzolt a magyar klasszika-filológia helyzetéről, és helyesen körvonalazta az előtte álló feladatokat. Meggyőzően mutatott rá arra, hogy régebbi kutatásunk haladó történeti hagyományainak felhasználása és továbbfejlesztése mellett el kell sajátítanunk a dialektikus és történelmi materializmus módszerét, hogy klasszika-filológiánkat valóban igazi tudománnyá, marxista tudománnyá fejleszthessük. »Bizonyos, hogy a dialektikus és történelmi materializmus szemlélete, amely az alap és felépítmény összefüggésének és kölcsönhatásának vizsgálata útján a történeti múlt egyes szakaszainak keresztmetszetét szerkezetében, hosszmetsetét pedig a dialektikus mozgás és változás perspektívájában mutatja be, az antikvitas kutatása terén éppen olyan termékenynek fog bizonyulni, mint minden más tudományban« — mondotta előadásában.

Ókori történeti kutatásunk e fontos elvi feladatának lerögzítése mellett nem kis fontosságú az a kérdés sem, hogyan jelöljük ki munkánk főfeladatait és súlypontjait. Az előadás ebben a tekintetben is igen körültekintően és nagy alapaossággal mutatott rá azokra a problémákra, amelyek feldolgozása elsőrendű kötelessége tudományunknak. Mégis maradt egy olyan kutatási terület, amely még ebben az igazán alapos és körültekintő áttekintésben sem kapott helyet. Ez a görög-latin és indoeurópai nyelvtudomány.

Hogy ez a fontos tudományág így teljesen figyelmen kívül maradhatott, bizonyára nem véletlen. A görög-latin és indoeurópai nyelvtudomány már három évtizede legmostohább gyermeke tudománypolitikáinknak. Csak természetes, hogy ha egy tudományág művelésében három évtized szünet van, arról lassan azt is elfelejtik, hogy egyáltalán létezik. Pedig a Marr-vita tanulságai és Sztálin nyelvtudományi munkáinak útnmutatása után nem kell különösebben rámutatni e kutatási terület jelentőségére és fontosságára. A Szovjetunióban, amelyben az indoeurópai nyelvtudomány művelése régebben is igen jelentős eredményeket mutathatott fel, most a Marr-vita után már is nagyarányú tudományos tevékenység indult meg ezen a területen. Egy évvel a marrizmus felszámolása után már elkészült pl. Petyerszon indoeurópai összehasonlító

nyelvtana. A népi demokráciákban szintén hasonló a helyzet. Éppen most jelent meg pl. egy nagy lengyel indoeurópai összehasonlító nyelvten. Kimagasló szerepet játszik nemzetközi viszonylatban a román, cseh és bolgár görög-latin és indoeurópai nyelvészet is. Pl. az ókoritörténeti kutatást olyan közelről érdeklő krétai írás megfejtése jelentős mértékben éppen cseh és bolgár tudósok munkája.

Ha mindezzel összevetjük az ilyen irányú magyar kutatás helyzetét, akkor ez az összehasonlítás olyan képet mutat, amelyért méltán szégyenkezhetünk. Ezen azonban nem lehet csodálkoznunk, mert a görög-latin és indoeurópai nyelvészeti kutatásoknak egyelőre a legelemibb feltételei is hiányoznak nálunk. Hogy harminc év mulasztását pótolni nem könnyű dolog, az kétségtelen. Még csak az elmúlt évtizedek tudományos irodalmának beszerzése is szinte megoldhatatlan feladatot jelent. De ha nem akarjuk, hogy klasszika-filológiánk olyan fontos nyelvi alapja végzetesen alacsony nivóra süllyedjen le, akkor ezen segítenünk kell. A görög-latin, ill. az indoeurópai nyelvtudomány nélkül ma már nem képzelhető el az antikvitás egész sor problémájának eredményes tanulmányozása. Hogyan lehetne enélkül a görög őstörténettel, a krétai-mykénei kultúrával, Kis-Ázsia ókori történetével, a görög feliratokkal, a görög nyelvjárásokkal, a görög-perzsa történeti kapcsolatokkal, a thrákok, illirek, venétek s a különböző itálikus népek történetével, az antik vallás számos problémájával foglalkozni, hogy azután a speciális magyar feladatokról és arról a segítségről ne is beszéljünk, amit a görög-latin, ill. indoeurópai nyelvészetnek az ősrégészet számára kellene nyújtani. Minderről bővebben beszélni e tudományág jelenlegi állapotában fölösleges szószaporítás volna.

Egy másik lényeges kérdés klasszika-filológiai kutatásunk terén az, hogy vajjon kutatásunk súlypontjai, problémakörei terén nem kell-e a Marrvita után bizonyos módosításokat tennünk. Itt a szovjet ókori történeti kutatás új programmadása alapján főleg két olyan problémát kell megemlítenünk, amelynek megoldása elsősorban a magyar kutatás feladata lehetne.

Az egyik a következő. Hazánk területén a népek egész sora megy át a társadalmi fejlődésnek azon a szakaszán, amely a nemzeti társadalom felbomlásától az állam létrehozásához vezet. E kérdéseknek a feldolgozása nemcsak hazánk történetének megrajzolásához elengedhetetlenül szükséges, hanem értékes eredményekkel gazdagíthatná az egész ókori történeti kutatást is.

A másik fontos sajátosan magyar, de az ókori történeti kutatás leglényegesebb problémáihoz kapcsolódó feladat a hazánk területén az ókorban lezajlott nagy felszabadító mozgalmak feldolgozása lenne. A szovjet kutatás már évtizedek óta a legrendszeresebben feldolgozza az ókor nagy rabszolgafelkeléseinek és a barbárok felszabadító mozgalmainak problémáit. Ebbe a munkába szervesen illeszkedhetnék bele a nagy pannon felkelés, vagy a IV. században a római limes közelében lejátszódó hatalmas arányú magyarországi rabszolgafelkelés feldolgozása.

Az a meggyőződésünk, hogy a vázolt feladatoknak a mielőbbi megvalósítása igen fontos kérdés klasszika-filológiánk szempontjából, s jelentékenyen hozzájárulhatna ókoritörténeti kutatásunk öt éves tervének eredményességéhez.

GYÓNI MÁTYÁS:

Bizottságunk elnökének a magyar klasszika-filológiai kutatás helyzetéről és feladatairól most elhangzott beszámolója magában véve is erősen érezhető módon elárulja azt, hogy megírója nem először végez tudományágunk szem-

pontjából ilyen önvizsgálatot. Csaknem 40 éve végez tudományterületünkön kutatómunkát, s éppen ő egyik olyan kutató tudósunk, aki munkája közben mindig szükségét érezte annak és egyéni feladatát látta abban, hogy elvi jellegű előadásokban és tanulmányokban tisztázza a klasszika-filológia céljait, kutatási területének határait, a rokon tudományokhoz való viszonyát, a hazai klasszika-filológia speciális magyar feladatait s munkája szervezési kérdéseit. Kezét állandóan ott tartja szaktudományunk fejlődésének ütőerén, sőt tevékeny részt vesz annak irányításában és szervezésében. Mostani előadása azt is megmutatja, milyen eleven kapcsolatot tart népünk életének legújabb, új korszakot nyitó fejlődésével, s hogy nem hiába kíséri élénk figyelemmel közel 40 év óta az orosz, majd utóbb a szovjet klasszika-filológia fejlődését. Olyan elvi magaslaton, s emellett olyan mindenre kiterjedő alapaossággal, arányosan és kereken mutatta meg azt, hogy a szocializmust építeni segítő magyar tudományos életbe hogyan illeszkedik bele klasszika-filológiai kutatásunk, hol tart ezirányú fejlődésében, s mik a feladatai, jövőjének perspektívái, hogy a vele elvileg egyetértő hozzászóló legfeljebb egy-két részletkérdést emelhet ki, s ezeket világíthatja meg részletesebben, mint ahogyan azt az elhangzott előadás zárt arányai megengedték.

Azt hiszem, mindnyájan egyetértünk abban, hogy a szovjet tudomány tapasztalatainak értékesítése a magyar tudománynak csak hasznára lehet. Nos, az antik tanulmányok terén a szovjet tudománynak volt egy fájdalmas, de egészséges tanulsággal lezárt tapasztalata, az előadónktól érintett Pokrovszkij-féle szociológizáló irányzat egy ideig tartó érvényesülése kapcsán. Éppen úgy, mint a Sztálin nyelvtudományi munkái révén felszámolt marrizmus, ez a »pokrovcsina« is megzavarta egy kissé a magyar tudománynak a szocializmus irányában való fejlődését. A felszabadulás után hallatszottak nálunk olyan hangok, hogy a latin nyelv a régi úri világ tolvajnyelve, tudására még a történelemszakos egyetemi hallgatóknak sincsen szükségük, s tanítását középiskoláinkban a minimumra kell csökkenteni. A görög nyelv középiskolai tanításánál pedig ez éppenséggel meg is történt. — Nem függ össze ennek az idejélt múlt magyar »pokrovcsiná«-nak a hatásával, hanem egyéb kedvezőtlen körülmények következtében esett meg az, hogy a magyar klasszika-filológia néhány esztendőn át tudományos társaság és nagyanyelvű szakfolyóirat nélkül maradt. Ez szintén némi törést okozott és nem kis veszedelmet jelent a jövő fejlődésére nézve sem. De a magyar klasszika-filológia kötelessége az, hogy a szovjet tapasztalatokon okulva megtakarítsa magának a kísérletezéssel járó erőpazarlásokat.

A szocialista típusú, tervszerű tudományos munka egyik legfontosabb problémája az utánpótlás nevelésének, a] kádernevelésnek a kérdése. Az a három részletkérdés, amelyre itt előadónknál kissé részletesebben rá akarok mutatni: a görög nyelv középiskolai tanításának, a klasszika-filológia társulati művelésének és a nagyanyelvű szakfolyóiratnak a kérdése, éppen a fiatal kutatónemzedék nevelésének lényegébe vág.

Mindenki előtt világos az, hogy azok a források, amelyeket a magyar klasszikus filológusoknak meg kell szólaltatniok ahhoz, hogy az antik rab-szolgatartó társadalom vagy Bizánc társadalma gazdasági alapját s ezek felépítményeit eredményesen kutathassák, vagy hogy a klasszika-filológia speciális magyar feladatait megoldhassák, a szocializmus építésének korszakában is ugyanazok, mint a polgári társadalom korában voltak, csak számuk gyarapszik szinte napról-napra. Feltárásukhoz, publikálásukhoz, megszólaltatásuk technikai részéhez ugyanúgy latinul és görögül kell tudnia a következő kutatónemzedék-

nek, mint nekünk, vagy elődeinknek. Csak e források feldolgozásának és értékesítésének elvei, célkitűzései és módszerei változtak meg a marxizmus-leninizmus világnézetének szaktudományunkban történő érvényrejutása révén. Nem vitás az sem, hogy sokkal alaposabban sajátítja el a latin és a görög nyelvet az, akinek erre már a középiskola tanulmányi rendjén belül, 15—18 éves, fogékonnyabb korában alkalma nyílik, mint az, aki ezt csak bölcsészeti karunk még mindig túlterhelt hallgatójaként teheti, ahol a cél már magasabb és sokrétűbb, semhogy az elemi nyelvtanulás beleférhetne. Bizonyos tehát, hogy alapvető latin és görög tanulmányok nélkül hallgatóink az egyetemen óriási nehézségek elé kerülnek, s reményekre jogosító új káderek képzése rendkívüli nehézségekbe ütközik. A latin nyelv elsajátítását leendő kádereink számára a középiskola humanisztikus tagozata általában eléggé megnyugtató módon biztosítja. Erről I. éves latinszakos hallgatóink latin nyelvtudása nagy általánosságban eléggé kedvező képet ad. Nem így áll a dolog a göröggel. Itt ma — a tervszerű munka korában! — teljesen a véletlenek múlik, hogy azok a hallgatóink, akik a latin mellé egyéni érdeklődésüktől vezettetve a görögöt is felveszik szaktárgyként, tanultak-e a középiskolában görögöt vagy sem. Tavaly egy olyan I. éves hallgatónk sem akadt, aki a középiskolában görögöt tanult volna, az idén, véletlenül, több is van köztük, aki legalább 1—2 évig rendkívüli tárgyként tanulta. Hivatkozom itt arra, hogy a Szovjetunióban egyre erősebben érvényesül annak a felismerése, hogy a történeti kutatásokhoz nélkülözhetetlen a görög nyelvtudás, s tanításának legalább néhány középiskolában is szervezett formában helyet kell kapnia. A Szovjet Tudományos Akadémia történeti és filozófiai osztályának 1945. áprilisában tartott ülésén E. A. Koszminszkij levelező tag éppen a szovjet bizantinológia kádernevelésének szükségleteire hivatkozva kérte, hogy a görög és latin nyelv tanítását vegyék fel néhány szovjet középiskola tantervébe. Az osztályülés Koszminszkij indítványát elfogadta s továbbította a kérést az illetékes hatóságokhoz (vö. *Vizantijiszkij Vremennyik* 26 [1947.] 370—1), melyek azt — tudomásom szerint — 1947-ben részben teljesítették is. Azt javaslom tehát, hogy Bizottságunk, illetőleg az Akadémia I. és II. osztályának elnöksége kérje meg a KM-t arra, biztosítsa az ország 4 (2 fővárosi, 2 vidéki) középiskolájának humanisztikus tagozatában a görög tanítást tanrendszerűen szervezett formában. Ennek mellőzése érzékeny kárt okozna klasszika-filológiánk további fejlődésében, éppen az új nemzedék eredményes nevelésének veszélyeztetése révén.

Tudományszakunk társulati művelését is — sok más előnytől ezúttal eltekintve — elsősorban a fiatal nemzedék tudományos munkára nevelésének a szempontjából szeretném szóvátenni. A Budapesti Philológiai Társaság olyan értelemben történő újjáalkítása, mint ahogyan az pl. a Magyar Történeti Társulattal vagy a Magyar Nyelvtudományi Társasággal sikerült, a felszabadulás után különféle okok miatt nem volt időszerű. Így a Budapesti Philológiai Társaság megszűnt. Mármost igen érzékenyen megéreződött egy olyan közösség hiánya, amely előadásokkal, tudományos munkák bemutatásával, könyvismertetésekkel, kritikákkal, vitákkal, ankétokkal egyfelől szervezettebbé, élénkebbé, tapasztalatcserére alkalmasabbá tehetné szaktudományunk művelését, másfelől alkalmat adhatna az egyetemi hallgatók tudományos munkára nevelésére, arra, hogy a mai klasszikus filológus gárda átadja tapasztalatait a felnövő fiatal nemzedéknek, belevonja őket az aktív tudományos munkába és feltöltse állományát, megerősítse szervezetét a szaktudományunkat tovább művelő középiskolai tanárokkal is, akikkel jóformán minden kapcsolatunk megszakadt,

s lehetőséget adna tudományterületünk eredményeinek népszerűsítésére dolgozó népünk érdeklődő része körében. Ezekről a gondolatokról vezetettve Szilágyi János György bizottsági tagtársunk javasolta Bizottságunknak egy klasszika-filológiai munkaközösség megszervezését. Ez a munkaközösség a Bizottság irányításával, a bölcsészkar Görög-Római Intézet dolgozóira, klasszika-filológiánk aktív munkásaira, az érdeklődő középiskolai tanárookra s egyetemi hallgatóinkra számítva a közeljövőben már meg is óhajtja kezdeni működését egy közös múzeumlátogatással, melynek keretében Szilágyi János György tagtársunk bemutatja a Szépművészeti Múzeumi antik kiállítását. Már mai nyilvános bizottsági ülésünket is próbamozgósításnak szántuk a magyar klasszika-filológia munkája és problémái iránt érdeklődők aktivizálására, véleményük kikérésére és munkánkba való bevonására.

Röviden még csak a magyarnyelvű szakfolyóirat kérdéséről. A hosszú és érdemekben gazdag multa visszatekintő Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társasággal együtt szűnt meg. A magyarnyelvű szakfolyóirat hiánya itt is elsősorban a klasszika-filológia hazai, belső, szervezett életének folytonosságát, a főváros és a vidék, a kutatók és a középiskolai tanárok kapcsolatát csorbította és a fiatal nemzedék nevelését és munkábaállítását nehezíti meg nagymértékben. Ilyen magyarnyelvű szakfolyóirat tudományterületünk eredményes művelésének egyik létfeltétele, s rá okvetlenül szükség van.

BORZSÁK ISTVÁN:

Az előadás egy-két pontjához szeretnék hozzászólni, egy-két megállapítását szeretném pontosabban fogalmazni.

Hallottunk pl. a formalizmusról, amely Nyugaton »terhes örökségként nehezedett a klasszika-filológia fejlődésére.« Ezt a kétségtelenül megfigyelhető jelenséget az előadó részint a középkori tudományos szemlélet következményének mondotta, részint pedig azzal magyarázta, hogy a renaissance óta a görög és római forrásokot más, idegennyelvű népek tanulmányozták. A formalizmus elítélésében mindnyájan egyetértünk az előadóval, csak azt nem vállalnók szívesen, ha a távolabb állók közül valaki a tudományunk művelésével együttjáró nyelvi alaposságot is öncélú és terméketlen formalizmusnak minősítené. (Éppen ez volt mindig az alap, amely nélkül komoly eredményeket nem is lehetett elérni, és ezért van az, hogy a XVII—XVIII. századi kommentárokat akárhányszor még ma is több haszonnal forgathatjuk, mint a sok fölösleges ballasztal megterhelt, újabkori kiadásokat.) Persze, a nyelvi alaposság magábanvéve még nem elegendő, mint ahogy sohasem lehet elegendő az egyébiránt imponáló felkészültség sem, ha valaki az »albus«-t feketének, a »niger«-t pedig fehérnek értelmezi. Ami pedig azt illeti, hogy a renaissance óta a görög és római forrásokot idegennyelvű népek tanulmányozzák, a megint csak kétségtelenül megfigyelhető nyelvi formalizmus pozitív oldalára is gondoljunk: arra, hogy éppen az antik nyelvek elmélyülő tanulmányozásával mindenütt együttjárt az addig elhanyagolt, vagy éppen szégyellt anyanyelv tudatos művelése is.

»Terhes örökséget« említett az előadó az új-klasszicizmussal kapcsolatban is. Ami az anyagi valóságtól, a konkrétumoktól való elrugaszkodást, vagy az uralkodóosztály kiszolgálását illeti, megint elmarasztaló ítéletet kell hoznunk. Csak a pozitívumokat se feledjük: azt, hogy az elsősorban arisztokratikus

irányzatú nyugati klasszicizmussal ellentétben pl. nálunk, vagy az orosz klasszicizmus fő képviselői közül korántsem mindenki tekintett le szuverén megvetéssel mindarra, ami népi, hanem a legjobbak mindig együttéreztek a nép, a szolgasorban élő parasztság szenvedéseivel, (v. ö. Blagoj : *A klasszikus orosz irodalom világraszóló jelentősége*. Bp 1951., 10. lap) és íróművészetük, vagy tudományuk nem merült ki a rítváltóságok eszményítésében, hanem nagyon is világosan kifejezésre juttatták a humanizmust, az emberről, az ember hivatásáról és méltóságáról való magasztos elképzelésüket. A klasszikus eszmények XVIII. század végi ápolásától Bjelinszkij humanizmusán keresztül egyenes út vezet Gorkij kijelentéséig : »Milyen büszkén hangzik ez a szó : ember!«

A modernizálás gyakran kísértő veszedelmével kapcsolatban mi az antik »exemplum«-okra, a Cato-, vagy Brutus-ideálra gondoltunk. Dante szemében Brutus és Cassius majdnem egyenrangú bűnös Júdással, míg a francia forradalom bennük találja meg köztársasági eszményeinek megtestesülését. Babeuf még nevében is kifejezésre juttatta Caius Gracchusszal való rokonságát. Petőfi az *Olaszországban* Brutus szellemét idézi, míg a *Halhatatlan a lélek* kezdetűben így ír: »Rómában Cassius valék, Helvéciában Tell Vilmos, Párisban Desmoulins Kamill...«
 »A francia forradalom 1789-től 1814-ig felváltva hol a római köztársaság, hol a római császárság mezében jelent meg... Camille Desmoulins, Danton, Robespierre, Saint-Just, Napoleon, a régi francia forradalom hősei, valamint pártjai és tömegei római jelmezben és római frázisokkal koruk feladatát hajtották végre, a modern *polgári* társadalmat szabadították fel és alkották meg... Mihelyt az új társadalmi formát megteremtették, eltűntek az özönvíz előtti óriások s velük együtt az új életre kelt római alakok: a Brutusok, Gracchusok, Publicolák, a tribunok, szenátorok és Caesar maga is.« (K. Marx, *Louis Bonaparte brumaire 18-ja*. Szikra, 1949., 10. lap.) Ugyanezt a jelenséget szemlélteti pl. az, hogy az uralomra jutott polgárság a forradalomban nemsokára már csak a vadság fellobbanását látja és visszaretten azoktól az ősi állapotoktól, amelyeket még nemrég eszményi színben tüntetett fel. A XIX. századi reakciós tudomány az ősi társadalmakban csak a »durva ösztönök« és az »alacsonyrendű szenvedélyek« uralmát mutatja ki, — aláhanyatlik az őstörténeti és néprajzi kutatás. (M.O. Koszven, *Matriarhat*, Moszkva, 1948., 63. lap.)

Ez az, amit az előadó úgy fogalmazott, hogy »az öröklött kincs minden időben azonos volt, a forrás vize nem változott, egyformán áradt minden kor és osztály felé, de az egyes korok rávetődő fénycsóvája... mégis más és más színűvé varázsolta.« Persze, nem áradt mindig, minden osztály felé, legfeljebb nem volt teljesen elzárva. Eszünkbe jutnak Jókai emlékezetes szavai a magyarországi latinságról, arról a nyelvről, »mely a királynak és a nemes embernek a nyelve, amely megkülönbözteti az urat a paraszttól, a férfit az asszonytól, amely a corpus juris és a privilégiumok nyelve, a holtak és az örökké élők nyelve.: a világnyelv, mely elött minden nemzet meghajol, s a senki nyelve, mely senkit meg nem aláz.« (*Eppur si muove*. Cent. kiad. 1., 143. lap.) De ugyanakkor ki ne emlékeznék vissza egy nem kevésbé elgondolkoztató epizódra, *Az új földesúr* Garanvölgyi Ádámjára, amint méhesében Horatiust olvassa. »Épen ez az a könyv, — mondja róla mai másikkal, — amellyel hazaérkezik. Hazaérkezik — az ötvenes évek rendőrállamából a független lelkek Sabinumába.« (Trencsényi-Waldapfel Imre bevezetője Erdődy János Horatius-fordításaihoz, Bp. 1946., 24. lap.)

A latint, vagy általában az antik tanulmányokat tehát mindig pozitív és negatív oldalukról kell szemlélnünk. A nemesi Magyarország többek között

ezzel is védte kiváltságos helyzetét, de ebben talált menedéket, vagy fegyvert az egész nemzetet sújtó elnyomással szemben is. Volt úgy, hogy éket vert az emberek közé, de ugyanakkor népeket fűzött össze. Nemcsak a cári kultuszkor-mányzatnak volt nyíltan bevallott célja a dekabrista-mozgalom elfojtása után, hogy a forradalmi hajlandóságú ifjúság gondolatait a jelen megoldásra váró problémáiról az »eszményi« és »időtlen«, »apolitikus« ókorra terelje. Viszont, hogy megint magyar példát említsünk: mikor a »tudós Bocsor István professzor« részére »tilalmas volt a honi történet, hanem Carthagórus s Rómáru! beszéltetett«, katedrájáról hirdette, hogyan buzdult fel Carthago népe nagyszerű halálra a »bús végveszélyben.« »Hont védeni mentek *urak és parasztok*,« s a »szent hazafiság magasztos tűz-láza az egész Carthagót felgyújtja, felrázza.«

Ne felejtsük meg tehát a magyarországi klasszikus studiumok multjának és jelenének áttekintése közben pozitívumainkról, haladó hagyományainkról sem. Ébren kell tartanunk ezeket a mozzanatokat a jelen perspektívájában is. Hogy messzemutató perspektívákról van szó, az előadásból meggyőzően hallatszott. Ha pedig most a mult számbavétele után a jövő fejlődés alapját biztosítva szeretnők látni, vegyük tudomásul, hogy a régi típusú gimnáziumok és az exkluzív nemesi liceumok Oroszországban is megszűntek, de a klasszikus nyelvek tanítása az egyetemeken kívül bizonyos középiskolákban megmaradt. Reméljük, hogy az átmenetinek ígért hároméves latinoktatás mihamarabb az eredeti elgondolásoknak megfelelőleg négyévesre bővül. Ennek a kéretnek a kitöltése azonban ránk vár, szorgalmazása pedig ugyancsak Bizottságunk kötelességei közé tartozik.

ifj. HORVÁTH JÁNOS:

Moravcsik Gyula összefoglaló beszámolójából kiderül, hogy a klasszika-filológia összefoglaló címe alatt szereplő különböző disciplinák mélyreható változáson mentek keresztül hazánkban az utóbbi években, és hogy ez a változás nem lezárt folyamat, hanem egyre inkább elmélyülő, és annál nagyobb, biztosabb eredményekkel kecsegtet, minél inkább sikerül e tudomány egyes disciplináit a dialektikus és történelmi materializmus alapjára helyezni. Nagy segítség és egyben példakép is számunkra ebben a szovjet ókortudomány. Különösen nagyjelentőségű éppen tudományszakunk szempontjából az alap és felépítmény egymáshoz való mindenkori viszonyának tisztázása, amely kérdés fontosságára Sztálin nyelvtudományi cikkei mutattak rá a legnagyobb nyomatékkal. Ezen módszereknek és szempontoknak alkalmazása a kutatás területén olyan társadalmi törvényszerűségek felismeréséhez vezet, amikhez az idealista szempontú kutatás, soha sem tudott felemelkedni.

Moravcsik Gyula, amikor a klasszika-filológia tárgykörébe tartozó egyes disciplinák területén elért eredményeket és a jövő feladatait vázolta, az áttekintést mindig a szovjet tudomány eredményeire való utalással és kutatási irányának megjelölésével kezdte. Egy disciplina esetében azonban ez az utalás elmaradt, t. i. a középkori latin kutatás feladatainak a vázolása alkalmával: nem, mintha ezen a téren hiányoznának a szovjet kezdeményezések, hanem inkább amaz alapvető különbség következtében, amely a Szovjetunió és hazánk között e tekintetben kétségtelenül fennáll — a földrajzi helyzet következtében.

Az orosz nép, amint ismeretes, története folyamán a görögséggel és Bizánccal került szoros kapcsolatba, s ennek megfelelően a szovjet ókortudomány és bizantinológia ezeknek a kapcsolatoknak kutatását tartja egyik legfontosabb

feladatának. Hogy a görög és bizánci kapcsolatok felderítésében milyen jelentős eredményekre mutathat rá a szovjet tudomány, azt ugyancsak Moravcsik Gyula egy nemrég megjelent tanulmányából ismerhette meg a magyar közvélemény.

Ezzel szemben a magyarság az egykori római birodalomnak azon a területén telepedett meg, amelyen túlnyomórészt a latin kultúra folytatódott, ill. idők folyamán egyre erősebben Európa latin jellegű kultúrájába kapcsolódott be. A feudális rendi Magyarország különösen erős szálakkal kötődött e késői latin kultúrához, annyira, hogy, amint ismeretes, politikai, jogi, irodalmi és tudományos életünk az összes európai államok között a legutoljára szabadította meg magát az idők folyamán már terhessé váló, a haladást már akadályozó örökségtől. Ennek ellenére hol van a magyarországi latin kutatás azoktól az eredményektől, amelyeket a szovjet tudomány az orosz nép története szempontjából ugyanilyen fontos görög-bizánci kapcsolatok feltárása tekintetében elért! Nem kétséges, hogy a magyarországi latin problémák — különösen a középkort és a reneszánsz időszakát illetően — nem oldhatók meg önmagukban, elszigetelten, hanem csak a szomszédos népek és a távolabbi nyugati országok latin kultúrájának felderítésével párhuzamosan, és ezzel kapcsolatban az alap és felépítmény viszonyának tisztázásával. Éppen e messzeágazó mivoltában rejlik e területen a kutatás egyik nehézsége. Emellett azonban, azt hiszem, egy általánosan elterjedt előítélet is oka annak, hogy a középkorra vonatkozó ismereteink a bőséges forrásanyag ellenére is oly sok vonatkozásban hézagosak számunkra. Moravcsik professzor helyesen mutatott rá szaktudományunkban a helyenként még mindig jelentkező formalizmusra.

Ez a formalizmus a középkor-kutatás szempontjából kb. ilyen formában jelentkezik: *Mediaevalia sunt, non leguntur*. Ez a szélteben elterjedt előítélet ugyanabból a forrásból származik, amelyből az egész korszak neve: t. i. a késői humanizmus merev nyelvi purista törekvéseiből. Egyszerűen ki akarták kapcsolni a történelemből azt a tekintélyes időszakaszt, amely az általuk csodált antikvitás és az u. n. reneszánsz kora közé esett, mint *media aetas*. Nem akartak róla tudomást venni legfőként barbár latin nyelve miatt. Ezt a felfogást továbbplántálta Európaszerte a túlnyomórészt retorikus műveltségre törekvő iskolai rendszer, amely a középkor sokrétű és mozgalmas életét csupán néhány költői színezetű legendában látta kiteljesedni, történeti ismereteinket alapjában a gáláns lovagvilág festésével és a virágzó céhrendszer életének dícséretével akarta kielégíteni. Ezzel szemben éppen a haladás tényezőiről nem hallottunk semmit, sem a társadalom alapjában, de még kevésbé a felépítményben: jogban, irodalomban, művészetben: s egyáltalán semmit e kettőnek egymáshoz való viszonyáról. A tomizmusról talán még hallottunk, Aquinoi Tamás egyeztető rendszeréről, de vajmi keveset az egyház és állam viszonyát fejtegető filozófiai iratokról, amelyek a vitát a világi hatalom javára döntik el, hol teológiai, hol filozófiai mezbe öltöztetve a forradalmi tant. E tekintetben még Dante sem kivétel, akiről csak mint a *Divina Comedia* szerzőjéről tud még a tanult ember is, mintha nem is ő írta volna a *De monarchia* lázadó gondolatait. Irodalomban, mintha csak himnuszok és legendák termettek volna a középkorban! Hogy a politikai és társadalmi életet kísérő szatíráknak és paródiáknak egész tömege kísérte a társadalmi küzdelmeket, arról nagyon kevesen tudnak. Hogy az annyira kedvelt középkori állatemosz változatos cselekménye mögött társadalmi osztályok és rétegek harca húzódik meg, arra a szovjet tudósok elemzése derített végleges fényt, ösztönzést adva az ily irányú

további kutatásra. Igaz, hogy ennek az irodalomnak a nyelve nem a klasszikus latin nyelv; formája legtöbbször szintén egyszerűbb, de kapcsolatot tart a népi-nemzeti formákkal s bennük az élet eleven lüktetését érezni.

Nem akarom tovább részletezni a kérdést. Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy ezen a téren sok a teendő. Ha a történettudománynak és az irodalomtudománynak feladata a haladó hagyományok ápolása és ébrentartása, akkor e haladó hagyományok tárházát a gazdag középkori anyaggal is ki kell egészítenünk. Ezzel együttjár nemzeti multunk és kultúránk mélyebb megismerése és feltárása is.

RITOÓK ZSIGMOND

Moravcsik Gyula előadásában rámutatott arra, hogy a tudomány a szocializmus korában társadalmi feladattá válik. Megvilágította azokat a feladatokat is, melyek ebből a tényből következnek, s melyeket — mint a szocialista tudomány egyik ágának — a klasszika-filológiának, vagy általánosabban nevezve, antik tanulmányoknak meg kell oldani. Ezek közül a feladatok közül a magam részéről csupán egyet szeretnék kiragadni.

Az antik tanulmányok feladata nem lehet csak az, hogy a társadalom fejlődésének egyik fontos szakaszát megismerje, ennek a fejlődésnek a sajátosságait megvizsgálja, a haladó mozgalmak jelentőségét feltárja, az alap és felépítmény Sztálin nyelvtudományi cikkei óta új megvilágításba került problémáját tisztázza az antikvitás területét illetően, hanem feladata az is, — mint erre Moravcsik professzor úr is utalt, — hogy kutatásainak eredményeit mindenki számára hozzáférhetővé tegye. Lenin egyik híres beszédében rámutatott arra, »hogy proletárkultúrát csak akkor lehet építeni, ha pontosan ismerjük az emberiség egész fejlődése által létrehozott kultúrát, csak úgy, hogy ezt a kultúrát átdolgozzuk — ha ezt nem értjük meg, nem is fogjuk ezt a feladatot megoldani.« Ahhoz tehát, hogy a szocialista kultúrát megteremtsük, szükséges az, hogy az emberi művelődésnek azok az értékei, melyeknek ismerete eddig egy vékony réteg birtokában volt, most a dolgozók tulajdonává váljék. Éppen ebben áll a kultúrforradalom lényege. Az emberi művelődés értékei között vitathatatlanul nagy szerepet játszanak az antik világ kultúrájának kimagasló alkotásai, melyekről Marx és Engels számos helyen olyan nagy lelkesültséggel nyilatkozik. És valóban, ezekkel az alkotásokkal szemben nem közömbösek a dolgozók széles rétegei. Az egyetemen, ahol ma már a dolgozó nép fiai tanulnak, egyre inkább növekszik az érdeklődés az antikvitás iránt, ami nemcsak az antik irodalom nagy alkotásainak fordításában való megismeréséig terjed, hanem egészen addig, hogy pl. a történelemszakos hallgatók közül többen kérték külön görög tanfolyam megindítását, ahol legalább bizonyos mértékig elsajátíthatják a görög nyelvet. Arra pedig nem egy példát tudnék felhozni, hogy esti tagozatos hallgatók, akik egész napi munkájuk után jönnek egyetemi tanulmányaikat végezni, szemináriumokban milyen élénk vitát folytatnak az ókori görög társadalom és irodalom problémáiról. Ennek a nagy érdeklődésnek a kielégítése az antik tanulmányok művelőinek legelső feladatai közé kell, hogy tartozzék, ha valóban népükhöz hű, népüket szolgáló tudósok akarnak lenni.

Ez a nagy érdeklődés azonban rávilágít arra is, hogy mennyire megnövekedett az antik tanulmányok jelentősége a multhoz képest. Ma már az antik tanulmányokat nem lehet valami kuriózumnak, egy szűk csoport különö kedvelésének, a nagy közösség szempontjából csekély jelentőségű, vagy éppen jelen-

téktelen tudományágnak tekinteni. Ennek alapján, úgy hiszem, nem helytelen az a kívánság, ha az antik tanulmányoknak, közelebbről legalább is a latin nyelvnek, a Szovjetunió példájára, megfelelő helyet kívánnánk biztosítani a középiskolai oktatásban is, és ajánlatosnak tartanók, ha a latin szakosokat latin, ókori történelem vagy legalább is rokon szakok, nem pedig pl. természettudományos tárgyak tanításával bíznák meg. Hiszen az elmondottakból világos, hogy az antik tanulmányok nemcsak mint a társadalom fejlődésének egyik jelentős szakaszát a maga valójában megismerő és megismertető studium bir jelentőséggel a szocializmus építése korában, hanem mint egyik — és pedig nem jelentéktelen — eszköz e kor egyik nagyfontosságú, a későbbi fejlődés szempontjából rendkívüli jelentőségű céljának megvalósításában.

Abból azonban, hogy a társadalom fejlődésének egyik periódusát vizsgálja, ennek sajátosságait feltárja, még egy másik következtetést is vonhatunk le. Sztálin nyelvtudományi cikkeiben a marxizmusnak következő meghatározását adja: »A marxizmus a természet és társadalom fejlődéstörvényeinek tudománya, az elnyomott és kiszákmányolt tömegek forradalmának tudománya, a szocializmus minden országban való győzelmének tudománya, a kommunista társadalom építésének tudománya. A marxizmus, — mert tudomány — nem állhat egyhelyben, a marxizmus fejlődik és tökéletesedik. Lehetetlen hogy a marxizmus a maga fejlődésében ne gazdagodjék újabb tapasztalatokkal, újabb ismeretekkel...« Ha abból indulunk ki, hogy a »marxizmus a természet és társadalom fejlődéstörvényeinek tudománya«, természet és társadalom egyes jelenségeit vizsgáló szaktudományok eredményeinek általánosítása, (hiszen éppen ezek azon új ismereteknek egyik forrása, melyekkel a marxizmus szüntelenül gazdagodik) úgy azt kell mondanunk, hogy — mint a szocialista tudomány egészeinek egyik része — az antik tanulmányok is alapja a marxizmusnak. Hogyha ezt meggondoljuk, látjuk, hogy milyen nagy fontossága van az antik tanulmányoknak a szocializmus építése korában. Azt — úgy hiszem — szükségtelen külön hangsúlyozni, hogy amennyire megnövekszik így az antik tanulmányok jelentősége, annyira nagy felelősség nyugszik ezáltal az antikvitas kutatóin.

Összefoglalva a mondottakat azt látjuk, hogy a most már a társadalom egésze szempontjából fontos antik tanulmányoknak éppen ezért minden eddiginél nagyobb jelentősége abból adódik, hogy az antik tanulmányok művelőinek feladata az antik világ kutatásán, az itt adódó problémák megvizsgálásán, az antik tanulmányoknak mint az egész, a marxizmus egyik alapját képező nemzetközi szocialista tudomány részének ápolásán túl kultúrforradalmunk és — a középgörög és latin studiumokat is figyelembe véve — saját nemzeti múltunk megismerése szempontjából fontos feladatok megoldása — és ez a kettő nem választható el egymástól.

SZABÓ ÁRPÁD:

Moravcsik kartársunk előadásában vázolta azt a rendkívül sokoldalú lendületes tudományos munkát, amely a szovjet antik kutatások területén a Nagy Októberi Szocialista Forradalom által teremtett új helyzetben kibontakozhatott. Egyben utalt az előadás arra is, hogy ez a szovjet kutatás már évtizedekre tekint vissza, míg a magyar tudomány és ezzel együtt a klasszika-filológia újjászervezése még csak mindössze két évvel ezelőtt indult meg. Ebből az összehasonlításból önként adódik, hogy korai lenne, a nemrég újjászervezett és új világnézeti szempontokat érvényesítő magyar tudománytól máris olyan eredményeket számonkérni, mint amilyenek a szovjet tudományban természet-

sek és magától értetődnek. — Nem lehet célom, hogy e rövid felszólalás keretében lényeges új anyaggal egészítsek ki egy olyan előadást, amelynek szempontjaival teljes egészében egyetértek. Inkább csak jelentőségének megfelelő hangsúllyal szeretném kiemelni az elhangzott előadás néhány motívumát. Beszélt az előadó arról, hogy a történelmi materializmus egyedül helyes tudományos módszerének alkalmazása mennyire elmélyítheti, sőt a készülő munkák tematikáját figyelembevéve talán így is mondhatjuk: már el is mélyítette az antikvitásra vonatkozó ismereteinket. De vajjon nem mondtunk e keveset, ha csak ennyiben látjuk annak a ténynek a jelentőségét, hogy a történelmi materializmus módszere bevonult a magyar antikvitas-kutatásba is? Hiszen a történelmi materializmus a forradalmi tudomány módszere, és ahol ez valóban érvényesül, ott elkerülhetetlen a forradalom. Volt-e a magyar klasszika-filológiában forradalom? — Azt hiszem, ennek a forradalomnak egyik szakasza a közelmúltban már le is zárult, — csak éppen nem beszélünk róla. A jelenlevők egyrésze bizonyára emlékszik még arra, hogy a II. világháborút megelőző évtizedben tudományszakunk egyik igen termékeny és a nagy nyilvánosság előtt kétségtelenül legismertebb képviselője »Az ókortudomány vallástörténeti megújódásáról« cikkezett. Ez a »tudósunk«, mint később meg is írta, abban látta tudományának feladatát, hogy olvasóit vagy hallgatóit »átemelje a mitológia atmoszférájába«, hangsúlyozván, hogy ez az atmoszféra számára »lényegesebb, mint bármi, ami megfogalmazható«. — Nem célom, hogy föllevenítsem a multat és közelebbiről jellemezzem azt a tudományt, amelynek sem nevezhető játékot, amelyet »klasszika-filológia«, »vallástörténet« vagy »mythologia-kutatás« címen Kerényi Károly űzött. Inkább csak emlékeztetek arra, hogy ezt az áltudományt társadalmi háttérével együtt a történelmi materializmus módszerének egyik kiváló képviselője leplezte le. Lukács György írta több mint három évvel ezelőtt a Társadalmi Szemlében a klasszika-filológiának erről a formájáról: »A filológiai módszer helyett a módszerré vált önkényesség, a megállapított összefüggések öncélúsága, önkénye, játékossága csak következménye annak a nagy társadalmi folyamatnak, amelyben a hanyatló polgári tudomány elfordul az objektív társadalmi és történelmi valóság felismerésétől, tudva, érezve, vagy sejtve, hogy a valóság felé fordulás segítségével földerülő törvények, összefüggések, fejlődési tendenciák mind elviselhetetlenebbé válnak az imperialista kor burzsoáziájának világszemlélete számára«. — Ez a kritika, amely a magyar klasszika-filológiának éppen azt a képviselőjét érte, akinek hatása szellemi síkon az elmúlt két évtized folyamán meglehetősen elterjedt volt, rámutatott arra, hogy tudományunk — legalább is egy részében — az imperialista burzsoázia világnézetének hirdetőjévé süllyedt. De ez a kritika nem maradt hatástalan. Ha ma már nincs számottevő folytatója a Kerényi-féle ú.n. »tudománynak«, akkor elmondhatjuk: ezt is annak köszönhetjük, hogy érvényesülni kezdtek körünkben a történelmi materializmus módszerének követelményei.

Elmondotta Moravcsik kartársunk, hogy a történelmi materializmus módszere megtanított bennünket arra, hogy a mi feladatunk: feltárni pl. az antik rabszolgatartó görög társadalom termelési viszonyainak összességét, ennek a társadalomnak gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, amelyen a jogi és politikai felépítmény emelkedett, és amelynek a társadalmi tudat meghatározott formái feleltek meg. — Természetesen ez a feladat korántsem egyszerű, mert bármennyire megkönnyíti is munkánkat a marxizmus-leninizmus módszere, ne felejtjük el, hogy ez a módszer nem recept, amelyet mások kidolgoztak és amelyet az antikvitas kutatója könnyedén ráhúzhatna az általa

vizsgált jelenségekre. Eltekintve attól, hogy a marxizmus tételei és következtetései amelyek — Sztálin szavait használva — »a történelmi fejlődés egy-egy időszakának tanulmányozása eredményeként jöttek létre«, nem feltétlenül helyesek akkor, ha kiterjesztjük őket a fejlődés *valamennyi* szakaszára, eltekintve ettől, ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a történelmi materializmus módszere maga is folyton fejlődik. Ezt a módszert soha sem lehet egyszersmindenkorra megtanulni. A tudósnak és így az antikvitás kutatójának is konkrét munkája közben újra meg újra meg kell tanulnia ezt a módszert. Amiképpen a mesterember konkrét munkáján dolgozva folyton élesíti, csiszolja, tökéletesíti szerszámaikat, gépeit is, úgy kell a mi munkánk közben is folyton tökéletesednie az alkalmazott marxizmusnak. Hiszen a mi konkrét anyagunk gyakran kényszerít is bennünket arra, hogy elgondolkozzunk mind az elvégzendő anyagon, mind pedig az alkalmazott módszernek a fejlődésén. Hadd említsek meg ezúttal csak egy idekívánczó példát.

Ismeretes, hogy Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkei, mennyire aktuálissá tették az alap és a felépítmény egymáshoz való viszonyának a kérdését. A sztálini tanítás egyszerre új megvilágításba helyezte ezt az egész problémát. A tudósok egész sora igyekezett azóta már kiaknázni ezeket a tanításokat. Vessük föl talán mi klasszikus filológusok is ezzel kapcsolatban egyik legnagyobb kérdésünket. De mielőtt ezt megtennénk, idézzük a sztálini tanítás néhány részletét:

»Az alap : a társadalom gazdasági rendje. A felépítmény : a társadalom politikai, jogi, vallási, művészeti és filozófiai nézetei és az ezeknek megfelelő politikai, jogi és egyéb intézmények.«

»Minden alapnak megvan a saját, neki megfelelő felépítménye. A hűbéri rend alapjának megvan a maga felépítménye, megvannak a maga politikai, jogi és egyéb nézetei és az ezeknek megfelelő intézményei . . . Ha megváltozik és megszűnik az alap, akkor nyomában megváltozik és megszűnik a felépítménye . . .«

»A felépítményt az alap hozza létre, ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy a felépítmény csupán visszatükrözi az alapot, hogy passzív, semleges magatartást tanúsít alapjának sorsa iránt, az osztályok sorsa, a rend jellege iránt. Ellenkezőleg, miután létrejött, hatalmas cselekvő erővé válik, tevékenyen hozzájárul alapjának kialakulásához, megerősödéséhez.«

Továbbá : »a felépítmény annak az egy korszaknak a terméke, amelynek folyamán az adott gazdasági alap él és működik. Éppen ezért a felépítmény rövidéletű, megszűnik és eltűnik az adott alap megszűnésével és eltűnésével . . .«

Mindez világos, kristálytisza és nemcsak érthető, hanem aránylag könnyen alkalmazható a klasszikus antik (görög-római) kultúrára is. Nyilvánvaló pl., hogy az antik görög kultúra a rabszolgatartó görög gazdasági rend felépítménye. Nemcsak tükrözte ez a felépítmény az alapot, hanem tevékenyen hozzá is járult megerősödéséhez. Meg is szűnt és eltűnt ez a felépítmény a rabszolgatartó gazdasági rend megszűnésével és eltűnésével. Még azt is belátjuk, hogy nem is hozhatta volna létre ezt a felépítményt más alap, mondjuk pl. a feudalizmus, csak az antik rabszolgatartó társadalom. — Dehát ennek a megértése okozott volna nehézséget nekünk klasszikus filológusoknak? — Nem, a nehézség számunkra nem ez.

»A nehézség nem annak a megértésében rejlik — mint Marx írta — hogy a görög művészet és eposz bizonyos társadalmi fejlődési formákhoz van kötve. A nehézség abban áll, hogy ezek még mindig művészi élvezetet szereznek nekünk és bizonyos vonatkozásban szabályul és utólérhetetlen mintául szolgálnak.«

A görög kultúra, ez a felépítmény tehát, mintha egy kicsit különbözne a többi felépítménytől. Mint Engels egy másik alkalommal a görög filozófiáról mondta :

»... mi a filozófiában éppen úgy, mint oly sok más területen, újra meg újra ama kis nép teljesítményeihez vagyunk kénytelenek visszatérni, amelynek egyetemes tehetsége és tevékenysége olyan helyet biztosított számára az emberiség fejlődéstörténetében, amilyenre egyetlen más nép sem tarthat valaha is igényt.«

Mintha Marx és Engels szavai éppen arra akarnák felhívni a figyelmet, hogy az antik görög kultúra felépítménye más jellegű és az egész emberiség történelme szempontjából jelentősebb, mint a multnak bármely más felépítménye. Ha pedig ez így van, akkor ennek a felépítménynek sajátos jellegét kutatni, értékeit közkinccsé tenni éppen annak a szocialista tudománynak a kitüntető feladata, amely — Lenin szavait idézve — csak úgy építheti a proletárkultúrát, ha pontosan ismeri és földolgozza az emberiség egész fejlődése által létrehozott kultúrát.

Végezetül még egyszer hangsúlyozni szeretném, hogy szocializmust építő hazánkban a mi tudományunknak valóban kötelessége az is, hogy az antik kultúra értékeit valóban minél szélesebb körben közkinccsé tegye. Mintaképünknek, a szovjet tudománynak jelentős képviselői lépten-nyomon hangsúlyozzák, milyen megbecsülésben van része a Szovjetunióban nemcsak az antik tanulmányoknak, hanem maguknak az antik irodalom és művészet szélesebb körben hozzáférhetővé tett alkotásainak. Erről tanúskodik az a hatalmas példányszám is, amelyben mondjuk Homeros vagy Lucretius oroszul megjelenik. Azt hiszem teljes joggal állíthatja Szergejev, hogy »A mai szovjet polgár képzési és nevelési rendszerében az antik világ történetének igen nagy jelentősége van«. — Igaz, hogy ilyesmit elsősorban szovjet klasszikus filológusok mondanak. Van a szovjet tudományban más hang is. Az egyik kiváló szovjet archeológus, Tolsztof pl. magyarul is megjelent dolgozatában, azt veti kartársai szemére — szószerint idézem szavait — : »egyes kutatóinkból még mindig nem tűnt el a kegyelet az »antik« (görög-római) kultúra iránt.« — Szerencsére Tolsztofnak ezzel a kegyeletnélküli értékelésével nemcsak a klasszikus filológusok nem értenek egyet, hanem úgylátszik, irányadó szovjet tudományos körök sem. Az a körülmény, hogy éppen legutóbb a legmagasabb szovjet tudományos kitüntetést, a Sztálin-díjat az egyik ókori történeti munka szerzőjének ítélték oda, mindennél ékeesebben bizonyítja az antik tanulmányok megbecsülését a Szovjetunióban.

TOLNAI GÁBOR :

Nem vagyok klasszikus-filológus. Rövid felszólalásom így nem is léphet fel azzal az igénnyel, hogy az elhangzott szakmai kérdések érdemi megvitatásába bocsátkozzék. Szabó Árpádnak Moravcsik Gyula referátumához kapcsolódó felszólalásában felmerült azonban egy kérdés, ami elvi, ideológiai probléma és ily módon nemcsak az antikvitással foglalkozó szakembereket érinti. Ezzel szeretnék röviden foglalkozni.

Az antik kultúra kutatásával kapcsolatban Szabó Árpád idézi Marxot : »A nehézség nem annak a megértésében rejlik, hogy a görög művészet és eposz bizonyos társadalmi formákhoz van kötve. A nehézség abban áll, hogy ezek még mindig művészi élvezetet szereznek nekünk és bizonyos vonatkozásban szabályul

és utolérhetetlen mintául szolgálnak.« Majd nem sokkal később Engels szavaival foglalkozik : »... mi a filozófiában éppen úgy, mint oly sok más területen újra meg újra ama kis nép teljesítményeihez vagyunk kénytelenek visszatérni, amelynek egyetemes tehetsége és tevékenysége olyan helyet biztosított számára az emberiség fejlődéstörténetében, amilyenre egyetlen más nép sem tarthat valaha is igényt.«

Klasszikusaink idézése nyomán Szabó Árpád a következő megállapítást teszi : »Mintha Marx és Engels szavai éppen arra akarnák felhívni a figyelmet, hogy az antik görög kultúra felépítménye más jellegű és az egész emberiség történelme szempontjából jelentősebb, mint a multnak bármely más felépítménye.« (A kiemelés tőlem. — T. G.) Szabó Árpád feltételes módban fogalmaz, feltételes módban veti fel, hogy »az antik görög kultúra felépítménye más jellegű... mint a multnak bármely más felépítménye.« Azonban ha feltételes módban fogalmaz is, vitába kell szállnunk vele. Marx felveti : »...a nehézség abban áll, hogy ezek még mindig művészi élvezetet szereznek nekünk és bizonyos vonatkozásban szabályul és utolérhetetlen mintául szolgálnak.« És ezen túl, miként Engels is, hangsúlyozza, az antik görög kultúra nagyságát. Szavaik nyomán helytelen lenne azt a következtetést levonni, mintha ez a nagyszerű kultúra valami »más jellegű« felépítmény volna.

Hiszen, hogy ha Szabó Árpád következtetése fennállana, nemcsak az antik görög kultúra, »lenne más jellegű« felépítmény, de az lenne az emberiség történelmének minden remekművű alkotása : Dante nagy műve, Michel Angelo remekei, Shakespeare alkotásai, Beethoven, vagy Goethe művei! És a névsort folytathatnám tovább. Hiszen ezek a remekművek is »bizonyos társadalmi fejlődési formákhoz« vannak kötve, amelyektől mi már elhaladtunk. És ki az közülük, akinek alkotása ne szerezne »művészi élvezetet« ma is, számunkra is!

BELLEROPHONTÉS

Marx genialis fejtegetéseit arról a kérdéstről, hogy a művészet »bizonyos virágzási korszakai korántsem állnak arányban a társadalom általános fejlődésével, tehát a társadalom szervezetének anyagi alapjával, mintegy csontvázával sem«,¹ a klasszika-filológia még nem alkalmazta kellő mélységben és sokoldalúsággal a Homéros-kutatásra, még nem vonta le mindazokat a tanulságokat, amelyek a rendkívül tömör megfogalmazásból kibonthatók. E tanulságok közül nálunk csak kettő került alaposabb megbeszélésre, s ezek sem klasszikus-filológus részéről, hanem általánosabb tanulságok kedvéért a marxista esztétika néhány alapvető kérdésének megvilágítására.² Marx megállapítja, hogy »a görög mitológia a görög művészetnek nemcsak fegyvertára, hanem talaja«, és felteszi a kérdést: »Lehetséges-e a természetnek és a társadalmi viszonyoknak az a szemlélete, amelyen a görög képzelet és így a görög (mitológia) is alapszik, a selfaktorok (önműködő fonógépek) és vasutak és mozdonyok és elektromos távirók korában?« Ebből következik a mitológia és evvel együtt a görög művészet felépítmény-jellege. »Minden mitológia a képzeletben és a képzelet által győzi le, tartja uralma alatt és alakítja a természeti erőket: eltűnik tehát a természeti erők feletti valóságos uralom esetén.« Helyesen vonja le Marx kérdésseltevéséből Lukács György a következtetést, hogy a múlt művészetével szemben a marxista esztétika első feladata »meghatározni azokat a társadalmi viszonyokat, melyek egy bizonyos művészetet, az adott esetben Homéros költészetét létrehozták. Világos, hogy itt, ahol Marx a genesis kérdését teszi fel, azt kérdi: milyen alaphól jön létre valamely konkrét meghatározott felépítmény?«

»De a nehézség« — folytatja Marx — »nem annak megértésében rejlik, hogy a görög művészet és eposz bizonyos társadalmi fejlődési formákhoz vannak kötve. A nehézség annak megértésében van, hogy számunkra még ma is művészi élvezetet nyújtanak és bizonyos vonatkozásban mértéket és elérhetetlen példaképet jelentenek.« A probléma marxi megoldása: »Miért ne volna az embe-

¹ Marx: *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*. Szikra kiadás, 1951. 36—38. l.

² Lukács György: *Irodalom és művészet mint felépítmény*. Társadalmi Szemle, 1951. 720. l. és Akadémiai Értesítő, 1951. 397—398. l.

riség történelmi gyermekkorának, legszebben kibontakozott formájában, mint soha vissza nem térő (fejlődési) foknak örök varázsa? Vannak neveletlen gyermekek és koravén gyermekek. Az ókori népek közül sokan tartoznak ebbe a kategóriába. Normális gyermekek a görögök voltak. Művészetüknek reánk gyakorolt varázsa nem áll ellentétben azzal a fejletlen társadalmi fokkal, amelyen létrejött. Ezeknek a megállapításoknak az egyik tanulságát is helyesen összegezi Lukács György, amikor kiemeli, hogy »viszonyunk az ilyen alkotásokhoz mindig a jelen viszonya a multhoz, sohasem valamely — esetleg régen felfedezett — igazság mai változatlan aktualitása.« Ebből következik a különbség valamely matematikai vagy természettudományi igazság, illetőleg a művészi alkotás fennmaradási módja között: Homéros mai hatása »elválaszthatatlan attól a kortól, azoktól a termelési viszonyoktól, melyekben létrejött; ezekenek átélése tartalmi alapja művészi élményünknek. A görög művészet tehát mint az emberiség soha vissza nem térő, normális gyermekora, hat ránk, vagyis visszaemlékezőszerűen, mint művészi lerögzítése az emberiség eddig megtett útja egyik fontos szakaszának. És itt sem e szakasz akármilyen emlékééről van szó, hanem csakis arról, amely e szakasz döntő meghatározottságait klasszikus formában tömöríti.«

Van azonban Marx gondolatmenetének egy olyan láncszeme, melynek figyelembevételével a homérosi költészet kezdetleges keletkezési feltételei és reánk gyakorolt varázsa ellentmondását illetően még egy másik tanulsághoz is el kell jutnunk s egyben a »klasszikus forma« lényegét is — legalább Homéros konkrét esetében — közelebről határozhatjuk meg. Marx ugyanis nem csak arra hívja fel a figyelmünket, hogy a művészi termelés fejlődése nem áll szükségképpen egyenes arányban az anyagi termelés fejlődésével — a termelés aránylag kezdetleges fokán, sőt csakis az anyagi termelés e meghatározott fokán jöhetett létre a görög művészet —, hanem magán a művészet területén belül is »bizonyos jelentős alkotások (Gestaltungen) is a művészeti fejlődésnek csak fejletlen fokán lehetségesek«, anélkül, hogy ezek a művészeti alkotások maguk kezdetlegesek, vagy éppen alacsonyabb értékűek volnának. Sőt éppen ez a görög eposz klasszikus formájára nézve »elismertnek« minősített megállapítás ad alapot Marxnak a további általánosításra: »ha így áll a dolog a művészet területén belül még a különböző műfajok viszonyában is, akkor már kevésbbé feltűnő, hogy ugyanez áll a művészet egész területének a társadalom általános fejlődéséhez való viszonyára is.«

A szovjet klasszika-filológia már kellő nyomatékkal érvényesíti a Homéros-kutatásban Marxnak ezt a figyelmeztetését is: »a művészet bizonyos formáiról, például az eposzról elismerik, hogy azok világviszonylatban korszakot alkotó klasszikus alakjukban soha nem hozhatók létre, mihelyt a művészeti termelés mint olyan megkezdődik.« B. V. Gornung a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának nagy görög irodalomtörténetében, melynek első kötete 1946-ban jelent meg, befejező kötetei most vannak sajtó alatt, s így hamarosan a görög

irodalom egész területén a marxizmus-leninizmus alapvetésének következetes alkalmazásával mindnyájunk kutatómunkájában felbecsülhetetlen értékű segítséget jelentenek, következőképpen értelmezi Marxtól: »A ‚művészeti termelés mint olyan‘ alatt itt az irodalom fejlődését kell érteni a szónak nálunk szokásos értelmében, ami az osztálytársadalmak kialakulása előtt ismeretlen. Az Ilias és az Odysseia szerzője vagy szerzői ezeket az alkotásokat a népi epika megszakítatlan hagyományának a keretei között hozták létre, amely még sok tekintetben erősen korlátozza a költő alkotó egyéniségét. Ebből a szempontból nézve a homérosi eposz élesen szembenáll nem csak a jóval későbbi (i. sz. e. VII—VI. századi) lírával, hanem az olyan velejében személyes költeménnyel is, mint Hésiodos ‚Munkák és Napok‘-ja. Ez a hagyomány a homerosi eposzok keletkezése idején még nem halt el, még nem lett pusztá sémává, ezért állanak ezek olyan közel a tisztára népi eposzhoz, ahhoz, amit Marx ‚az emberi társadalmak gyermekkorának‘ nevezett, és ezért van másfelől kevés közösségük Apollonios Rhodios vagy Vergilius művészi, teljességgel irodalmi eposzával.«³

Marx hivatkozása az eposz fejlődési viszonyainak bizonyos »elismert« megítélésére azt mutatja, hogy a Homéros-kutatásnak azt az ő korában már uralkodó irányát tartja szem előtt, mely a szóbeli hagyományozást a homérosi költészet eredeti létfeltételei között alapjában véve helyesen hangsúlyozta. Egyik kérdése, mely önmagában hordozza a feleletet — »nem hallgat-e el a rege és a múza szükségképpen a nyomdagép zajában, nem tűnnek-e el tehát az epikus költészet szükséges feltételei?« — úgy látszik, egyenesen célzás ez »elismert« vélemény korai, Friedrich August Wolf *Prolegomenáival* egyidős megfogalmazására, Herder szép szavaira: »Az emberek a betűkre bízták mondáikat és elnémult a Múzsák hangja, akik, mint Mnémoszyné leányai, az emberi emlékezet kincsét idáig egyedül tartották fenn és élően terjesztették. A könyvek az eposz sírjává lettek.«⁴

De ha Marx általánosságban tartott célzását Herderre konkretizáljuk, ezt nem azért tesszük, hogy csupán előzményeivel egyébként természetes összefüggését állapítsuk meg ebben a vonatkozásban is. Észre kell vennünk mindjárt a minőségi különbséget Herder és az ő kijelentését különbözőképpen variáló epigonok romantikus álláspontja és Marx szigorúan tudományos történeti felfogása között. És ez nem is csak abban a marxi alapvetésben mutatkozik meg, amely itt az anyagi termelés egy meghatározott fokához köti az eposz kialakulásának a lehetőségét, s nem is csupán abban, hogy a művészeti termelésen belül is az általánosabb megfogalmazás, mely a művészeti termelést mint olyant nem pusztán az írás használatával hozza kapcsolatba, mindenesetre szélesebb alapot ad a tudományos kutatásnak, hiszen »a művészeti termelésnek mint olyannak« s a klasszikus eposz ettől elvileg különböző életfeltételeinek a visz-

³История греческой литературы, I. 1946. 67. I.

⁴Herder: *Homer ein Günstling der Zeit.* (1795.) Herders Sämtliche Werke, herausgegeben von B. Suphan, XVIII. 1883. 425. I.

gálatára ösztönöz. A klasszikus eposz kialakulásának és egyben a görög irodalom kezdeteinek valóban dialektikus kidolgozásához vezet el minket, ha következetesen alkalmazzuk Marx még nem eléggé kiaknázott útmutatását: az eposz a maga klasszikus formájában nem hozható létre, mihelyt a művészeti termelés mint olyan megkezdődik. Viszont a homérosi eposz kialakulásával éppen a művészeti termelés mint olyan kezdődik el: a folyékony halmazállapotú száj-hagyományból — már akár írásbafoglaltan, akár a nélkül, a nagyarányú zárt kompozíció kötelező és megkötő erejénél fogva — kiválik az alkotás, a maga megbonthatatlan és példamutató klasszicitásával. A művészeti termelés fejlettebb fokához az irodalomban természetesen az írás is hozzátartozik, de az írásnál is jobban határozza meg és választja el az epikus költészet eredeti életfeltételeitől az alkotás véglegességének a tudata, melyet utánozni lehet és bizonyos értelemben követni kell is, de amelyet új meg új aktualizálása — már akár olvasás, akár élő szó útján történik — meg nem változtathat többé. A szóbeli hagyomány kötetlen spontaneitásával szemben fellép az irodalmi hagyomány a maga szigorúbb kánonszerűségével. A homérosi eposzok tehát pusztán létrejöttükkel a saját létrejöttük feltételeit semmisítették meg: a költészet nem velük kezdődik, de velük lép fel a mű, s ez az elsőség egy kultúrán belül többé meg nem ismételtető. Nem ismételtető meg akkor sem, ha a költészet szóbeli hagyománya még folytatódik is: az irodalom funkciójának kialakulásával, — a költészet területén a művészeti termelésnek mint olyannak a megindulásával — egyidejűleg a költészet szóbeli hagyománya is funkciót cserél. S az irodalom belül Homéros elsősorban éppen azért nem utánozható, mert az irodalmi hagyomány, amelyet ő teremt, a homérosi eposzok utánzását teszi kötelezővé.

Aligha értelmezhetők másként Marx szavai, mikor az eposzok »világviszonylatban korszakot alkotó klasszikus alakjáról« beszél s egyben megállapítja, hogy azok a feltételek, amelyek között létrejöttek és létrejöhetnek, »soha vissza nem térhetnek.« A korszak, amelyet megnyitnak, minőségileg különbözik a korszaktól, amely létrejöttük feltételeit biztosította: »a művészeti termelés mint olyan« kezdődik el velük és általuk. És ez a felismerés a következő feladatokat tűzi ki eléink:

1. Konkrétan leírni a művészeti fejlődésnek azt a fejletlen fokát, amelyen a homérosi eposz kialakulhatott;
2. feltárni a homérosi költészetben azokat a tényezőket, amelyek a művészeti fejlődés e fejletlen fokára vallanak;
3. megállapítani a társadalmi fejlődésben azt a határvonalat, amelyen a homérosi eposzok szükségképen elkülönülnek a művészeti fejlődés kezdetlegesebb fokához tapadó előzményeiktől;
4. meghatározni azt a »világviszonylatban korszakot alkotó« jelentőséget, mellyel a művészeti fejlődés fejlettebb fokán kialakult homérosi eposzok a költészetben belül »a művészeti termelést mint olyant« valójában megindították;

5. értelmezni azt a kettősséget, mely irodalom és népköltészet között »a művészeti termelésnek mint olyannak« a megindulásával lép fel.

Az utolsó két feladat valójában a görög irodalom egész fejlődését, e fejlődésben a homérosi hagyomány szerepét, sőt bizonyos mértékig az európai irodalmaknak a görög irodalomhoz és saját népi hagyományaikhoz való viszonyát is magában foglalja, s így ezúttal legfeljebb kipillantani tudunk rá. Az itt harmadiknak jelzett feladat megközelítésére *Homérosi kompozíció* c. tanulmányomban tettem kísérletet, a rabszolgatársadalom kialakulását tudatosító személyes költő szerepét vizsgálva különösen az Ilias kompozíciójában.⁵ Amire ezúttal vállalkozhatunk, alig lehet több, mint a homérosi eposz és a költői szájhagyomány viszonyának vizsgálata; kérdés, melyre már csak a továbbiak adnak feleletet, hogy ez egyben irodalom és népköltészet viszonyának a vizsgálatát is jelenti-e?

Minthogy nálunk a népköltészet fogalmának általánosabb problématikája éppen a Homéros-kutatáson belül merült fel a legélesebben, talán félreértéseket előzünk meg, ha ebben már ezen a ponton állástfoglalunk. Marót Károly helyesen látja meg Hans Naumann »Gesunkenes Kulturgut« elméletének velejében reakciós jellegét, de maga is elégedetlenül a romantikus népköltészet-felfogással a népköltészet és műköltészet különbségeit a »közköltészet« fogalmában igyekszik feloldani.⁶ Azt szívesen elismerjük, hogy a »műköltészet« kifejezést pejoratív melléközöngéje alkalmatlanná teszi arra, hogy bármilyen »igazi« költészet megjelölésére használjuk. Legfeljebb azt tegyük még hozzá, hogy a XVIII. század második és a XIX. század első felében, amikor »népköltészet« és »műköltészet« megkülönböztetése kialakult, a költészet könyvben megjelenő formáját valóban másodrendűnek vagy legalább is másodlagosnak érezték a »népköltészet« iskolás hagyománytól meg nem zavart tősgyökeres eredetiségével szemben — még a német »Kunstichtung« szóban is ott lappang a »künstlich« szónak az »Originalgenie«-vel szembehelyezett mellékértelme. Herdernek Homéros többek között azt is köszönheti, hogy mikor az irodalomra alkalmazta Rousseau »Vissza a természethez!« jelszavát, Homérosban az európai kultúra olyan történeti hagyományára utalt, aki egyben a »természetes költő« vagy »népköltő« legtökéletesebb mintaképének számíthatott. De ha valóban arra az eredményre jutunk is, hogy Homérosszal kapcsolatban »népköltészet« és »irodalom« megkülönböztetésének nincsen jogosultsága, ez valóban a megkülönböztetés feladására kényszerít-e általában, s nem csupán a homérosi eposzok Marx által hangsúlyozott különleges történeti helyzetének az elismerésére?

⁵ *Homérosi kompozíció*. A M. T. Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1951. 281—305. 1.

⁶ Marót Károly több idevágó dolgozata közül v. ö. különösen: *Népköltészet és műköltészet*. Puszták Népe, 1947. 13—18. 1. *Homeros*, 1948. 79—103. 1. Mindenesetre a népköltészet sajátosságát más alkalommal legalább »továbbélése módjában« elismeri: *A népköltészet elmélete és magyar problémái*, 1949. 10. 1.

A népköltészetnek mai katuránkban elfoglalt helyét illetően kielégítő az az egyszerű és világos definíció, amelyet — Gorkijjal egyetértésben — a szovjet néprajz egyik vezető egyénisége, J. M. Szokolov nyújt : a folklór »a széles népi tömegek szájhagyománybeli költői alkotása.« Ez a meghatározás megkülönbözteti ugyan a népköltészetet az irodalomtól, de nem választja el tőle mereven : »Ha az 'irodalom' kifejezést nem használjuk betűszerinti értelemben (írásbeliség), hanem tágabban, azaz nem csak az írott művészi alkotást értjük alatta, hanem a szóbeli művészetet általában, akkor a folklór — különleges része az irodalomnak, és a folklorisztika az irodalomtudomány része.«⁷

Szóbeliség és írásbeliség — a népköltészet és a költészet irodalomban megjelenő formája között a legszembeütőbb különbség, mely a további megkülönböztető jegyek egy részének a magyarázatát már magában hordozza. A hagyományozásnak a szóbeliséggel járó lazább és az írásbeliséggel járó kötöttebb módja mindenesetre hozzájárul a népköltészet viszonylag nagyobb változékonyságához és a szoros értelemben vett irodalmi alkotás viszonylag változatlanabb szövegállapotához. De ha a népköltészet u. n. variánsaiban nemcsak a változások tényét, hanem a változtatások irányát is megfigyeljük, arra kell következtetnünk, hogy itt többről van szó, mint pusztán szóbeliség és írásbeliség ellentétéről. Valóban egyike a legjellemzőbb példának az, amelyet Ortutay Gyula is idéz, Petőfi *Hegyen ülök* c. versének a nép száján továbbfejlődött változata.⁸ A költemény túlságosan személyes jellegű első strófái elmaradnak, s az utolsó strófa is egészen a népdal nyelvéhez és formájához idomul. Petőfinél :

*Szeretném, ha vadja lennék erdőben,
Még inkább : ha tűzvész lenne belőlem ;
Elégetném ezt az egész világot,
Mely engemet mindörökké csak bántott.*

Sebestyén Gyula a századforduló táján így jegyezte le egy baranyamegyei faluban :

*De szeretnék —
De szeretnék ja lenni az erdőben,
Ha valaki tüzet rakna belőlem ;
Felgyujtanám ezt a cudar világot,
Közepéből —
Két szélből szakajtanék virágot,⁹*

»A népdalnak, mint minden népi alkotásnak, középponti vonása bizonyos személytelenség, névtelenség : általános jelleg« — mondja helyesen Ortutay. Azt hiszem azonban, ennél tovább is mehetünk egy lépéssel. Hangsúlyozni kell mindenesetre, hogy Marót Károly felfogásával is egyetértek annyiban, hogy minden költői alkotás létrejöttében számolni kell a közösség elé javaslattal

⁷ J. M. Szokolov : Русский фольклор, 1941. 6. 1.

⁸ Ortutay Gyula : *Kis magyar néprajz*, é. n. 15—16. 1. és *A magyar népköltészet*, A magyar nép, szerkesztette Bartucz Lajos, 1943. 262—263. 1.

⁹ *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, VIII. kötet, 1906. 361. 1.

lépő egyéniséggel és a közösséggel, amely ezt a javaslatot elfogadja vagy nem fogadja el. Elfogadja, ha a javaslat igazi költészet, azaz azt fejezi ki, ami a közösségben él, bár akárki kifejezni nem tudta volna, de mindenesetre, amikor az alkotásban kifejezve találkozik vele, a közösség minden egyes tagja úgy fogadhatja, hogy ez az, amit neki is el kellett volna mondania, ha meglették volna hozzá az eszközei, éppen azok az eszközök, amelyek a költői tehetségnek a lényegét teszik. Mindennemű igazi költészet tehát egy közösséghez és egy közösség nevében szól, minden alapvetően új megfogalmazás viszont egy egyéniség alkotóerejéhez is kötve van, az egyéniség alkotóerejének azonban egyik legfontosabb határozómánya éppen a közösséggel való azonosulás, a társadalmi tudatot meghatározó valóságra való reagálás érzékenysége. Ám csupán a szóbeli hagyományozás lazább feltételei magyarázzák-e, hogy a népdalok, népballadák, népmesék stb. szerzőit általában a névtelenség homálya takarja, vagy másfelől, megszűnt-e népdal lenni a baranyamegyei »De szeretnék . . .« kezdetű dal, ha megtudtuk, hogy forrása Petőfi egy költeménye? Azt hisszük, az egyikről époly kevésbé lehet szó, mint a másikról. De arról annál inkább, hogy ha Petőfi egy költeménye a nép ajkára kerül, akkor ugyanazoknak a törvényszerűségeknek van alávetve, mint amelyek akár egy írástudatlan pásztor vagy sok földet bejárt, erős képzeletű kiszolgált katona költői javaslatát alakították tovább a szóbeli hagyományozás sodrában. És ezekben a törvényszerűségekben a népköltészet és az irodalom alapvető különbsége jut kifejezésre, amit elsősorban úgy határozhatunk meg, hogy a népköltészetben túlyomó, bár nem kizárólagos, a közösség, az irodalomban szembetünőbb, bár nem kizárólagos, az egyéniség szerepe az alkotásban.

A következő megkülönböztető jegy már ebből következik: a népköltészetben erősebb a hagyomány megkötő, az irodalomban erősebb az újság kezdeményező ereje. A népköltészetben minden aktualizálás elvben új változatot teremt, de ez valójában konzervatív újítás, amennyiben a közösség, amely elfogadja a javaslatot, úgy szól bele az alkotásba, hogy a szóbeli hagyományozás önkéntelenségével elsősorban a hagyományos formarendszer által megkívánt korrekciókat hajtja végre rajta. Az irodalom személyes költője mint tudatos újító lép fel: nemcsak Ady kér Dévénynél »új idők új dalai« számára bebocsátást, hanem Horatius is »carmina non prius audita« — idáig nem hallott énekeket — ígér, sőt a költészetben a vallásos hagyomány megkötő erejével szemben is érvényesíti a zsoltáros az újság igényét, amikor ily szavakkal áll közönsége elé: »ÉnekeljeteK Jahvénak új éneket !« (Psalm. XCVI. 1.) Természetes viszont, hogy egyetlen újító sem szakít minden hagyománnyal, az újításnak még a legmerészebb formabontó kísérleteknél is mértéket szab mindenekelőtt nyelvi tekintetben az a határ, amelyen belül a költő még megértésre számíthat. S igaz az is, hogy a közönség a legszemélyesebb költészet kialakulásába is beleszól, ha nem is mindig olyan nyílt formában, mint pl. már az ókorban is, amikor kritikájával Euripidest »Hippolytos«-a átdolgozására

kényszerítette. Mégis, a »művészeti termelés mint olyan« elvileg tiszteletben tartja az alkotó tulajdonjogát, ami nemcsak a névhez kötött hagyományozásban érvényesül, hanem abban is, hogy a mű értelmezését az alkotó életére való vonatkoztatástól elszakíthatatlannak érzi, s mindenekelőtt, hogy az alkotó szándéka szerint végleges formát öltő művet minden illetéktelen beavatkozással szemben védelembe veszi. Védelembe veszi szélső esetben még magával az alkotóval szemben is, amikor pl. a modern költőt megrójjá a kritikusok egy része azért, hogy verskötete új kiadásában lényeges módosításokat hajt végre. Ez természetesen már éppen a közönség szempontját érvényesítő kritika illetéktelen beavatkozása a költővel szemben, hiszen nem lehet megvonni a költőtől a jogot, hogy fejlődése eredményeit egész életműve számára értékesítse.¹⁰ De az irodalom közönségének ebben a konzervativizmusában kétségkívül az alkotó pillanat ujságának a védelme jelentkezett: úgy akarja megőrizni a művet, ahogyan egyszer már birtokbavette, s nem utolsó sorban úgy, ahogy az élménynek az első formát megadó ihlet a maga hitelesítő pecsétjét ráütötte. Más kérdés, hogy ebbe az álláspontba az ihlet romantikus értelmezése is belejátszik; a költői alkotás ösztönös és tudatos elemeinek vizsgálatába ezuttal nem bocsátkozhatunk. Ami számunkra itt fontos, csupán a költő személyességének és a mű érinthetlenségének »a művészeti termelésben mint olyanban« jelentkező szerepe. Az írásbafoglalás valóban ennek legáltalánosabb biztosítója, de kezdetlegesebb fokon ezt más eszközök is helyettesíthetik vagy alátámszthatják, így pl. az akrosztichon, amely a versfőkben megadott szöveggel vagy az ábécé betűivel védi a művet sorok vagy strófák lekopásától, s esetleg már a szerző nevét is magábanrejt. Nem véletlenül lép előtérbe ez a módszer olyan korokban, mint pl. a magyar XVI. és XVII. század, amikor deákos műveltségű költők is elsősorban az élőszóra bízzák énekeik elterjedését.

De a szájhagyományon belül is a rögtönzésnek határt szabnak bizonyos formai sajátságok, ritmikai egységek, strófaéplet, ismétlődő sorok, szerkezeti sajátságok, mint pl. a népmese hármastagozódása, amelyek egyfelől az emlékezetet támogatják, másfelől legalább is a keretek feltétlen kitöltésére köteleznek.

Népköltészet és irodalom elhatárolásánál még egy szempontra kell ügyelnünk, s ez a költészet viszonya az alkalmossághoz. »Minden költeményem alkalmi költemény« — mondta Goethe Eckermannnak, s hogy mit ért ezalatt, ki is fejté mindjárt: valamennyi a valóság ösztönzésére jött létre, abban bírja alapját és talaját. »A világ olyan nagy és gazdag és az élet olyan változatos, hogy az alkalom a költeményre soha sem fog hiányozni. De valamennyinek alkalmi költeménynek kell lennie, azaz a valóságnak kell az okot és az anyagot szolgáltatnia hozzá.«¹¹ A személyes költészet az irodalomban ilyen értelemben van az alkalomhoz kötve, amely létrejöttét meghatározta, hogy ha egyszer

¹⁰ V. ö. pl. nálunk Füst Milán öngazoló bevezetését válogatott és részben javított verseinek 1934-ben megjelent kiadása elé, újra lenyomva: *Szellemek utcája*, 1948. 5—6. l.

¹¹ J. P. Eckermann: *Gespräche mit Goethe*. 1823. szept. 18.

meghatározott időben és körülmények között már formát öltött, elvben bárhol és bármikor változatlanul felidézhető legyen. A népköltészetnek éppen azok a legjellegzetesebb típusai, amelyek határozott alkalomhoz kötve idézhetők fel csupán, bár ez a felidézés sokszor igen ősi formákat igen csekély módosulásokkal aktualizál. Összehasonlító vizsgálatok igazolják, hogy a népköltészetnek éppen a legősibb megjelenési formái azok, amelyeknek a felidőzését szigorú szabályok kötik a termelő tevékenységnek, illetőleg a természet változásainak és az emberi élet szakaszainak meghatározott alkalmaihoz. A személyes költészet tehát az alkalomszerűségben születik, de attól független a további élete, a népköltészetben az alkalom aktualizál az adott alkalomtól függetlenül létrejött formulákat. Vörösmarty pl. életrajzilag pontosan megjelölhető alkalomra írta *Kis gyermek halálára* c. elégiáját: tanítványai testvérének korai halála váltotta ki belőle a költői megilletődést. De ezt a költeményt »a művészeti termelés« fejelet viszonyai között akkor idézhetjük fel, és akkor lehetünk részesei magunk is a költemény alkalmát szolgáltató megilletődésnek, amikor akarjuk. A népköltészet sirató versei jobbára csak kitöltik az ősi keretet az éppen aktuális haláleset személyes adataival, de eléneklésükre nem kerülhet sor máskor, csak amikor valóban halott van a háznál: a néprajzi gyűjtőnek nem egyszer kell szembeszállnia a hiedelemmel is, hogy való alkalom nélküli felidézése veszedelemmel járhat.¹² A népköltészet szerves helye szerint mélyen gyökerezik a népszokásban, a költészet viszonylagos függetlenedése a népszokásoktól már egy lépés »a művészeti termelés mint olyan« felé.

Ha az orális költészetben Homéros előzményeit keressük fel, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy ezek az előzmények az osztálytársadalmak kialakulása előtti időkbe nyúlnak vissza — a homerosi eposzt és az egész mitológiát Engels joggal számítja ahhoz az örökséghez, amelyet a görögök a barbárságból vittek át a civilizációba.¹³ Ennélfogva a népköltészet osztálymeghatározottságának a kérdését még nem időszerű itt felvetnünk. A közösség, a hagyomány és az alkalomhoz kötöttség ismérvei azonban a Homéros háttérében álló szóbeli hagyomány megítéléséhez is fontos szempontokat szolgáltatnak.

De felmerül rögtön a súlyos módszertani kérdés, amely elől semmiesetre sem zárkozhatunk el: ha a homerosi eposzok a görög műveltség legkorábbi írásbafoglalt emlékei, a görög költészet legrégebbi ránkmaradt emlékei, honnét

¹² A sirató énekek gyűjtésének különleges nehézségére Kodály Zoltán is figyelmeztet: *A magyarság néprajza*, IV. kötet, 41. l. Egészen egyedülálló a francia Marcellus konstantinápolyi megfigyelése az új-görög népköltészet köréből: dajkadal helyett énekelt sirató, ú.n. myrologion. V. ö. O. Böckel: *Psychologie der Volksdichtung*. 1913. 116. l. Minednesetre az új-görög népköltészetben általában feltűnő a sirató-ének viszonylagos függetlenedése a halottsiratótól és más műfajokkal való keveredése; mezei munka közben képzelt esetekre is énekelnek myrologiont. V. ö. B. Schmidt: *Totengebrauche und Gräberkultus im heutigen griechenland*. Archiv für Religionswissenschaft, 1926, 299. l. A myrologion függetlenedését az alkalomtól nyilván megkönnyíti rokonsága az általánosabb jellegű Charos-énekekkel, I. M. Joanidu: *Untersuchungen zur Form der neugriechischen Klagelieder*. 1938. 64. l. V. ö. még Moravcsik Gyula: *Il Caronte bizantino*. Studi bizantini e neoellenici, 1930. 47—68. l.

¹³ Marx — Engels: *Válogatott művek*, Szikra kiadás, 1949. II. 186. l.

vegyük a forrásokat, amelyekből az előzmények felől hitelt érdemlően tájékozódhatnánk? Tervszerű néprajzi gyűjtésről természetesen az ókorban szó sem lehetett, s bár számos olyan feljegyzésünk van, amely kifejezetten a szájhagyomány alapján tudós érdeklődéssel rögzített kisebb-nagyobb terjedelmű népköltési szövegeket és szövegrészleteket közöl, ezek a feljegyzések is a rab-szolgatartó társadalom fejlett korszakaiból, sőt részben már felbomlása idejéről valók s így azonosításuk a Homéros-előtti orális hagyományokkal minden további nélkül nem volna megnyugtató. Ha pedig a homerosi költészet előzményeit pusztán a vadság, vagy a barbárság alsóbb fokain élő ú. n. primitiviek költői jellegű tevékenységével, vagy éppen a mai, illetőleg a kapitalista korszakbeli parasztság sokoldalúan felgyűjtött népköltészete alapján iparkodnánk rekonstruálni, a »petitio principii« logikai hibája a legdurvább formában fenyegetne. S a költészet őskorára vonatkozó görög mondai hagyományok — mint pl. egy Linos vagy egy Hymenaios mítosza — is csak akkor bírnak problémánk szempontjából valóban forrásértékkel, ha azoknak a költői alapformáknak a fellépését, amelyekre nézve vallomást tesznek, időrendileg is, legalább a homerosi költészethez viszonyítva, meg tudjuk határozni.

Valóban, kiindulópontunk nem lehet egyéb, mint maga a homerosi költészet, s a homerosi realizmusnak az az igénye, hogy gazdag részletvonásokkal kidolgozott teljes világképet adjon. Ha nem is megyünk el ennek a realizmusnak az értékelésében odáig, hogy ami ebből a világképből hiányzik, azt »argumentum ex silentio« alapján a homerosi világból is hiányzónak minősítsük — mint az gyakran történik —, de e világkép pozitív adatai mindenesetre szilárd tájékozódási pontokat nyújtanak a Homéros rendelkezésére álló feltételekre nézve. Akár a primitív költészet, akár a népköltészet, sőt az ősköltészetre vonatkozó görög mondák és a későbbi szájhagyományokra vonatkozó feljegyzések is csak akkor lesznek itt felhasználhatók, ha a bennük esetleg teljesebben megjelenő alakzatok szerves összefüggése a homerosi utalásokkal igazolható. Természetesen, ebben az összefüggésben ugyanúgy, mint minden más történeti vizsgálatnál, jó, ha szem előtt tartjuk Szergejev görög történetének józan figyelmeztetését: ezek »mindenekelőtt költői alkotások, amelyekben sok évszázad van egy síkra vetítve« s az archaizálás szándéka is nem egy esetben kézzelfogható.¹⁴ Mégis, azok az összefüggések, amelyek keretén belül Homéros a költészet egy-egy megjelenésére utal, eligazíthatnak abban a tekintetben, hogy maga Homéros milyen körülmények között és a fejlődés milyen fokán ismerkedhetett meg a költészettel, amelyet továbbfejleszteni történeti feladata volt.

Achilleus pajzsának a leírása az *Ilias* XVIII. énekében egyenesen avval az igénnyel lép fel, hogy koncentrált képet adjon az egész világról, a természet-ről, és az emberi világról is úgy, ahogyan a költő a hőskor társadalmát elkép-

¹⁴ V. Sz. Szergejev: *Az ókori Görögország története*, magyar kiadás, 1951. 75. l.

zelte. Mindjárt látni fogjuk, hogy Homéros a költészet bonyolultabb formáiról is számot ad egyebütt, de a költészetnek azok az elemi megnyilvánulásai, amelyek Achilleus pajzsán az életben elfoglalt szerves helyük keretei között jelentkeznek, annyira konkrétak s ráadásul későbbi életük is olyan sokoldalról dokumentált, hogy semmiképen nem tekinthetők merőben elképzelt konstrukciónak; mint Homéros tapasztalati világának tényezőivel számolhatunk velük. Itt említi Homéros a hymenaiost és a linost, a nászdalt és a szőlőtaposók énekét: mindkettőt utóbb az aetiologiai monda különböző változatokban egy-egy isteni kezdeményezőhöz, Hymenaioshoz, valamelyik Múza fiához, illetőleg Linoszhoz, Apollón isten és egy argosi királyleány, vagy Urania múza fiához fűzi. Mindkettő, a hagyományos szokásrendbe ágyazottan, nyomonkísérhető a görög történelem következő századaiban is és párhuzamaik a legkülönbözőbb népköltési gyűjteményekből közismertek. A linosról legfeljebb annyit kell megjegyezni, hogy utóbb a sirató ének, a *thrénos* egy válfajának tekintették, nyilván mint szüreti ének is egyben elsíratása volt a szőlő-istennek, amikor vére a bortaposók lába alatt elfolyik. De Homérosnál még munkadal-jellege is világos: miközben a fiú élesszavú phorminxán játszik és gyöngéd hangon a szép linost énekli hozzá, a szüzek és ifjak, akik az imént kosarakban vitték a szőlőt, vele egyidejűleg (*ἀμαρτῆ*) énekszóval és artikulálatlanabb rikoitozással (*ἰωγμῶ*) szőlőtaposás közben lábukkal szökelve követték. A linos munkadal-jellegét az sem érintené, ha a *ρήσσοιτες* szót, mint általában szokták, még nem a szőlőtaposás mozzanatára, hanem a szőlővivők tánclejtés-szerű lábdobogására értenők: énekek és munkamozdulatnak a *ἀμαρτῆ* szóval kifejezett egyidejűsége a lényeges. Mozdulat és ének egyidejűségében jelenik meg Achilleus pajzsán a táncdal is, amelyet már — szemben a nász, illetőleg a szüret alkalmától elválaszthatatlan alapformákkal — hivatásos énekes (*θεῖος αἰοιδός*) dalol. Ennek megfelelően az aoidos énekli a táncdalt az Odysseia VIII. énekében, a phaiákok táncterén is, ahol a táncdal szövegét is megkapjuk, a mitológiai dalnak a megaronban elhangzókkal szemben szabadosabb hangú változatában. Két ízben találjuk meg Homérosnál a paiéont, mint kifejezetten istenhez intézett, vallásos háladalt. (II. I. 473. és XXII. 391.)

Különös figyelembe kell részesítenünk a Homéros által megismerhető költői alapformák közül a sirató éneket, a thrénost, mint látni fogjuk, többféle tanulság kedvéért is. Homéros maga nagy gonddal részletezi a körülményeket, amelyek között a thrénos elhangzik s ezek a körülmények a sirató ének ma is sokfelé megfigyelhető körülményeivel mutatnak megegyezést, akárcsak a sirató ének váza maga, mert itt csak az ének vázáról, szkémájáról lehet beszélni, amelyet aktualizálásának minden alkalma újratölt az alkalomhoz mért tartalommal.¹⁵ Homéros a siratás teljes szertartását két változatban adja elő,

¹⁵ V. ö. K. Ranke: *Indogermanische Totenverehrung*, I. (FF Communications No 140.) 1951. 98. l. Rögtönzés és hagyomány viszonyát az új görög sirató énekben I. B. Schmidt i. h. 299. l.

éspedig — ami félreérthetetlenül utal a sirató-ének szerves helyére az epikus hagyományban — az *Ilias*ban a legnagyobb trójai hős, Hektór halálával kapcsolatban, az *Odysseiában* a legnagyobb görög hős, Achilleus halálára visszaemlékezve. Achilleus temetésére (Od. XXIV. 43—94.) anyja, Thetis jön fel a tengerből, s vele együtt Néreus leányai, akik, miközben temetésre öltöztetik a hőst, keservesen sírnak; a thrénost a kilenc Múzsá mondja (τρῳηεον) szép hangon, párbeszédes formában (ἀμειβόμεναι). A Múzsák a mitológiai szereposztásban nyilvánvalóan azoknak a siratóasszonyoknak a helyét töltik be, akik a mítosz földi mintájában, a Homéros-kori valóságban is a közvetlen hozzátartozók helyett és nevében mondhatták el a sirató-éneket; ^{15a}a modern néprajzban külön siratóasszonyok alkalmazásának megokolására avval a babonával találkozunk többnyire, hogy a közvetlen hozzátartozók könnyei megzavarnák a halott nyugalmát, »égetik a halottasruhát.«¹⁶

Az *Ilias*ban (XXIV. 720—776.) a halottsiratás közvetlenebb típusával találkozunk: az elesett hős felesége, anyja és egy nőrokona lépnek a holttesthez siratóénekükkel. Hivatásos énekesek — aidosok — itt is jelen vannak, de úgy látszik, csak azért, hogy a nők halottsiratását intonálják (τρῳων ἑξάρχους), s esetleg a hangszeres kíséretet adják meg hozzá, mint ahogyan a földi valóság olimposzi tükrözésében (Il. I. 604.) maga Apollón a Múzsák asztali énekéhez.¹⁷ A halottsirató asszonyok sorrendje, mint Hektór és Andromaché egész viszonya, a patriarchális családot a fejlettség magas fokán mutatja már: a feleség az anyát is megelőzi, az özvegy vesztesége is felülmulja a fiát sirató anyáét, aminthogy a búcsúzó Hektór is elmondhatta, hogy senki sorsáért, szüleiért és testvéreiért sem aggódik annyira, mint a halálával özvegyen maradó Andromachéért. (Il. VI. 450—455.) A halottsiratás asszonyi szerepét magát viszont a matriarchátus maradványának mutatja, hogy, ha nem is példátlan a férfiak megjelenése ebben a szerepben, de sokkal ritkább; sokatmondó adat, hogy a nyugat-afrikai fan-négereknél a párbeszédes sirató-ének a halott fia és anyai nagybátyja között osztja meg a szerepeket.¹⁸ A szabályt erősítő kivételre utal Sejn; Fehéroroszországban, mikor egy férfi énekelte a siratót, megjegyzték: »Akkurát úgy énekel, mint az asszonyok, jó hosszúra nyújtotta.« Szvencickij kérdés-kódására Ukrajnában azt a választ kapta, hogy »férfiemberhez nem illik a siratás, mert durva a hangja.«¹⁹ Már Bachofen hivatkozott Plutarchosra aki

^{15a} B. Schmidt i. h. 302. l. egy olyan új-görög siratót idéz Kephaloníából, amely egyenesen arra enged következtetni, hogy szokás — a Múzsák számával egyezően — kilenc siratóasszonyt állítani a ravatal mellé.

¹⁶ E. Mahler: *Die russische Totenklage*. 1936. 86. l. A szülők már Platon szerint akkor teszik a legnagyobb jót halott gyermekeikkel, ha nem siratják őket. Menexenos, 248B. V. ö: E. Rohde *Psyche*. 1898. I. 223. l.

¹⁷ Erről részletesebben l. görög irodalomtörténeti vázlatomban: *A világirodalom története*, szerkesztette Zolnai Béla, I. 1944. 148. l.

¹⁸ R. P. Trilles: *Les pygmées de la forêt équatoriale*, 1932. 424. l.

¹⁹ Mindkét adatot l. Mahler i. m. 52 — 53. l.

szerint »a lykiaiak törvényhozója elrendelte polgártársainak, hogy ha gyászolnak, női ruhát öltve gyászoljanak.« (Cons. ad Apollonium 22.) Servius (ad Aen. IX. 486.) szerint a gyász csak az anyára és a nőverre tartozik. Heraklidés (fr. 9.) szerint Keos szigetén a férfiak nem gyászolnak, csak az anyák.²⁰ A régi magyar népszokás szerint az egyházi szertartásnak a halottasháznál lejátszódó szakasza után a kántor első személyben, a halott nevében sorra búcsúzik a hozzátartozóktól. Akiknek a nevét említi, azok a koporsóhoz lépnek, de a férfiak szótlanul, míg az asszonyok ritmikus sorokban, élénk taglejtéssel kísérve mondják el személyes vonatkozásokkal teli siratójukat.²¹ Többek között egy orosz néprajzi leírás — Sejn egyik munkatársáé — párhuzamot szolgáltat ahhoz is, amint egymásután lépnek fel sirató énekükkel a nők Hektór holtteste mellett : »A szoba, ahol a holttest fel volt ravatalozva, tele volt parasztokkal, akik eljöttek, hogy búcsút vegyenek. Egyszer csak felemelkedett egy tizennyolcéves leány, megcsókolta a halott asszony kezét és el-elcsukló hangon kezdte elbeszélni, hogy milyen jó és nemeslelkű volt a halott . . . Ez nem volt egyszerű panasz, hanem egész temetési beszéd, költői képekben, elcsukló hangon. A siratónő még be sem fejezte panaszát, amikor egy második leány lépett a halotthoz és ugyanígy elcsukló hangon zendítette fel sirató-énekét, az előzőhöz hasonlóan, de egészen más kifejezésekkel és képekkel.«²² A baranyamegyei Hegyhát vidékéről a századforduló táján leírt temetésen a férfi rokonok távolabb, a nők közvetlenül a koporsó mellett helyezkedtek el, s ez utóbbiak egyenként a koporsót átölelve mondták el sirató-éneküket, mely a halottnak és a halottsiratónak egymáshoz való viszonyán kívül a haláletet körülményeit is színezte : szegény napszámos embert ásás közben beomlott föld temetett maga alá. A kántor búcsúztatója ilyen sorrendben szólította meg a halott nevében a hozzátartozókat : feleség, gyermek, anya, testvérek, sógorság és a távolabbi rokonság, de ezúttal a megszólítottak már csak némán léptek a koporsóhoz és szentelt vizet hintettek rá.²³ A siratóasszonyok éneke a halott megmosdatását és legszebb ruháiba öltöztetését közvetlenül követi pl. a bulgár népszokás szerint, akárcsak az *Odysszeiában*.²⁴

De Homéros nemcsak a halottsiratás lefolyásáról számol be, hanem a Hektórt sirató három asszony ajkára szabályos thrénost is ad s ezek a thrénosok szorosan símulnak az élő folklorból ismert siratók szerkezetéhez. A thrénost az aoidosok kezdik, s a jelenlevő asszonyok zokogása mint kórus felel erre, akkor válik ki elsőnek az asszonyok közül Andromaché, hogy miután ő is befejezte thrénosát, az ő szavaira is »rázokogjon« az asszonyok kórusa, amelynek élére

²⁰ J. J. Bachofen : *Das Mutterrecht*. 1861. 27. l.

²¹ *A Magyarországi Néprajza*, IV. 304. l.

²² Mahler i. m. 84. l.

²³ Albert István : *Halotti szokások a baranyai Hegyhát vidékén*. Ethnographia, 1901. 25 — 32. l.

²⁴ Strausz Adolf : *Bulgár néphit*. 1897. 365. l. és *Die Bulgaren*. 1898. 427. l.

ezután Hekabé, majd Helené áll a maga thrénosával. A bulgár sirató-énekekben külön verses formulával adja át a szót a lelépő a soronkövetkezőnek, a Cepenkov által lejegyzett siratásban a leányát gyászoló anya nővérének.²⁵ A halottsirató karszerű felépítése Hektór siratásához egészen hasonlóan figyelhető meg pl. az albánoknál; Böckel többször idézett könyve ezt Hahn nyomán így írja le: A sirató-ének akkor hangzik fel, miután az asszonyoknak a halál beálltát követő első jajveszékélése elcsitult. A sirató-éneket rokonok és szomszédasszonyok mondják; •solo-részletekből és kórusokból áll; férfiak nem vesznek részt benne. Egy hang kezdi, siratóénekebe megadott kézjelre vág bele a többi asszonyok kara, majd újra a solo veszi át a hangot, illetőleg solo és kar többszöri váltakozása után újabb kézjelre a solo-t is egy másik asszonyi hang veszi át, amelynek énekehez ismét a kar csatlakozik. A solo-hang némelykor a siratás szólamain túl a halott valóságos élettörténetét is belefoglalja az énekebe.²⁶

A halottsirató ének általában a hátramaradottnak a halotthoz való személyes viszonyán méri le a gyász súlyát, azon a pótolhatatlan hiányon, amelyet az ő életében hagy az eltávozott. Hekabé, az anya ugyan itt is anyai büszkeségét fejezi ki elsősorban; de mikor legkedvesebb fiának hősi halálát többi gyermeke sorsával hasonlítja össze, akiket rabszolgáknak adott el messze földre Achilleus, a saját elhagyatottságát, minden gyermekétől megfosztott anyai sorsát is érzékelteti. Helené azt a sógorát siratja el, aki őt mások gyöngédtelenségével szemben is mindig védelmébe vette: »... többé kedves a tágterű Tróján — senkise lesz hozzám, borzadva tekintenek énrám.« Andromaché a maga özvegyi sorsán keresztül az egész, Hektór halálával oltalom nélkül maradt várost siratja.

*Görbe hajón viszik el most már hamar asszonyainkat,
engem is ököztük; s te, fiacskám, vagy velem együtt
jössz és majd távol robotolsz iszonyú munkában,
szívtelen úr mellett szolgálva, vagy egylk acháj jog
mélybe taszítani nagy tornyokról szörnyű halálra...²⁷*

Így panasolja a magyar sirató ének is (Hajdúnánásról):

*Csillagok, csillagok, szípen ragyogjatok
Árvának özvegynek útát mutassatok,
Héj, mert az árvának nincsen pártfogója,
Az özvegy asszonnak nincs kaórmányozója...²⁸*

S ha figyelembe vesszük, hogy Andromaché már Hektórtól búcsúzva is felidézi beteljesüléshez közeledő özvegyi sorsa minden keserűségét s szinte már a sirató ének hangnemében búcsúzik férjétől, aki apja és anyja és testvére helyét is betölti, amíg él, — »hisz apám nincs már, sem anyám, a királynő« (II.

²⁵ U. o. 369. l., ill. 430. l. Így adják át egymásnak a szót az új-görög sirató-asszonyok is, v. ö. B. Schmidt i. h. 298. l.

²⁶ Böckel i. m. 118. l.

²⁷ II. XXIV. 774—775. 731—735. Devecseri fordítása.

²⁸ Kiss Eszter: *Sirató versek.* (Hajdúnánási gyűjtés.) Ethnographia-Népélet, 1928. 115. l.

VI. 413.) — akkor említést érdemel, hogy az özvegyi sirató ének egy fordulata a magyar nép körében is avval fokozza a gyász súlyát, hogy a férjét sirató asszony apját és anyját már előbb elvesztette s most, férje halála után szakadt rá a teljes és vigasztalan árvaság :

*Három út előttem,
Mékenn indújjak el?
Az egyikken megyek :
Apámat keresem,
A másikon térek :
Anyámat keresem,
Harmadikra megyek :
Páromat keresem.
De sehun se lelem,
Hej mert a setít sír
Elvette én túllem.²⁹*

A régi orosz sirató ének egyik legmegindítóbb példáját a 4. Novgorodi Krónika őrizte meg : Dmitrij Donszkoi fejedelmet siratja felesége, Jevdokija.³⁰ A sirató ének bevezető szavai is figyelemreméltóak : »Amint a fejedelemasszony holtan látta őt fekvőhelyén, keservesen kezdett sírni, tüzes könnyek fakadtak szeméből . . . kezével verte mellét . . . mint a fecske korán reggel csiripelve, mint édes szavú orgona hangja, így szólt . . .« A fecske hangját a sirató énekkel az antik hagyomány is azonosítja, fecskévé válik az Itysért gyászoló Prokné s Hésiodosszal (Erga kai hémerai 568) és más görög szerzőkkel egyetértésben Horatius is a fecske tavaszi csicsérgését sirató-éneknek értelmezi. (Carm. IV. 12), Plutarchos szerint a férjét, Osirist sirató Isis is fecskévé változik. (De Iside et Osiride 15.)³¹

Jevdokija siratójának főrészei : »Hogy halt meg az én dága szívem és hagyott itt egyedül özvegyen ! Miért nem haltam meg én előbb, mint te? Hogyan aludt ki a világosság az én szemeim előtt? hová mégy, életem kincse? Miért nem szólsz hozzám, a te feleségedhez, te csodálatos virág, miért hervadtál el idő előtt? A sokfűrtű szőlőtöke nem ad több gyümölcsöt az én szívemnek és édességet a lelkemnek . . . Én fényes fényességem, miért borított el a sötétség? Hatalmas hegy, miért omlottál össze? Miért nem pillantasz többé reám, én kedvesem, miért nem szólsz hozzám egy szót? Miért nem fordulsz meg fekvőhelyeden? hát elfelejtettél engemet? Miért nem nézel rám és gyermekeid seregére ? . . . Én fényes fényem, miért borított el a sötétség? Te hatalmas hegy, miért omlottál össze? . . . Kire hagysz engemet és a te gyermekeidet? . . . Mélyen elaludtál, hűséges uram, nem tudlak felébreszteni ! Milyen csatából tértél haza? Oly nagyon elfáradtál ! . . . Mi vagyok én most? Mi az én nevem? Özvegynek hívnak-e, magam sem tudom ! . . . Vagy hitves vagyok-e még? Ti öreg özvegyasszonyok, vigasztaljatok engem, ti fiatal özvegyasszonyok, sírjatak én velem, mert az özvegyi gyász keserűbb minden más emberénél ...«

²⁹ U. o.

³⁰ Mahler i. m. 22—24. l.

³¹ V. ö. még Th. Hopfner : *Plutarch über Isis und Osiris*. I. kötet, 1940. 53. l.

* Orosz népköltési gyűjteményben is felmerül a fecske-motivum, még hozzá határozott utalással a gyermekét sirató fecskére, akárcsak a Prokné-mitoszban :

*Nem, nem a fecske az, a villásfarkú,
amely most gyemekeit siratja,
én vagyok, a keservesen kesergő,
aki hitvesemért gyászolok . . .*³²

A parasztsors körülményeihez mérten ugyanúgy részletezi egy másik darab az özvegyen maradó fiatalasszony nehéz helyzetét, mint Andromaché, akire a rabszolganő szégyene vár :

*Nehéz nekem, a fiatal nőnek,
nélkülöd élni, én kedves párom!
Gonosz emberek a fiatal nőt
gyöttrik, gyalázzák, ahol találják.
Goromba szó ér — jakadok sírva.
Özvegyi élet — fedetlen fejjel
Özvegyi élet — védtelen házban
özvegyi élet — keserű élet,
gyökértelen sors : gyökere nincsen.*³³

Utaltam rá az imént, hogy már a csatába induló Hektórtól búcsúzó Andromaché szavaiba is a thrénos motivumai vegyülnek ; »s most, Hektór te vagy édesapám, te vagy édesanyám is, — és te a fivérem, viruló erejű deli férjem« mondja, akárcsak az a podoliai ukrán sirató, amelyben az özvegy így fordul halott férjéhez : »Én férjem, én anyácskám . . . hová mégy te mitőlünk?«³⁴ Még fokozottabban áll ez azokra a sorokra, amelyeket Hekabé, majd Andromaché még a várfalakon mondanak, amikor tudomást szereznek Hektór haláláról. Nem hiába használja Homéros is a sirató asszonyok kórusát feltételező szavakat ezen a helyen is Hekabével kapcsolatban : »trójai nők közt meg Hekabé így kezdte a sírást« (ἐξῆρχε γόοιο).³⁵ Andromaché első ájulásából magához térve így panaszkodik :

*Most te leszállsz Hádés házába, a földnek ölébe,
és itt hagysz engem keserű bánatba merülten
házaod ölében, özvegyiségben, s a fiúnk csecsemő még,
kit szültünk, nyomorultak, mert nem lesz neki, Hektór,
gyámolítója, hisz elvesztél : sem neked e gyermek.
S könnyes acháj harcokból hogyha meg is menekül majd,
mégis csak robot és siralom lesz része ezentúl,
Mert hisz a sors megfosztja barátaitól is az árvát :
mindig földresütött szemmel jár, könnyes az arca.
Apja barátaihoz jár el nyomorában a gyermek,*

³² Mahler i. m. 610. l.

³³ U. o.

³⁴ U. o. 614. l.

³⁵ II. XXII. 430. l. Hekabének ahhoz a mozdulatához, hogy fátylát eldobva és haját tépve kezdett a jajveszékélésbe fiáért (II. XXII. 406. l.), ugyancsak idézhetők néprajzi párhuzamok, ilyen egy bakui adat 1830-ból : az asszonyok a halottas szobába gyűlnek, fátyluakat ledobják és fonott hajukat irtózatossal jajveszékélés közben tépdetik. Böckel i. m. 120. l. Kibontott hajjal és fejzevaló nélkül járnak el funkciójukban az új-görög siratóasszonyok is, v. ö. pl. M. Joannidu i. m. 15. l.

és ennek köpenyét, meghúzza amannak az ingét,
és aki megkönyörül, poharát kissé odanyújtja,
s éri a nedv a fiú ajkát, de nem éri az inyét.
S tán kinek apja is él, elkergeti őt az ebédől,
megveri öklével, támadja goromba szavával:
Eltakarodj, az apád miközöttünk nem lakomázik!³⁶

Egy vitebszki bjelorusz parasztasszony férjét siratva így ecsetelte a mult században árván maradt gyermekei sorsát: »Én galambocskám, kire hagysz engem kis gyermekeiddel? Hogy éljek most velük, ki fog segíteni nekem őket felnevelni, kire támaszthatom szegény fejemet? Sok apa és anya lesz itt, hogy üsse és szidalmazza őket, de jó útra vezetni senki! Te nem akarsz többé saját gyermekeidet szeretni és nevelgetni — idegen apák-anyák szeretik őket, úgy, hogy a te házikódból kiűzik őket...«³⁷

A sirató-ének számos problémáját természetesen most érintetlenül kell hagynom; csak utalok rá, hogy ez emelkedik irodalmi fokra a középkori »planctus« műfajában,³⁸ valamint az ószövevényi »siralomokban«, amelyek szintén nem véletlenül az »özvegyé lett várost« szólaltatják meg. A görög irodalomban az elégia műfaja az, amelynek a legszorosabb a kapcsolata a thrénoszal. Az elégia legkorábban kialakuló változatára, az ú. n. harci elégiára is vonatkozik ez a megállapítás, Archilochos gyász-elégiájáról nem is beszélve. Kallinos és Tyrtaios harci elégiáinak sokszor kiemelt homérosi párhuzamait alighanem jórészt éppen a thrénosban megjelölhető közös forrás magyarázza; sirató-ének és harci elégia összefüggését a folklóre oldaláról megvilágíthatja az a gyakran ismétlődő formula, amely az erőszakos halállal eltávozott mellett a sirató-asszonyok ajkán szólít fel vérbosszúra. Ilyen a korsicai sirató-ének, a *vocero*, egy sor új-görög *myrologion*³⁹, vagy a haszk *eresiac*, amelynek a végén a meggyilkolt férjét sirató özvegy így kiált fel:

Egyik kezembe dárdát hadd ragadjak,
másik kezembe égő rőzse-kévéit,
s elpusztítom gyilkosok hazáját.⁴⁰

³⁶ II. 1. XII. 482—498. l. Devecseri fordítása.

³⁷ Mahler i. m. 612. l. I. M. Tronszkij finom érzékkel egyenesen evvel a motívummal igazolja az *Ilias* közelségét a népköltészethez, szemben az alexandriai kritikával, amely itt szemére vetette Homérosnak, hogy nem számol Astyanax királyi származásával. *История античной литературы*. 1946. 21. l. V. ö. még görög irodalomtörténeti vázlatomat, i. m. 226. l.

³⁸ Alkalmilag a Mária-siralom már egyházas-irodalmiassá vált hagyományán is újra meg újra átüt a népi siratás motívikája, mint pl. a »Nyugodjál már virágom« kezdetű magyar népénekben, Erdélyi János: *Népdalok és mondák*, I. kötet, 1846. 304. l. Hasonló az új-görög Mária-siralom — *ἄσθνος τῆς Παναγίας* — összefüggése a myrologionnal, I. M. Joanidu i. m. 66—67. l. Ellenség által elfoglalt és elpusztított városok siratását I. u. o. 67—68. l.

³⁹ Böckel i. m. 108. és 115. l.

⁴⁰ U. o. 111. l. A vérbosszú motívumát kapcsolja gyakran a halottsiratáshoz az iszlám előtti műveltségben, a *dsáhilitijában* gyökerező arab sirató-ének is. V. ö. Goldziher Ignác: *Arabok* (Heinrich Gusztáv, Egyetemes irodalomtörténet). 1903. 254. l., *Muhammedanische Studien*, I. 1889. 245. l. és *Bemerkungen zur arabischen Trauerpoesie*. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1902. 307—339. l. Heller Bernát: *Az arab Antar-regény*. 1918. 341—342. l.

Hogy a népvándorlás korában milyen természetesnek érezték az összefüggést a sirató-ének és a harci dal között, érdekesen mutatja Jordanes közlése Attila temetéséről, ahol a hun király halálának tragikumát éppen az érzékelteti, hogy itt nem végződhetik bosszúra való felszólítással a siratás. Ez egyike azoknak a kivételes eseteknek, amikor férfiak — válogatott lovasok — mondják a sirató-éneket; úgy látszik, ugyanarról van itt szó, amit Radlov a kirgizeknél figyelt meg: a halottsiratás az asszonyok dolga, de kiváló, nagyhirű emberek temetésén férfiak veszik át tőlük ezt a szerepet.⁴¹ Attilát Ildikóval kötött násza éjszakáján meginduló orrvérzése ölte meg, s a temetésén felhangzó ének a király nagy tetteinek felemlegetése után így végződik: »Nem ellenség-től kapott sebben, nem övéinek álnoksága által, hanem míg sértetlen a népe, örömök között vigadva, fájdalom nélkül halt meg. Ki beszélhet itt halálról, ha senki nem talál bosszúra okot?«⁴² Annál élesebben csap át a bosszúvágó hangjába Siegfried elsiratása Ildikó-Kriemhilda ajakán a Nibelung-énekben:

*Keserves hangon akkor szelid Krimhilda mond:
— »Oh jaj e gyásztörténet! Nincs ime pajzsodon
Egy kardcsapás! Elöltek, s orgyilkos módra még,
Csak tudhatnám, ki tette, majd bosszút állanék!«⁴³*

A középkori német eposz germán előzményei sorában a halottsiratás jelentőségét mutatja Gudrun siralma Sigurd felett az Edda-dalokban. Gudrun némán ül a megölt Sigurd teteménél és nem tud még hangos sirással könnyíteni bánatán; körötte más asszonyok, Giaflaug, Herborg, Gullrönd, s csak miután mindegyik elmondta a gyászt, amely valaha őket érte, fakad fel Gudrun ajakán a sirató-ének. Giaflaug kezdi:

*Nincsen fájdalom
Enyémhez fogható.
Ótször kellett felöttenem
Az özvegyi játyolt;
Elvitte a halál
Két hajadon lányomat,
Tizenegy testvéretem —
Most magamra maradtam.⁴⁴*

⁴¹ W. Radloff: *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens* III. kötet, 1870. 22. l. Az ó-angol eposzban, Beowulf temetésén a kiváló hősnek járó férfisiratás mellett elhangzik az özvegy siratóéneke is, v. ö. R. Leicher: *Die Totenklage in der deutschen Epik von der ältesten Zeit bis zur Nibelungen-Klage*. 1927. 26. l.

⁴² ... non vulnere hostium, non fraude suorum, sed gente imcolume inter gaudia laetus sine sensu doloris occubuit, quis ergo hunc exitum putet, quem nullus aestimat vindicandum? Jordanes, *Getica*, XLIX. Kérdés, nem csatlakozott-e közvetlenül a halottsiratóhoz Thorismund bosszúvágójának kifejezése atyja, Theodorich holtteste mellett; Jordanes, *Getica*, XLI. előadása itt jóval elnagyoltabb. V. ö. Leicher i. m. 10—11. l. és G. Ehrismann: *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*. 1918. I. 37. l.

⁴³ *Nibelungen-Lied*, XVII. Szász Károly fordítása.

⁴⁴ Gábor Ignác fordítása, *Edda-dalok*, 1903. 80. l. Rohde i. h. 222. l. valami hasonlóra való célzást sejt már Homerosnál Patroklos siratásával kapcsolatban. II. XIX. 302. v. Annyi bizonyos, hogy azok között a temetési szokásokat korlátozó törvények között, amelyeket a hágyomány Solónnak tulajdonított, ilyen is szerepel: *Καὶ τὸ κοινὸν ἄλλον ἐν ταφαῖς ἐτέρων ἀφεῖλεν*. Plutarchos, Solón, 21. c. Az új-görög népszokásban is van arra példa, hogy a halottsiratók saját korábban elhalt hozzátartozóikat is siratják, l. M. Joannidu i. m. 14. l.

A halottsiratásnak ez a dramatizált megsokszorozása is a népszokásban gyökerezik. Talán erre utal már az ószövetségi Liber Threnorum is: »Nem rátok tartozik-e, ti utonjárók? Tekintsetek ide és lássátok, van-e fájdalom mint az én fájdalom!« (I. 12.) Mindenesetre frappáns párhuzamot nyújt Gudrun siralmához az az olonyeci halottsiratás, amelyben az özvegy a férje temetésén jelenlevő másik özvegygel folytat párbeszédet:

*Ismerem, tudom, én gyászos fejecske,
A te keserves életecskéd sorsát:
Te is nevelgatsz árva gyerekecskét
Bánattal sújtott özvegyi házban...*

S a megszólított szomszédasszony, aki már korábban jutott özvegyi sorsra, mielőtt — akárcsak Gudrun társnői — az özvegyi sors tapasztalatai alapján tanácsot adna az új özvegynek arról, hogyan kell gyászolnia, így kezdi feleletét:

*Egyetlen tavaszi napon nem tudom elmondani gyászomat,
Egyetlen őszi héten sem tudnék végezni vele,
Evvél a szörnyű özvegyi fájdalommal,
A tavaszi jégre bánatomat fel nem írhatom...*⁴⁵

Magában a *Nibelung-ének*ben Siegfried siratásán kívül egy egész sor halottsiratással találkozunk, bár mindannyiszor a sirató-éneknek csupán törmelékei mutatkoznak, a cselekménybe ékelődő tömör utalásokban; ilyenek Rüdiger megsiratása a húnok, Detre és Detre vitézei részéről, Hagené Etzel részéről, Detre és Etzel gyásza a többi elesettek felett stb.⁴⁶ Még kézzelfoghatóbbá teszi sirató-ének és epikus költészet viszonyát a kéziratok egyrészében a *Nibelung-énekek* együttjáró »Klage«, mely tartalmilag közvetlenül az eposzhoz csatlakozva s az eposz egynegyed részét megközelítő terjedelemben nem egyéb, mint az Etzel udvarában, Bechlerenben, Passauban és Wormsban elhangzott sirató-énekek összessége; a megsiratottak: Kriemhild bosszúművének áldozatai, közöttük maga Kriemhild is.⁴⁷ A középkori német irodalom egyik alapos ismerője állapítja meg, hogy »majd minden terjedelmesebb középfelnémet eposzban előfordulnak halottasiratók«,⁴⁸ ehhez csupán annyit kell hozzátennünk, hogy itt nemcsak a szokás véletlenül több forrás alapján lehetséges dokumentálásáról van szó, de nem is egy irodalmi közhely — topos — érvényesüléséről, hanem arról, hogy a sirató-éneket az epikus költészet egyik csirájának kell tekintenünk. Erre vall, hogy nem csak a középfelnémet eposz állítható e tekintetben a homérosi eposzok mellé, de az ófrancia *chansons de geste*⁴⁹ és az óangol Beowulf ugyanúgy, mint pl. — hogy térben és időben egyaránt távoli példát mondjak — a múlt század második felében a nép ajkáról lejegyzett kirgiz

⁴⁵ Mahler i. m. 97 — 98. l.

⁴⁶ V. ö. Leicher i. m. 138—141. l.

⁴⁷ Közli K. Lachmann: *Der Nibelunge Noth und die Klage*. 1841. 305—370. l.

⁴⁸ Ehrismann i. m. 42. l.

⁴⁹ O. Zimmermann: *Die Totenklage in den altfranzösischen Chansons de geste*. 1899.

Manasz-eposz.⁵⁰ A legtanulságosabb példa talán Jaroszlavna sirató-éneke az *Igor-énekek*ben, melyet V. P. Adrianova-Peretc úgy jellemez, hogy »példaképe a népköltészet művészi eszközei alkotó felhasználásának az irodalomban.«⁵¹ S ez a sirató-ének akkor hangzik el, amikor az elsiratott férj, Igor fejedelem, az élők között van, igaz, hogy a polovecek fogságában. A sirató-ének ilyenféle helyzetekben is megjelenik a népköltészetben: Kodály Zoltán pl. az első világháború alatt figyelte meg, hogy »egy-egy asszony, aki férjét, fiát éveken nem látta, róluk hírt nem hallott, téli estéken otthon, egyedül, fonásközben órákig siratgatta őket.«⁵² Jaroszlavna sirató-énekehez is a legközelebbi népköltészeti párhuzamot éppen a bevonuló katonától búcsúzó népénekben találta meg a kutatás⁵³ s ez ismét újabb oldalról igazolja, hogy a Hektórtól búcsúzó Andromaché szavaiban mi is a sirató-ének motívikáját kerestük.

A sirató-énekek egy részének epikus jellegében már eleve adva van az a lehetőség, hogy az eposz kialakulásában a szájhagyomány egyéb formái között is ilyen kiemelkedő szerephez jusson. A baszk sirató-ének *eresiac* neve egyenesen »elbeszélést« jelent⁵⁴, a kaukázusi chevszuroknál a siratóének a halott tetteinek és vitézi erényeinek felmagasztalásával foglalkozik elsősorban⁵⁵ s talán erről az oldalról magyarázható az az összefüggés is, amelyet Szabolcsi Bence osztják hősdalok és magyar sirató-énekek dallama között megállapított.⁵⁶ A sirató-ének évezredek óta a szájhagyományban élő alapforma — nyomait a Rigvédában is megtaláljuk már⁵⁷ —, amelyet minden új felidézése tölt meg az alkalomból adódó konkrét tartalommal. Mint az epikus hősdal egyik formája — pl. Jantai vagy Csoktcsoloi siratása a kirgiz népköltészetben⁵⁸ — több már a rögtönzést támogató keretnél s a maga egyszerűségében különül el a folytonosan változó általánostól és az eposzba kerülve a változtathatatlanság igényével lép fel.

Éppen az epikus hősdal a szájhagyománynak az a költői műfaja, amely a legkönnyebben szakad el az alkalomszerűségtől s válik bárhol és bármikor

⁵⁰ W. Radloff: *Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme*. V. 1885. 283. l. A bizánci Digenis-eposz halottsiratója kapcsolatát a népi myrologionnal futólag érinti B. Schmidt i. h. 295. l.

⁵¹ V. P. Adrianova-Peretc: »Слово о полку Игореве« и устная народная поэзия. Слово о полку Игореве. Под редакцией В. П. Адриановой-Перетц. 1950. 305. l. V. ö. még Mahler i. m. 32. l.

⁵² *A magyarság néprajza*, IV. 45. l.

⁵³ Mahler i. m. 188. l. Az új-görög népköltészetben a sirató-énekek a *myrologion*-tól megkülönböztetett változata a *xenitaias*-ének: a török uralom alatt gyakran elbujdosni kényszerülőket vagy számkivetésbe hurcoltakat búcsúztatták el vele. L. M. Joannidu i. m. 60—61. l.

⁵⁴ Böckel i. m. 110. l.

⁵⁵ U. o. 119. l.

⁵⁶ Szabolcsi Bence: *Osztják hősdalok — magyar siratók melódiái*. Ethnographia—Népélet, 1933. 71—75. l.

⁵⁷ X. 14. és X. 135. V. ö. A. Ludwig: *Der Rigveda oder die heiligen Hymnen der Bráhmána*. II. 1876. 559 és 646. l.

⁵⁸ W. Radloff: *Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme*. V. 1885. 594—601. l.

felidézhető, többé-kevésbé állandósuló szövegegységgé. Az epikus hősdal legfőbb feladata az elhalt ősök kiváló tetteinek emlékezetbentartása, annak a funkciónak ad tehát formát, amelyet Tacitus megfigyelése szerint a germánok egyenesen mint férfiszerepet különböztetnek meg a nők hatáskörébe utalt halottsiratóstól: »*feminis lugere honestum est, viris meminisse.*« (Germania, 27.) Hogy a szájhagyománynak ez az epikus műfaja fiatalabb, mint a szokáshagyományba szorosabban ágyazott egyéb műfajok, a nászdal, a sirató vagy a szüreti ének, arra következtetni lehet abból a terminológiai bizonytalanságból is, amely Homerosnál éppen ezen a ponton tapasztalható. Itt nem találunk olyan egyértelmű műfaji megjelölést, mint a *ὑμέραιος* (II. XVIII. 493.), a *θρηνος* (II. XXIV. 721.) vagy a *λίνος* (II. XVIII. 570.) esetében, inkább csak a tömör kifejezést még bizonytalanul kereső körülírást. Az *οἴμη* szó ugyanis önmagában még nem az epikus műfajt jelenti, hanem az éneklés módját, a dal többé-kevésbé kötelező, tipikus »menet«-ét, ahogy Marót Károly fordítja, szerencsésen, a szó etymonját is éreztetve⁵⁹. A dalnak ez a rögtönzést támogató hagyománya az, amiről az aoidos úgy érzi, hogy a Múza tanította rá (Od. XIII. 481), illetőleg, hogy az isten ültette szívébe gazdag változatosságban (*παντοίας*, Od. XXII. 348.); a dalnokot kötelező szabályokon belül tehát minden megszólaltatása annyi szabadságot érvényesíthetett, hogy pl. Phémios az *οἴμη* birtokában még mindig »önmaga tanítványának« tekinthette magát (*αὐτοδίδακτος*, Od. XXII. 347). Az *οἴμη* tartalmára, a férfiak hírnevére utal a *κλέα ἀνδρῶν* kifejezés, (Od. VIII. 73—74), e körülírás mellett az »elhiresült szavak«, *πρόκλυτ' ἔπεα* jelzős kapcsolat (II. XX. 204.) tekinthető még leginkább az epikus hősdal műfaji megjelölésének, s valóban, már Homéros után, ebből a jelzős kapcsolatból vált ki pregnáns értelemben a »hősköltemény« közkeletű *eposz* neve.

A trójai mondakör maga is — a homérosi eposzok anyaga — a szájhagyomány sodrában nyilvánvalóan mint a nemzedékről-nemzedékre továbbadott keretek által alig korlátozott lehetőség bővült és gyarapodott mindaddig, amíg Homéros e lehetőséget egy meghatározott irányba: a költői tudatossággal megválasztott célok irányába ki nem használta s ezzel egyben a más irányok felé odáig fennálló lehetőségek további kibontakozásának gátat vetett. Ma már senki nem kételkedik abban, hogy a trójai mondakör magva i. sz. e. 1100 tájára tehető történeti esemény s a homérosi eposzok keletkezésének különböző datálásai sem engednek meg akkora latitude-öt, hogy ne tekinthetnénk filológiai közmegegyezésnek legalább is annyit, hogy a homérosi eposzok kialakulásáig a nép emlékezetének több évszázadon át kellett fenntartania és a nép képzeletének több évszázadon át kellett gyarapítania és színeznie azokat a hagyományokat, amelyek Ilion pusztulásával kapcsolatban fennmaradtak, amíg az *Ilias* költője meghatározott terjedelemben, határozott gondolati és szerkezeti középpont

⁵⁹ Marót Károly: *Homeros*, 1948. 73. l.

körül először foglalta zárt formába e hagyományok közül mindazt, ami költői szándékainak megfelelt. Az *Odysseia* költőjét, már akár azonos volt az *Ilias* költőjével, akár nem, s ugyanígy minden más költőt, aki a görög epikus szájhagyomány feldolgozásához fogott, már kötötte az *Ilias*: a szájhagyománynak csak olyan »változatait« használhatta fel, amelyek az *Ilias* cselekményével nem kerültek ellentétbe, legalább is az alapvető mozzanatokban nem.

Hogy milyen alkalmak szolgáltak Homéros korában elsősorban ezeknek az epikus szájhagyományoknak az aktualizálására, arra nézve maga Homéros eléggé tájékoztat: Phémios Ithakában és Démodokos a phaiákoknál nyilvánvaló típusa annak az énekesnek, aoidosnak, aki az előkelők, basileus-ok házánál az ünnepi lakomák fényét emelte húros hangszeren kísért énekével. Ez ének tárgya többnyire a trójai mondakörrel állt közelebbi-távolabbi kapcsolatban; hogy a távolabbi is közelebb kerüljön, az a vendéglátó ház igénye lehetett: minden nemzetségfő vagy törzsfő igénye arra, hogy valamelyik Trója alatt harcoló hőstől való leszármazását az énekszó igazolja. Így aztán a legkülönbözőbb vidékek helyi hagyományaival, a legkülönbözőbb családok genealógiai mondáival bővült a trójai mondakör, mindaddig, amíg a szájhagyomány valóban az egész görögség közös vállalkozásának mutathatta be Trója megdöntését. De nemcsak a trójai mondakör anyaga alakult ki így az aoidosok ajkán Homeros előtt, minden jel arra vall, hogy az epikus nyelvet, az epikus versformát, az epikus stílus nem egy eszközt is készen vette át a szájhagyományt továbbplántáló aoidos-elődeitől. Az állandó jelzők, az ismétlődő sorok pl. jellegzetesen olyan eszközök, amelyek a reprodukálás és rögtönzés között éles határt nem ismerő szóbeli költészetben az emlékezőtehetséget és a rögtönző invenciót egyaránt keresztül tudják segíteni egy-egy hirtelen támadt hézagon.

Az epikus hősdal helye a basileusok lakomáin a megaronban még mindig bizonyos állandó keretet szab az aoidosok tevékenységének, de ez a kötöttség már semmiképen nem hasonlítható ahhoz a szétválaszthatatlan kapcsolathoz, amely pl. a hymenaiost a lakodalomhoz, a thrénost a gyászhoz, vagy akár a munkadalt a munkamozdulathoz és a szüreti éneket a szürethez fűzi. Az alkalmosságától való függetlenedés az irodalomnak mint olyannak a kialakulása felé vezető fejlődésben lényeges mozzanat, s ennek a lehetőségei eleve az epikus hősdalban voltak leginkább megadva. Egy-egy utalás az epikus hősdalra a homérosi élet összefüggéseiben is jelentkezik ugyan, de éppen az ilyen utalások világítanak rá a legélesebben arra, ami az epikus szájhagyományt a homérosi költészet egyéb folklorisztikus jellegű előzményeitől megkülönbözteti. A halandó emberek körében »elhíresült szavakra« (*πρόκλυτ' . . . ἔπεα θνητῶν ἀνθρώπων*), tehát az epikus szájhagyományra Aineias azért hivatkozik, hogy isteni származását igazolja, tudatában annak, hogy ugyanilyen hagyományra ellensége, Achilleus is hivatkozhatik. (Il. XX. 204.) Phoinix azért idézi fel »régii hős férfiak hírére«, *τῶν πρόσθεν . . . κλέα ἀνδρῶν ἠρώων* (Il. IX. 524—525), hogy Achilleus abból merítsen tanulságot a saját magatartására nézve. Az epi-

kus szájhagyomány — s ezt az alábbiak még több oldalról fogják igazolni — mint kötelezőerejű erkölcsi értékrend áll a homérosi világkép háttérében, elemeinek felidézhetőségére az alkalom olyan változatos, hogy nem is beszélhetünk többé velük kapcsolatban szoros értelemben vett alkalmosságokról. Az aoidos társadalmi funkciója elsősorban éppen az epikus szájhagyományban élő erkölcsi értékrend ápolása és fenntartása, ennek köszönheti leginkább megbecsült helyzetét a homérosi társadalomban. De már az epikus szájhagyomány ismerete nem az énekes-rend kizárólagos tulajdona, az epikus hősdalt — azt, amit a *κλέα ἀνδρῶν* kifejezés jelent, — felidézheti akárki, a maga mulatságára is, mint a sértődötten félrevonult Achilleus teszi: az »alkalom« itt erre semmi egyéb, mint hogy a saját makacssága által tétlenségre kényszerült hős az unalmát akarja elűzni vele: *τῆ ὃ γε θυμὸν ἔτερπεν, ἄειδε δ' ἄρα κλέα ἀνδρῶν*. (II. IX. 189.)

A homérosi eposzok következetes felépítése, szilárd és megbonthatatlan szerkezete világosan bizonyítja, hogy az epikus szájhagyomány csak a nyersanyagot szolgáltatta a költőnek, amelyet az szabadon, azaz a vállalt művészi feladatból következő törvények szerint alakított⁶⁰; az eposzok célzata is túlmutat az aoidika morális funkcióján, így az *Ilias* az osztálytársadalmak küszöbén haladó állásfoglalásnak bizonyult a rabszolgaság kérdésében. Az eposz monumentális egységébe illeszkedve természetesen általában feloldódtak azok a kisebb szerkezeti egységek, amelyek a szájhagyományban több-kevesebb szilárdsággal már kialakultak. De néhány esetben a költő céljait éppen az szolgálta, hogy ezeket a kisebb szerkezeti egységeket lényegükben érintetlenül hagyja. Ilyen mindenekelőtt az *Ilias*ban az a két epizód, amelyek közös jellemző vonása, hogy hősiük nem hőse az *Ilias*nak, cselekményük nem áll közvetlen kapcsolatban a főcselekménnyel, a trójai háborúval sem; az *Ilias*ban csupán az eposz valamelyik hősének az ajkára adva foglalhatnak helyet. Ilyen Bellephontés története a VI. és Meleagrosé a IX. énekben.

Diomédés a harc hevében találkozik Glaukossal, aki a lykiaiak seregét hozta Trója segítségére a Xanthos völgyéből. Diomédés meglepetten kérdezi kilétét, mert nem akar ismét halhatatlan istennel kerülni szembe, mint előző küzdelmei során. Glaukos saját maga egyszerű megnevezése helyett egy teljes genealógiai mondával válaszol, s ezt a genealógiai éneket különös indokolással vezeti be.

Hát te ki vagy, te derék, a halandó földilakók közt?

— kérdezi félreérthetetlenül Diomédés. És Glaukos válasza:

*Büszkeszivű Diomédés, mért kérded születésem (γενέην)?
Mint ahogyan lomb váltja a lombot, olyan csak az ember.
Földresodorja a lombot a szél, de helyébe az erdő
mást sarjaszt újból, mikor eljön a szép tavasz újra:
így van az ember is, így váltják a fiúk az apákat.⁶¹*

⁶⁰ L. az 5. jegyzetben idézett tanulmányt.

⁶¹ II. VI. 123—149. Devecseri fordítása.

Mimmermosnál is előfordul ez a kép, mégpedig mint a mulandóság hasonlata (Diehl 2):

*Ugy mint fán a levél, ha virágba borulva tavasz jön.
zsendül, nő, mihelyest érik a napsugarak,
úgy mi arasznyi időn örülünk a drága napoknak
ifjan...*

De valóban erről, az emberi életnek a növényhez hasonló hervadékonyságáról van-e szó Homérosznál? és egyáltalán, pusztá költői hasonlatról, amelyet a költő az alkalomhoz illően szabadon felhasználhat, vagy inkább egy olyan hagyományos formuláról, amely az adott helyen és összefüggésben szinté kötelezőnek számít? Egyenesen rituális formula gyanánt találkozunk vele egy olyan primitív szertartásban, melynek társadalmi funkciója a genealógiai öntudat ébrentartása. Az egyenlítővidéki fan négereknél az új törzsfő beiktatása olyan szertartás keretében történik, mely az új törzsfőnek összes elődeivel való azonosságát fejezi ki. Az elhalt törzsfő ideiglenes eltemetése után harminc napra kimetszik koponyáját, hogy az elődök koponyáit tartalmazó szent ládába kerüljön. Ezt a ládát az efirfira nevű fa friss ágaiból ácsolt állványra helyezik, majd kirakják a koponyákat és a totem jelvényeket, a törzs totemét az új törzsfő imént elhalt apjának és az egész klán ősapjának a koponyájára teszik, és ezek előtt mondják el az »egyesülés« énekét, mely ilyen szavakkal végződik:

*Mindnyájunknak egy az akarata
halhatatlan leheleted mindent egyesít.
Egyé teszi őket és soha nem lankad,
eggyé egyesültek, soha szét nem válnak.
És a gyermekeink, akik jönni fognak, fajunk gyermekei,
a te gyermekeid, tieid apánk,
És akik ma élünk, gyermekeid vagyunk, tieid apánk.
És az efirfira egyre nő, csak nő.
Vastag törzsén ágak bontakoznak, nőnek.
Ágaktól az ágak buján bontakoznak,
s efirfira marad mégis mindegyik.
Utolsóból első lesz benned,
az elsőből utolsó lesz benned.⁶²*

Mint látjuk, a növényvilágból vett hasonlat, amit nem csak a szöveg, de a rituális cselekmény is érzékeltet, nem a mulandóságot, hanem az egyén elmúlásán túl a törzs halhatatlanságát s az egy törzsből leszármazott egyéneknek végső soron a törzssel való azonosságát fejezi ki. Glaukos válasza sem jelentheti azt, hogy Diomédés hiábavalóságot kérdezett, hiszen akkor nem elégítené ki hosszas elbeszéléssel kíváncsiságát, hanem csupán annyit, hogy saját magáról is csak akkor tud lényegeset mondani, ha egész törzsét — a birtokos névmás többszáma el nem hanyagolható *ἡμετέροην γενεήν* — mutatja be, mert az egyén, vagy akár az egy nemzedékhez tartozó egyének összessége olyan, mint a fa lombja,

⁶² Fónagy Iván fordítása: *Wawiri, Primitív népek költészete*. 1942. 80. l. Fónagy férfiatónak tekinti, de ez az értelmezés önkényes; ellentétben áll az éneket feljegyző etnográfus leírásával, v. ö. R. P. Trilles: *Le totemisme chez les Fan*. 1912. 537—538. l.

amely a váltakozó évekkel eltűnik és újra nő. Hogy a váltakozó nemzedékek egy törzshöz tartoznak, annak bizonyítéka a törzs őséhez méltó magatartás, amely alapján a kiváló ős tetteit ismétli meg. Ezért beszélheti el Glaukos saját maga bemutatása helyett ősének, Bellerophónnak, Bellerophontésnak a hőstetteit. S ezzel egyben a hőskori nyilvánosság megítélése alá bocsátja a saját magatartását is, hiszen »nemzetségét sok ember ismeri.« Maga az elbeszélés — Glaukos nemzetségének genealógiai mondája — a szélesre fogott mesélés hangnemében indul: »*Van egy város, Ephyré, a lónevelő Argos zúgában*« s folytatódik mindjárt a genealógiai utalással: »*ott élt Sisypchos, aki a legnyereségvágyóbb volt az emberek közül, Sisypchos, Aiolos fia, ő nemzett egy Glaukos nevű fiút, és Glaukos nemzette a derék Bellerophontést.*« Bellerophontés tehát itt már halandó ősök által meghatározott családfába illeszkedik, s nem valamelyik istennek vagy istennőnek a fia, mint annyi más nemzetség első őse, mégis ő a trójai csatamezőn elének kerülő Glaukos családfáján az az első íz, kinek példaadó életét minden leszármazottnak meg kell ismételnie. Az a körülmény, hogy Bellerophón elkerül Argosból és Lykiában alapít családot, őt helyezi a lykiai családfa élére; hogy más források Bellerophón isteni származására engednek következtetni, az pillanatnyilag egészen más kérdés. Bellerophont az istenek szépséggel és kívánatos férfiassággal tüntették ki, ami féltékenységet ébresztett iránta Argos királyában, Proitosban; s mikor a királyné, Anteia, szerelemre gyulladt iránta, a csábításnak ellenálló ifjút hamisan bevádolta férjénél:

*Halj meg, Proitos, vagy pedig öld meg Bellerophontést,
mert szerelemmel kísértett, pedig én nem akartam.*⁶³

Proitos haragra gerjedt, de megölni nem mertte Bellerophontést, ezért elküldte Lykiába, apósához, s egy levelet is adott vele — összehajtogatott táblát, sok vészes jelt (*σήματα λυγρά*) vésve bele. Bellerophontés elért a Xanthos folyó partjához s ott Lykia királya kilenc napon át vendégelte, csak a tizedik napon kérte el a levelet, s akkor, hogy veje felszólításának eleget tegyen, olyan feladatokat bíz rá, amelyek más ember számára a biztos halált jelentenek. Először azt parancsolja neki, hogy a Khimairát, az elől oroszlán, középen kecske, hátul kígyó alakú, tüzet lehelő szörnyet ölje meg, majd a solymosok, és harmadik feladat gyanánt az amazónok ellen küldi. Bellerophontés mind a három kalandból győztesen kerül ki; hogy hogyan, azt nem részletezi a költő, de mindenestre valamilyen isteni utasítások szigorú betartásával, amint az első feladattal kapcsolatban egy szűkszavú megjegyzés utal is rá: »*az istenek jeleiben bízva*« (*θεῶν τεράεσσι πιθήσας* II. VI. 183.) A három feladat teljesítéséből diadallal megtérő ellen hiába sző új cselekedteket a király: a lesbe állított lykiaiakat Bellerophón egytől-egyig megöli. Ebből felismeri Bellerophón isteni származását a király is — ez nem áll ellentétben az előbb megadott halandó nemzedékrenddel —, magánál

⁶³ II. VI. 164—165. Devecseri fordítása.

tartja, leányát és fele királyságát adja neki. A népköltészetben is gyakori mesevégződéssel a mese-kompozíció lezárult, de nem zárulhat le még a genealógiai ének; ehhez csatlakozik még a családfa, amely a genealógiai mondát saját magára vonatkoztató leszármazottnak — ezúttal a második Glaukosnak — az őshöz való viszonyát meghatározza.

*Ott számára a nép gyönyörű földet hasított ki,
 hogy művelje, remek szántót és drága gyümölcsöst.
 Három gyermeket is szült hitvese Bellerophónnak:
 Isandrost és Hippolochost meg Laodameidát.
 Később meggyűlölte azonban mindegyik isten
 Bellerophont s árván bolygott az aléisi földön,
 lelkét ette, az embernek kikerülve nyomát is.
 S Isandrost, a fiát, Arés, aki szomjas a harcra,
 míg híres solymos néppel vívott, leülötte.
 És az aranygyeplős dühös Artemis ölte meg a lányt.
 Hippolochos fia én volnék, őt vallom apámnak,
 ő küldött Trójába, nagyon lelkemre kötötte,
 hogy legyek első mindig, a többi fölém kimagasló,
 és szégyent az apám nemzetségére ne hozzak,
 mely a legelső volt Ephyrében meg Lykiában:
 lásd, dicsekedve e törzset, e vért vallom magaménak.⁶⁴*

Így fejeződik be a genealógiai ének, mely csupán annyiban kapcsolódik az eposz cselekményébe, hogy Diomédés ebből ismer rá ellenfelében a saját nagyapja vendégbarátjának unokájára s mert ez a viszony az utódokat is kötelezi, Glaukos és Diomédés, baráti kézfogással, egymást megajándékozva válnak szét. A Bellerophón-epizód önmagában hordja zárt, az eposz nagyarányú kompozíciójától független szerkezetét: kiindul a nemezetségnek a nemzedék-váltáson keresztül megmaradó azonosságát kifejező természeti képből, s a nemzetség őséneke kiválóságát bemutató kalandjai után ismerteti az ősére hivatkozó kortásnak a genealógiai hősré visszavezethető nemzedékrendjét; evvel bezárul a kör, s az utolsó sorok visszautalnak a kezdő sorokra: a genealógiai mondára hivatkozó utódon van a sor megbizonyítani, hogy valóban úgy azonos ősével, mint ahogy egyazon fa hajtásai évről-évre azonosak maradnak. A hasonlat jeentésének, sőt mondhatni társadalmi funkciójának az értelmezésében segíthetett a fan néger beavató szertartáshoz fűződő primitív ének, de itt már a különbséget, a képzet funkcióváltozását is hangsúlyozni kell. A fan törzsön belül mágikus szertartás biztosítja az egymást követő nemzedékek azonosulását a törzssel, a görög genealógiai énekekben már apáról fiúra szálló erkölcsi parancs — Glaukosnak is apja, Hippolochos köti a lelkére —, hogy cselekedeteivel igazolja ezt az azonosságot.

Éppen ez az igény, az ősök tetteinek ez a paradigmikus, példaszzerű megmutatása, volt legfőképpen az a tényező, amely a szájhagyomány különböző megnyilvánulásai között éppen a hősmondát tette legelőször alkalmassá arra, hogy az orális költészet alkalomhoz kötöttségéből kilépve, »a művészi terme-

⁶⁴ Il. VI. 194—211. Devecseri fordítása.

lés mint olyan» felé közeledjék. Nem pusztán egy életjelenség kísérője volt, mint akár a munkadal, akár a szüreti ének, vagy a nászdal és a halottsirató : a hősdalt éneklő aoidos mindig megjelenhetett a megaronban, hogy a basileusok összefüvetelien felmutassa az ősök példáját, s egyben kilátásba helyezze a kortársaknak az őskhöz méltó cselekedetei számára az ének szájról-szájra szálló halhatatlanságát. A kialakuló osztálytársadalomban az arisztokráciának érdeke fűződött hozzá, s a genealógiai ének szerkezete ezt az érdeket csak még jobban kidomborította, hiszen az ősök kiváló tetteinek emlékezete az ő uralmukat is alátámasztotta. A Bellerophón-monda Homéros által az *Ilias*ba épített alakjában meg éppen egy lykiai eredetű fejedelmi család görög eredetének az igazolására szolgálhatott.

A Bellerophón-mitosz kisázsiai eredete különösen L. Malten széleskörű kutatásai óta aligha vonható kétségbe. A mitosz minden sajátos — homérosi és Homérosnál elhallgatott — eleméhez ázsiai párhuzamok nyujtják a történeti magyarázatot, ilyen maga a Khimaira alakja, Bellerophón szárnyas lova, a Pégasos, amelyek mellé hettita és a hettiták által nyugat felé közvetített asszir-babiloni kultúrkörbe tartozó ábrázolások egész sorát lehetett állítani.⁶⁵ Ami magát a hőst illeti, bármily bizonytalanul állunk is még a Bellerophón név etimológiájával⁶⁶ szemben, mitológiai jegyei ugyanebbe a szférába utalnak. Igen értékes Maltennek az a megfigyelése, hogy Bellerophón valójában mitológiai szinonimája Khrysaórnak, az »aranykardú« ifjúnak, aki Pégasos ikertestvéreként születik meg a lefejezett Gorgó véréből. Mylasa város heros eponymosa Stephanus Byzantinus szerint Mylasos, akinek családfája azonos az *Ilias* VI. énekében olvasható családfával, éppen csak Bellerophón helyett Khrysaor áll. A mitosz eredeti formája szerint tehát ló és lovas egyszerre születtek meg s csak miután Bellerophón és Khrysaor azonosságának a tudata elhomályosodott, ölthetett a mitosz olyan alakot, hogy Bellerophón a Peiréné forrása mellett fogta el (Pindaros Ol. XIII. 90 vv. Strabón VIII. p. 379.) vagy hogy Pallas Athéné (Paus. II. 4. 1.) illetőleg Poseidón (Schol. Hom.. II. VI. 155.) ajándékozta neki a Pégasost. Malten arra is hivatkozik, hogy éppen Kariában tisztelték Zeust Khrysaoreus vagy Khrysaoris név alatt, Indrias-Stratonikeia közelében a szomszédos törzsek szövetségi szentélye áll (σούστημα χρυδαορέων) s egész Kariát is nevezték — úgy látszik, éppen a törzsi összetartozást kifejező kultuszról — Khrysaorisnak. Ez a Zeus Khrysaór nyilvánvalóan a kisázsiai villám-istenség hellénizált változata ; az »aranykard« sem egyéb, mint ennek a fegyvere, a villám, amelyet többek között a hettita Tesub

⁶⁵ L. Malten : *Bellerophontes*. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. 1925. 120—160. 1.

⁶⁶ Ezt a bizonytalanságot véglegesen eloszlatni nem sikerült annak a legújabb kísérletnek sem, amely visszatér a név görög etimológiájához (ἔλλειρον = κακόν). V. ö. Rhys Carpenter : *Argeiphontes : a suggestion*. American Journal of Archaeology, 1950. 179. 1. A névnek is lykiai eredetére gondol többek között J. Sundwall : *Die einheimischen Namen der Lykier nebst einem Verzeichnisse kleinasiatischer Namenstämme*. 1913. 59. 1.

kezében is ott látunk. A babiloni mitológiában Enlil a villámmal sujtja le az oroslánjellegű Labbut, Marduk ugyancsak villámával az óriáskígyók és tengeri szörnyek anyját, Tiamatot. S ha tekintetbe vesszük, hogy a Khimaira név kecskét jelent, ami Homérosból is világosan kitűnik: a Bellerophón által legyőzött szörnynek a törzse khimaira, azaz kecske, mint az ábrázolások kivétel nélkül mutatják, akkor hivatkoznunk kell a kecske olyan mitológiai szerepére, amely — ha nem is olyan teljes mértékben ismeretlen a görögységben, mint Malten állítja, — mindenesetre a keleti mitológiában jobban lép előtérbe. A mitikus bikaember a kecskével viaskodik s a kecske mint Enlil, Tamuz és más istenek szent állata is szerepel. Hiba volna Maltent követve hallgatással mellőznünk az Amaltheia-kecskére, Zeus dajkájára vonatkozó görög mítoszokat és főleg azt a Diodorus Siculus által megőrzött hagyományt, amely szerint a többnyire Zeus kecskebőr-pajzsa gyanánt szereplő Aigis (aig- = kecske) eredetileg a földből született, tüzet köpködő szörny lett volna, amely Phrygia, India, Phoenicia, Egyiptom és Lybia elpusztítása után jött át Epeirosba, ahol azután Athéné legyőzte és bőrét pajzsul használta. (Diod. Sic. III. 69. 70.) Azt viszont készséggel elismerem, hogy ez a Malten által figyelembe nem vett adat is végső elemzésben inkább mellette szól, mint ellene, hiszen abból, hogy a hagyomány az aigist csak hosszabb keleti, Phrygiát is magában foglaló kerülő út végén hozza át Görögországba, nem nehéz éppen arra következtetni, hogy a görögök az istenek hasonló kecske-szörny ellenfeleit különböző keleti elbeszélésekből ismerték.

Mindezeknek az összefüggéseknek a felismerése után és azoknak a kapcsolatoknak is ismeretében, amelyeket újabban a hésiódosi mitológia és hettita mitológiai szövegek között megállapítottak,⁶⁷ nem fogjuk többé pusztán véletlennek tekinthetni a Bellerophón-mitosz és két közismert ószövetségi elbeszélés között fennálló egyezéseket sem, hanem közös előzmények párhuzamos fejlődésének. Bellerophón kalandjainak a sorozatát az indítja el, hogy Proitos argosi király felesége, Anteia kívánja meg szerelmét, majd a csábításnak ellenálló ifjút bevádolja férjénél, akárcsak Józsefet Putifár felesége;⁶⁸ Proitos úgy igyekszik eltenni láb alól a szépségben és hősi erőben kiváló ifjút, mint ahogyan Dávid király Urijást, akinek a felesége iránt bűnös szerelemre gyulladt: a levélvivőre nézve végzetes tartalmú levelet ad vele apósához⁶⁹. De míg a József-

⁶⁷ E. O. Forrer: *Eine Geschichte des Götterkönigtums aus dem Hatti-Reiche*. Mélanges Franz Cumont, 1936. 687—713. I. F. Dornseiff: *Altorientalisches in Hesiods Theogonie*. L'Antiquité Classique, 1937. 231—258. I. A kérdés már is gazdag további irodalmát idézi Marót Károly: *Die Trennung von Himmel und Erde*. Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. I. 1951. 35. I.

⁶⁸ Genesis XXXIX. 7—20. I. V. ö. A. Jeremias: *Das Alte Testament im Lichte des alten Orients*. 1930.⁴ 378. I. Gunkel más görög párhuzamot állít József története mellé: Hippolytos és Phaidra mítoszáét. Csakhogy itt egészen más a csábító nő vádaskodásának kompozicionális helye: József és Bellerophontés történetében egyaránt visszajára fordul a gonosz nő szándéka s mindketten váratlan fordulatokon keresztül kiemelkedésüket köszönhetik neki, míg Phaidra bűnös szerelme a vonakodó Hippolytos — és saját magát is — elpusztítja. V. ö. H. Gunkel: *Das Märchen im Alten Testament*. 1917. 126. I.

⁶⁹ II. Sám. XI. 14—17. V. ö. Gunkel i. m. 132. I.

motivum s az Urijás-levél motivuma egyaránt az Ószövetségben a keleti novellisztika keretein belül marad meg, a Bellerophón-mitosz összefüggésében jellegzetes mese-kompozíció szerves elemévé válik. További következtetéseink szempontjából különös fontossághoz jut majd annak a megállapítása, hogy ennek a mese-kompozíciónak a legközelebbi rokonságát valóban maig élő népmesék körében találjuk fel.

Két új-görög népmesét Hahn és Kretschmer gyűjteményei alapján már Malten is felhozott, annak bizonyítására, hogy a Pégasos mitológiai alapvonása, a villámmal való összefüggése milyen szívósan él tovább a nép képzetében, a nélkül azonban, hogy minden kínálkozó tanulságot levont volna belőlük, vagy hogy vizsgálatait egyéb népmesékre is kiterjesztette volna.⁷⁰ Rhys Carpenter kiindulópontja az, hogy a görög eposz végső forrásai azonosak Európa többi fennmaradt epikus hagyományainak forrásaival s nem találja egyáltalán fantasztikusnak a feltevést, hogy Jancsi és Juliska meséje ugyanolyan régi, vagy akár még régibb, mint az *Odysseia*, vagy hogy egy olyan nagy művész, mint Homéros, ugyanabból a forrásból merít, mint akár egy mai mesélő.⁷¹ Ezen a ponton mégis megelégszik általánosságban annak a kiemelésével, hogy Bellerophón, akárcsak valamilyen mesehős, »három halálos próbát áll ki és a király leányát meg fele királyságát nyeri el.«⁷² A konkrét összehasonlító elemzés hiánya is hozzájárul, hogy megreked a fokozati különbség megállapításánál s a minőségi különbséget nem is igyekszik kidolgozni a homérosi eposz és annak népköltészeti jellegű előzményei között: »az orális irodalomnak egy bizonyos hierarchiája áll fenn, a hősi eposzsal kb. a legmagasabb és a gyermeki tündérmesével a legalacsonyabb fokon.«⁷³ Gunkel viszont csupán egyetlen motivumnak, az Urijás-levél motivumának előfordulásait keresi a népköltészetben s így új-görög, magyar és német népmesékre, valamint a Hamlet-mondásra és egy kínai párhuzamára hivatkozik. De ha Homerosnak a szájhagyományhoz való viszonyát akarjuk meghatározni, semmiesetre sem elégedhetünk meg egy-egy elszigetelt motivum vizsgálatával.

A levél-motivum a természetfeletti feladattal kapcsolódik egy sor mesében, mint pl. a Grimm-féle »aranyhajú ördög« meséjében és kiterjedt rokonságában. A király, megtudván, hogy a szegény asszony burokban született fia a jóslat szerint az ő leányát fogja feleségül venni, a fiút mindenáron el akarja pusztítani, hiába dobja vízbe egy ládában, életben marad, végül is levelet ad vele feleségéhez, melyben megparancsolja, hogy öljék meg a levélhozót. Útközben rablótanyán száll meg a fiú, míg alszik, a rablók kikutatják, megtalálják és kicserélik a levelet olyan tartalmú levélre, amelynek értelmében a királyné a király vélt parancsának engedelmességgel nem hogy megöletné, hanem leányát

⁷⁰ Malten i. h. 142. és 152. l.

⁷¹ Rhys Carpenter: *Folk Tale, Fiction and Saga in the Homeric Epics.* 1946. 18. l.

⁷² U. o. 71. l.

⁷³ U. o. 4. l.

adja a fiúhoz. Mikor a király hazatérve megtudja, hogy csakugyan a szegény asszony fia vette feleségül a királyleányt, ahhoz a feltételhez szabja a házasság elismerését, hogy a fiú hozza el az ördög három arany hajszáját. A fiú eleget tesz a feladatnak, sőt útközben rábizott mellékfeladatokat is teljesít, megtudja, miért nincs víz sem a kútban, amelyből azelőtt bor fakadt, miért nincs levél sem a fán, amelyen azelőtt arany alma termett, miért kell az alvilági jellegű folyó révészének szünetelenül ide-oda járnia a két part között. A mese végén a gonosz király kénytelen vállalni az örök révész-szolgálatot.⁷⁴ E mese számos magyar változata is ismeretes, így pl. Gaal György gyűjteményében gazdag kereskedő leányát veszi el hasonló körülmények között a szegény ember fia; a feladat, amit szerencsésen végrehajt, megtudni az alvilág királyától, hogy melyik a szerencsés óra.⁷⁵ Berze Nagy János hevesmegyei gyűjtésében a szegény ember fia a gazdag ember parancsára ugyanilyen előzmények után és ugyanilyen körülmények között a »tollas ördög« hat szál tollát hozza el⁷⁶ stb. A »Kapitan Dekatreis« új-görög meséjében a mese-hős valósággal »beugratja« a sárkányt: elhitei vele, hogy nem tud olvasni, s mikor ez feleségéhez olyan értelmű levelet ad vele, hogy ölje meg, süsse meg a levélvivőt és legkisebb leányukkal küldje ki neki húsát a mezőre, a »Tizenhárom Kapitány« elolvassa a levelet, eltépi és mást ír a helyébe. Utóbb tizenkét testvérével együtt egy király szolgálatába áll, a király a féltékeny testvérek biztatására küldi a rendkívüli feladatokra: a sárkány lovát, ágytakaróját, majd magát a sárkányt hozza el. E feladatok közül az első mindenestre érintkezik a Bellerophón-mithosszal, ha nem is homérosi változatával, mely a Pégasost nem említi: Pindaros⁷⁷ szerint a hős ugyanúgy természetfeletti segítséggel szerzi meg a Pógasést, mint Kapitan Dekatreis a sárkány lovát. S az új-görög mese egyik szereplője, Mira, a hős egyéni sors-démona, azt is elképzelhetővé teszi, hogy mi szerepe volt Bellerophón győzelmeiben annak, hogy »hitt az istenek jósjeleinek«: Mira is eléggé valószínűtlenül hangzó tanácsokat ad a teljesíthetetlennek látszó feladatok hallatára már-már kétségbeeső Dekatreisnek s a hős mégis e tanácsok megfogadása révén diadalmaskodik.⁷⁸

A mesehős általában vagy azért kerül a természetfeletti feladatok elé, mert valaki — többnyire féltékenységből — el akarja ezek által pusztítani, vagy azért, mert e feladatok teljesítése a királyság, illetőleg a menyasszony vagy a királyleány kezével egyben a királyság elnyerésének a feltétele. Bellerophónt a természetfeletti feladatokra azért küldi ki a lykiai király, mert veje kívánságának megfelelően életét akarja megsemmisíteni, de a feladatok teljesítése

⁷⁴ A Grimm testvérek 29. számú meséje, v. ö. J. Bolte—G. Polivka: *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. I. 1913. 276—293. l.

⁷⁵ Gaal György magyar népmese-gyűjteménye, II. 1857. 17. sz.

⁷⁶ *Magyar Népköltési Gyűjtemény*, IX. 12. sz.

⁷⁷ Ol. XIII. 63—86. vv.

⁷⁸ P. Kretschmer: *Neugriechische Märchen*. 1919. 48. sz.

egyben a királyleány kezének és evvel a félkirályságnak az elnyerését is maga után vonja. A nélkül, hogy akár csak megközelítő teljességre is törekedhetném e tanulmány szerény keretei között az idézhető népmesei párhuzamok terén, hadd hozzam még fel egy kiterjedt típus képviselőjeként »Erős János« csángó meséjét⁷⁹ sok tekintetben Puskin a pópáról és szolgájáról, Baldáról szóló meséje rokonát.⁸⁰ Szegény özvegy asszony munkakerülő, de nagyerejű fia a fősvény bíró szolgálatába áll, a fizetség csupán annyi, hogy amelyik hamarabb megharagszik, az szíjat hasíthat a másik hátából. A bíró kikapós felesége, ha nem is az erős szolgára vet szemet, de mégis őt akarja eltenni láb alól, mint a kántorhoz való szerelmének alkalmatlan tanuját. Bevádolja férjénél, de az nem mer tenni semmit ellene, mert a megállapodás szerint Erős János akkor szíjat hasíthatna a hátából. Elküldi hát az erdőre, állítólagos disznócsordája és disznópásztora után — mire Erős János behajtja a bíró udvarára a vaddisznócsordát és a vaddisznókat kerülgető medvét az erdőről. Erre a bíró levágatja a vaddisznókat Jánossal, aki ezt is elvégzi és a pörköléshez a csúrral együtt hozza el a szalmát a szomszédból. A bíró harmadik kísérlete János elpusztítására csak János együgyű erejénél fogva válik a közönséges emberi erőt meghaladó feladattá: rakják a száraz kútba a töméntelen vaddisznóhúst, a bíró beállítja a kútba a szolgát is, avval az ürüggyel, hogy az ott elrendezze, de aztán hatalmas malomkövet gördített a kút szájára, hogy János ne tudjon többé kijönni. És János egyszercsak megjelenik, fején a malomkövel, melyet így távolított el a kút szájáról. A bíró tehát, akinek a szolga ereje és evvel járó nagyétküisége már előbb is kényelmetlen volt — akárcsak Proitosnak Bellerophón ereje és szépsége —, buja feleségének vádaskodására igyekszik elpusztítani Erős Jánost, — akárcsak Proitos Bellerophont — éppen csak hogy Proitos a levél-motivum közvetítésével apósára bízta azt, amit a népmesében a bíró maga kísérel meg, ugyanolyan sikertelenül. De különben a meseváz igen hasonló: Bellerophón is, Erős János is három, közönséges ember számára halálos veszedelmet jelentő feladatnak tesznek eleget; a három feladat természetesen az egyik esetben a mitológiai hőshöz méltó, a másik esetben a fősvény bíró fölibe kerekedő nagyerejű szegény-paraszt lehetőségeihez van mérve. A meseváz egyezését még feltűnőbbé teszi a három feladathoz lazábban csatlakozó negyedik kaland szerkezeti helye: Bellerophón legyőzi azokat a lykiaiakat is, akiket a három feladat után is életben maradó ellen küld a király; a bírónak kapóra jön, hogy éppen katonát szednek a faluban s küldi Jánost, aki egy sátorlábbal egymaga szétveri az ellenséget, akárcsak Bellerophón a ráleselkedő lykiaikat. Aki Bellerophont akarta elpusztítani, király volt, tehát megtehetette, hogy amikor felismerte benne az isteni származású hőst, leányát és fele királyságát adja neki. Erős Jánost az a király jutalmazza hasonlóan, akinek a szolgálatában rendkívüli erejét meg

⁷⁹ Magyar Népköltési Gyűjtemény. X. 3. sz.

⁸⁰ Orosz népmesei párhuzamait I. V. I. Csernyisev: Сказки и легенды Пушкинских мест. 1950. 27. és 36. sz.

tudta mutatni: »meghallja a király, hogy milyen ember jött, hogy az ellenséget megverte. Eléhivatta és megtisztelte jól, a leányát feleségül adta.« A kalandok sorát Homérosnál lezáró formulához — »hozzá adta leányát — és fele országát szintén nekiadta a lánnyal« — egy egész sor népmese-végződés volna idézhető, de idézzünk csak egyet, éspedig a Fehérlófia meséjét, már csak azért is, mert Bellerophón szárnyas lovának, a Pégasosnak a neve minden jel szerint »fehér lovat« jelent, talán éppen lykiai személynévképzővel ellátva.⁸¹ »Az öreg király rettenetesen megörült, amikor a leányait meglátta. S hogy megtudta az esetet, a legfiatalabbat Fehérlófiának adta fele királyságával együtt. Nagy lakodalmat csaptak s még máig is élnek, ha meg nem haltak.«⁸²

De ez a »máig is élnek, ha meg nem haltak« formula viszont már is figyelemzetet genealógiai ének és népmese egyik alapvető különbségére: az első minden körülmények között valamiféle történelmi emlékezet kifejezője, amelynek szerepe az éppen, hogy a jelennek a multhoz való viszonyát valamiképpen és valaki vagy valakik szempontjából nézve meghatározza, a népmese kívül áll a történelmen, cselekménye »hol volt, hol nem volt« és teljesen közömbös, hogy mikor éltek és élnek-e még vagy már régen meghaltak-e a szereplői, ha egyszer a mese cselekményének a keretében a halált már legyőzték. Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy mi az, amit Homéros már mindenesetre készen kapott a szájhagyománytól, azt kell mondanunk, hogy egy sor Kisázsiaiban otthonos mitosz-elemet, a népmeséből is ismert szerkezeti váz által rendezett formában, s alighanem a nemzeti öntudatot kifejező hasonlatot is az évről-évre új lombot hajtó fáról, mint a genealógiai ének formuláját. Így, mese-szerkezet a genealógiai kerettel együtt annak a szájhagyománynak volt az eleme, amely a homérosi költészet háttérében áll. Népköltészet tehát? Ha népköltészet alatt a dolgozó tömegek szájhagyományát értjük, szembeállítva az uralkodó osztályt szolgáló irodalommal, akkor semmiesetre sem az. Az aoidosok, akik ezt az énekeshagyományt fenntartották, a nép fiai voltak, de a basileusok, a gazdag nemzetségek szolgálatában álltak, az előkelő házak lakomái állandóbb alkalmát szolgáltatták az éneklésnek, mint a nép ünnepei, s ez a körülmény rányomta bélyegét az énekeshagyományra is.

A Bellerophón-ének homerosi változatában is éppen eléggé elárulja, hogy a kialakuló uralkodóosztály milyen igényekkel lépett fel az énekes szemben, s azt is megmutatja, hogy az énekes hogyan tudta ezeket az igényeket kielégíteni. Hérodotos (I. 147.) tudósít minket arról, hogy egyes kisázsiai ión városokban még a történelmi időkben is olyan dinasztiaik uralkodtak, amelyek lykiai eredetűek voltak és Glaukostól, Hippolochos fiától származtatták magukat. Kétségkívül igaza van Wilamowitz-Moellendorffnak abban, hogy éppen az ilyen, görög alattvalók felett uralkodó kisázsiai eredetű családoknak fűződött első-

⁸¹ Malten i. h. 150—152. l.

⁸² Arany László magyar népmese-gyűjteménye (1862.). *Összes művek*, IV. 133. l.

rendű politikai érdekük ahhoz, hogy a lykiai eredet hagyományát a görög eredet hagyományával összeegyeztessék.⁸⁵ Márpedig a Bellerophón-ének éppen erre volt alkalmas: Bellerophón Lykiában alapított családot, a lykiai király leányától származnak gyermekei, a lykiai király osztotta meg vele uralmát, és Lykia népe hasított ki neki osztályrészt a közös földből. De Bellerophón maga görög volt: Argosból kényszerült Lykiába átjönni — ime, ez a mondaelem is a politikai raison következményének bizonyul. S hozzá tehetjük még: ha Glaukos, mint lykiai fejedelem a trójai háborúban a trójaiak oldalán harcolt is, megbékélése a görög Diomédésszel nagyapaik vendégbarátsága alapján Kisázsia görög és nem görög lakosságának olyan békés együttélése számára jelenthetett igazoló hagyományt, amelyre hivatkozni ugyancsak a görögösödő kisázsiaiaknak állhatott az érdekében.

De ha így van, azt kell-e hinnünk, hogy ez arisztokratikus igényű genealógiai ének és a felsorolt népmesék között véletlen játéka minden egyezés, vagy pedig lemondjunk Maxim Gorkij szép megállapításáról, amely szerint »a folklór, a dolgozó nép szóbeli művészete alkotta meg a legmélyebb és legélénkebb, művészileg legtökéletesebb hős-típusokat«, a mítoszok és a mesék hőseit, akiknek megalkotása csak úgy volt lehetséges, »ha az alkotó közvetlenül résztvesz a valóság teremtő munkájában, az élet megújításáért folyó harcban?«⁸⁶ Hogy erre a nyugtalanító kettős kérdésre megnyugtató választ adhassunk, figyeljük meg meg azt a feltűnő körülményt, hogy a mi népmeséinkhez leghasonlóbb epikus szerkezetek egyebütt is a görögségben genealógiai hagyományok összefüggésében jelentkeznek.

Az *Odysséia* két ízben is utal — egyszer csak körülírással (XI. 287 vv.), egyszer név szerint (XV. 225) — Melampus mondájára és mind a kétszer genealógiai összefüggésben. Más forrásokból (főleg Apollod. Bibl. I. 9, 11, 12. Schol. ad Od. XI. 287, 290, stb.) ismerjük részletesen, teljes mesei szerkezetében a történetet a két testvérről, akik közül az egyik a városban lakott, a másik a városon kívül: ez utóbbit életük megmentéséért hálás kigyók tanították meg az állatok nyelvére. Evvel a képességével segíti meg Melampus nagyratörő testvérét, Biast, mikor ez a pylosi király, Néleus, leányának Pérónak a kezét kéri. Néleus csak ahhoz hajlandó feleségül adni a leányát, aki elhozza neki a Phylakében szoros őrizet alatt tartott teheneket. Melampus vállalkozik erre, de tettenérik és börtönbe kerül, ott az állatok nyelvének ismeretében megtudja, hogy a sok szű már keresztül-kasul rágta az épület gerendáit, fellármázza a házat s alighogy kiköltöztek belőle, az valóban összeomlott. Ezután Melampus, kinek rendkívüli képességei így nyilvánvalóvá váltak, szolgál-

⁸⁵ U. Wilamowitz—Moellendorff: *Die Ilias und Homer*. 1916. 305. l. A mult században feltárt trysai hērōon Bellerophón-ábrázolásával kapcsolatban gyűjti össze az adatokat a Bellerophón-mítosznak, mint lykiai arisztokrácia genealógiai hagyományának szívós életére O. Benndorf: *Das Heroon von Gjöbaschi-Trysa*. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Kaiserhauses (Wien) IX. 1889. 61—64. l.

⁸⁶ Maxim Gorkij: *Irodalmi tanulmányok*. Szikra-kiadás, 1950. 397. l.

lattételre előhívott madarak segítségével meggyógyította Phylakos régóta beteg fiát, és a teheneket kérte jutalmul. Miután ezeket egy év letelte előtt meghozta testvérének, az feleségül vehette a pylosi király leányát.

Melampus mondájához már L. Preller hozott fel folklorisztikus párhuzamot: egy délszláv népmesét Karadzsics Vuk gyűjteményéből, amely szerint pásztor égő erdőből ment ki egy kígyót s ennek apja, a kígyókirály, hálából megtanítja az állatok nyelvére.⁸⁷ A motívum igen elterjedt; a magyar népmesében is ismerős, mégpedig avval a tipikus folytatással, hogy a megmentett kígyó apjától az állatok nyelvét megtanuló szegény embert tudományának titkáért kíváncsi felesége faggatja, avval sem törődve, hogy a titok elárulása az ember halálát okozhatja; végül a szegényembert kakasa tanítja ki arra, hogyan kell urrá lennie az asszony felett.⁸⁸ »A fehér kígyó« meséje a Grimm-testvérek gyűjteményében nem egészen így indul: a mesehős a fehér kígyó megévésével szerzi meg az állatok nyelvének a tudását, de a továbbiakban, a hálás állatok motívumát a megmentett halak, hangyák és hollófiak segítő szerepével kapcsolatban érvényesítve, éppen ez a mese áll közelebb a Melampus-monda szerkezetéhez. A mesehős a hálás állatok segítségével, amelyeknek érti a beszédét, teljesíti azokat a természetfeletti feladatokat, amelyek révén a királyleány kezét elnyeri.⁸⁹

Hadd érintsünk futólag még egy genealógiai hagyományt, mégpedig a makedón királyi családot, úgy, amint azt Hérodotos (VIII. 137—139.) elbeszéli. I. Alexandros hetedik őse, hogy még a népies »hetedik ükapám« kifejezése se hiányozzék, Perdikkas a következőképen szerezte meg Makedonia uralmát. Két testvérével együtt menekült Argosból s a makedoniai Lebaia városának királyánál álltak szolgálatba, a legidősebb a lovakat, a középső a szarvasmarhákat, Perdikkas, a legkisebbik az apróbb barmot legeltette, mert — mint ahogy Hérodotos szövegén szinte kézzelfoghatóan kitapintható a szájhagyomány — »régente az emberek királyságai is szegények voltak pénzben, nemcsak a nép, s a király felesége dagasztotta nekik a kenyeret.« Hát a legkisebb fiú kenyere önmagától kétszeresére dagadt, jelenti a királyné a férjének, az baljóslatú jelnek veszi és meghagyja a három testvérenek, hogy azonnal hagyják el az ő országát. Azok megszolgált bérüket kérik, mire a király gúnyosan a füstnyíláson beáradó napsugarakra mutat, a két idősebb megzavarodottan áll, míg a legfiatalabb testvér fogja kését, körülkanyarítja a padlóra vetődő napfényt, úgy tesz, mintha keblébe merné, és testvéreivel együtt eltávozik. Mikor a király észbekap, már hiába veszi üldözőbe őket — a megdagadó folyó is védi az üldözötteket — s így elérnek Midas kertjébe, ahol magától terem a hatvanlevelű rózsa. Innét kiindulva vették birtokukba egész Makedoniát, amihez a

⁸⁷ L. Preller: *Griechische Mythologie*. II. 1875.³473. 1.

⁸⁸ Magyar Nyelvőr, III. 1874. 227—228. 1. Káplány József gyűjtése; újra lenyomva W. Petrolay Margit — Kovács Ágnes: *Csinosomdrága*. Magyar népmesék. 1951. 84—86, 1.

⁸⁹ Grimm-testvérek 17. meséje, v. ö. Bolte—Polivka i. m. I. 133. 1.

jogot nyilván akkor szerezte meg Perdikkas, amikor az egész ország közös napját elfogadta szolgálata béréül, akárcsak a fehér lovon Pannonia földjét és vizét megvásároló honfoglaló magyarok és más hasonló hagyományok hősei.⁹⁰

De nem akarok most a Perdikkas-monda különböző művelődéstörténeti vonatkozásaiba — még a kenyér történetére vonatkozó vallomásának a fejtegetésébe sem — belemenni. Csak rámutatok arra, hogy ez is genealógiai monda, mégpedig, ha a Melampus-mondáról még el is mondható, hogy az egy jós-nemzetség genealógiai mondája, s a jósek Homéros megítélése szerint ugyanúgy a *δημοεργοί*, tehát a szabad dolgozók közé tartoznak, mint akár az ács, az orvos, vagy a költő (Od. XVII. 384.) — a Perdikkas-monda egy királyi család alapításának a mondája. A Bellerophón-mondával még az a közössége is megvan, hogy mindkettő egy-egy nem-görög uralkodó ház jól felfogott politikai érdekéből a családalapító őst száműzött görögnek, argosinak mondja. És mégis, a Perdikkas-mondában is ott van a fősvény uralkodóval szemben a béreseket, s a három testvér közül is a legkisebbet diadalra segítő meseszerkezet egy egész sor közkeletű népmesei vonással.

Nincs más megoldás, mint annak a feltételezése, hogy a szájhagyomány a maga Homéros-előtti fokán — s ha nem időrendileg, hát fejlődéstörténetileg még a Perdikkas-monda is ideszámítandó — a még csak kialakulófélben levő osztálytársadalom feltételei között osztatlan birtoka volt az egész közösségnek. A nép alkotta, tartotta fenn és gyarapította, s a nép köréből származó, a néppel magát azonosító aoidos szólaltatta meg a basileusok udvarában is. S mihelyt itt szólaltatta meg, a basileusok izléséhez és izlésüket meghatározó érdekéhez alkalmazta a hagyományt; az, hogy az arisztokrácia a maga érdekében állónak érezte támogatását, kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy a feltételek az énekes-hagyomány teljéből merített első nagyarányú alkotás rögzítésére és fenntartására megérjenek. Ilyen értelemben joggal hangsúlyozza Szergejev, hogy »a homérosi költemények alapján véve a népköltészet termékei, végleges formájukat azonban az arisztokrata nemzetségek uralmának a korszakában nyerték.«⁹¹ Az első eposszal, mely hovatovább avval az igénnyel lépett fel, hogy hitelesnek elismert alakjához illetéktelen kéz ne nyúljon, sőt hogy az egész trójai mondakör hiteles feldolgozásának számítson, amellyel ellentétbe kerülni nem ajánlatos, megindult »a művészeti termelés mint olyan«, melynek fontos tényezői a rögzített szöveg, az alkotás felidézésének az alkalomszerűségtől egyre határozottabb függetlenedése, s mindkettő támasztéka, az írásbeliség, továbbá az irodalmi minta fokozódó elismerése és az alakításnak a mű céljaihoz igazodó szabadsága,

⁹⁰ V. ö. Heller Bernát: *La tradition populaire hongroise dite du cheval blanc et ses parallèles, surtout les orientales*. Ethnographia-Népélet, 1940. 27—41. l. H. Usener: *Götternamen*. 1896. 183. és 192. l.

⁹¹ Szergejev i. m. 75. l. Hasonlóan itéli meg a szovjet tudomány a középkori orosz énekmondók szerepét a feudális udvarokban, valamint az általuk fentartott énekes-hagyomány ósibb, ösbnépi jellegű gyökereit. V. ö. m. ndenekelőtt Szokolov idézett munkáját. 230, 246—247. stb. II. Az elmélet alkalmazását a magyar ősköltészet problémáira l. Klaniczay Tibor: *Régi magyar irodalom és folklór*. Irodalomtörténet, 1949. 200—215. l.

s e dialektikus ellentétet újra meg újra megoldani képes, egyre jobban előtérbe lépő, de tudva vagy öntudatlanul mindig valamelyik osztály érdekét képviselő költői személyesség.

Figyeljük meg még ez utóbbit, a költői tudatosság érvényesülését Homérosnál, éppen a Bellerophón-mitosszal kapcsolatban. A Bellerophón-énekben Homéros szemelláthatóan válogat a mítosz archaikus vonásai között, van, amit megtart, mert támogatja a hőskort archaizáló törekvéseit, s van olyan, amelyet elutasít, mert ellentétben áll társadalomfelfogásának alapvető érdekeivel. Így nyilván azoknak a Homéros-magyarázóknak van igazuk, akik a Bellerophón-monda levél-motivumát valóságos levélnek tekintik,⁹² Homeros már ismerte az írást, nagyarányú epikus kompozíciójának minden részlet összhangjára utaló egységét biztosítani sem tudta volna, ha az alkotás közben feljegyzésekkel nem tudta volna emlékezetét támogatni, ami természetesen a legkevésbé sem áll szemben avval, hogy közönségük elé a homérosi eposzok még utóbb is sokáig első sorban az élőszó közvetítésével, a rhapsódosok előadásain jutottak. De az írás egyszerű megjelölése helyett nem hiába áll a baljóslatú körülírás, a »vészthozó jelek bevéséséről« a Bellerophónnak átadott táblára. A költő szándéka valóban az, hogy a hőskort általában írástudatlannak jellemezze, mert hiszen — a barbárság felsőfoka és a civilizáció határán jelentkező — új készség⁹³ túlságosan modernnek hatott volna. Egyenesen azt érzékelteti az elbeszélés, hogy az írás valami titokzatos mesterség, amellyel arra kényszeríthető valaki, hogy öntudatlan eszköze legyen a saját romlásának. Valamelyik útleírásból emlékszem egy történetre, amely az írás megjelenésének a titokzatoságát írástudatlanok között sokatmondóan érzékelteti. Az utazó otthon felejtí pipáját, bennszülött szolgájával izen haza érte, de hogy biztos legyen a dolgában, egy cédulát is ad vele, amelyre felírta kívánságát. Az írástudatlan szolga oldalát fúrja a kíváncsiság, hogy mire jó ez a papiros, az izenetet nem adja át, csak a levélkét, s legnagyobb meglepetésére gazdájának felesége erre is kiadja a pipát. A történet csattanója az, hogy legközelebbi afrikai útján az utazó egykori szolgájának házi fetisei között találja meg a cédulát.

Talán archaizáló vonásnak tekinthető már Homéros korában az is, hogy bár Lykia királya átadta Bellerophónnak a fele királyságát, földtulajdonhoz még nem jutott ezáltal: a nép hasított ki a közös földből számára »temenos«-t. Viszont távoltartja Homéros a maga költeményétől vagy enyhíti a Bellerophón-mítosz számos olyan vonását, amelyet nem csak a mítosz különböző vonásait organikus egységükben mutató ázsiai emlékek őriztek meg, hanem amelyek

⁹² Rhys Carpenter i. m. 173. l. P. Cauer: *Grundfragen der Homerkritik*, 1923. 311. l. stb. V. ö. főleg E. Drerup: *Das Homerproblem in der Gegenwart*. (Homerische Poetik, I.) 1921. 165. l. Valamelyik, a phoeníciai eredetű betűírás elterjedését megelőző írásnak halványan megőrzött emlékére gondol pl. L. Weber: *Σήματα λυγυά*. *Philologische Wochenschrift*. 1925. 710—713.

⁹³ Engels: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Marx-Engels: *Válogatott művek*, II. 185 l.

későbbi görög forrásokban is feltalálhatók, de amelyek szembenállnak a homérosi mértéktartás elvével. Ezek azok a vonások, amelyek egyikét illetően Pindaros egyenesen hallgatást parancsol önmagának: *δυσωπίασομαι οἱ μῶρον ἐγώ*. (Ol. XIII. 130.) De szemelláthatóan eltünteteti a mítosznak azokat a vonásait is, amelyek a lykiai matriarchátusra emlékeztettek.

Isméretes, hogy Bachofen az anyajog történetének kidolgozásához egyenesen kiindulópontnak választja Bellerophón mítoszáat, és ezt jó okkal teszi. Hogy az amazónok ellen is küldj őt a lykiai király, azt Homéros is említi, de hogy ez a mozzanat Bellerophónt mint a gynaikokratia ellenfelét jellemzi, az csak egyéb, Bachofen által sorra számbavett forrásokból tűnik ki. Ha Anteia bűnös szerelmét visszautasítja, ez utóvégre csak a szemérmes ifjút mutatja, de nem csak szemérmesség kérdése, ha a lykiai asszonyok meztelenségükkel megfutamodásra kényszerítik, aminthogy ez az esemény Plutarchos (de virtute mulierum 9.) szerint egyenesen aetiologiai mondája annak a lykiai szokásnak, hogy a xanthosiak nem apjukról, hanem anyjukról kapják nevüket. Homérosnál mindennek nyoma sincs, sőt ellenkezőleg, szemellátható gonddal ügyel a patrilineáris vonal érvényesülésére. Mert abban már nem követhetjük Bachofent, hogy Homérosnál a matriarchátus ősi törvényeivel makacsul ellenszegülő Bellerophónnak józan ellentéte unokája, Glaukos, aki a felszínen egymást váltó férfi-nemzedékekkel szembeállítja a törzs anyai halhatatlanságát: »Nem a levél hozza létre a levelet, hanem minden levél közös létrehozója a törzs. Így vannak az emberek nemzedékei is az anyajog felfogása szerint.«⁹⁴ Csakhogy ez már Bachofen merész fantáziája, a homérosi sorokból ilyen értelem ki nem olvasható. Sőt: Glaukos, bár elmondja, hogy Bellerophónnak két fia mellett egy leánya is volt, nem hiába vallja magát az egyik fiú, Hippolochos leszármazottjának, ami egyben annyit is jelent, hogy az az ióniai basileus, akinek érdekét szolgálta ez a genealógiai ének, szintén fiúágon származtatta magát Bellerophóntól. Szerepel ugyan Laodameia fia is az Iliasban, de ez csak még jobban erősíti álláspontunkat; Bellerophónnak ez az unokája ugyanis Sarpédón, akinek isteni apjához, Zeushoz való kapcsolata domborodik ki jobban Homérosnál, és aligha ok nélkül. A Bellerophón-énekből tudjuk ugyan, hogy Laodameia ekkor már nem él, de ez csupán azt teszi lehetővé, hogy Sarpédón halálával kapcsolatban ridegség nélkül lehessen mellőzni az anya gyászát. Az az alkalom, amikor maga Zeus gyászolja halandó gyermekét (Il. XVI. 660—675), aligha reprezentálja véletlenül a gyászoló apát isteni fokon éppen egy lykiai hőssel kapcsolatban, mikor, mint már tudjuk, más források egyenesen azt állítják, hogy a gyászt a lykiaiak csak női formák között engedélyezték.⁹⁵

⁹⁴ Bachofen i. m. 6. l.

⁹⁵ A Sarpédón-epizódnak a matriarchátus ellen kihegyezett polenikus célzatát támogatná, ha eléggé megalapozottnak bizonyulna, az a feltevés is, hogy egy prehomérikus »Aithiops« mintájára került az Iliasba. Ez esetben ugyanis a fiát sirató isteni apa a fiát. Memnónt sirató isteni anya, Eös helyébe lépett. V. ö. főleg E. Howald: *Sarpédón*. Museum Helveticum, 1951: 111—118. l., továbbá H. Pestalozzi: *Die Achilleis als Quelle der Ilias*, 1945. 14. l.

Ez a következetes eltüntetése a matriarchátus nyomainak a szájhagyományra szerkezetében is szorosán támaszkodó Bellerophón-énekek jellemző Homérosra, amint jellemzőnek találtuk már a sirató énekek sorában is Andromaché első helyre állítását, illetőleg az özvegyi gyásznak minden más gyász fölé helyezését. Hasonló átértelmezést figyelhetünk meg a Meleagros-éneknél is (II. IX. 529—599), amelyről Rhys Carpenter is helyesen állapítja meg, hogy kompozicionális helye nagyjában egyezik a Bellerophón-epizódéval,⁹⁶ amennyiben ezt is, azt is az eposz egyik szereplője beszéli el valamilyen a cselekménnyel összefüggő célzattal, a nélkül, hogy közvetlenül az eposz cselekményébe illeszkednének. A Meleagros-ének Homerostól független létezésére vall ez is, már akár elfogadjuk Finsler megvesztegető feltevését, amely szerint a Meleagros-ének mint prehomérikus forma egyenesen mintául szolgált az *Ilias* költőjének arra nézve, hogy »Meleagros haragjához« hasonlóan »Achilleus haragját« tegye meg cselekménye kiindulópontjának⁹⁷, akár azokkal tartunk, akik ezt kétségbevonják.⁹⁸ Mindenesetre hangsúlyozni kívánom, hogy ha a Meleagros-motivum hatásával számolunk is, ez nem jelenti még egy »Meleagris« eposz feltételezésének szükségességét; a szájhagyomány kisebb egységére kell gondolnunk. Phoinix, amikor tanítványát, Achilleust Meleagros példájával inti emgedékenységre, egyenesen hivatkozik a hősdalra (τῶν πρόσθεν κλέα ἀνδρῶν ἠρώων, II. IX. 524—525) és elbeszélését valóságos mesekezdettel vezeti be: »régis és nem új dolog az, ami eszembé jut« (μέμνημαι τότε ἔργον ἐγὼ πάλαι, οὗ τι νέον γε, ὡς ἦν, u. o. 527—528).

Ezek szerint Artemis istennő megharagudott Oineus aitóliai királyra, mert amikor ez minden istennek áldozatot mutatott be, róla megfeledkezett. Haragjában pusztító vadkant küld Kalydón környékére, a királyfi, Meleagros, vadászokat gyűjt ellene, akik segítségével az irtózatot erejű vadat elejti, de ekkor az istennő a vadászszákmány körül ellentétet támaszt a kurések és az aitólok között. Áll a harc, az aitólok védik, a kurések támadják Kalydónt, s mindaddig ez utóbbiak bizonyulnak erősebbnek, amíg Meleagros sértődötten vissza nem vonul a harctól, mert magharagszik anyjára, Althaiára, amiért ez fivére halála miatt saját fiát megátkozta. Most a kurések kapnak erőre s hiába jönnek el a felesége, Kleopatra mellett heverő Meleagrosához könyörögni apja, testvérei, sőt anyja maga is, legkedvesebb barátaival, s hiába ígérnek ajándékokat, hogy kiengeszteljék. Csak mikor a várost ostromlók már az ő házához érnek fenyegető lángcsóvájukkal s a rabnő sorsától féltő felesége is kéri, indul harcba a hős, megfordítja a küzdelem kimenetelét, de az ajándékokat már nem érdemli ki evvel.

⁹⁶ Rhys Carpenter i. m. 170. l.

⁹⁷ G. Finsler: *Homer*. 1908. 217. l. V. ő. még főleg E. Howald: *Meleager und Achill*. Rheinisches Museum, 1920.—1924. 402—425. l. és *Der Dichter der Ilias*. 1946. 118—122. l. Egyenesen, egy »Meleagris«-eposzról beszél J. Th. Kakridis: *Homeric researches* 1949. 25. l.

⁹⁸ Mint pl. E. Bethe: *Ilias und Meleager*. Rheinisches Museum, 1925. 11. l.

Eddig az *Ilias* elbeszélése Meleagrosról; az elbeszélés hézagai szembe-
tűnőek, így nem tudjuk, miért ölte meg nagybátyját Meleagros, azt is csak
egy futólagos megjegyzés mondja ki, hogy Althaia átkát meghallgatta a bosszú-
álló Erinyes, de Meleagros haláláról közvetlenül nem értesülünk, sőt felöltik,
hogy Althaia az átok kimondása után is arra kényszerül, hogy kiengesztelje az
egyszer megátkozott fiút. Az elbeszélés kivonat jellege nem tagadható, kérdés
azonban, hogy az *Ilias* költője csupán azért hagyott-e el egyetmást a részletezés-
ből, mert feltételezhette, hogy közönsége a többit emlékezetből ki tudja egészí-
teni. Finslernek mindenesetre ez a véleménye; ám ha a »kivonat« hézagait a
Meleagros monda egyéb forrásai alapján igyekszünk kitölteni — márpedig
vagy e későbbi forrásokhoz nyulunk, vagy merő találgatásokra hagyatkozunk —,
akkor azt kell gondolnunk, hogy az *Ilias* költője éppen olyan vonásokat igyeke-
zett háttérbe szorítani, amelyek ellentétben álltak műve egyébként is igazolt
alapvető tendenciáival. Ez a körülmény is támogatja azoknak a nézetét, akik a
Meleagros-monda későbbi forrásainak egy részében jó régi hagyomány tanuit
látják.⁹⁹

Bizonyos mértékig már az áldozatból kifelejtett Artemis haragja is emléke-
tet sértődött tündérekről szóló mesék kiindulópontjára, még határozottabban
kinálkozik hasonló jellegű népmesei párhuzam a Meleagros-monda későbbi
szövegeihez. Apollodóros (*Bibliotheca* I. 8, 2) szerint a Meleagros születését
követő hetedik napon megjelentek a Moirák és kimondták, hogy az újszülött
addig fog élni, amíg a tűzhelyen levő fahasáb elég; ezt hallva, anyja kivette
a tűzből a fahasábot és ládába zárta. Lényegében egyezik ezzel Hyginus (171.
fab.) elbeszélése: Meleagros születésekor megjelentek a királyi palotában a
Párkák, Clotho azt jósolta, hogy nemes, Lachesis, hogy bátor férfi lesz belőle,
Atropos pedig meglátva az égő fahasábot, így szólt: »*tam diu hic vivet, quamdiu
hic titio consumptus non fuerit.*« Hasonló a tündérek megjelenése a mesehősnő
születésénél Grimmék *Dornröschen* c. meséjében. Csipkerózsza születésekor
meghívják tizenkét »bölcs asszonyt«, s ezek sorjában erénnyel, szépséggel,
gazdagsággal ajándékozzák meg az újszülöttet; már tizenegyen szóltak, amikor
hivatlanul — a Péleus és Thetis lakodalmára meg nem hívott Eriséhez
hasonló indulattal — belép a tizenharmadik s kimondja, hogy a királyleány
tizenötödik életévében guzsallyal megszúrja magát és meghal. A tizen-
kettedik tündér is csak százesztendőös álomra tudja enyhíteni a tündéri
igézetet.¹⁰⁰

Az Apollodorosnál és Hyginusnál lényegében egyező értelmű expositio-
nak megfelelő kifejtetre már korábbi tanuink is vannak: egy Phrynichos-

⁹⁹ Így E. Kuhnert: *Feuerzauber*. Rheinisches Museum, 1894. 57. I. G. Knaack: *Zur Meleagersage*. U. o. 310. és 476. I. V. ö. még Kakridis i. m.

¹⁰⁰ Nem ilyen természetű rokon motívumokat, hanem egyenesen a Meleagros-mi-
tosz élő népmesei változatait gyűjti össze — részben a mithosz színhelyéhez igen közel-
eső területről — Kakridis i. m. 127—148. l.

idézet Pausaniasnál (X. 31) és Bacchylidés V. epinikiosa. Ezek a mondának ugyanazt az alakját ismerik már, amelyet utóbb főleg Ovidius (Met. VIII. 270—546) népszerűsített: a kurések és aitolosok viszályában Meleagros két anyai nagybátyját ölte meg, mire Althaia — testvéreit többre becsülve fiánál — az esztendőök óta ládában őrzött üszkös fahasábot a tűzbe vetette s evvel fia halálát okozta. Homérosnál szemmelátható Meleagros halála körülményeinek szándékos elhallgatása; felmerült olyan nézet is, hogy ez azért van, mert ha Phoinix párhuzamot von Meleagros és Achilleus között, tapintatlanság volna ez utóbbival szemben az előbbi haláláról is beszélni.¹⁰¹ Gondolni lehetne természetesen arra is, hogy az »external soul« motivuma, amelyet Frazer a fahasábhöz fűződő életérdekben felismert,¹⁰² az efféle mágikus elemeket egyébként is szivesebben elkerülő költő mértéktartásával állt volna ellentétben,¹⁰³ de azt hisszük, többről van itt szó. Utóvégre Meleagros halálát úgy is előadhatta volna Homéros, ahogy Pausanias i. h. szerint Hésiodos ismerte a mondát: Althaia átkát Apollón teljesíti be.¹⁰⁴ De Homéros ezt a megoldást sem vállalja teljes mértékben: Althaia testvérei haláláért megátkozza ugyan Meleagrost és az Erinys, az anyai átkot teljesítő ősi istennő¹⁰⁵ meg is hallgatja s mégis — és ez a következetlenség a legjellemzőbb — utána Althaia is kénytelen fia elé járulni engesztelő könyörgéssel, hogy hárítsa el Kalydón felől a veszedelmet. Az anyajog ősi istenei itt nem sokkal kisebb vereséget szenvednek, mint amikor velük szemben az új istenek az atyja halálát saját anyján megbosszuló Orestést veszik pártfogásukba.¹⁰⁶

De térjünk még vissza egy pillanatra »irodalom« és »népköltészet« differenciálódásának kérdéséhez az osztálytársadalomban. A költői szájhagyomány, mely az ősközösség öröksége, mindkettőnek az alapja, de miután a homérosi eposzokkal kivált belőle a mű a maga megbonthatatlan egységében — éppen ez az az elsőség, amely egy kultúrán belül többé nem ismételtető meg — s ennek megőrzéséhez és az így meginduló művészeti termelésnek mint olyannak a továbbfejlesztéséhez elsősorban az uralkodó osztály érdeke fűződik, evvel a folyamattal párhuzamosan a szájhagyomány a széles dolgozó tömegek sajátos hagyományává, hová-tovább a szó igazi értelmében népköltészetté válik.

⁹⁰¹ Van der Kolf, Pauly—Wissowa, RE. XV. 477.

¹⁰² V. ö. J. G. Frazer: *The golden bough*. Abridged edition, 1929. 670. l.

¹⁰³ Így Kakridis i. m. 34. l.

¹⁰⁴ Pausanias adatát igazolta a Schubart és Wilamowitz által kiadott 9777. sz. papyrus, Hesiodi Carmina, ed. Rzach. 1908. ² 135. fr. 12.

¹⁰⁵ V. ö. G. Thomson: *Studies in ancient greek society, The prehistoric Aegean*. 1949. 342. l.

¹⁰⁶ Bachofen i. m. 45—46. l. Engels i. h. II. 171—172. l. A matriarchátus problémáját lényegében nyitvahagyva Kakridis is megfigyel annyit, hogy a homérosi Meleagros »érzelmi skáláján« a hitvesi szeretet — szemben a Meleagros-mitosz ősi formájában kifejezésre jutó értékeléssel — minden mást megelőz: amire anyja sem tudta rávenni, felesége, Kleopatra kérésére teszi félre haragját. I. i. m. 39. l. Ugyanennek az »érzelmi skálának« az érvényesülését felismeri Hektór és Andromaché viszonyában is, u. o. 49. l.

A differenciálódás első jelei már a homérosi eposzokban jelentkeznek. A »homérosi realizmus« követelményével maga Homeros már az *Ilias*ban akkor kerül leginkább ellentétbe, amikor egy-egy hősének adja át a szót: a Khimaira szörnyalakja is jellemzően Glaukos elbeszélésében jelenik meg csupán. Még határozottabban háritja el magától a felelősséget az *Odysseia* költője mindazért a meseszerű történetért, amit hőse a saját utikalandjairól a phaiakok udvarában regél. Egyszemű óriás, Kirké varázslata stb. — csupa olyan meselem, amelyhez bővében kínálkoznak a folklorisztikus párhuzamok.¹⁰⁷ De ha e történetek messze túllépik is a »homérosi realizmus« határát, magának a mesélőnek az alakját és a mesemondás-mesehallgatás alaphelyzetét ugyanaz a gondos részletrajz állítja elének, amely Homeros objektív művészetének mindvégig egyik jellemző, sajátosága. S a mesemondót társadalmilag is élesen megkülönbözteti az aoidostól, megkülönbözteti éppen akkor, amikor kivételes elismerést érdemlő megjelenésében az aoidoshoz méri. Mikor Odysseus megszakitja elbeszélését, mindenki hallgat, az »árnyas teremben« a mesemondás »igézete« által (κηληθημῶ) lebilincselve. (Od. VIII. 334.) S mikor Alkinoos a folytatást kéri, azért határolja el a vándorkoldusok megbízhatatlan mesélgetésétől Odysseus történeteit, amelyekben határozott forma van (μορφή ἐπέων), mert alapjábanvéve ezekhez állnak közelebb, mint az aoidosok szigorúbb szabályokat követő énekéhez:

*Ó Odysseus, te bizony nem látszol olyannak előttünk,
mint a csalók, a ravasz locsogók, akiket seregestül
táplál itt is, amott is az éjszini életadó föld,
s mind arról hazudoznak, amit soha senkise látott;
van nemes elme a szódban, van szavaidank alakja,
s mint egy dálnok, oly értőn mondtad el azt, ami történt . . .*¹⁰⁸

»Irodalom« és »népköltészet« differenciálódása az osztálytársadalomban az uralkodóosztály részéről hovatovább azt az állandó törekvést is jelenti, hogy »a művészetnek mint olyannak« szervezett feltételeit a maga érdekeinek szolgálatába állítsa, eszközeit kisajátítsa, a nélkül azonban, hogy meg tudná akadályozni a nép érdekét szolgáló forradalmi törekvések irodalmi kifejeződését, sőt, hogy időről-időre éppen ezek a törekvések határozzák meg az irodalom haladó korszakait. A dolog természeténél fogva az ókori görög »népköltészetéről« csak akkor értesülünk, ha valamilyen kivételes alkalom az »irodalomban« is szóhoz juttatta. S egy-egy ilyen kivételes alkalom is éles megvilágításba helyezi a »népköltészet« osztálytartalmát. A dolgozó tömegek, egyenesen a rabszolgák szempontja érvényesül pl. Kratés egy vígjátékának a »népköltészetből« vett mese-motivumában (idézi Athénaios, 6. p. 267 E), ahol a »terülj-terülj asztalkám« és más Eldorado-motivumok mint a rabszolgaság eltörlésének felté-

¹⁰⁷ V. ö. L. Radermacher: *Die Erzählungen der Odyssee*. 1915. és Honti János: *A mese világa*. 1937. 154—155. l.

¹⁰⁸ Od. XI. 363—368. Devecseri fordítása. — Részletesebben l. görög irodalomtörténeti vázlatomban, i. m. 114.—116. l.

telei szerepelnek¹⁰⁹, teljesen Aristotelés Marx által kiemelt¹¹⁰ fejtegetései értelmében, de a mese szellemében pozitív előjellel.

Hogy a népköltészet körében hogyan fejezheti ki az elnyomott nép vágyait még a genealógiai monda is, arra nézve egy rendkívül tanulságos kirgiz példa idézhető. A kirgizek eredetmondája¹¹¹ szerint a hős Syngysz ugyanolyan körülmények között született, mint a görög mitológiában Periklés, akinek mitoszát nem ok nélkül hozza fel például Tronszkij a népmese »irodalom-előtti« formáinak érvenyesülésére.¹¹² Altyn Bel kán ugyanúgy tette ki csodálatos módon teherbe esett leányát arany ládában a tengerre, mint Akrisios Danaét, ezt a ládát is partra vonják, és Syngysz születése után anyja férjhez megy mentőjéhez, ettől is születik három fia. Amíg Singysz uralkodik a nép felett, a jurta békében él, nem fordul elő lopás és hazugság, Singysz senkin nem követ el jogtalanságot. De Syngysz halála után nem az ő fiai, hanem három mostoha-testvére és ezeknek a leszármazottai lettek a szultánok a kirgizek felett. A görög mitológiában Perseus két ivadéka közül ugyan egy ideig a hitvány Eurystheus uralkodik az emberiség javáért küzdő hős Héraklés felett, de kettejük halála után mégis Héraklés utódai kerekednek felül Eurystheus utódaival szemben s a történeti időkben még több görög uralkodócsalád származtatta magát Héraklés-től; a »Héraklidáknak« ez a genealógiai öntudata Hérodotos tanúsága szerint (pl. IX. 27—28) még i. sz. e. az V. században is eleven. Az elnyomott és kiszákmányolt kirgizek »negatív« genealógiai mondája egyrészt megmagyarázta a nép keserves jogfosztottságát, másrészt ébren tartotta a vágyat az igazságos és a nép javára uralkodó Syngysz alakjában egyszer már realizálódott jobb után.

A népköltészet tovább alakítja és alkalom adtán újra meg újra aktualizálhatja az orális költészet olyan elemeit is, amelyeket Homéros egyszer már átemelt az irodalom egészen más törvényeknek engedelmeskedő hagyományrendszerébe. A görög irodalom történetének további szakaszain megfigyelhető, hogy a költői szájhagyomány bizonyos alapformái hogyan válnak az irodalmi termelés szervezett fokán egymásután kanonikussá váló műfajok alapjaivá, így a munkadal, a ná szének, a sirató stb. a líra különböző változatait, a mezőgazdasággal kapcsolatos népszokásokba ágyazottan élő költői formák a jambust, majd a tragédiát és a vígjátékot, s utoljára, már a szerepjátszás tudatosságával, bizonyos pásztori alakoskodások a bukolikus költészetet hívják létre¹⁰⁹, de ezek a sorra következő műfaji gazdagodások már nemcsak a szájhagyományból, hanem egyuttal az eposzból, illetőleg sorra mindegyik a már előzőleg kialakult

¹⁰⁹ V. ö. Bolte-Polivka i. m. IV. 1930. 118. l.

¹¹⁰ Marx: *A Tölke*. I. kötet. Szikra-kiadás, 1949. 440. l.

¹¹¹ W. Radloff: *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*, III. 1870. 82—89. l.

¹¹² Tronszkij i. m. 25—26. l.

¹⁰⁹ V. ö. *Pásztori Magyar Vergilius*. 1938. 63—74. l. és T. A. Kraszotkina: *Фольклорно-бытовые корни буколического состязания*. Вестник Древней Истории. 1948. 208—212. l.

irodalmi formák összességéből is merítenek ösztönzést. A rabszolgatartó-társadalom fejlett fokán meginduló római irodalom már alapvetően a görög irodalom klasszikussá vált mintáit követi, s a szájhagyomány latens erői legfeljebb színezőleg érvényesülnek benne. A görög-latin hagyománytól egészen függetlenül Európában egyetlen irodalom sem alakult ki többé. Az európai irodalmak kialakulása idején az írásbeliség az uralkodóosztály tulajdona, vagy annak szolgálatában áll, s az az ironia, amellyel Gellért püspök és Walter a kézimalmon őrlő magyar szolgálóleány munkadaláról beszélnek, vagy az a fölény, ahogyan a paraszti csácsogást tudós irodalmi szándékától Anonymus megkülönbözteti, eléggé megmagyarázza, hogy a nép költészete csak kivételesen és csak kerülő utakon tört be a középkor túlnyomóan egyházas jellegű írásbeliségébe, és nem csak nálunk. Mégis, a nép szájhagyományában alakultak ki a költői nyelvnek azok az alapformái, amelyek a nemzeti nyelvű irodalmak létrejöttét egyáltalán lehetővé tették, majd a forradalmi-demokrata törekvések az irodalomban is többnyire magukkal hozták az ösztönös vagy tudatos közeledést a népköltészethez.

De irodalom és népköltészet antagonizmusa teljesen csak a szocializmusban oldódhatik meg, a nélkül, hogy a népköltészet mint olyan elnémulna. Az irodalomnak is a dolgozó nép válik közönségévé és alkotójává, s ami a XIX. század számára még megismételhetetlennek látszott, a felszabadult népek költészete a szájhagyomány közvetlen frissességével emelkedik az irodalom elismert rangjára. Szulejman Sztalszkij, akit Maxim Gorkij a XX. század Homérosának nevezett, nem kivétel, hanem beszédes jelkép. S ahogyan irodalom és népköltészet találkozik, találkozik a mese és a valóság is, mert a népek várákozása és reménye, amelynek kifejeződését látta Lenin a népmesében¹¹⁴, valóra vált. A szájhagyomány törvényszerűségeit követő meseforma is megmaradt, de az átélt történelem nagy eseményeit formálja meg, ezért mondhatja az új udege népdal:¹¹⁵

*A mese és az igazság a világban bolyongott.
A mese nevetett, az igazság sírt.
De mikor találkoztak, átölelték egymást,
mint két testvér, mint két barátnő.
Ekkor az igazság egyszer csak szebb lett a mesénél.
Ki tette ezt?
Sztálin!*

¹¹⁴ Lenin kijelentését egyik munkatársa, V. D. Boncs—Brujévics jegyezte fel, idézi Szokolov i. m. 32. l.

¹¹⁵ O. Zaharova : *A két hegyek völgyében*. Szovjet Kultúra, 1951. december, 34. l.

HOZZÁSZÓLÁSOK

MARÓT KÁROLY:

Hozzászólásom jellegét és keretét két személyi körülmény határozza meg.

Bárgyin, a nemrég nálunk járt kiváló szovjet akadémikus szerint¹ minden »szabad és alkotószellemű vita« előfeltétele, hogy az elvi meggondolások helyét ne foglalják el személyiek. Sem olyanok, amelyeket az ellenszenv (»mert ezeket a munkákat ez és ez írta«); de olyanok sem, amelyeket ellenkezőleg, a barátság vagy elismert tekintély előtt való hajlongás határoz meg. Éppen ezt, az utóbbi oldalról fenyegető veszélyt elkerülendő, szorítkozom itt előadó (= T. W. I.) legkétségtelenebb eredményeinek lehetőleg jelzőmentes összefoglalására. Ilyennek tekinteném először is azt, ahogy Marx híres helyéből kiindulva, a maga feladatát kitűzte és következetesen bontva ki ezt a mély, alapvető megállapítást, az igazi marxista tudós éles logikájáról és mindenre figyelő dialektikus készségéről tett tanúságot. Másodsor azt, ahogy rámutatott a különbségre Herder romantikus és Marx szigorúan tudományos álláspontja között, amely az eposz kialakulásának a lehetőségét az anyagi termelés egy bizonyos, meghatározott fokához kötve, arra is felhívta a figyelmet, hogy a művészeti (irodalmi) termelést, mint olyat' *ne* pusztán az írás használatának függvényeként tekintsük; ami — véleményem szerint — az eposz elengedhetetlen előzményei feltárásának a feladatai felé is irányt mutat. Ilyennek — harmadszor — azt, ahogy mind a két dolgot felvette programjába: azt is, hogy a határvonalról, amelyen a homerosi eposzok a művészeti fejlődés kezdetlegesebb fokához tartozó előzményeiktől szükségkép elkülönülnek, a művészeti termelés megindulásával kezdődő út ivelését figyelje; és azt is, hogy legalább a módszer kiépítésének a szükségességét hangsúlyozza, amelynek mentén az ú. n. primitívek és hasonlók költői tevékenységét, valamint a kultúrnépek ú. n. népköltészetét eredményesen lehet a Homerost megelőző görög szájhagyomány rekonstruálásának céljaira felhasználni.

Am — amint céloztam rá — egy második személyi körülmény is, még erősebben befolyásolta hozzászólásom alakulását. Ami nevezetesen T. W. I. jelenlegi fejtegetéseinek kiinduló pontja volt és egész előadásán vezérhangként vonult végig: Marx nálunk először (és azóta is) leghivatottabban Lukács Györgytől tárgyalt, de pl. a mai nap folyamán Moravcsik Gyulától is érintett passzusának értelmezését illetően, mi, T. W. I.-vel már 1949. októberében, a Szegeden tartott néprajzi vándorgyűlésen megpróbáltuk összehangolni véleményeinket. Így itt, ha nem akartam a felesleges ismétlés hibájába esni, eleve le kellett ennek a vezető szempontnak a követéséről, vagyis az előadásnak, mint egésznek a tárgyalásáról mondanom. Helyesebbnek kínálkozott különben is, csak bizonyos fontos részproblémákra szorítkozni. Ezért korlátoztam magam a következőkben főleg annak a Bellerophontes (=B.)-epizódnak körén belül, néhány részletkérdésre — a problémák felmerülése sorrendjében —, amelynek rendkívüli jelentőségét már Bethe abban látta, amit előadónk felismert és szellemes címadással hangsúlyozott is, hogy hátra és előre, vagyis a népköltészet és a magas irodalom felé egyaránt, annál mélyebb perspektívát nyit, minél problematikusabb, sőt esetleg mondvacsináltabb ennek a hősnek az eredete, személye és tettei. Így:

¹ L. most *Akadémiai Értesítő*, 1951. (LVIII. köt.) 341. kk.

1. örömmel csatlakozom a Szokolovból idézett tétel kimunkálásához. Az irodalom területét valóban nem lehet az írott alkotások körére korlátozni, vagyis az ú. n. írásbeliség függvényévé tenni. Különösen nem — a görög esetben. A görög hőseposz élete ugyanúgy, ahogy a már eredetileg leírt, illetve összeírt *Ramayana*, *Sahnahme*, *Malém Dagang*, stb. élettörténete, csak az orális irodalomnak a »hősi eposztól a gyermeki tündérmeséig« fennálló bizonyos hierarchiáját igazolja, ahogy azt T. W. I. is igen helyesen idézte. És ahogy régebben Böckel, John Meier, Drerup és még számos folklor-kutató is rámutatott már, hogy a szerencsés születésük folytán a nép számára került epikus alkotások közt épen a nagyeposz orális továbbélésének még egy abc-és írásrendszerrel való, bármily hű lejegyzés sem veti sohasem végét. Különösen ott nem, ahol — mint a görög esetben — (ahogy ma kell az eposz fennmaradásának a pályáját látnunk) — távolról sem tapasztalható olyan éles áttérés a szóbeli életről az írásbeliségre, ahogy ezt nálunk a modern irodalmak kutatói, a régebbi európai népi irodalmakra vonatkozóan mindenesetre több joggal szokták feltüntetni. Kourouniotis és Blegen szerencsés pylosi leletei t. i. archeológiailag is igazolták,² hogy már a mykénei kor achaios urai nem voltak analfabéták. Az 1200 körül elpusztult »Nestor palota« lakói kétségkívül ismertek³ valami, a krétai, Evanstól ú. n. »linearis B« íráshoz hasonlót, ha ez talán nem is volt olyan hosszú irodalmi művek szó szerinti leírásának a céljaira alkalmas, mint a mi Iliasunk. De erre szükség sem volt. Semmi kétség t. i., hogy egy az Iliashoz hasonló nagyeposznak — mondjuk — a IX. század végén való »végleges« létrejöttét hosszú, több százados erjedési periodusnak kellett megelőznie. Mint ahogy minden nemzeti kinccsé vált epopea csak ilyen módon jöhetett és jött létre. Ennek a latens erjedési periodusnak hiányában nem jutott túl például Vergilius a romantikus műeposz fokán és ugyanezért hagyta abba Arany Jánosunk »hun eposz«-ának nagyarányú próbálkozását, miután tudatosan hiányolta ezt a szükséges előfeltételt, a tőle ú. n. »epikai hitelt.« Ezzel szemben most éppen a 618 pylosi agyagtábla felfedezése olyan magyarázatát kínálja a görög nagyeposz születése előtti sokszázados előéletének és irodalmi alkotásként való tulajdonképeni megszületésének, amely minden, az egység régisége és az állandó orális gyarapodás közt mutatkozó, látszólagos ellentmondást alkalmas, épen a sajátlagos görög helyzetből, megnyugtató módon eloszlatni. Kínálja úgy, hogy az *Ilias* létrejöttének három — elvben mindenesetre demarkáltan kezelendő — főfázisát

² Első publikációk: AJA 1939. 557. kk.; *The Ill. London News*, 1939. június 3. 979—981. l.; a többieket is jól foglalja össze Hrozný, *Les Inscriptions Crétoises*, Monografie Archiv Orientalniku, Praha, 1942. 231. kk. Az irodalom legteljesebb ma Ernst Meyernél, Pylos und Navarino, Mus. Helvetic. VIII., fasc. 2/3. 1951. 119, 1. j. és 122. l. 13. j.

³ Nilsson, GGR I, 1, 336. k. felvetette ugyan a gondolatot, hogy krétai hadizsákmányra is lehetne gondolni, de végső szava — úgy látszik — mindent a további ásatásoktól és publikációktól tett függővé. (800. l.) — Ernst Meyer i. cikke, 119. l., kéllőkép méltatva ugyan a Blegen—Kourouniotis-féle navarinoi archívum jelentőségét, mellékvágányon és óvatosan a Pylos—Ano-Englianos azonosságát vonja kétségbe, illetőleg Blegenékkal és követőikkel szemben, a Dörpfeldtől 1907-ben kiadott Kakovatos-Pylosnak az Ilias és Odysseia adataival való megegyezését, az *ἡμᾶδόμεναι* jelző egyedül itteni jogosultságát, az Ilias V, 545, XI, 670 kk., XXIII, 630 kk., VII, 133 kk., végül II. 591 kk. ellenmondásait hozza fel, és visszatér a triphyliai Pylos feltevéséhez. De ennek a kérdésnek a tárgyalásába itt már azért sem kívánunk bocsátkozni, mert a talált archívum és írás szempontjából teljesen érdektelen, hogy a palota az Ilias Nestoráé volt-e, ami amúgyis kissé valószínűtlen, azaz hogy e mythikus hős palotája Kakovatosba, a navarinoi öböl partjára, vagy pedig — Wilamowitz-cal és Cantienivel (1942) — a mesék birodalmába helyezendő-e. A palota és az okmányok írása előttünk fekvő valóság és ezt a szót, hogy »Nestor-palota«, részünkről legalábbis, eleve idézőjelbe tettük.

engedi megpillantanunk.⁴ Első fázis: a reális, történeti-mondai alapnak (Aulis, Trója, stb.) a szóbeli hagyományban való kialakulásáé (i. e. XIII/XII. sz.). Második: (vagy 200—250 év múlva) egy — hitem szerint — »minosi« emlékeztető irányjelekkel dolgozó, bár lényegileg »fejben« komponáló és szóban egységet teremtő nagyköltőé, azaz kb. Homerosé, az eposz igazi megteremtőjéé. Harmadik: az eddig lényegében orálisan hagyományozott műalkotás alfabetikus betűírásban való rögzítésének a fázisa. (IX.; Albright és sokak szerint VIII. sz.) Ezeknek a fázisoknak történeti és az epopeák életének megfelelő posztulálásában ugyanis benne van, hogy a határvonal az orális népköltészet és az írott irodalom közt tulajdonképp soha sem alkothatott éles demarkációt. Eleinte azért nem, mert az emlékezetben megkomponált eposz írásjelei csak sorrendet és irányokat (»meneteket«) rögzíthettek, a többit az élő és tanult hagyomány felhasználásával a mindenkori helyzethez képest az énekesek aktualizálásainak kellett belednie. Később azért nem, mert az orális továbbélést az alfabetikus írással való rögzítés sem szüntette meg, természetesen: Valmiki és Firdausi eredetileg leírt eposzainak orális továbbburjánzásairól már szoltunk, Lönrot *Kalevaláját* a párhuzamosan élő népköltészet nem is vette tudomásul, a görög költészetet illetően pedig különösen jól tudjuk, hogy egész fénykorában, mintegy az i. e. IV. sz.-ig, szóban élt, sőt az ókorban később is csak hangos szóval volt szokás az olvasás; és arról, hogy különösen az eposzok szövege állandóan mozgásban volt, papyrusok is tanuskodnak.

Azt egyébként Blegenék *trouvaille*-a után nem kell különösen hangsúlyoznunk, hogy (amihez T. W. I. is hajlik) a *σήματα λυγρά*, amelyet B. Lykiába vitt, valódi »levélnek« értendő, azaz — itt legalábbis — nem arról van szó (amit azelőtt magam is hittem, természetesen), hogy a költő óvakodott volna hőseit efféle modernségekkel kisebbiteni. A *σήματα* szó realiztikusan és legtalálhatóbb néven nevezi meg a szóbanforgó »idegen« írás-jeleket, amelyekkel csakúgy mint Pylos, nyilván Mykene és Tiryns akkori urai is éltek, sőt tekintettel az írás természetére és annak valószínűségére, hogy krétai mesteremberek is használták,⁵ nem is okvetlenül csak (krétai) irnokaik útján éltek. Proitos —

⁴ Felosztásunk nagyjában egybeesik a kitűnő orientalistától, W. F. Albrighttól javasolttal: *Some Oriental Glosses on the Homeric Problem*, AJA, 1950. 162—176. 1.

⁵ Alapvető: Evans, *Scripta Minoa* I. (1909.), majd *The Palace of Knossos* IV.; Sundwall, Ebertnél RLV s. v. *Kretische Schrift* és FF 1938. Nr. 3. V. ö. Glotz—Picard, *La Civilisation égéenne*, 1937. és főleg Hrozný, i. m. Az emlékeztető jelek (piktogramok, képirás stb.) és az abc-írás összefüggésének izgató problémájában merészség volna Evans és mások — közönyvtárainkban fellelhetetlen — munkái nélkül a rendszerteremtést megkísérelni. Egyelőre mégis, úgy látnám, hogy a pillanatnyi elakadásnak abban kell az okát keresnünk, hogy: *egyfelől* G. Mallery, F. Ratzel, C. Meinhof, K. Weule, R. Stübe, Th. W. Danzel, S. G. Morley, K. Sethe és mások kezdeménye után, különösen R. Thurnwaldnak, *Psychologie des primitiven Menschen* (Kafka, *Vergleichende Psychologie* I, 147—320.) c. összefoglalása, (amelyre Harmatta János és Vajda László is, egymástól függetlenül, mint legjobbra figyelmeztettek), 343 kk., ha nem is mindenben véglegesen, de lényegében helyesen rajzolta ki az összekötő vonalakat a magasabb műveltségű természeti népek és az ősi kínai, egyiptomi és summerakkad írások kezdetei közt az emlékeztető tárgyaktól és botokra alkalmazott rovásoktól (pl. a nyugatafrikai yorubáknál, az indiánoknál, az ősi Kínában és Japánban) vagy a mexikói hieroglyphektől az egyiptomiaikig s úgy betűírásunknak Keleten történt megteremtéséig. *Másfelől* azonban (amennyire láthatom), nemcsak Thurnwald, hanem talán Evans és Sundwall sem használták fel eléggé a primitív íráskezdeteket a kyprosi-krétai-»mykenéi« (pylosi) írások annyira fontos és számunkra ma központi jelentőségű kérdéseinek tisztázásához. Hogy csak pár pontra mutassak: a régi inkák fejlett (el)számolási jelrendszere annál inkább segítséget kínálhat a knossosi és pylosi palotákéjának a megfejtéséhez, minthogy — úgy látszik —

Homeros szavai szerint — szintén maga karcollhatta betűit a táblákra; ez az írás tehát aligha volt osztályprivilegium, vagyis a hősoktól megvetett tudás.

2. Ugyanígy: örömmel teszem magamévá, ahogy előadó Engelsszel hangsúlyozta, hogy Homeros eposza, sőt az egész mitológia ahhoz az örökséghez számít, amely az osztálytársadalmak előtti időkből, a barbárságból került át a civilizációba. Csak még azt is idevonnam, amit Marx, szintén a T. W. I. kiindulását adó *Einleitung zur Kritik der politischen Ökonomie*-ban írt le, azt az eléggé elhanyagolt mondatot, amely szerint »Bekannt, dass die griechische Mythologie nicht nur das Arsenal der griechischen Kunst, sondern ihr Boden«. Mind a két nyilatkozat nevezetesen azt a többször kifejtett felfogást erősíti, amely szerint (v. ö. E. Ph. K., 1935, 184 kk. és 190. l.) nincsenek »masszív« mythisok, nincsen »a« mythis, csupán eredetükben alig megfogható (annyira »ősi«), mindig aktuálisan kombinálható és kombinálendő mythisoelemek (motivumatomok) vannak, amelyeket legjobban az a vonásuk jellemez, hogy lehetőleg »mindenkiben mindenkor« visszhangoznak és így az ősközösségi állapotban élők számára is posztulálандók és posztulálhatók, anélkül — természetesen — hogy (különösen az orális költészetben) varázserejüket későbbben is elveszítenék. S ezen az alapon kell fogadnunk, amit Moravcsik Gyula előző előadása a tőle úgynevezett közkincsről mondott és találónan erősített meg Engels szavaival, hogy t. i. ezekhez a mythisoelemekhez »újból és újból kénytelenek vagyunk visszatérni.« Akár átvéve, akár mint legáltalánosabb és legtermészetesebb gondolatjárataink szóbeli tükröződéseit, önkénytelenül újra és újra megteremtve azokat. És oszthatjuk Rhys Carpenternek T. W. I.-től idézett felfogását is. Végül, ami talán mindezeknél fontosabb, a motivumatomok feltevésének elfogadása azt a sokrétű zavart is alkalmas megszüntetni, amelyet a »mese-motivumok« nemszerencsés terminusa növelt nagyra s máig is terjeszt.

Igy pl. Wilamowitz, épen amikor a B. — Pegasos — Chimaira, illetőleg a Medusa — Chrysaor (Hes., Th. 286.) történeteinek a rokonságát megállapítja,⁶ egy olyan jelenségnek az »igen korai« példáját véli maga előtt látni, ahol a mese »nem riad vissza attól, hogy a »vallásos fantáziából fakadt istentörténeteket, amelyekben mint szent igazságban hittek«, áttörje és birtokba vegye. Felesleges

hasonlóképpen egy hatalmas gazdasági-kereskedelmi közigazgatással állt összefüggésben. Vagy a »Magányos Kutya« klánjának az 1786 és következő évekre vonatkozó ú. n. krónikája, ill. az eseményeknek bivalybőrre festett jelei (l. Thurnwald, VIIb tábla), aligha »véletlenül« olvasandók épúgy belülről kifelé haladó spirálisban, mint a híres, máig megfejtetlen phaiszosi agyagkorongéi (v. ö. főleg Waltz, Ed. Meyer, M. P. Nilsson stb. magyarázatkiismereteihez, a tiszta ábrázolást: H. Jensen, Geschichte der Schrift, 1925, 66. k.), amely, bár a messarai síkság fővárosában, XVII. századi tárgyak közt találták, nem-krétai, inkább egy idegen, elveszett írásfajta emlékének látszik. És i. t. Ami pedig szorosabban azt az írást illeti, amely a fejben komponált Ilias első rögzítéséhez szolgálhatott eszközzül, nem állítanám, hogy annak épen a pylosi írásnak kellett lennie. A primitív írások elég bő választékra engednek gondolnunk és a hosszabb epikus kompozíció lejegyzésének célja, valamint a lejegyzés helye, ideje stb. bizonyára befolyásolták ennek az íráselőtti írásnak a megválasztását. Botba rótt egyéni jeleket (σημα) Homeros is használt az Ilias hőseivel (VII, 175, 185–9; v. ö. a Buch-Stäbe használatát a germánoknál: Tacit., Germ. 10) és a rhabdos később is ottan van a hősdalok előadóinak kezében (nem csak a vakokéban, amint Böckel gondolta, sőt!). De beirt bőrkörről is beszél a görög hagyomány és olyanféleképp is segíthették a költőt az eposz menetét jelző szimbólumok, ahogy az odsibvé-indiánok híres Wobino-énekének emlékeztető piktográfiája tette, amelyet Ratzel, Völkerkunde I, 1885, a 28. és 29. 11. közé kötött színes táblán, és (Stübe után) Thurnwald is, a XIV. t., reprodukál, bár 305 k. l. néha kissé eltérően értelmezve, de a lényegében megegyezően. A kérdésre máshol visszatérek.

⁶ *Der Glaube der Hellenen*, 1931. I. 276. l. Hasonlóan különben már L. Maltén, *Bellerophon*, Jahrb. d. D. Arch. Instituts, Band XL., 1925, 152. kk. II.

volna mégis ebben a kijelentésében kifogásolnunk, hogy az ú. n. »vallásos fantázia« legalábbis *sublogikus* és a görög istenhitet megtévesztő dolog »szent«-nek nevezni. Felesleges, mert mintha Wilamowitz maga is érezné, hogy mindegy akár mesehősről, akár epikus heroszról, akár istenről van szó és már a következő mondatban helyesebben úgy ír, hogy mindez csak azért volt lehetséges, »weil der eine, wie der andere Mythos . . . letzten Endes *Dichtungen einzelner Menschen waren, die dann im Volksglauben und Volkskunde leben und umgebildet nebeneinander bestehen konnten.*« Csak épen, hogy itt még felületesen a zavaró »Mythos« szót használja (motivumelem helyett). Úgy ahogy a kézikönyvek ma is isten- és hősmondákra osztják anyagukat. Vagy ahogy Wundt vesződött hiába az istenmythosoknak az orális költészetben a hősmonda utáni alakított eseteivel. Vagy ahogy újabban — egy lépéssel mindenesetre már előbbrejutva — Nilsson⁷ tett még olyanforma kijelentést, hogy a görög mitológiának *jelentős részét* teszik ki a *mesemotivumok* is.

A dolog valójában úgy áll, hogy amit »mythos«-nak szoktunk mondani (tehát az egész mythologia is), bizonyos történeti (mondai) alapokból; vallásos-kultikus-költői (sublogikus) elemekből és szorosabban mythikus (szóbeli, *μῦθος* a. m. szó) elbeszélő formákból, motivumatomokból, (járatokból) tevődik össze. Ami pedig most minket érdekel, az utóbbi, a szóbeli-logikus formáknál sem műfajhatárokról, sem egy-egy forma egyszerű reprodukálásáról, vagy kivált kiírásáról, átvételéről, stb., nem beszélhetünk. Minden igazán költői alkotás a maga kora és műfaja szerint máskép-másképp fogja természetesen a maga atomjait reprodukálni és csoportosítani, de: bizonyos épen megfelelő atomok vagy járatok megfelelő módon adjusztálva, mesében, novellában, mondában, legendában és a többi orális műfajban, tehát az eposzokban is, nyilván előlékerülhetnek. Úgy, ahogy a Thomson Stith-től⁸ követelt »lehetőleg teljes motivumjegyzék«-kel kapcsolatban is rámutattam, hogy az ú. n. motivumok a közösségi műalkotások *minden* (nemcsak a mese!) kategóriáját egyformán jellemző, újra és újra megüthető, sőt a hatás érdekében kényszerűen megüthető örök billentyűk.« Hiba volt tehát, ha egy a mesékben gyakoribb motivumelem pl. a nagyeposzban is szerepet kapott, feltenni, hogy ezt a szerepet csak egy megelőző meséből, illetően mesén át kaphatta. Ha pl. B. és a Pegasos egyszerre születnek, ez az atomegyezés nem posztulál egy előző, ahhoz a magyarhoz hasonló görög népmesét, amelyben a táltos és gazdája, mint népmeséinkben sokszor, egy napon születnek; s a Gilgameš-eposz »életvize«, a B.-epizód »három feladata« és többi »mesemotivumai« sem jelentik, hogy ezeknek az epikus heroszoknak előbb okvetlenül mesehősöknek kellett lenniök, vagy hogy talán — fordítva — mesehősök epikusokból sülyedtek volna le. Noha ilyen esetek is — nyilván — lehetségesek. A lényeges inkább az, hogy ezek az ú. n. motivumok sohasem lehettek kizárólag a mesék motivumai.⁹ Az orális költészet, mint egyedül kezelhetővel, általános motivumelemekkel dolgozik, amelyek az emberi gondolkodás legáltalánosabb járatainak megfelelői lévén, istenekre, heroszokra, mesehősökre — persze mindig az épen alkalmasak, megfelelően alakítva, de sokszor ugyanaz az »elem« erre és arra is, — egyaránt hatásosan ráhúzhatók. Már Usener tanította, hogy az isteneknek nincs, mert nem is lehet történetük, csak

⁷ GGR. I., I. 16. I.

⁸ *Egy típus- és motivumjegyzék célja és jelentősége, Ethnographia, 1944. 53. kk., v. ö. hozzá u. o. 113. I. is.*

⁹ *Ethnographia, 1947. 170. k. I.* •

az őket teremtő és alakító emberi gondolatnak¹⁰. S ez vonatkozik (a mesehősökről nem is beszélve) az *Ilias* heroszaira is, ahogy nemrég Howald mutatott rá Homerosnak legalább is néhány ad hoc, nyilvánvalóan szuverén mythos-feltalálására¹¹.

3. A genealogizálás problémájához itt csak annyiban szólnék pár szót, amennyiben és ahogy ez a kérdés épen foglalkoztat: a származási katalógusok szempontjából, a görögöknél és általános vonatkozásban. Előadó, Trilles egy adata alapján, helyesen figyelmeztetett a fanok bizonyos primitív szertartásaira, amelyeknek társadalmi funkciója a genealogiai öntudatnak ébrentartását célozza. Ezekről itt csak annyit, hogy az efféle szertartások erősen valószínűsítik a feltevést, amely szerint a genealogizáló katalógusok költészete, mint az ősközösségi társadalom szerves tartozéka, már Homeros előtt, kétségkívül nagy kedveltségnek és elterjedtségnek örvendő műfaj volt. Nyikolszkij is figyelmeztet¹², hogy az »ős- és vad-emberek« érdeklődése a vérszerinti rokonsági kapcsolatok iránt általános, de vannak természetesen a civilizáció magasabb fokán élő népek, illetve emberek is, akik sajátos körülményeik folytán (mint pl. a mi csángóink) később is, éppen ebben az irányban, hallatlan érdeklődést és bámulatot emlékezőtehetséget tudtak megőrizni. Ami tehát közelebből a Glaukos-jelenetet illeti: ennek a magva is szükségkép egy olyan forrásból (mintából) ered, amelynek sokszoros aktualizáltatásai ellenére is, kétségtelenül vagy az ősközösségi, vagy az ennek felbomlását közvetlenül követő korszakban kellett gyökereznie. Időben és műfajilag eszerint ez a részlet közeli kortársa lehetett a — genealógiákat is erősen számontartó — Boiotiának, amelynek a késő-mykenéi korba tartozását már a Wace és Thompson thessaliali ásatásai után¹³ alig lehetett kétségbevonni, míg ma, főleg a rasszmai, egészen hasonló XV/XIV. századbeli hajókatalógus¹⁴ megismerése mindenkit végkép meggyőzhet, milyen végzetes és nehezen kiheverhető tévedés volt a multszázadi, amely a *Β φῶλον*-jait és *φρητρα*-it a kései, nyilván artificális-szekunder, attikai *φωλή*-ekkel és *φρατία*-kkal hozta összefüggésbe, hogy így a Boiotia utólagos, idegen corpusvoltát igazolhassa. Joggal tarthatjuk — egyszóval — bizonyítottnak, hogy végső soron a Glaukos-jelenet (és a Boiotia is), mint a barbárság kora nemzetségi, törzsi, törzsszövetségi társadalmának egyformán jellegzetes öröksége, innen, mint egy ilyen fejlődési fok produktuma kerülhetett — többszöri aktualizálás során, természetesen — az *Ilias*ba.

Végül néhány szót (4) a B. részlet apotiori meseszerű, illetőleg (5) apotiori novellisztikus elemeinek kérdéséről.

4. A meseszerűséget az epizódban a 3 feladat, az utólagos ármánykodás (törbecsalás) legyőzése, a fele királyságnak és a leány kezének meglepően könnyű átadása jellegzetesen képviselik.

¹⁰ V. ö. *Langue et Religion, L'Antiquité Classique*, 1936, 249. l.

¹¹ *Aineias, Museum Helveticum*, 1947 és *Sarpedon*, u. o. 1951, (V.) 111 kk.

¹² *A vallás keletkezése*, m. kiadás, Szikra, 1950. 71. l. V. ö. hozzá G. Thomson, *Studies in Ancient Greek Society*, 1949. 74. l. is.

¹³ *Primitive Thessaly*, 1912. (Thompson, *The distribution of Mycenaean Remains and the Homeric Catalogue*, *Annals of Arch. and Anthr. of the University of Liverpool*, 1912: sajnos nem láttam).

¹⁴ RŠ 8279. sz. (V. ö. 11779. sz. is). Ugaritból, publikálva először Ch. Virolleaudtól, *Syria*. 1937. 167. k.; kommentálva T. H. Gastertől, 1938. L. most V. Burr, *ΝΕΩΝ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ*, *Klio Beiheft*, 1944. 123. l.

Részünkről természetesen nem hiszünk a B. egykori isten-voltában, ahogy ezt a természetmythologia hívei (Bethe, RE is) vallják. Sem eldönteni nem tudjuk, hogy a hős — akinek egyetlen kultuszhelyét (τέμενος) a Kenchreaiából Korinthosba vivő út mentén az ú. n. *Κράνειον ἄλσος*-ban ismerjük és csak Pausanias II. i. 9 említi egy képét — kultikusan tisztelt heroszából, ú. n. »Depotenzierung« útján, lett-e epikus hőssé, vagy egy költő (Homeros?) fantáziájában születve, utólag kapott-e kultuszt; mert mindkettőre több példát tudunk. Viszont ezeken túl, az is még máig vitatott kérdés, vajjon a B.-monda a maga mesés elemeivel Ázsiában vagy Görögországban gyökerezik-e. Előbbi feltevés mellett nemcsak a kilikiai *Ἀλήιον πεδίων*: Z 201; Herodot. VI. 95. v. ö. Herod. I. 147 is, hanem az 5. alatt tárgyalandó novellisztikus vonások is szólnak; utóbbi mellett Homeros nyilvánvaló szándékosssága¹⁵, majd Euripides, Pindaros, sőt az egész későbbi köztudat szólna, amely — persze — hol Argost, hol Korinthost mondja B. hazájának. Mégis, ezen a ponton Malten¹⁶ és Wilamowitz¹⁷ után, épúgy mint előadó tette, azt hisszük, bátran az ázsiai eredet feltevése mellé állhatunk és pedig már magának a 3 feladatnak jellegzetesen ázsiai vonásai alapján is.

Ezek közül is, az alkalomhoz képest, a solymosok és az Amazonok elleni harc feladatát mellőzhetjük. Elég ha — példaképen — azt a Chimaira-epizódot nézzük közelebbről, amelyet a monda B. személyével mindig ennek legfőbb tette gyanánt szokott összekapcsolni. Nem hinnök ugyan az itt Poulsent követő Maltennel,¹⁸ hogy a lykiai Chimaira-elképzelésnek közvetlen köze volna akár hetita »démonokhoz«, akár babyloni tűzokádó, különféle szörnykevercsekhez, ahogy ezek — úgy látszik — speciálisan vallásos (vagy mesei) »gondolatok« kifejezéseiként ábrázoltattak. Sőt, szerintünk a Lykia keleti sarkában égő Yanartaş vulkán, amelynek Chimaira nevét a karystosi Antigonos (talán Ktesias után) hagyományozta, egyenesen arra enged következtetni, hogy ha az idegen Kelet egyáltalán befolyással volt a tűzokádó csodaszörny képzetének kialakulására, ezt Lykiából valamiféle belülről kiindult elébemenésnek kellett megelőznie. Hogy ez milyen és milyen mérvű volt, ma bajos volna megállapítani, mert sem a hetitáktól vagy baybloniaktól nem maradt ránk a görögöktől ismeretekhez hasonló Chimaira-ábrázolás¹⁹, sem a szó eredeti lykiai alakját és értelmét nem tudjuk. Ennek híjában a tűzokádó chtonikus kecskeelképzelések épúgy csak az előázsiai görögök, népetymológia által létrejött, interpretatio Graecáján alapult, okadó magyarázatokként tekintendők, mint ahogy a Lykiában található Chimaira-ábrázolások is — A. Roes helyes megjegyzés szerint —²⁰ szintén nem a benszülött művészet termékei, hanem ha más állatkevercsek formájában voltak is nyilván idegen előképei, maga a Chimaira-elképzelés az általunk ismert alakban, csak a görög népetimológiától előírt iránynak megfelelni kívánva, a magát bizonyos fokig kényszerűen megerőltető görög fantáziából

¹⁵ Sisyphest, B. nagyatyját Ephyrébe *μύχω Ἄργεος* helyezi.

¹⁶ B., 1925. 134. k.

¹⁷ *Der Glaube der Hellenen*, I. 1931. 82. 1. stb.

¹⁸ I. h. 133. kk.

¹⁹ Mindjárt az első Poulsentől és Maltentől idevont, legrégebb ismert; a III. évezred-beli pecsétcylindereken egy oroszlángriff fújja a tüzet és később is, sehol Keleten, a görög Lykián kívül, pontosan a homerosi-hesiodosi Chimairakevercs nem mutatható ki.

²⁰ *The Representation of the Chimaera*, JHS, 1934. 21. 1.

születhetett meg²¹. A feltevé ellen, hogy a Kelet egyéb, fantasztikus szörnykeverecsei közt Lykiában autochthon mythos szólt volna egy tűzokádó kecskekevercsről, amelyet itt a görögök átvettek,²² nemcsak azok a (homerosutáni) ábrázolások szólnak, amelyek csukott szájjal, jámbor és tanácstalan kecskefejet mutatnak, vagy amelyekben ezek a tátogató kecskéek inkább lihegve, nyelvet ölteni, semmint tüzet okádni látszanak. Éllene szól a legrégebb ismert hirdásunk, Homeros szövege is, amely nemcsak valami tűzokádó kecskére tiltja gondolnunk. Ebben a leírásban, illetve elképzelésben nem látjuk még a kecskefejnek sem nyomát, mert a *δειῶν ἀποπνεύουσα* nyilván magára az egész Chimairára vonatkozik s miután a kecske a középrészét alkotván, a szörny egyéb fejről nem esik említés, a *πυρὸς μένος αἰθομένοιο*-t nyilván az oroslánfejnek (szájnak) lehet csak kilehelnie. Más kérdés, hogy Homeros mindent kihagyott-e a mythos eredeti (?) alkotóelemei közül,²³ ami nem illett az ő »epicus color«-jához, vagy hogy a keleti hatás sokkal távolabbi hallomásból jött, semhogy Homeros a szörny képét tisztán láthatta volna; s innen leírásának a homálya.²⁴ Nem tudnánk rá határozottan válaszolni, noha nem tartanók kizártnak, hogy miután egyszer a hasonlóan hangzó idegen nevet a görög asszociáció a kecskéhez (*χίμαιρα* vagy inkább *χίμιρα*, l. lentebb) közelítette, Homeros az oroslán- és kigyó-rész

²¹ V. ö. A. Roes a Chimairáról (i. h.): The very strangest among all the fantastical beings orientalising art in Greece liked to represent. For through she was called the goat, yet she stands before us as a lion, and the only thing there is of a goat about her is a head, that, grows like a parasite out of the lion's back, and in most cases, looks piteous rather than terrific. Ahagyta ezt már az ókorban a scholia Twl. B ad Z 181. észrevették.

²² Nem hibáztatnám Maltent, amiért elhanyagolta az *αἰγίς* magyarázatát ugyan-csak »rossz formában« erőszakoló, i. e. 60—30. közt kompiláló Diodoros Siculus (III. 70.) elbeszélésének értékesítését, amely szerint a Föld-szülte *θηρίον τι καταπληκτικὸν καὶ παντελῶς ὄνοκαταγώνιστον . . . φυσικῶς ἐκ τοῦ στόματος ἐκβάλλον φλόγα*, először Phrygiát égette ki, azután átment a Tauros vidékére és egész Indiáig kiperzselte a tölgyeseket, míg a tengeren visszatérve (l) Phoinikiába, a Libanon, majd a Keraunia körüli tölgyeseket ejtette sorra, végül pedig: *ἐπιφλεγομένης . . . τῆς χώρας παντὴ* és rengeteg embert pusztítva el, illetve téve hontalanná, *τὴν Ἀθηναίων φασι . . . ἀλκῆ καὶ ῥόμῃ περιγενομένην ἀνελεῖν τὸ ἀηρόν . . . καὶ τὴν δορὰν αὐτοῦ περιχαμαμένην φορεῖν τῷ στήθει*. Nem hibáztatnám, mert az *θιγίς*-nak e zavaros-kései aitionjától ép úgy nem visz út a Chimairához, mint mondjuk a Medusához. (A *ὄνοσσάνοισσαν* jelzőn csak a Gorgo-fejvel való összehozás, E 738, után értettek kigyókat). Kritikával nézve csak annyi kétségtelen, hogy a *θηρίον* valami *αἰγίς*, de hogy ez a *Χίμαιρα*-val azonosítandó, Diodoros nem mondja. Viszont ellenkezőleg: az *αἰγίς* Homerostól adott leírásai, jelzői (B 446 kk., Δ 167, E 378, O 308, P 593, Σ 204 stb.) legfeljebb az *αἰσσω* igével való összehozást indokolják (amivel persze másfelől az *αἰξ* szó is összefügg) úgy, hogy az *αἰγίς* inkább csak a villámló viharfelhőt jelenthette (amelyből a népetymologizálás csinált csak *θηρίον*-t), de azt se mint pajzst, mert egyszer mellvértként, egyszer vállára vetve viseli Athene és főleg nem mint szorosabban Athenéhez tartozót, nem mint az ő kizárólagos birtokát: B 491, Δ 167 és P 593 Zeus birtokában van, O 308 kk. Apollon viseli, aki Hephaistostól kapta *ἐς φόβον ἀνδρῶν*, Σ 204 Achilleus vállára borítja Athene, stb. (A tengeren-járásra még Plutarchossal kapcsolatban visszatérünk.) Egyszerival a Föld-születte Aigis és a Chimaira — két dolog. (A mythosaik közti analógiáról v. ö. G. W. Elderkin, Arch. papers. III. 1941. 3.)

²³ V. ö. fent a 3. pontot.

²⁴ V. ö. Malten, 131. l. Korrektura közben módomból Szilágyi János György szíveségéből P. Amandry cikkét a *Mélanges d'Archéologie et d'Historie* Charles Picard I., 1949, I. lkk. 11. olvasni. Ő is ugyan ragaszkodik hozzá, hogy a Chimairának eredeti eleme a kecske, mégis kénytelen megállapítani: 1. hogy az antik szerzők közül egyedül a kései Apollodorosna! (II. iii. l.) okádjá a tüzet kifejezetten a kecskefej; 2. hogy a mintegy száz ráánkmaradt művészi ábrázolás közül a tűzokádó kecsketoroknak R. von Schneider 1902-ben csak 3 példáját tudta idézni, sőt a tőle magától felhozott újabb 3 esetből is kettőnek a kétségét éppúgy bevallja, mint azt, hogy az idegenből-jött kecske chthonikus tűzszimbólum-volta körül még sok teendő vár az ázsiai vallások történéseire. Igaza van Picardnak: a lykiai szörny megérdemelne egy monográfiát; ebben azonban talán a Chimaira Aristotelesbe gyökerező középkori túlélésére is tanulságos volna kiterjeszkedni.

mellett, azt a vonást, illetve azt a testrészt választotta harmadikul a jámbor mekegőből, amely az ő közönséges szörnyelképzelése szerint (v. ö. *B* 743 : *φιγρας λαχνηεντας*) legalkalmasabb volt erre a célra, t. i. a bozontos törzsrész²⁵ elképzelését. Viszont épen ilyen, ebbe a kategoriába tartozó súlyos kérdés, hogy mi okon hiányzik a Pegasos Homerosnál, mert ahogy Malten, 138 kk. próbálja a kaland e már Hesiodosnál meglevő, később általánossá vált elemének hiányát magyarázni, nem tudnók kétség nélkül elfogadni. Lehet t. i. hogy a keleti szárnyaslényeket Homeros megállást parancsoló érzéke csakugyan költői tudatossággal zárta ki az eposzból; de az is ugyanúgy lehet, hogy nem is volt még tudomása a villámot jelképező »keleti szárnyas ló« vallásos fantazmájáról, amelyet csak egy későbbi keletieskedő hatáshullám az anyaország bizonyos helyi előzményeihez tapasztva tudott a mythos görög fogalmazásaiba beágyaztatni; sőt Homeros ismerhette is az eleve kirívó mesevonásnak érzett Pegasost, de mert azt afféle táltosnak fogta fel, amely úgy tud repülni, »mint a villám, vagy a gondolat,« azért hagyta ki eposzából.

Akárhogy, a Homeros Chimaira-leírásában kétségtelen biztosságihiány nem maradt következmények nélkül és amikor — mint általában felteszik — a VIII/VII. sz. nagy orientizáló hullámába beleeső Hesiodos, Theog. 319. kk. az Echidna (és Typhon) gyermekét leírja, ennek a Chimairának már nem hármastestet, hanem 3 fejet ad és a Pegasost is szerepelteti. (*Ἡ δὲ Χίμαιραν ἔτικτε πνέουσαν ἀμαιμάκετον πῶρ, Δεινὴν τε μεγάλην τε ποδώκεά τε κρατερὴν τε Τῆς δ' ἦν τρεῖς κεφαλαί· μία μὲν χαρόποιο λέοντος, Ἡδὲ χιμαίρης, ἢ δ' ὄφιως, κρατεροῖο δράκοντος. Τὴν μὲν Πήγασος εἶλε καὶ ἐσλὸς Βελλεροφόντης.*)

De hogy ez is csak egy kísérlet volt a bizonytalan phantasma racionalizálására, vagyis hogy a »kecske« jelentőségével Hesiodos sincsen tisztában, elég egy pillantás a 321. sor mondatproporciójára, amely a másik kettőnél megteszi, de már a »kecskét« egy, jellemző vonással sem próbálja közelebből leírni. (Nyilván azért, minthogy — nem is tudja.) Ehelyett inkább Homeros egy aligha értett és aligha helyesen alkalmazott, hagyományos szavának, az *ἀμαιμάκετος*-nak használatával (v. ö. *II* 329) igyekszik magát erősíteni, míg a maga korának megfelelő motivumelem-összetevőt főleg a 323. sor reprezentálja.

Ami a képzőművészetek Chimaira-ábrázolásait illeti, itt kínálkozik megjegyeznünk, hogy ezek közül egy sem régibb Homerosnál²⁶, sőt általában Hesiodost követik, legfeljebb a Homeros-leírás egy-egy vonásával keverve. Mint pl., hogy a legismertebbet említsem, az V. sz.-ba datált híres etruszk bronzszobor is, a jámbor kecskefejjel.²⁷

²⁵ A kecske, melyet Homeros ismerhetett, valószínűleg a köztudomás szerint feltűnően gyapjas *Capra hircus Angorensis*nek, vagy a közönséges házi kecskének valami őse lehetett, mert utóbbinak hosszú, durva szőre szintén, talán még jobban megfelelt a hegylakó csodaszörny józan görög elképzeltetése céljaira. (V. ö. *A* 268 is.) Egyébként jellemző, hogy a ránk maradt régibb ábrázolások túlnyomó többsége is, nem a homerosi elképzelést követve, karcsú oroszlántestet szokott adni a Chimairának.

²⁶ A BSA 1902/03 (9.) évfolyamából p. 58. fig. 36. sokszor reprodukált »minosi« Chimaira régen — chimairának bizonyult.

²⁷ Szempontunkból pozitív részében terméketlennek látjuk A. Roes kísérletét, i. h. 21. kk., mert azzal, hogy az etruszk (kis)plasztika ismer szárnyas állatalakokat, amelyek szárnyuk végén egy további fejet, esetleg épen vadkecskefejet is mutatnak és hogy ez az ábrázolásmód alkalmasint iráni előzőkre megy vissza, még távolról sincs igazolva, hogy voltak-e ilyenféle görög ábrázolások (a 4. fig., egy protokorinthosi váza töredéke, semmit sem mutat tisztán, főleg pedig kecskefejet nem), illetve, hogy ezek az ábrázolásfajták is valóban a Chimaira-ábrázolásoknak egyik faja voltak-e.

Am itt se módunk, se időnk az ókoron át folytatólagosan nyomon követni, hogy a Homeroszt (vagy Hesiodost) gépiesen reprodukálók mellett hányan próbálták meg különböző módokon megkerülni vagy eloszlatni a Chimaira-elképzelés tovább is zavaró, kezdeti homályosságát és nevezetesen a kecske szerepeltetésének az idővel és a távolsággal mindig jobban érzett furcsaságát. A késő epigonok közt is rá kell azonban mutatni legalább az egy Lucretius (i. e. 97—55) szkepsizére és pedig annál inkább, minthogy legjobb fordítói és magyarázói, szintén Homeros hatása alatt, nem vették azt észre. Nem vették észre, hogy Lucretius II. 705 flammam taetro spirantis ore Chimaeas-ról, vagyis egy tűzokádó (nem kecske-, de még csak nem is oroszlán-, hanem) »csúf Chimaira-szájról« beszél és hogy ilyenféle szörny nem csak egy van számára; V. 905 pedig csak felületes szemlélet szerint »fordítja« Homeroszt, mert a »prima leo, postrema, draco, media ipsa Chimaira :« magáról a Chimairáról szól, mint egy idegennevű szörnyetegről, amelynek a kecske-részét Lucretius óvakodott bolygatni. Bizonyos azonban, hogy amögött az óvatos, a hagyománynak és a jelen józanságnak eredőjét alkotó megfogalmazás mögött, amelyet ennél a nagy költőnél találtunk, ebben a korban megfelelő »elvi-tudományos« ellenvetéseknek és javaslatoknak kellett állniok. Ahogy egy erre vonatkozó — mindenesetre későbbi — s Maltentól és T. W. I.-től talán ezért mellőzött racionális kísérlet ránk is maradt Plutarchos (kb. 46—120) *Mulierum Virtutes*-ében (ΔΥΚΙΑ, Bernardakis *Moralia* II. 210 kk.), ahol a kecskerészből *Χίμαρος* nevű hajókapitány lesz,²⁸ Ἀμισωδάρος szolgálatában, (aki a II 328 kk. szerint *Χίμαιραν Θρέφειν ἀμυμακέτην πολέσιν κακὸν ἀνδρώποισιν*), míg a szörnytradícióknak az író egy hajó fikciójával igyekszik eleget tenni: *λέοντα μὲν ἔχοντι <πλοῖω> πρόραθεν ἐπίσημον ἐκ δὲ πρόμνης δράκοντα, ἀμὲν πολλὰ κακὰ τοῦς Ἀνκείους ἐποίει, καὶ πλεῦσαι τὴν ἀλατταν οὐκ ἦν* stb. (v. ö. 22. j. ad Diod. Sic. III. 70). Végül még egy hasonló példáját a kecske = *Χίμαιρα* kiiktatására való törekvésnek! A Z181-hez Eustathiosnál (635, 6) olvasható antik scholion szerint: *Βελλεροφόντης* a. m. Ἐλλεροφόντης ἦτοι φονεὺς κακίας, ἔλληρα γὰρ φασὶ κατὰ διάλεκτον τὰ κακὰ, telhát *Χίμαιρα* a. m. ἔλληρα a. m. κακά. Sa törekvés efelé a kiút felé annál említésreméltóbb, minthogy modern nyelvészek és valláskutatók mint O. Gruppe²⁹, R. Eisler³⁰ és mások, hasonlóképp, többször megpróbálták Bellerophontesben egyszerűen nép-etimológia-csinálta mesehőst látni, (aki azután epikussá lépett élő). Így legújabban és legradikálisabban Rhys Carpenter³¹ is, modern elődeit ugyan elhallgatva, de a régi szó-tárírók alapján, úgy véli, hogy itt csak egy idegen, hangilag a *χίμαιρα*-ra, illetve *χίμειρα*-ra³² emlékeztető szörny nevének görög interpretációjáról lehetett szó. Míg azonban a szörny eredeti (hasonló) neve — mondja R. Carpenter — érthetően belemosódott az asszociációs úton keletkezett görög fogalomba,

²⁸ Kérdezem: nem állnak-e a homerosi és kései racionális magyarázat közt közvetítő momentumként olyanféle ábrázolások, mint a Roesnél (fig. 1.) látható protokorinthosi váza (Bostonból), ahol elől oroszlánfej és -test, hátul kígyóforma fark, a hátból kiállóan pedig emberfej van festve.

²⁹ Gr. *Mythologie*, I. 1906. 123. (Ἐλλεροφόντης: »Töter der Frevler«).

³⁰ *Weltenmantel und Himmelszeit*, II. 1910. 514. I. (»Töter des Übels«).

³¹ *Argeiphontes*, AJA, 1950. 179. I.

³² V. ö. Etym. Magn.: *Χίμειρα ἦ ἐν χειμῶνι, τεχθεῖσα οἶον ἓνα χειμῶνα ἔχουσα*, amivel mintha Carpenter azt szuggerálná, hogy a kecskét jelentő görög *χίμαιρα* szót a szörny idegen nevének a speciális *χίμειρα* névre emlékeztető hangzása (számunkra Homeros) teremtette volna meg: kecskét-jelentése így még Hesiodosnál is bizonytalan.

ez a folyamat az idegen szörnyre egy hozzá egyáltalán nem tartozó részt kényszerített rá: a kecskét, amely a sok nehézséget okozta. Ő tehát oda konkludál, hogy a Chimaira eredetileg (?) csak 2 részből állhatott: valamifajta keleti sárkánykígyó lehetett, tűzokádó oroszlánfejvel *πολέσιν κακὸν ἀνδρῶποισιν*, amelyet azután, mint a *mi* meséinkben, B. — egy »táltoson«, a Pegasoson lovagolva vagy enélkül — legyőzött. S mindenesetre el kell ismernünk, hogy a hős ilyen mesehősként való felfogásával jól egyeztető össze az az antik hagyomány, amely szerint B.-nek más volt az »eredeti« neve (azaz — nem volt neve) és hogy a (később ?) idegenből vett Bellerophon nevet már Homerosnál kiszorítja a népetimológiailag egyszerűen a monstrum megölőjének érthető *Βελλεροφόντης* név (v. ö. *Κροεσφόντης*, *Ἀργειφόντης*³³). Itten persze nem dönthetünk ebben a bonyolult kérdésben. Nem is volt célunk. Bizonyos azonban, hogy amennyiben sikerült a szabad asszociálásnak, az alkotó népetimológiának a monda- sőt kultuszalakításban tulajdonítható szerepére a B.-mythosban is rámutatni, ez erősíti azt a felfogást, mely szerint: a mythosoknak legalábbis a formai (kifejezésbeli) részét az emberi ész tipikus járatai határozzák meg és így ezentúl ennek a momentumnak — a B.-Chimaira mondatkomplexus kialakítása körül nyert tapasztalataink szerint is — fokozott jelentőséget kell általában a népi motívumelemek irodalmi felhasználása terén engedélyeznünk.

Am, hogy a B.- Chimaira-mythos történeti (mondai) és vallásos-kultikus elemeire is megfelelően kiterjeszkedhessünk, külön kellene egyszer a témával foglalkoznunk.

5. Utóljára pár szót még az előadótól is utolsónak tárgyalt »Putifárné« és »Uriáslevél« motívumokról. Ezeknek a szerepét eddig is általában abban pillantották meg, hogy az »eltávolítással« a kisázsiai és görögországi elemeket voltak hivatottak összekapcsolni. Kérdés csak az volt, hogy melyiket fűzték légyen melyikhez.

Most, amikor a lykiai eredet valósága és a »görög hagyomány« másodlagos csináltsága mellett Wilamowitz »cui prodest« elve is értékesíthető, sőt inkább elfogadhatjuk az őt is idéző T. W. I. álláspontját³⁴: primérek a kisázsiai elemek és a görög szárazföldhöz kötés vonásai a másodlagosak.

*

Utólag átfutva hozzászólásom igénytelen mozaikdarabjain, — talán nem egészen alaptalanul szeretnék azokban bizonyos irányulás halvány nyomaira rámutatni. Azt hiszem ugyanis, hogy ha némi erőszakkal szétválasztjuk, ami tulajdonképpen szétválaszthatatlan, akkor úgy mondhatjuk, hogy míg T. W. I. nagyvonalú előadása inkább arra fordította figyelmét, hogyan alakul a helyzet, miután a népköltészet átment irodalomba, a mi kis vizsgálódásaink — eleve és önkéntelenül — inkább arra igyekeztek fényt vetni (persze főleg csak egy epizódon keresztül), milyen előzmények kellettek hozzá, hogy ez az átfordulás, egy nagyszabású költői tettben, létrejöhessen.

³³ Rhys Carpenter a szókezdő »B« hangot is magyarázottknak véli a **Φελλερον* aeol hangalakjával (v. ö. Sapphonál a *βρόδον* alakot *ρόδον* helyett). Különben E. Bethe is, aki a RE-ben még a görög eredet mellett történelmi lánczát, Malten i. h. 123. l. szerint, utólag elfogadta, legalább is a név praehellen eredetét, vagyis görög alakjának népetimológiai úton történt létrejöttét.

³⁴ Így Malten is helyesen, i. h. 125. l.: Die Liebeswerbung der Anteia und ihre Abweisung... dient dazu, den Helden nach Lykien zu bringen, *wohin er gehört*.

ORTUTAY GYULA¹

Trencsényi-Waldapfel Imre előadásának megvan az a jelentős érdeme s vonzó sajátja, hogy egyszerre ad alkalmat elvi kérdések felvetésére, helyesebben elvi kérdéseink marxista módszerű korrekciójára, marxista módszerű elmélyítésére s egyben arra is alkalmas, hogy a részlet-problémák sorát vesse fel, termékeny javaslataival segít nem is egy kérdésünk tisztább megfogalmazásában s abban is segít, hogy közvetlen kutatási területétől távolabb tartományok elhanyagolt kérdéseit a jobb megoldás felé vihessük. Magam ebből a gazdag anyagból egy elvi kérdést s néhány részlet-problémát emelnék ki.

A folklór egyik legjelentősebb, mindenesetre az *első* kérdése: mi kapcsolja össze s mi különbözteti meg az írásban rögzített alkotások világától, a »mű-költészetétől«. Röviden: mi választja ketté a költészetet szóbeli költészetre és írásban megőrzött és kifejezett költészetre, irodalomra. Hogy a költészet végső fokon való egysége mellett ez a *különbség* jelentős, nemcsak mennyiségi, hanem *minőségi különbség*, arra Marx figyelmeztet bennünket a legmélyebben, a kérdést legátfogóbban felvetve, ahogy az T.W.I. igen gondos és szellemes elemzéséből kiderül. Ezen a soron haladva, szeretnék néhány megjegyzést tenni magam is, aláhúзва s tán néhol bővítve az előadó fejtegetéseit. A költészet szóbeli és írásos formájának egysége s mégis jelentős különbözősége ugyanis nem oly magától értetődően elfogadott s a leegyszerűsítésnek igen veszélyes formái elevenen hatnak még ma is. Nem kell sokat foglalkoznunk e két költészet típus különbségeit *jobbról* tagadó nyugati elméletekkel, melyeknek egyik, de nem legutóbbi megfogalmazása a H. Naumann-é, kinek teóriáját magyar oldalról is többen támadták, nem is szólva az éles, határozott szovjet állásfoglalásról, mint Dmitrjakov egyik legutóbbi tanulmányából is láthatni. Ezek az elméletek úgy tagadták a különbséget, hogy az egész népköltészetet a magosabb társadalmi osztályokból származónak tekintették s nem is egy szerző nyíltan kifejezte, hogy pl. nagyobb epikus egységek megteremtésére csakis az uralkodó arisztokratikus osztály képes. De Marx elemzése után világos, hogy ugyanígy elfogadhatatlan az a *baloldali* eltúlzás, amely egy félreértett Gorkij-idézet alapján tagadja a különbséget a kétféle módon hagyományozódó költészet között. (Költészetet itt mindig az egész szóbeli alkotást értem.) Marx elsősorban ugyanis arra figyelmeztet bennünket, hogy

1. a népköltészet is, mint pl. a homerosi epika előtti népköltészet is, egy kezdeti foknak, a »művészi termelés« előtti foknak felel meg,

2. hogy ez nem mond ellent szépségének, művészi hatásának, annak a ténynek, amit Gorkij emel ki, amikor hangsúlyozza, hogy minden nagy költészet a nép költészetéhez nyúlik vissza, onnan nyeri hatalmas jelképeit, legyőzhetetlen optimizmusát, nyelvi formáinak gazdag szépségét, stb.

3. figyelmeztet arra is, hogy éppen e fokozati s ebből adódó minőségi különbségnek tulajdonítható, hogy a népköltészeti formából a »művészi termelés« szintjére emelkedett műfajok mellett (s ezek kibontakozására igen szépen hívja fel a figyelmet T.W.I.) a népköltészet még megmaradhat a maga régibb szintjén, de

4. ennek a különbségnek és megmaradásnak okait az alapból, történeti szituációból következő okait fel kell tárunk s mindig konkrét, eseti vizsgálódások történeti és dialektikus materialista módszerével.

¹ Hozzászólásom irodalmi dokumentációját s a téma részletesebb elmélyítését egy más alkalomra tartom fenn, amikor a sirató kérdésével nagyobb összefüggésben kívánok foglalkozni.

Tehát Marx valóban sokkal mélyebben fogalmazza meg az összefüggéseket és a különbségeket, mintha csak az orális és írásos jelleg különbségét hangsúlyozná, bár rá kell mutatnunk, hogy Marx fejtegetéséből az is világos, hogy ez a különbség, amely *lútszatra* csak a megőrzés és a variálódás különbségeit rejt magába, azt is jelenti, hogy az írásbeliség mennyiségi és minőségi különbsége döntő változásokat okoz, ha a távolságot kezdetben alig lehetett mérni s ma már az írástudatlan szóahagyományozó közösségtől a nyomdaipar mérhetetlen teljesítményeig nőtt ez a távolság. Az itt *fokozatokon át* kiépülő minőségi különbségek elhallgatása egyaránt veszélyezteti az eszméknek, tartalmi elemeknek, témáknak s a formáknak marxista, történeti-társadalmi módszerű megértését költészeti kutatásainkban. Ez a legfőbb jelentősége Marx figyelmeztetésének a folklorisztika számára s erre jó, ha figyelünk Szokolov különben általánosságában alig vitatható definíciója ismeretében is.

Ezzel kapcsolatban nem kell sok szót vesztegetnem azokra a megkülönböztető jegyekre, melyeket több előzménnyel egyetértésben T.W.I. is felemlít. Épp csak a teljesség kedvéért egy-két mozzanatra még felhívnam a figyelmet. Az orosz, majd a szovjet folklorisztikának egyik legnagyobb érdeme s minden más kutatást megelőző érdeme, hogy a népköltészeti hagyományozás, újraalkotás kérdésében az *egyéni és közösségi viszonyát* perdöntően, konkrét elemzések sorával meghatározta. Érdemes megemlítenünk, hogy a magyar mesekutatás egyik iránya (az UMNGY kötetei) a második világháború éveiben ezt az orosz-szovjet iskolát ismerte el példaképének. Éppen ezek a szovjet vizsgálatok az orosz előzményekre (Rybnikov, Gilferding, stb.) támaszkodva bizonyíthatták be, hogy a megőrző, csiszoló s az alkotást inspiráló közösség mellett az egyénnek is jelentős szerepe van *minden* orális költészetben, ahogy természetesen elképzelhetetlen lenne, hogy a dolgozó tömegeknek ne lenne mély és tartós, irányító hatásuk a nagy egyéni alkotókra Homerostól kezdve mindvégig. Csak-hogy a döntő különbség az, s mi T.W.I. fogalmazása helyett inkább ezt ajánlok a szovjet tanítás alapján, hogy amíg a műköltészetben a közösség mindig az *egyénin keresztül* tükröződik, addig a népköltészetben fordítva az egyéni szándék csak a közösség *hagyományos formáin* s e hagyományozott formákhoz tapadó tartalmakon, eszméken keresztül fejezheti ki magát. S ez a különbség igen lényeges. Ebből fakad továbbá az az igen jelentős különbség, amely az írásos alkotásoknak az »új«-ra törekvéseit fejezi ki: már az alexandriai korban ennek épúgy megvolt egy attitűd-je, mint Horatius »carmina non prius audita« magatartásában, s a modern izmusokban. A népköltészet ú. n. új stílusai viszont mindig szervesen beleépülnek a hagyományozott formula- és tartalom-készletbe, attól determináltan alakulnak ki. (Tanulságos e szempontból Szabolcsi Bence dolgozata az új magyar népdal-stílusról.) De ez az »új-ra« törekvés egyben elválaszthatatlan az egyéni költői halhatatlansági igénytől, a »carmina non prius audita« szervesen összefügg az »exegi monumentum aere perennius« magatartásával is. S ez is kezdettől fogva szintén kísérője a »művészi termelés« fokának, ami elválasztja a népköltészettől, amelyben a halhatatlansági igénynek ez az egyéni-szerzői megrendítő hiúsága soha fel nem lelhető, mert nem az egyéni alkotót, újraalkotó »javaslattévőt« ismerik halhatatlannak, hanem magát a dallamot, mesét, a nép feledhetetlen énekét, mely valóban évezredek távolát zengi keresztül.

Nem kell mondanom, hogy a kifejezési igénynek, tudatfoknak ez a különbsége, melyet Marx figyelmeztetése nyomatékkal aláhúz, minő különbségek forrása. S az is bizonyos, hogy már a homerosi költészet szerzője, vagy szerzői ezen a

tudatossági fokon alkottak, amint ezt nem is egy fordulattal, invokációval igazolhatnánk.

Nem akarok részletesen utalni a változat-szerűség, az alkalomhoz kötöttség jelentőségére a folklóre alkotásaiban, ezt a területet a szovjet példa nyomán a kutatás eléggé kidolgozta s ha már Bartók Béla a magyar népdal történetében az alkalomhoz kötöttségnek csak tűnő jegyeit láthatta (de sokkal többet, mint a T.W.I. említette sirató természetes alkalomhoz kötöttségét), addig ma is élő vonásait találni az alkalomhoz kötöttségnek pl. a bolgár, a román, az albán népköltészetben s nálunk is inkább, mint gondoltuk volna.

Nyomatékkal alá kell húznunk egyetértésünket T.W.I. fejtegetéseinek azzal a befejező részével, hogy a szájhagyomány a maga Homeros-előtti fokán *osztatlan* birtoka volt az egész közösségnek s rá kell mutatnunk arra, hogy ez a tétel a magyar költészet előtörténetének megértésében, tördékes adataink értelmezésében is jó segítőnk lehet s e tétel elmélyítése az előadónak is, irodalom-történetészeinknek s folkloristáinknak is kötelessége lesz.

S azt mi is szeretnők kiemelni, amire T.W.I. befejezésében utal: csakis a szocializmus felszabadító forradalma teremtette meg a lehetőségét annak, hogy a gyökereiben s végső problémáiban egy, de mégis oly mélyreható különbségeket mutató szóbeli és írásbeli költészet minden eddiginél magasabb fokon a szocialista irodalom eszmei és formai magaslatán találkozik s forr egységbe. A tömegek alkotó ereje itt egyesül az egyéni önkifejezés bonyolult gazdagságával, a legmagasabb eszmei tartalom a széles tömegeket átfogó klasszikus kifejezés lehetőségeivel s itt lép az egyéni halhatatlansági igény helyébe a világ népeinek felszabadításán munkálók erők halhatatlansága.

*

Ezután szeretnék még az előadás adta részletkérdések egynémelyikével foglalkozni. Ismétlem, valóban csak néhányval, mert T.W.I. tanulmánya gazdag új problémák felvetésében s kitűnő javaslatokban. Így elsőknek a sirató, a thrénos kérdéséhez néhány szót. Arra nem akarok sok szót vesztegetni, hogy a sirató végső tartalmi összegezésében Homeros-tól a mai siratókig igen sok megegyezést mutat, nem csak olyan meggondolkodtató formulákban, mint a *fecske*-hasonlat, hanem a kifejezés tartalmi összegezésében is. Általában a siratók — ahol a verses vagy szabadon rögtönzött, parlando-jellegű siratóénekek, sokszor próza-ritmusba oldott ének hagyománya él, — tartalma mindig is Andromaché sirlalmát jajongja. Az elhagyatottságot, a világ vak erőinek prédául-dobottságot, félelmet a lebírhatalatlan jövőtől, a tanácstalan fájdalmat Ha a Kodály idézett tanulmánya *után* hanglemezre vett magyar siratóénekeket hallgatjuk, vagy a bolgár, délszláv, román siratókat, vagy a csodálatos orosz siratóénekeket, mind ugyanezt a thrénos-élményt adja.

Van azonban a sirató kérdésben néhány közelebről megvizsgálandó részlet. Így Kodály Zoltánnal megegyezően, bár enyhítve, T.W.I. szerint is *csak* nők siratnak. Az adatok első, felületes áttekintésére ez így is tűnik élénk. Kodály szerint egyenesen egyetlen adatunk van, hogy férfi is sirat, Lukianos egyik adata. Nem áll ez a sirató-énekre sem, nemhogy magára a siratás szokására. (Nem tévesztjük persze össze a siratást sem a virrasztással, sem a kántori búcsúztatóval, sem azzal a harmadik szokás-részlettel, amit a magyar hagyományban a halott *elköszöntésének* tartanak a sírnál, ami *mindig* a család egyik férfitagjának a tiszte. Bár ennek az elköszöntőnek a siratóval való kapcsolata közelebbi vizsgálatot érdemelne.)

Már maguk a homerosi adatok óvatosságra inthetnek. Így még a Hektor siratójának a mozzanatait is érdemes lenne gondos elemzésnek alávetni, mert, hiszen a többi közt a siratás fájdalmában az egész *démosz*, férfiak, nők is részt vettek (Ω 707—8, 717 sorok) és érdemes lenne megvizsgálni ugyanott a 720—23 sorokban a hivatásos énekesek, aoidos-ok thrénosát, amire *visszazokognak* az asszonyok s csak ezután veszi kezdetét a három női thrénos. Persze igaz, Homeros ezt csak summásan fogja össze, míg a három női siratóének teljes szépsége kibontakozik. (»παρὰ δ' εἶσαν ἀοιδῶς θρήνων ἐξάρχους, οἳ τε στονέουσαν ἀοιδῆν οἱ μὲν ἄρ' ἐθρήνεον . . .«) Arra is csak utalok, hogy Heléne siratására ismét az egész nép rásírt. (» . . . ἐπὶ δ' ἔστεινε δῆμος ἀπείρων.« Ω 776) Arra is csak utalok, hogy Patrokloszt Achilleus is elsíratja s ismét magából a homerosi szövegből is az tűnik ki, hogy valóságos férfi-sírató az, ahogy a befejezés is utal erre: »Ὡς ἔφατο κλαίων ἐπὶ δὲ στενάχοντο γέροντες . . .« (Τ 338) Mindezt persze illetékesebben s bizonyára helyesebben értelmezhetik klasszikus filológusaink, elsők közt maga T.W.I., csak azért hívtam felezekre a helyekre a figyelmet, mert a thrénos szokásával kapcsolatban nemcsak olyan általánosítást is ad, hogy szinte csak a nők siratnak, másrészt egy megjegyzése jelentős egyetemes néprajzi feltevést kockáztat meg, hogy t. i. a siratás a matriarchatus bizonyos csökevénye lenne. Nem vizsgálva most azt, hogy a kizárólagosan női siratás bár Európában — ha nem is egyértelműen, — általánosnak tekinthető s nem is vizsgálva olyan nem publikált magyar adatot, amikor még a siratás acclamatio, kiáltó jajongás csupán, amelyben a *férfiaké* az elsőség s vezetőszerp (Dégh Linda szives közlése), csupán arra akarok rámutatni, hogy az egyetemes néprajz adatai T.W.I. feltevéseit nem erősítik meg. Így elsősorban magában a siratásban több fokozat közt kell különböztetni. Az egyik forma éppen a *teljes csend*, a némaság, a másik a hozzátartozók — férfiak, nők — kiáltozó jajgatása (amihez kapcsolódik a mi magyar adatunk is) s ami általában része szokott lenni a siratás szokásának különböző fokozatokban. Végül az egyéni siratóénekletés, ill. deklamálás formája. Délamerikai indián törzseknél általában a család túlélő tagja (vagy a férj, vagy a feleség) sirat, az északamerikai indiánok körében is változatos formák élnek, többségben csak a nők siratnak, de nem egyszer az egész család résztvesz a sirató éneklésben s arra is vannak adataink, hogy férfi is sirat. Tekintve, hogy az északamerikai indiánok körében végzett klasszikus kutatások a matriarchatus kérdésében éppen az indítást adták s ha itt is határozottan kimutatható a férfi-síratás, a siratásnak matriarchatus-béli csökevény-jellegét, mint feltevést, elejthetjük. Mindenesetre T.W.I. feltevése sürgethet bennünket, hogy a sirató műfajának, egész szokás-rendjének felderítését egyetemesebb szempontok szerint vizsgáljuk meg.

Hogy a halotthoz, temetéshez kapcsolódó költészeti formák (mint mondtam, a magyarban is több, különböző eredetű és jellegű csoportja van) vizsgálata milyen fontos lenne, ezzel kapcsolatban csak megemlítem, hogy az első személyes éneklés egyik formája él ballada-szerű halotti búcsúztatóinkban, betyárballadáinkban is. S érdemes figyelembe vennünk, hogy nem is egy népköltészeti irányzat az epikus költészet harmadik személyében elmondó és egyes ballada csoportok első személyes formája közt két költészet-típus *genetikus* különbségeit látja (v. ö. Gumintere). Általában a szájhagyományozó költészet első személyes előadásmódja a különböző műfajokban (pl. medvéénekek, hősdalok, héber zsoltárok, balladák) a siratók első személyes formáinak figyelembevételével, véleményem szerint, nem oldható meg. Mindez sürgeti a sirató műfaji, genetikai kérdéseinek lehető teljes megvizsgálását.

Nem akarok itt további megjegyzéseket fűzni T.W.I. szép összehasonlító fejtegetéseihez a siratás motivikájával kapcsolatban, csak megemlítem, hogy feltétlenül helyes az a rámutatása, hogy a fogadott siratóasszonyok szokása összefügg azzal a hiedelemmel, hogy a halott vélt túlvilági nyugalmát zavarná a hozzátartozók siratása. Ez a felfogás éppúgy megtalálható az európai, a magyar hiedelem-anyagban mint a *Kalidászban*, a *Legenda aurea* példázatában s az angol balladaköltészetben (*The Unquiet Grave*, Child 78. sz.).

Azt a megfigyelését is csak megerősíthetem, hogy az eposz kialakulásában a siratóének formájának valóban milyen jelentős szerepe van. Hogy ez a műköltészet epikus formái közé is mennyire behatol a nagy előzmények példájára, azt nem is fejtegetem, csak az *Igor-ének* felhozta szép analógiája mellé megemlítem a *Mahá-bhárata*-t, melynek egyik legnagyobb feszültségű, a befejezést már előkészítő része Gándhári siratása, vagy gondoljunk a *Nibelungen-Lied* siratójának ugyancsak központi szerepére. Mindez s az irodalmivá váló formák, átmenetek kérdése valóban indokoltta tette azt a figyelmet, melyet T.W.I. a sirató kérdésének szentelt.

Csak megerősíthetjük a néprajz részéről T.W.I.-nek azt a jó összevetését, amelyet a Glaukos válasza adta genealógiai monda kapcsán felvet. Valóban az ősökkel való azonosság genealógiai tudata a legkülönbözőbb törzsi és nemzeti mítoszokban is fellelhető, mint L. Lévy—Bruhl összehasonlító anyaga alapján leszögezhetjük, ha a szerző elvi preconcepcióit el is utasítjuk. Az ide tartozó analógiákat most nem is érintem s arra se térek ki, hogy a lomb hasonlat a magyar költészetben is elnyerte a maga rangját a homerosi példa nyomán. Inkább arra utalnék, hogy az ősökkel való azonosság gondolata oly mély, hogy a genealógiai monda s az idézett törzsfő-beiktató ének ellenoldalaként igen elterjedt képzet a tudat primitív fokán az ősök lelkeinek hazatérése, harca az élőkért, sőt az utóbbi évtizedek során a kutatók egyre inkább azt veszik észre, hogy az élőkért hazatérő és harcoló ősök hite, mondaköre egyre több anti-imperialista mozzanattal telítődik. (V. ö. Haddon, Eckert, Mair adatait.) Hogy a hazatérő s harcoló ősök képzete a magyar epikában s általában az európaiban milyen helyet foglal el, mint a genealógiai mondák ellentétes rokonpárja, arra most nem térek itt ki. Ez a téma is kidolgozása vár.

T.W.I. előadásának névadó hőse a Bellerophon-monda magában is számos problémát vet fel s itt szintén csak néhány megjegyzést, javaslatot tennék, hiszen e részben teljesen egyetértek az előadóval s jelentősnek tartjuk összevetéseit. Nem kell sok szót vesztegetnünk R. Carpenternek feltételezésére, melyet T. W. I. is osztt, hogy a homerosi epika végső forrása azonos Európa ősi epikai hagyományával s ennek kapcsolatai távolabbra mutatnak vissza. Említi itt a Jancsi és Juliskát, de említhetnők, mint L. Lévy-Bruhl, az összehasonlító mesekutatásra támaszkodva a Piroska és a farkast, a Kacorkirályt, a Hamupipóké, amelyeket tipikusan európai meseként tartottak számon s rámutat a primitív mitológiák ember-állat azonosságában, átváltozásaiban megmutakozó rokonságokra, vagy említhetnők azt az alaszka mesét, melyben a vadlibává visszaváltozó és elrepülő feleség szerepel, európai, magyar párhuzamait ismerjük, vagy P. Saintyves problematikus fejtegetéseit, a »tiltott szobák« mesetípusának a férfi-avató szertartásokkal való összevetéseit, stb., stb. Itt azonban óvással kell élnünk. Az összehasonlítás mechanikus (tehát: kozmopolita, elvtelen) lesz, ha nem az alap- és felépítmény-összefüggések sztalini tanításának fényénél történik. A mesemotívumok összehasonlítása s általában a motívumkutatás (l. a finn földrajzi-történeti iskola szovjet bírálata) nélküli

a marxi-lenini alapvetést s érthetően, de nagyon sajnálatosan nélkülözötte mind- eddig a sztálini nyelvelmélet útmutatását. Addig pedig ezen a téren is módszer- telen lesz kutatásunk, ha az itt adódó figyelmeztetéseket nem tartjuk szorosan szem előtt. Konkréten, a mi esetünkben annyit jelent ez, hogy tisztában kell lennünk azzal, hogy a népmesék, egyes mesemotívumok nagy történeti távlatának, ú. n. folytonos meglétének ellenére sem vonhatók ki ezek a költészeti elemek a felépítmények rendszeréből, sorsuk történetileg egy a maguk adott felépít- ményével. Itt tehát kettőre kell ügyelnünk: 1. mindig konkrétan megkeresni az okát annak, miért maradhattak fenn egész mesecsoportok több alapon keresztül, 2. másrészt vizsgálni e fennmaradt mesecsoportok belső változásait, hozzáalakulásukat az új alaphoz, beszövődésüket az új felépítmény-rendszerbe. Tudjuk, éppen a sztálini nyelvelmélet vitája derítette fel, hogy egyes felépítmény- elemek átszerveződhetnek, megújuló értelmet kaphatnak az új alapra épülő felépítményben is. A népmese-kutatásnak ezt a folyamatot kell történeti- összehasonlító módszerrel vizsgálnia s a kérdés ilyen felvetésére hálás alkalmat ad T.W.I. tanulmánya is. Ha most nem részletezzük is a kínálkozó összehasonlítási lehetőségeket — mert hiszen az ajánlott mesetípus mellett a 3 teljesíthetetlen feladatot megoldó mese-típusok egy sorát lehetne felemlítenünk az Aarne- Thompson, Thompson katalógusok alapján, — hangsúlyoznunk kell, hogy éppen a Bellerophon-monda és az Erős János mesetípus összevetése mutatja a motívumrokonságok mellett az igen jelentős és már az új, a más alap döntő hatásait tükröző sajátosságokat, éppen az Erős János mesetípusa mutatja, hogy az ú. n. folytonos, ősi motívum milyen döntő mértékben más hangsúlyt s más ítélő jelleget kap. Az Erős János meséken — éppen az alakváltozatok történeti összehasonlítása, maga a T.W.I. adta példa s magyar rokonai mutatják — már megmutatkozik, hogy a feudalizmus időszakában mesélték s a mesék alakulása, tendenciájuk éleződése éppen a kapitalizálódás időszakában csak nőtt. Ezek a mesék az intrikáló királyi udvarból a nagygazdához, paphoz, grófhhoz elszegődő cselédeknek bosszút álló meséje lesz, azzá alakul. T.W.I. felhozta csángó mese még a hőst a királyi családba emeli, de nagy általában a magyar mesék meg- elégszenek a cseléd, a zsellér-gyerek lángoló bosszújával, ahogy a feladatok teljesítése során visszajára, könyörtelen bosszúra váltja át a kapott parancsokat. Éppen ez a *tendencia, ez a változás* leplezi le, hogy a látszatra azonos motívumok mögött már más alap, más felépítmény jelenti a rendszerező, kifejező elvet.

Csak annyit még kiegészítésként, hogy éppen a sztálini tanítás alapján összehasonlító módszerünknek arra kell törekednie, hogy az azonos alaphoz tartozó azonos felépítmény-elemeket hasonlítsuk össze előbb s csak *azután* az új felépítmény adta különbségek részletező feltáráásával vessük össze a külön- böző korok felépítmény-rendszerébe tartozó, látszatra azonosnak tűnő moti- vumokat, típusokat. Csak ilyen meg gondolás lehet az alapja a mi motívum- vizsgálatainknak. Hogy ez a felépítmény-összehasonlítások más területeire is érvényes, azt természetesnek tartom, de most erre nem térek ki. Azt hiszem, mindezzel, éppen értékes összevetései érdekében, T.W.I. egyetért velem.

Teljesen egyetértve a már Malten által felvetett kisázsiai eredet gondol- latával, csak utalok arra, hogy a Bellerophon-mitosz eredeti formájában, mint az előadó kifejti, a ló és lovas egyszerre születtek. Ehhez érdemes lenne meg- vizsgálni azokat a népmesei analógiákat, amelyekben hőssé és táltossá szintén egyszerre »születik« jelképesen a szegényember, a király harmadik fia, a leg- gyengébb: a szeméten tengődő lóból vele együtt válik szélnél sebesebb röptű táltos.

Szintén csak egyetértően említhetem a hármas állat-alakú szörny kapcsán adott fejtegetéseket, bár itt is kínálkozik az ú. n. sárkányképzet történetének néhány analógiás adata összevetésre. Inkább megemlítem — teljes tudatában annak, hogy merő, bizonyíthatatlan feltevés: — vajjon Woolley Úr-városi ásatásai során előkerült, fához láncolt kecskealak nem ebbe a mítosz-képzetkörbe tartozik-é? A kecskealaknak az a többszörös pikkelyes, kagylóból készített befödése is mintha ezt igazolná, mert a pikkelyes borítás szerintem éppen nem a kecske szőrét akarja stilizálni, inkább valami szörnyképzet ábrázolásának tekintém, ellentétben Woolleyvel, akit ez az ábrázolás egy ószövetségi bibliai helyre emlékeztet. Mindez azonban csak pusztá hipotézis.

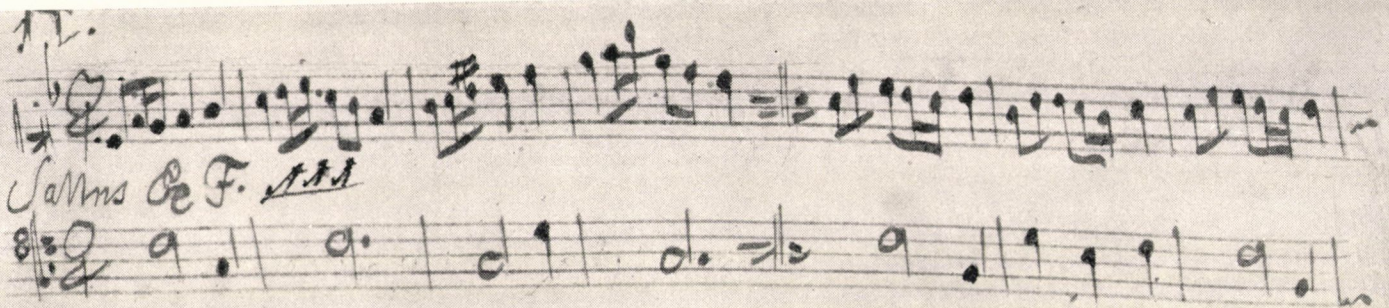
Azt is csak a T.W.I. szakterületén bátran, mert kellő tárgyi ismeret híjjával, felszólalónak merészségével említem, hogy igaza van ugyan az előadónak, amikor az ókori *tervszerű* néprajzi gyűjtés lehetőségét elutasítja, de tán mégsem teljesen. Nem a herodotoszi valóban mély és jelentős néprajzi érdeklődésre gondolok itt s az egész antik »barbaros«-fogalomhoz tapadó adatgyűjtésre, hanem inkább idézném éppen a *tervszerű* mítosz-gyűjtéshez Morvacsik Gyulának azt az adatát (*A papiruszok világából*, 28), amely szerint i. e. III. sz. végén IV. Ptolemaios parancsot ad a Dionysos-kultuszra vonatkozó összes adatok, szent szövegek összeírására, arra is a többi közt, hogy kitől vették át *három nemzedékig visszamenően* a szent cselekményeket, tehát egy olyan szempontra is ügyel a rendelet, amire csak a legújabb néprajzi kutatások figyeltek fel: a hagyomány átadásának, tanulásának megfigyelésére. Lehet azonban, hogy itt a néprajzi gyűjtő többet lát e rendelethez, mint kellene.

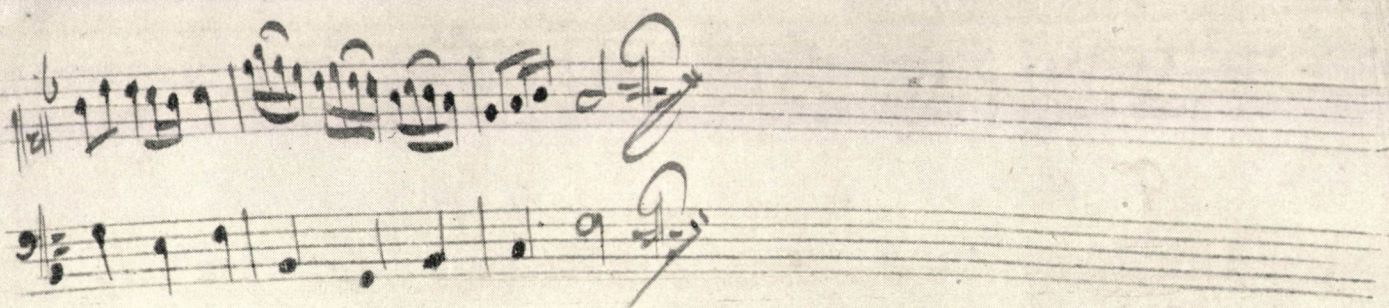
Felszólalásomnak végéhez értem s bizonyos, hogy távolról sem éltem azzal az alkalommal, amit az előadónak igen értékes fejtegetései kínáltak. Így éppen csak megemlítem, hogy adódnék még mód T.W.I. gondolataival e részben teljes egyetértésben, az eposz keletkezésével kapcsolatban néhány megjegyzést tennünk. Így különösen a homerosi epika keletkezésének kérdésénél már az a Wolf által felvetett gondolat igényel újabb megvitatást, amely kisebb egységekből eredezteti a két nagy eposzt. A nagy epika és a kisebb epikus énekek, mint pl. a balladák, genetikai összefüggésének s ez utóbbiak primátusának a kérdését a 19. sz.-i kutatások szinte egyértelműen elutasították. Így Fontanals számos példán bizonyította be, hogy ahol hősköltemények és balladák együtt szerepeltek, a balladák több évszázaddal későbbi keletkezésűek voltak s az is bizonyos, hogy e két műfajt pl. a germán és skandináv költészetekben a versszerkezet is erősen elválasztotta. Mindezek a kutatások azonban nem ügyeltek eléggé az orosz bylina-költészet, valamint a *Kalevala*-adta tanulságokra s csak most, a *Digenis Akritis* eposzt évszázadokkal megelőző akriti ballada-kör felfedezése az i. u. 9—10 sz.-ból, figyelmeztet a kisebb epikus egységek és a nagy eposz genetikai összefüggésének újabb revíziójára. A kérdést, mint W. J. Entwistle tanulmányából láthatni, a folklorisztika újból napirendre tűzte, ha nem is valami vérmes reményekkel. Meggyőződésem, hogy számunkra azok a fejtegetések, melyeket T.W.I. az eposz keletkezésével, funkciójának megmaradásával, ill. változásával kapcsolatban kifejtett, igen hasznosak lesznek. Ismételten leszögezem azonban, hogy ezen a téren az összehasonlító kutatás nem élt azzal a nagy lehetőséggel, amit az orosz bylinák s az e téren elért orosz és szovjet eredmények kínálnak. Bizonyos, hogy ezen az úton Heuslernek azok az apodiktikus kijelentései (*Lied und Epos*), amelyek szerint a kisebb epikus, balladás történeti énekek kapcsolódása csupán Robin Hood-szerű balladafüzéreket eredményezhet, nem

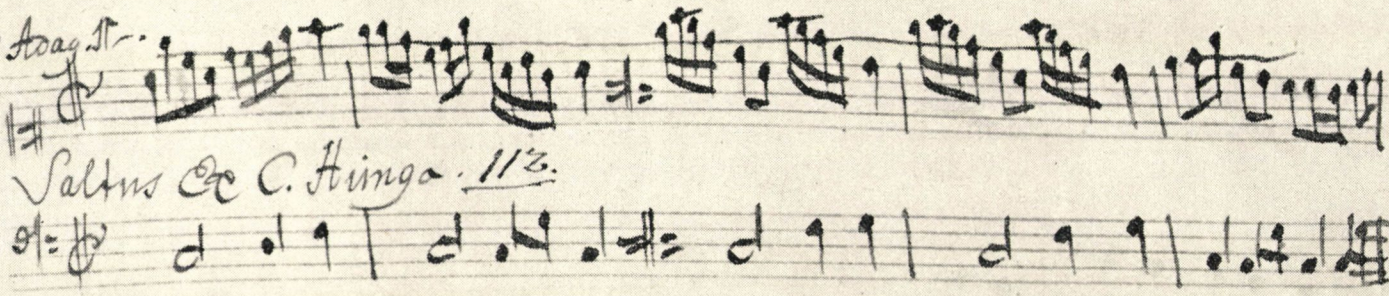
állja meg a helyét. Itt T.W.I. módszere igen alkalmas lehet, hogy a nagy epikus egységekben az önérvényű szerkezettel is bíró, beolvadt kisebb egységek kérdésében, mind a homerosi epika területén, mind egyebütt világosan láthassunk. Munkája egyik legjelentősebb, persze távolról sem az egyedüli eredményének ezt tekintem.

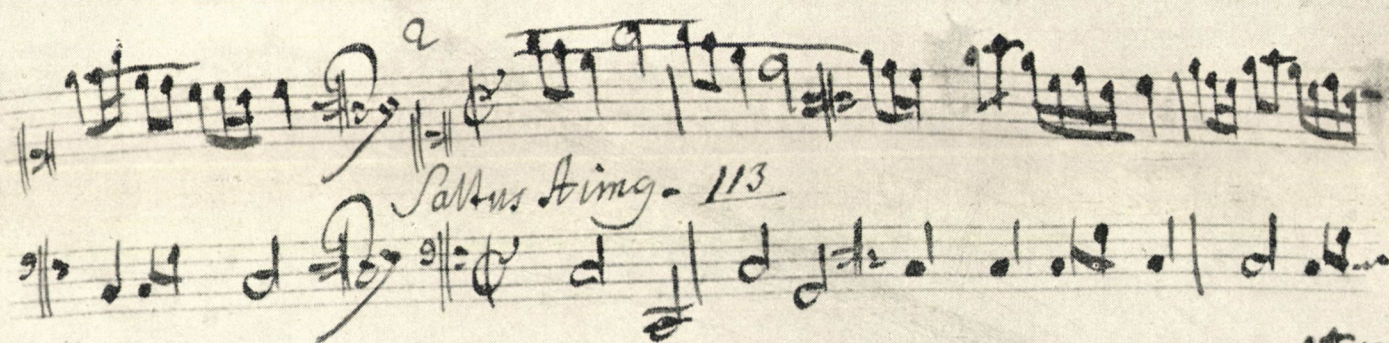
Handwritten musical notation on two staves. The top staff begins with a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a 3/4 time signature. The notation includes various note values and rests. The name "P. Hung." is written in cursive below the first few notes. The bottom staff continues the musical piece with similar notation.

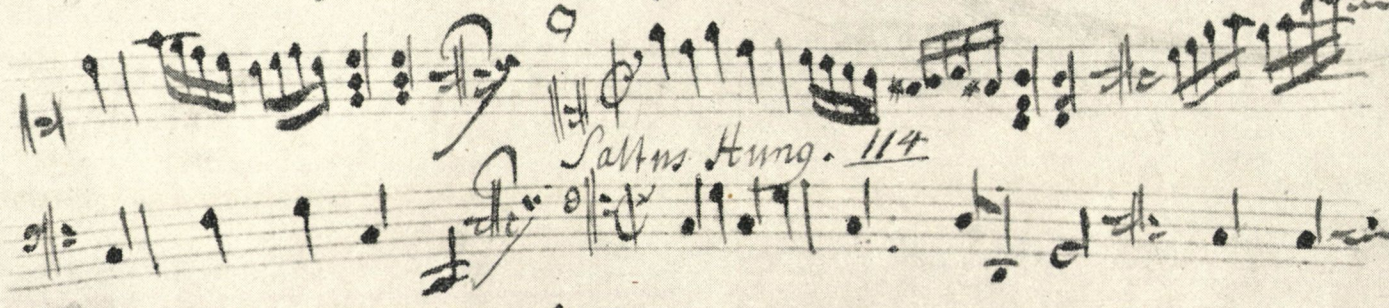
Handwritten musical notation on two staves. The notation includes various note values and rests. The name "Ja Capr." is written in cursive on both staves, appearing to be a signature or a title. The notation is somewhat obscured by ink smudges and overlapping lines.

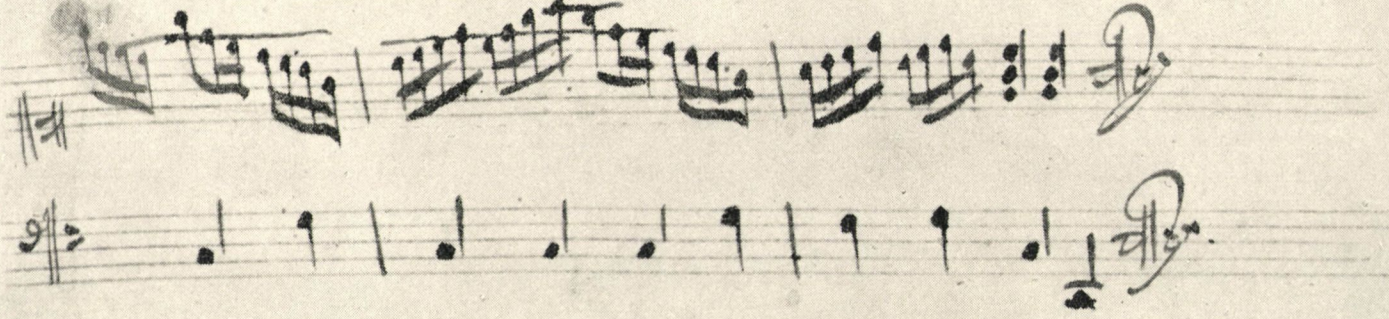
112.
 Saltus & F. 111

Asag 11.
 Saltus & C. Hinga. 112.

^a
 Saltus Hing. 113

Saltus Hung. 114

9.

Deming. 115.

Capo.

5.

Deming 116

Asagio.

Saltus Hing - Clarj. 117

4. melléklet

Adagio.

Pattus Hing 2 118.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY
GONDOZÁSÁBAN
AZ AKADÉMIAI KIADÓ KIADÁSÁBAN
A KÖZELMÚLTBAN MEGJELENT MŰVEK

	Ára :
Bárczi Géza : A tihanyi alapítólevél mint nyelvi emlék	38.—
Lőrincze—Benkő : Nyelvjárási bibliográfia	34.—
Arany János összes művei I., II., VI. (Szerk.: Voinovich G.)	45.—, 40.—, 35.—
Fokos-Fuchs Dávid : Volksdichtung der Komi (Syrjänen)	120.—
Horváth János : Rendszeres magyar verstan	32.—
Borzsák István : A klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája.	60.—
Knieszsa István : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.	40.—
Petőfi Sándor összes művei IV. (Szerk.: Varjas B.)	40.—

ELŐKÉSZÜLETBEN

Arany János összes művei III. (Szerk.: Voinovich G.)

Ára: 100.— Ft.